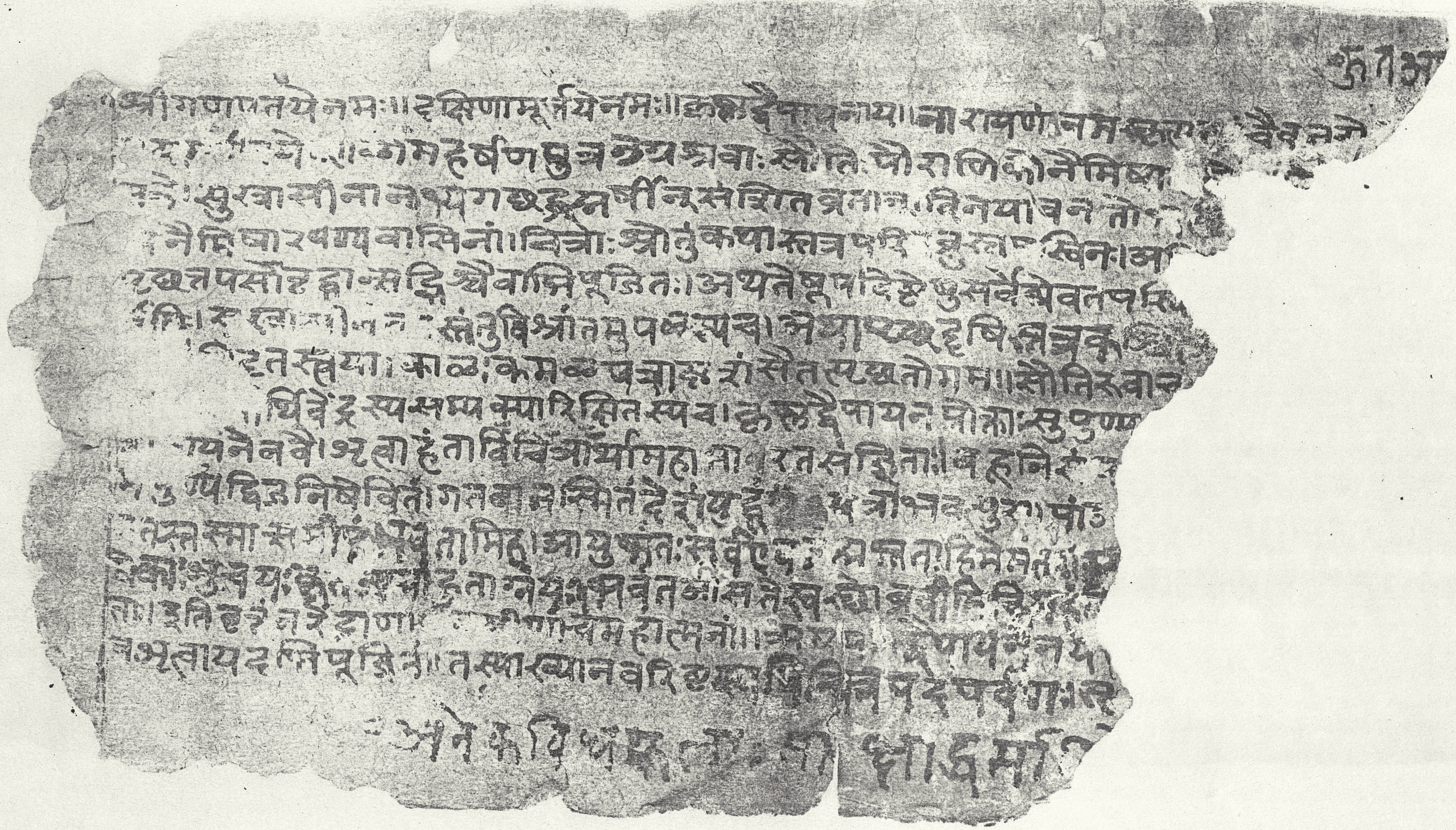

कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

Ⓐ

Acc. NO. ~~194~~ M-1524

Title - वाल्मिकीय रामायण (योगवासिष्ठ)

Author - आत्मसुख

Date - A.D. 1527

Subject - दर्शन (Philosophy)

folio - 379 (2 to 10 nos. folio missing)

Xerox - 05757

Ⓐ

Checked 2012

1

२

स्फुलं अनन्पङ्खान्मासुपा [illegible] अर्थमात्र विषयारागस्वादि विशेष विषयः अज्ञाद्वैर्यैव
र्थनामात्र [illegible] सार्थ [illegible] केविर [illegible] तीय विशिष्ट [illegible] तमिति संबंधः [illegible] यकार्यम
न चार्थेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नार्थेन [illegible] न
[illegible] सित तदर्थं य [illegible] याकार्य [illegible] विद्याय [illegible] मत्यिसमिति आत्मवराजशार्दू
[illegible] मकृत [illegible] राह [illegible] [illegible] [illegible] तापशाह [illegible] निह [illegible] निरा
णियस्य सतथ [illegible] [illegible] दयाह [illegible] [illegible] श्रेयार्थे [illegible] इत्यमरः तत्र
शीराजशार्दूल तस्यैव तन्मतेति [illegible] [illegible] [illegible] तिन: ॥६३॥ स्याद्वाद [illegible] इति यम
तिष्ठ सिद्ध्यर्थं [illegible] [illegible] [illegible] ति [illegible] तिना: ॥६४॥ आतिष्ठ [illegible] तं वायद्यपि
विश्वामित्र: [illegible] तार्थस्तथापि लोकि [illegible] [illegible] [illegible] मिति कार्यकार [illegible] [illegible] त
[illegible]

[illegible]यनाद्याहि: सिद्धि [illegible] णात्म काव [illegible] श्य [illegible] पूर्वि [illegible]
ति संबंध [illegible] लात [illegible] गतात [illegible] श्री [illegible] परा: ईलि [illegible]
रा: णराद्य [illegible] का [illegible] अवि [illegible] लो [illegible] नोति
क्तिाय स्य सद [illegible] विवि [illegible] ति [illegible] वीयर [illegible] शेषि [illegible]
तं भ्रत्र राजत्रा [illegible] म सु [illegible] पुत्रा [illegible] परा [illegible] यो वि [illegible] पर्व [illegible] वीपराक्रम [illegible]
तयो क: तीकाव [illegible] विनाकाव्य प्रमया [illegible] ति [illegible] का
क: शिखाय स्यात [illegible] लिलिप [illegible] भूपतिना
रस्तेवाश्र्छिविनिग्र [illegible] कु [illegible] लिपा [illegible] उपकार [illegible] त
छिविनिग्रहराक्रत्यच [illegible] तेन [illegible] त्तिवम [illegible] तिवे [illegible]

ष्यापरस्यस्वदानादि [illegible] सं [illegible] धरीकृत्याह [illegible] तिनाह

स्मिन्यन्नेदयं महात्मनां हि [illegible] मस्ता [illegible]

लीयत्रनासीति [illegible] कीम

दयं महात्मानः [illegible] शास्त्रसंशिदि [illegible]

॥६०॥ संदिग्धे का [illegible] वालके [illegible] भमूता

सामर्थ्यं [illegible] स्माँतेऽ

षेवान्येदीर्घ [illegible] नपदीर्घासंपर [illegible]

वेदज्ञा [illegible] मनासि [illegible] भीतल [illegible]

धर्मादि [illegible] पदी [illegible] माग [illegible] तमहि [illegible]

२१

इति ॥ [illegible] इत्येवमुक्त्वा [illegible] धर्मार्थसहितं वचः विरराम महातेजा विश्वामित्रो मुनीश्वरः ॥ [illegible]

मत्पर राम [illegible] तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितं मुहूर्तमासीन्निश्चेष्टः स [illegible]

वदमब्रवीत् ॥ [illegible] ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः [illegible] योग्यतामस्य पश्यामि सह

राक्षसैः ॥ १५ ॥ षोडशानां [illegible] न्यूनषोडशवर्षवयस्य स तथा ॥ इयमक्षौहिणी पूर्णा

पर्यायस्याः [illegible] दहास्यामि पिशिताशिनां ॥ १६ ॥ पिशिताशिनां मांसा

शिनां सरक्षसां ॥ [illegible] बालो रामस्त्वनीकृतेनजा [illegible]

बलाबलं [illegible] नव वर्षसहस्रा [illegible]

नजातस्य कौशिक दुःखेनोत्पादितास्त्वेते चत्वारः पुत्रकाम्यया ॥ २० ॥ नववर्षसहस्राणि किंचिद

धिकवर्षसहस्राणीत्यगराक्षो [illegible] जायते इति यदीति संबंधः पश्चात् वहिरामप्रदानेन्यदपि निमित्तं

कितमस्ती [illegible]

प्रधानभूतस्तेष्वेको रामः कमललोचनः [illegible] विनेह त्रयोप्यन्ये धारयंति न जीवितं ॥ २१ ॥ स एव रामो जवता [illegible] यनेर

क्षसान्प्रति [illegible] मेवाङ्कविहिमौ ॥ २२ ॥ १ श्लो

ऽ॥ १२

5

अन्यच्च यदिते विघ्नं करोति सहि रावणः ततो ह्यधिनरराक्षो रक्षो वयं तस्य दुरात्मनः ॥ १७ ॥ दृष्टानन्तुरावणस्ये

वं विधवीर्यं कुतः । कुतश्च मधुत्वं राक्षसादेरप्यधिकं बलकुंभकर्णादिवरादुत्ता नोति [illegible] यथइति । अतउ

ह कालइत्यादिना । कालेनकालेन [illegible] बलवत्तरवीर्ये विख्यातयः । अतः पश्चादयं वृत्तिश्चलीयं नेव कालतः ॥

दृश्यक्तिनां । अन्योन्यविरोध [illegible] वीर्ये विख्यातयो बहुशो यः संपदः । कालेकालेऽपि व्यक्त्यनु

कूलेन तेऽप्राणिनो अल्प [illegible] नियतिं क्रियांति । कालतः प्रलयानुकूला ॥ १६ ॥ अथास्मिंस्कन्दवयव

लेरावणादिराक्षसानाम् सम्भवो [illegible] नियतेरेव निश्चयः ॥ १७ ॥ नियतिः विधिः । स्त्री अनियतिवि

धिरित्यमरः ॥ कालस्य [illegible] मेवदर्शयति । अयमन्यतमः कालः पलवी [illegible] नः । रावणो

पिगतो दैन्यं [illegible] राज्ञः चिरलीहा [illegible] साधुजनः । [illegible]

रः । अयं कालोन्यतमे अल्पतमन्यः [illegible] विपरीति [illegible] कइवजगरा

ईकजङ्गेरःकनगाङ्कराकवर्णेपुपिप्राप्य [illegible] हेकावरख [illegible] त्रामान [illegible] स्ये [illegible] पत्रयुम्सिंकालेदेस्यंदीनाम

ङः खिताङ्गतःराघवत्राशदक्षर [illegible] इति [illegible] तक्षलाव वर्णनास्य [illegible] पयाङ्गिलेक्षणांसमन्मः [illegible]

कथप्रस्कृवारमलीपतिर्थ [illegible] किपरिका [illegible] रिकमात्रा [illegible] विधामिः [illegible] कारिध्यामीति [illegible] कयप्रतिशा [illegible]

छलि॥सखव [illegible] री [illegible] तसु [illegible] लिरु [illegible] लि॥७६॥ [illegible] कारीरिं [illegible] विश्वसमक [illegible] राजानु [illegible] मित्रा [illegible] नेय

याताश्रीहे [illegible] मः [illegible] प्रकृतः [illegible] विता [illegible] नीतिसंबोधुनं [illegible]

नास्मिकोपपरात [illegible] विश्वामित्र [illegible] हात्मा [illegible] ह्लाद [illegible] यथा [illegible] विरा [illegible] क्रोधालि [illegible]

शायजगत्मित्रं [illegible] मशा [illegible] मृत्क [illegible] सा [illegible] बवं [illegible] इक्ष्वाकुवंशजातो [illegible]

शारथो [illegible] पाल्यं [illegible] कोपरः [illegible] प्राह [illegible] नीतेनव [illegible] हारण [illegible]

दांनविमुञ्चतितांनहा [illegible] महसा॥८॥ [illegible] सिद्ध [illegible] हमतंयथा [illegible] महतातवा [illegible] नेम

[illegible] तिराक्षसा॥८२॥

वि॰ ८

कृतान्यस्य स्तानि स्मा [illegible] जः श्रोयैन [illegible] कृतान्य [illegible] [illegible] [illegible] विश्वं [illegible] यि [illegible] ब्रोध [illegible]
विरूवावातथाव [illegible] तिराम [illegible] [illegible] शं कीर्त्य [illegible] रामं [illegible] लि पश्य [illegible] बुद्धि मा [illegible]
उत्तरामहुत्यं थः ॥ रामं [illegible] [illegible] सामो रात्रीव [illegible] [illegible] [illegible] तिर्यगित [illegible] [illegible] तीर्थयात्रा [illegible]
स्तति दुर्मनाः ॥ ८४ ॥ [illegible] [illegible] तस्मा [illegible] [illegible] [illegible] किं [illegible] [illegible] नवपदनः करोति [illegible] रोति व
॥ ८५ ॥ किं संपदा किं वि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वति [illegible] [illegible] पा
शनादानप [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परि [illegible] धर्मिणं [illegible] [illegible]
न्यासिनां धर्मो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वांछलि [illegible] तो नादेत नाम
मायाति दुःख [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
पदसंप्राप्ति वर्जितैः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निर्वाणं [illegible] [illegible]
[illegible] स्य स्कधनिबा [illegible] [illegible] [illegible] कलत्र [illegible] [illegible] [illegible] वांछसि किं धनं [illegible] [illegible]

॥१४॥

९९ — कं५

तिसर्वस्वमार्पयिष्यः संप्रयच्छ विहितमर्पयिष्याम्यदामेवं गुरुस्थं आवारं । नि[illegible]यं धवे किमर्थमसि वांछसि ॥
लीलालीलानुसारि [illegible] व्यस्यानुग्रहं स[illegible] सर्वस्वमार्पयिन्नेयायकाचव [illegible] पक्षत्ति [illegible] दानि तादृ नविप्र: किंमत
बालोतस्यता [illegible] तस्य कर्मा कर्मसंपर्याद [illegible] तिर [illegible] ॥ ताहशा चेतसस्तस्य किं कर्मतेनविन
इति संबंध: ॥१४॥ [illegible] ग्रासस्याभिहासंयः कंडुला [illegible] मित्म [illegible] ति सो [illegible] नेव वहारतयोनियोजयित्वकर्म ॥१५॥ [illegible]
कृतेव्यवहारेत [illegible] विशेष [illegible] तिर्यदाम [illegible] सोमकहासह्यो [illegible] मही [illegible] तवस्याकोनुस्यादिति संबंध: ।
विश्वामित्रवचन [illegible] एवं वचनं [illegible] सर्वतो रघुनंदनो [illegible] हान यंत्र [illegible] रित्ताहरिणं हरिणाइवा ॥१६॥ [illegible] मोह
रघुपतेना पश्चानापि [illegible] विवेक वैराग्य कृतो बोधं [illegible] हृदय [illegible] मिलनं हृदय पस्मानंदो [illegible] बोध
स्मिन्स्तथोक्त: एवमेना [illegible] भिमोहं [illegible] हरस्य बोध [illegible] ॥ [illegible] सा [illegible] तस्तुत्या [illegible]
रघुनंदन: । विश्रांतिम [illegible] स्मिन्वयमिवा [illegible] कर्तामेवव्यवहारपरंपराय दिहपं
मतामन्य आचरिष्यस्य [illegible] ॥१७॥ एवं मुनींद्र [illegible] पा [illegible] कर्तुमभ्यागतामाथरामः कन्[illegible]

श्लो॥ १४

२९॥

अयः शलाकासदृशाः परस्परमसंगिनः शिष्यं ते केवलं भावा मम नः कल्पना रचया [illegible] परस्परम
संगिनः स्वभावतोऽन्योन्यसंबंधरहिता अत एव संबंधराहित्ये दृष्टांतः अयः शलाकेति । अयो निर्मित
शलाकातुल्याः न घ यः शलाका [illegible] वस्तु [illegible] परस्परं ते भावाः [illegible] पदार्थाः केवल
रचया कल्पनया मम [illegible] मम [illegible] पतिरित्यादि लक्षणया शिष्यं ते संबध्यंते ॥९॥ किं मे रा
ज्येन किं भोगैः कोऽहं किमिदं [illegible] मिथ्या [illegible] तन्मिथ्या कस्य नाम किमात्तं [illegible] कोऽहमिति शरीरे
न्द्रियमनोबुद्ध्यहंकारविज्ञानविलक्षणं [illegible] केवलानां मध्ये कोऽहं कतमोऽहमात्मा [illegible] किमिदं जग
त् किं सत्यमुतासत्यं । सम्यग्विचारणा [illegible] मिथ्याभूतं [illegible] मिथ्या वा [illegible] नहि मिथ्या कदाचि
त्सत्यं भवति तेन तस्य विनाशात् [illegible] न हि मिथ्यापदार्थेनापकार उपकारो वा कस्य चिद्भवति न हि मरी
६२ चिकाभिर्न [illegible] उपर्णा वा भवति अधिष्ठानस्य तस्यात्मनः कल्पितभावेन न किंचिदपि भवती
ति भावः ॥१०॥

५४

[illegible] मैं [illegible] स्यात्स्य विषा[illegible] किं फलमित्यत आह [illegible] विमुक्ते [illegible] सर्वैर्बवत्ततो मम [illegible] प्र
तिरायातापथिकस्य मम [illegible] स्मादि [illegible] रति [illegible] पांपथिकः पांथः । मरु [illegible] स्त्री
[illegible] किं निभाद्रस्य [illegible] रसी [illegible] वेदान्तैति [illegible] सान्या [illegible] स्यतो [illegible]
मिति तमा [illegible] मिवितथा [illegible] कोटरस्थे नवद्वि [illegible] नाधीती [illegible] रःखं कथं दे नोपायं [illegible]
स्यतीन [illegible] तिवितयातनी [illegible] स्थितो [illegible] जरद्दाडीपं [illegible] कोटरः [illegible] दाविनाकारा
नीयः [illegible] विस्मा [illegible] संसारस्थस्य पापापरिहान्नकोपानस्य [illegible] यं [illegible] नवा
मिति वेद्वितव्यं [illegible] तस्यैक [illegible] रःखमेव वंप [illegible] रःखं [illegible] सर्व मनर्थकरं [illegible]
विति [illegible] यन [illegible] तावनेकार्यहेतुधनानि [illegible] वितानि [illegible] काणि नानाप्रकार्यधनानि मोरुं [illegible] प्रस
तकं [illegible] वाणि [illegible] पदोमिवा [illegible] वितानां निश्वया [illegible] क्राण्यावृध [illegible] विशेषाय [illegible] नि
संसार [illegible] रःख [illegible] नीरे अहृदयो [illegible] निर्मलो [illegible] वादेवमलक्ष [illegible]

श्री

तथोक्तानि धनेरुत्पादित ।। [illegible] ताभिश्चयः चक्रवद्धितारयति गुरुर्बीसेप्रसूतकलत्राणि सम्यक् [illegible] प

ल्लतप्रश्रवणानि कलत्राणि दारा [illegible] तता ।। तथोक्तानि [illegible] पद्मायेनांगुरुणां तत्र [illegible] पदः

षांयथा [illegible] हालिरापदरा क्रांतानां [illegible] बिनास्क्रत्वस्य चिंतासत्त्वद [illegible] रुपस [illegible] तलावी

रलाणि नसुखायर [illegible] वा [illegible] खा [illegible] तथा [illegible] ।। [illegible] धेन निदानं तेरधुने [illegible] बिश्चि [illegible]

यमस्मिन्नित्यादि [illegible] सप्तलि [illegible] ।। [illegible] यमस्मि स्थितो दारा संसारे परिपल्लवा ।। [illegible]

नूनं नरामदा [illegible] ।। [illegible] सामह [illegible] दारा सेदाय महत्ता [illegible] स्यमरणा पति [illegible] सदा [illegible] सम

तादृक्षायथे [illegible] यति [illegible] निश्चयः प्रिय [illegible] ता [illegible] माहा [illegible] वता [illegible] यो [illegible] ता ।। [illegible] पि

नमेवाश्रयते लक्ष्मी [illegible] ति [illegible] आश्रयते [illegible] गुण ।। [illegible] विचारेण [illegible] नेव [illegible] कथ

गाराज [illegible] तिव [illegible] हाउसा [illegible] वतो [illegible] ।। [illegible] सत्या ।। [illegible] गिण इति [illegible]

सुदाराः [illegible] नारा [illegible] लक्ष्यते [illegible] हाः [illegible] स्य [illegible] गुणानु [illegible] स्मि [illegible] णा [illegible] स्मि [illegible] णा [illegible]

इति विचारेण विना पार्श्वगमनं लभते । किलेति वार्तायां । तान्त्रीसं [illegible] किलेत्यमरः । राजप्रकृतिष्व[illegible]
क्षेनावश्यः यथा राजस्व [illegible] पार्श्वे विचारं विना लभते । [illegible] भवति तद्वत् । अथवा
राजप्रकृतिरमात्यादि [illegible] दोषमुक्ता [illegible] कर्मणा तेन तेषां विस्तारमनु
गच्छति । दोषाः [illegible] विषयस्य [illegible] विरसायते [illegible] तेन साधुना [illegible] साधुना वा कर्मणा विस्तारम
लिह ह्रिमनु गच्छति । [illegible] दोषती [illegible] दोषाः [illegible]
वेगस्य दोषात् [illegible] विषवेगस्य विसर्पे [illegible]
[illegible] वर्द्धके भवति तथा [illegible] विषवेगवर्द्धके [illegible] विरसायते स
षेति [illegible] संबंधः ॥ ६ ॥ [illegible] विरसायते [illegible] तावदित्यादि श्लोकचतुष्टयं [illegible]
दुःस्पर्शः परैश्च जनेजनः । [illegible] प्रियान परुषीकृतः ॥ ७ ॥ [illegible]

प्र४

अज्ञाः स्मराः कृतज्ञाश्च पेशला मृदवश्च ये पांसुमुह्येवमणयः स्त्रिया ते परुषीकृता गच्छाः श्रीमान्‌ जननि
धिः स स्मरश्चाप्यविकत्थनः समदृष्टिः प्रभुश्चेति दुर्लभाः कुरूपाश्चयः । मम मनोरमाकर्षति चित्तवृत्तिं कद
र्यसाध्या कृपणं गुणराशा [illegible] विवृत्तं देहा [illegible] स्थिता उष्णलतेव लक्ष्मीः ॥ २० ॥ शीतः सुस्व
रः मृदुं वियते मधुरवासं [illegible] कस्पर्शः सपक्षीयस्य तथा वायुः चक्रवातः । परुषीकृतः कर्क
शीकृतः । चक्रवात वलितं [illegible] यथा दुःखदं स्पर्शेन [illegible] विषमीकृत चित्तो दुःखसपक्षोभ [illegible] सर्थी
प्राज्ञाः पण्डिताः कृतज्ञाः कृतोपकाराविस्मर्तारः । पेशलाः पटवः । [illegible] पेशलपटव इत्यमरः । मणय
रत्नादयः । जननिधिः [illegible] तामम सदृशो [illegible] प्रजल्पकः । श्रीमान्‌ जननिधिः कुरूपो दुर्ल
[illegible] इत्यस्य दृष्टान्तेन आत्मस्कोपि [illegible] दिरुक्ते [illegible] लक्ष्मीकादि [illegible]
उपसंनो ॥ [illegible] निर्व्यथनं [illegible] सरः [illegible] तेवलक्ष्मीः [illegible]
दर्यान्मनोरमासती चित्तवृत्तिमाकर्षति स्वाभिमुखीकरोतीत्यर्थः । कदर्य साध्या कदर्यतकृ [illegible]

व५

तार्थेन नीचसेवादिजनितेन साध्यापाव्यालावलीगात्रविद्धत्तदेहाव्यालाः शठाः मेहं लिंगं शठे व्यालाः धूर्तसिश्चाप
दसर्पयोरित्यमरः तेषामावल्या पंक्त्या गात्रेषु विद्धतो ह्लु विलोदेहो यस्याः सा तथोक्ता। लतापक्षे तु व्यालाव
लीगात्रविद्धत्तदेहा सर्पपंक्तिरापरिष्कृतदेहा। द्विष्ठं समानो छो। लक्ष्मीनिंदानंतरं लक्ष्मीभोगानि मे ऋम
युर्निंदति। आयुरिति। आयुः पद्मपत्रकोणायलवांबुकणो … तरं तन्म नमिवसंतत्यायात्यकांडे शरीरवं।२१। प
द्मस्य कोणोऽत्यभागस्तस्याग्रे लंबमानो दकलेशवद्भंगशीलमायुः अकांडे अनंसरोकांडे … देव … णार्वक
गविस्सरवारिक्षिप्यमरः। नामाद्धशासनाद्धरीरंसत्यज्य यातीत्यर्थः। तत्र हेतोर्नः जन्म नामिवेतियथ तातस
न्मनैस्यजतितद्वदा अथवा नव … मिव स्थितं शरीरमिति संबंधः। ननु एकाविद्याईर्घमायुरपि ह्यस्यते स यंतदप्य
ज्ञानानुप्रयोग्यनर्थायैवेत्यत आह विषयेति। विषयाशीविषासंगापरिजर्जरे तस्मा अज्ञोदात्मविवेकानां
प्रायुरायोराकारणं।२२। विषया एवाशीविषा भुजंगमास्तेषां संगेनासक्त्या संबंधेन वा परितजर्जरा। णेअप्रति
पिलानि चेतांसि येषां ते तथोक्तास्तेषां। अप्रबोधोऽप्रवृद्ध आत्मविवेको येषां ते तथोक्तास्तेषां। पुनरप
युषोऽस्थिरत्वं प्रतिपादयति वयमिति त्रिश्लोकत्रयवाक्येनावयंपरिमितानाकारपरिनिश्चितनिश्चय

संसर्गे ...ज्ञेन मुनेनायुषि निर्हृतेनाः॥२३॥ युज्यते वेष्टनं वायोराकाशस्य च खंडनं। ग्रथनं च तरंगाणां स्थान
...पल्लवैश्चारदीवाध्वमस्तो ६३ वदीपकः। तरंगकडवालोलं गतमेवोपलक्ष्मसतो॥२५॥ परिमितः प
...कारो यस्या नास्ममनस्तस्मिन् परिनिष्ठित निश्चयां स्थिरहेतुत्वयोपि वय संसारात् भूतत्वजेः संसारमेघ
...समूहे आयुषि ननिर्हृता ननु तुरितेनाः। ग्रथनेबंधतो पल्लवं तत्तु पल्लवं विरलं तत्वस्य मरः इतरत्स्तमानं
ननु पापविशेषेण स्थिरमायुरपि सुप्राद्यकश्चित् कपोलो कथं दृश्यते सत्यं तदप्यत्र विदेशस्त्वस्यानर्थो स्याद्
पि विश्रांतेति अविश्रांतमनाः शून्य आयुरातनोहतो दुःखायेव विमूढो तु गर्भमध्यतरीयथा॥२६॥ विमूढ
विविधमूढो तत एव ब्रह्मणा विश्रांतमनाः शून्यं व्यर्थमेतत् विस्तीर्णं आयुर्दुःखायेव हतो विष्टते संपद्यते
सर्थः। अश्वतरी नामा श्वात् देस्यां गर्दभात्तस्या गर्भस्तामेव हंतीति प्रसिद्धा॥२७॥ नानुपयोग्यायुर्हि निंद्य
दुपयोगि स्तौति उपादेयत्वाय प्राप्यमिति त्रिलोकत्रयवाच्य नाप्राप्यं संप्राप्यते येन न त्वयायेन न शोच्यते परा
निर्हृतेः श्वानं यत्तज्जीवितमुच्यते॥२८॥ तरवोपि हि जीवंति जीवंति मृगपक्षिणः। स जीवति मनो यस्य मननेन
वजीवति॥२९॥ जीनास्तत एव जीवंतीति जंतवः साधु जीविताः। ये तु न नैव जायंते सोबाजर गर्दभ स्थायि
नजीवितेन प्राप्यं ब्रह्म संप्राप्यते अत एव जीवितेन जन्मांतर प्राप्याभ्ययानशोच्यते तायज्जीवितमार

नेर२

श्रकर्मकृयात्तृष्णाया विषयसुख [illegible] लिप्सायाः निवृत्तिः सुखस्य स्थानं भवंति। तज्जीवितमुच्यते सज्जीवितं भवत
इत्यर्थः। कार्यस्कृतो हि कारणस्य तिरस्कारः स्वयं भवतीति भावः। कार्यभूतजीवितस्याणधारलक्षणस्य रक्षकत्वात्
त्रहेता यस्य पुंसो मनो दुर्वासनाप्रवश्यं मननेन वस्तुतत्त्वविषयभूतनिरूपणेन तज्जीवनिमित्तनादिज्ञनित
सा तोकाकारेण बाधितमेव भवति सुसम्यग्जीवतीत्यर्थः। जरया च गदैर्भाः जरायुक्तगदैर्भाः। श्लोकस्य ७१७ पञ्चशः
वितस्येहैकादिहक्वादिजीवितं त्रं दृश्यैतत्वं दर्शयं रतच्छरीरादेरपि डहूत्वमर्थाद्दर्शितं तद्वितादयादंते भाव
इत्यादिश्लोकद्वयवाक्येन। भारो विवेकिनः शास्त्रं भारो ज्ञानं च रागिणः। अशान्तस्य मनो भारो भारोऽनात्मवि
दो वपुः ॥३०॥ रूपमायुर्मनोबुद्धिरहंकारस्तथेहितं भारो भारधरस्येव सर्वं दुःखाय दुर्धियः ॥३१॥ भारो यथा दु
र्धियः स्वाधीनो न भवति एवमविवेक्यादेः शास्त्रादिकं स्वाधीनं न भवतीत्यर्थः। अविवेकात्तु विवेकस्य सम
था मंदबुद्धिर्विवक्षिता। भारोऽनात्मविदो वपुरिति सस्य दर्शितं तयाऽन्यस्य वपुरपि न्यस्तमिति ज्ञेयं। न त्वात्मवेदोऽपि
वपुर्भारः नन्वत्र किमुच्यते भारोऽनात्मविदो वपुरिति नैतत्। आत्मविदः शरीरस्य वा भावात्। आत्मा भासि
केतस्मिं [illegible] दभिनिवेशाभावात् तदीयलाभच्छेदयोरौदासीन्यात् शरीरहितो स्थिरचेष्टितो। स्थिरका

श्री॥
२०

र्यविषयत्वात् स्थिरत्वमीदितस्य। स्थितेत्यिति तिमितिक्वचित्पाठः। अपि स एवार्थः॥ ७॥ यौवनास्थायां रूपादिकं सुखायुष्मतीत्याशंक्य तस्याः स्थिरत्वान्मैवमित्याह दिनैरिति। दिनैः कतिपयैरेव परिज्ञायगतादरं दुर्जनः सज्जनेन वयोवनेन वियुज्यते। २६॥ परिज्ञा यद्दुर्जनइव निःशावागतादरं इति क्रियाविशेषणं विशेषस्पष्टं॥ ७॥ आयुर्निदानमुपसंहरति स्थिरतयेति। स्थिरतया सुखभासितयासततमुशितमुत्तमफल्गुवत् जगति मे स्थितं तथा गुणावर्जितं मरणभाजनमायुरिदं यथा। २३॥ सुखभासितया सुखदीपितया दुःखशोभितया स्थिरतया स्थिरत्वेन सततमुशितं तस्य क्वाणततमफल्गु असारं असारं फल्गु शून्यविसमरः। मरणभाजनमिदमायुर्यथा गुणावर्जितं तथा गुणवर्जितमन्यद्वस्तु जगति नास्तीत्यन्वयः। ७॥ आयुर्वाऽहंकारद्वाराऽनर्थहेतुर्वा तन्निदानं तरं तदनर्थदानस्य प्रधानद्वारमहंकारे चालिंदति मुधैवेत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः। मुधैवाभ्युदितो मोहान्मुधैव परिवर्तते। मिथ्यामयेन भीतोस्मि दुरहंकारवैरिणा। २४॥ दुर्दुष्टोऽहंकारो दुरहंकारः स एव वैरी तेन मोहादज्ञानान्मुधैव वृथैवाभ्युदितं वृत्ततः। अहंकारस्योत्पत्तौ वैयर्थ्यमुक्त्वा स्थितिकालेपि तदाह मुधैवेति। मिथ्यामयेन मिथ्यास्वरूपेणाहमिति स्थितोपि चार्यः। ७॥ अहंकारस्य दुर्वारित्वमाहाहंकारवशादित्यादि। अहंकारवशादा

आसितमुखेन २

पदं हंकारा दुराधर्षः ॥ अहंकार इत्यादी। नानाहंकारात्परो रिपुः ॥२४॥ दुराधर्षो दुष्प्रधर्षः पराजयः [illegible] एवं [illegible]
रं [illegible] हे [illegible] स्पष्टः ॥२५॥ अहंकारस्य वैरित्वं पश्चिमो न फलमाहुतमिति। तमहंकारमाश्रित्य परमेश्वरं वैरिणं
नष्टजननमृत्युभः किन्तु भोगान्भजेत्तु नो [illegible] स्पष्टः ॥२६॥ ननु शत्रुमिश्रितस्यापि लोके कुत्र चिज्जन
दौ महत्त्वं दृश्यते तद्वन्न किं न स्यादिति [illegible] वारवशादिति। अहंकार वैरं [illegible] ध [illegible] या [illegible] हं तस्य
तात तत्सर्वं [illegible] स्वं वं वस्तु च हंकारं [illegible] ॥ अवस्तावा परम [illegible] यथा स्वं [illegible] ति [illegible] हंकारं
राकृतं मिथ्यैव तद्वज्जागरे प [illegible] अहंकार विकृतो अहंकार रहित तावक्कपरमा [illegible] अहंकारं
रादि हे स्फ़कं प्रपंचयति [illegible] ॥ अमत्यावदहंकारवादिदं परिहि [illegible] तां तावद्धिकारा [illegible] यात्ति [illegible]
कुटजमंजरी ॥२७॥ अहंकार [illegible] अहंकारमेव [illegible] कुटजो वत्सा [illegible] कुटजराध कुटज [illegible] ट [illegible] इत्यम
हौ वकुटजस्य मंजरी [illegible] कुटजमंजरी हदो हि जलदागमे [illegible] मंजरीसहहं [illegible] भवति ॥२८॥ एवं गुवें
शासनया [illegible] [illegible] दर्वी चिवात दन्तुशासनं प्रार्थयते निरहंकारेति ॥ निरहंकारवृत्तेमें मोरक्षो [illegible]
कैनसादनाय किं हि दिति अस्नरतदास्यात्तुमिहार्ह इति ॥२९॥ निरहंकारा वृत्तिर्वर्तते यस्य तथा [illegible] स्य

न ४ ५२

मोरव्यान्मो ध्यात्॥ अहं सह्दयथा ज्ञा तमूखवैवेदस्बालिंगा इत्यमरः॥ सीदतः अवसीदतः॥ शीर्षं समानं॥ ७॥ सर्वापदां
निलयमङ्कवमंतरस्थ मुन्सु [illegible] गुणेन न संश्रयामि॥ अहं [illegible] इति पूर्वदं [illegible] रितो निदुःखं शोषेण मां सम्प्र शा
महानुभावः॥ ४०॥ सर्वापदामि [illegible] वेस्यप्रपंचः॥ ७॥ हंकार [illegible] कारवक्कं अहंकार [illegible] नेवापदे व्युवलि
चाण [illegible] दिवस्क [illegible] मरः॥ [illegible] तिपदंयुत [illegible] तिलयं मालयः॥ ७॥ अन्तरस्थ दैसा
तरस्थं शोषेण॥ हंकारस्याति [illegible] भवति [illegible] मे [illegible] सरासुश्रा विसम्यक् [illegible] अ
र्थं धनितमर्थं वदामः॥ अहमिति शाब्दिकाः [illegible] तत्रवर्तमानं पदी [illegible] अहं शाब्दि [illegible] प्रवर्त
यस्यागोः सा हं हन्ति स्तस्याः [illegible] तथाताय मथः॥ [illegible] तत्र स्थं [illegible]
रव्यागन्तुकं संत्यक्तं परितः [illegible] दिना [illegible] चितदुःखं यस्मात् [illegible] पदं यथा लि
वेकीन संश्रयते तद्वद् हकारपदं [illegible] अयामीति॥ ८॥ अहंकार निंद्रानंतर [illegible] हंकार [illegible] मनोत्तिदति दो
त्यादिभिरेकादशश्लोकैः॥ दोषैर्जर्जरितायां तस्का [illegible] सविता [illegible] तत्र [illegible] चलति चवलं॥ ७॥
यं चलं चतां रागादिभिर्जर्जरितां शिथिलतां यातं [illegible] सवितां कायान्तिर्य [illegible] शाद्वलत्ता अथवा
सत्कायादिसेकं पदं चलनक [illegible] माचे [illegible] तां [illegible] पिच्छल [illegible] वायुमध्यस्थ [illegible] ॥ ८॥ नोर

नू १३ अपसर

ननु स्तुतिपयोऽनेनेवलनं नदोषायेस्यत आह नैरश्वेति इतश्चेतत् स्वत्रव्यग्रं व्यर्थमेवानुप्रावृत्तिर्हृताद्द्वेरतरं दीर्घ
ग्रामे कौलेयको यथा ॥४२॥ तरवर्थस्य हरा तिव्रायस्य रातयोजनादिषु पर्यवसातं वारयितुं दीर्घमिरकं कौ
लिकेयश्च कौलेयः कुक्कुरो मृगदंशकः शुनको भषकः श्वा स्यादित्यमरः ॥ व्यर्थमेवानुधावतीत्यनुपपन्न
नओोलोतिक्वचिरकिं विज्ञानेरपिम हाय नेः नोत संपूर्णीनामे लिकां डुकमिवांबुभिः ॥४३॥ कचि रर्थं
मेरपि दर्शनात त्राह आर्य पोत्राकरेडकस्य चवैरानिर्मितकेचः नकालेचेतसे चलनेतव्यं थं भ्रुतथदि
याद् कूरेणेतिक्रूरेणऽडतोय नोदृश्याभार्यानुगामिना ॥ शब्दः कौलेयकेनेव ब्रसनेन कोस्मि चेतसा
॥४४॥ जडतामविवेककृतां ... यथाममनुगच्छतीति दृष्टा भार्यानुगामी तेन यथा शुनी भार्यामनुग
च्छति शुनकारैः परपर्यायेषा कौलेयकेन शावोस्तु नो भवतितथा चेतसा कविना पेपानन्द कोस्मि उपद्रुता
स्मीत्यर्थः ॥४५॥ न केवलं जीवतामम दुःखस्य कारणं विन्नं मृतस्य नरकेऽतिरयगादियो विकं प्रापकं कर्मवाऽऽ
चेत्याह

श्री॥
२२

नन्वाणोश्चम नाःस्म्र ओकराय रततःपरइत्यात्मतत्त्वज्ञातयादकःक्ष नेत्तव चेत्तएवनाश्तीअम स्तहेरे
[illegible]मित्यात्तांत्वाह मिथ्येवेति। मिथ्येवस्फाररूपेणविचाराद्विरारात्तया। बालोवेतालकेनेव पृहीत
स्मिकचेतसा। व्होऽस्मर रूपेया स्त्रिरूपेण। विचारारूणा विसंपत्तीलेक [illegible] बालव्यामेव्या [illegible]
पितवेतालेनगृहीतोभाव [illegible] तदित्यर्थः। मिथ्येवस्फारत्वं विचाराद्विरोरारूणात्वं चचेतोवेताल
समानो॥ तर्थवंड चच्छितं वेता। निग्रहता मित्यत आ तक्तेरित्यादि श्लोकद्वयवाक्ये [illegible] कष्टतर
शैलादपि कष्टतरः क्रमः। च [illegible] दपि [illegible] दुर्निग्रहमनोग्रहः॥ अथ्य [illegible] पानानाम [illegible] तः [illegible]
नादपि। अपि च [illegible] ज्ञानात्[illegible] विषमच्छिन्ननिग्रहः॥ कष्टतरः क्रमः पद विक्षेपआरो[illegible] स्यैरे
योक्तः मनोनिग्रहो मनोभूतं [illegible] मेरुन्मूलनाद् मेरूत्पाटनात् [illegible] न्यदानादुत्तिभक्षणा [illegible] सम्मान
॥ एवं चित्तनिग्रहे सति दुःखं [illegible] चेतसि तेषु पेक्षा॥ अन्यैरवकर्तव्यं पुरुषार्थायस्तत आह इति मित्यादि
श्लोकद्वयवाक्येन। चित्तं कारणमर्थानां तस्मिन्सति जगत्त्रयं तस्मिन्क्षीणे जगत्क्षीणं तच्चिकित्स्यं प्रय
त्नतः॥ विशादि मानि सुखदुःखशतानि नूनं अभ्यागतान्यगवरादिव कानना नि[illegible] स्मिन्निविर्कावरा

का॰

तस्त्वनुतांप्रयाते मन्ये मुनेर्निर्गुणमेवगलं नितांतं ॥५८॥ अर्थानामाकाशादिपदार्थानां चित्तं कारणं उ
पादानकारणं तथा चोक्तं संक्षेपशारीरके मुमुक्षौ विद्दशो खेदन्या वाकाशादिसावसानं च विश्वं स्यादि
हो उत्त्वा तन्निष्पादनं न हि तात्त्व्यं ॥ माघ्रहारन्यथे तदितीति तस्मिन्न् चित्ते वर्त्तमाने सति जगत्रयं तत्र का
भूतं वर्त्तते। तस्मिन् कारणे क्षीणे नष्टे सति तत्कार्यं जगत् क्षीणमेव भवति। एतस्तच्चित्तमेव पुरुषार्थी य
प्रयत्नेनाव स्समाणा ग्रचितिलिस्यं चिकित्सनीयं निग्रहीतव्यमित्यर्थः। अगवराश पर्वतश्च शास्त्रेशैलत्वके
न गावगा विस्मरः ॥ तस्मिंश्चैत्ते तनुतां कृशतां नीते निर्गुणमेव गलं तिसम्यगवनस्यं नीत्यर्थः ॥ स्वतांति
न्यइतिसंबंधः ॥५९॥ मनस्सरस्य सोपारानर्थहेतुत्वान्मनो निदानं तस्य रक्षां निंदति हेयत्वाय हार्दं स्यादि भिश्च तुः
शम्लोकैः ॥ हार्दंधिकारः शार्वर्य्या हृदये वर्धत्वं नया ॥ स्फुरति चेतनाकाशे दोषकौशिकपंक्तयः ॥६०॥ तद्भाव
रश्चार्वर्ये ति। हृत्स्था विरोध्यते दुरंतया दुःखानवसानया ॥ चेतनाकाशे चेतनमेवाकाशं तस्मिन्दोषाः क्रो
धादयः त एव कौशिकपंक्तयः उलूकश्रेणयः ॥ म हेयद्घुगुगुलूलूककप्याग्रा हेत्कौ ॥ त्रिकः इत्यमरः

श्री॰ २३

२३

का०

तस्लनुतां प्रयाते मन्ये मुते निर्गुणमेव गलं निता नि॥५०॥ अर्थानामाकाशादिपदार्थानां चितं कारणं उ
पादानकारणं ॥ तथा चोक्तं संक्षेपशारीरके मुमुक्षौ विद्वद्शो विद्न्या वाकाशादिस्मावसानं च विश्वं स्यावि
षोऽत्वा तन्निष्पादनं नहि तानव्यं ॥ माया हारन्यथै तदिति तस्मिन् त्रिनेव वर्तमाने सति जगत्त्रयं तत्र कार्य
भूतं वर्तते ॥ तस्मिन् कारणे क्षीणे न हसति तत्कार्यं जगत् क्षीणमेव भवति ॥ अनन्तस्तच्चित्तमेव पुरुषार्थीय
प्रयत्नतो वस्माणाश्चितिस्यं चिकित्सनीयं निग्रहीतव्यमित्यर्थः ॥ अगवराः पर्वतः शृङ्गः शैलवनके
नगावगा विस्मरः ॥ तस्मिं स्त्रैते तनुतां कृशतां निर्गुणमेव गलं ति सम्बन्धगा वनस्यंतीत्यर्थः ॥ गाखं ताति
न्य इति सर्वधः ॥७॥ मनसः ... साधरानर्थहेतुत्वान्मनो निंदानंतरं रक्षां निंदति हे यदाय हो र्द्द्यादिभिश्चतु
राम्लोकैः ॥ हार्दांधिकारशार्वर्या त्यक्षये वदुरतया ॥ स्फुरति चेतनाकाशे दोषकौशिकपंक्तयः ॥८॥ तत्राव
हार्द ॥ अंधकारयुक्ता शार्वरी चं डिकार हिता रात्रिः हार्दी चासावंधकारशार्वरी चेति तथा तया हार्दांधका
रशार्वर्येति ॥ त्वं क्षाविरोष्यते पुरतया दुःखानवसानतया ॥ चेतनाकाशे चेतनं एवाकाशस्तस्मिन् दोषाः
धादयः त एव कौशिकपंक्तयः उल्लूकश्रेणयः ॥ महंद गुरुस्त्वक व्यालग्रा ... कौ ॥ क्षिकः इस्मरग

अ ३

प्रसिद्धांधकारशर्वरी। प्रसिद्धा काशगतलूकपंक्तीनां स्फुरणहेतुरिति प्रसिद्धं ॥ न केवलं दोषान्
दोषादयति दृक्षा गुणांश्च नाशयतीत्याह यां यामिति। यां यामहमधीतास्तु संश्रयामि गुणाश्रियं तां तां
हेतेति मे दृक्षाते वीमिव कुमुद्विकाः ॥५२॥ अवीतास्तु अविगतास क्रियथा भवति तथा। गुणाश्रियं गुण
शोभां। शेषं स्पष्टं ॥ विधान्तेरणा दृक्षा निंदति गेहमिति। गेहमास्पदमात्मीयमसमर्थधियावयं
दृक्षाजाले विमुग्धा मोजाले शाकुनयोर्य- था ॥५३॥ आत्मीयमास्पदं स्वस्वरूपं निरस्ताशेषक्लेशाप
रमानंदलक्षणं। [illegible]जालमभानायः। आ- नायः ॥ सिजालं स्यादित्यमरः। शाकुनि पक्षे स्वात्मीयमा
स्पदं स्वनीडं। इतरत्समानं ॥ निरतिश- यस्तु स्वहेतुतया दृक्षां निंदति दृक्षाभिधानयति। दृक्षा
भिधानया तात दग्धोस्मि [illegible]यातया। तथा दाहोपशमन मात्रं केनामृतेरपि ॥५४॥ अमृतेः सुधा
याः अमृतेरपि यथा दाहोपशमनं तादृशं तेतथा दग्धोस्मीति भावः। शिष्टं समानं ॥ अतनुधीरस्य
विचारवतस्तृष्णानुकूलव्यापाररहितस्य तत्र कथं दृक्षा दाहकत्वीत्यत आह भावयतीति। भावयत्य
पि धीरं द्वैगं अंधयत्यपि सक्षणं। खेदयत्यपि शांतं तं दृक्षा कृष्णवर्त्मशर्वरी ॥५५॥ धीरा धैर्ययुक्ता [illegible] देह

ह

ईहा

छायस्य स धीरे हः तं। स हेहक्षणे नैवेत्तैर्वारा ख्येन वर्त्तते इति सेक्रपर्णां। तोशां ताई हस्ते छायस्य स तथा। तं
खेदजनकव्यापाररहितं खेदयत्यर्थः। स्पष्टमन्यत्॥६॥ अन्यदपि तृष्णायादोषात्म्यं हास कामिनी
हां तेना हातावर्जितेति। अनावर्जितचित्तापि सर्वमेवानुधावति। नत्वाप्नोति फलं किं विरहे तृष्णा जी
कामिनी॥५६॥ अनावर्जितमवशीकृतं अनुसरणीयं चित्तं यस्याः सा तथोक्ता। दुर्जनं सज्जनं च सर्व
मेवानुधावति अनुसरति। पुरुषस्यावधारणं तृष्णा प्रयुक्तमिति तृष्णानुधावनीत्युच्यते। एवमुत्तर
त्रापि तृष्णायाः कर्तृत्वमौपचारिकं द्रष्टव्यं॥ ॥ विधा[illegible] तृष्णा निंदति यन्त्र शक्नोतीति। यन्त्र शक्नोति
तत्रापि धत्ते तांडविनीगति। नृत्यत्यानंदरहितं तृष्णा जीर्णविनर्त्तकी॥५७॥ तांडविनी नर्त्तनवती गति
धत्ते। नृत्यति गच्छतीत्यर्थः। गत्वा चानंदरहितं यथा भवति तथा नृत्यति अशक्यमर्थं साधयितुं
ससंभ्रमं गच्छति। तृष्णां गत्वा च विनैव सुखं कष्टं चेत्यर्थः। असाध्येपि विषये जायमानत्वदुःखरत्वा लि
रद्वा॥६॥ लक्षणादोषांतराण्याह पदमिति। पदं करोत्यलंघ्येपि तृप्तापि प्रसमीहते। चिरं तिष्ठति न
कचे तृष्णा चापलमर्कटी॥५८॥ स्पष्टं॥६॥ एकत्रानवस्थानमेव विशदयति रूपमिति। रूपमायातिपा

औक्ष॥ २४

स्प२

तालं रूणं यातिन भस्तत्वं लोरूणं त्वमतिदिकुंडे तृष्णा हस्य सब हृदीपणा बद्धदीअलिनी। शिखिसमा दृ
किं बहुना संक्षेपेण श्रूयतां। तृष्णाया दोषस्य मिस्यभिप्रेत्याह सर्वेति। सर्वसंसारदोषाणां तृष्णैकादीर्घ
दुःखदा। अतः पुरस्थमपियायोजयेपिसंकहोद ण। सर्वेषां संसारदोषाणां मध्ये स्पष्टमन्यः।८। कस्मा
दि तृष्णा त्यागो भयः इत्यत आह लोकेयमिति। लोकाय मखिलं दुःखं चिंतयो सितयोसति तृष्णा विष
विकामंत्रः चिंतात्यागो हि कथ्यते लेशाः। अयं लोकाज्जनः सर्वः चिंतयात्यक्तया चिंतोपाय [illegible] तयाअखि
लदुःखसमुञ्जतिस्वजतीत्यर्थः तदविवादं तत्र चिंतात्यागो दुःखकारणात् तत्तृष्णात्यागसंपादनद्वारे
ण दुःखस्याखिलस्य त्यागहेतुरितियुक्तं। अनन्तराह तृष्णाविषविकृतिनाशे हि शहः प्रसिद्धो। चिंतात्यागो
विषयचिंतापरित्यागः तृष्णाविषविकारमंत्रः कथ्यते लेशस्य च व्ययः। अत्र तृष्णा विषविकाराख्यो रोगः तन्निव
र्तनमेत्रस्तृष्णाविषविकारमंत्रः। विषय सुरमणीयत्वचिंतयाहितत्वतृष्णा जायते। तत्र चिंतापरित्यागेन
च तृष्णारागापरपर्याया न जायते। अतो युक्तमुक्तं चिंतात्यागः।८। तृष्णाविषविकारमंत्र इति सर्वदोषाणां
मध्ये तृष्णा दीर्घदुःखदेत्युक्तं ह्रद विधुरोगान्वितेत्यादि श्लोकत्रयेण पुनस्तृष्णा निंदति। रागान्निरंगना

येष

च्छ्रागंभीरमपियावनं ७ शानतां नयत्याशु स्वर्योग्रावइवांबुजं ॥६२॥ उज्ञानतान्तं तंयथे असिद्धावास्यच्छ्रा
यिना विरोधिनीशरीरसंस्था ॥ नास्ति॰ध्यानतच ज्ञो चितितत्वायः कणा चिद्भि ॥ तथातीक्षा यथाद्भुतन्नरूट
यं हृदिसंस्थिता ॥६३॥ वज्रा विरगनिरूनः ॥ रते त्वायः कणा चिद्बः ॥ तत्स्तो रूकपा तांज्ञालाः ॥ धि इसभानं
अपिसरूपमंघ्राज्ञ मपिश्रमपि स्थिरं ॥ दृषीकरोतिदृढं ॥ षा निषमषेण नरोत्तमं ॥६४॥ स्पष्टं ॥ छ ॥ एवं बुधेवा
छिन्नोमोहादि स्यादिभिरषिमेरूपमंघ्राज्ञमित्यार्थे ते लिंग शरीरं मध्यमं निद्य॰स्थूलशरीरं निंदति आहं स्यादि
ति नवभिः श्लोकैः ॥ आर्द्रं चर्मं तंत्र गद्नो निकासी परितापवान् ॥ कायः स्फुरति संसारे सोप्पिंडः स्नायुकेवलं
॥६५॥ आंत्रा णि शिराः आर्द्राणि चर्मा णि यान्यंगानि वर्तांत्येवं तत्रसत्ताभिर्गदितो ॥ उ ॥ गद्नः आर्द्रं चर्म तंत्री गद्नः
णा दंडवत्स्फुरति प्रकाशनात् ॥ छ ॥ स्तोके नानंदमाया तिस्तोकेना या तिखेदतां ॥ नास्ति देहसमः शोच्यो
न लोपुणविवर्जितः ॥६६॥ स्तोके नाल्पेन तोषस्पष्टं ॥ छ ॥ कलेवरमहंकारगेह स्थस्य मे होटहा ॥ तुव
त्व भ्यं ॥ तुवास्थैर्यं किमनेन न मुनेममा ॥ छ ॥ कलेवरं शरीरं अहंकारगृहं गृहस्थस्य लघुपर्यंतेन त्यर्थः

श्री ॥
२५

न्८ गा५ देह८८६९

ममासंगस्यानेकैः कलेवरेण किं न किमपि भवति ॥६९॥ यत्क्रिबहेंडियपशुवृन्दं च लाग्रहलांगानां वित्तभृत्सकु-
हृतानंदं नेहदेहरुग्टह ममा ॥७०॥ पंक्तिबहेंडियपशुपंक्तिरूपेण बहादरदंड्यपशवो यस्मिंस्तत्तथा विद-
गृह्णाग्रहलांगनं चलतीह सैषद्वगृहलांगनाय यस्मिंस्तत्तथा ॥ वित्तभृत्सकलानंद वित्तमवभृत्यः तस्मिन्नव
तउत्सादितेआनंदायेन तत्तथा ॥ कोयथालोके पंक्तिबहादत्तानेकपशुभिः तिरवकाशीकृतं परगृहगृहमम-
नादीछया सलदंगनेहत्यायवदंष्ट्रानंदं गेहदं विवेकिनइह न भवति तथा ममापि देहमिति यथः ॥७०॥ जिकोमे
कटिकाकांतवदनद्वारभीषणो देहमस्तु ॥ नास्थिशकलनेहं देहं मम ॥७१॥ जिकानेकटिकाकांतवदनत्तक-
रक्षीषणजिकैवमर्कटिकातयाआकांतेन वक्त्रापरपर्याय वदनद्वारेण भीषणं भयंकरं हृदहं कास्थिशक-
लं दंताएवास्थिशकलानि हृष्टानि दंतास्थिशकलानि यस्मिंस्तत्तथा कां ॥७१॥ किं ध्रिया किं वरांगन किं
कायेन किं मीहया दिनैः कतिपयैरेव कालः सर्वं निकृन्तति ॥७२॥ धी धृतधान्यादिसंपत्तिः इदं वसानिःशेष
मानं रक्तमांसमयस्यास्य सुबाधा अंतरमुनेनाशे लक्ष्मी भोगशक्तिकेवकायस्यरम्यता ॥ आ जरा कालेन ह-
रामेतिष्ठति काले तथा मृतिः ॥ सममेवाविरोधजः काया भोगिदारिद्र्योः ॥७२॥ तडिद्गुरुशरदभ्रविभ्रमं वर्जनगे-
ह गुवालिध्येयेन विनिर्णीतं स विश्वसतु विग्रहे ॥७३॥ विग्रहे शरीरे स्पष्टमन्यत्र ॥७३॥ एवं देहविरक्तिं निरूप्य तद्द-
ह्यमेतत्स्पष्टं ॥

वस्तूं विनिर्दिष्टं प्रवर्त्तमानो वाल्ले मादो निंद्र तिलक्षापीत्यादिभिरहंभिः श्लोकैः [illegible] प्यापितैलाकोरे कार्यं वा भा।

रत्न [illegible] णि। संसारसागरे जन्मवाल्ये दुःखायकेवलं ॥७॥ अपि राक्षोग र्तयां [illegible] सम्युब्युयज [illegible] सात

[illegible] रत्नीयमरः। तरलाकारे चंचलाकारे। कार्यभारतरंगिणि। कार्यपांकर्त्तव्यानां इत्सो [illegible] कोस

रा [illegible] गायस्मिन्संसारसागरे सत्तथेतेः। तस्मिन्नु लक्षापि वर्तमानस्य स्वध्याकारः॥ अभि [illegible]

दस्तु [illegible] कतामूढशुहिताग्रयुतालोलतादेत्यस वैवाल्यप्रतिपत्तिं ॥७॥ [illegible] र्मात्र विषया [illegible] ताका

गर्हौर्धविनो [illegible] विषयाकांक्षालोपलक्षण [illegible] प्राणिनः प्रकृत्यैव चलैबाल्यं चवलतां परा तत्र [illegible]

तोस्तातकरणेनः ऊर्चापल ॥७॥ [illegible] व्यतोः समिलिताः सतोः कैवापलैर्कालितचापलत्वं को॥ [illegible]

नकोपि [illegible] स्यां तथ्यवोत्सीत्यर्थः। करवस्यवैवराक्षावधारणो [illegible] लोचनैस्त [illegible]

जालैस्तरंगकैः। चापलशिक्षितैः अलन [illegible] वाक्रांतवत्सः ॥७॥ [illegible] वाक्रांतवे [illegible] गावैलि [illegible] तना

क्रांतैवे [illegible] यस्य [illegible] तथा क्रांतः तस्मात् [illegible] रावक्रांतचतश्चेतश्चतस्मात् [illegible] नानाळा [illegible]

रामायातिरस्त [illegible] प्यातिरवदतो॥ अमेध्य एव रमते नालं: वोल्येयक्षायथा ॥ [illegible] कोप्युत्स्यः॥ कौ [illegible]

२८

पा ६

स्तनकः॥७॥ सहस्रोभुवनंभो कुंइंडुमादातुमंबरात्‌ वाञ्छते येनमौर्ख्येण तत्सुखायकथंभवेत्‌ गुणाभुवनंभो कुंय
किं विदुहृष्टं तं कर [illegible] तुअंबरात्‌ काशात्‌ लववणात्फलंशोकलंशा लिदथ्योदनकवलंशोकयेइंडुमादातुंच्छयेन
मौर्ख्येनेवाञ्छति इच्छतितन्मौर्ख्यं मोघापरपर्यायः सुखायकथंभवेत्‌ नकथंचित्‌॥७॥ शोभावगुरुतो भातिमौरसूत्रतः
ज्ञायंधसाक्षितन्मुपसंहरतिसकलेति सकलदोषदशाभिरुताशय जुवनमध्यविवेकविलासिन॥१८॥ हृनम
स्यविदेवमहासुनेभवतिबाल्यमलपरिहृदयो॥८॥ दोषारागादयः सलाति रजदशा भिरभिहतमपटुतः
आशयोतः करणीयस्मिंस्तत्तथाच्छ्रविवेकविलासिनोभवननपिवविवेकाविदस्यास्वादेवाबाल्यमिहसंसा
रेकस्यविदपिगुरुषस्यालमत्यर्थपरिहृदयपरितापायनभवति॥ अस्कनांसतेन दुःखायभवनी यासायः॥
अनेकदोषास्पदबाल्यंभवतुनामदुःखाययौवनेतुरागचपदवक्रादिषुमदवालु सुखायभवतीत्यात्रांक्य
सखिभिःश्लोकैस्तनिंदति॥ बाल्यानर्थमथत्यक्रांतुमानमितनाशयः आरोहतिनिपाना यथावनेसंभ्रम
पादु॥८॥ अभिहतःकामादिभिराशयोंतःकरणंयस्यसतथोक्तः रोषस्यहा॥७॥ खविनविलसंस्थेनंनाम्नां नार
भ्रमकारिणा नानाविभ्रांतिदायिना काम्यःशरीविषयःसएवपिशाचस्तेन॥७॥ [illegible] सन्नापिपावन्य
भ्रमकारिणा बलोकामपिशाचेनविनशःपरिभ्रूयते॥८॥ संख्यासम्यक्‌ [illegible] तिर्यक्‌ सतथोक्तः तेननानाविभ्रांतिदायिना

नपकुनेर

२२

पि हि यौवनेऽस्मिन्निति कलुषतामेति प्राज्ञबीवतरंगिणी ॥८४॥ विस्तीर्णा बकवर्थदर्शिनी कलुषतामाविलतां

॥ अ शरीरमरुस्थलायां युवतीमृगतृष्णिका मुनो मृगाः प्रधावंतः पतंति विषयावटे ॥८५॥ शरीरमरुस्थला पोह्योम

रीरमेव मरुस्थमित्यत्र कालागह्णीतवेश्वानरता पाडुत्वान्ना युवतीमृगतृष्णिकामितिवा पाठः युवतायौवनेन

देव मृगतृष्णिकामरीचोदकं ॥ अवटो गर्तः ॥ यौवनस्य चारं भेदोषमाख्याया अभिदधोतमादायदेतियत

यदापरां कोटिमध्यारोहति यौवनेनो वस्ताभिसज्वराः कामाः मदानाशायकेवलो ॥८६॥ परां कोटिमुपरितनं वि[illegible]

गंयौवनं यदायदाभिवृद्धिं आप्नोति तिर्यथैः क्षरोवकामज्वराः ॥ यौवनदोषाणामध्यायं तत्त्युक्तकामादिनेहपरस्य

म[illegible]त्मानस्त एव गुरुषाद्वु वियखुरवेन समुत्तीर्णाः साधोयौवनसकटात् ॥८७॥ स्पष्टं ॥ यौवनस्यसोषामपदं

को गुणवैधुर्यमाद्दविनयेति ॥ विनयभ्रूवितमार्यजनास्पदं करुणायोज्वलमावलितं गुणैः ॥ इहहि[illegible]

हिमगस्तु यौवनं जगति कानननं मंबरगंयथा ॥८८॥ आवलितमावहितं मिह जगतीति संबंधः शेषं स्पष्टं ॥

यौवनस्यखीधाराभायगानर्थकरत्वान्निंदानंतरं तदनर्थकरणद्वारा स्त्रियं निंदति मांसस्यादिना ॥ मांसपा

वालिकायास्कायंत्रलोलेंगपंजरे ॥ स्नायुमस्थिग्रंथिशालिन्याः स्त्रियाः किमिवशोभनं ॥८९॥ मांचालिकावद

प्रौढा
३७
बेड्

थि२

दिग्धुत्रिकायां शालिकापुत्रिकास्याद्दन्तादिनिर्मितेत्यमरः। मांसमयी शालिकायाः मांसनिर्मितपुत्रिकायाः स्नायुः स्थिग्रंथिशालिन्याः स्नायवो वस्नसा देहबंधनानि। आंत्रं पुरीतत् गुल्मस्तु प्लीहा पुंस्यथ वस्नसा स्नायुः स्त्रियां कालखंडयकृती तु समे इमे इत्यमरः। स्नायूनामस्थ्नां च ग्रंथिः। यद्वा स्नायुशिरस्थि ग्रंथिभिर्मांसग्रंथिशालते शोभत इति तथोक्ता तस्याः स्त्रियाः अंगपंजरे अंगनाडीकीकसे च लोलेजलच्छटादिवचलीन्दु यस्या लोचने लोलं दीर्घं स्मणीयं स्तनबाणपरिलुप्त बलदारवलितोकनकोकलशास्तिरो तस्याः स्त्रियाः अंगपंजरे किमिव शोभनं निर्मितं कथमादिश्या तद् इति शंकापरिहारतिर्यगिसादि श्लोकद्वयेण पंचमांसं रक्तवाप्यां तु दृष्ट्वा कृत्वा विलोचनं मे समालोकय रम्ये वेदं किं तु धापरि ॥ ३२ ॥ वापीं तु कस्य काबंध आसीत्या दिदंडकवक्त्रावास्त्रभ्यासानि मे लासकदिलोचनीतत् दृश्या रम्यं चेतदिवगादिकं दृष्ट्वा कृत्वा लोचने समालोकय सम्यक् पश्य सुधा हृथा ॥ मेरुशृंगेति श्लोकद्वयं वाक्यं मेरुशृंगतटोल्लासि गंगाजलरयापमाद्य

नेमु३ हायस्मिन्तु का हारस्योल्लासशालिता ॥ यारस्सानेषु दिगंतेषु सम्वललनास्तनः। स्वशिरास्वाद्युतेकाले लघुपिंडवांधसः ॥ ३३ ॥ यस्मिंस्तने मुक्ताहारस्य उल्लासशालिता मेरुशृंगतटोल्लासिगंगाजलरयोपमा हृद्यासललनास्तन एवं दिगंतेषु रमसानेषु बंधसो लघु पिंडरय काले स्वाभिनास्वाद्यतद् स्यन्वय्यः। मेरु

32

शृंगतटेउच्छ्रसस्फहीयतइति मेरुशृंगतटोच्छ्रासिपद्मा मेरुशृंगतटेउच्छ्रासि... लतस्यरयेण
वेगेन उपमा यस्याः सा उच्छ्रासशालिताया उच्छ्रासेनोच्छ्रवनेन शालते वाभतइ स्फच्छ्रासशालीनस्य साक्ष
त्तौ॥ अथ सोऽन्तस्याभिः साक्षीभक्तमंथोन्नमोदुनइत्स्यम॥१७॥ केशाकज्जलधारिण्यो दुःस्पर्शाल्लोचनप्रियाः
दुष्कृताग्निशिखानार्योर्दहंति तृणवन्नरं॥१३॥ केशाकज्जलधारिण्यः केशा एव कज्जलानि मरव्यः तथा...ती
तथा॥ दुःखदत्वा दुःस्पर्शाः दुष्कृताग्निशिखाः दुष्कृतानि पापानीत्युपालयः तेषां शिखा ज्वालाः॥ ज्वलनात् त्रि
रेपि सरसा अपि नीरसाः॥ स्त्रियो हि नरकाग्नीनामिंधनं चाकृदारुणं॥१४॥ स्त्रियो हि ... लं नरकाग्नीनां चारु
रूपा मिंधनं भवंतीति संबंधः॥ चारुशब्देनाकृतं ... विवक्षितानां ... जयंकरं स्त्रीणां चार्विग्नीभावसा...
हविशेषणं॥ सरसा अपि नीरसा इति रसः सोरोभावं तहस्यासरसा अपि तद्विरसयानीरसा इत्यर्थः॥ ...
कौ... च्यते ॥ इंधनं हि लोके सरसं नीरसं वा भवति॥ लोउ युगमकं॥ ... सरसा अपि नीरसाः ...
नेभवति॥ यतो हि दूरस्थिता अपि नरकानलदृष्णाग्नीन्दीपयंति अतोपि चा वि ... ॥१॥
मा॥ किरातेन विकीर्णा मुग्धचेतसां॥ नार्यो नराविहंगानामंगबंधनवागुराः॥ ... नामोक्षे ... तसां ...
ना॥ नरविहंगानां नरपक्षिणां कामनाम्ना किरातेन विकीर्णा विक्षिप्ता अंगबंधन... वागुरा अवयवबंधने जालानि

कौर

गूढं तिः। अंगे ति संबोधनं वा। मृगबंधनीवाचकेन वागुराशब्देन इह जालानि लक्ष्यन्ते ॥७॥ जन्म पल्वलमत्स्यानां चित्रक
र्दमवारिणां। पुंसां दुर्वासना रज्जो नारी बडिशपिंडिका ॥८॥ जन्म पल्वलमत्स्या० जन्मैव पल्वलं मत्स्यसरः। वेशांतः
पल्वलं चाल्पसरो [illegible] इत्यमरः। तस्य मत्स्यानां चित्रमेव कर्दमः … तस्य … णां पुंसां वराणाय दुर्वासनैव बडि
शकाख्य कैवर्त्तकरस्था रज्जुर्भवति। नारी तु बडिशपिंडिका भवति। बडिश … मत्स्यवेधकस्य रज्जुप्रवर्त्तितलोहादिशंकु
रग्रनिहित मत्स्याहार पिंडो न भवतीत्यर्थः ॥९॥ एवं स्त्रीदोषान् सदर्श्य तत्परि … फलमाह सर्वेषामिति। सर्वेषां दो
षरत्नानां सुसमुद्गिकया यया। दुःखशृंखलया नित्यं अलमस्तु मम स्त्रिया ॥१०॥ दोषाएव रत्नानि तेषां समुद्गिकया
ग्रोतुत संपुटिकया। समुद्गकः संपुटक इत्यमरः। दुःखशृंखलया दुःखप्रदत्वे … यया स्त्रिया अलमस्तु। अलं
शब्दो वारणे। अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचक इत्यमरः ॥१०॥ … स्थिरत्वाच्चालं … पेस्या … इत उक्ति। इतो मत्स
मितो रक्तमितोस्थीनीति वा सेरः … त्र कतिपय … यति स्त्री विरसा सुतं … वैराग्यं सो विशरणशीलता चा
व स्पष्टं ॥७॥ ननु भोगेच्छायां सत्यां अलमस्तु मम स्त्रियेति कथमुच्यते तत्राह यस्य स्त्रीति। यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निःस्त्री
कस्य क भोगभूः। स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्त्यक्तं जगत्त्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥१४॥ यस्य पुंसः स्त्री अस्ति तस्य भोगेच्छा भवेति दु
णस्य तत्परित्यागे तु वर्जनासंभवात्। निःस्त्रीकस्य अस्त्रीपरिवर्जकस्य … कः भोगेच्छा उत्तन … चापि
भोगेच्छायां सत्यां तत्परित्यक्त वर्जनासंभवान्नैवं वेवं तथापि स्त्रीत्यागमात्रात् किं भवेत् तत्राह स्त्रियमिति स्पष्टमे
न्यत् ॥१४॥

॥७॥ म १२

प्रकरणार्थमुपसंहरन्नाह आपातेति। आपातमात्ररमणेषु दुःखेतरेषु भोगेषु नाहमलिप्रकृतिर्वं चलेषु। अस्त नूरमेर
मरणरोगजरादिभीत्या शाम्याम्यहं परमुपैति पदं प्रयत्नात्॥ १००॥ विषयाणामिंद्रियाणां प्रत्यासत्तिमापातः विष
येंद्रियसंबंधः। आपातमात्रे समय एव रमंतीति तथा तेषु आपातमात्रमनोरमणीयेष्वित्यर्थः तथा तेषु इति वा दुःखे
तरेषु दुःखोत्तरेषु अलिप्रकृतिर्वं चलेषु भ्रमरप्रकाराः वं चलेषु। यथा भृंगः प्रकृतिः प्रकृष्टत्वं स्यात् प्रकाशश्चेति।६
यौवनस्य अपायेन अनर्थकारणं दारं स्त्रियं तिरस्कृत्वा यौवनांतरभाविनीं जरां उत्तरग्रंथसंदर्भेण तु हि उक्तं। अथवा
वं केभावं दर्शयन्नस्तौति। अपर्याप्तं हि बालत्वं बलात्स्पिबति यौवनं यौवनं च जरा पश्चात्पश्यक कर्करातां मिथः॥१
अपर्याप्तं असमर्थं यौवनरक्तः सं तन्मयं बाल्यं बालभावं यौवनबलात्पिबति कर्करातामित्यर्थः॥७॥ अनायासस्य
दि सोकाः स्पष्टार्थास्तत्र कानि चित्पद्यानि व्याख्यायंते। अनायासकदर्थित्या गृहीतजरसाजनेपलाय्यगह
तेषु ज्ञास पत्सेवाहृतांगना॥२॥ अनायासेन कदर्थयंती क्लेशयंतीत्यनायासकदर्थिनी तया। शिष्टैस मानं
दासाः पुत्राः स्त्रियश्च बांधवाः सुहृदस्तथा हसंत्यकृतमत्तकमिव नरं वार्द्धककंपितं॥३॥ स्पष्टं॥७॥ दुःप्रेक्ष्यं जरखंदी
नं हीनं गुणपराक्रमैः। गृहीहकमिवादीर्घं गेहीं स्पश्यत्यवार्द्धकं॥४॥ जरठं वृद्धं॥ गंधः अर्थविशेषविषयः॥७॥ दैन्य
दाक्षमयी दीर्घा हृदिदाहप्रदायिनी। सर्वापदामकस्स्वा वार्द्धके वहते स्पृहा॥५॥ स्पृहा अर्थमात्रविषया॥७॥ कर्तव्य
किं मया कष्टं परत्रास्यति दारुणं। अप्रतीकारयोग्यं हि वार्द्धके वहते उयं॥६॥ परत्रास्यति दारुणं कष्टं उत विषय

वैर

श्रीधा
२९

मया किं कर्त्तव्यमित्यप्रतीकारयोग्यं भयं ॥६॥ गंधोत्फदेति सोल्लासमुपभोक्तुं नराश्चयतो हृदयं स्थवेतेन नराः कि
दोस्त्रमेनवाहर्के ॥७॥ सोल्लासं सस्पृहमित्यर्थः ॥६॥ नराः किंदोस्त्रमेनराः किमंधेनेतियावरा ॥६॥ परिपक्वमिवालोक्य
जराकारविधूसरं । शिरः कूष्मांडकं भुंक्ते ऽसौ कालः किल स्मरः ॥९॥ जरेव पलितयुक्ताकारं भस्मतेन विधूसरं
मीषत्पांडु कूष्मांडफलं कपरिभागे भस्मसहस्रवर्णेन विधूसरं जवमि ॥६॥ मरणस्य मुने राज्ञो जराधवलचामरा
आगच्छतोग्रे निर्याति व्याधिव्याधिपताकिनी ॥१०॥ जरेव पलितयुक्तं धवलचामरं यस्याः पताकिन्याः सा तथोक्ता ।
पताकिनी सेना आगच्छतो मरणस्य राज्ञोग्र इति संबंधः ॥६॥ जरास्तु धालेपसितेशरीरांतः भ्रांतरोऽत्र शक्तिरा
विरापश्च तिष्ठति सुखमंगना ॥११॥ सुधाचूर्णादि विकारः ॥६॥ किं बहुना जगतामस्य जीवनादनेकयातनास्य
दाघरं मरणमेवेत्याह किं तेनेति । किं तेन दुर्जीवितदुर्गृहेण जरां गतेनापि हि जीव्यते दैर्घ्यः ॥ जरां जगुत्र्यामाति (९३)
ताजनानां सर्वैषणास्थानं तिरस्करोति ॥१२॥ यद्यस्माद् दुर्जीवितदुर्ग्रहांजरां गतेन बहुयातनाप… तेन जीवि (पि८)
तेनापि दुर्जीवितदुर्ग्रहेण दुर्जीवितदुराशिनिवेशेन किं दिग्विजयिभिरप्यजिता जरा … स्तानप्याक्राम
तिमलाडुःखदायित्वेन सर्वैषणास्तिरस्करोति ॥ आतिमत्ता जराडुःखेनाकुलचित्तस्य दुःखनिवृत्तिमेवाशा
स्ते नान्यदित्याशयः ॥६॥ एवमतीतग्रंथसंदर्भेण दुःखशतसंकुले संसारे निरवधि सुखं क्वापि नास्तीति निर्वा
रितो संप्रति सुखाभ्युपगमेपि रतस्य संभोक्तृभोग्यभोगात्मकस्याविद्याकार्यनिखिलदोषान्नमुक्तिरस्तीत्यनंतरं

भा २

न ७ शंक्या ५

थसंदर्भे पातयति पादयतीति तत्र सुखस्यानित्यत्वं तावदाह क्वचिदिति क्वचिद्विघटते येषां संसारे सुखभा
वना। आखुस्तंडुमिवा। शेषं कालस्तामपि हंतीति ॥१२॥ वाशाक्षामतांतरघातनार्थः शेषं स्पष्टं ॥ ननु सुख
जनकविषयज्ञानस्य नित्यत्वे सुखस्यापि ध्रुवा स्यात् पणनित्यत्वं संभवेदित्यत आह ननु इति नन्विन्द्रियद
यं कालः सकलघस्मरः ग्रसते न जगज्जालं तमस्ताशिमिव वाडवः ॥१३॥ घस्मरो भक्षणशील... घस्मरोऽद्म
र इत्यमरः ॥ वराकाणां कालाद्भयस्यापि महत्त्वं नन्तदस्तीत्याह महतामिति महतामपि देवः परि
पालयति क्षणात् कालः कवलिताशेषविश्वाविश्रामतां गतः ॥१४॥ स्पष्टं ॥ आरमणीयवस्तुकेष्वपि ... कर्वा
न्यपि कालनिवारकाणि भवंतीत्याह येरम्या इति ये रम्या येषु भारं भाः सुमेरुगुरवोऽपि ये । कालेन विनि
गीर्णास्ते गरुडेनेव पन्नगाः ॥१५॥ सुगमार्थं भायषान्तनथा ॥ न केवलं तत्र चित्रपदार्थमन्य कालाद्युक्तं किंचि
संभावितमित्यत आह तृणमिति पौ तृणं पांसुमहेन्द्रं च सुमेरुं पर्णमर्णवं । आत्मंभरितयाऽसर्वमात्मसात्कर्तु
मुद्यतः ॥१६॥ आत्मंभरितया स्वोदरंभरतया । उभौ वा ... कुक्षिंभरिः स्वोदरपूरके इत्यमरः ॥ सर्वमात्मसा
त्कर्तुमुद्यत इत्यनेन कालस्य संहर्तृत्वमुक्तं ... त्रैकाल्यं नित्यादिना ... तद्वत्तेन ग्रंथ
संदर्भेणात्र प्रथमं प्राकृतप्रलयब्रह्माण्डसंहर्तृत्वमाह कालेत्यादिमिति कालायं ... मानां
प्रवृत्तिनां ब्रह्मांडं बरोघानां हस्यादपतां गतः ॥ ... एतान्येव मशकाकाल ... नियतनयाते

श्री ॥ २०

तिष

थांबलांऽन्येवोडुंबरफलानि ते षामोघाः समूलाबुलांडोडुंबरोघाः ते षां दृष्ट्वादपतांस्थूलवक्रूतां।छाबलां
उसंहृदृष्ट्वे कालस्यापि हितेतदंतुर्वत्रिसंहृदृष्ट्वं यद्येपि सिद्धं तथाप्यनित्यत्वबुद्धिदार्ढ्यार्थं दृष्टांतस्थवस्तूनां
हृदृष्टं दर्शयन्नादौ लोकपालसंहृदृष्ट्वमाह प्रेक्ष्येति।अस्माद्विनिमेषणास्तर्योद्यानाकवत्फलं।वलोक
पालफलान्यत्रिजगज्जीर्णवनादयं।१८।अक्षि विगतो निमेषो समयलक्षणो यस्मात्तत् यक्ष्णास्तादृविनि
मेषतेन।६।पालकसंहृदृष्ट्वमुक्त्वा पाल्यसंहृदृष्ट्वमाह जगदिति श्लोकद्वयेन।जगज्जीर्णकुटीकीरान्निक्षिपत्
यकोटरे।क्रमेण गुणवल्लोकमणीन्मृत्युसमुद्गकौ।१९।जगदेव जीर्णकुटी तस्यां कीरा विक्षिप्तान्गुणवतो लो
कानेवमणीयस्तान्उग्रःकोटरस्थितं यस्यसमुद्गकस्यसतथातस्मिन्मृत्युस्फरेवसमुद्गकस्तस्मिन्निक्षिपति स्थिति
का।ऽत्र तामंगीकृत्वा संहारकाले निकृंतति।६।४३ गुणेराहृयंते येवलोकरत्नावलीभृंगां।मसार्थमिवतामंगीकृ
त्वा निकृंतति।२०।श्रो धु।४।प्रकारांतरेण कालस्य लोकसंहृदृष्ट्वं दर्शयति अस्यवेत्यादिना कोदंडः परिस्फुरति
इत्यंतेन ग्रंथस॰८ भेणावा तत्र यिषु देशाभिधायकेन।अस्यैवावरतो दीनेमुगमेर्तमृगद्विजैः।आखेटक
जजेरिते जगज्जांगलजालके।२१।जांगलशब्देनात्र मृगयायोग्यादेशो लक्ष्यते।जांगलं समूहः।जगज्जांगल
जालके भ्रंतमृगाहदेशाखेटके मृगयामाचरतोऽस्यैव कालनाम्नो राजकुमारस्य [illegible] भाज
[illegible] ति कल्पकालमहाप्राणवंः कोऽउच्छकारिणीत्येवमादिभिरुत्तरग्रंथसमूहप्रतिपाद्योरथः संबंधः।एक

मेता

देशोद्भूतसखारुवडवानलपंकजा। क्रीडाशुकुरिपीरम्याकल्पकालमहार्णवा।२३। वडवानल एव पंकजं एक
देशोद्भूतसखारुवडवानलपंकजं यस्यां सा तथोक्ता। श्लिष्टसमानं।६। मृगयाचरणजनितश्रमापनोदाय शुश्रू
रिणीश्च दर्शयं कालराजकुमारस्य मृगयानिर्गमात्पूर्वं भोजनं दर्शयति। कटुतिक्ताम्लभूताद्यैः सदधिक्षीरसागरैः
तैरेव तैः पर्युषितैर्जगद्भिः काल्यवर्द्धनं।२३। कटुतिक्ताम्लानि भूतानि प्राणिनः आद्यानि येषु तानि तथा तैः नानार
सयुक्तभूतोपदंशानां दधिक्षीरसागरोपसेवनानां जगदन्नानां पर्युषितत्वे हेतुमाह तैरिति। यानि यानि क
ल्पादौ स्थितानि तानि तान्येव जगंति लकल्पांते पि तिष्ठंतीति पर्युषितत्वं। काल्यवर्द्धनं उषःकालभोजनं।
प्रत्यूषोऽहर्मुखं काल्यमुषः प्रत्यूषसी अपि इत्यमरः।६। मृगयामाचरतः कालस्य शुनीस्थानीयां व्याघ्रीं दर्शय
ति चंडीति। चंडीव उरसंचारा सर्वमार्गणाश्रिता। संसारवनविन्यस्ता व्याघ्रीभूतोग्रघातिनी।२४। चंडी जरा।६।
तस्य मद्यपानाय करतलन्यस्तां पात्रीं दर्शयति पृथ्वीति। पृथ्वीकरतलपृथ्वीपानपात्रीरसान्विता कमलोत्पलक
ल्हारलोलजालकमालिता।२५। पृथ्वी भूमिरेव कालस्य पानपात्री भवति। सा चानल्पेस्या रूपृथ्वीत्रिरसान्विता म
धुरसो गंध्यार्थं कमलोत्पलकल्हाराणां लोलेन जालकेन सकेसमूहेन मालिता संवलिता यथार्थः। कल्हारं सौगंधि
कं सौगंधिकं च कल्हारमित्यमरः। जगदट्टव्यारवटकाटनपटीयसः कालमहाभटस्य चंडभुजदंडारूढ
तक्रीडायोग्यं पक्षिणं दर्शयति विरावीति। विनाविविकटास्फोटान्नृसिंहो भुजपंजरा सदाविकटपीनांसः कोत

ग ६

श्रीका
३२

३६

क्रीडाशकुंतकः॥२६॥ विरावो निर्घोषोस्यास्तीति तथा। संहतयोः प्रकोष्ठगंडयोः पाणितलास्फालनमास्फो-
टः। विकटो विरूप आस्फोटो यस्य स तथा। सटा विकट पीनांसः सटाभिर्वालोमभिर्विकटो विरूपः पीनो मांसलो
ऽंसौ स्कंधौ यस्य स पीनांसः सटाविकटश्चासौ पीनांसश्चेति तथा। अथवा सटाविकटौ पीनांसौ यस्य स तथोक्तो शकु-
नकः॥२७॥ नृसिंहवद्ज्ञानुचर इतो महाकालनामा देवोपि कालस्य क्रीडोपकरणमित्याह लालाबुइति। अला-
बुवीणा मधुरः शारद्यो मामलच्छविर्देवः किल महाकालो लीलाकोकिलबालकः॥२८॥ यथा कुक्कुरस्वामिन
रूपानुचरो नंदी महाकालो भृंगीति। अलाबुवीणावन्मधुरध्वनिरिति पाठः। ...को किलवत्तस्य का...
दिति॥ आजगज्जीर्णाटवीविहारस्य कालस्य प्राणिमृगवधव्याप्टतस्य धनुर्दर्शयति अजस्रेति। अजस्र-
स्फुरितावलीढांतदुःखशरावलिः। अभावनामा कोदंडः देव स्फुरति सर्वतः॥२९॥ अजस्रं नेजोन वजोन मेरुर्न विध्यइत्य
दःस्वैः स्फूर्जितः स्फुरित आकारो यस्य स तथा। दुःखान्येव शरास्तेषामावलिः पंक्तिः। वांता उत्क्षीणा दुःखशरावलिर्येन
स तथा। कोदंडो धनुः। धनुश्चापो धन्व शरासनकोदंडकार्मुकमित्यमरः। आकालात्मनः परमेश्वरस्य विधांतरेण जग-
त्कारलीलां वर्णयति कालरात्रिरित्यादिना महाकल्पे प्रराजतइत्यंतेन। कालरात्रिः स्वयं भूत्वा नृत्यत्येष निजेच्छ-
या। यस्या भूषणभंगेषु देवलोकांतरावलिः॥ सर्वसंहारपटीयसी तमःप्रधाना पात्री ...कालरात्रिरित्यु-
च्यते। एष कालात्मा परमेश्वरः कालरात्रिर्भूत्वा नृत्यतीति संबंधः। तस्य नृत्योपकरणानि दर्शयति यस्याइति।

स्वयं२

देवलोकांतराणां देवलोकभेदानां [illegible]वलिर्यस्याः अंगभूषणं भवति। साकालरात्रिः सर्वेषां संबंधः।६। नरकाली
वमंजीरमालाकलकलोज्वला। प्रोतोडुक्षतसत्वेण पातालचरणे स्थिता।३०। नरकालीवयस्याः पातालेचरणे स्थि
ता मंजीरमाला भवतीत्यन्वयः। आलीपङ्क्तिः। मंजीरो नूपुरः मंजीरो नूपुरो स्त्रियां इत्यमरः।६। मंजीरमालासु
धर्म्यं संपादयति कलकलेनेत्यादिना। कालकलेन कोलाहलेनोज्वलोदीप्ता।६। एकस्मिन्श्रवणे दीर्घादि
मावान् स्थितमुद्रिका। अपरे पि मेरुर्मेरुः कांतः कौचनकर्णिका।३१। हिमपांडुर्हिमवान् यस्याः एकस्मिन् कर्णे
न श्रवणे दीर्घा किंचिन्न्यस्ततलरूपेण नदीर्घा अस्ति मुद्रिका अनुवृत्तिः कर्णिका कर्णालंकारविशेषः। शिष्टं समानं।६।
अत्रैव कुंडले लोके त्र्यंज्ञाकौ गंडमंडले। लोकालोकाचलश्रेणी सर्वतः कटिमेखला।३२। त्र्यंज्ञाकौ यस्याः अत्रैव कुंडल
उवल इत्यन्वयः। अत्रेति सर्वश्लोकोक्तश्रवणे निर्दिश्यते लोकेइति कुंडलयोर्विशेषणं। गंडमंडले गंडमंडलयो
रित्यर्थः। श्रेणीपङ्क्तिः।६। तस्या रूपं लोकभयावहमिति किं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्याह पश्चादिति पश्चाल्लंबविचं
तकौमारश्रुतवर्हिभिः। नेत्रत्रयवहद्दंष्ट्रा भ्रुकुटिभ्रांकारभीषणैः।३३। आलंबलोलजटाचंडविकीर्णहरमूर्द्धभिः। उच्छ्रु
तेमंदारगौरीकवरवामरैः।३४। उत्तांडवाचलाकारभैरवोदरतुंबकैः। रणत्कुशतरक्षं दद्दहाभिकाकपालकैः
।३५। शुक्रशालीरवद्वांगाभैगैराष्टरितांबरैः। भीषयत्यात्मनात्मानं सर्वसंहारकारिणी।३६। पश्चात् कायैकवरादौ अलंबा
लंबा मानाविभ्यां तास्थते कौमारश्रुतवर्हिणः षण्मुखमृतमयूराः तेश। हरमूर्द्ध विशेषणानि अयं सर्वत्र यह हरदंष्ट्र

कर्णे १

श्रीव
२२

तानुसरणवशात् सूर्यास्तास्तेन्नीयाणे ॥ तंबोलोलज्जरास्तु चंद्रायेषां ते लंबलोलज्जराचंद्रविकीर्णस्तु हर्मुद्धेनभ्यं
ति । उद्धूरखवारुमंदाराणि हस्खवास्तमंदारपुष्पाणि यानि गौरीकबराणि तान्येव चामराणि कृतपात्राः ठ तां
डवानि उदस्तुतानि व्रबलाकाराणि वृंपानि मित्ररवादराणि तान्यतं दहस्तिद्धाकपालानि । अथवा तांडवलिकाल
रात्रिविनाघणोरणां ताक्षनेनः शतरंध्राः शतरंध्रैः सहवर्तमाना आयइंदुदहास्तत्तिद्धाकपालाः स्तैः श्रुष्काणि
यानि शरीराणि शरीरत्वाचास्थीनि तान्येव षड्चांगाः मंचा अवयवखंडा । तैः बहदीनां एकत्वात् बर्दित्ति पिया दिव
कुलचनं कथमिति चेन्नृपेवं । महाकल्पे पुराजत इत्यविवबहुवचनेनाहनत्वात् । महाकल्पेन्नादनमसुरादीनां
बहुत्वासंभवात् । अशीत्तरितमंबरं नतोऽप्यनात्मनातं किंबहुना कालरात्रेः प्रतावें संद्रूपेणं श्रूयतामित्यस्ति श्रेयाद
विभूति ॥ विश्वरूपविरश्चकवारु डंधरमालया । तांडववशुविचलांतीमहाकल्पे पुराजता ॥ विश्वरूपस्य गीतास्तु
प्रसिद्धस्य शिरसामनेककोटीनां चक्राणि समूहाणां चारुसुधरमाल्लातया । विवलांतीति श्लविते । तत्र तांडववशुत
दुवावसरे रेष्टिकत्पर्थः । विवलांतत्यन्यत्र तत्र तांडववर्धुनाद्यवकर्षव्याप्तियर्थः । एवं कालादीनां रत्नभास्त्रातमस्तुव
हंतस्त्रहो घपरिज्ञानफलं विराद्यति ॥ ह्लनस्मिन्निति ॥ हृन्तस्मिन्नत्रमतयां कालादीनां महामुनासंसारे नास्ति

तुंबरूणि

केनास्थामाहशनानंतत्वदिह ॥ ३ ॥ कालादीनामेवमुक्तेन प्रकारेणावतत्वं तु असत्यथा तत्प्रोक्तं नो हस्तस्मिन्नेवमेतत्
शमितिचेद्विन। कालादीनामित्यत्रापि शरीरेन्द्रियादिग्रहणं। कालादीनां तत्त्वमन्ययोः सर्वोत्कृष्टसंसारदोषागामनुप
लक्षणं। ननु संसारनामधेयं आस्थानात्किं तर्हि निवृत्तोपरमो यत्तत्रास्थीयतां किं वा दान्त्यानां कृतन्निरूप्यते
कूलानां सौलभ्यं तत्प्रकूलानां दौर्लभ्यं चाह ॥ शास्त्रवदिति। शास्त्रवाक्यं द्विधा एवं अस्तव्यं या नामसत्यतां। प्रदर्शयामान
स्मानं मननमेव मनोरिपुः ॥ ४ ॥ ननु प्राणं सत्यज्ञानादिवस्तुलक्षणं साक्षात्स्मृतितामसत्तत्वं किंकरिष्यतीन्द्रियशास्त्रं वहृत्य
त्याह। असत्यमिति। सत्यज्ञानादिलक्षणं वस्तु असत्यतां मृतदेहादिरूपतां याति। ननु मनसानुकूलं चान्नेन्द्रियम्
तु त्यानां तत्त्वमित्यत आह ॥ संप्रहरतीति ॥ द्वितीयकल्पकं मनो रिपुर्न्नैव आत्मनो स्वनानामानं स्वंप्रहरति। मनसै
रिपुत्वं साधयति ॥ वस्त्विति ॥ वस्तु वस्तुनयाच्चांतं दत्तं चित्रमहंकृति। अनावत्वधिनात्मावाभावांतानापलभ्यते। ५ ॥ का
र्यकारणसंघात्तत्साक्षित्वलक्षणं वस्तु अवस्तुतया कार्यकारणसंघातात्मनागृहीतं। ननु संघात्तसाक्षित्वात्तस्य ग्रहणं
संभवात् तद्ग्रहणं विनिवर्तितमित्यत आह। दत्तमिति। कामाकुलितचित्तं विवेकात्मकत्वादहंकारमेवानुधावति
तिग्रहणलक्षणमित्यभिप्रायः। ननु वस्तुनाशं ग्रहीतं चेच्छिद्रं तद्वयानं इत्यादिना भावानवगाहनं तत्र वसतिर्थि
भावतिनावापदार्थाः। अनावत्वधिताः अनावविद्धाः अनित्यादित्यर्थः। त[illegible]स्य च्छिन्नवस्तु तनस्थातिनाया
र्विना ९

श्रीः ३२

११ तत्त्वार्थसि॰ अथ रागा

संयुवे किमर्थं

मान्नाशावधितयाऽऽयनामात्मत्यत आह॥ नावति॥ नाबांभावानामनित्यपदार्थनाम् तानास्तीत्यर्थः॥ नावो तदृति कचित्॥ अनात्मनि दोषदृष्टेः सत्यां आत्मनिबाधाप्रफलितमाह॥ तत्मेवं कवलं साधोमतिराकुलितांनरा॥ रागरोगी विलसन्ति विरागी विरतोऽजनः॥४१॥ अंतरायस्य कस्कनोरंतराला नतु सर्वकामनाम् त्यागात्तापनिवृत्तिः सापितत्पतदूत्य तत्राह॥ रागइति॥ नद्दितिरक्तसंपर्कात् आगोनिवर्त्यंतामित्यत आह विरागीति॥ तर्हि वरानकार्येयत आह॥ यत्रेति॥ यत्रे नयातिपुवनाइत्सजनसंगतिः॥ गतिर्नविद्यते काचित्क विन्नो दैतिः सत्यता॥४२॥ त्योवानदिकार्यकारणात् पुरुषार्थं संपानत्वमनानवाईक इत्याशयः॥ तर्हि इदानी मेव तत्त्व वृत्तिः स्वेच्छनाप्यित्यत आह॥ इतइति॥ तर्हि अन्यउपायो निष्पनाम्नत आह गतिरिति॥ ननु कथमन्यागतिर्नास्ति त्वं केवलस्वयमेव वा प्रकाशाऽऽत्मा प्रतिनौतीयत आह॥ धर्मेति॥ सत्यता सत्यमेन्योगे भावः सत्यस्वरूपमित्यर्थः॥ अथ वाँद्धितिना मिवान्यागतिर्विष्यतीयत आह॥ कुचिदिति॥ कचिदपितगतः विरित्यर्थः॥ अथ मनोविशुद्धानीवांतर्मुरिताऽऽ संसारस्य केऽऽनमध्य वर्त्तिवसामपंइत्नमितिरर्था तिसंस्थितिरिहार्यतानन्दति॥ धीरतेति॥ धीरताधीरतामति तत्तोन्यात्तपंरोजनः॥ खुलत्नोडुर्जनाख्येव दुर्जनः सत्समागमः॥४३॥ अनत आह पात्तइति॥ पात्तए स्मर्यादिग्रंथाः उद्भांतत्तोनाहाः उत्पात्तउद्भवः॥ आगमपापिमानावानावनाउवर्जितवर्जिनी॥ नीयते केवलं कोपिनि संस्तपरं परात्ना च आपद्रूादि विषयाशार्द्धंपुरुषार्थकलानांदुर्लभत्वं त हितं ... सालं

पदार्थसत्यतानोदेति नचास्ति॥ ४॥ रतीगता॥ नोजव्याकरणोदेति इराशयातिनीचता॥ ४२॥ ४ ४

45

आलोलेपलवमतिः परिखिन्नलमतिः तनुबुद्धिः गळति न रयती रसं ॥ १२ ॥ ... स्माप्रायिनो आवार्द्ध २

[illegible] नीयते ति केवलं पुरुषार्थसाधनानुष्ठाने विधुरं कापि पुरुषार्थे परिपूर्णे निर्भोगे [illegible]

[illegible] जलावगाहनं संसारदावाग्निदग्धस्य मम निर्यानं दावगाहनं [illegible] शास्त्री तिदर्शयितुमाह स्वतः अनियत्व [illegible]

[illegible] दिना अश्राव्योऽयं ततः पूर्वेण ग्रन्थेन सर्वस्य पदार्थानि कानि विसृतानि व्याख्यायंते [illegible] तद्दोषोपपाद्यो [illegible]

[illegible] उपपादनस्तनावकाश [illegible] नावनीयं ॥ १९ ॥ अन्योपदेशो [illegible]

न स्वयं समवधत्तीयतत्तनभूतं द्वितीयार्थः । अद्य तस्सत्त्वयाद्यो [illegible] पुवेनं वापि मुह्यते । धरापि याति वैधुर्यं केवाल्लभामाह [illegible] ॥ ५८

असत्ताद्यतिपदद्वन्द्वः । विधुर्यं असत्त्वं निश्चा [illegible] ------- श्रुष्यंप्यपि [illegible] शीर्यं तत्तारका अपि सिद्धा

अपि विनरूपो तीर्थ्यनरूपशंका परमेष्ठ्य पिनिश्चा [illegible] यत्र हरिरप्यज्ञः [illegible] नास्व माया ति केवाल्लभामाह [illegible] ॥ ५९

अतः परमात्मना [illegible] नियतिः स्थापनीयत्ता । योगमाप्निनीयत तेन तं केवाल्लभमाह [illegible] अधिकान्यत्र ने

[illegible] इत्यर्थः । नियतिर्देवपूर्वकमित्यर्थः । मर्यादा वा नियतिः । स्वछमन्यतु केनचिद्दम [illegible]

आत्यति । अस्मात्प्रमाणत्वेन दुर्दर्शज्ञानमूर्तिना । तुवना विनिविश्यते केनचिद्धुमहायिना ॥ ५० ॥ अस्मात् [illegible]

अत्र वा वाच्यं तत्त्वपारमार्थिकं स्वरूपं यस्य स तथा । तेन । दुर्दर्शज्ञानमूर्तिना । दुर्दर्शं ज्ञानमेव यस्य दर्शयितुमशक्यं [illegible] विडंबितं

अपरस्यांतात्तत्त्वमा [illegible] यनाविश [illegible] नानुभूतपरमात्मा [illegible]

आद्यास्त [illegible] तद्बोधनात् सुरैव मिदं सविनाशत्वाद् [illegible] आलोलपेलवमतीनतीव

श्री ॥ ३५ ॥

46

एवं अविवेकिनः २

संसरमेनुद्दिश्य तन्मध्येवर्त्तमानोमुमुक्षुरेकांतप्रियबल्लनिश्वाससन्निधौ श्रवणाद्यसमुपार्जितं ताके
ताकुलितवासस्तामपि निद्रां नाद्रियत इत्याह इंउत इति। रामउवाच इतस्ततो इरतरं विहृत्य
प्रविश्यगेहं दिवसावसाने। विवेकिलोकाश्रयसाधुवृत्ते रिक्ते क्रियां तकउपैति निद्रां॥५३॥ विवे
किलोकाः खलविदस्तदाश्रयतदधीनं यत्साधुवृत्तं श्रवणादिलक्षणं तेन रिक्ते शून्ये। शिष्टं समानं॥ ०
ननु सर्वो जनः पुत्रदारादिकममृततुल्यं संकल्प्य तत्र प्रवर्त्तते न श्रवणादौ। तद्वत्तव प्रवृत्तिः किं न
स्यादत आह पुत्रा इति। पुत्राश्च दाराश्च धनं च बन्धुश्चा संकल्पते नात रसायनाद्याः सर्वे तु तन्नोपक
रोत्यथान्ते यन्नातिरम्या विषमं हि छिनेव॥५४॥ नातिरम्येत्येकं पदं। अनतिरम्या विषमं हि छिनेव ति तेयत्
दं ते अन्तकालेनोपकरोतीति संबन्धः। नामशब्दः कुत्सायां। यत्रातिरम्यति किंचित्तत्रायमर्थः। यत्र पु
स्मिन् दुःखे सति विषमं हि छिनाप्यतिरम्यैव भवति। न दुःखं करोतीत्यर्थः। क्वचित्तु दुःखादंकमपि वि

षयसुखंअनुभूयतत्संपादनंयथासंअनुभूयहृष्टःयस्तोभवति।स्पष्टमन्यत्र॥७॥विषय
परइत्याह विज्ञाविनइति।विज्ञाविनेशत्रुजनेसमग्रेसमोगतायामलितस्खलद्भ्यां।सेव्यंतद
तानिसुखानियावत्तावत्समायातिकुतोपिमृत्युः॥५५॥स्पष्टं॥आलोकामृत्युवक्रेअथविग्रय
यदाजीवतितदापितस्यत्रात्यात्मकः कलत्रादिव्यवहारोस्थिरइतिआहइतोन्यइति।तइतोन्य
तश्चोपगतास्तथैवसमानसंकेतनिबद्धलावुः।यात्रांसेमासंगसमानराणांकलत्रमिवव्यव
हारमायाः॥५६॥समानेनसाधारणेनसंकेतेनबद्धोभावोऽलिप्रायोलोगादिविषयोयास्तुव्यवहा
रमायासंजातास्तथा।अथमर्थः।फाल्गुनेमासिकृष्णचतुर्दश्यांविश्वेश्वरयात्राविधेयेतिसंकेतेन
सर्वसाधारणेननराणांयथानिबद्धालिप्रायाःक्षणिकायात्राःसमासंगाभवंति।यथाविवाहा
दिकालीननसाधारणसंकेतेननिबद्धालिप्रायांकलत्रादिव्यवहारस्तोतयःक्षणिकाभवंती

ओ॥
२९

नि४

तिस्पष्टमन्यत्र श्छानन्वस्मदादिलोकुर्लोगावसरे एवमल्पकसंख्येवोप्यनेकसहस्रयुगजीविनां ब्र
ह्मादीनां नैवमित्यत आह कल्पेति। कल्पातिधानरूपजीविनोपि कल्पौघसंख्याकलने विरिंच्याः
अतः कलामात्तिनिकालजाले लघुवदीर्घवधियोप्यसत्याः ॥५७॥ अनादौ संसारे कल्पौघसंख्या
कलने कल्पसमूहसंख्यागणने क्रियमाणे विरिंच्यवाः कल्पातिधानरूपजीविनो हि। कल्पना
मकरूपजीविनो न भवंति। तथाप्यस्मदादिलघुकालापेक्षया दीर्घजीविनो ब्रह्मादय इत्यत आह अत
इति। लघुत्वादिकं यथास्वप्ने मुहूर्ते वत्सरौघभ्रांतिः तद्वज्जागरेपीति भावः। इतरत्समानं ॥५८॥ एवं
संसारावर्त्तमावेद्य तन्निवृत्त्युपायालाभनिमित्तखेदं दर्शयति जन इति। जनः कामासक्तो विविध
ऊकलाचेष्टितपरः सन्नरश्च नैव्यस्मिन्लगति सुजनसानादासुजनः। क्रियादुःखासंगाद्विधुरविधुरान्
नमखिलाजनानोनेतव्या कथं मिवदराजीवितमयी ॥५९॥ ऊकलाऊविद्या। किंतु जनतान्
च क्रियपैव पुरुषार्थः साध्यतामत आह क्रियेति। अखिला क्रियादुःखसंगाविधुरविकारासक्त

त्तिः ॥ दुःखैरासमंतात्संगो यस्याः सा तथोक्ता ॥ विधुरा दुःखौघैर्नात्यंतरिक्तेत्यर्थः ॥ इतरत्समानं ॥ ७ ॥ एवमना
त्मवर्गस्य नित्यत्वं विस्तरेण प्रतिपादयितुं संक्षिप्याह दिवसास्त इति आदिश्लोकत्रयेण ॥ दिवसास्ते म
हांतस्ते संपदस्ताः क्रियाश्च ताः सर्वे स्मृतिपथं यातं यामो वयमतः परं ॥ ५९ ॥ अस्मान्विमृश्य रुद्रश्च स
र्वीयाश्च तजातयः ॥ नाशमेवानुधावंति सलिलानीव वाडवं ॥ ६० ॥ आपदः क्षयमायांति संपदः क्षण
मेव च क्षणं जन्माथ मरणं मुने किमिव न क्षणं ॥ ६१ ॥ वाडवं वडवाग्निं ॥ किमिव किं किंचिदित्यर्थः ॥ स्पष्टमन्य
त् ॥ ७ ॥ अस्त्रेण हतः शूर एकेन बहवो हताः ॥ आकृताः प्रसृतां याताः सर्वमावर्त्यते जगत् ॥ ६२ ॥ स्पष्टं ॥ ७ ॥
श्रीराम उवाच ॥ एवं बहुधा संसारदोषान्निरूप्य तत्फलं निरतिशयं वैराग्यमाह नेति ॥ श्रीराम उवाच ॥
इति मे दोषदावाग्निदग्धे संप्रति चेतसि ॥ प्रस्फुरंति न भोगाशा मृगतृष्णासरःस्विव ॥ ६३ ॥ भोगेषु इच्छा ॥
स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥ तावेपि जीवनादौ प्रीतिः स्यात् तत्राह नाभिनंदामीति ॥ नाभिनंदामि मरणं नाभिनंदा
मि जीवितं ॥ यथा तिष्ठामि तिष्ठामि तथैव विगतज्वरः ॥ ६४ ॥ स्पष्टं ॥ ७ ॥ ननु विषयज्वरयास्य चित्तस्य रि

श्रीः ॥
ॐ

वै॰

किंसावार्हके कर्त्तुं च चिंतायौवने किमिति क्रियत इत्यत आह अथेति। अथ वेत्स्वछया बुध्या मुनींद्र न चिकित्स्यते। अयं चित्त चिकित्सायास्तु किलावसरः कुतः॥६५॥ बाल्यानंतर्यमथशब्दार्थः तत्र हि तच्चित्तमिति वा। किलेत्यसंभावनायां॥ विषये ज्ञात चित्तं चिकित्सनीयमिति कुतस्तत्राह विषमिति। विषं विषय वैषम्यं न विषं विषमुच्यते। जन्मांतरघ्ना विषया एकदेहहरं विषं॥६६॥ विषये ज्ञ वैषम्यं शोकनाशोऽत्र नत लक्षणं। रागद्वेषहेतुत्वं तु इति। शिष्टसमानं॥ ननु ज्ञानवैराग्यौषधाभ्यां चिकित्सित चित्तं किंफलं प्राप्तं ये न त्वया चित्त चिकित्सा क्रियत इत्यत आह न सुखानीति। न सुखानि न दुःखानि न मित्राणि न बांधवाः न जी वितं न मरणं बंधाय ज्ञस्य चेतसः॥६७॥ ज्ञस्य ब्रह्मविदः शेषं स्पष्टं॥ चित्त चिकित्सायाः साफल्यं दर्शयितुं फलितमाह आशुरिति। आशु वर्षसु विघट्टिता अपटली लंबांबुवद् गुरं भागामेघवितानमध्य विलससौदा मिनी चंचलाः लोलायौवनलालनां तनुस्त्वतामिस्ताकलय्या कृतं छेवाद्य मया पिंतानं तु हृदंनि तेचिरं शांतया॥६८॥ चितान मुक्तोच नः सौदामिनी विद्युत् यौवनलालनायौवने लालनासेव जल रयो जलवेगाः कचिल्लोलेति स्त्रीलिंगनिर्देशः स्त्रत्र जलरय इति तिन्न पदं। जलरयो लोलवे दृष्टां तवे

जलरयस्त्वि॰

नोच्यते। विषयबाधनवारणाय विवेकलोहकारकृता वैराग्यमुद्रा विन्नेर्पितेत्यर्थः॥७॥ अद्वैतरसमानं
एवं मुद्रार्पिता चेत्कृतं कृत्यमतःपरं किं तत्राविशिष्टं। तत्राह नेति। ना चरस्थितिमुपायाति न चायाति
यथेप्सितं। बुद्धिर्जीवेश्वरायत्ता को तेव प्रियसमानि॥८॥ जीव एव विवेकित्वं नेश्वरो नियंता तदायत्ता
तदधीना जीवेश्वरैकत्वप्रमाणा वा बुद्धिर्निर्दुःखपदे अवस्थितिं नोपयाति। कांतापक्षे जीवेश्वरः प्राण
नाथो तत्रासापि प्रियसमानिनं दृगहस्य चेष्टा स्थितिं नयादिना नोपयाति। यथेप्सितं च बहिर्नयाति
चित्तेति। क्वचित्तत्रापि बुद्धिरेव विविक्ता विमलेक्षवित्पदे विश्रांतिरवशिष्टेति भावः॥९॥ आचित्ता
वस्थितं स्थानमिति वादाय पृच्छति अतद्विति। अतोऽत्र छं मनायासमनुपाधिगतत्वमं। किं तत्स्थितिप
दं साधु यत्र शंका न विद्यते॥१०॥ यतःस्थितिं नायाति चित्तं अतः पृच्छामीत्यध्याहारः। अत्र छं परमार्थस्व
रूपं। अनायासं निर्दुःखं। अनायासे देहदुःखगतत्वममिति। गतत्वमत्वे हेतुरनुपाधीति। उपाधिर्मनः म
नो हि सर्वभ्रांतिमूलं। तथा च श्रुतौ वक्ष्यति च। आदो मनस्तदनु बंधविमोक्षदृष्टी पश्चात्प्रपंचरस्व
नात्मुवनानिधानेति। साधु शोभनमानंदरूपमित्यर्थः। यत्र पदे पुनर्दुःखशंका न विद्यते तदित्तिसं

अं॥
२७

यथाजानासीत्यादिग्रंथसंदर्भः स्पष्टार्थः ॥८

वासना २

बंधः ॥७॥ चित्तविश्रांतिस्थानं दृष्ट्वा चित्तविक्षेपे दुःखसंस्पर्शोपायं पृच्छति कथं वेति। कथं धीरवर्याग्नौ
पतत्पतापि न दह्यते। पावके पारदे नैव रसे रसे न रसज्ञालिना ॥७१॥ धीरवर्येति संबोधनं दारुणाग्निं दर्शयितुं
वासनारसज्ञालिनेति संबोधनं विशेषणी रस्यते इति रसः आज्यादिः। वासनैव रसस्तेन ज्वालितशोकं तेषु
रूप इति। तथा तेनाग्नौ संसाराख्ये पतताऽपि पुरुषेण संसाराग्न्यर्चिभिः कथं न दह्यते केनोपायेन न दह्य
ते। पारदारसः दारः कान्ता अथ च पल्लोरसः सूतश्च पारद इत्यमरः। रसे न रसज्ञालिनेति पाठे रसेनेति पार
दाक्षार्थ कथनं। पारदोऽर्द्धद्रुतिः सिद्धिः संसारे निर्व्यापारतया अवस्थानमेव दाहोपाय इत्यत आह यस्मा
दिति। यस्मात्किल महाबालोऽव्यवहारक्रियां विना। नास्ति तिर्दग्धसंसारे विनांबुजलेनाविव ॥७२॥ अंबुस्प
र्शं विना समुद्रमध्ये स्थितिर्यथा न संभवति तद्वदित्यर्थः स्पष्टमन्यत्। श्रीराम उवाच। यथा जानासि भग
वन् तथा मोहनिवृत्तये। ब्रूहि मे साधवो येन नूनं निर्दुःखतां गताः ॥७३॥ अथवा तादृशी युक्तिर्यदि ब्रह्मन्न वि
द्यते। न वक्ति ममेवाकोपि हि द्वेगमानाम पिस्फुटं ॥७४॥ स्वयं चैव चनाप्नोमि तां विश्रांतिमनुत्तमां। न द्रहं त्यक्त
सर्वेहो निरहंकारतां गतः ॥७५॥ न भोक्ष्ये न पिबाम्यंभो नांतःपरिदधेंऽबरं। करोमि नाहं व्यापारं स्नान दाना

न४

53

सनादिकं॥७६॥ नचतिष्ठामिकार्येषु संपश्यापद्दशास्वयानकिं विदसिवांछामिदेहत्यागाहते मुने॥७७॥ केव
लंचिरातारांकं निर्ममोगतमत्सरः मौनमेवावतिष्ठामि लिपि कर्मस्विवार्पितः॥७८॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ इत्यु
क्त्वान मलक्ष्मीनकरांतिरामोरामोमहत्तमविवेकविकासिचेताः तूष्णींबभूव घुरतोमहतांघनानांकेका
रवश्रमवशादिवनीलकंठः॥७९॥ ॥७॥ ॥इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमसुखपूज्यपादशि
ष्यश्रीमदात्मसुखकृतौवासिष्ठचंद्रिकायांवैराग्यप्रकरणजगद्दोषप्रकाशकोनामद्वितीयः सर्गः॥ ॥७॥
अतीतग्रंथसंदर्भेणनित्यानित्यविवेकतोवैराग्यंप्रतिपादितं। तस्यविद्वज्जनमनोहरत्वंखेचरदुर्लभत्वा
त्स्वांस्कृत्यर्थवदत्येवमित्यादिश्रुतिश्रुतिरसायनमित्यंतग्रंथसंदर्भः स्पष्टार्थः। तत्रकानिचित्पदानि
विविच्यंते॥ वाल्मीकिरुवाच॥ वदत्येवंमहामोहविनिहंतिकरंवचः। रामोराजीवपत्राक्षोतस्मिन्राजकुमा
रके॥१॥ स्पष्टं॥७॥ सर्वेबभूवुस्तत्रस्था विस्मयोत्फुल्ललोचनाः। भिन्नांबरादेहरुहे गिरःश्रोतुमिवोद्धुरैः॥२॥
देहरुहैः रोमभिः उद्धुरैरुन्मुखैः शिष्टसमानं॥७॥ अथतूष्णींस्थितवतिरामेराजीवलोचनेसाधुवादगिरासार्द्ध

श्री
३०

54

सिद्धसार्थसमीरिता ॥३॥ विनानकसमाव्योम्नः पौष्पी वृष्टिः पपात ह । तदुक्तं तस्य चतुर्गागाछां तेऽक्षुमवर्षणे ॥४
इमान्सिद्धगणालापानृश्रुत्वा कुतुकसंभागताः । आकल्पं सिद्धिसेना सुलभमङ्गिरन्तितो गिरिं ॥५॥ आद्यपद्मि
दमस्मानिः कृतं कृतिरसायनं । सार्धत्रयमेतत्स्पष्टं ॥७॥ वीवरोगोक्तिः सार्थविषया श्रोतृसंघः फलतीत्य
त्तिशायेणाहतपै [illegible] मिति तु पत्रामास्तन्तसुंदरमादरादधिगतो न मता पर्दमेषय ३ । कथितवानुवितं
रघुनंदनः सपदितेनवयं धतिब्रोधिता ॥ ध्यातन्नमताया: पदस्थानं परमपुरुषार्थः । अधिगमं प्राप्तं न मता
पदं येन वक्सातन्नथा । ज्ञानार्थिनागंतव्याः संतः सद्भिश्च सम्यक्रूपरिग्राह्यस्तेन च सर्वानुकूल्येन तत्र वर्ति
व्यमिति प्रतिपादनार्थः । त्रिष्टसमानं ॥७॥ पावनस्येत्यादि रितिनादेनेत्यंतः आक्रनोग्रंथसमूहः स्पष्टार्थः
कविकिंचिद्व्याख्यायते । वाल्मीकिरुवाच । पावनस्यास्य वचसः श्रोक्तः स्यरघुकेतुना । निर्णयं श्रोतुमिच्छा
मि चिंतं वक्ष्यमाणं महर्षिभिः ॥७॥ रघुकेतुना रथस्य केतुवद्रघूणां अलंकारेण । स्पष्टमन्यत् ॥७॥ इत्यु
क्त्वा सा समस्तेव व्योमावासनिवासिनी । तां पपात सभां तत्र दिव्या मुनिपरंपरा ॥८॥ स्पष्टं ॥७॥ अथास्यां सि

हसेनायांपतंत्स्यांनत्तसोरसां॥ तत्रस्थो मुनिसंपूर्णानदादाशरथी सभा॥ ४॥ रसांत्वमिंमूर्धमिरत्नलानं
नारसाविश्वन्तरास्थिरेत्यमरः॥ ४॥ वसिष्ठविश्वामित्रौ नानूजयामासतुः कृपा॥ वसिष्ठविश्वामित्रौ तेन
जयामासतुरादरात्॥ १०॥ सर्वादिरेणसिद्धौघानूजयामासतत्पतिः॥ सिद्धौघोस्तपतिस्वैव कौशलभ्रमवा
र्तया॥ ११॥ ववौसिः पुष्पवर्षेण साधुवादेनवासितः॥ रामं ते पूजयामासुः पुरः अणनमास्थितं॥ १२॥ मुनयऊ
चुः॥ अहोबत कुमारेण कल्याणगुणशालिनी॥ वामुक्ता परमोदारा वैराग्यरसगर्भिणी॥ १३॥ श्लोकचतु
ष्टयमेतत्स्पष्टं॥ ४॥ अस्मिन्नुद्दामदौरात्म्यदैवनिर्माणनिर्मिते॥ छिद्रेजादग्धसंसारसारो घतां तदुर्लभः॥
॥ १४॥ उद्दामदौरात्म्य आसादे च निर्माणनिर्मितश्चेति तथोक्तस्तस्मिन्॥ संसारो हि निरंकुशो नदौरात्म्येन
निरंकुशो भवति॥ अमानुषव्यापारनिमिश्च अदैवनिर्माणनिर्मितइत्यनेनानिर्वाच्यत्वंस्तविते त्रिष्टं
समानो॥ ४॥ सकललोकचमत्कृतिकारिणोप्यस्तिमतं यदि राघवचेतसः फलति नो तदिमे वयमवंदि
स्फुटनरंमुनयो हतबुद्धयः॥ १५॥ स्पष्टं॥ इति नादेनेत्यादयः व्याकरणसमाप्त्यर्थाः स्पष्टार्थाः॥ तेषुक

श्री ४॥
२४

निश्चितपदानि विविच्यंते । इति नादेन महता वचस्यक्ते सभाजनैः । राममग्रगतं प्रीत्या विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥१७॥
न राघव तवास्त्यन्यज्ज्ञेयं ज्ञानवतां वर । स्वयैव सूक्ष्मया बुद्ध्या सर्वं विज्ञातवानसि ॥छ॥ मवेगव्यासपुत्रस्य शु-
कस्येव मतिस्तव । विश्रांतिमात्रमेवांतर्ज्ञातज्ञेयेप्यपेक्षते ॥१८॥ त्रयमेतत्स्पष्टं ॥छ॥ श्रीराम उवाच । भगवद्व्या-
सपुत्रस्य शुकस्य भगवन्कथं । ज्ञेयेप्यादौ न विश्रांतं विश्रांतेन च धिया ज्ञानः ॥१९॥ ज्ञेयेपीत्यपिशब्दो विरोधे
सर्वक्लेशरहिते प्रमाणव्यापाराभागे च स्वतः प्रकाशमानपरमानंदस्वरूपेपि धिया । न विश्रांतमिति वि-
रुद्धं ॥छ॥ विश्वामित्र उवाच । आत्मोदंतसमं राम वर्ण्यमानमिदं मया । शृणु व्यासात्मजोदंतं जन्मनामंत-
कारणं ॥२०॥ उदंतो वृत्तांतः । वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तांत उदंतः स्यादथाह्वयः । इत्यमरः । इतरत्समानं ॥छ॥ तस्य चिंत-
यतो लोकयात्रामेवमिमां हृदि तत्त्वेव किल सद्बुद्धे विवेकमुदस्तदयं ॥२१॥ तेनासौ स्वविवेकेन स्वयमेव म-
हामनाः । विचार्य सुचिरं चारु यत्सत्यं तदवाप्तवान् ॥२२॥ स्वयं ज्ञाते पदे वस्तुन्यविश्रांतमनाः स्थितः । इदं
वस्त्विति विश्वासं नासावात्मन्युपाययौ ॥२३॥ त्रयमेतत्स्पष्टं ॥छ॥ केवलं विररामास्य चेतो विगतचापलं ।
भोगेभ्यो भूरिभंगेभ्यो धाराभ्य इव चातकः ॥२४॥ चातकोभ्रमिस्थोदकपानविमुखः पक्षिविशेषः । धा

राज्योर्वर्षधारात्यये ॥१६॥ यातकस्त्वस्य नंतरं यथा वर्षधारात्ययः उपरमे तस्मिंस्तथेत्यर्थः ॥१७॥ एकदा सोमलप्र-
ज्ञो मेरावेकांतसुस्थितं । पप्रच्छ पितरं भक्त्या कृष्णद्वैपायनं मुनिं ॥२५॥ संसाराडंबरमिदं कथमभ्युत्थितं मु-
ने । कथं च प्रशमं याति कियत्कस्य कदेति वा ॥२६॥ इति पृष्टेन मुनिना व्यासेनाखिलमात्मजः । यथावदमलं
प्रोक्तं वक्तव्यं विदितात्मना ॥२७॥ अज्ञाशिषं सर्वमिदं तं हमित्यथ तत्पितुः । स शुकः शुभया बुद्ध्या न वाक्यं
बहुमन्यत ॥२८॥ व्यासोपि भगवान्बुद्ध्वा पुत्राभिप्रायमीदृशं । प्रत्युवाच पुनः पुत्रं नाहं जानामि तत्वतः
॥२९॥ जनको नाम भूपालो विद्यते वसुधातले । यथावद्वेत्त्यसौ वेद्यं तस्मात्सर्वमवाप्स्यसि ॥३०॥ पित्रे-
त्युक्तः शुकः प्रायात्सुमेरोर्वसुधातलं । विदेहनगरीं प्राप जनकेनाभिपालितां ॥३१॥ आवेदितोसौ या-
ष्टीकैर्जनकाय महात्मने । द्वारि व्याससुतो राजन् शुकोत्र स्थितवानिति ॥३२॥ जिज्ञासार्थं शुकस्यासावास्ता-
मेवेत्यवज्ञया । उक्त्वा बभूव जनकस्तूष्णीं सप्त दिनान्यथ ॥३३॥ नवैते स्पष्टार्थाः ॥ ततः प्रवेशयामास ज-
नकः शुकमंगणे । तत्राहानि स सप्तैव तथैवावसदुन्मनाः ॥३४॥ उन्मनाः जनकदर्शनोत्कंठः । समानमि-
तरत् ॥ ततः प्रवेशयामास जनकोंतःपुरे शुकं । राजा न दृश्यते तावदिति सप्त दिनानि तं ॥३५॥ ततोन्मदाभिः

अ॰ १॥
४०

कांतास्तैः स्तैजिनैर्भोगसंचयैः ॥ जनको लालयामास शुकं शशिनिभाननं ॥३५॥ स्पष्टं ॥३५॥ ते भोगास्तानि दुः
खानि व्यासपुत्रस्य तन्मनः ॥ नाजह्रुर्मंदपवनो बद्धपीठमिवाचलं ॥३७॥ बद्धपीठं बद्धाधिष्ठानं ॥३७॥ केवलं सु
समः स्वच्छो मौनी मुदितमानसः ॥ संपूर्ण इव शीतांशुरतिष्ठदमलः शुकः ॥३८॥ परिज्ञातस्वभावं तं शुकं स ज
नको नृपः ॥३८॥ आनीय मुदितात्मानमवलोक्य ननाम ह ॥३९॥ स्पष्टं ॥३९॥ निःशेषितजगत्कार्यं प्राप्ताखि
लमनोरथ ॥ किमीप्सितं तवेत्याशु कृतस्वागतमाह तं ॥४०॥ निःशेषितजगत्कार्य इति जगति श्रेयसे यानि का
र्याणि संति तानि निःशेषितानि अनवशेषितानि येन स तथा ॥ निरवशेषितसर्वकार्य इति वा ॥ स्पष्टमन्यत्
शुक उवाच ॥ संसाराडंबरमिदं कथमभ्युत्थितं गुरो ॥ कथं प्रशममायाति यथावत्कथयाशु मे ॥४१॥ संसा
राडंबरं संसारसंरंभः ॥४१॥ विश्वामित्र उवाच ॥ जनकेनेति पृष्टेन शुकस्य कथितं तदा ॥ तदेव यत्पुरा प्रोक्तं त
स्य पित्रा महात्मना ॥४२॥ शुकः ॥ स्वयमेव मया पूर्वमेतज्ज्ञातं विवेकतः ॥ एतदेव च पृष्टेन पित्रा मे समुदा
हृतं ॥४३॥ भवताप्येष एवार्थः कथितो वाग्विदां वर ॥ एष एव च वाक्यार्थः शास्त्रेषु परिदृश्यते ॥४४॥ यथाय

स्वविकल्पोत्थः स्वविकल्पपरिक्षयात् ॥ क्षीयते दग्धसंसारो निःसार इति निश्चयः ॥४४॥ उपाय किमेतन्महाबाहो
सत्यं शुद्धिममावलं । यतो विश्रांतिमाप्नोमि चेतसा धुमता जगत् ॥४५॥ जनकः ॥ नातः परतरः कश्चिन्निश्चयो
स्त्यपरो मुने । स्वयमेव त्वया ज्ञातं गुरुतश्च पुनः श्रुतं ॥४६॥ एकमेतत्स्पष्टं ॥ ७ ॥ अव्यवच्छिन्नचिदात्मैकः पुमा
नस्तीह नेतरत् ॥ स्वसंकल्पवशाद्बद्धो निःसंकल्पश्च मुच्यते ॥४७॥ व्युच्छिन्नो विनाशी कूटस्थो नित्यः सर्व
सो चिदात्मा चेतितथा ॥ यतो द्वितीयोप्यात्मा सद्वितीयतया स्वसंकल्पवशाद्बद्धो भवति । तथा चोक्तं सु
रेश्वराचार्यैः ॥ चलतासि निवेशेन स्वात्मानं वेष्टयत्यसौ ॥ असत्यपि द्वितीयेर्थे सोमनामर्पितायथेति ॥
निःसंकल्पश्च मुच्यते ॥ तेन त्वया स्फुटं ज्ञातं ज्ञेयं यस्य महात्मनः ॥ भोगेभ्यो विरत्तिर्याता तृष्णया वास
कलादिह ॥४८॥ प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं भवता सर्वचेतसा ॥ न द्वन्द्वे पतसि ब्रह्मन् मुक्तवत्त्वां तिष्ठतत्त्वं ॥४९॥ स्पष्टं
अनुशिष्टः स इत्येवं जनकेन महात्मना ॥ विसस्मार अष्टावक्रस्तूष्णीं स्वस्थे परमवस्तुनि ॥५०॥ स्वस्थे ज्ञानस्वा
त्मा स्वस्मिन् आतिविंबकल्पे जीवे अधिष्ठानतया स्थितस्तस्मिन् ॥ शेषं स्पष्टं ॥ ७ ॥ वीतशोक ज्यायासो नि

श्री ॥ ७

कलना ४

रीरुः छिन्नसंशयैरौज्जगाम शिखरं मेरोः समाध्यर्थमनिंदितः ॥५२॥ तत्र वर्षसहस्राणि निर्विकल्पसमाधि
ना। द्वा स्थित्वा रागामासावात्मन्यस्तहृदीपवरः ॥५३॥ स्पष्टं ॥ ७ ॥ व्यपगतकलनाकलंकशुद्धः स्वयमम
लात्मनि पावने पदेसौ। सलिलकण इवांबुधौ महात्मा विगलितवासनमेकतां जगाम ॥५४॥ कल
नासंकल्पः सैव कलंकः अपवादः। कलंकोंऽकापवादयोरित्यमरः। व्यपगतः कलंको यस्मात्स तथा। स चा
सौ शुद्धश्चेति व्यपगतकलनाकलंकेति। मूलाज्ञाननिवृत्तिरुक्ता। शुद्ध इति। मूलाज्ञाननिवृत्तिर्ब्रह्माद्यना
द्यागंतुकमलदपरहितमित्याह अमलात्मनि पावन इति ॥ ७ ॥ विश्वामित्रवत्वात्स्य व्यासतत्त्वज्ञस्य
मलमात्रापमार्जनं। यथो पद्युक्तं ते राम नावदे वोपपद्युज्यते ॥५५॥ स्पष्टं ॥ ७ ॥ ज्ञातज्ञेयस्य मनसो नूनमे
तद्धि लक्षणं। न स्वंदते समग्राणि भोगवृंदानि यत्नुनः ॥५६॥ समग्राण्यपि भोगवृंदानि पुनर्न स्वंदते न रोचं
न इति। यत एतज्ज्ञातज्ञेयस्य मनसो लक्षणं हि नूनं निश्चयः। नूनं तर्केऽर्थनिश्चये इत्यमरः ॥ ७ ॥ भोगस्तावन
यानि यो बंधो दार्ढ्यमवस्कंजः। तयो परांतया याति बंधो जगति तानवं ॥५७॥ वासनातानवं राम मोक्ष इत्युच्य

तेबुधैः।पदार्थवासनादार्ढ्यं बंध इत्यभिधीयते।५८॥ श्लोकद्वयमेतत्स्पष्टं।७॥ कीर्त्तिलाभादिना निमित्तेन
यस्मै लोभान्नरो वै ते स जीवन्मुक्तो मानुषर इत्याहुर्यशः इति यशः प्रभृतिना यस्मै हेतुनैव विना पुनः। लोभ
इव नरो वै ते स जीवन्मुक्त उच्यते।५९॥ यशः प्रभृति नाहेतुनाविनैवेति। रामो यदेतज्ज्ञा नातितत्वरित्वस्ये वस
न्मुखात्। आकर्ण्य चित्तं विश्रांतिमाप्नोत्येव मुनीश्वराः।६०॥ अत्रास्य चित्तविश्रांत्यै राघवस्य महात्मनः। युक्तिं
कथयतु श्रीमान् वसिष्ठो भगवानयं।६१॥ रघूणामेष सर्वेषां प्रभुः कुलगुरुः सदा। सर्वज्ञः सर्वसाक्षी च त्रि
कालामलदर्शनः।६२॥ वसिष्ठ भगवन्पूर्वं किल स्मरसि यत्स्वयं। आवयोर्वैरशांत्यर्थं श्रेयसे च महाधियां।
।६३॥ उपदिष्टं भवे गं ताज्ञानं पद्मभुवा प्रभुः॥ तदेवोपदिशाद्य त्वं रामायांतेनिवासिने।६४॥ वैरेते स्पष्टा उ
र्थः। आशिष्याया विरक्ताय यत्किंचिदुपदिश्यते। तत्सर्वं यात्यपवित्रत्वं गोक्षीरं श्वदृताविव।६५॥ इति श्लोकद्वयं
इ स्फुके गाधिपुत्रेण व्यास नारद पूर्वकाः। मुनयस्तेतमेवार्थं साधु साधित्यपूजयन्।६६॥ अथोवाच म
हातेजा राज्ञः पार्श्वे व्यवस्थितो। ब्रह्मेव ब्रह्मणः पुत्रो वसिष्ठो भगवान्मुनिः।६७॥ श्लोकद्वयमेतत्स्पष्टं।७॥ ॥व

श्री।
४२

सर्गः ३

मुनेयदादिशसि मेतदविघ्नं करोम्यहं॥ कःसमर्थः समर्थोपि सतां लंघयितुं वचः॥६८॥ आदिशसि आज्ञापयसि॥ शिष्टसमानं॥७॥ स्मरास्यखंडितं सर्वं संसारभ्रमशांतये॥ निषधो ज्ञो ब्रशो क्तां यज्ञानं पमयो निना॥६९॥ वाल्मीकि रुवाच॥ इति निगदितवान सो महात्मा परिकरबंधगृहीतवक्त्रतेजाः॥ अकथयदिदं दमज्ञता परशांत्ये परमपदैक निबोधनं वसिष्ठः॥७०॥ परिकरबंधेति॥ अतिवदनोपयोगि नो परिकरास्तेषां बंधेनगृहीतं स्वीकृतं वक्त्रतेजो येन स तथोक्तः॥ ॥७॥ ॥ इति श्रीवाल्मीकीये रामायणे महाकाव्ये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमन्मुखहंस्यपादशिष्य श्रीमदानंदबोधकृते वासिष्ठविवरणे मोक्षोपाये वैराग्यप्रकरणे तृतीयोध्यायः॥ ॥७॥ ॥ वैराग्यप्रकरणं संपूर्णं॥ ॥७॥ ॥ श्रीरामार्पणमस्तु॥ ॥७॥ ॥ ॥ ॥७॥ ॥ अतःपरं मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणं भविष्यति॥ २॥ ॥७॥ पूर्वप्रकरणेन नित्यानित्यवस्तुविवेकतो वैराग्यं रामाद्यंकुरबीजं मुमुक्षुफलपर्यवसायिप्राधान्येन प्रतिपादितं इदानीं मुमुक्षु व्यवहारं शमादीति कर्तव्यता मनननिदिध्यासनांगकश्रवणलक्षणं तत्प्रकरणेन प्रतिपाद्यते॥ प्रसंगागतं च किं चिकिंचिद तत्राद्यश्लोकेन दैवाधीनं सर्वं पौरुषं व्यर्थं अतो विचारविषयप्रयत्नपरता नाश्रयणीयेति इ

इतरजनशंकागमं निमित्तीकृत्य परिहरति सबावान्वसिष्ठः सर्वेदेति। वसिष्ठ उवाच। सर्वदा सर्वमेव
हसंसारे रघुनंदन। सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते॥१॥ पौरुषं गुरुशास्त्रकारणयोगादित्यर्थः।
एवशब्दस्य समाप्यत इत्यनेनापि संबंधः। पौरुषात्सर्वं समवाप्यते चेत् अशास्त्रीयादपि पौरुषात्प
रमार्थप्राप्तिः स्यात् तत्तदपि मुमुक्षुणानुष्ठेयं स्यादित्याशंक्याह उच्छास्त्रमिति। उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति
द्विविधं पौरुषं स्मृतं। तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितं॥२॥ इस्पष्टं॥ परमार्थाय शास्त्रितमित्य
नसप्रपंचयति। आबाल्यादिति। आबाल्यादलमभ्यस्तैः शास्त्रसत्संगमादिभिः। गुणैः पुरुषयत्नेन स
र्थः संप्राप्यते हितः॥३॥ स्पष्टं॥ श्रीराम उवाच॥ वासनापारतंत्र्यात्स्वतंत्रप्रवृत्त्यास्वार्थः संप्राप्तुं न
शक्यत इत्याक्षिपति प्राक्तनमिति। श्रीराम उवाच। प्राक्तनं वासनाजालं नियोजयति मां यथा। मुने त
थैव तिष्ठामि कृपणः किं करोम्यहं॥४॥ परिहरत्यतइति। वसिष्ठ उवाच। अत एव हि हे राम श्रेयः प्राप्नोषि
शाश्वतं। स्वयत्नोपनीतेन पौरुषेणैव नान्यथा॥५॥ एवमपि तर्हि प्राक्तनवासनाजाले नियोज्यत्वादेवस्व

श्री॥ ४३

समप

प्रयत्नोपनीयते न पौरुषेणेव पुरुषव्यापारेणैव श्रेयः प्राप्नोषि। अयमभिप्रायः पूर्ववासनानां तीव्र
वायुवत् पुरुषं प्रेरयति। किं छिद्रोपहारमुखेन स्वान्तं प्रयच्छति। तथा सति स्वतंत्रप्रवृत्त्या स्वार्थः प्राप्तुं न
शक्यत इति॥ ७॥ गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तु निर्णीतं तावदाचरेत्। एकं विद्धि एवं श्रोतव्यस्य तु ज्ञानशास्त्रस्य वि
शिष्टसंप्रदायमूलत्वं परमपुरुषार्थकरत्वं चाह अपुनरित्यादि श्लोकत्रयेण। अपुनर्ग्रहणायांतस्त्य
क्त्वा संसारभावनां। संपूर्णोऽसि संतोषी आदायोदारया धिया॥ ७॥ शास्त्रपूर्वापरवाक्यार्थविचारविषयहृतं म
नः समरसं कृत्वा सानुसंधानमात्मनि॥ ७॥ श्रीरामगुरुणा प्रोक्तं ब्रह्मणा परमेष्ठिना। सर्वदुःखक्षयकरं पर
माश्वासनं धियः॥ ७॥ भावना वासना। उदारया महत्या उत्तमया इत्यर्थः। शासनो यः पूर्वापरवाक्यार्थविचा
रः स एव विषयस्तस्मिन्नाहृतं स्वप्रवृत्तिकविरतं तत्र स्वावसाधारणो यो पूर्वापरवाक्यार्थेति यो विचार
विषयाहृतमित्यर्थः। मनो विचारविषयाहृतं समरसमात्मनि स्वानुबंधनं च कृत्वा शृण्विन्त्यन्वयः। शिष्टस
मानी॥ ७॥ श्रीरामगुरुवाक्येनोक्तं कारणेनेदं ब्रह्मन् पूर्वं स्वयंभुवा। कथं चैव भवता ज्ञातं एतत्कथय मे प्रभो॥
॥ व्याख्या स्पष्टे॥ ७॥ ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृ ब्रह्मणो महत्त्वख्यापनाय परमकारणोत्पन्नत्व जगत्कर्तृत्वे दर्शयन्

यज्ज्ञात्वाहं सुखी स्थितः इत्यैतेन ग्रंथजातेन ।

केनेक्तमित्यादि प्रश्नद्वयस्योत्तरे आह अस्त्यनंतेत्यादिनौ वशिष्ठ उवाच । अस्त्यनंतविलासात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः । चिदाकाशो विनाशात्मा प्रदीपः सर्ववस्तुषु ॥१०॥ अनंतविलासात्मा अनंतकार्यस्वरूपस्ततः सर्ववस्तुषु विषयेषु प्रदीपो भासकः शिष्टसमानो ॥ स्पंदास्पंदसमाकारात्ततो विष्णुरजायत । तस्यापि हृदयांभोजात्परमेष्ठी व्यजायत ॥११॥ स्पंदो जगद्रूपेण परिणामः । अस्पंदस्तद्विपर्ययः । यौ तु ससमकारा समस्वरूपाः स्पष्टमन्यत् ॥ सोऽसृजत् सकलं सर्गं विकल्पोद्यं यथा मनः । एकस्मिन्सा रतेव यं नानाव्यसनसंकुलं ॥१२॥ सृज्यत इति सर्गो जगत् । सृज्यस्य सत्यत्वशंकां वारयन्नाह विकल्पोद्यमिति । विकल्पोद्यो मनोरथसदृशः ॥ जनस्यैतस्य दुःखं च दृष्ट्वा सकललोककृत् । जगाम करुणामीशः ॥ दुःखत्रितायथा ॥१३॥ कष्टं तेषां हतानां दुःखस्यांतो हतात्तु षां स्यादिति क्षणमेकाग्रः चिंतयामास सत्तपः ॥१४॥ तपोदानं तपस्तीर्थं नासंते दुःखशांतये । तत्ताव दुःखमोक्षार्थं ज्ञानं प्रकथयाम्यहं ॥१५॥ इति संचिंत्य संगवान्ब्रह्मा कमलसंस्थितः । मनसा परिसंकल्प्य मामुत्पादितवानिमं ॥१६॥ कमंडलुधरो नाथः सकर्मं चतुष्टयमेतस्य ॥१७॥

बौधा ४८

66

दा ७

स्पष्टं॥१८

उल्लुनामया। साक्रमाल्नः साक्रमात्वं सप्रपाम्यालिवादितः॥१७॥ साक्रमाल्नमिति क्रिया विशेषणं॥ शेषं
स्पष्टं॥१८॥ एहि पुत्रेति मामुक्त्वा सस्वाङ्कस्योत्तरे दले। मां निवेश्य महाबाहो प्रोवाच भगवानजः॥१९॥ पुत्र त्वं मा
वेते पुत्र चेतो वानरवं चलं। अज्ञानमस्या विशुद्ध बाष्पः सुहृदर्पणं यथा॥१९॥ बाष्पो च मुखोत्पन्न ऊष्मा॥ छाद्र
तितेनासुशापः सन्न विचारसमनंतरं। अहं विस्मृतवान्सर्वं स्वस्वरूपममलं किल॥२०॥ यथाहं दीनता मेत्य
स्थितो संवृतया धिया। दुःखशोकातिसंतप्तो जातो जन इवाधमः॥२१॥ अथ त्वं धात्समां नाथः पुत्र किं दुः
खवानसि। दुःखोपघातं मां पृच्छ सुखी नित्यं भविष्यसि॥२२॥ ततः पृष्टः स भगवान् मया संसारभञ्जं। क
थं नाथ मया दुःखमयः संसार आगतः॥२३॥ कथं वक्षीय ते नाथ तत्तस्तेन महात्मना। तज्ज्ञानं स्वबऊप्रोक्तं
ज्ञात्वाहं सुखी स्थितः॥२४॥ संप्रदायतो लब्धस्यैव ज्ञानस्य मुक्तिदत्वं नान्यस्येति दर्शयितुं ब्रह्मविदो लोका
नुग्रहमुक्त्वा ऽन्यकर्तव्यं नास्तीति ज्ञापयितुं पुरुषार्थसिद्धेर्नारतवर्षस्यान्यस्माद्विशिष्टतां च दर्शयितुं
तो विदितवेद्यमित्यादयः कर्तव्यमस्तीत्यतः प्राक्तनाग्रथाः स्पष्टार्थाः॥ तत्तो विदितवेद्यं मां निजायां
तो स्थितो सभगवा भवजगत्कर्ता विक्ता सकलकारणं॥२५॥ शापनाशप्रदं नीत्वा पृच्छकः स्वं मया कृतः॥२६॥

ति७

स्यज्ञानसारस्य समस्तजनसिद्धये ॥२६॥ इदानीं शांतज्ञापरस्त्वं बोधं परमुपागतः । गच्छेदानीं महीपृष्ठे जंबूद्वी
पांतरस्थिते ॥२७॥ साधोत्तार तव वर्षैर्वर्षाणि ग्रहहेतुना । तात्र क्रियापौंडुकांड परावर्ण्या अमरतास्त्वया ॥२८॥
उपदेश्याः क्रियाकांडाः क्रमेण क्रमशालिना । विरक्तचित्ताश्च तथा महाप्राज्ञा विचारिणः ॥२९॥ उपदेश्या
स्त्वया साधो ज्ञानेनानंददायिना ॥३०॥ इति तेन नियुक्तोऽहं पित्रा कमलजन्मना । इह सा भो वत्स तिष्ठामि
यावद्भूतपरंपरा ॥३१॥ कल्पपर्यंतं कर्मैव समावस्थानं गुर्वाज्ञां पालयतस्तव लोकानुग्रहार्थमेव केव
लं न तवति किंतु कृत्यशेषं वक्तुं वेति आशंक्याह कर्तव्यमिति । कर्तव्यमस्ति न ममेह हि किंचिदेवस्था
तव्यमित्यं [illegible]मना [illegible] विसंस्थितोऽस्मि । संशांतया संसततस्वधियैव वृत्त्या कार्यं करोमि न च किंचिदहं
करोमि ॥३२॥ अतिक्रांतमनाः जितमनाः इत्यर्थः । अथवा ऽतिमनाः अकष्टमनाः । अविमना इति केचित्
तत्र विमना दुर्मनाः स न भवतीत्यविमनाः । अज्ञवन्नोपि कार्ये प्रवृत्तिदर्शनात् कथं कृतकृत्यत्वं तत्रा
ह समेति । संशांतया इष्टानिष्टप्राप्तौ हर्षविषादरहितया संततं स्वधाधीर्यस्याः वृत्तेस्तया [illegible] सोऽवर्तते
न परदृष्ट्या जातिव्रासिकदृष्ट्या वा कर्तृत्वमुक्त्वा पारमार्थिकदृष्ट्या तदभावमाह न भवेति । धियः सुम

ग्रो॰ ४५

कार्य२ वा३

वंसत्यद्वैताविषयत्वात्तथान्योक्तमाचार्यैः। सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति द्वयं च पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः।
तथापि कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चय इति। अहमित्यात्मधीर्यावन्ममेत्या
त्मीयधीरपि। अर्थस्तन्ये यदायस्य स आत्मज्ञानवेत्तर इति च। तथा च भगवद्वचनं। यस्यां जाग्रति तत्ता
निसा निशा पश्यतो मुनेरिति। शिष्टं समानं।७। एवं केनोक्तमित्यादि प्रश्नयोरुत्तरे आख्याय प्रसंग
गात्तेव किं विडत्कां शृणु राम मया प्रोक्तमिति वचनादभिमुखीत्वनाय रामाय ज्ञानं सोपायं विविदिषु:
विशिष्टपृच्छकवक्तृकआवयोः संवादोऽवश्यं फलाय कल्पत इति दर्शयितुं पृच्छकवक्तारौ लक्षय
ति। अज्ञातेत्यादि श्लोकद्वयेन। वसिष्ठ उवाच। अज्ञातात्तज्ज्ञते सर्वं वक्तुं निर्णीय कार्यतः। यं वदेत्ति नरः
प्रश्नं पृच्छकः स महामतिः॥३२॥ पूर्वापरसमाधानक्षमबुद्धावनिंदिते। पृष्टं प्राज्ञेन वक्तव्यं नाधमे पशु
धर्मिणि॥३३॥ गुरुतः श्रुतयोः पूर्वापरवाक्यार्थयोरन्वितया कृपेक्षतेतत्समाधाने क्षमा सम्यग्बुद्धिर्य
स्य स तथा तस्मिन्। अत्रैवं नियमः। पूर्वापरसमाधानक्षमबुद्धावेव वक्तव्यं शिष्टानिंदिते एव वक्तव्यं पृष्टमे
व वक्तव्यमिति च। संवादस्य फलव्यज्ञापनाय पृच्छकवक्तृलक्षणे आख्यायादौ गुरूक्तं समाच

मोक्षद्वार इत्यादिति र सिवहृदये दिव्यं तैर्गुंथैः। तत्वस्पष्टार्थः॥ मोक्षद्वारे द्वारपालाश्चत्वारः परिकीर्त्तिताः॥
शमो विचारः संतोषश्चतुर्थः साधुसंगमः॥२५॥ एते सेव्याः प्रयत्नेन त्रयो द्वौ वाथवा॥ द्वारमुद्धाटयंत्ये
ते मोक्षे राजगृहे तथा॥२६॥ एकं वा सर्वयत्नेन सर्वमुत्सृज्य संश्रयेत्॥ एकस्मिन्वशगे यांति ते चत्वारो पि व
शं यतः॥२७॥ शास्त्रसुजनसंसर्गपूर्वकैः सतपोदमैः। आदौ संसारमुक्त्यर्थं प्रज्ञामेवाभिवर्धयेत्॥२८
अतिवहया प्रज्ञया किं तत्वे दित्यत आह दुःसहेति। दुःसहा राम संसार विषवेग विषूचिका। योगगारुड
मंत्रेण पावनेन प्रशाम्यति॥२९॥ संसार एव विषवेगविसूचिका विषवेगोत्पन्न विसूचिका तस्य रोगः याः
गो ब्रह्मात्मैक्यविज्ञानं स एव गारुड मंत्रस्तेन। अयमेव योगवाशिष्ठार्थ इति। हेरुद्रासिष्ठगतादेतच्छ्लोकात्
रश्लोकात्रस च योगः सज्जनेन सह हत्वा स्वविचारणा। परमार्थज्ञानमयो यत्नेनैव लभ्यत इत्येवा। तत्यस्माद
वगम्यते॥३०॥ संसाररोगच्छेदकदृढप्रज्ञायै शमादिचतुष्क आत्मानं विचारयेदित्यर्थः। इतदानीं च आत्मानं
विचारयतो निरतिशयदुःखमाह दुरंतेत्यादिना। दुरंतेयं विषैः किलेयं विषमविसूचिका। यदि न विकि
स्यते तन्नितरां नरकनगरनिकरफलानुबंधिनी॥ तदेतत्करोतियुक्ति तासिचो तपानो त्यसन ताडनो। अ

४९

विषयर् अस्यार्थः

निदाहो हिमावसेवनं। अंगारैवकर्त्तनंचंदनचर्चा निरवधिनाराचनिकरनिपातो निदाघविनोदनधा
रागृहसीकरवर्षः शिरःछेदः सुखनिद्रास्वीकरणमाननं निद्राबाधिर्यमहाबुप्रचयैः। विषयाएव विष
म विषूच्विकां विषयविषूच्विकेतिक चित्रं विषयाएवं विषूच्विकेत्यर्थः। न चिकित्स्यते यदि तत्र दिनित रां
तरां नरकाएव नगराणि तेषां निकराः समूहाः तएव फलानि मैः अनुबंधोनुषंगोयस्याः सा नरकनगर नि
करफलानुबंधिनी स्वास्वात न दुःखं करोति। किंतु दुःखं करोतीत्याकांक्षायामाह यत्रेति। य[illegible]स्मिन् विषू
चिकाजनितदुःखशिताना तजिता नां असीनां शातानांपातो गावेषूत्पलताडनं भवति। यत्रे
ति सर्वत्र संबध्यते। यत्र निदाहः शरीरे हिमावसेवनं भवति। अंगारैव कर्तनमवयवच्छेदनं[illegible]नचर्चा
दनलेपनं। नाराचाः सर्वलोहमयाबाणाः निदाघविनोदनधारागृहसीकरवर्षणं निदाघविनोदन
यघर्मविनाशनाय यंत्रप्रेरितजलधारावति गृहे सीकरवर्षणमंबुकणवर्षणं। आननमुद्रा आस्य पि
नमित्यर्थः। उग्रप्रचयोलिहहिः। अयमभिप्रायः। महादुःखहेतवोप्यसिशातपातादयो यस्मिन्सुखहेतवोयमान
विषये विषयसुखहेतुवदाचरंतिततन्निनतिरायदुःखं विषयविषूच्विका करोतीति॥ ॥७॥ ॥७॥

नेणांनिकरःसमूहः
ह हस्तस्य पातः पतनं ४

६।२

यस्मादेवं तस्माद्विषयरोगचिकित्सायां प्रयतितव्यमित्याह तदेवमिमित्ति। तदेवं राम नास्त्रेणाचेहेलयाव्य
वहर्तव्यं। अवश्यमेवं विचारणीयेन एवं चावबोद्धव्यं। यथा किल शास्त्रविचारणाद्बोधो भवतीति स्वानुभ
तेश्च शास्त्रस्य गुरोश्चैवैकवाक्यता। यस्याभ्यासेन तेनाभासततेनावलोक्यते। किंचित्संस्कृतबुद्धीनां क्र
तशास्त्रमितरदं यथा। मौर्ख्यापहं तथा शास्त्रमन्यदस्ति न किंचनावरं शारावहस्तस्य चांडालागारवीथिष्वालि
क्षार्थमटनं नाम न मौर्ख्यहतजीवितं। न धनान्युपकुर्वंति न मित्राणि न बांधवाः। न हस्तपादचलनं न देशां
तरसंगमः। न कायक्लेशवैधुर्यं न तीर्थायतनाश्रयः। केवलं तन्मनोमात्रजयेनासाद्यते पदं। अस्यार्थः। अवहे
लाऽवज्ञा लीहैलावा। का चिकित्सा कर्तव्या विषयरोगनिवृत्तये तत्राह एवमिति। किलशब्दः श्रुतीतिहास
प्रमाणप्रसिद्धिद्योतनार्थः। सकलानर्थनिवृत्तिपरमानंदप्राप्तिकामेन शास्त्रार्थविचारः सम्यक्कर्तव्य इत्यर्थः।
ननु शास्त्रविचारात्सम्यग्ज्ञानविचारद्वारैव श्रेयो भवति। तत्सम्यग्ज्ञानं विचारकारिणां सर्वेषां किमिति न भ
वतीत्यत्राह स्वैति। यस्य गुरूपस्य संततेनाभ्यासेन स्वानुभवत्यादित्रय संवादो भवति। तेन ग्रंथाभासावलोक्यते

सा कीं क्रियते। नान्येन। कस्य शास्त्रार्थस्य विचारः श्रेयोर्थिना कर्तव्य इत्यत आह किंचिदिति। शास्त्रं मौर्ख्यापहमित्युक्तं। मौर्ख्यस्यावश्यहेयत्वमाह वरमिति। शास्त्रार्थविचारवत्सा तत्र धनादिदानमपि ब्रह्मप्राप्त्यावश्यर्थिनोपाय इत्याशंकां निराकरोति धनानीत्यादिना। यथा धनादिकं ब्रह्मप्राप्तिकरं न भवति। एवं विचारोपि न प्राप्तिकरो न भवति। विचारवतामपि बहूनां नप्राप्तिदर्शनादित्याशंक्याह केवलमिति। मनोजयाभावादेव विचारवत्स्व ब्रह्मप्राप्तिर्न दृश्यत इति भावः॥७०॥ मोक्षद्वारे द्वारपाला इति ये पूर्वमुक्ताः यत्करणे पुरुषार्थक्रस्तत्प्रपंच - यितुमारभते मोक्ष इति। मोक्षद्वारे द्वारपालानिमान्शृणु यथाक्रमं। एषामेकतमासक्त्या मोक्षद्वारं प्रवेश्यते॥७१॥ स्पष्टः॥ शांतत्वतावच्छांति फलमानुषंगिकमाह यानीत्यादिना श्लोकत्रयेण तेच स्पष्टार्थाः॥७२॥ यानि दुःखानि या तृष्णा दुःसहा ये दुराधयः। तत्सर्वं शांतचेतस्सु तमोऽर्केष्विव नश्यति॥७२॥ मातरीव परं यांति विषमाणि मृदूनि च। विश्वासमिह भूतानि सर्वाणि शमशालिनि॥७३॥ न रसायनपानेन नैव लक्ष्म्यालिंगनेन वा। तथा सुखमवाप्नोति शमेनांतर्यथा जनः॥७४॥७॥ शांतेः फलमभिधाय स्वरूपमाह श्रुत्वेत्यादिश्लोकद्वयेन। श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा शुभाशुभं। न हृष्यति ग्लायति यः स शांत इति

म५

वा०टी०

कथ्यते॥ उषारकरबिंबाच्छं मनो यस्य निराकुलं॥ मरणोत्सवयुद्धेषु स शांत इति कथ्यते॥५॥ म्लायति हर्षं न कु
र्यं करोति विषीदतीत्यर्थः॥ उषारकरश्चंद्रः॥ ६६ विवेकतो महद्वैराग्यमास्थितस्य भाविनो परिहार्यतां च जानत
उ सः सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषादरहितो भवति स एव राम इत्यर्थः॥ त्रिः सम॥ नो॥ रामस्यानुवर्तिकं प्रत्यों
र माह तपस्विष्विति॥ तपस्विषु बहुज्ञेषु याजकेषु नृपेषु च॥ बलवत्सु गुणाढ्येषु समवाने वराजते॥६॥ रा
रामस्य महाफलं दर्शयन् महानुभावगतेहीनतया तस्यानुष्ठेयतामाह श्रीमिमिति॥ श्रीममृतम [illegible] हार्यमनाय मुत्
परमवलंब्य परं पदं प्रयाताः रघुतनय यथा महानुभावाः क्रममनुपालय सिद्धये तवेमं॥७॥ आहार्यमनाय मुत्
परममृतमवलंब्य देवा अपरं पदं प्रयाताः॥ महानुभावास्त्वन्ये नाहार्यं हर्तुमयोग्यं॥ आर्यमुख्यं विदद् जदिति तं राम
रव्यं परममृतं अवलंब्य तदनुरूपं परमेव पदं यथा प्रयातास्तथा सिद्धये परमपदप्राप्तये तमेव क्रमं रामलक्षणो
पायं अथवा रामविचारध्यानादीनां क्रमं अनुपालयन्तु तिष्ठेत्यर्थः॥ स्पष्टमन्यत्॥७॥ रामादीनां मध्ये रामं वि
विस्तारादाख्याय विचारं प्रपंचयति शास्त्रेत्यादिभिः पंचभिः श्लोकैः॥ शास्त्रावबोधामलया धिया परमह
तत्र प्रथमं विचारं विधत्ते शास्त्रेति॥

श्री॥॥
७८

यथा कर्तव्यः कारणज्ञेन विचारोऽनित्रामात्सूनिः॥६॥ आदावीश्वरार्पितवेदकर्मसिः परमहतया अनंतरं
नेह त्रिशास्त्रावबोधेनामलया॥ कारणज्ञेनेदमस्य कारणमिदं कार्यमिति कारणाद्यसिज्ञेनेत्यर्थः॥ ७॥ वि
चारफलमाह विचारादिति। विचाराज्ज्ञातामेत्य धीः पश्यति परं पदं दीर्घसंसाररोगस्य विचारो हि महौषधं
॥१०॥ स्पष्टं॥ ७॥ विचारस्य स्वरूपं दर्शयन् कर्तव्यतां विशदयति कोऽहमिति। कोऽहं कस्य च संसार इत्यापद्य
पि धीमता। चिंतनीयं प्रयत्नेन सप्रतीकारमात्मना॥११॥ सप्रतीकारमिति क्रियाविशेषणं। चिद्ध अनी
रेणास ह च वर्तते इति सप्रतीकारं आत्मना बुद्ध्या। शिष्टं समानं॥ ७॥ विचारस्तोति अनष्टमिति। अनष्टं मंथव
रेश्च बऊ तेजः स्वजिसि।त। पश्यत्सु पिप्य वदितं विचारश्चारुलोचनं॥१२॥ चारुलोचनबसाधनाय अनष्ट
मित्यादि विशेषणत्रयं। अनष्टं कार्यवन्नष्टं भवतीत्यनष्टं। अजिल्लितं अकुटिलितं अप्रतिहतमित्यर्थः।
विचारस्वरूपं दर्शयति कोऽहमिति। कोऽहं कथमयं दोषः संसाराख्य उपागतः। न्यायेनेति परामर्शो विचार इ
ति कथ्यते॥१३॥ स्पष्टं॥ ७॥ विचारानंतरं क्रमसंतोषं प्रदर्शयति षड्भिः। तत्र श्लोकद्वयेन संतोषस्तोति संतोष इ
त्यादिना। विश्रामशब्देन विश्रांतिर्विवक्षिता। संतोषामृतपानेन तृप्तिमागता इति संबंधः॥ अतिदि प्रायते

अतिविषयदाचरति। अतिक्रम्य विषं अतिविषं॥ संतोषस्वरूपमाह॥ अप्राप्तवांछानुवृत्तः प्राप्तेषु समतां गतः। अदृ-
ष्टखेदाखेदो यः संतुष्टः स इहोच्यते॥ अप्राप्तेति॥ अप्राप्तइष्टे वांछा तां स प्राप्तइष्टे समतां विकाररहिततां सं-
प्राप्तेष्टसंयोगे उत्पन्नानष्टलाभयो हर्षविषादरहिततां प्राप्तः॥ संतोषाभावे ज्ञानानुत्पत्ते रतः संतोषः कु-
र्तव्य इत्याह॥ आशावैवश्यविवशे चित्ते संतोषवर्जिते॥ म्लाने वक्त्रमिवादर्शे न ज्ञानं प्रतिबिंबति॥ आशे-
ति आशावैवश्यविवशे। आशापारवश्येनास्वस्थे इत्यर्थः॥ म्लानशब्देन मालिन्यं लक्ष्यते॥ ३॥ संतोषस्व-
रूपं पुनराह॥ नाभिवांछत्यसंप्राप्तं प्राप्तं भुंक्ते यथाक्रमम्॥ यः सौम्यसमाचारः संतुष्ट इति कथ्यते॥ नेति॥
क्रमः आचारक्रमः तमनतिक्रम्य वर्तनं इति यथाक्रमम्॥ संतोषस्यातिप्रशस्तत्वं दर्शयन्नुपसंहरति॥
समतयेति॥ समतयामतया गुणशालिनां पुरुषनाडिहयः समलंकृतः तममलं प्रणमंति नरोत्तमा अपि
महामुनयो रघुनंदन॥ गुणशालिनां मतया समतया समलंकृत इति संबंधः॥ साधुसंगमं प्रपंचयति॥
विशेषेण सादिचतुर्भिः श्लोकैः। तत्राद्यश्लोकेन साधुसंगमफलं कथ्यते द्वितीयतृतीयाभ्यां स्वरूपं कथ्यते॥
चतुर्थेन साधुश्च रूपकथनपूर्वकं तत्सेवाविधिर्विधीयते॥ स्वरूप्यमावीर्णतामेति संसारचक्रं त्वसंबाध्यते॥ आपत्स्व
विशेषेण महाबाहो संसारोत्तरणे नृणां॥ सर्वत्रोपकरोतीह साधुः साधुसमागमः॥ २

श्री॥ ४९

व३

साधुसंगमं प्रपंचयति विशेषेणेत्यादि लिखुत्तर्लिः श्लोकैः। तत्राद्यश्लोकेन साधुसंगमफलं कथ्यते। द्विती
यतृतीयाभ्यां संस्तूयते। च॰ थुर्थेन साधुस्वरूपकथनपूर्वकं तत्सेवा विधीयते। विशेषेण महाबाहो संसा
रोत्तरणे नृणां। सर्वत्रोपकरोतीह साधुः साधुसमागमः।६९। स्पष्टो।७०। शून्यं संपूर्णतामेति मृत्स्करप्कसव
यते। आपत्संपदिवाभाति विद्वज्जनसमागमे।६८। शून्यं शून्यस्थलं संपूर्णतामाकीर्णतां प्राप्तिसंकुलतां
एतीव इवत्रोहो त्रापि योजनीयः। शिष्टं स्पष्टं।७१। यः स्नातः शीतसितया साधुसंगतिगंगया। किं तस्य दानैः कि
तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः।७२। शीता चासौ सिता च तया संसारतापनिवारकत्वात्। सितत्वं शुद्धत्वं स्पष्टमन्य

सर्व७

त्।७३। विच्छिन्नग्रंथयस्तज्ज्ञाः साधवः संमताः। सर्वोपायेन संसेव्यास्ते कृपायाः त्वं बुधो।७०। ग्रंथिरहंकारः
तस्यात्मानात्मग्रंथिरूपत्वात्। ग्रंथिवद्दुर्भेद्यत्वाच्च।७४। स्वचार इति स्पष्टार्थः। स्वचारस्ते विमलापाया त्रव
भेदनौ। येरस्य स्मास्त तीर्णो मोहवारिधिवारिणवात्।७१। मोहवारिसंपूर्णभवार्णवोत्तारकैरेतेरहं विशि
ष्टः किं न यैवेत्यालोचयं तं राममंपत्याहत्वमिति। त्वमेतया रवं हितया गुणलक्ष्या समाश्रितः। मनोमोह
हरं वाक्यं वक्ष्यमाणमिदं शृणु।७२। गुणलक्ष्यालिंगितेन कर्तव्यमाह मन इति। इतः। तत्समाने।।७७।।

77

यो०वा०८

इदंश्रुविस्कपदिता यावक्ष्यमाणज्ञानकथायाः श्रवणफलकथनार्थं मोक्षोपायेत्यादि निर्वृत्यवि
षयोगिरामित्यंतं तत्तत्र ग्रंथसंदर्भः सत्वस्पष्टार्थः। कचित्किंचिद्विविच्यते। मोक्षोपायकथामेतांश्रुण्व
तामरिमर्दन। अनिंतामविबलात्सलरो बोधः प्रवर्तते ।७३। स्पष्टं। लोभमोहादयो दोषास्तानवंयां
त्यलंधियः। मनः प्रसादमायाति शरदीवामलंसरः ।७४। तानवं तनुत्वं। अदैन्यदारिद्र्यदोषाद्यार ह्यो
निर्मितांतराः। न निकृंतंति मर्माणि सन्नाहमिवेषवः ।७५। दैन्यदारिद्र्यएवदोषोतान्त्या माद्याः ह्रद यो हेय
देयविकल्पदश्रितांतराः मर्मत्ने दनायप्रकाशिता वसराः। स सन्नाहे सकंचुकं ।७६। हृदयं नावलुंपंति
लीमाः संस्थितिपीतयः। साम्यं परमुदेत्यंतर्निर्मंदर इवार्णवः ।७६। अवलुंपंति छिंदंति। निःशेषस्य ष्टं ।७७।
समुद्रस्येव गांभीर्यं स्थैर्यं मेरोरिव स्थिरं। अंतः शीतलतावेंदोरिवोदेति विचारिणः ।७८। स्पष्टं। सर्वाश्च
साधुवृत्तानाम विरोधिनि कर्मणि। रमते धीर्यथाप्राप्ते साध्वीवांतःपुराजिरे ।७९। अजिरे अंगणे। स्पष्टम नंतर
सा जीवन्मुक्ततानस्य शनैः परिणतिं गता। शांताशेषविशेषस्य भवत्यविषयो गिरां ।८०। स्पष्टं। ८१। स
जीवन्मुक्तः कीदृश इत्यत आह दृश्यत इति। दृश्यते लोकसामान्यो यथाप्राप्तानुवर्तिमान्। इह यानि

श्री।।
७०

-योनियंत्रप्रपीडनमित्यंतेन ग्रंथसंदर्भेण २

हफलप्राप्तो हृदयेनापराजितः॥८७॥शास्त्रतो लोकतश्च यथाज्ञातस्य व्यवहारस्यानुवृत्तिरहं [illegible]
स्य संतथा॥ हृदयेन मनसा॥ इतरत्स्पष्टमानं॥ ८७॥ मोक्षोपायकथामित्यत्रोक्तं श्रवणमिष्टं पुरुषेण [illegible]
मितिदर्शयिंस्तत्फलमाह स नत्वा परोक्षज्ञानं दर्शयति सुखासनेत्यादिना सुखासनोपविष्टेन यथासंभा
वमभ्यक्ता॥ भोगजालं सदाचारविरुद्धेष्वनतिष्ठता॥ ८८॥ यथारूपं यथादेशं च विचारयता सुखं वा यथा
संभवं ससंगमिमं मोक्षकथाक्रमं॥ ८९॥ आसाद्य तेमहाज्ञानबोधः संसारशांतिदः॥ नश्यो जयते येन
योनियंत्रप्रपीडनं॥ ९०॥ श्लोकत्रयमेतत्स्पष्टं॥ ९०॥ शास्त्रश्रवणं मनननिदिध्यासनां गंशमादीनि कर्त
ताये तं कुर्वतः फलमाख्याय तदकुर्वतः प्रत्यवायं [illegible] एतावतीति॥ एतावत्स प्रियेली॥ तः पापा [illegible] स
[illegible] विष्ठाकृमयः कीर्तनीयाः न ते धमाः॥ ९१॥ सुखासनोपवेशादिन्यायेन शास्त्रश्रवणा
[illegible] पाश्रयोसि महत्फलेत्व्यैकार्यइत्यर्थः॥ ९१॥ कियत्कालं विचारोनुष्ठेय इति शंकायुक्तं सोपस्कारम
[illegible] शास्त्रेत्यादिना॥ शास्त्रोपशमसौजन्यप्रज्ञानसमागमैः॥ अंतरांतसंपन्नधर्मार्थोपार्जन
[illegible] प्रा॥ ९२॥ तावद्विचारयेत्प्राज्ञो यावद्विश्रांतिमात्मनि॥ संप्रयात्यपुनर्नाशां शांतिं तुर्यपदाभिधां॥ ९२

तुर्यपदाभिधामित्यंतेन २

अंतरेऽअंतरे मध्येमध्ये संपन्नाः अंतरा संपन्ना धर्मार्थयोरुपार्जितक्रिया यस्य स तथोक्तः। शेषस्य टी० ॥७॥
व्यावर्त्तमानेषु विश्वतैजसप्राज्ञेषु अनुस्यूतत्त्वेन तस्मिन्नेव वर्त्तमानं निर्विकल्पचैतन्यं पृथक्कृत्य तुर्यत्वाद
पि व्यक्तत्वाय्य विधूतद्वैतजाले तस्मिन्सावेन निश्चलावस्थानलक्षणं तुर्यविश्रांति युक्तस्य शेषशंको
रीत्तयति तुर्येत्यादिना। तुर्यविश्रांतियुक्तस्य प्रतीपस्य भवार्णवात्। जीवतोऽजीवतश्चैव गृहस्थस्याथवा
यतेः॥७॥ प्रतीपस्य विमुखस्येत्यर्थः॥७॥ न कृतेना कृतेनार्थो न श्रुतिस्मृतिविभ्रमैः। निर्मंदर इवांभो
धिः संतिष्ठति यथास्थितौ॥८॥ स्पष्टं॥८॥ संक्षेपविस्ताराभ्यां वक्ष्यमाणज्ञानशास्त्रश्रवणफलमारभ्य
पवक्तुमारभमाणः श्रोतव्यस्य विस्तीर्णत्वात्तत्र चित्तसमाधेयमित्याह श्रृण्विति। श्रृणुतावदिदानीं वक्
ष्यमाणमिदं मया। राघवज्ञानविस्तारं बुद्धिसारांतरांतरं॥८॥ विस्तीर्णेऽप्यसारेन चित्तसमाधेयं। नेदं तथे
त्याह बुद्धीति॥ बुद्धिसारस्थांतरांतरं मध्यमध्यं ज्ञानसारमित्यर्थः॥८॥ यथा वदामि मोक्षवादर्थोग्र[illegible]:वि
दुप्रमाणानुसारि युक्तरूपेतद्वेत्याह युक्तीति। युक्तियुक्तमुपादायवचनं बालकादपि। अन्यतृणमि
वत्याज्यं मप्यक्तं पद्मयोनिना॥१०॥ स्पष्टं॥८॥ प्रमादाद्गुरुक्तस्याप्यनुपपन्नार्थस्यादेय[illegible]त्या

व४

लोका

५९

यब्रह्मोपदेशाय वक्ष्यमाणो ब्रह्मदृष्टांतेष्वादेयांशं दृष्टांतदार्ष्टांतिकवैषम्यप्रदर्शनपूर्वकमाह द्वयेरिति।
आदिश्लोकद्वयेन। यैर्यैः काकुत्स्थ दृष्टांतैस्त्वं मयेहावबोध्यसे। सर्वे सकारणास्ते हि प्राप्यं त्वसदकारणं।
६१। सच्छब्दो ब्रह्मविषयः ७। ब्रह्मोपदेशदृष्टांतो यस्त्ववेहेह कथ्यते। एकदेशसधर्मित्वं तत्रांतः परिगृह्य
ते। ६२। स्पष्टं। ७। एवं सतीति स्पष्टार्थः। एवं सति निराकारब्रह्मण्याकारवान् कथं दृष्टांत इत्यत्र दोषो
मूर्खवैकल्पिको ऽस्त्विति। ६३। कुतर्कप्रवृत्त मूर्खविकल्पास्त्वया नाश्रयणीयाः। अज्ञानविनाशक
त्वात्तेषामिति लब्धप्रसंगशिष्यांश्छास्त्रि नेति। न कुतार्किकतामेत्य नाशनीयाप्रबुद्धता। अनुभूतस्य
पलापांतैरपवित्रैर्विकल्पितैः। ६४। अनुभूतस्यापलापास्तैः अनुभवापलापपर्यवसानैः। अपवि
त्रार्थविषयत्वेनापवित्रैः। ब्रह्म सद्वितीयमद्वितीयं वा। सद्वितीयं चेद् पसिद्धांतः। अद्वितीयं चेत्
...ज्ञानानुत्पत्तिः। ब्रह्म सप्रमाणमप्रमाणं वा। सप्रमाणं चेद् द्वैतकृतिः। प्रमा
णरहितं चेत् प्रमेयस्य तस्यासिद्धिरित्यादिविकल्पितैः। ७। मुमुक्षुकर्तव्यतया शमाद्युपेताय
विचारः सर्वमुक्तः स निदिध्यासनापरपर्यायज्ञानाभ्यासेन सहैव वोद्धव्यो मुमुक्षुणा न बहिर्मुखवि
त्तेनेतीममर्थं सोपपत्तिकमाह गुणा इत्यादिश्लोकद्वयेन। गुणाः शमादयो ज्ञानोद्यमादिस्ते तथा

यो०वा०टी०

नेता। परस्परं विवर्द्धंते ते पद्मसरसीइव॥८५॥ न यावत्त्वस्तुसमभ्यस्तो ज्ञानसत्पुरुषक्रमो। एको पि नैत
योस्तावत्पुरुषस्येह सिद्धिदः॥ एतायावद्यावदेतन्मुखः सन्नात्मैवं पश्यति तावत्तावच्छमादिमान्भव
तियावद्यावदेतन्मुखः सन्नेशमादिमान्भवति तावदात्मतत्त्वमीक्षेतेति अनुभवसिद्धत्वान्निर्विकल्प
विदेकाकारीतः करणवृत्त्यावृत्तिलक्षणज्ञानाभ्यासेन सदैव सत्पुरुषक्रम। श। ८६। हि ते शमा [illegible] रूपे
तात्मविचारमावर्तयेदित्यर्थः। अथवा चिंतनं तत्कथनं अन्योन्यं तत्प्रबोधनं। एतदेव परत्वेन [illegible] ताभ्य
संविदुर्बुधाइत्यक्त ज्ञानाभ्यासशमसंतोषाभ्यासौ समकालमेव कर्तव्याविति सोपपत्तिकमाह यु [illegible] ोइ
त्यादिना। इदंपर [illegible] यशस्यमायुष्यं पुरुषार्थफलप्रदं। श्रुत्वा तं बुद्धिहीनेनमत्याह्लाद्यास्यसितत्पदं। ८७।
स्पष्टं॥ ८७॥ श्रवणादिना बुद्धिहीनेन मत्या रमस्त्वा वाक्यासिद्धत्सत्पदज्ञानलक्षणजातेघ्नतस्तद्धि स्मृतिर्नचि
ष्यतीत्यत आह विदितवेद्यमिति। विदितवेद्यमिदं हि मनो मुने विवशमेव द्वियातिपरं पदं। यद्वत्प्रबुद्ध [illegible] मखं
डितविक्रमं तद्वत्प्रबोधदशां न जहाति हि॥ ८८॥ परमिति द्वितीयांतं। एको हि त्वाद्यो वधारणो। द्विता यो नि
द्वयसिद्धो विवशे रयात्ये वेत्येतत्साध्य यतिय दिति। अपचबुद्धेसा दौ [illegible] ता। आ। रवंडिते देशकालव [illegible] कते।

अ०॥
५२

परिच्छिन्नां। अतएवाक्रमं निरावरणपरिपूर्णबोधरूपत्वात् परमात्मा मनोवृत्तिं व्याप्य त्यजती
त्यर्थः॥ ॥७॥ ॥इति श्रीवाल्मीकीये रामायणे महाकाव्ये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य[illegible]सुख
पूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौ वासिष्ठविवरणे मोक्षोपाये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणं नाम चतुर्थः
सर्गः॥४॥ ॥४॥ ॥उत्पत्त्याख्यप्रकरणे न व्याख्यानविवर्जिते। आद्यमाकाशजाख्यानं लीलाख्यानमतः
परं। कर्कट्याश्चैंदवानां च कृत्रिमेंद्रस्य च क्रमात्। आख्या नान्यथ चित्तस्य षष्ठं बालस्य सप्तमं। ततः संबरिका
ख्यानं ततो लवणभूभृतः। आख्यानं सप्तमीनां वर्णनं यत्र शोभनं। तेषामाख्यानेष्वपूर्वेण संक्षेपात् बोध्यमुच्य
ते। पूर्वप्रकरणवृत्तमनूद्योत्तरप्रकरणतात्पर्यमाह मुमुक्षुव्यवहार इति। वासिष्ठवचनात् मुमुक्षुव्यवहा
रोयं मया ते परिकीर्तितः। अथैवं यं जगती श्रीमे उत्पत्तिः परिकीर्त्यते॥१॥ आत्मावारे द्रष्टव्य इत्यादि श्रुत्युक्त
वामादीति कर्तव्यतोपेतो मननिदिध्यासनांगकः श्रवणलक्षणो व्यवहारो मुमुक्षुव्यवहार इत्युच्यते॥
आत्म[illegible]संबंधिनी गगनादिसर्गनगरोत्पत्तिरिव अधिष्ठानादज्ञानात् उत्पन्ना जगदुत्पत्तिरत्रोच्यत इत्यर्थः॥

मुमुक्षूणां ब्रह्मात्मत्वेनैवं प्रतिपादिते प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रकाशित प्रपंचसत्यता शंकया तस्यापरि
पूर्णताशंकायां तत्परिहाराय प्रपंचस्य कारणपरमात्मव्यतिरेकेणासत्त्वं प्रतिपादयितुं तस्मात्सृष्टिः पश्चाद्व
र्णनीयेत्यत्तिरित्यत्र जीवस्वरूपे विप्रतिपत्तेः स्वाभिमतजीवस्वरूपकथनपूर्वकं तस्य ब्रह्मैक्यमाह अनुत्पत्ते
त्यादिना। अथवा ऐक्यात्म्यं विज्ञातुमिच्छतो मुमुक्षोस्तदेवं सर्वं प्रतिपादनीयं तच्छेषतया वृत्तिः पश्चाद्वर्णनीये
त्यत्तिरित्यनुक्रमायाः प्रागेव तत्साक्षितया प्रकाशमानेन साक्षिप्रमाणमिति प्रसिद्धेनापरोक्षत्वेन न्यासके
न जीवेन तद्विरुद्धस्यापरोक्षस्य ब्रह्मण एकत्वं न संभवतीत्याशंक्य तस्यापरोक्षत्वे तन्यासत्तां दर्शयन् प्र
त्यगैक्यमाह। अथवा मुमुक्षुजिज्ञासितजीवपरमात्मैक्यमभिधाय अज्ञासितजगदुत्पत्तिपरिकीर्तनप्रतिज्ञ
नुपपन्नेत्याशंक्याह। अनुत्पन्नेति। अनुत्पत्तेर्वेदनस्य प्रतिपत्तेर्यथाभिधा प्रत्यक्षमिति नामेदृक्कृतं जीवः स एव
वनः॥२॥ व्यवहारस्तमावनुभूतिवेदनप्रतिपत्तिराख्यातिर्हि तापरोक्षत्वेतन्यस्य यथाभिधं अभिधानं तिङ्
म्या अनुत्पत्तिः प्रत्यक्षं वेदनं प्रत्यक्षं प्रतिपत्तिश्च प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षमीमांसा प्रत्येकं वादितिः स्वाभिमतविज्ञात्व
रूपसम्यक्कृतं स एव नोऽस्माकमौपनिषदानां जीवः॥ तथा च महद्धिरुक्तम् अनुभूतिर्वेदनं च प्रतिपत्तिरि

श्री॥४॥
५३

तीरितां। यैतन्पदमपरोक्षंयःसजीवइतिकथ्यतेइति।एतेनवादिभिरन्यथाकल्पितजीवस्वरूपमपास्तं।ब्रह्म
पदैकवाक्यश्लोकएवंव्याख्येयः।अनुवृत्तिशब्देनब्रह्मोच्यते।वेदनप्रतिपत्तिस्थितंतदेवविशेष्यते।वेदनमिति
ब्रह्मापरोक्षज्ञानमुच्यते।विप्रतिपत्तिर्लोकिकंप्रत्यक्षंमहावाक्यजनितांतःकरणवृत्त्यारूढं।ब्रह्मैवापरो
क्षज्ञाननिगद्यंभवति।चक्षुरादिजनितांतःकरणवृत्त्यारूढंतदेवलौकिकप्रत्यक्षारूढमुच्यते।वेदनप्रति
पत्तिकायाअनुवृत्तेर्लक्षणोयथालिधमतिधांप्रत्यक्षपर्यायांअनतिक्रम्येहमोक्षशास्त्रेप्रत्यक्षमितिना
क्षतंपठितव्यमित्यर्थः।अपरोक्षादपरोक्षंचक्षुर्नेत्रमितिहिप्रत्यक्षपर्यायाणांप्रतिपादश्रुतिःसएवप्रत्यक्ष
नामकंब्रह्मैवनोऽस्माकंमोपनिषदानांजीवपदलक्ष्यःप्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षयालिंगव्यत्ययइति॥७॥
सएवसंविलक्षमानःअहंताप्रत्ययात्मकः।सयथोदेतिसंवित्यासाऽपदार्थइतिस्मृता॥सजीवोऽपरोक्षंचै
तन्यालासंविदेवब्रह्मैव।ननुमोक्षकामस्यसएवसंविदितिब्रह्मैकत्वेप्रतिपादितेपिनमुक्तिःसंभवति॥
परिपूर्णविस्मानंदिमुक्तिः।ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यप्रपंचस्यसत्वेनतदसंभवादित्याशंक्यसर्वस्यप्रपंचस्य
लविवर्तत्वांदर्शयति।सगुनानित्यादिना।चित्तगत।विसृतिबिंबलक्षणोजीवःउमानित्युच्यते।अहंतया

प्रतीयत इत्यहं प्रत्ययोऽहंकारः स इति तच्छब्देन संविद्रूपः परमात्मा परामृश्यते। स संविद्रूपः परमात्मा स्वाविद्य
याऽसर्वं सर्वं विनोपाधिकः श्रीमान् स्वरूपात्पश्चादहंताप्रत्ययात्मको भवति। उपलक्षणमेतत् बुद्ध्यात्मको मन
आत्मकश्च भवतीत्यपि द्रष्टव्यं। स एव बाह्यपदार्थेनापि रूपेणापि विवर्त्तत इत्याह सययेति। स ययेति। संविल्लया घ
पटाद्याकारया देतिय संविद्रूपेण वर्त्तत इत्यर्थः। सा संवित् घटपटादिलक्षणः पदार्थ इत्यर्थैः तिस्मृतः॥७॥ सर्वो
पि हि पदार्थो मनोविलास एवेति हि शास्त्रमर्यादा उक्तमर्थं स्पष्टयति। स संकल्प इति। स संकल्पविकल्पौघः
कृतनानाक्रमोद्यमैः कुगत्या स्फुरत्यंबु तरंगादितया यथा॥८॥ स परमात्मा संकल्पविकल्पौघमसौ रायो
आद्यो येषामस्मिमानादीनां तैः। कृतनानाक्रमः कृतो नानाभूतो वस्थाक्रमो यस्य स तथा। एवं वस्थाक्रमो भ
वति। परिपूर्णसंविद्रूपः परमात्मा सृष्टिकाले सर्वसामान्यतो दृश्यतावस्थामाप्नोति। ततश्चित्तावस्थामाप्नो
ति। ततोऽहंकारावस्थां ततो बुद्ध्यवस्थां ततो मनोवस्थामिति। अयं वक्रम उत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति॥ ॥८॥ ॥
ननु ब्रह्मलेखं जगज्जत्वया स्फुरति चेत्तर्हि जगत्कारणं ब्रह्मणा तद्विपरीतस्य जीवस्यैक्यं अनुपपन्नमित्याशंक्य
हृश्यादिति। जगत्कारणमेवास्य सर्गादौ सर्गलीलया। स्फुरित्वा कारणं भूतं प्रत्यक्चैतन्यमात्मनि॥९॥ प्राप्त…

अ॰ ३
५८

कृष्णम॰णात्मकप्रत्यगात्मिन्त्वात्‌ उत्पन्नात्सिद्धं ब्रह्म अथवा साक्षादिव प्रत्यक्षात्सिद्धं ब्रह्म। क्रियां ऊर्ध्वं हि क
रकमितित्यायास्त्रीष्वस्त्र्थ्यः प्राक्‌ क्रियाभावादकारणमेव सत्‌। अथवा कारणत्वस्य मिथ्यात्वादकारणमे
व सत्‌ सर्गादावाद्य सर्गलीलया मायामय्या सर्गार्थं कृष्णलीलया स्फुरित्वा तन्निसंस्काररूपेण विद्यमानस्य
जगतः कार्यकारणत्वं। अथवा सर्गादौ सृष्टिपालनादावकारणं वास्तवसहकारिकारणरहितं। सृष्टेः प्राक्‌
सर्गलीलया स्फुरित्वा मायया कारणनिर्वाहिकया आत्मनि वर्तमानस्य जगतः कारणत्वं तत्प्रपञ्चरूपेण
वं १ विवर्तमानया अधिष्ठाने हि ब्रह्मणः कारणत्वं॥७॥ ब्रह्मण एव कारणत्वं मायाया द्वारत्वं इति स्त्रवयि॰तदात्म
नं स्वयमकुरुतेति श्रुतिं वस्तुत्वयित्वं स्वयमित्युक्तं प्रपंचयति रूपेति। रूपालोकमनस्कारपदार्थव्याकुले
जगत्त्रा विद्यते वेदनस्यांतर्वर्तितांतःस्पंदने यथा॥८॥ मनस्कारः मनस आलोगो मनोविस्तारः। चित्ताभोगो मन
स्कार इत्यमरः। रूपं च आलोकश्च मनस्कारश्चान्ये पदार्थाश्च रूपालोकमनस्कारपदार्थाः तैर्व्याकुलं व्यामि
श्रं। अथवा रूपस्यालोकः प्रकाशो रूपदर्शनं। अनेन जागरणं लक्ष्यते। मनस्कारशब्देन मनोविकारात्मकः स्वप्ना
वि विकल्पितः। रूपालोकमनस्कारयोर्जागरणस्वरूपयोर्ये पदार्थास्तैर्व्याकुलं जगद्वेदनस्य ब्रह्मज्ञानस्यां

दृष्टांतमाह

ततःसंस्काररूपेण स्थूलरूपेण वांऽत्तर्वर्त्तते। ब्रह्मणि तादात्म्येन जगद्वर्त्तत इति ज्ञापनार्थैवातांतरिति॥ स्य
ष्टमन्यत्॥७॥ ननु ब्रह्म जगदुपादानकारणं चेत्तर्हि घटो ब्रह्म पटो ब्रह्मेति तत्तदात्मना प्रतीयेत। जलमिव त
रंगाद्यात्मना। न चैतदस्ति। अतो नोपादानं किंतु निमित्तमेवेत्यत आह सर्वमिति। सर्वमिवेदनं शुद्धं यथो
देति तदात्मकं। भाति प्रस्तुतदिक्कालबाह्यांतारूपहंकं॥८॥ सर्वात्मकं वेदनं ज्ञानरूपं ब्रह्म यथा येन प्रकारे
णायत्कार्यस्वरूपेणोदेति विवर्त्तते तदात्मकं तत्कार्यस्वरूपसत् भाति। सन् घटः सन्पट इति दृतत्तदात्म
नासद्रूपं ब्रह्म प्रकाराते। ततो मुक्तं ब्रह्मण उपादानत्वं कारणमपि प्रस्तुतदिक्कालबाह्यांतारूपहंकं। अप्रे
रित्यव्ययेनांतरे वस्तु विवक्षितं। विप्रस्तुतस्वरूपदिक्कालमुक्तबाह्यांतराणां रूपं स्वरूपमेव देहो यस्य
तत्तथा॥९॥ उक्तमर्थं विशदयति सर्वेति। सर्वस्मिन् यथा यत्र समुल्लासमुपागतः। तिष्ठत्यास्तु तथा तत्र
तत्र तद्रूपं विराजते॥१०॥ यत्र देशे यथा येन प्रकारेण यत्कार्यात्मना समुल्लासं समुज्जृंभणमित्यर्थः॥१०
प्रागकारणमेवेत्यादिनोक्तमर्थं विशदयति अकारणकमिति। अकारणकमेवातो ब्रह्मकल्पमिदं कृतं। प्रत्य
क्षमेव निर्मन्थितस्पांशांस्त्वत्रमायदयः॥११॥ यतो मायाद्वारं विना ब्रह्मणि कारणत्वं न विद्यते। अतोऽकारण

श्री॥

५५

[यत्नित]

कमेववास्तवकारणं एकमेवेदं जगदस्य सृष्टेः प्राक् ब्रह्मकल्पनमनुत्विव्यक्तनामरूपतया ब्रह्मस्वरूपमिव स्थि

तं। अधिष्ठानस्ते ब्रह्मणि संस्कारशेषं विलीनं जगत्ततो विश्राव्यमानं नेदं स्थितमित्यर्थः। सृष्टिकाले प्राप्ते

गतः प्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षप्रमाणात्मकं ब्रह्मैव निर्मितं भवति। अपरोक्षरूपादादिदर्शनद्वारा। अपरोक्षसं

विद्रूपं निर्मितं। अपरोक्षचैतन्यमेव जीव इति प्रदर्शयितुं प्रत्यक्षप्रमाणमेव जीव इत्युक्तं। तस्य सम्यगादर्शम

नादिस्वरूपमाहतस्येति। अथवा परोक्षचैतन्यं ब्रह्मेति दर्शयितुं प्रत्यक्षनामकं ब्रह्मेत्युक्तं तस्य संगादनु

मानादिस्वरूपमाहतस्येति। अनुमानादयस्तस्य प्रत्यक्षप्रमाणस्यापरोक्षचैतन्यात्मकब्रह्मणः शाखाइवां

शाः परिच्छिन्नज्ञप्तिमात्रं ब्रह्मांतःकरणप्रतिबिंबितसत्वमातेत्यन्यत्रो तदेवेंद्रियलिंगादिजनितांतःकरण

शारूढप्रमाणमित्यभिधीयत इति हि वेदांतमर्यादा।। असर्वं जगद्ब्रह्मकार्यमिति दर्शयित्ता कारणब्रह्मव्यति

रेकेण कार्यं जगदसदेवेत्युक्तं वाचारंभणं विकारो नामधेयं विकारो मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कारणव्यति

रेण कार्यस्यासत्वप्रतिपादकश्रुतेः। इदानीमेतन्निवृत्त्योः कारणप्रदर्शनपूर्वकं तदेव बंधकारणात्मतद

नयजगदसत्वप्रतिज्ञापूर्वकं प्रपंचयति। सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानितिष्ठतिमनुसरन्नोंध्यायमित्यादिना।

बंधोयं दृश्यसद्भावाद् दृश्याभावे न बंधनं। न संभवति दृश्यं तु यथेदं शृणु कथ्यते॥१०॥ आजगत्त्वमहमित्यादि सर्गा
त्मा दृश्यमुच्यत इति वक्ष्यमाणस्य दृश्यस्य सद्भावादयं साक्षादनुभूयमानः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणो बंधो
न भवति। ननु दृश्याभावे बंधनं न भवतीति सत्यं स एव दृश्याभावो न संभवतीत्यत आह न संभवतीति
उत्तरार्द्धः शंकाव्याहृत्यर्थः। इदं दृश्यं यथा न संभवति तथा कथ्यते शृणु॥७॥ यदिदं दृश्यते सर्वं जगत्स्थावरजंग
मं। तत्सुषुप्ताविव स्वप्नः कल्पांते प्रविनश्यति॥११॥ विमतं दृश्यं असत् विनाशित्वात् स्वप्नवत्। विमतं विनु
शि दृश्यत्वात् स्वप्नवदित्यर्थः॥७॥ दृश्यत्वलक्षणो विनाशित्वमाशंक्याह तत इति। ततस्तिमितगंभीरं न तेजो
न तमस्ततं। अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते॥१२॥ ततोऽनंतरं ततं व्याप्तं तेजस्तमश्च न। किंतु स्ति
मितगंभीरं निश्चलापरिच्छेद्यं अनाख्यं अनभिधानं इंद्रियागोचरत्वात्। अनभिव्यक्तं। किंचिदिदमित्थमिति
निरूपणानर्हं सत् ब्रह्मावशिष्यते। सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतेः॥७॥ अनाख्यमित्युक्ते वक्त्रादिना
मुक्त्वा तस्य तत्त्वं अत आह ऋतमिति। ऋतमात्मा परं ब्रह्म सत्यमित्यादिका बुधैः। कल्पिता व्यवहारार्थं तस्य
संज्ञा महात्मनः॥१३॥ स्वप्रदीं॥ एवं सर्वप्रपंचस्याज्ञानं ब्रह्मात्मनोस्य समभिधाय स्वरूपादप्रच्युतानादेवत

श्री॥ ५८

स्मात्सृष्टिकाले जगदुद्यानं नन्वसौ गंधर्वनगरोद्यानमिव दर्शयन्नादौ समष्टिजीव हिरण्यगर्भोऽस्मीति मा
हृसन्नैवेति। स तथा सत्तत एवात्मा स्वयमन्य इवोल्लसन्नुज्जीवतामुपयातीव जीवना विनामकदर्थितां॥१८॥ तथा
ऽतत एवस्तिमितगंभीररूपएवस परमात्मा आकाशमिव स्वच्छे जले स्वयमन्य इवोल्लसन्नन्य इव विजृंभमा
णो भाविनामकदर्थितां जीवाविजीवादि नामस्तिःकृशितां कलुषीकृतां जीवतामुपयातीवाइवशाद्वयम
न्यत्वादेर्मायिकत्वं द्योतयितुं॥ अत्रायं सृष्टिक्रमः॥ सृष्टेः आगद्वितीयः परमात्मा सृष्टिकाले सर्वमना निर्गतवि
शेषदृश्यमात्रात्मना विवर्तते। ततः समष्टिजीवात्मना। ततोऽहंकारात्मना। ततो बुद्ध्यात्मना। ततआत्मना। ततस्त
न्मात्रतत्त्वतन्तौतिकात्मना॥ विवर्तत इति। तथा च वृहद्वासिष्ठे लिखितं। सर्वं चैत्यत्वेकलनं ततश्चैत्यांशचेतन
उदेति। चित्तकलनं चित्तिशक्तिश्चचेतनात्। ततो जीवत्वकलनं चैत्यसंयोगचेतनात्। ततोऽहंभावकलनं
चेत्यैकपरतावशात्। ततो बुद्धिचकलनमहंतापरिणामतः। एतदेवमनस्त्वादि शब्दतन्मात्राकृतिविमर्शदिति
अयमेवक्रमः साकल्येनान्यत्र कस्थले पि द्रष्टव्यः॥२७॥ दृश्यत्वं विद्यारासमष्टिजीवाभावमापन्नस्य परमात्मनः
हंकारबुद्धिधारासमष्टिमनोभावमाह। तत इति। ततः सजीवशब्दार्थः कलनाकलतां गतः मन इपतिश्च

यो०वा०

विले०

तात्मा मननान्मंथरी त्ववर ॥१५॥ अनंतानां कारपारावारस्य तात्मा सजीव इत्यर्थः । कलनाकलितां कल
नेवन संकल्पेन कलितां कुर्वतां गतः सन्मनो भवति । मनसो विशेषणं । मंथरी वेल्लेदिति मननात् संकल्प
न्मंथरी त्वं वल्लरी त्ववर ॥१६॥ तत्र कंचन संकल्प्याहं मन इति मनः संपद्यते नाम महतः परमात्मनः स्थि
रादस्थिराकारस्तरंग इव वारिधेः ॥१६॥ नाम मत्वाहं कुसेनाविष्टं स्पष्टं ॥१७॥ मनसः स्वभावं दर्शयन् स्तेन समष्टि
मनसा शब्दादि पंच तन्मात्राकारादि पंचतत्त्व ब्रह्मांडादि सौतिकल्परूपं जगदिंद्रजालं प्रविरच्यत इत्य
र्थ तदिति । तत्स्वयं स्वैरमेवाशु संकल्पयति नित्यशः । तेनेयमिंद्रजालश्रीर्जगती प्रतितन्यते ॥१७॥ तेन मनसा
प्रवितन्यते प्रकर्षेण विस्तार्यते स्पष्टमन्यत् ॥१७॥ एवं समष्टिजीवाहंकारबुद्धिमनोभावमापन्नात् परमा
त्मनः उत्पन्नं जगदिंद्रजालं मिथ्याचेत्तर्हि तदभिन्नं ब्रह्मापि मिथ्या स्यात् । ब्रह्मणः सत्यत्वाज्जगतो पि स
त्यता वा स्यादित्यत आह यथेति । यथा कटकशब्दार्थः पृथक्त्वार्हो न कांचनात् । न हेमकटकात्तद्वज्जग
च्छब्दार्थता परे ॥१८॥ कटकशब्दार्थः कांचनात् पृथक्त्वार्हो न भवति नियमेन तत्तदभावे भावाद्रज्जुसर्पव
त्संभवत्वाविष्टतत्र चक्षुषा कांचनाभिन्नया उपलभ्यमानत्वाच्च हेमकटकात्पृथक्त्वार्हं भवतीति न तदभावे

भेदार्हे०

पित्तावात्ररज्जुवत्। यथेदं दृश्यमानद्वयं तद्वत्परे परमात्मनि जगद्रूपार्थतां भवति। परं च जगद्दृश्यादिति दोषः।
आरोपितस्य सत्तास्फूर्त्ती अधिष्ठानापेक्षत्वाद् अधिष्ठानस्य सत्तास्फूर्त्ती आरोपितानपेक्षत्वात् ब्रह्मजगतोः। रूढं केवल
कारण्यमुपपन्नमेव।७। ननु मनसः छायापित्रा ववदसत्वाज्जगदिंद्रजालजनकत्वमनुपपन्नं। ये अत्राह
सत्येवेति। असत्येवासती तापनद्येव लहरी वल्ला। मनसैवेंद्रजालश्रीर्जगती प्रवितन्यते।१८। इदं संसारे ता
पनद्यां मरीचिनद्यां वा लालहरी वा मिरिवासत्येव मनसा सति कृगती इंद्रजालश्रीः प्रवितन्यते। इतरतन्मानं।७।
जगतो नामकल्पनात्तिधानेनापि मिथ्यात्वं हेयत्वं च साधयति। अविद्येति। अविद्या संसृतिर्मोहो बंधो माया म
लं तमः। कल्पितानीति नामानि यस्याः सकलवेदिसिः।२०। यस्या इंद्रजालश्रिय इति नामानि कल्पितानि स
जगतीन्द्रजालश्रीरिति सर्वेण संबंधः। वसतिवा। अविद्या संसृतिर्बंधो मनोमोहो मलं तमः। इति रकल्पना
लस्य नामान्येतानि राघवेति। बंधोयं दृश्यसत्ता वा दृश्याभावेन बंधनेन संभवति दृश्यं तु यथेदं शृणु कथ्य
इति। अनेनोक्तं प्रपंचयति बंधस्येत्यादिना। बंधस्य तावद्रूपं वक्ष्यमाणमिदं शृणु। ततः स्वरूपं मोक्षस्य श
स्यसीउसमानसौ।२१। दृश्यस्य द्रष्टुः संबोधनेन बध्यते ऽनेनेति बंधः उक्तं च विशदयन्नाह
×स्पष्टा।७। द्रष्टुर्दृश्यस्य सत्तांगं बंध इत्यभिधीयते। द्रष्टा दृश्यवशाद्बद्धो दृश्याभावे विमुच्यते।२२।

93

यो०वा०७६

नेन दृश्यानावोद्दृष्टत्वनिवृत्तेः कैवल्यमाह दृष्टेति। शिष्टसमानी॥ किं दृश्यं पश्यबंधहेतुत्वमित्यत आह द
गदिति। जगत्त्वमद इत्यादि सर्गास्माद्दृश्यमुच्यते। यावदेतत्संभवति तावन्मोक्षो न विद्यते। २३। न तु नेन्या
यिकादीनामिव दृश्यसद्भावेपि मोक्षः किं न स्यादित्यत आह यावदिति। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कु
ते। अथ तस्य भयं भवतीति श्रुतेर्द्वैतिनस्तथा द्वैतिनो ज्ञानस्वरूपमत्यंतनिर्मलं परमार्थतस्त्वदेवार्थस्वरू
पेण त्वतिदर्शनस्थितमित्यादि विष्णुपुराणवचनेत्यश्चद्वैतिनां मुक्तिः कमवी। दीरायते॥ यावद्दृश्यं संभ
वति तावन्मोक्षो न दृश्यते वेत्तर्हि सृष्टिप्रलययोः सर्वदृश्यासंभवे सति मोक्षः किं न स्यात् सुषुप्तस्य दोषकत्वा
सर्वदृश्याभावप्रतिपादकानां तत्र ज्ञानसद्भावादिति चेन्न। तस्योत्स्वात्तदंशोरगवत् किं विकारवारनवाप्यु
पगम्यत तत्र मोक्ष इत्याशंक्याह आनीलेति। आनीलवल्लरीरूपं यथापमाक्षकोटरे। अपास्तकमलिनीबी
जं तथाऽदृष्टिर्दृश्यधीः॥२४॥ कमलिनीबीजं भाविकमलिन्याः पि मिन्याबीजं त्वतं। आनीलवल्लरीरूपं आ
समंतान्नीललतास्वरूपं पमाक्षकोटरे पद्ममप्यथ्यते नावकाशे संस्काररूपेण यथास्ते तथा दृष्टिर्दृश्य
धीरास्ते प्रतिभासिकवार दृश्यस्य दृश्यधीरिस्कंध॥ ननु दृष्टिर्दृश्यं संस्काररूपेण प्रलयादौ वर्त

श्री॥४॥
५८

तेवतर्हि विचित्रसंस्कारविशिष्टाद्वज्ञात इष्टद्रव्यालिव्यक्तिस्तदैव किं न स्यादित्याशंक्य दृष्टांतेन परिहरति

यथेति॥ यथांकुरः तद्देशस्थितिरस्य संस्थितो देशकालतः। तनोति साकुरं देह तनोत्येवं हि दृश्यधीः॥२५॥ बीजस्य

तः संस्कार रूपेण स्थितोंकुरो देशकालतः प्रतिनियतदेशकालतो नांकुरं अंकांडशाखापत्रादि निर्मास

नशीलं रूपं स्थूलरूपं यथा तनोति एवं दृश्यधीरपि नियतदेशकालतः स्थूलरूपं तनोति क्रियस्मात्तत्तो नतदे

वजगदुत्पत्तिप्रसंगः॥७॥ आनीलेत्यादिनोक्तमुपसंहरति द्रव्यस्येति। द्रव्यस्य दृग्यत्वचमत्कृतिर्यथा सदो

दितास्य तन्मयोदितोदरोऽद्रव्यस्य चिन्मात्रशरीरिणस्तथा स्वभावस्तत्त्वस्योदरे जगत्स्थितिः॥२६॥ यथाद्रव्य

पन्नाद्यादेर्हेद्यनरुदितोत्पन्नाच्चमत्कृतिराश्चर्यं तत्समासाविद्रव्यस्य परमात्मद्रव्यस्य परमस्तदास्य स्थास

स्कारास्तन्मयोदितास्सन्तीतस्योदर एव सदास्ति। तथा चिन्मात्रशरीरिणश्चिन्मात्रस्वरूपस्य परमात्मद्रव्यस्य

दरे तः स्वभाववत्तात्त्वरूपात्त्विन्नाज्जगत्स्थितिरस्ति॥७॥ एवं तावज्जीवब्रह्मणोरेकत्वं सर्ववेदांतप्रतिपाद्यं

अभिधाय विरुद्धधर्मक्रांततया तयोरैक्यासंभवशंकानिरासाय नद्यतिरिक्ताकाशादिसद्भावशंकानिरा

साय च सर्वस्य विरुद्धधर्मजातस्याकाशादिप्रपंचस्य च कारणस्य तद्ब्रह्मत्वादिनाब्रह्मव्यतिरेकेणाभावमुक्त्वे

पदार्थ

यो० वा० उ०

दानीं ब्रह्मात्मैक्यापरोक्षज्ञानस्य कर्मेनस्फलात्मकसंसारनिवृत्तिलक्षणफलं दर्शयितुं भगवान्वसिष्ठवाल्य
तत्र मृत्युयमसंवादव्याजेन विदुर्विहिरण्यगर्भे विद्याफले दर्शिते सति विद्वदंतरेपि न्यायसाम्यात्तद्दर्शित
मेवलवतीत्यालिङ्गोत्याकाशजाख्यानमवतारयति इदमिति। वसिष्ठ उवाच। इदमाकाशजाख्यानं शृणु श्रव
णभूषणं उत्पत्त्याख्यं प्रकरणं येन राघव बुध्यसे ॥७॥ अस्तु तार्थवादोयं प्राणसंवादादिवत्त्वांतद्धेवकर्म
तत्फलात्मकः संसारस्तत्तद्दृष्ट्या तु नासीदस्ति न भविष्यतीत्येतदर्थप्रतिपादकमुत्पत्त्याख्यप्रकरणं। येनाका
शजाख्यानेन बुध्यसे तदिदमाकाशजाख्यानं शृणु। आकाशो वै नाम रूपयोर्निर्वहितेति श्रुतेः।
व्याकाशं ब्रह्म तस्माज्जायत इत्याकाशजो ब्रह्मा। द्विजत्वादिकल्पनात्तु कथासौकर्यार्थं। ब्रह्मसदनरक्षण
यपरितः आकाशरूपेण स्थितोग्निरेनं मृत्युं दहति। अथवाकाशजेन। वद्विजेन बहुकालं शुश्रूषितः श्रीतोग्नि
रग्न्यागारान्निर्गत्य स्खलत्क्रमारणोन्मुखमेनं मृत्युं दहति। बलवानपि मृत्युः पुरो दृष्टमपि दग्धुमशक्तेतरप्येव
बहुदुर्गतस्तु नाशोकरन शशाक। शक्रः शक्रा वितिधातोर्लङ्। अप्यर्थश्चशब्दो। चमूषु मित्यनेन सर्वश
तो। संकल्पचमूषामनोरथचक्रषनिमित्तानासः॥ स्पष्टमन्यत्र॥ ७॥ ॥६॥ ॥७॥ ॥६५॥ ॥७॥ ॥६॥

आसीदाकाशजो नाम द्विजः परमधार्मिकः। ध्याननिष्ठः सततं प्रजानां च हिते रतः॥ ८॥

श्री॥
५७

96

सचिरंजीवतियदानदामृत्यकश्चिंतयन्नासवर्ण्येवक्रमेयाहंसूतान्यमिकिलाव्ययः॥१७॥ एनम
काराजंविप्रंनकस्माद्रक्षयाम्यहं॥अत्रमेकुंचिताशक्तिःखङ्गधारायथोपले॥१८॥इतिसंचिंत्यतंहंतुंन
गच्छन्नतुरंतदा॥त्यजंक्रोधममुक्त्वा नस्वकर्माणिकेचन॥१९॥ततस्तत्सदनंयावन्मृत्यकःप्रविवेश॥तिस्व
यंतावदेनंदहत्यग्निःकल्पांतदहनोपमः॥२०॥अग्निज्वालामहामालाविदीर्योतिगतोखसौ॥ द्विजंद
ष्ट्वासमादात्तुंहस्तेनैच्छत्प्रयत्नतः॥२१॥नचाशकत्तुरोद्दुंतमपिहस्तेनतेद्विजं॥बलवानप्यवष्टब्धुं संक
ल्पश्रमुषयथा॥२२॥अथामात्ययमंमृत्यकरश्च नस्संशयच्छिदं॥किमित्यहंनशक्नोमिनोकुमाकार द्विजंमि
डंप्रभो॥२३॥सप्रेतस्पष्टार्थाः॥यमउवाच॥मृत्यो नकिंचिच्छक्तस्त्वंएकोमारयितुंबलात्॥ तदपि
स्पष्टं॥त्वमेकोबलात्किंचिदपिसर्वंमारयितुंनशक्त इत्यत्रहेतुमाह॥मारणीयस्येति॥मारणीयस्य कर्मा
णितत्कर्तृणीतिनतरन्न॥२४॥तच्छक्तौ मारणविषयः॥इतिशंकोहंतो॥इतिहेत्वप्रकरणक्रूरर्षादसम
प्तिः॥विशेषस्पष्टा॥२५॥तस्मादेतस्यविप्रस्यमारणीयस्ययत्नतः कर्मापि विद्यते सान्नाय्येन
वमत्स्यसि॥२६॥तेषांकर्मणांमध्येअन्यतमेनसहायेन॥साहाय्येनेतिकश्चित्॥साहाय्यभावेनेत्यर्थः॥

ततःसमस्तकर्वोमतत्कर्माविषणाद्‌जःमंडलानिदिगंताश्चसरांसिसरितोदिशः॥३८॥एवंस्वमंडलं
त्यांशानुकुतस्थिसकानिविशतान्याकाशजकर्माणिलक्ष्ववान्मुरुहतः॥३९॥समस्टछदथा॥स्य
धर्मसर्वार्थकोविदा।परायणंहिप्रत्नवःसंदेहेघनुजीविनां॥४०॥त्रयमेतत्स्पष्टं॥७॥विदद्दष्टिमवलंब्या
हआकाशजस्येति॥आकाशजस्यकर्माणिकस्थितानिवदप्रभो॥धर्मराजोथसर्वंविंध्यस्तुविरंशोक्त
वानिदं॥७॥आकाशजस्यकर्माणिमृत्योसंतिनकानिचित्॥सार्धश्लोकोयंस्पष्टार्थः॥८॥तत्रहेतुमा
हएषइति॥एषह्याकाशजोविप्रोजातःखादेवकेवलात्॥आकाशादेवयोजातःसव्योमैवामलंनवै॥
॥४२॥केवलात्वास्तवसहकारिकारणरहितात्॥खादेवपरमात्मनएवबिंबात्प्रतिबिंबतयाजातः॥हिय
स्मात्केवलात्परमात्मनोजातत्वेपिहिरण्यगर्भस्यजीवस्यकथंकर्मान्नावस्तुराहआकाशादिति॥वास्त
वसहकारिकारणरहितादात्मनोयोजातःप्रतिबिंबतयालिव्यक्तःसोमलंकर्मादिमलरहितंव्योमैव
ब्रह्मन्नवेत्॥आकाशजःस्वकारणाद्व्यक्तोनलिप्यतेवास्तवसहकारिकारणरहितंबाह्यलंबंइवादि
स्यर्थः॥४॥३कमर्थंसार्धश्लोकेनविशदयतिसहकारिणीति॥सहकारीणिनोसंतिकारणान्यका

श्री०॥
६०

निर्विशेषसहकारिकारणानामन्नावेयःसप्रजायते॥४८॥नासौरचकारणाद्भिन्नोभवतीत्यनुच्यते।
अनुतत्यतेप्रतिबिंबादिस्थले।शिष्टसमानो॥ ॥फलितमाहएतदिति।यस्मात्प्रतिबिंबात्माऽयमाकाशजो
वस्तुतःपरमात्मैवाकर्मरहितस्मादित्यर्थः।मृत्स्फचरागत्वनिरासेनहिरण्यगर्भेतद्विनाशतःसयो
पिसांसारिकोधर्मोनिरस्तोवेदितव्यः।ननुएवमेवत्तत्तोत्मोक्षेतेत्रतेव्यवस्थितः।एकधाबहुधाचैव
दृश्यतेजलचंद्रवदितिवचनात्हिरण्यगर्भेणसर्वेषामपिवैकुंठीवानांचिदाभतिबिंबचस्वेकर्मतत्फल
त्मकसंसाररहितत्वेचसमानेकंविशेषमादायहिरण्यगर्भस्यैकस्यैवाऽकर्मित्वादिकमभिधीयत
इति।अत्रोच्यते।हिरण्यगर्भस्यतत्त्ववित्त्वमेवविशेषमादायाऽकर्मित्वादिकमभिधीयते।तथाचश्रुतिः।
तस्यतत्त्ववित्त्वमेवाहोसहायमीक्षांचक्रेयन्मदन्यन्नास्तिकस्मान्नुबिभेमीति।ततएवास्यभयंवीया
येति॥ ॥सूत्रेतदित्यादिर्बस्माकिलपराकारावष्टरिस्यंतःआक्रांतोग्रंथःस्पष्टार्थः।क्वचित्किंचिद्विवेच्यते।
सूत्रेतदिस्मितोमृस्फर्जगामनिजमंदिरं॥४५॥स्पष्टं॥ ॥श्रीरामनुचाचाबालेषकथितोदेवस्वयामप्रपि

नामहः। त्वयं त्वं त्वजः एकात्मा विज्ञानात्मेति मेमतिः॥४६॥ प्रपितामह इत्यादिविशेषणचतुष्टयं ब्रह्मणो
महत्त्वख्यापनार्थं। विज्ञानात्मेति स्वरूपकथनार्थः। पितॄणां पितरः पितामहानां पिता प्रपितामहः सर्व
स्रष्टा नामादिकर्तेत्यर्थः। त्वया मे प्रपितामह इति कथं विज्ञातं तस्योत्पत्तिर्नावेशि इत्यमाह स्वयं त्वं रिति। स्व
यमेव जनयतीति स्वयं त्वं। अत एवाजः श्रुत्युक्तोऽपि न बीजादेर्जायत इति। एकमेवाद्वितीयमिति
सर्वकार्यमिति। एकात्मा प्रधानात्मेति। विज्ञानं बुद्धिः आत्मा स्वरूपं यस्य स तथा। वसिष्ठ उवाच। एवमनन्त
दाबाहो ब्रह्मैव कथितं त्वया। विवादमकरोन्मृत्युः कथं येनैव तत्कृते पुरा॥४७॥ मन्वन्तरेषु सर्वेषु क्षेपदां मृत्युरहं प्र
जाः। बद्धे मे त्वयोद्यज्ज कोऽतावारंनमकरोत्स्वयं॥४८॥ न दैवं धर्मराजेन यमेनाप्यनुशासितः। ब्रह्मा किल परा
काशवपुराकाशस्य ते कथ॥४९॥ यमेतत्स्पष्टं॥७०॥ ननु ब्रह्मा परब्रह्मशरीरश्चेत्कथं चतुर्मुखशरीरवं
तस्येति भानं ज्याहमाकाशस्फुरदिति। आकाशस्फुरदाकारः संकल्पस्वरूपो यथा पुष्पादि रहितो
ज्ञातिस्वयं त्वं भासते तथा॥५०॥ प्रसिद्धाकाशस्फुरन्नाकारो शिरःपाण्यादिमान्मस्य मनोरथकल्पित

पुरुषस्य सतथा। आतिमासिकं ब्रह्मणः शरीरत्वं वस्तुतस्तु संकल्पकृतरूपवन्नास्त्येवेत्यलिङ्गायः॥ अ
उक्तं विशदयन्नुपसंहरति विद्योमेति। विद्योमकेवलमनोऽदिनमनादिमध्यं भातीति सातिनिजविश
वशात्स्वयंसह। आकारवानिवभाति वस्तुतस्तु वंध्यातनूजइवतस्यतु नास्ति देहः॥५१॥ निजवि
त्तवशात्स्वचित्तवशात् इच्छा वित्तवशादित्यर्थः। विद्योमेति श्लोकानंतरं विराडवस्थां प्राप्तो हिरण्यगर्भ
विषयो ह्यहंकारविषयगतश्लोको वेदृष्टव्यः। आतिवाहिक एवासौ देहोऽस्यास्य स्वयंभुवः न त्वाधिभौति
कोऽमदेहोयस्योपपद्यते॥ इति। ब्रह्मणो जीववाऽजीवांतरवत् आधिभौतिकदेहः कुतो न स्यादिति
चोदयति आतिवाहिक इति। श्रीरामउवाच। आतिवाहिक एकोऽस्ति देहो नास्त्याधिभौतिकः सर्वस्य
त्त त जातीनां ब्रह्मणोऽस्त्येक एव किं॥५२॥ अ तेवाद्यतेतत्तदेशं मार्गद्वयवर्त्तिदेवतालिरित्याह आतिवाहिकः
[illegible] सोदेहः स्थूलदेहास्तु न काकारणादित्यतस्ववाऽसवासत्यांजीवानां हिरण्यगर्भस्य च स्थूलदेहस्यसत्त्व
सत्त्वइत्यंतरमाह सर्वेषामिति। वसिष्ठउवाच। सर्वेषामेव हि देहौ द्वौ भूतानां कारणात्मनां। अ तस्य कारे

पासत्वादेकएवातिवाहिकः॥५२॥ कारणात्मनां कारणं उपादानं लक्षणं आत्मा स्वरूपं येषां तानि तथोक्तानि
अनेन देहद्वयारंभककारणसर्वव्यष्टिजीवानां सृष्टिः। अजस्य कारणात्मत्वात् स्थूलदेहारंभककारण
सत्वाद्रागोचरस्पष्टं॥५३॥ उक्तमर्थं विशदयत्यन्येषामिति। अन्येषां कारणं ब्रह्मप्रतिभासोच्छितं जगत्॥ अज
स्य कारणं ब्रह्म तेनासावेकदेहवान्॥५४॥ ब्रह्मप्रतिभासोच्छितं ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य प्रतिभासेन संकल्पे
नोच्छितं उत्पन्नं जगत् स्वसंकल्पात् स्थूलभूतलक्षणं तेन तानि देहद्वययुक्तानीति शेषः। अजस्य तु ब्रह्मप
रमात्मैव कारणं न भूतानि॥५५॥ ननु स्वसंकल्पभूतविकारात्मनसः स्वसंकल्पभूतादिजगदुत्पत्तिः कथं घटत इ
ति चेन्न। मनसः स्वसंकल्पभूतविकारत्वस्य दृष्टिसृष्टिपक्षेऽनन्यरूपगमात् प्रदर्शिता वास्माभिः एवमेव तत्र
बीजस्य सृष्टिप्रक्रियादृष्टिरेव सृष्टिरिति वसिष्ठसिद्धान्ते स्थितेः स्वसंकल्पभूतप्रकृतिसर्वस्य जगतो मनोविक
रस्वविरोधाभावात् यदा सुषुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति अस्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्वैः ना
मभिः सहाप्येतीत्यादिका श्रुतिरपि मनसो लये सुषुप्तौ सर्वस्य जगतः प्रलय इव लयं दर्शयतीति दृष्टिमिच स्टाहि
अनुज्ञानानि न सुषुप्तौ प्रलय इव सप्रपंचो विलीयते किंतु कारणात्मनावशतीयत इत्याशयेन तथाश्रु

श्री।
६२

त्तिराहेति चेन्न। तत्रलल्याः प्रतिपादनेन जगतः प्रबोधसमये सृष्टेः प्रतिपादनप्रसंगात् प्रतिपादयति श्रुतिः।
सर्वस्य सृष्टिः प्रबोधसमये प्रतिबुध्यते। तथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिंगा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मा
दात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं प्रतिष्ठन्ते। प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति श्रुत्यंतरं च दृष्टिसृष्टिं चिषयं च
न वेत्ति असतो मनोऽसृज्यत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रति
ष्ठितं यदिदं किंचेति। किंच कल्पितस्य देवतस्य शुक्तिरजतादेरिव प्रतिभासमात्रशरीरस्य प्रतिभासदशा
यां च कल्पनाधिष्ठानसन्मात्रातिरेकेण स्वरूपेणावस्थानासंभवाच्चेति ज्ञानोत्तमाचार्यैश्च वर्णनाच्च।
वक्तव्यं चात्र बहुप्रपंचाभिधानं निगद्यते ब्रह्मणो मनोमात्रशरीरत्वात्तत्कृतं जगन्मनोविकारत्वान्मनो
राज्यवदसदेवेत्यभिप्रेत्याह ब्रह्मेत्यादिना॥ ब्रह्मा संकल्पपुरुषः पृथ्व्यादिरहिताकृतिः। केवलं चित्तमा
त्रात्माकारणं त्रिजगत्स्थितेः॥५५॥ संकल्पपुरुषः समष्टिरित्यर्थः। संकल्पपुरुषमेव विशदयति पृथ्व्यादीति
स्थूलदेहारंभकपृथ्व्यादिरहिताकार इत्यर्थः स्पष्टमन्यत्॥७॥ ब्रह्मणा तन्यते विश्वं मनसैव स्वयंभुवा। म
नोमयमतो विश्वं यन्नाम परिदृश्यते॥५६॥ स्पष्टं॥७॥ मनसो विश्वकारणत्वं लक्षवाक्यैः स्पष्ट्यादित्यभिप्रायेण पृच्छति
रामः वन्दितेति।

यो०वा०

श्रीराम उवाच। भगवन्मनसो रूपं कीदृशं वद मे स्फुटं। यस्मात्तेनेयमखिला मन्यते दोषमंजरी॥५७॥ मनसः स्व-
वैय्यर्थ्यमाशंक्याह यस्मादिति। स्पष्टं॥५७॥ वाचारंभणशास्त्राद्धिकारस्य मनसो नाममात्रादृते न सत्वमित्यत्तरमा-
ह रामस्येत्यादि सार्द्धश्लोकेन। वसिष्ठ उवाच। रामस्य मनसो रूपं न किंचिदपि दृश्यते। नाममात्रादृते व्योम्नो
यथा शून्यजडाकृतेः॥५८॥ न बाह्ये नापि हृदये सद्रूपं विद्यते मनः। व्योम्नोपि पामरैर्वाचारंभणादिशास्त्रसंस्कृ-
तचित्तैः किंचिदपि सद्रूपं न दृश्यत एव। स्पष्टमन्यत्॥५९॥ ननु वैयर्थ्यं मनो नास्ति चेत्तन्मूलोच्छेदाय प्रयतमा-
नाः वयं कृतार्था इत्याशंक्य तत्रांतदृष्टांतमाह सर्वत्रैवेति। सर्वत्रैवास्थितं त्वेतद्धि हि राम यथा नभः॥५९॥ स्प[illegible]॥ असव-
चास्थितत्वमनुपपन्नमित्याशंकांशांतरयति श्लोकचतुष्टयेन सार्धं। न साधोरिति। साधोर्यथैव तदर्थस्य प्रतिभा-
नं प्रथमागतं। सतो वाप्यसतो वास्ति मनो नाम कदाचन॥६०॥ प्रतिभानं ज्ञानं। कीदृक् प्रतिभानं तत्राह प्रथमे-
ति। प्रसिद्धिं गतं घटज्ञानं पटज्ञानमिति प्रसिद्धमित्यर्थः। केवलं वचनेति द्विवचनं॥६१॥ श्लो॥ सं स्पष्टं॥६१॥ एवं मनसो बंध-
मूलसंकल्पस्वरूपविशेषं चाख्याय तज्ज्ञानेन सकलस्यैतस्य निवृत्तावात्मनः कैवल्यमाह संकल्पेति। संकल्पनं मनो वि-
द्धि संकल्पात्तत्र भिद्यते। यत्र संकल्पनं तत्र मनोस्तीत्यवगम्यतां॥६२॥ स्पष्टं॥६२॥ संकल्पमनसी भिन्ने न दाचन के

श्री
४२

४ असत्त्वमितिपदच्छेदः।

वना। अविद्यासंसृतिर्बन्धश्चित्तं मनो बंधो मलस्तमः॥६३॥ आकृष्य तेति विवक्तवतां श्रीहंसमाजे॥७॥ इति संकल्पजालस्य
नामान्येता। निराधवासंकल्पजालेगलितस्वरूपमवशिष्यते॥६४॥ स्पष्टं॥७॥ जगन्न॥ त्यादि संकल्पजा
लेगलिते यदात्मस्वरूपमवशिष्यते तदस्तत्तोपमानेन विशदयति असंभव तीत्यादिना। असं
भवति सर्वस्मिन् दिग्भूम्याकाशरूपिणि। असंभवतीति सति सप्तमी। दिग्भूम्यादिसकलप्रकाश्य विगमे यदिव्या
पीनिश्चलोविवस्वतः प्रकाशोवतिष्ठते। न तर्हि तस्य स्वरूपं कैवल्यावस्थायां आत्मस्वरूपस्य दृष्टांतो भवतीत्यर्थः।
प्रकाश्येया दृशं रूपं प्रकाशस्यामलं भवेत्॥६५॥ त्रिजगत्त्वमहं चेति दृश्ये सत्तामुपागते। द्रष्टुः स्यात्केवली भावस्ता
दृशो विमलात्मनः॥६६॥ साई श्लोको यस्य स्पष्टार्थः॥७॥ तत्तोपमानेनापि तत्स्वरूपमावेदयति अनाप्ते ति। अनाप्ता
खिलशैलादि प्रतिबिंबे हि या दृशी। स्याद्दर्पणे दर्पणता केवलात्मस्वरूपिणी॥६७॥ अनाप्ता अखिलानां शैला
दिपदार्थानां प्रतिबिंबाय येन तत्तथोक्तं। दर्पणं हि [illegible] धारणं विशेषण प्रतिबिंबविलमावित चक्षुः संप्रयो
गाभावाद् ग्रहीतारविलप्रतिबिंबं भवति तस्मिन् दर्पणे या दृशी दर्पणता कीदृशीत्यत आह केवलात्मस्वरूपि
णी केवलदर्पणस्वरूपिणी अवीक्ष्यावीक्षणीयस्याभावादेव तद्विषयवीक्षणे रहिते स्थितेऽद्रष्टरि साक्षिणी ता
दृशी केवलतास्यात्॥७॥ अहं त्वं जगदित्यादि प्रशांते दृश्यसंभ्रमे। स्यात्तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टर्यवीक्षणे॥६८॥

एवंविधकैवल्यप्राप्तौ मन एव विरोध्यतस्तद्विनाशोपरमोपायत्वमास्थेय इति दर्शनाय तस्य दोषात्मत्वं श्लोकद्वये
नाहं मन इत्यादिना। मनो हृदयमयं दोषं तनोतीमं कृत्यात्मकं। असदेव सदाकारं स्वप्नः स्वप्नान्तरं यथा॥६७॥ सु
रति वल्गति गच्छति यावत्ते स्वमति मज्जति संहरति स्वयं। अपरामुपयात्यपि केवलं वलति। वलत्राक्ति
तयात्मनः॥७०॥ पूर्वं रतां दृढघनात्मरूपतां अधमतामिति वा। एवं चंचलशक्तितया केवलामन एव च
लति नत्वात्मेत्यर्थः। इतरत्समानं॥७१॥ प्रागुक्तकैवल्यप्राप्तिः परमात्मदर्शनाद्भवतीति वक्ष्यन् प्राकृतिकप्रल
यमवलंब्यादौ परमात्मरूपं दर्शयति महाप्रलयेत्यादिना। सिध्यते हृदयग्रंथिरित्यतः प्राक्तनेनावसिष्ठ वाच।
महाप्रलयसंपत्तावसत्तां समुपागते। अशेषदृश्यसर्गादौ शांतमेवावशिष्यते॥७१॥ सर्गादौ सृष्टेः पूर्वकाले।
अथवा सृज्यतेनेनेति सर्गः कारणं तत्रादौ दृश्ये शांतमेव निर्विकारं ब्रह्मैव॥७१॥ ननु दृश्यासत्त्ववत्तद्[illegible]रप्यसत्त्व
मेवमुक्तं। असद्वा इदमग्र आसीन्नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमित्यादिश्रुतेरित्याह। आस्त इति। आस्ते नस्त
मितो भास्वानजो देवो निरामयः। सर्वदा सर्वकृत्सर्वः परमात्मा महेश्वरः॥७२॥ ॥अनस्तमितो ज्ञाज्ञ
तिवाद्यं तयोर्जाविविकारयोर्निषेधान्मध्यवर्तिनोपि स्थितवाराभावविकारनि षिद्ध वेदितव्याः॥
तस्यांजलमात्रदेव इति। द्योतमानत्वस्य कादाचित्कत्वनिरासाय नास्त्यानिस्कं कांतस्य ङः रोगं वारयति निरामय

अ॰ ४॥ ६४

तस्य स्वर्णवमाह सर्वइति। तत्र हेतुः सर्वकृदिति। सर्वरूपेण वर्त्तत इत्यर्थः॥ यदानि मित्तकारणत्वमाह सर्व
कृदिति। सर्वकर्तृत्वेऽपि सर्वनियामकमपि तस्यैवेत्याह महेश्वर इति॥ ननु परमात्मैव शरीरं आविश्य संसरति
तत्कस्य कथं कैवल्यमित्याशंक्याह क्रतोसंसारिण्यपि तस्मिन् विपरीतभावना आपि तस्य संसारस्य तत्त्वभावन
या निवृत्तरूपपत्ते घटत एव कैवल्यमित्याह शुद्ध इति। शुद्धः सच्चिन्मयत्वाद्यः ख[illegible] व्योमचिंतया। पदार्थ
चिंतयाथ त्वमवगच्छ ध्धिष्ठितः॥७३॥ अविद्यातत्कार्यरहितः संविद्रूपत्वात् व्योम चिंतया आकाशवत् ल्पत्व चिं
या खं न वेत्ति। आकाशकल्पं न वेत्ति। अथवा यो जीवत्वमापन्नः परमात्मा व्योमचिंतया ब्रह्मचिंतया खं न वे
त्ति ब्रह्म न वेत्ति। पदार्थचिंतया अनात्मपदार्थचिंतया अधिसंसारोपहितः अधिष्ठितः अथवा पदार्थचिंतया अधिष्ठि
तो विषयीकृतः सन् त्वमाकाशपदार्थत्वं गच्छतीव॥ पदार्थचिंतयार्थत्वमिवगच्छतीत्यर्थः कंजः [illegible] वयति आ
विर्भावित्वाद्दिश्लोकद्वयेन। आविर्भावतिरोभावमयास्त्रिभुवनोर्मयः। स्फुरंत्यतितते यस्मिन् मराविव मरीच
यः॥७४॥ अकुर्वन्नपि हि जगतामहंता मनंतहृदं न कंचन कुर्वाति कदाचनापि। स्वात्मन्यस्तं तस्त मयसंविदि
निर्विकल्पस्य क्ताोदयास्थितिमतिस्थित एक एव॥७५॥ अतिततेऽत्यन्तविस्तारेण व्याप्ते यस्मिन् चिदर्णवे आविर्भा
वतिरोभावप्रधानास्त्रिभुवनतरंगाः स्फुरंति स परमात्मा स्फुरतीति सर्वेणान्वयः। तस्मिन् दृष्टे यराविव इत्य

त्वेरणवान्वयः ॥ सर्वादि ॥ जगतां हृदं समूहं मायया कुर्वन्नपि वस्तुतो न करोतीत्यक्तोदयस्थितिम
तिरूपत्रिसंकल्पो येन सत्यक्तोदयस्थितिमतिः ॥ अथवात्यक्तोदय इति भिन्नं पदात्यक्तः उदय उत्पत्ति
र्येन स तथा ॥ स्थितिरस्यास्तीति स्थितिमान् तस्मिन्निश्चल इत्येतत् ॥ अनन्तमयसंविदिनाशान्हे तलि
रूपस्वात्मनि स्थितो निराधारः स्थित इत्यर्थः ॥ ७ ॥ वक्रामं तां स्वयं साकेतिकविश्वासर्वव्यवहारसाधके ज्यो
तिषोपि भासकप्रत्यकृतमेतत्त्वे कथवादिनां विप्रतिपत्त्यवकाशः इत्याशंक्य रागादिदूषितनयास्वद्म
वस्तुग्रहणायोग्यमर्थं बुद्धिवान्नेदवकाशः संभवतीत्याशयेनाह सन्नपीति ॥ सन्नप्यसन्नेवेति योया
देहस्थोपि दूरतः ॥ चिदाकाशाय यं यस्मादालोक इव नास्ति ॥ ७ ॥ जगति सन्नपि परमात्मा मोहस्य तादृग्य
यावद्घ्यातव्ये यास्तत्स्मदर्शिति रिक्तकविशिष्टबुद्धिरहितानां असन्निव भवति ॥ स्वयफलानां वाहेद
स्तोहरेव इव भवति तेषां वर्षं सत्वकोलापि नैरप्याप्यत्वात् ॥ ८ ॥ तस्यैव परमात्मनोऽजत्वप्रकाशकत्वनियम
यं कल्पेनक्रमेण श्लोकद्वयेनाह ॥ चिदाकाशाय यस्मादालोक इव भास्वतः ॥ ७९ ॥ प्रकृतिव्रततिर्व्योम्नि जाता
अस्मांड सत्फला ॥ चिन्मयं दृष्टं जित्वा देव्या येन रक्षति वायुना ॥ ७७ ॥ यश्चिन्मणिः कर्वे चितः प्रतिदेहसमुद्गके ॥

चिदितिर

ग

यो॰ वा॰ ६

श्री ॥

६५

घटः स्फुरति पटः स्फुरतीत्यनुस्यूयमानः चित्प्रकाशो यस्मात् चिदात्मनः अस्मात् प्रकृतिरेव वर्तते इति भाता।
वह्नौ इव वर्तते इत्यमरः। ब्रह्माण्डमेव संछादनं फलं यस्याः सा तथोक्ता। ननु पञ्चासकान्नियामकाद्व्यपर
मात्मनस्तद्विपरीतस्य भेदो युक्त इत्याशंक्य स एष इत्युक्तविष्टः नान्योऽस्ति द्रष्टा। रूपं रूपं प्रतिरूपो बभू
वेत्यादिश्रुतिश्चापि तं तस्यैव जीवस्वरूपेणावस्थानमाह यश्चिदिति। चकचति स्फुरति। सम्मुग्धकः सं
ग्रुटकः। प्रकृतिर्वर्ततेरित्यनेनाधिदैवलिङ्गाशयेण नियामकत्वमुक्त्वाध्यात्मिकाभिप्रायेणाह यः स्रा
वयतीति। यः स्रावयति संरब्धुं पुर्यष्टकमितस्ततः ।१८। इतस्ततः संरब्धुं पुर्यष्टकं स्रावयति गमयति चा
लयतीत्यर्थः। पुर्यष्टकस्वरूपं भट्टद्विरुक्तं। ज्ञानेन्द्रियाणि खलु पंच तथापराणि कर्मेन्द्रियाणि मनआ
दि चतुष्टयं च प्राणादि पंचकमथो विषयादिकं च कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमी पुरिति॥ ननु परम
त्मा सर्वज्ञः सर्वेश्वरश्चेत् तर्हि कार्यं नियम्यसापेक्षत्वेन सविकल्पः स्यादित्याशंक्या विद्युत्कर्मेव सर्वज्ञ
त्यादिकं वस्तुतो निर्विकल्पमेव तस्य स्वरूपमित्यसिद्धेत्याह तत्त्वे इति। यतो वाचो निवर्तन्ते प्राप्य मुक्तेरवग

म्यतायस्य बालादिकाः संज्ञाः कल्पिता न स्वतावजाः॥७॥ यतो वा वेइत्यादि श्रुपंवदरात तद्व्याख्या नेरणा
स्वेइति सर्वेण योजनीयाः। तस्मिन्दृष्टे परावर इति वक्ष्यमाणतृतीयेन वा योजनीयाः। वागाद्यगोचरत्वेन्न
तर्हि साक्षाद् उपलब्धस्येत्यत आह योमुक्तेरिति। वागगोचरस्य ब्रह्मणः कथमित्यादिसंज्ञास्तत्राह यस्य
ति। स्वतावजाः स्वाभाविकाः। शिष्टसमानो॥८॥ ननूक्तेरनुपलभ्यमानेपि तस्मिन्वागाद्यगोचरे न स्माकं
विश्वास इत्याशंक्य तस्य विशिष्टकेवलरूपाभ्यां यथासंख्येन सकलशास्त्रगम्यत्वान्मैवमित्यभिप्राय
पाह य इति। अथवा उक्ते परमार्थवादिनां विज्ञप्तिपतिदर्शिनां निरालंबचिद्गतिपत्तियोगादिप्रतिपत्त्य
योगाद्विज्ञतिपत्तेः आगवतयालंबमानतयासिद्धेन तस्मिन्विश्वासः कार्य इत्याशयेनाह यः शुमा निति य
शुमान्सांख्यदृष्टीनां ब्रह्म वेदान्तवादिनां। विज्ञानमात्रं विज्ञानं विदामेकांतनिर्मलं॥१०॥ यो मायावा
मतआह विज्ञाने ति एकांतेन नियमेन निर्मलमेकांतनिर्मलं। शिष्टं स्पष्टं॥१०॥ आध्यात्मिकमत माह
यः शून्येति। यः शून्यवादिनां शून्यं भासको यो ऽर्कमंडले। तस्मै। वक्तामेना अनंतो का द्रष्टा सर्वतोम
देवयेः॥१०॥ वक्तेतः शून्यमेव तत्त्वमित्याशंकानिरासाय भासक इति। येन कर्तृरूपति

श्री॥
६६

श्रीराम उवाच

तेजसे हृइति श्रुतेः। अकर्तृत्वेनासकत्वेन प्राप्तं तद्विपरीतं जीवाद्वैतं परमात्मनो वास्यति विवकेति। अतं भो
का। अतस्यलोकाः। अतशब्देन कर्मफलमुच्यते। अतं पिबंतौ सुकृतस्य लोकाइति श्रुतौ अतशब्देन कर्म
फलास्तिधानाद्रमेतां। अतमिति विसंधिकरणमार्षं। ७। स्पष्टमन्यत्। एवमात्मरूपं प्रतिपाद्य तद्विज्ञान
फलमाह भिद्यतइति। भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः। क्षीयंते सर्वकर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे
।४८। हृदयग्रंथिरहंकारः। परउत्कृष्टः। अवरो निकृष्टः के रूपे सर्वात्मनीत्यर्थः। ७। परमात्मव्यतिरिक्तस्य सर्व
स्य कल्पितत्वात्सत्यवादद्वैतज्ञानं दुर्लभमित्याशंक्य पत्ति इयतइति। इयतो हस्य जातस्य ब्रह्मांडस्य जगत्स्थितेः
मुने कथमसत्वास्ति कर्मरुः सर्वपोदरे। ५०। स्पष्टं। ७। बलविसंगपूर्वकं अद्वैतशास्त्रस्य निरंतराभ्यासा
दति सुलभमद्वैतज्ञानमिति परिहरति साध्विति साधुसंगमसच्छास्त्रपरो भवसि रामचेत्। तद्दिनैरेव नो मासैः
प्राप्नोषीमां परां धियं। ५१। स्पष्टं। ७। किं तच्छास्त्रं यत्परः परां धियं प्राप्नुयादिति तत्राह सर्वेषामिति सर्वेषामि
तिहासानां मध्ये सार उदाहृतः। श्रुतेस्मिन्निर्मलेऽयस्माज्जीवन्मुक्तत्वमव्ययं। ५२। इतिहासानां सारत्वा
दीनां मध्ये। ~~[illegible]~~। ७। सारत्वे हेतुमाह श्रुतइति। जीवन्मुक्तत्वं विदेहमुक्तत्वस्योपलक्षणं। ७। अद्वैत

वसिष्ठ उवाच

यो॰वा॰टी॰

ज्ञानायद्वैतविलयपर्यन्तं चित्तोपायेनकार्याः स्पष्टमन्यत्॥७६॥ उदेतीत्यस्य अयमेवांतरिदमेव विचार्य॥ अ
ई मे तत्स्पष्टं॥७७॥ किं विचारेणेत्यत आह स्थितमिति। स्थितमेवास्तमायाति जगद्दृश्यं विचारणात्॥७८॥ एव
रा दृष्टो विचारणादित्यनेनापि संबध्यते। जगद्दृश्यमधिष्ठानसाक्षात्कारिपर्यवसायिविचारादेव छायारोपि
तपिशाचवत् अवनोसमायाति॥७९॥ ननु सुषुप्त्यहरादिना तत्रापि यथास्थितमेवास्तमायाति। नाव यव
विक्षेपादिद्वारा। कृतेस्मिन्निर्मले इत्यादिनोक्तं विवृणोति। नृणामिति। नृणां ज्ञानैकनिष्ठानां मात्मज्ञा
ने निवारिणां [illegible] जीवन्मुक्ततोदेति विदेहोन्मुक्तये वयं॥८०॥ स्पष्टं॥ अस्तन्तीति स्पष्टार्थः। श्रीराम उवाच।
अले विदेहमुक्तस्य जीवन्मुक्तस्य लक्षणं। ब्रूहि येन यथैवाहं यते शास्त्रमयादृशा॥८१॥ जीवन्मुक्तस्य
स्वानुभावैकगलक्षणमाह यथेति। वसिष्ठ उवाच। यथास्थितमिदं यस्य व्यवहारवतोपि च। अस्तंगतं स्थि
तं व्योम स जीवन्मुक्त उच्यते॥८२॥ प्रतिभासमात्रेण परदृश्याव्यवहारवतोपि यस्य यथास्थितमिदं
जगत्तत्वदृश्यास्तंगतं व्योमवत्स्थितं भवति स जीवन्नेव मुक्त इत्युच्यते। तस्य परवेद्यमपि लक्षणमा
ह नोदेति। नोदेति नास्तमायाति सुखदुःखे मुखप्रभाः। यथाप्राप्तस्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते॥८३॥

१४॥
७

×नागद्वेषभयादीनां मनुरूपं चलन्नपि। योंतर्व्योमवदत्यच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते॥ ४॥ यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते। कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स जीवन्मुक्त उच्यते॥ ५॥ २

यथाज्ञा स्वव्यवहारे स्थितिर्यस्य स तथोक्तः। सुषुप्तमन्यदा॥ ७॥ उदेनेपि स्वानुभवगम्यं लक्षणमाह यो जागर्त्तीत्यादि श्लोकत्रयेण। यो जागर्त्ति सुषुप्तस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते। यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते॥ ८॥ स्वस्वव्यतिरिक्तस्य द्वैतस्य वस्तुतोऽभावाज्जीवन्मुक्तः सुषुप्तस्थो भवति। यथा विषयैः सन्निधानादावपि निर्विकारत्वात् सुषुप्तः द्वैताभासोपालंभित्वाज्जागर्त्ति चेत् अथवा साक्षादनुभूयमानब्रह्मत्वाज्जागर्त्ति वा तथोक्तं सर्वेश्वरेण तस्यां जागर्त्ति संयमीति। यस्य जाग्रज्जागरणं मनवन्निवर्त्तते स निर्वासनस्तनुवासन इत्यर्थः। सकलवासनाविलये जीवन्मुक्तास्संभवा॥ ९॥ रागद्वेषभयादीनां प्रारब्धकर्मणोपस्थितानां रागद्वेषभयाभासादीनां अनुरूपं अनुगुणं यथा तथाचरं श्चेष्टमानोपि यो विज्ञानेन आत्मस्वरूपतो व्योमवदस्वच्छोऽतिनिर्मलो भवति। यथा व्योम निर्मलमेव मालापि रागादिमलरहितं इति विज्ञानातीत्यर्थः। यस्य विदुषो हंकृतोऽहं कर्त्तेत्येवंविधो भावो भावनाज्ञानेन भवति। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्त्तन्ते [illegible] नाहं मतद्वा पारसाक्षीभकर्त्तेत्येवं पश्यतीत्यर्थः। यस्य बुद्धिरंतःकरणं न लिप्यते नानुरागिनी भवति। अहमिदं निषिद्धं तमिदं चिह्नितं नाकार्षं तस्मान्नरकं पतिष्या

ते३

स्था० ६

मीत्येवं यस्य बुद्धिर्न लिप्यते ॥ शीर्षे समानां ॥ ० ॥ यस्मादित्यादयो निरामयमित्यंताः स्पष्टाः ॥ धीः ॥ कांचि
किंचिदिदि विच्यते । यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षामर्षभयोन्मुक्तः स जीवन्मुक्त
उच्यते ॥ ४ ॥ स्पष्टः ॥ ० ॥ शांतसंसारकलनः कलावानपि निष्कलः । यः सचित्तोपि निश्चित्तः स जीवन्मु
क्त उच्यते ॥ ५ ॥ कलावानपि अविद्यया सावयवोपि । निष्कलः वस्तुतो निरवयवः ॥ स चित्तोऽपि चि
त्ताभासेन सह वर्त्तमानोपि । निश्चित्तो वस्तुतश्चित्तरहितः ॥ ० ॥ स समर्थोर्थजाते ऽ व्यवहार्यपि शीत
लः परार्थेष्विव पूर्णात्मा स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ६ ॥ परार्थेषु परस्वामिकवस्तुषु व्यवहारीव शीतलः
तापरहितः खेदरहित इत्यर्थः । उपलक्षणमेतद्धर्षरहितत्वस्य न हि जीवन्मुक्तस्यास्ति मानरहितस्य ।
समस्तार्थजातस्य साकल्येन वैकल्येन वा हर्षविषादोऽसंभवति ॥ ० ॥ जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे का
लसात्कृते । विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पंदतामिव ॥ ७ ॥ स्पष्टः ॥ ० ॥ विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्य
ति । न सन्नासन्न दूरस्थो न चाहं न च वेतरः ॥ ८ ॥ न सन्नासन्न कार्यकारणमित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ०
ततः स्तिमितगंभीरं न तेजो न तमस्ततं । अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते ॥ ९ ॥ स्पष्टः ॥ ० ॥

यो० वा० टी०

६८

*किमप्यव्यपदेशात्मा पूर्णात्पूर्णतराकृतिः।९

नशून्यं नापि चाकारि न दृश्यं नापि दर्शनं। न च भूतपदार्थौघः सदनंततया स्थितं॥१००॥ न शून्यं न निरा-
कारमित्यर्थः। किमपि सदनंततया स्थितमिति संबंधः। स्पष्टमन्यत्॥१००॥ न सन्नासन्न सदसन्न भावो भा-
वनं न च॥१०१॥ चिन्मात्रं चेत्यरहितं अनंतमजरं शिवं। अनादिमध्यपर्यंतं यदनाधि निरामयं॥१०२॥ स-
न्न भवति। घटादाविव सत्ता जातेस्तत्रानत्यक्रमपगमात्। सन्न तु च्यप्रकाश्यत्वात्। असन्न भवति परमार्थस-
द्रूपत्वात्। सदसन्न भवति विरोधात्। भावो भवनमपि नेत्यर्थः। भावनं चिंता। चेत्यं दृश्यं। आदिमध्यप-
र्यंतानि विद्यंते यस्मिन् तदनादिमध्यपर्यंतं। अनाधिं मनःपीडारहितं। निरामयं शरीरपीडारहितं। यदेवं वि-
धं चिन्मात्रं तन्न विदेहमुक्तं उच्यत इति शेषः॥१०२॥ एवं विदेहमुक्ताख्यं परमार्थरूपमाख्याय तत्साक्षा-
त्कारोपायमाह द्रष्टृदर्शनदृश्यानां मध्ये यद्दर्शनं स्थितं। साधो तदवधानेन तदेतदवबुध्यसे॥१०३॥
द्रष्टृदर्शनदृश्यानि ज्ञातृज्ञानज्ञेयानि तेषां मध्ये यद्दर्शनं तेषां साक्षितया स्थितं। द्रष्टा स्फुरति दर्शनं स्फु-
रति दृश्यं स्फुरतीत्येवं स्फुरणरूपेण तेष्वनुगतं तद्विलक्षणं निर्विकल्पकं प्रत्यक्तत्त्वं तन्न्यस्थितमित्यर्थः। त-
दवधानेन तस्मिन्नैकाग्र्येण। अथवा तदवधानेन तन्निश्चयेन शोधितत्वंपदार्थसाक्षात्कारेणेत्यर्थः॥

रामउवाच। परमार्थस्य किं रूपं तस्यानंतचिदात्मनः। पुनरेतन्ममाचक्ष्व निपुणं बोधवृद्धये॥

तदेतदवबुध्यसे ऽहं सर्वोत्क्रममतुं बुद्धुं नायं प्रतिपादितं परमार्थस्वरूपं नावगच्छतीत्यर्थः। महाप्रलय संपत्तौ। विंशा दिनायं परमार्थस्वरूपं प्रतिपादितं बुनश्च विदेहमुक्तस्वरूपतयाऽनंतरमेव निरूपितं तदिदमिति करतलामलकवद्विज्ञातुमिच्छतीति रामः परमार्थस्येति। ॐ परमार्थस्य रूपं श्रृंगग्राहिकया दर्शयितुमाह महाप्रलयेति। वसिष्ठ उवाच। महाप्रलयसंपत्तौ सर्वकारणकारणं। शिष्यते तत्परं ब्रह्म तदिदं वर्ण्यते शृणु॥१०४॥ तदिदं वर्ण्यत इति तत्परं ब्रह्म दैव वर्ण्यते। प्रत्यक्षं वर्ण्यत इत्यर्थः। तत्र नाशयित्वेत्यादिश्लोकचतुष्टयेन नाशयित्वा स्वमात्मानं मनसो वृत्तिसंक्षये। सद्रूपं यदनाख्येयं तद्रूपं परमात्मनः॥१०५॥ चित्तेजीवस्वत्वावायायदृश्यो न सुखवत्। चिन्मात्रं विमलं शांतं तद्रूपं परमात्मनः॥१०६॥ जगल्लग्ने पिवातादोस्पदः शोधं सत्त्वं विना जीवनस्य तत्सोरूपं यन्नेत्परममात्मनः॥१०७॥ अस्वमायाज्ञनंताया अजडायाम

यो०वा०नि०

श्री०॥

९९

हामते। यद्रूपं विरनिद्रायास्तद्रूपं परमात्मनः॥१०८॥ समाध्यवस्थामवलंब्य परमार्थस्य रूप
माह। समाध्यवस्थायां मनसो वृत्तयो नश्यंति। मनो न नश्यतीत्यत आह मग्न सो वृत्तिसंच
य इति। मनसो वृत्तीनां शब्दाद्याकाराणां सम्यक्क्षये सति। स्वमात्मानं शरीरत्रयात्मनाव
र्तमानं नाशयित्वा स्तिमानमात्रप्रापितं शरीरत्रयात्मत्वमात्मनः समाधावस्तिमानं नाशोन
श्यति। अतइदमभिधीयते। नाशयित्वा स्वमात्मानमिति। यत्र साध्याहारयोजना स्वमात्मानं
नाशयित्वा अवस्थानेजातिगुणक्रियादिरहितं वादनाख्ये यं वृत्तिसंक्षयसाक्षिरूपमस्ति
कीदृशं तत्तस्य अनपारूपं स्वरूपमुच्यते। जीवः स्वरूपं यस्याः सा जीवस्वता वा तस्या अचेत
चेतोन्मुखम विषयोन्मुखं वपुः स्वरूपमस्ति तदित्याह चिन्मात्रं विमलं शांतमिति। निर्विक
ल्पं विदेकस्वरूपं अनाधार[illegible]कमलद्वयरहितं निर्विकारं च तत्परमात्मनो रूपं स्वरूपमुच्य
ते। अंगलानइति। अवयवसंगतेति। वातातपादौ स्पर्शादिजनितं स्पर्शरूपादेरनु[illegible]

ख्यावः ४

117

वेत्यो पाधिकजीवस्य य...पमस्ति। त्यक्तशरीरस्य जीवस्य स्वरूपमंगलगने पिस्वरां। द्युतुनवर
हितं स वृतीति तद्यवच्छेदार्थमाह। नद्वात्मनः परमं संसारातीतं स्वरूपं। अस्वप्नायाइति। जाग
रितमिति पि दीर्घस्वप्न इति स्वप्नशब्देन गृह्यते। अस्वप्नायाः स्वप्नजागरितरहितायाः अनंत
वस्तु विषयत्वादनंतायाः स्थिरनिद्रायाः स्थिरकालनिद्राया यद्रूपं तद्रूपमित्यादिसमानं। ७।
एतदुक्तं भवति। तुरीयावस्थानलक्षणयोगसन्निर्विकल्पचिद्रूपं प्रतीयते तत् परमात्मनः स्व
रूपमिति विक्षेपदशामवलंब्यापि परमार्थरूपमाह। वेदनस्येत्यादिश्लोकत्रयेण। वेद
नस्य प्रकाशस्य दृश्यस्य तमसस्तथा। वेदनंयदनोद्यंतत्तद्रूपं परमात्मनः। ८। वक्तव्य परस्य
पियत्पापापाद्वासनं। अव्योम्न एव व्योमत्वं तद्रूपं परमात्मनः। १०। वेद्यवेदनवेत्तृच स्व
पत्रयमिदं ह्ररः। यत्रोदेत्यस्तमायाति तद्रूपं परमात्मनः। ११। वेदनस्य अंतःकरणवृत्ति
रूपस्य। प्रकाशस्यादित्यादिसर्वधिनो दृश्यशब्दादिवेद्यस्य उपलक्षणमेतत् प्रकाशस्यातमसो।

योगवाशिष्ठे

श्री ४।।
७०

यद्वेदनं साक्षिलक्षणमस्ति तदित्यादि सर्वस्य। व्यवहारपरस्येति शेषः। व्यवहारस्यापि जी
वस्य वस्तुत्वात् पाषाणवदासन्नप्रौढशिलावत् निश्चलतयावस्थानं। अव्योम्न एव मृषा
सप्रपंचस्यैव व्योमत्वं वस्तुतो निःप्रपंचत्वं यदा व्योम्न एव लौकिकदृष्ट्या नाकाशसदृशस्य
व व्योमत्वं वस्तुत आकाशादिसदृशत्वं। यत्तदित्यादि समाने। ७। वेद्यवेदनवेदितृरूपत्र
यं वेद्यत्ववेदनत्ववेदितृत्वरूपाणां त्रयं त्रुसाक्षत्वं केसर यत्राधिष्ठाने उदेति उत्पद्यते अस्तम
याति नश्यति च तद्रूपं। ७। अभूतोपमानेन परमात्मस्वरूपं प्रतिपादयति स्थावराणामि
मिति। स्थावराणां हृदयरूपं तच्च बोधमयं जवेरा मनोबुध्यादिनिर्मुक्तं तत्परेणोपमीयते।
।।१२।। स्थावराणां स्थावरादीनां स्वभावतो मनोबुध्यादिनिर्मुक्ते हृदि प्रसिद्धं यद्रूपमस्ति
तद्बोधमयस्वरूपं कदाचिद्वेदेरतर्हि तत्स्वरूपं परेण परमात्मनोपमीयते। ७। अथा
सारमात्मन उपमानमित्युक्तं भवति उपसीहरन् निबध्नाति ब्रह्मार्कचित्...

यो०वा०टी०

शिवादिशांतौ शिवं परममेकमिहैकमास्ते । सर्वोपाधिव्ययवशादविकल्परूपं चैतन्य
मात्रमयमुज्झितविश्वसर्गः ॥११३॥ ब्रह्मविष्णुहराः रजआदिगुणोपाधयः सदाशिवो गु
णसाम्यसाक्षी आदिशब्देन गुणसाम्योपाधिमहेश्वरो दिग्गृह्यते । शिवं मंगलं आनंदरू
पमित्यर्थः । अविकल्परूपं निर्विकल्पस्वरूपं । तत्र हेतुमाह सर्वोपाधिव्यपदेशादिति
सर्वोपाधिनाशवशात् चैतन्यमात्रमयं चैतन्यमात्रस्वरूपं । उज्झितविश्वसर्गं त्यक्तसर्वस
र्गं ॥ ॥इतनस्समानी॥ ॥छ॥ ॥इति श्रीवाल्मीकीये रामायणे मोक्षोपाये श्रीमत्परमहं
सपरिव्राजकाचार्यात्मसुखपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौ वासिष्ठचंद्रिका
यां उत्पत्तिप्रकरणार्थनिर्देशो नाम पंचमः सर्गः ॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥७

श्री ॥

७१

120

वसि॰ ऽ॰।।२ प्रपंचयितुं मतितो॰२

पूर्वस्मिन्नाकाशजाख्याने चिन्मात्रस्वरूपस्य परमात्मनो मायामयोऽत्रवाजगत्स्रष्टृत्वोक्तं॥ इदानीं मायायाऽउद्घटहेतुत्वं जगन्मायिकत्वनिश्चयदार्ढ्यार्थं लीलाख्यानमवतारयति॥

अत्रेदमिति॥ अत्रेदं मंडपाख्यानं शृणु श्रवणकोट्यर्पणं॥ निःसंदेहाय एषोऽर्थः चित्तविश्रांतिहेतुः॥

॥ तथा च महद्भिरुक्तं॥ पूर्वत्राकाशजाख्याने चिन्मात्रस्य परमात्मनो मायायाः साजगत्स्रष्टृता संप्रवर्णिता॥ लीलाख्यानेन मायायाऽघटघटहेतुता प्रपंच्यते मायिकत्वं स्फुटीभवेदिति ग्रंथास्य

चित्ताकाशमित्यन्तः श्लोकनाः स्पष्टार्थाः॥ क्वचित् किंचिद्विविच्यते॥ आसीदस्मिन्महीपीठे कुलपद्मविकासवान्॥ पद्मो नाम नृपः श्रीमान्बहुपुत्रो विवेकवान्॥ कुलपद्मकुल्यावं कारः॥ पद्मशब्दो वा

लिंगोऽभवति॥ वा॥ असि पद्ममित्यमरः॥ विकासवान् कीर्तिमान्॥ अथवा सुखविकासवानित्यर्थः

ऽगत्येत॰२

दितस्सुखद इतियावत् ॥७॥ मर्यादापालनांभोधि द्विषत्तिमिरभास्कर ॥ सरस्सद्गुणहंसानां दोषतृण्य

कृताशनः ॥८॥ मर्यादापालनांभोधिः मर्यादापालने अंभोधिरुत्पन्नः यथांभोधिर्वेलां मर्यादां नाति

क्रमति तथा वर्णाश्रममर्यादां नातिक्रमतीत्यर्थः ॥ द्विषत्तिमिरभास्करः शत्रवैवांधकारस्तस्य सद्गुणाः शो

भनगुणाः तएव हंसाः तेषां सरः दोषतृण्यकृताशनः दोषाएव तृण्या तृणसमूहः तस्य कृताश

नो अग्निः पाशादिभ्यो य इति समूहार्थे तृणशब्दात् यप्रत्ययः ॥ तस्यासीत्कुलगात्राया लीलाली

लाविलासिनी ॥ सर्वसौभाग्यवलिता कमलेवोदितावनौ ॥९॥ शोभनो लगः श्रीर्यस्यास्सा सुलगा

कमला लक्ष्मीः उदिता उत्पन्ना अवनिर्भूमिः अवनावुदिता कमलेवेति संबंधः ॥७॥ द्विगनेदो

द्विगनामुदितेदुदितासमाकुलाकुलितोचितिबिंबसमाकांतासंकूहकेवलंनीता ॥५॥ नतेषु दि

श्री० ७२

उद्विग्ना०

स्क०

गनेसंतप्तेसति॥उद्विग्नाज्ञकर्षेणसंतप्ताऽभवत्॥यौवनोल्लासवान्यौवनोद्रेकवान् ग्रोषं स्पष्टो॥ भव

दाचिंतयामासस्फुरत्संकल्पशालिनी॥प्राणेभ्योपिप्रियोमत्तोमिमेषजगतीपतिः॥४॥यौवनोल्लासव

स्थोमारकथंस्यादजरामरः॥ज्ञानिनकथंसाहंरमेबुगशतान्यहं॥५॥ज्ञानदृष्टास्तपोवृद्धाचिर

वृद्धानदेहिनान्॥पृच्छामितावन्मरणंभवेदितिपुनःपुनः॥॥योवनोल्लासवान्योवनोद्रेकवान्

ज्ञानेब्रह्मविषये विद्यादेवतादधर्मादिविषयाइत्यानीयेयत्रेतिशब्दस्यचिंतयामासेतिपूर्वेणान्वयः

देविप्राःमत्पतिर्नाममरत्वंकथंभवेदितिपुनःपुनःपप्रच्छेत्यन्वयः॥६॥विप्राऊचुः॥तपोजपयमैर्देवि

समस्ताःसिद्धसिद्धयः॥संप्राप्यंतेऽमरत्वंतुनकथंचनलभ्यते॥७॥यमाः अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मच

र्यपरिग्रहाः॥सिद्धानांसिद्धयोऽणिमादयःसिद्धसिद्धयः॥७॥इत्याकर्ण्यद्विजमुखाच्चिंतयामाससा॥

ग्रम५

श्लो० ४२ अथ वर्षस[illegible]णान्तो दो[illegible]न्म[illegible]नितं करिष्ये यथा ये न जीवो गेहान्न यास्यति ॥ ४२ ॥

नः ॥ इदं स्वप्नज्ञयेवाश्रुभीता प्रियवियोगतः ॥ १ ॥ स्पष्टं ॥ मन्मपंभर्त्रे रम्ये मे यदि देवाङ्क्षेष्यति तत्सर्वेऽ[illegible]

खनिर्मुक्ता संस्थास्य सुखमात्मनि ॥ ११ ॥ तत्र हि आत्मन्य ह्रियांती नंदस्वरूपे संस्थास्ये संम्यक्रुग्ने रुन्म

ज्जनायोग्यनया स्थितं करिष्यामि ॥ तङ्मनृभर्तृजीवे ऽस्मिन्निजेश्रुहां तमंडपे ॥ भर्त्रावलो किता नित्यं

निवत्स्यामि यथा सुखं ॥ १२ ॥ तत्र दाम्भमर्तृजीव परिभ्रमत्य त्तिजीवेश्रुहांतमंडपे ॥ शेषं स्पष्टं ॥

ब्दैवारभ्ये दर्थं देवांश त्रिंस रवतीं जपोपवास नियमैर्या तोषं सृजयाम्यहं ॥ १३ ॥ आ तोषं [illegible]

यंतं आ[illegible]ता ॥ शेषं स्पष्टं इति निश्चित्य सा नाथमनुलैवव रागना ॥ यथात्रास्त्रं [illegible] वारा

[illegible]तपोनियममास्थिता ॥ १४ ॥ स्पष्टं ॥ त्रिरात्रस्य त्रिरात्रस्य पर्यंते कृतपारणा ॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञवृद्ध

जापरायणा ॥ १५ ॥ श्लोधमाघभिज्ञः ॥ विद्वान्कुल विप्रादेवद्विजगुरुप्राज्ञवृद्धपूजापरायणे निर्व[illegible]

र ॥ स्नानदानत[illegible]ज नित्याघक्केशरोरका ॥ सर्वास्तिक्य सदाचारकोरिणी क्लेशहारिणी ॥ १६ ॥

[illegible] लिखिता [illegible] श्रीता शेषं ३ [illegible]

श्री ४ ॥ १३

॥ १६ ॥ प्रतिमानिता प्रतिपूजिता आदरातिशयद्योतनाय पूजिता प्रतिमानिता ... प्रतिमागता ॥ २६

स्नानदानतपोध्यानेषु नित्यमुद्यक्तं शरीरं यस्याः सा तथोक्ता ॥ १७ ॥ सर्वास्तिक्येन सदाचारकारिणी सर्वास्तिक्यसदाचारकारिणी ॥ १८ ॥ चिरात्रशातमेवं सा बाला नियमशालिनी ॥ १९ ॥ स्पष्टं ॥ अनारतं तपो निष्ठा तिष्ठ कष्टं वेष्टया ॥ त्रिरात्राणां शतेनाथ पूजिता प्रतिमानिता ॥ २० ॥ अनारतं सततं तपो निष्ठाम वलंब्य तिष्ठदित्यध्याहारः अथवा तिष्ठदिति भ्रंतर्भावितण्यर्थः अस्थापयदित्यर्थः ॥ २१ ॥ तुष्टा भगवती गौरी वामी शासनं बोवचनं निरंतरेण तपसा नृत्यंत्यतिशालिना ॥ २२ ॥ नृत्यंत्यतिशालिनेति नृत्यंत्यतिशालि तेना ॥ २३ ॥ परितुष्टास्मि ते वत्से [illegible] वरमीप्सितं स्पष्टं राज्ञीतवाचाजयजन्मजराक्षालादाहदोषरति प्रते जयहार्दं यकारोध नि[illegible]रविप्रजेोस्व ॥ जन्मजराएवक्षालास्ताभिर्दाह एव दोषस्तत्क्षमकरात्रिप्रभेस्व संबंधी हार्दः शेषं स्पष्टं ॥ अवमीविविदेहस्य पूजकं जरखोममं मांतिकार ॥ अस्मादेव हिमायासीत्त्रिजगतः प्रभंडपारारथ ॥ विदेहस्येत्तस्या शेषं स्पष्टं ॥ द्वितीयं तु महादेवि प्रार्थयेहं यदायदा ॥ दर्शनाय वरार्थेन तदा मे देहि दर्शनं ॥ २४ ॥

त्रिजगन्मातन्यायस्य [illegible] मीमांसा ... यदि [illegible]

वरार्थेन वरस्य योजनेन हेतुना दर्शनाय पदायदा वांसार्थयेतदादर्शनं द्वितीयं वरे मेदेहीत्यन्वयः॥ इत्याक
र्ण्य जगन्माता तथास्त्वेवमिति स्वयं च स्क्वां तद्दानमगमस्त्रोगायोर्मिरिवार्णवे॥२५॥ अथ सा राजमहिषी परि
तुष्टदेवता॥ पूर्णवास्तत्ववर्षेण बभ्रवानंदधारिणी॥२६॥ स्वेष्टापक्रमा सत्तु कटकदिनारवर्षदंडके कौक्कणना
नोस्यंदमये कालचक्रे वहन्त्यया॥२७॥ पक्रमा सन्तु कटक इत्यादीनि पंच कालचक्रस्य विशेषणानि पक्रमा
सन्तेवं कटकेला मिवलयोयस्य सन्न तथा॥ स्वष्ट्रान्ति तंबवलयचक्रेष्ठकटको स्त्रियामित्यमरः दिनान्येवराय
स्यन्तत्तथा॥ नाभिमारस्य नेमिपर्यन्तं परितः समर्पिताः अयोविकाराः अराः उच्यंते वर्षदंडके संवत्सरात्केन
नि विधिकालादि रूपेण॥ विगतः कालव्यंजकत्वेनोपचारात् तन्मयत्वमुक्तं वहतीति सति सप्तमी॥ छ॥
धेति विभागशात् पत्यकस्तत्त्वेतनेत नोस्मृतेतस्मिन्महीपाले लोकसंतोपपीडिता॥२८॥ इष्टवियोगजंदुः
खं शोकं तापेऽन्नभु मात्रं तोषं स्पष्टे॥०॥ निर्जलान नलिनीवासो परां म्लानिमुपाययौ॥ क्षिप्रमाक्रंदिनी कि

श्री॥
९८

126

यं मौनमुकादि [illegible] ॥२२॥ नलिनी पद्मिनी ॥ शेषं स्पष्टं ॥ भद्दे वचक्रवाकीव मानिनीमरणोन्मुखी ॥ शेषं स्पष्टं ॥ अथ तामतिमात्रे [illegible] कलांसक्रपाकाशभवा सरस्वती ॥ शफरीं हृदशोषविक्लवां प्रथमावृष्टिरिवान्वकंपत ॥२३॥ अतिमात्र [illegible] अत्यर्थं परवशां ॥ शफरी मत्स्यावांतरजातिः ॥ प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोरित्यमरः ॥ हृदं मलिके ति [illegible] सरस्वत्युवाच ॥ शावीस्त मिमं वत्से भर्तारं पुष्पखंडके ॥ आच्छाद्य स्थापयैनं त्वं पुनर्जन्नरिसा स्यति ॥ [illegible] पुष्पखंडके पुष्पसमूहे ॥ शेषं स्पष्टं ॥ पुष्पाणि म्लानिमेष्यंति नो न चैष विनंक्ष्यति ॥ भूय श्चत वच्छ्वं भव्यविरणं करिष्यति ॥ २३ ॥ एतदीयश्च जीवोऽसावाकाशविशदस्त्वान निर्गमिष्यति क्लिष्ट मितां ततः पुरमंडपात् ॥ २३ ॥ स्पष्टं ॥ सा दिव्यां भारतीं श्रुत्वा स्थापयित्वा तथा पतिं ॥ दुःखादाकययामास देवीं ज्ञप्तिं सरस्वतीं ॥ २४ ॥ आक्रययामासेति निजार्थोत्ता विवक्षितः ॥ आजुहावेत्यर्थः ॥ [illegible] ॥ किं स्मृतास्मि त्वया वत्से कि मित्तिरोकृता ॥ इत्युक्त्वा पत्युरज्ञप्तिस्तामुवाच सरस्वती ॥ २५ ॥ लीलोवाच ॥ क्रम मा वस्थितो भर्ता कि

इ मिरुवाया त्रिता का रं शि दा कारा मा कारं च त्तृतीयकं द्वाभ्यां शून्यतरं
चिद्धि विदाकारं वचाननं ॥८ ॥

कुरोत्यथ कीदृशः ॥ समीपन्नयमां तस्य नैकाराक्नोमिजी विद्गु ॥ ॐ ॥ इ मिरुवाचा ॥ चिता कारं शि दा कारं सा मा कारं च त्तृतीयकं द्वाभ्यां शून्यतरं विद्धि विदाकारं वसाननं ॥ ८ ॥ अत्र णि विदितेस तित स्मिं श्चित्त
वृत्ति निरोधात्मकाद्योगादयोगिजनागोचरपदार्थदर्शनसामर्थ्यं संभवति तत स्ततो लीलाया अंतं दु
रमंड पाकारो वर्त्तमान भट्ट दर्शनसामर्थ्यसिद्ध्यर्थं ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादयति भगवती सरस्वती चि
ताकारामिति श्लोकद्वयेन नानु वक्ष्यमाणविहरथ गायाभ्दितलीलया इव ब्रह्म प्रतिपादनादिकं विना
लीलायै श्रद्धांतर दर्शनसामर्थ्यं कुतो न ददाति सरस्वती ब्रह्म प्रतिपादनादाव वक्तुतः प्रवर्त्तत इति व
हुरु तो ली व्याली व्यं तर वत्सांसारिक फला भिलाषु ना बाधितत्वादी श्वर्य संसारान्मुक्ता भवेयमित्यभि
संधया राधि ततासा नदनुकूलमेव प्रवर्त्तते ॥ चित्त मेव सत्त्वा दिना कारा कल्पत्वा दाकारा स्थिरमात्म
वाकारा चिदाकारा आकारायम हा भूतसंज्ञा तृतीय मस्ति स्वच्छ वस्तुत्वा चादिना ब्रह्म तिप्रसिद्धं दते

आदि

॥६॥
७५
४

स्वङ्घ्र

उत्तिष्ठय चिदाकाशमिति द्वाभ्यां शून्यतरे अत्यंतं शून्यं विद्धि। अथवा काशं चतृतीयकमिति अव्याकृतमु
च्यते। द्वाभ्यां शून्यतरमित्यनेन ब्रह्मणो निःप्रपंचत्वमुक्तं। चित्ताव्याकृतातिरिक्तप्रपंचाभावात्॥ छ॥१७
देशाद्देशांतरप्राप्तौ संविदो मध्यमेव यत्। निमेषेण चिदाकाशं तद्विद्धि वरवर्णिनि॥१८॥ देशादिति संविदश्चि
त्तस्य देशांतरप्राप्तौ विषयाद्विषयांतरप्राप्तौ सत्यां निमेषेणात्यल्पकाले न प्रतीयमानं यन्मध्यमस्ति तदेव
चिदाकाशं विद्धि जानीहि। एतदुक्तं भवति। चित्तस्य पूर्ववृत्तौ नष्टायां उत्तरवृत्तौ अनुत्पन्नायां मध्ये या निर्विषयसं
वित्साक्षिभूतं चैतन्यं स्वयंप्रकाशं तां वृत्त्योर्मध्ये अप्रतीयमानत्वान्मध्यमित्युच्यमानं तच्चिदाकाशं विद्धीति। तत्र
समस्तभूमिकानिरूपणावसरे वक्ष्यति। छ। तस्मिन्निरस्तनिःशेषसंकल्पा स्थितिमेषि चेत्। सर्वात्मकं पदं शा
तं तदाप्नोष्यसंशयं॥१९॥ अर्थादर्थांतरे चित्ते याति मध्ये तु या स्थितिः। निरस्तमनना कासौ स्वरूपस्थि
तिरुच्यत इति उक्तं च महद्भिः। संधयो खिलवृत्तीनामभावश्चावभासिताः। निर्विकारेण येनासौ कूटस्थ इति

निःशेषो सर्वात्मकपदप्राप्त्युपायमा
सं तत्रिति

गीयत इति॥ एवं ब्रह्मात्मत्वं तत्प्रतिपाद्य तद्विषयं योगं तत्फलं चाह॥६॥ तस्मिन्निरस्ते निःशेषसंकल्पा स्थितिं
मेषि वेदास सर्वात्मकं पदं शांतं तदा प्राप्स्यसंशयं॥६॥ निरस्तो निरवशेषः संकल्पो नात्मप्रत्ययलक्षणो
यया सा तथोक्ता॥ एषि गच्छसि इणू गताविति धातोर्लिङ्मध्यमपुरुषैकवचनं॥ प्राप्नोष्यवगमिष्यसि त्वं राम
स्यात इत्यर्थः॥ तथा चोक्तं॥ २ त्रिहीनं मनः क्व वा केवलं परमात्मनि॥ एकीकृत्य विमुच्येत योगोयं मुच्यत इति
यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्थो न पश्यति॥ ६॥ एकीभूतः परेणासौ तदा भवति केवल इति॥ ७॥ ७॥
अत्यंतारावसंपत्या जगतस्त्वेतदाप्यते नान्यथा मृद्धरेणाप्यवस्त्वाप्त्यासिद्धं दरी॥ ४७॥ जगतो त्यंत
भावसंपत्यासंतासत्व निश्चये नेति यावत्॥ एतत्सर्वात्मकं पदं मद्वारेणाप्यवस्त्वादयो यथा पस्तरित्यं
नाऽशंकनीयं यथा स्पष्टार्थः॥ किं विकिं विद्याख्यायते॥ ७॥ वसिष्ठ उवाच॥ इस्फला सा ययोदेवी दिव्यमा
नीयमाना पदांत्रीलात्तली दृष्ये चासीन्निर्विकल्पसमाधिना॥ ४७॥ तत्त्यजनिमेषेण सांतःकरणांतरे॥

प

रव्यक

(१३०)

बालकाः बंदिनः

ख ना

खदेहे देवमिदे। ड्रीय मुकुनी।।डा विहगमी॥४२॥स्पष्टं ददर्श रत्नस्तंभमूर्त्तौ रं तस्मिन्नेवांबरालये संस्थितं दृष्ट्वा पृथ्वी
पालमास्थाने [illegible] ॥४३॥ तस्मिन्नेवांबराले यरत्नखचितगृहाकाशे इत्यर्थः॥ शेषं स्पष्टं॥ सिंहासनसमास
दजयजीवेति सं[illegible]ता॥ पूर्वद्वारस्थितासंख्यमुनिविप्रर्षिमंडलं॥४४॥ जीवेति क्रियापदं॥ इतरत्स्पष्टं॥ पश्चिम
द्वारगात्रोपराजराजसमंडलं॥ उत्तरद्वारगासंख्यरथहस्त्यश्वसंकुलं॥४५॥ दक्षिणद्वारगासंख्याललना
लोकसंकुलं॥ स्पष्टं॥ पपाताथ महाराजं सा तां नरपतेः सभां॥४६॥ पपात जगाम॥ शेषं पूर्ववत्॥ तद्देशांस्तार
समाचारांस्तथा वार्तां नेवचालकान्॥ अथान्यानप्यपूर्वांश्च पंडितान्सुहृदस्तथा॥४७॥ तच्छद्मे लीलया
त्यागनुभूत देशादयः परामृश्यंते॥ शेषं स्पष्टं॥ महानदनदीशैलपुरपत्तनमंडितान्॥ द्विष्टे वर्षं भूपालं शोक
न्याजरसोज्झितं॥४८॥ पुरे शाखा नगरं। पत्तनं मूलनगरं राजधानीत्यर्थः॥७॥ सर्वमालोक्य सा राज्ञी वि
स्मयं परमं ययौ॥ अथ व्यक्तच्छायसा राज्ञी निजां ततः पुरमागता॥४९॥ स्पष्टं॥ देवी सस्मार विज्ञप्तिं ददर्श च पुरः

स्थितां॥ उड्डासंगतां देवीं लीला पृष्ठ स्म विस्मिता॥५०॥ उड्डासनगतां सिंहासनगतां॥ नृपासनं उय
ड्डासनं सिंहासनं चरेते इत्यमरः॥ अद्यासनगतामिति वा पाठः॥ तरस्य पृष्टं॥ पद्मनृपेण मरणानंतरं क्षण
एव तस्मिन्नेव गृहाकाशे दृष्टस्य प्रपंचांतरस्योत्पत्तौ उचित देशकालसाधनाद्यभावात्स्व प्रपंचव
न्मिथ्यात्वं निश्चित्य तद्दृष्टांतेन संभावितेस्मज्जगन्मिथ्यात्वस्य निश्चयाय पत्कः प्रपंचांतरं भ्रमः का
रणं यत्स्यादिह लोके न दृष्टमिति यथा पत्कर मृत्तोऽस्मात्सर्गात्सर्गो भ्रमात्मकः जातस्तथा कुमय
मे उत्पन्न निवर्तनं भ्रमकारणे क्वि विदिते तत्कारणं कस्य सर्वस्यापि जगतो मिथ्यात्वं निश्चि
तं शक्यत इति प्रश्नो पृच्छितावयवः स न भवतीत्य मूर्तः अमूर्तत्वे हेतुः भ्रमात्मक इति तस्मात्से गादि
न्य इत्यध्याहार्यं अयं प्रपंचो भ्रमात्मक एव तत्र पूर्वो भ्रमादुत्तरोत्तर भ्रमोत्पत्तिरिति सिद्धांत स्थि
तं तस्य स्मरणं लोके न प्रपंच भ्रमो यथा पूर्वजन्म चिंतातउत्थितः॥ तथा मरणानंतर भाविप्रपंच

ग्राग्निति — प्रज्ञीति ४

त्र मोऽपि पूर्वजन्मभावनाया उत्पन्न इत्युक्तत्तरमाह ॥छ॥ आस्मृते भ्रांतिमात्रात्मा सर्गोयमुदितोय
था तथाहि ती य प [illegible] स्त्तेयथैतत्कथ्यते शृणु ॥५१॥ दृष्टांत एवासंप्रतिपन्न इत्याशंक्याह यथैतदिति
यथैतत्स्पष्टं भवति तथा कथ्यते पद्मलीलयोः संगतिरेवाख्यानं तदुपतितया पूर्वमवस्थानादिकं द
र्शयितु [illegible] पूर्वसंसारजीर्णमंडपतया वर्णयति द्वयेनवायो ॥छ॥ अस्ति कश्चिद्विदाकाशैकचित्संस
रमंडपः [illegible] आकाशकोशदलैर्नांछादि संछादिताकृतिः ॥५३॥ संछाद्यतेऽनेनेति संछादनं आकाशमे
व ना[illegible]कोशदलानि तन्मयं संछादनं तेनाछादिताकृतिराकारो यस्य स तथा ॥छ॥ मेरुस्तंभस्थलोके
शा [illegible] शालिंजिकः कोणस्थभ्रूतवल्मीकव्याप्तपर्वतलोष्टकः ॥५४॥ मेरुरेव स्तंभस्तच्छायालोके
शानां इंद्रादीनां रंध्रं कुटुंबिन्यस्ता एव शालभंजिकाः पुत्तलिकायस्य स तथा मंडपस्थिरकालस्थि
वल्मीकव्याप्तिलोष्टको भवति तथा संसारमंडपोपि कोणस्थभ्रूतवल्मीकव्याप्तपर्वतलोष्टकः

संछादना ५ तर

स्तं३

133

लोष्टः पांसुपिंडः॥ कपर्वतकोणेषु स्थिताः प्राणिनो भ्रतराष्ट्रे नोच्यंते पर्वताः एवं लोष्टानि कोणस्थ
...तान्येव वल्मीकानि तैर्व्याप्तानि पर्वतलोष्टानि स तथोक्तः॥ छ॥ अनेकेषु जरठजरठजेशब्राह्मणास्य
दो वातमार्गमहावंशस्थितवैमानिकीटकः॥५५॥ जरठो जराग्रस्तः॥ अनेकेषु चामर्यादयो यस्य स
नेकेषु॥ अनेकेषु चो जरठश्चयः जेशो ब्राह्मणः तस्यास्यंदस्थानं मेपोह्यूर्ध्व भागतिर्यगायतम
हावंशास्थितकीटको भवति॥ यथा संसारमंडपोप्रिपीत्याह॥ वातेति॥ मेघमार्गसौरमार्गयोर्मध्ये वात
मार्गः॥ इति ह्ययं मार्गमासाद्य जीमसेनेन प्रक्षिप्ता अनेके सह स्वमजास्तूलायंते तस्मा वैमानिनो वि
मानगामि[illegible] एव कीटा वातमार्ग एव महावंशास्तस्मिं स्थिता वैमानिकीटा यस्य स तथा॥ छ॥
[illegible] भोनिवासासिबोधमराकाहितघुंघुमः सुरासुरादिडिंबोत्लीलाकल्लकलाकुलः॥५६॥ नभो
निवाससिबोधा एव मराकाः तैराहितः कृतो घुंघुमो घुंघुमध्वनिर्यस्मिन्स तथा॥ सुरासुरादय एव

औ॥
७८

वाशिं २

वडुवीलाउद्दुलाः [illegible] मेषालीलाकलकलेनलीलाकोलाहलेनाकुलः॥६॥तत्रवाशिंश्चिदेकस्मिं
कोणादवरकोदेशे ।ललोष्टतलेऽस्त्येकोगिरियामकगर्त्तकेः॥७॥तत्रकैश्चिदित्यादिरेषतेकारस्थि
तइत्यर्थः॥ [illegible] ग्रंथसंदर्भःस्पष्टार्थःतत्रकानिचित्पदानिविविच्यंते॥अपवरकंगर्भागारःशैल
लोष्टतले [illegible] लोष्टाधोगिरियामइतिग्रामनामसचग्रामःपर्वतस्यनिम्नप्रदेशेइतिदर्शयितुंगर्त
केग्रहः॥७॥तस्मिन्नदीशैलवनोपकण्ठदेशाग्निःसदारःश्रुतवानरोगः॥गोक्षीरवान्नराजभयानभिज्ञ
स्तवातिथिधर्मपरोद्विजोऽभूत्॥८॥उपकण्ठदेशा लिंगितेशेषंस्पष्टं॥वित्तवेषवयःकर्मविद्याविनयचेष्टि
तैः॥वसिष्ठस्यवसदृशोनतुवासिष्ठचेतनः॥९॥वसिष्ठस्यवसदृशो इत्यत्रेवशब्दोऽवधारणे॥वसिष्ठ
स्यैवसदृशएवनतुवासिष्ठचेतनः॥नैववासिष्ठसंबंधीजीवः॥वसिष्ठवसिष्ठादन्यएवेत्यर्थः॥वसिष्ठइति
नाम्नासौविख्यातइतिशेषः॥१०॥वसिष्ठइतिनाम्नासौतस्याभूद्दिंडुसुंदरी॥नाम्नात्वरुंधतीभार्या

रु०४

त्तमिव्योमन्यरुंधती॥६०॥स्पष्टं॥तमेव साध्यरुंधत्या नत्वैवेतन्यवत्तया॥स विप्रस्तस्यशैलस्यसानौ
सरलशार्दूले॥६१॥सरलशार्दूलौ सरलैः इतिकाष्ठाख्यवृक्षैः शार्दूलैर्हरितेपीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं चेत्य
मरः॥यद्यपिशार्दूलशब्दः हरितइति॥शाद्वेनशष्पेन हरितेनीलेदेशे शार्दूलशब्दमाहामरः॥प्राणिनि
शिपि शादोऽस्यास्मिन्नदेशे इत्येवमर्थेनशादाद्वलजितिवलच्प्रत्ययः॥ तमाह॥तथापितस्यार्थस्याऽऽ
संगत्वात्शार्दूलशब्देनहरित्वमेवविवक्षितं॥कदाचिदुपविष्टः सन्ददर्शाधोमहीपतिं॥समग्रपरिवा
रेणसार्धंमाखेटकेच्छया॥६२॥आखेटोमृगया॥शेषंस्पष्टं॥६३॥तमौलोक्यमहीपालमिदंचिंतितवानसौ॥
[illegible] सर्वसौभाग्यभास्विनी॥६३॥कदास्यांदृशादिक्कुंजरस्कोऽहंमहीपतिः॥परैर्दानि
[illegible]चामरैः॥६४॥कदामेचायवः कैंदमकरंदसुगंधयः॥यास्यंतिसुरःस्त्रीणांसुर
तश्रमसीकराः॥६५॥ [illegible] ततःप्रभृत्येवविप्रः संकल्पवानभूत्॥स्वधर्मनिरतोनित्यंयावज्जीवमतंद्रितः॥६६॥
स्पष्टं॥

श्री॥४॥
[illegible]

हिर्मांशनिरिवांभोजं जेरीकर्तुमाद तः तं तथाचिंतयाविष्टं जराद्विजमुपाययौ॥६॥हिममेवांभोज
नाशकत्वादशानिर्हिमाशनिः॥शेषं स्पष्टं॥आसन्नमरणस्यास्य भार्याम्लानिमुपागता॥मामसौ
तवतीसा तत स्वमिवांगने॥६०॥अमरत्वं सुदुःखापं बुद्ध्वा मे सा हृणोदरादे विश्वमंडपादेव जीवो ऽतु मृत
स्य मे॥६१॥स्पष्टं॥मायासीदित्य तस्तस्याः स एवांगीकृतो मया॥अथ कालवशाद्विजः स पंचत्वमुपाययौ
॥६२॥पंचत्वं मरणं स्यात्पंच मौ ता काळ धर्मो दिष्टांतः प्रलय इत्यमरः॥स्पष्टमन्यशतस्मिन्नेवगृहाका
शे जीवाकाशतया स्थितः॥संपन्नः प्राक्तनानल्पसंकल्पवशतः स्वयं॥६३॥जीवाकाशतया जीवत्वेन स्वच्छ
त्वस्वत्वादिना काशकल्पत्वादाकाशत्वच तावत्स्वत्वतया संपन्न इति॥६४॥आकाशवपुरेवोवीपतिः
परमशक्तिमान् स्वयमाकाशवपुरेव सन् प्राक्तनानल्पसंकल्पवशतः परमशक्तिरुर्वीपतिः संपन्न इत्य
न्वयः॥शेषं स्पष्टं॥तस्मिन्नेव विशेशावीभूते शोके नात्यंतकर्शिता॥सा तस्य ब्राह्मणी भार्या हृदये न द्विधा गमशः
न्नत्रा सहशावीभूता देहमुत्सृज्य हर तः॥आनिवार्हिकदेहेन सा जगत्रीरमुपाययौ॥६५॥स्पष्टं॥ तत्रास्य विश्वस्य सुता

त्रींसिंर

गृहाणिस्थावरादीनिरधनानिसंतीत्यर्थः॥अष्टमंवासरमासमृत्योर्ज्ञर्षिवोगिरिग्रामककंदरस्थः॥
कंदरोदरी।दरीतुकंदरोवास्त्रीत्यमरः॥शेषंस्पष्टं॥७॥ादेव्यकवाचासते॥७॥तत्र्यासपुन्नो द्विजोऽभ्यपद्यमागतः॥या
सावरुंधतीनाम्नाब्राह्मणीसावमंगने॥७४॥सद्विजोऽभ्यपद्यमागतःसन्नद्यते॥ [illegible] पन्नइत्यन्वयः॥शे
स्पष्टं॥७॥इहमौकुरुतौराज्यंतौसर्वंतौसुदंपती।चक्रवाकोविवनवौभुविजातौशिवाविवा॥७५॥शिवे
पार्वतीपरमेश्वरौ॥तयोर्वियोःशाक्तेनसंसारःसत्यइतिशंकानिरसनेनोपसंहरन्तीकल्लितमाहाघ्र
एषतेकथितःसर्गःशाक्तैःशंसतियमाः॥भ्रांतिमात्रकमाकाशमेवंसर्गोहिनाऽसते॥७६॥भ्रांतिमा
त्रकइतिहिशोऽध्यमाकाशमितिविशेषणीयःसर्गविभावस्तेस्यावश्यकेनन्यायेनाकाशमर्थशून्यंभ्रांति
मात्रकमित्यर्थःयत्लीलौवाच्यादेवित्वद्वचनंमिथ्याकथंसंपन्नमीदृशं॥कविप्रजीवःस्वगतइदंअमीवयमि
हस्थितानि॥७७॥अनवचितार्थतयोक्तमाक्षिपतिदेवित्वद्वचनमित्यादिना॥अमीवयंयत्रदेशांतरादिविद
नीमास्मरे॰स्पष्टं॥तान्लोकांतरसाभ्रस्त्वेशैलास्तादिशोदशाःकथंमांतिगृहस्यांतर्यत्रामीवयमा

अ॰
८

भि ४

स्महे॥७८॥ तादृग्देवी निराद्ययो वसिष्ठविप्रगृहस्यांतः कथं मांति। कथनमपीसमर्थः। वसिष्ठविप्रदेशापेक्ष
यांतरज्ञाहः कथं मांति। गृहस्यांतमऽत्तौ येष्ववस्थित इति कुविश्र॥७॥ मत्त ऐरावणो बहः सर्षपाकोपको
टरः॥ मशकेनुकृतं युद्धं सिंहौघैरणुकोटरे॥७९॥ ऐरावण ऐरावतः ऐरावतोभ्रमातंगैरावणाभ्रमुवल्लभाः
इत्यमरः। ईदृशार्थं मम परमात्मतत्त्वापरिज्ञानविलसितमिदं चोद्यमित्यं ज्ञायेण परिहरति। छायपद्मादेस्थापि
तामेरुनिगीर्णो भृंगस्तत्तुना॥ असमंजसमेवेतद्यथेदं देविताहृशं॥८०॥ स्पष्टं॥ श्रीदेव्युवाच। नाहं मिथ्या
वदामीदं यथावच्छृणु सुंदरि। भेदने नियतीनां हि क्रियते नास्मदादिभिः॥८१॥ नियतीनां जगन्मयीदानां
रोषं स्पष्टं। सग्रामद्विजजीवात्मा तस्मिन्नेव वसन्नति। व्योमैवादं महीराष्ट्रं व्योमात्मैव च पश्यति॥८२॥ ग्रा
मद्विजजीवात्मा गिरिग्रामब्राह्मणजीवात्मा व्योमात्मा चित्तशरीरः चित्ताकाशं चिदाकाशमिति हि पूर्वमु
क्तं। अथ व्योमात्मा निराकारः व्योमैवेदं महीराष्ट्रं विश्वरूपमेवेदं महासहितराष्ट्रं स्वप्नदृगेव पश्यति॥

४/५१५

139

ननु तर्ह्यावयोः पूर्वसंसारविषया स्मृतिः कुतो नानुवर्त्तते। कुत इयं तद्विपरीतप्रतीतिः। किं दितेत्यत आ
ह॥८३॥ घोक्तेनीसा स्मृतिर्लुप्ता युवयो रूढेता न्यथा स्वप्नेजा स्मृतिर्यद्वदेतन्मरणमेगुनेऽ१श जागरेऽनुभू
तपदार्थविषया स्मृतिः स्वप्नावस्थायां यथा न जायतेऽन्यथा प्रतीतिर्जायते। तथा पूर्वजन्म। न्यनुभूतप
दार्थविषया स्मृतिरस्मिञ्जन्मनि द्युष्मानुवर्तिनानुवर्त्तते। पूर्वजन्मभावनाविशेषादन्यथाप्रतीतिश्च
स्पद्यते स्मा। एतन्मरणे तत्र कारणमिति शेषः। मरणं हि संस्कारलक्षणा स्मृतिबीजं विघ्नमूलाति। अतः स्मृ
तिर्नानुवर्त्तत इति भावः। कथं मां निगृह्य स्यां तरिति चोद्यपरिहारं विशदयति॥ इयमंतं स्थिता भूमिः
संकल्पाद्दर्शयो रिवा तस्य सत्यावृतासस्य विघ्नोऽन्तःकोशकोटरे॥८४॥ सत्यतया वृत्तासो यस्य स
त्यावभावभासुस्तस्य विघ्नोऽन्तः परमात्माकाशस्य कोशो जीवत्वोपाधिभूतमंतःकरणं तस्य कोटरे
स्यतेरतत्त्वार्थ्वीत रिपुभूमिः सशैलवनकाननास्थिता। संकल्पशब्देन मनोराज्यं कुर्वंतः पुंसः संकल्पा

श्री॥ ८१

न२ कं परेति

रस्यते॥ अथ यौतरिक्षि तामन सि स्थिता॥ अस्मिन्पक्षे तस्य स्यादेरुपरिसंबंधः जगदंतर्वर्त्तित इत्येतत्॥
कश्चिदेवेति सर्वं प्रतिनमंतव्यमित्यादे॥ परमाणोपरमाणो संति वत्स चिदात्म नि॥ ब्वेतरे तज्जवांतीति
तिभावनात्मकांन्कता॥८८॥ परमाणाविति चिदात्मनि ब्रह्मणि परमाणो जीवे परमस्य स्वांतःकरणोप
रि तत्वात् जीवस्य परमाणुत्वं लग्नरा॥ तभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेय इति श्रु
तेः॥ अन्तरे तः प्रतिभामार्चोणीति जगत्येवं विधानि जगंति संति॥ संसारस्यानादितत्वात् दृष्टेरे वस्तुष्टिवा
स्वप्नावस्थायाम तिसूक्ष्म नाडीगत तया ऽणुकल्पे जीवे ऽतरं तर्डीगतां दर्शनाद्व प्रतिजीवमंतरंतर्जगंति
संतीत्युपपन्नमुक्तं॥ ७॥ लीलोवाच॥ अष्टमे दिवसे विप्रः समृतः परमेश्वरि॥ ततो वर्षगणो ऽस्माकं
मातः कथमिदं उवेद॥८९॥ देव्युवाच॥ देशादेर्घ्यं यथा नास्ति कालदैर्घ्यं तथा ऽग नो प्रतिभामात्रकाद
न्यच्चिद्विलासैकरूपिणः॥९०॥ एतत् श्लोकद्वये स्पष्टार्थौ॥ चिद्विलासैकरूपिणश्चिदेवैकस्वरूपाराक

थं तर्हि प्रति भासशहित त्वात्ति क्रमइ इति तत्राह॥ छायथा वत्प्रति भासस्य वस्तेक्रम मिमेश्रृणु॥
अनु त्वयूक्तणं जीवोमिथ्या मुरणमूर्छेनं॥८॥ मरण द्वारमूर्छे नाम रणमूर्छेना तांविदात्मव्यतिरि
क्तिस्य सर्वस्य मिथ्यावपरिज्ञानमात्मनं अवेदयंत्याह॥ छा॥ विस्मृत्य प्राक्तनं भाव मन्यं पश्यति सुव्र
ते॥ आधे यो हमिहाधारे स्थितो हमिति सुंदरि॥८॥ हस्तपादादि मान्देहो मम्मायमिति पश्यति॥ एतस्य
हे पितरः पुत्रो वर्षाण्यतानि संतिमे॥९॥ इमे मे बांधवा रम्या ममेयं रम्य मास्पदं॥ इति जा ति जगत्यत्र मति
मोहादनंतरं॥१०॥ लीलोवाच॥ अहो नु परमा भक्तिर्दृष्टिर्दर्शिता देवि मे त्वया॥ इदानीमहमेतस्यां यावत्स
रिणताहरि॥११॥ एव मा प्तो क्त्या प्रपंचमिथ्यात्वं विज्ञायोक्तार्थप्रत्यक्षीकरणादिना तद्दार्ढ्यार्थं प्रयतत्य
लीलेदानीमिति॥ छा॥ नाभ्यासेन विनातावद्धीदेदे वि कौतुकं॥ सर्गब्राह्मणदपत्योरस्तंमांनय मदे
श्वरि॥१२॥ अभ्यासेन विनेतस्यां हरिद्रष्टाविदानीयावत्सरिणतापक्वा प्रोढानभविष्यामि तावदि

न९

दं कौतूहलं लिंगिधि विदांनयास्त्रूज्यत इति सर्गः प्रपंचस्तं सर्गं नेतुं समर्थोस्यामीत्याह हामहेश्वरीति ष्ट
लीलायाः स्थूलशरीरेण सर्गांतरनयनकारणं कर्मापश्यंती भगवती ब्रह्मविद्योद्दानेन व्यग्रतदीयं
पुण्यपुंजमाकलय्य तदनुरूपमाह ॥ ७३॥ देव्युवाच ॥ अचेत्यचिद्रूपमयीं परमां पावनीं दृशं ॥ अव
लंब्यममाकारमवष्टभ्य च्युता श्रमला ॥ ८४॥ चेत्या दृश्यं शाश्वद्यो न विद्यते यस्मिंस्तदचेत्य चिद्रूपं तन्म
यीं तदवधानां तद्विषयामिति यावत् ॥ ७३॥ दृश्यमवगतिं सहस्रं भूयात् एवं स्थिते तं पश्याग्रेः सहसर्गम
नर्गलामपश्यं तद्दर्शनद्वारे देहस्तव मस्त्वर्गला ॥ ८५॥ अर्गलमबाधौ ध्यां ॥ अथवा ॥ ८६॥ नर्गलमप्रतिबं
धकं यथा तथावश्याव ॥ ननु स्थूलशरीरस्य सर्गांतरदर्शनद्वारभूतगमनप्रतिबंधकत्वात् कथं तद्दत्या
रोक्यारा जगंतीमान्यमूर्त्तानि मूर्त्तिमंति तु ध्यायतां तु राजवद्भिरवबुध्यानि हैमानीवोर्मिकाधियां ॥
मूर्त्तानि मूर्छितानैवयवानि न भवंतीत्यमूर्त्तानीमानि जगंति भुवक्षिरझेजीवि भु ध्यायतां यथाभि

निवेशान्मूर्त्तिमंत्यवयवमूर्च्छनवंत्यवबुध्यति। यथा हा मूर्च्छमं मूर्च्छतीत्यवमतिरिति। तत्र विपर
तग्रहणे दृष्टांतमाह। हेमानीति। ऊर्मिकाधियांऽगुलीयबुद्ध्या। अंगुलीयकमूर्मिकेत्यमरः। न हि
स्मोर्मिकात्वं निगुणतरं चक्षुषा परिवीक्ष्यमाणसंस्थानविशेषापन्नेभ्यस्तेभ्यो व्यतिरिक्तमुपल
भ्यते। अतस्तो नियथोर्मिकाबुद्ध्या मूढैर्विपरीतगृहीतानि तथा निराकाराण्यपि जगंति साका
रतया [illegible]तांति गृहीतानि तस्मान्मूर्तस्य शरीरस्य मूर्त्यंतरेण प्रतियोधाराध्यपंचांतं दर्शनक्षा
रत्नं [illegible] गलत्वयुक्तानं केवलं देहः सर्गांतरदर्शनद्वारा प्रतिबंधकस्तत्त्वज्ञानप्रतिबंधक
[illegible] वाभ्यासं विना बालेनाकाशो ब्रह्मतां गतः। स्थितः कल्लनरूपात्मा तेन त्वं नानुप
[illegible] कारव्याकृतिर्वक्ष्यमाणज्ञानाभ्यासं विना ब्रह्मतामधिष्ठानभूतां ब्रह्मत्वं न ग
तः। व्यधिष्ठान[illegible]न्वयव्यतिरेणासन्निति न निश्चितद् इत्या वशात् कल्लनरूपात्मा स्थितः केवल

श्री॥
८२

रूपं कल्पनारूपं तदेवात्मस्वरूपं यस्य स तथा। तेन कारणेन नानुपश्यतीति तद्ब्रह्मेति शेषः॥
तथा चोक्तं [illegible] सिद्धे। यावदभ्यासयोगेन न जाता [illegible] दधीस्तवा नूनं तावदतद्रूपान्ब्रह्म परिपश्य
तीति। [illegible] वत्स भूतिभिः प्रतिबंधके शरीरादिभ्रमे स्थिते कथं तद्ब्रह्मानुभूयत इत्याशंक्या
[illegible] उपायानाह। इमे वयमस्मदादयः। अभ्यासाद्ब्रह्मसंवित्तेः पश्यामस्तद्धि तत्पदं॥२९॥ यद्य
स्मदादयोपि ब्रह्मसंवित्तेर्ब्रह्मज्ञानस्याभ्यासात्। ब्रह्मज्ञानाभ्यासे रूढिमुपायोत्ताः प्रसिद्धिमु
पायगतास्तेव वयं हि तस्मात्तद्रूपं पश्यामोऽनुभवामः। अयमभिप्रायः। ब्रह्मज्ञानाभ्यासपरिपाका
[illegible]ध्यात्मभ्रमकारणभूतवासनालये प्रतिबंधकाभावादस्मदादिभिर्ब्रह्मात्मत्वं करामलकवद
नुभूयत इति। देहस्य कल्पनारूपत्वं प्रसिद्धमित्याशंक्याह॥३०॥ आतिवाहिक एवायं वाहदेहोपि तद्दे
हकः। आधिभौतिकया बुध्या गृहीतः स्थिरभावनात्॥३१॥ आतिवाहिक तेतं तं देशं प्रतिहतयागत्या

145

नीयत इत्याधिवासिकं स्वस्वरूपं चित्तदेहकमाधिवासिकम् एवं स्वस्वरूपं एवं सच्चिदानन्दघनरूपशोरज्ञेऽस्थिरज्ञावना
च्चिरकालविपरीतभावनादार्ढ्यतो ॥ इतिकया ॥ आधिभौतिकोऽयमित्येवमाकारया बुद्ध्या गृहीता
तात्त्वीयाधिवासिकतास्त्रस्जा चित्तदेहकदायास्यतीत्यत आह ॥ ९९ ॥ वासनातानवं तु संशयदातेस्थि
तिमेष्यतीतदाधिवासिकोभावः पुनरेष्यति देहके ॥ ९९ ॥ ज्ञानाभ्यासेन वासनातानवं द्वैतवासना
स्वल्पत्वं यदा तेनूनं स्थितिमेष्यति तदा देहके चित्तदेहके च्याधिवासिको भावः आधिवासिकभावः स्त्र
स्वभावरूपस्यार्थः ॥ पुनरेष्यत्यायास्यति ॥ उक्तं विशदयति ॥ ७ ॥ शुद्धसत्त्वानुपतितं चेतः प्रतनुवासनं ।
आधिवासिकतामेति हिमं तापादिवांबुतां ॥ १०० ॥ शुद्धसत्त्वानुपतितं रजस्तमोभ्यामनभिभूतं
सत्त्वगुणांशेन गतं ॥ अयमर्थः स्वप्नदशायामिव जागरेऽपि शरीरादि पंचरूपेण विवर्तमाने चित्तं ज्ञा
नाभ्यासाद्वासनातानवे सति ॥ शरीरादिरूपतां विहाय प्रतिभासमात्रात्मकस्वीयस्वस्वरूपतामेति ॥

अध्या०
८४

अतएवजीवन्मुक्तिदशायांप्रातिभासिकंजगदिस्याच्चक्रिरायतोवासनातानवेसतिवेतसःपी
नत्वंविलीयतेतस्मात्तस्मिन्हृदयेज्ञानाभ्यासलक्षणोयत्नआस्थेयइत्याह॥६॥वासनातानवेत
स्मात्कुरुयत्नमनिंदितात्तस्मिन्प्रौढिमुपायातेजीवन्मुक्तोभविष्यसि॥७॥वासनातानवेप्राप्तेतस
मिन्नके[illegible]चेतःपीनत्वंविलीयतेकिंत्वनुभवपर्यंतज्ञानोदयाद्धंधोपिलीयतइत्याह॥तस्मिन्नि
ति॥एवंज्ञानपरिपाकोपायमभिधायतत्परिपूर्तेःआरूढत्वंसर्गदर्शनाययत्कर्तव्यंतस्मारस्रुति
छायावन्नश्वरितस्त्वेषशीतलोबोधचंद्रमाः॥तावद्देहमवस्थाप्यसर्गांतरमवेक्ष्यतां॥८॥नन्नुबोधाया
मन्नपरिपूरितस्तावत्स्थूलदेहमिहसंस्थाप्यप्रपंचांतरमवेक्ष्यतामितिवदंति॥आश्रितबोधदेह
स्थापनंविनैवशरीरेणसर्गांतरदर्शनासंभवात्पूर्णज्ञानायाअपिप्रज्ञलायाआकाशगमनादि
सिद्ध्यर्थः॥प्रयत्नांतरास्थानदर्शनान्नैषदोषः॥ज्ञानमार्गलीलायाआदर्शातिशयोत्पादनाय

तथाभिधानाच्छातवाभ्यासं विनाबालेनाकारोब्रह्मतां गतइत्यादिनोक्तस्यबोधप्रदूरकज्ञानाभ्यास
स्यस्वरूपं तत्प्रकारं तत्परिपाकहेतुं तत्परिपाकहेतुं फलं चक्रमेण पृच्छति॥ अत्रोपक्रमते ब्रू
हिकोऽभ्यासः कीदृशोयथासकथं तोषमायाति [illegible] तस्मिंश्च किंउवेद ३॥ अत्र बोधप्रपूरणेयोऽभ्या
सउपक्रमते सकइतियोजना॥ तत्राभ्यासस्वरूपमाह॥ [illegible] चानाचानश्चिंतनं तत्कथनं अन्योन्यं त
त्प्रबोधनं॥ एतदेकपरत्वं च तदभ्यासं विदुर्बुधाः॥४॥ तस्यब्रह्मणो गुरुतः श्रुतस्य चिंतनं युक्तितः पर्य
[illegible]॥ तस्याभ्यस्मै शिष्यगुणसंपन्नाय कथनं तत्कथनीयं॥ एतदेकपरत्वमिति॥ निदिध्यासनमुक्तं॥ की
दृशो [illegible] इति प्रश्नस्योत्तरमभिप्रेत्याह॥ [illegible] उदितौदार्यसौंदर्यवैराग्यरसगर्भिणी॥ आनंदस्पंदिनी
येषां मतिस्तेऽभ्यासिनः परे॥५॥ उदितमौदार्यं नाम [illegible] न सौंदर्यं च यस्यां सा उदितौदार्यसौंदर्या॥ वैरा
ग्यरसोवैराग्यमार्गोपरागरूपस्तद्गर्भस्यास्सा तथोक्ता॥ उदितौदार्यसौंदर्या चासौ वैराग्यरसगर्भिणीचे

श्री॥४॥
८५

१ आनंदस्पंदिनी ... नंदवर्षिणी दरे ... मनसा ... मंदमध्यमाधिकारिणो ज्ञानाभ्यासक्रमे प्रश्नो कथयेनाह। २   शेषस्य ६२

त्रितयो। अथवा कीदृश इति प्रश्नो स्योत्तरमभिप्रेत्यैतदपि श्लो. कद्वयमाह। ७। अभ्यसंतोऽभावसंपन्ना ज्ञात्
ज्ञेयस्य वस्तुनः स्वरूपाज्ञा स्वैर्यं ततये तं ब्रह्माभ्यासिनस्तथा ॥ः स्थिताः ।६। ज्ञेयस्य वस्तुनो दृश्यपदार्थस्याध्ध
दं जगदहं चेति दृश्यो सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव तत्सदा। इदं जगदहं चेति बोधाभ्यासं विदुः परं ।७।
इदं जगदहं च दृश्यं सर्गादौ सृष्ट्यादौ वस्तुनो त्पन्नमेव ऽतस्तद् दृश्यं सदा नास्त्येयत्यभ्यासं परे परमात्मनि
विषये बोधाभ्यासं विदुः उदितो दार्ये सौंदर्यमेनेनोक्ताद्द्वविदित अप पंच मिथ्यात्वाज्ञिः अ पंचे ब्रह्मा
नंदे निमग्नचित्ता उत्तमाः। दृश्यमिथ्यात्वं परिज्ञाय तद्बाधाय प्रयतमाना मध्यमाः जगन्मिथ्यात्वं परिज्ञा
तुं शास्त्रयुक्तिभ्यां प्रयतमाना अधमा इति विवेकः। सकथं पोषमायातीत्यस्योत्तरमाह। ७। दृश्यासंभव
~~बोधो ... रागद्वेषादितानवं रतिर्बलोदिताभ्यासात् ब्रह्माभ्यासः स उच्यते~~ ॥ ९। दृश्यं द्रष्टरि कालत्रयेऽपिन
संभवतीति बोधेन रागद्वेषलोभादीनां तानवे कृशत्वे सति ९ बलोदिताभ्यासबलेनाभिव्यक्ता या सा रति
ब्रह्मानंदलक्षणा सा ब्रह्माभ्यासः परिपक्वब्रह्मज्ञानाभ्यास इत्युच्यत इति यावत्। ७। दृश्यासंभवबोधेन

२ न रागद्वेषादितानवे रतिर्बलोदिता या सो ब्रह्माभ्यासः स उच्यते ३

परिपाकहेतुं स्कचन्नुष्टे तस्मिंश्च किं भवेदिति प्रश्नस्योत्तरमाह॥ ॥ छ॥ दृश्यासंभवबोधो हि ज्ञानं ज्ञेयं च कथ्यते तदभ्यासेन निर्वाणमित्यभ्यासो विमहोदयः॥ ९॥ तदभ्यासेन तस्य दृश्यासंभवो यस्याभ्यासेन तत्पूर्वकब्रह्मज्ञानाभ्यासपरिपाकेनेति यावत् अपरोक्षज्ञानप्राप्त्या निर्वाणकैवल्यं भवति महत्
हृदये ऐश्वर्ये ब्रह्मानंदप्राप्तिलक्षणं यस्मादभ्यासात्स महोदयः॥ छ॥ वसिष्ठ उवाच॥ इति संकेतनं कृत्वा
तस्यां निशि वरांगना॥ समाधिस्थानकं दत्वा तस्थतुर्निश्चलांगको॥ १०॥ इति संकथनमित्यादय एकोन
विंशोत्तरशतं तात्पर्यं श्लोकाः॥ स्पष्टार्थाः॥ क विविधं विधि विच्यतेति विकल्प समाधानाज्जहतुः
सर्वसंविदं तत्रैव ज्ञानदेहेन चचार ज्ञप्तिदेवता॥ ११॥ जहतुः विससर्जतुः॥ सर्वसंविदं समाधेः पूर्वकाले
ज्ञानमहमित्यवमाकारां ज्ञानदेहेन ज्ञानप्रधानदेहेन॥ शेषं स्पष्टं॥ छ॥ मानुषीमानुषं देहं त्यक्त्वाभ्यास
सात्तदा देहांतरं च सा देशमात्रमात्मस्थसंविदा॥ १२॥ संविदा संकल्पेन॥ शेषं स्पष्टं॥ छ॥ बभूव तु श्चिदाकाश
रूपिण्यो व्योमगाकृती॥ १३॥ चिदाकाशरूपिण्यो ब्रह्माकाशरूपिण्यो॥ व्योमगे आकाशगे आकृतीय

यास्ते व्योमगाहती विद्याकाशरूपिण्यो ते संविदा व्योमगाकृतीव त्त्वत्तुरित्यन्वयः॥१३॥ अथ ते ललै
लीलालोलैर्ललितलोचनैः स्वङ्गावाङ्गैस्स संवित्तेर्नगोहृरमितो गतो॥१४॥ स्वेत्य संवित्तेर्दृश्यज्ञानस्य चे
स्यसंवित्तेः स्वङ्गावादेव गत्तेन विद्दृष्टस्वङ्गावात्तस्य सर्वव्यापारविमर्दकत्वात्स परिच्छिन्ने ब्राह्मणमे है
तिमंडपाकाशे महान्त्र पंचावर्त्ते तइति तन्मिथ्यात्वनिश्चयाय दर्शयितुमावर्णयति॥ हराहरमभि
च्छुत्य यां त्योदद्दशात्तु नेत्रात्एकार्णवमिवोच्छून्नं गंभीरं निर्मलांतरां॥१५॥ स्पष्टा॥ कोमलं कोमलमरुदास्
गसुरचभोगदं॥ मनोवेगमहासिद्ध जितवातगमागमं॥१६॥ कोमलं अकर्कशं॥ मनोवेगैर्महासिद्धैर्जि
तो वातगमागमो॥ वायुगमनागमने यस्मिंस्तत्तथा॥ वातगमागमजये मनोवेगत्वं हेतुः॥ नभसि हि
वातेन सह गंतुमागंतुं च प्रवृत्ता सिद्धमनोवेगत्वाद्धर्वमेव गच्छंत्यागच्छंति चेत्यर्थः॥ छा॥ कूष्मांडर
क्षः पैशाचमंडलोनृत्यत्किर्हाकिनीसंघैरुत्तरंगं तमिव क्वचिद्विशां॥१७॥ पिशाचानामिदं पैशाचं कूष्मांड
मंडलं वा कूष्मांडमंडलैश्च भ्रन्तविशेषाः कूष्मांडाध्वरक्षांसि च पैशाचमंडलं चेति तथा॥ पर्यंतस्थितानि

पर्यंतस्थि...

कूष्मांडरक्षःपैशाचमंडला नियस्मिंस्तत्तथा॥डाकिन्योग्रहविशेषाः।तरंगितं संजाततरंगां॥शेषंस्पष्टं॥७॥प्रनृत्तैर्योगिनीसंघैः श्वकाकोष्ट्रखराननैः॥ निरर्थयोजनशतं गच्छाग।छद्भिराद्रतैः॥१८॥प्रकृष्टं नृत्तं येषु योगिनीसंघेषु तेप्रनृत्तास्तैः। निरर्थं निःप्रयोजनं आगच्छद्भिरिति विशेषः।शेषं स्पष्टं॥७॥

वातस्कंधनिखातवहत्त्रिपथगाजलौघविच्छित्तिसदनंमायन्नारदतुंबरू॥१९॥मेघमार्गसोर मार्गयोर्मध्येवातमार्गं गच्छति तत्र स्थिताये वाताः तेषांस्कंधाः॥७सार्द्धभागाः॥७॥अथवा वातस्कं धावायुप्रभेदाः।यथोक्तं॥कल्पतरौस्कंधाःप्रभेदाइति॥अथवा वातस्कंधावातसमूहाः।तथा यदी रस्वामिनउक्तः।स्कंधस्कंधेपि चेत्येतद्व्याकुर्वाणाःसमुदयेयथासप्तवातस्कंधाः।अपिशाह्वासैन्य वाहेयथास्कंधवारः।जपायामांसराशीसमूहो बोधेवेति।तेषु निखातानिखातवहत्त्रिपथगाजला निअधोमुखवर्तमानिप्रवहल्लहरनदीजलानियस्मिंस्तत्तथोक्तं।शेषं स्पष्टं॥७॥विन्यस्तसमाकारमूक कल्पांतवारिदौघविच्छित्तिनिरंतरोमेतैर्मालितैः॥२०॥विन्यस्तसमाकाराः विन्यार्पित कल्पाकाराः मूर्च्छतमातृमंडल॥

मकानि शङ्खाश्चकल्पांतवारिदाः प्रलयमेघा यस्मिंस्तथा। मातरो ब्राह्म्यादयः। निरंतरोन्मत्तमातृमं
डलमालितं निरंतरेण निबिडेनोन्मत्तमातृणां मंडलेन मालितं संजातमालं मालाकारमातृमंडल
युक्तमित्यर्थः ॥७॥ अप्रियोजनलक्षाणि कविदुःप्रापभूतकं। अविनाशितमः पुंजे दृष्टभूभोपमं क्वचि
त् ॥ अप्रियोजनलक्षाणि दुःप्रापाणि भूतानि प्राणिनो यस्मिंस्तत्तथा। क्वचित्सर्वतः प्राणिरहितानि
कलक्षयोजनमित्यर्थः। कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति सप्तम्याद्योजनलक्षाणीति द्वितीया। दृष्टभूर्वस्य
पापाणात्म्यं तरस्योपमा यस्मिन् दृष्टभूभौपम्यं। शेषं स्पष्टं ॥७॥ अविनाशिहृत्तेजः क्वचिदर्कानलोपमं।
॥२३॥ अविनाशिहृद्दहन्महत्तेजो यस्मिंस्तत्तथा। अत एवार्कानलोपमं। उदुंबरोदरमशकक्रमभ्रमज्जगत्त्र
यांतरगतभूतसंचयं ॥ विलंघ्य तद्वरललनेखदुग्धकेमहीतलं पुनरपि गंतुमुद्यता ॥२४॥ उदुंबरफलोद
रस्था मशका उदुंबरमशकास्तत्क्रमेण तन्न्यायेन भ्रमज्जगत्त्रयांतर्गतभूतानां संचयस्समूहो यस्मिंस्तत्तथा
विलंघ्येत्याद्यपरोक्षपरमेत्यंताः श्लोकाः न्यायेनाग्रेऽर्थाः स्पष्टार्थाः ॥७॥ वसिष्ठ उवाच इति तेन वरवर्णिन्योत ताभ्य

153

स्मांडुमंडलात्।। निर्गत्यान्यदनु ज्ञाप्ये यत्र तद्ब्राह्मणास्पदं।।२४।। वरवर्णिन्योत्तमस्त्रियो।।छ।। ततो ददर्श तुः
स गैतित्र ते स्त्रिह्योषिते।। ष्ट दृश्ये एवलोकस्य मंडपं ब्राह्मणास्पदं।। स्पष्टं।। चिंता विधुरदासीकं बाष्पक्लिन्नां
गनामुखं।। विध्वस्तपूर्वसंस्थानं विदग्धमिव द्रुमं।। चिंतया विधुरा इष्टार्थयुक्तो वर्जिताः दास्यो यस्मिन्मंड
पे स चिंता विधुरदासीकस्तं।। बाष्पेणाश्रुणा क्लिन्नान्यार्द्रानि अंगनानां मुखानि यस्मिंस्तं तथोक्तं।।छ।।
विध्वस्तं विहतं पूर्वसंस्थानं पूर्वविन्यासो यस्मिंस्तं तथा।। तं।। विदग्धं दग्धं निःछायं शोभं स्पष्टं।। अथ सा निर्मल — श्री।।
[illegible]नचिंत[illegible]यासेन सुंदरी।। संपन्ना सत्यसंकल्पा सत्यकामा च देवता।।२५।। सा लीलादेववत्स सत्यसंकल्पा — ८८
पं ४ — सत्यकामा च संपन्नेत्यन्वयः।।छ।। चिंतयामास मामेते देवी चेमां स्वबोधवाः पश्यंतु तावत्सा मान्यालल ना
[illegible]पधारिणी।।२६।। ततो गृहजनस्तत्र सं ददर्शांगनाद्वयं।।छ।। लक्ष्मीगौर्यायुगमिव सम्मुजासितमंदिरं।।२७।। आन
[illegible]वनं देवि[illegible]मित्युक्त्वा तस्थुः मांडलिं तत्याज्ज्येष्ठशर्मा अथ सा गृहजनेन सः।।२८।। देव्या च भव
तो स्निग्धा विह[illegible]पती।। स्पष्टं।। सर्वातिथी उत्सुकगोस्तंभ भ्रतो द्विजस्थितेः।। तावेतो गृह मुत्सज्य

सगुत्र पशुवांधवीरक्षा सर्वोऽजनातिथिर्दयोस्तौ सर्वातिथी कुलकरौ कुलवर्धनौ द्विजास्थितेर्द्विजमर्या
दायां यद्वा द्विजस्थितिर्द्विजावस्थानं तस्य स्तंभभूतौ वा धारभूतौ ॥ स्वर्गं गतौ नः पितरौ तेन शून्यं जगत्र
यं नो देव्यौ क्रियतां तावदस्माकं शोकनाशनं ॥ ३ ॥ तेन कारणेन नाशो ऽवस्पष्टो मृतः तद्दर्शनेनामनकदा
न निःफलो इत्येकवचनं साधुत्वं शुद्धिपस्पर्श पाणिना ॥ ३१ ॥ नाम शब्दः असि शोषस्पष्टं ॥ तस्यास्मृ
तेन नासौ दुःखदो भाग्यसंकटां जनोऽप्यावृद्धघनाः संगाद्विष्मतापमिवाबलः ॥ ३२ ॥ दुःखमेवदो भाग्य
संकटं दुर्गत्वसंबाधस्तां स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥ अथान्योपि जनस्तत्र अहो शोकं दुरुत्तरां तस्मिन्निरितट
ग्रामे तस्मिन्नुपकोटरे ॥ ३३ ॥ अनंतर्हिमापन्नस्तत्र ततस्तस्सिद्धयोषितो ॥ ३४ ॥ स्पष्टं ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा वाङ्मय
शांतमशेषेण दृष्टादृष्टांतसंविदः ईदृशीयं ब्रह्मसत्ता किमन्यद्वद पृच्छसि ॥ ३५ ॥ दृष्टांतसंविदः प्रपंचमि
थ्यात्वे दृष्टांतसंमतयो दृष्टा लब्धा इत्यर्थः ॥ ब्रह्मसत्ता ब्रह्मरूपभूता सत्ता ईदृश्यस्य जगद्रूपा निःप्रप
चावा ॥ शेषं स्पष्टं ॥ लीलोवाच ॥ अमृतस्य जंतुर्जीवो सोयत्र राज्यं करोत्यसौ तत्रास्ति किं न ते दृष्टादृष्टा स्मी

रुरु॥८०॥ तेर्नेर्कि॥७६॥ स्पष्टं॥ देव्युवाच॥ अभ्यासेन विना वत्से तदा वेद्यैत निश्चयः॥ नूनमस्तंगतो नाम त्वन्निःशेष
वरवर्णिनि॥७७॥ स्पष्टं॥ लीलास्मीति विनाभ्यासं न वनासंगतो भवत्ययदा भावस्तदा सत्यसंकल्पत्वम
स्तंगतो॥७८॥ अभ्यासं विनाज्ञान्या। नाभ्यासं विना तव लीलास्मीति भावो भावनायदा संगतो नो भ
वदा तेत्स्य संकल्पत्वं नाभूदिति संबंधः॥ अद्वैते ब्रह्मणि चित्तवृत्ति निरोधात्मक योग इति बंधभ्रतं द्वै
तनिश्चयस्य प्रविलया॥ श्लोकद्वयस्य तद्व्याख्याने स्पष्टमन्यत्॥७९॥ अधुनासि सत्यसंकल्पा संपन्ना
तेन सा सुतः स्त्र पश्य विस्तृभिमतफलितं तव सुंदरि॥८०॥ अद्य सत्यसंकल्पा संपन्नासि सा स्वतीत्र
साधा नसमास्वादितास्पर्श योगलक्षालौकिक भावाली लाऽनुस्मृत पूर्वजन्मा बलिरुत्पन्न परम
निर्वेदाहं सा एस्याम ना सृष्टि तिल्य विज्ञापनाय पूर्वजन्मानि वर्णयति॥८१॥ लीलोवाच॥ अष्टौ हंत
जगन्नाथ मया स्मृतमिहाधुना॥ मे देवराजसं जन्मतो मु संवत्सा विंकं ४०॥ वते तिरवेदे ८२ दं वर्तमाने ज
न्मराजसा रजो गुण निर्वृत्ते॥८३॥ स्पष्टं॥ ब्रह्मणस्त्ववतीर्णाया अष्टौ जन्मे शताता नि त्रमे। नाना। योनी ब्द्मी

नतमोनव२

श्री॥

८७

156

तानि पत्रया मीना धुनाद्युनः॥४०॥ब्रह्मणः कमलासनादेतत्कल्पादावतीर्णा धामनुष्यलोकोपदेया

या॥४१॥शेषं स्पष्टं संसारमंडलेदेविकस्मिंश्चिद भवेद्धरालोकांतरा जचमरीविद्याधरवरांगना॥४२॥मनु

ष्यलोकापेक्षया लोकांतरं विद्याधरस्थानं तदेवाड्कमलं तस्मिन्नमरी लोकांतराज्जमरी विद्याधर ल

कवासिनी शेषं स्पष्टं दुर्वासनाकलुषिता ततो रुमानुषी स्थिता संसारमंडलेन्यस्मिन्पंचनगोबर

कामिनी॥४३॥स्पष्टा कदंबजंजंबीरकरंजवनवासिनी पत्रांबरधरा श्यामा शबर्यहमथानुवा॥४४॥करं

जोनकमालाख्यहृदः विरिविल्वानक्तमालः करंजश्चकरंजकइत्यमरः शेषं स्पष्टं विहंग्या वैरिविन्यस्त

वागुरा विपिनावनौ क्लेशेन महता छिन्ना बंधमावासनाद्दृढा॥४५॥विहंग्या पक्षिण्या सत्या मया वैरिवि

न्यवागुरा लुब्धक विन्यस्तजालानि वागुरा मृगबंधनीत्यमरः कोर्थः॥त्रासंभवान्तरगतश्च ते विपिनावनाव

ण्य क्षमा॥शेषं स्पष्टं कर्णिकाकोडरायाश्च विश्वांतमलिनासहापमकजमलकोशाश्चकिंजल्कयार

रु॥४६॥कर्णिका कमलमध्यवर्त्तीबीजकोशः कर्णिकानां कोडानि मध्यप्रदेशास्तान्येवशय्याः कर्णिक

कोऽहं शय्यास्तरणकुसुमलोमुकुलैः पुष्पकिंजल्कया भृङ्गकेसरमालिन्या मया विश्रान्तो ॥ अस्वी
त फलदाहृणां कर्मणां परिपाकतः जातोऽहं मनुजश्रीमान्सुरादिषु समाः शतम् ॥ अस्वीकृत्यस्वदेवं
व फलं तद्देवदृष्णां समाः संवत्सरा वारो वर्षस्य षष्टिः ॥ शाल्मलीदलदोलायामान्दोलनदरिद्रता मशकस्य
मया नाक्यस्ति तं मशकयासह ॥ ४८ ॥ शाल्मलीसस्यवनो मशकाथा तृणदलवृक्षा लशाल्मलीदलदोलान
यो आन्दोलनेन चलनेन दरिद्रता आन्दोलनदरिद्रतातारो वर्षस्य षष्टिः ॥ अयो निघने कविदग्धुः स्वत्रात
चितासुभ्रान्तं मया ब्रह्मविमर्दसमाकुलासु संसारदीर्घसरितस्थलयालहर्यां उर्वीरवाततरणीसरण
कमेणाश्वभ्रान्तिमशेविहृतिः लहर्यां ऊर्म्यां अनवविषयतृष्णा संसारसरितो लहरी विवक्षिता उर्वी
रवातो यस्याः सा उर्वीरवातातास्वासौ तरणी वनोक्तस्यास्तरणं गमनं तत्क्रमेण तन्न्यायेन दीर्घसरि
थैवलोम्यां तिविषमत्र्युद्यमानायाः प्रचण्डवातमध्यवर्तिनो कायाः गमनन्यायेन संसारदीर्घसरिते
विषयतृष्णालहर्यां यो निधाव तं तन्न्याससुभ्रान्तमित्यर्थः ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ एवमाकथयं यो त

श्रीः॥
८०

विचित्र महासंरंभो विसंसारो मिथ्येति दर्शयन्नपि तुपमनृपति मंडला,काशाभ्यंतरगतसंसारांतरेव तस्य साटोप पुरुहस्य वर्णनीयमिति ते ५

ल्लने ... तारकाली ॥ उत्पेत तुर्नभोहर्रयोगचंक्रमणक्रमैः ॥५०॥ उत्पेत तुर्खोल्लणमंडपादूर्ध्वंगमम् ॥ योगश्रयु
क्तं चंक्रमणं योगचंक्रमणं तत्क्रमैः राप्येप्राप्यो शेषं स्पष्टं ॥ आविनिर्गत्य ततः सर्गादाप्यसर्गांच द्वितीयकां अंतः
पुरे ददृशाऽप्रति तीवविनिर्गते ॥५१॥ आप्य प्राप्याद्वितीयकं पन्नृपसूर्वं श्विनाशे शेषं स्पष्टं ॥ पुनरपि लीलासं
वत्सोः ... मिथ्यात्वनिश्चयाय दाढ्यार्याद कथवत्तिप्रतिपादनाद्यर्थस्ततः पुनरित्यादिरारव्यानसमाप्ति
... यसंदर्भः प्रायेण स्पष्टार्थः ॥ तत्र कानिचित्पदानि विविच्यंते ॥ स्थितं पुष्पनुराकीर्णं महाराजे महारा
ततः पुनर्विनिर्गत्य योगरस्था दिव्ययोगिनी ॥५२॥ क्वचिराभर्तुः संसारलीलाज्ञप्तिसमन्विता ॥ एतस्मिन्नंतरे तस्मि
न्मंडले मंडितावनौ ॥५३॥ एतश्लोकद्वयं स्पष्टार्थं ॥ चक्रेवस्कंदनं कश्चित्सामंतो द्विक्रमभूमिपः ॥ कस्मिंश्चिद्दितता
रण्ये द्वितीयाकाराभीषणे ॥५४॥ अवस्कंदनमागमनीराशुशोषणवासामंतेरुक्को भिद्दः सामंतो द्विक्रकेः स
वासौ भूमिपश्चेति तथोक्तः ॥ सेना द्वितयमत्युग्रं सौम्याभिर्द्वितयापमीमहारंभघनमध्यस्थितराजद्वयान्विता ॥५
सौम्यं सुंदरामहारंभणामहाद्भारंगेनीहेतुनाघननिबिडमहारंगुघना ... युद्धसड्डौ ...

वि२

लीलायतनानि देवीयसंददर्शन मस्खलिता॥ यस्य प्रवृत्तः असमः प्रबलपर्णवहस्सा॥५८॥ रहसा वेगेन शोषंस्यन्द
सनयोः शस्त्रसंपातः किरन्ननलविधूतः पतत्समदमातंगकंपितो वीरवलज्झसेः॥५९॥ किरन्निति किरन् अन
लं धूतः अनलात् एव आयुधसंघट्टजा विधूदाकारख्याद्विधूतः॥ ततः किरन् पतद्भिः समदमातंगैः कंपिता
यांउर्व्यां चलंति जलानि यस्मिन् संपाते स तथा॥ यत्र पाषाणा वज्रौघहूर विद्रुतखेचरः यत्र द्वेरितपा
षाणेश्वकाणामोघेस्वदूरं विद्रुताः खेचरा देवादयो यस्मिन् स तथा॥६०॥ हरोड्डीनकंवरखड्गखंडतारकित
वरः वज्रमुष्टिविनिष्पिष्टसङ्कटकंटकः॥६१॥ हरोड्डीना निहूयोत्तानि कवचंतिविकसंति च यानि खड्ग
खंडानि तैस्तारकितं संजाततारकं अंबरमाकाशो यस्मिन् स तथा॥ वज्रमुष्टिभिर्यैर्विनिष्पिष्टाः संपेषणा
नितैः पिष्टाश्चूर्णिताः सङ्कटकंकटाः साधुभटकंकटाः साधुत्रुटकवचा यस्मिन् स तथा॥ उरच्छदः कंकटकः
जगरः कवचोस्त्रियामित्यमरः॥६१॥ नाराचवर्षवरवारिदवीरदूरमत्ताभसंभ्रमविवृत्तकबंधवल्गितक
ल्पितकालदृष्टवेगविवर्तमानमातंगशैलवलितो रणसंभ्रमोभूत्॥६२॥ नाराचाणां सर्वलोहमयबा

श्री॥
९१

२०

णानांवर्षाण्येव[illegible]वारीणितानिददतीतिनाराचस्त्ववर्षवरवारिदानि।वीरघ्नरावीरसमूहाःतएवमत्ताम्र
पितं।अथवामत्ताश्वेभ्यानिमित्तेभ्यः॥संग्रामेविनृत्ताःकबंधवर्हिणोयस्मिन्सतथा।कबंधोमूर्द्ध
रहितःक्रियायुक्तोदेहः।कबंधोऽस्त्रीक्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरमित्यमरः।वेगेनविवर्त्तमानाःभ्रमं
तायमाआवर्त्तमाः।शैलागजपर्वतास्तैर्वलितस्संबंधः।७॥एवमस्याकुलेसुहृत्सास्फोटत्रयसंकटे।अष्टभा
गादशाशेषप्रतापमधुराकृतिः॥६०॥विंशाफागस्यदिनस्याष्टौभागायस्यांसाष्टभागा।दशौ।अष्टभागाद
शाशेषायस्यरवेःसोऽष्टभागशेषः।सचासौप्रकृष्टतापेनमधुराकृतिस्तथोक्तः।यद्वाऽष्टभागदशाविशार
णावस्थासाशेषायस्यसोऽष्टभागदशाशेषःसचासौअतापश्चतेनमधुरादर्शनीयाआकृतिराकारोयस्य
सतथोक्तः।८।अशाख्यघातहतोवीरइवार्कस्तत्ततांययौ।४८॥वीरपक्षेतुहेरादेवशात्रुजयजनकःशुभावःऽ
तापेः।अष्टौभागायस्यसोऽष्टभागः।दशामरणदशाशेषायस्यसदशाशेषः।अष्टभागश्चासौदशाशेषश्चेत्य

ष्टभादशाशेषःसयासोप्रतापमधुकृतिश्चेतितथोक्तः।अष्टोभागायस्यांदशायांसाशेषायस्यवीरस्ये
तिविग्रहः।यद्वाअष्टभागदशाविशरणावस्थासाशेषोयस्यप्रतापस्यतेनमधुरादर्शनीयाआकृतिर्य
स्यसतथोक्तः।७०।नोनुःशांताःशमउपशमनइतिधातोर्लिङ्बहुवचने।७१।अथसेनाधिनाथाभ्यांवि
कार्यसहर्षैस्त्रिभिःकृताःपरस्परंदत्तायुद्धसंज्ञियतामितिः।७२।ततोदुंदुभयोनेदुःप्रतिध्वनितदिग्मुखाः
विनिर्गच्छिद्भवद्भिःतरणारण्याद्बलद्वयात्।७३।अथवीनाइवारदक्तःकालेनास्तमितोरविः।।।।ध्वांतोघ
नासीरनिशीथेसमुपस्थिते।७४।वीरोपिरुधिरोक्षितत्वादारक्तोभवत्।ध्वांतोघोरांधकारसमूहस्य
वनासीरंसेनाग्रंयस्यनिशीथराजस्यसतथोक्तः।तस्मिन्नुदारात्मात्रमयितः।लीलापतिरुदारो
साकिंचित्खिन्नमनाइवाप्रातःकार्यंविचार्यासुमंत्रिभिर्मंत्रकोविदैः।७५।निद्रांमुहूर्त्तमारभेगृहत्र
शिकनामेवोत्ततस्ख्याद्दिव्ययोगिन्योराशौविविरा?ऊर्ध्वेहा।७६।स्पष्टा।कोमलामलसौगंध्यमृदुमंदार

श्री॥
८२

मारुतं।तस्य भावेण निद्राणान्नृपे तैवसांगनां ६६ मृदुः कोमलो मंदो मत्वसो गंध्यो निर्मलसोरभश्च मृदुर्मं
दारःपुष्पाणां मारुतो यस्मिन्नह्रे तत्र नयेति विग्रहः।छातयोर्दृढप्रभाभ्रैः शशिनिष्पंदशीतलैः।आल्हा
दितो सो कुमुदे राजोद्धित इवामृतैः॥६७॥ निष्पंदोऽत्रकिरणः।आल्हादितः सुखितः।शेषस्पष्टं।आसन्न
वयविश्रांतसदर्शनाद्वयासभूपालोथसंवित्यसुविस्मितमनाः क्षणात्।६८।स्पष्टं।उत्तरश्लोकायन
छपादिवचक्रगदाधरः।पुष्पाहारइवोत्फुल्लं जया कुसुमांजलिं।६९।पुष्पाण्याहारायस्यसपु
ष्पाहारः पुष्पधारइतिक्वचित्।तत्र मालाकारइत्यर्थः।उत्फुल्लं विकसितं।शेषस्पष्टं।७०।सभौविवस
नश्लेषहपनासनोनृपः।जनेतां जनदोस्थित्यदाह्दोषशोशिभ्रमे॥७०॥विवसनेविवस्त्रे देशोवस्त्राप्त
रणदरहितदेशाइत्यर्थः।जनानां दोस्थित्यं जनादिदोषदुष्टस्थितिवर्तनाग्निनादोरुएवदोषस्त
छमकशाशिभ्रमो।७०।शेषस्पष्टं।देव्योबाह्यांतरतमो विद्रावणरविप्रभोतयोरुक्तेतितस्याउपाद

योः कुसुमांजलिं ॥१॥ बाह्यांतरपदार्थविषयाज्ञानांधकारविद्रावकादित्यप्रभे तयोः पादद्वयोरि
ति संबंधः । पादयोरिति द्विवचनं प्रत्येकाभिप्रायेण ॥छ॥ श्लोकस्पष्टः ॥ लीलायै भूपजन्माथ वक्तुं मंत्रिण
मीश्वरी बोधयामास पार्श्वस्थं सेवकत्वेन सरस्वती ॥२॥ योगिन्यो संवृत्ते हृष्टा जाताव्यकुसुमांजलि
तयोः पादे संत्यज्य विचेरतुरतो नतः ॥३॥ उवाच देवी हे राजन् कथं कस्य सुतः कदा इह जात इति श्रु
त्वा स मंत्री वाक्यमब्रवीत् ॥४॥ स्पष्टा दिव्यो युष्मत्प्रसादोयं भवत्योरपि यत्तुरः । वक्तुं शक्नोमि तदिदं श्रू
यतां जन्म [illegible] प्रभोः ॥५॥ यद्दयं युष्मत्प्रसाद इति संबंधः ॥ श्लोकस्पष्टः ॥ आसीदीक्ष्वाकुवंशस्थो राजा राजीव
लोचनाभि[illegible] नंदनयो नाम दोश्छायाछादितावनिः ॥६॥ दोश्छायाछादितावनिर्भुजच्छायासंछादितभू
मिः । सस्य [illegible] क्षितिभ्रमिरित्यर्थः । तस्याभूदिदं वदनः पुत्रो नथाभिधः । तस्य विश्वरथः पुत्रस्तस्य पुत्रो
रथः ॥७॥ [illegible] विष्णुरथः पुत्रस्तस्य पुत्रो मनोरथः ॥ अयमस्मत्प्रभुस्तस्य पुत्रः शर्णामिलाकृतिः ॥८॥

श्रीः ॥ ३३

२२

महद्भिः पुण्यसंभारैर्विहृत्य इतिश्रुतः ॥ तथा जातो मातुः सुमित्राया गौर्या इव गुहोपमः ॥७४॥ पितास्य दशवर्ष
स्य दत्वा राज्यं वनं ययौ ॥ पालयामास भूपीठं ततः प्रभृति धर्मतः ॥७५॥ इत्यसत्कासंस्थिते त्वद्भर्त्रीमं विप्रपथनु
पतत्शोकतज्जेनानेन तत्सुखबहुपभासने स्थितो ॥७६॥ राजन्नस्मरविवेकेनेश्वर्व्यज्ञातिमिति स्वयं त्वदंतीमृहि
स्पन्दीवन्तैकेप मस्स रस्वती ॥७७॥ स्पष्टं अथ हार्दं तमोमायायाः स्पिरूपमायायो स्स्मात्पूर्वेह तां तमं तस्फु
रदि व स्थितो ॥७३॥ तमसो बहुदुर्घटकालैरिव तदशानाय विशेषणं मायेति ॥ अन्यदेहकराज्ञत्वं लीला वि
लसितान्वितो ॥ उवाचास्मनि संस्थापेवत मायेयमागता ॥७४॥ लीलाया भार्यया विलसितैर्विलासैरन्वितं ली
ला विलसितान्वितो ॥ आसमंतात्तव्याप्ता ॥ ततो ॥ शेषस्पष्टा परिज्ञाता प्रसादेन देव्यो वर्षाणि सन्नतिं स्मराम्य
नेककर्माणि ॥ मित्र बंधु परिच्छदान् ॥७५॥ ज्ञप्तिरुवाच ॥ राजन्मृतिमहामोहमूर्छायाः समनंतरात स्मिंस्ते
के तवातीते तस्मिन्नेव तु कुक्षिके ॥७६॥ तस्मिन्नेव गृहे जातः सर्गोयं स्फारविभ्रमः ॥ लोकोदेहस्तस्मिन्नु स्फा
राहरिः ॥७ तामर्थ विशदयतितात देवचेतसि तव निर्मलाकाशानिर्मलो प्रतिभा नमिदं जातं व्यवहारागमात्तते ॥८

व्यवहारभ्रमैरातनं व्याप्तं व्यवहारभ्रमाततं। प्रतिभानमेव लेशतो दर्शयति। शेषं स्पष्टं। वयसः
मतीतानि मम वर्षाणि सन्नतिः। यथाहस्मन्मतुहृत्वेति संवत्सरशतभ्रमः। १८०॥ शतानि बहवैरुपइत्यक्तानु
षः संबंधीनि सन्नतिर्वर्षाणि समतीतानीति प्रतिभानं जानामीति संबंधः। किं तर्हि वस्तुवृत्तमित्या
कांक्षायां वस्तुतस्त्वित्यादिना श्लोकद्वयेन तदाह। तत्त्वदृष्टिमवलंब्याह। तव मायाविलासी छंतथायं
जाग्रति भ्रमः। वस्तुतस्तु न जातोसि न मृतोसि कदाचन। १८१॥ स्पष्टं। शुद्धविज्ञानरूपस्य शांतआत्मानि
तिष्ठसि। प्रत्ययसीछंतदखिलं न च पश्यसि किंचन। १८२॥ सर्वात्मकतया नित्यं प्रकवस्यात्मनात्मनि। प्रक
टसिद्ध [illegible] सि। १८३॥ इदानीमुपन्यस्तविरुद्धदृष्टिस्तत्यर्थं तद्विपरीतदृष्टिहीनार्थं चाविरुद्धदृष्टिं वर्णयति।
यस्त्वशुद्धमति [illegible] ढोरूढो न वितते पदो व्रजसार [illegible] मिदं तस्य जगदस्य सदेववरा। १८४॥ यस्त्व
शुद्धमित्यादिना। शुद्धमित्यतः ज्ञाकनेन थं थ संदर्शेण। वितते संव्याप्ते पदे वस्तु

२४

२३

निरूढः प्रसिद्धः ॥ वस्तुतोऽसदेव जगत्तस्य मूढस्य दृष्ट्या सत्परमार्थसद्रूपं सा स्वास्त्येव ज्ञस्य सारइवसा
रः स्थिरांशो यस्मिंस्तथा ॥ यथा बालस्य वेतालो मृतिपर्यंतदुःखदः ॥ असदेव सदाकारं तथा मूढस्य तज्जगत् ॥
वेतालो बालेन स्वच्छायायामारोपितः विवक्षितः ॥ मृतिपर्यंतदुःखदः मरणपर्यवसायिदुःखं ददद्धिया
सम्सत्सदिवा ॥ ग्राति ॥ ता पूर्ववत्संदेयथा वारि मृगाणां भ्रमतो भवेत् ॥ असत्यमेव सत्याभं तथा मूढमतेर्जगत् ॥
॥९२॥ तथा मूढमतेर्जगत्सत्याभं भवति ॥ तापो मरुभूमिगतः भ्रमतो भ्रममात्राशेषं स्पष्टं ॥ अव्युत्पन्नस्य कन
ककानके कटके यथा ॥ कटकज्ञप्तिरेवास्ति न मनागपि हेमधीः ॥९३॥ कटककल्पनायाः अधिष्ठानभूते क
नके हेम्नि विषये अव्युत्पन्नस्या संज्ञा ॥ तद्विज्ञानस्य कानके कनकविकारे कटके कटकज्ञप्तिः ॥ कटक
यमिति विपरीतज्ञानमेवास्ति मनागपि ईषदपि हेमधीर्नास्ति ॥ नायं कटकः किंतु हेमैवेति प्रमितिर्नास्तीत्य
र्थः ॥ तथाज्ञस्य पुरागारनगनागेंद्रभासुरा ॥ इयं दृश्यदृगेवास्ति न चान्या परमार्थदृक् ॥९४॥ यथार्थदृष्टांतं त
था ज्ञस्याधिष्ठानब्रह्मानभिज्ञस्य इयं दृश्यपदगदृश्यभ्रांतिरेवास्ति ॥ अन्या परमार्थदृक् नास्ति नेदं दृश्यं किंतु ब्र

नैवेति भ्रमिति नास्तीत्यर्थः ॥ नगः पर्वतो वृक्षो वा । नागो गजः । काश्यवेयो वा ॥ एवं हेयामन्नद्दृष्टिं दर्शेर्वो य
पादेयां तन्नदृष्टिं अर्पयतीति दीर्घस्वप्नमिदं विश्वं विद्धि हंतादिसंयुतं ॥ अत्रान्ये स्वगुरुषाय यथा मोजागृत
स्थिताः ॥ ६५ ॥ भूत्रजगति स्वप्न जद्भूत्वन्ये स्वप्नदृष्टाः ॥ गुरुषाय यथा मिथ्या तथा जागतः ॥ ६ ॥ से अन्ये गुरुषा मिथ्या
वा ॥ ६ ॥ अस्ति सर्वमतेरां तपरमार्थघनश्रुति ॥ अन्यैर्विं चिन्मात्रवपुः परमाकाशमाततं ॥ ६६ ॥ परमार्थ
घनं तत्रघनं चेति परमार्थघनं घनीनिरंतरः ॥ अचेत्यचिन्मात्रवपुः विषयचिन्मात्रस्वरूपं ॥ परमाकाशं पर
ब्रह्म सर्वगतं निरंकुशमिति वक्तुमाततमित्युक्तं ॥ ६ ॥ तत्सर्वगं सर्वशक्ति सर्वं सर्वात्मकं स्वयं ॥ यत्र यत्र यथा
दितं तत्र तमेव तत्र वै ॥ ६७ ॥ सर्वं गच्छति जानातीति सर्वगं ॥ तत्सर्वमिति बाधायां सामानाधिकरण्यं सर्वात्म
कं सर्वं आत्मस्वरूपं मनुस्यूततया यस्य तत्सर्वात्मकं ॥ शेषं स्पष्टं ॥ तदेवमेषराड् स्वलीलार्थमुपवर्णितः स्
थितेमुग मिथ्या वा दृष्टादृष्टो तत्संविदः ॥ ६८ ॥ हे राजन्नेषर्द्वलीलार्थं लीलायाः अपत्वे मिथ्यात्वे दृष्टान्तसिद्ध्य

श्री ॥ ४ ॥
६५

168

र्थं॥ अथ बालीलायै श्रीस्त्वर्थमेवमुपवर्णितः॥ दृष्टांतदृष्ट्यः प्रपंचमिथ्यात्वे दृष्टांतनिश्चयालब्धाइत्य
र्थः॥ तस्य पद्माचिदूरथ उवाच॥ ममापि दर्शनं देवि मोघं भवति नार्थिनाम्॥ महाफलप्रदायास्तत्कथं तव
भविष्यति॥ ६६॥ अहं देहमिमं त्यक्त्वा स्वं देहं पद्मनामकं॥ कदा यास्यामि वरदे तन्मे कथय तत्त्वतः॥ २००॥
देव्युवाच॥ अस्मिन्रणवरे राजन्मृतिं संभवतो धुना॥ प्राक्तनं व्यप्राक्तनं राज्यमेतत्प्रस्यस्यमेव तो ष॥ वसिष्ठ
उवाच॥ इत्युक्तेति कथा यावन्मिथो मधुरभाषिणोः॥ तावदुद्विग्नसंभ्रान्तमुवाचोच्चैः स्थितो नरः॥ रा
ष्ठोदेव पट्टिशाचक्रासिगदापरिघवृष्टिमत्॥ महाप्रविबलं प्राप्तमेकार्णवइवोद्धतः॥ आपट्टिशाउभय
तो धारवायुधविशेषः॥ परिघामूलनिबद्धोस्मगुडः॥ शेषस्पष्टी॥ छाननगरे न रसंक्रान्तो लग्नैश्च निव्याप्तदि
क्तटः॥ दहश्चटत्पटास्फोटैः पातयस्यन्तमानेद्यलान्॥ ७४॥ कल्पाब्दघटाद्वल्याव्योम्नि धूममहाद्रयः॥ ब
लाहोरुयनं कर्तुं प्रवृत्ता गरुडाइवोपा॥ नगः पर्वतः॥ कल्पाब्दघटोत्तुल्याः प्रलयमेघसमूहतुल्याः॥

169

ओहमनं प्रकर्षेण उत्रमनमित्यर्थः॥ ससांत्रमं वदस्ये वं पुरुषेतुस्वैः। उदात्रस्फुरयन्नाशां बहिः कोल
हलो महानाहः॥ परुषं कर्कशं॥ व्यासमंताद्रवः शब्दो यस्य स परुषारवः। उदात्रतऊहतः॥ आशादिग्॥
हृहृतां गर्जितां तरस्विनां॥ बलवतां॥ बलादाकर्णकल्पीनां धनुषां शरवर्षिणां॥ हृहृतामतिमतां नं
कुंजराणां तरस्विनां॥ हृहृतां गर्जितां तरस्विनां बलवतां॥ द्रविणान्तरः सहो बलवीर्याणिस्थी
मसशुष्मः सौर्यं चेत्यमरः॥ यद्वा तरस्विनां जववतां॥ रंहः तरस्वी तु रयस्स्यद इत्यमरः॥ ७॥ उसेवटचटा
स्फोटैर्ज्वलतां जातवेदसां॥ पौराणां दग्धदाराणां महाकोलाहलारवैः॥ ८॥ चटचटाहलहलेति
शब्दाः तु कार चटचटास्फोटैः हलहलारवैश्च स धनुषां कुंजराणां च कोलाहलैः उदभ्रददितिपूर्वेणा
चयः॥ ७॥ अथ वातायनाद्देव्यो मंत्री राजा विहरथः। ददृशुः प्रोत्तसन्नादं महानिशि महापुरीं॥ ९॥ वीदना
यनं गवाक्षं वातायनं गवाक्षः स्यादित्यमरः॥ शोवस्पष्टं॥ ७॥ जलयानलसंकुब्बसं कापी वरं हसा॥

श्री॥
९६

सर्वपरबलेयोऽकल्पमेघतरंगिणा॥३॥ कल्पासावर्णवस्थैकार्णवसमयासावेकार्णवस्थसमैव
र्पीवःप्रतस्यरं इवरस्तावेगोयस्य तन्नथा॥३॥ ग्राःकल्पमेघाः प्रलयमेघाः तद्वत्तरंगास्तत्तुल्याकारा
स्मिन्पूपरबलेतऽअकल्पमेघतरंगितेनशेषस्पष्टं॥७॥ कल्पांतवह्निविगलन्मेरुमंदरभासुरोद
यमानमहाकालाग्निज्वालेरंबरस्पर्शके॥८॥ कल्पांतवह्निविगलन्मेरुमंदरभासुरं क[illegible]तवह्निनू
दग्धत्वाद्विगलंतौविभ्रश्यंतौमेरुमंदरौतद्वद्भासुरेभासनशीलो॥७॥ गुहिप्रायमहा[illegible]घा॥उर्जि
तर्जनार्जितैः॥ घोरंकलकलारावैर्मांसलैर्दस्फूर्जस्फूर्जितैः॥१॥ गुहिप्रायमहामेघास्तेषांगर्ज
नानितद्वद्घोरानितस्तर्जनानितैरूर्जितैः अतिदृढैः॥ यद्वागुहिप्रायामहामेघगर्जितस्तद्वद्घोरानिसंतर्ज
नानितैरूर्जितैः॥ कलकलारावैः कोलाहलनिःस्वनैः कोलाहलैः कलकल इत्यमरः॥ कलक
लेतिशब्दानुकारोवा॥ मांसलैः सांद्रैरित्यर्थः॥ कलकलारवैर्दस्फूर्जितैश्च घोरमितिसंबंधः॥ अय

वादस्फजल्पितैर्हृष्टैरभिर्मौसलैः ककल्लकवल्गावैः घोरमिस्यन्दयः ॥७॥ तत उल्मुकरवं
डोग्रतारातरलितांबरा॥ अंगारराशि निपतन्नूरनार्युग्ररोदनं ॥१॥ ततरंलितरसतोर्लघयंतियाल्मुल्मु
करवं उग्रनितान्येवाग्रतरात्युग्रनक्रंदाणिताभिस्तलललितं लुलितमंबरमाकाशं यस्मिन्नुरत
तथा॥ यथाहुः क्षीरस्वामिभिः॥ अंबरं खोलितस्तवलिते लुलितं तोलितावपीति॥ अंगारराशिस्तु नि
पतन्नरनारीपूर्णामुग्ररोदनं यस्मिंस्तथा॥ ७॥ तस्मिन्नंतरे राज्ञमहिषीमत्तयौवना॥ अनुयात
वयस्याभिर्विवेशाभयविह्वला॥ १३॥ वयस्याभिः सखीभिर्नीरोषंस्पृहं॥ ७॥ अथ तस्या वयस्य
का राजानं तं व्यजिज्ञिपत्॥ देवदेवी समायाता पश्चायां ततः परं तरा॥ १४॥ व्यजिज्ञिपय द्विज्ञापित
वती॥ अवबोधन इति धातोर्लुङ्॥ रोषस्पृहं॥ [illegible] तमाहतास्तेते बलवद्भिरुदायुधैः॥ अंतःपुर
धिपाः सर्वे [illegible] शत्रुभिरुहतैः॥ १५॥ पिष्टाश्चूर्णिताः॥ रोषस्पृहं॥ [illegible] रेणाशंक मायातेः परेर्नःउर

शि॥४॥

३०

माहतां ॥ इत्याकर्ण्य विलोक्यासौ देव्यो मुहुश्छायया मन्यतः ॥१६॥ न विद्यते शंका यस्मिंस्तद् दर्शकं ॥ आ
हूतं अपहृती देव्याविति संबोधनं ॥ शेषं स्पष्टं ॥ छ ॥ काम्यतां मम भार्ये युष्मत्पादाब्जषट्पदी ॥ इत्यु
क्तो निर्वर्ण्य राजा कौ प्राञ्जलितलो वनतः ॥१७॥ षट्पदी भ्रमरी ॥ छ ॥ मेने भतिर्भिन्नवनः कंदरादि
व केसरी ॥ लीलां लीलां ददर्शाथ स्वाकारसदृशाकृतिं ॥१८॥ कंदराया दर्याः ईवेति शेषं स्पष्टं ॥ छ ॥
प्रतिबिंबमिवायातां मादर्शे चारुदर्शनां ॥१९॥ स्पष्टं ॥ प्रबुद्धलीलोवाच ॥ किमिदं देवि मे ब्रूहि
कस्मादहमियं स्थिता ॥ या साहमनुवस्त्वं कथं सेयमहं स्थिता ॥२०॥ इयमहं कस्मास्थिता ॥ इय
मस्मा कस्मास्थितेति यावत् ज्ञानवित्रियं योगप्रभावासादिता मानुषशरीरया वयासमानभव
ती सं कथा हा या स्येति आत्मांतरेव भावनाभाविते नैव कृत्रीवत्सदृशा तया कल्पितेत्वाशालीला
त्व समास्थितेत्यक्तरमभिप्रेत्या हा ॥ छ ॥ ज्ञप्तिरुवाच ॥ यावद्भोवो मृतो भर्ता तव तस्मिंस्तदा पुर

173

तदेवंतादृशं चित्तदर्पणे प्रतिबिंबति ॥२१॥ तादृग्लावस्तमेवार्थं तत्रैवायं हि दृष्टवान् ॥२१॥
तमेवार्थं तत्सदृशमेवार्थमित्यर्थः॥ नन्वियं लीलाकल्पिता वेत शुक्तिरजतादाविवास्यां विसं
वादः कथं न ज्ञायते इत्याशंक्याह॥ अविसंवादि सर्वार्थरूपं यत्तस्य बिंबितं। तदेव तादृशे चित्तद
र्पणे प्रतिबिंबितं ॥२२॥ अविसंवादि सर्वार्थरूपं व्यवहारदशायां बाधापरपर्याय विसंवाद
रहितं सर्वपदार्थस्वरूपं तस्य मनसि बिंबितावच्छेदे मनसि स्फुरितं तमप्यज्ञातं तदेव तादृशं
अविसंवादि स्वच्छं चित्तदर्पणे कालांतरे प्रतिबिंबति अविसंवादितया यत्सर्वमनुभूतं तत्सं
स्कारात्मना वर्तमानं कालांतरे चित्तदर्पणे तथैव स्फुरतीत्यर्थः॥ ननु व्यवहारदशायां विसंवा
दाभावे केऽपि तत्त्वमेवासिद्धमित्याशंक्याह॥ व्यभिचारित्वेन दृश्यमात्रस्य मिथ्यात्वं साधयति
स्वप्ने जाग्रत्स्य सद्रूपोऽस्तो जाग्रदसद्ध्रुवः॥ स्मृतिर्जन्मन्यसद्रूपा स्यां जन्माप्यसन्मयो ॥२३॥ जाग्र

श्री॥
७८

२०

...तीनां देशविषयदर्शनपूर्वकं अभिनवलीलायाः सहदशाभ्रांति गृहीतवंशं पूर्वोक्तं विशदयति ॥ आरो
पस्पृष्टो ॥ आरोपेण संन्यासदिदं भ्रांतिमात्रं विसृष्टं च ते ॥ अनुभूतं एव स्मृतं काश्चित् पूर्वानुभूतितः ॥२४
काश्चिद्देशानुभूतयो भ्रांतयो पूर्वानुभूतितः ॥ अपूर्वानुभावाः काश्चित् संस्कारद्वारा जायंते ॥ अपूर्वा
नुभवाः काश्चित् समाद्येषु वासनासमास्तथा ॥ त्वल्लीलात्वसमाचारात्वकुलात्वदशाः सती ॥२५॥ काश्चिदनुभ
पूर्वानुभवान् भवंति ॥ पूर्वानुभवाः कारणत्वेन न विद्यंते यासां ता अपूर्वानुभवाः ॥ काश्चित् समास्सह
शाः ॥ त्वल्लीलात्वसमानलीलात्वकुलात्वसमानकुलात्वदशरथसमान शरीरा ॥ आदितिलीलय
माभाति अतिभा प्रतिबिंबिता ॥ विदूरथस्य भर्तुः पतनं सत्कांत वांगना ॥२६॥ प्रतिबिंबजा प्रतिबिंब
त्वेन जाता ॥ त्वद्भर्तुः प्रतिभेयं लीलेत्याभाति इति संबंधः ॥ तदेवांतःपुरं प्राप्यता दृगात्मा भविष्यति ॥ लीलां
रे विदूरथपुरे ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इत्याकर्ण्य वचो देव्या लीला सा नतसुरास्पदा ॥ पुरः प्रकाशिता वा...

वचनं विहितांजलिः॥२७॥ तत्स्तु रविहरस्थ सुसंस्थास्पदं स्थाने यस्याः सा तथोक्ता॥ विहितांजलिः कृ
तांजलिः॥ त्रोषस्पष्टा देवी भगवती ज्ञप्तिर्नित्यमेवार्चिता मया॥ सा याहस्येव देवेशिता दृश्यो वत्र
मंबिकाः॥२८॥ तन्मे कृपणकारुण्याद्वरं देहि वरानने॥ रणे देहं परित्यज्य यच्च तिष्ठति मे पतिः॥२९॥
अल्पलीथंबकवमानं सहते यः स कृपणः॥ कृपणे कारुण्यं कृपणकारुण्यं तस्मात्॥ शत्रोषस्पष्टं
॥२९॥ अनेनैव शरीरेण तत्रस्यामेतदंगना॥ ९॥ तदस्त्विति देव्योक्तेः सर्वलीलाब्रवीद्यथा॥३०॥ स्वे
नैव शरीरेण किमर्थं लाहमीश्वरि॥ लोकांतरमिदं नीता तं गिरिग्रामकं तदा॥३१॥ देव्युवाच॥ वान
कस्य किंचित्कस्य विदहं करोमि वरवर्णिनि॥ सर्वं संपादयत्यासु संकल्पः प्राणिनां स्वतः॥३२॥ मां समा
राधयत्यासु [illegible] संकल्पोऽस्तवेदृशः॥ मुक्तास्यामिति तेन त्वं तैः प्रकारैः प्रबोधिता॥३३॥ अनयानि
ममेवार्थे [illegible] तादत्तवत्यहो॥ एवं फलति संकल्पो नृणामस्मत्प्रसादतः॥३४॥ वसिष्ठउवाच॥ विहरय

श्री॥
८९

९९

कं सदना निर्गतः ५ परिवारितः परिवारेण महत्ता महारत्नविभूषितः ६ पास्पष्टं आलोक्य वीरगण
नारको ... यथा ... भ्रमं कूटागारसमाकारं शुक्लामाणिक्यमंडितं ७ ॥ कूटं गिरिशृंगं कूटवत् स्थितम् आगारं
कूटागारं कूटागारेण समः आकारो यस्य स तथोक्तः तं यद्वा कूटागारमथागर्दोतत्समआकारं दृष्ट्वा
...योदपतत् उद्दामनाना रवानिर्भरः ॥ शैलभित्तिप्रतिध्वानैर्दारुणो डुंडुभिध्वनिः ॥ ९ ॥ उदपतत् उच्छ्रितः उ
द्दाम नानाव्यवनिर्भरः उद्दामानि उद्धतानि यानि नानानानावाद्याणि नानामेघास्तेषां रवनिर्भरः ... स
... इत्यर्थः ॥ शैलभित्ति पर्वतपार्श्वभित्ति प्रतिध्वनैः प्रतिध्वनिभिः दारु गणो वीर शैलभित्तिप्रतिध्वानदा
रुणः ॥ किंकिणीजालनिध्वानैर्दत्तिसंघट्टीकृतैः ॥ घंटाघटाटकारैः शरसी ... गीति ... दत्तिसंघ
ट्टीकृतैः ॥ शस्त्रसंघट्टनजनितटांकारैः ॥ रवैः ॥ १० ॥ ... बहेतपरस्पर ... परस्परं
नटाङ्कानैर्बदीविकुम्भरोदनैः ॥ शिलाघनकृता ... ध्वनिः ... यथा ...
तो

६२

ति
...
र ८

177

घार तं १

दीरस्वामिनः॥ बंदीहठकृताखीति शिलाघनो निबिडावयवपाषाणः शिलाघनेन मौ शिलाघ
घनकृतंमशेषबलांउकहरंयस्यसतथा॥ उकहरंसुषिरं॥ अतिमहता शिलाघनेन पूरितांउविवरं
शिलाघनपूरितमितिवासीदित्यर्थः॥ ०॥ ...लतयाखात्वज्ञीमादशाशरकुंजरपूरकः॥ तो ...तेनरज
पीनेनांबरससरोधिना॥ ४०॥ ऊंजो...नादिपिहितोदशं दशाशादशादिशो... जगदरस्यैतस्यरका
दशाकुंजरपूरकः॥ ०॥ सूर्खत्वंयौवनेनैवघनतामाययौतमः विवेशारिबलंराजा क्षीराब्धिमिवमंदरः॥
घननांसांद्रतां॥ शेषस्पष्टं॥ उल्कात्तुः शस्त्रसंघट्टज्वलनाउल्मुकाइवा॥ ४२॥ उल्कात्तुर्जलनंचक्रुः॥ ज्वलना
नयः॥ कपीट्योनिर्जलनोजातवेदसखनूनपादित्यमरः॥ ०॥ जगर्जुःशरधाराघाचवर्षतोवीरवारिदाः॥
निपेतुःकंककंकरूरावीरांगणबहृतयः॥ ४३॥ जगर्जुर्गर्जनंचक्रुः॥ कंकोलोहपृष्ठाख्यःपक्षी॥ लोहपृष्ठस्तुकंक
स्यादित्यमरः॥ पेतुःपटपटारावैहतिनिष्पिष्टयोबरा॥ ततस्तूर्यमयाज्ञौयांकबंधनटपंक्तयः॥ ४४॥ पेतुः

पत्तुः पतनं चक्रुः पपटपटारावमिति क्रियाविशेषणं। निष्पिष्टयो निष्पेषाः॥७॥ शरोस्रुः पांसवो रक्तैः रत
स्यायुधवह्निभिः। शरोस्रुः प्रशांताः। तमांसि शस्त्राभयानि चक्रमेण आयुधवह्निरश्मिभिः [illegible]
तामृतिनिश्चयैश्च शरोस्रुः। आयुध्यैकध्यानतः शस्त्राण्यानिर्दृति निश्चयैः॥ अभवत्केवलं युद्धं मपरशस्त्रमन
वमं युद्धैकध्याननतो मृतिनिश्चयैश्च शरोस्रुः। अपशब्दं निःशब्दं यथा भवति तथा॥८॥ समसमरसंवहल्गरो
टकिटकितारवसंपतद्दरांडिरणरणसंमिलन्महाशस्त्रं तिमिनिधिवज्जनमासदुत्तरं तत्र॥४६॥ समसमेनि
शास्त्रानुकारः समसमरवं यथा भवति तथा॥ संवहद्दशासंपतत्शारौघायस्मिंस्तत्तथा। अथवा समाः स
मजवाः समरवाः परस्परसमशस्त्राः संवहंतश्च शारौघा यस्मिंस्तत्तथा। यद्वा [illegible] समसमत्सुद्धं यथा भवति तथा। र
वेण संवहंतः शरौघा यस्मिंस्तत्तथा। अथवा समं युगपदेव समर[illegible] यथा तथा संवहंतः शरौघा यस्मिंस्तत्तथा।
टकिटकि नेति शस्त्रानुकारो कलकलेति च। [illegible]डी नाम आयुधविशेषः उत्तरत्व मात्रे दृष्टांतः। तिमिनिधिवत्

मुद्वन्न।देवीतिनोस्माकंनोइत्यत्रावेविद्रुतवारणेअपलापितगजेरणइतिसंबंधः।वसिष्ठउवाच।
एतस्मिन्वर्तमानेतुघोरेसमरसंभ्रमेलीलाद्वयमुवाचेदंदेवीभगवतीप्रतिस्पष्टा।देवि कस्मादक
स्मान्नोनुत्तोजियतिनोरणो।वद्दैव्यपितृष्टायामस्मिन्विद्रुतवारणे।४८।देवीतिनोस्माकंनोइत्य
त्रावेविद्रुतवारणेअपलायितगजेरणइतिसंबंधः।देव्युवाच।चिरमाराधितातेनविदूरथनृपारि
णा।अहंप्रभोजयार्थेननविदूरथप्रार्थिता।तेनासौवैवजयतिजीवतेचविदूरथः।अनेनेमुक्तएव
स्यामहमित्यस्मिन्भाविता।५०।स्पष्टं।चितिभारूपिणीतेनबालेमुक्तिर्भविष्यति।एतद्दीयस्त्वयंरा
जेयोराज्यंकरिष्यति।५१।चितिभारूपिणीमनोमयी।शेषंस्पष्टं।श्रीवसिष्ठउवाच।एवंदेव्योर्वदत्यो
स्तुबलयोर्युध्यमानयोः।रविर्दृष्टमिवाश्चर्यमाजगामोदयाचलं।५२।युध्यमानयोःसतोः।छ।शेषं
स्प।भुवनंकज्जलीभोधेरिवोहृतमराजतापूतःकनकनिष्यंदसुंदरारविरस्मयः।५३।कज्जलेम
षी

x उद्धृतकंधरस्तुन्नतग्रीवां धनुरास्फालयामास धनुर्ज्यामाजमानेत्यर्थः। परिवादिता दिगंतपरिनादितानि यस्मि-
न् कर्मणि तत्तथा।४ ओघ

कनकाभिःस्यंदाः सुवर्णशालाकाः सैनिकाः सेनायां समवेताः सिंधु सिंधुनामको एतस्मिन्नं-
तरे सेनाः सर्वाः संकुपमायपुः। आसीद्रणांगणस्त्रस्य मिथोऽल्पोऽन्यसैनिकां।५४। सैनिकाः
सेनायां समवेताः शेषस्पष्टं॥ आप्य राजाऽपरः शत्रुं सिंधुमुद्धृतकंधरो धनुरास्फालयामास परिव-
दित दिङ्मुखं।५५। सिंधुः सिंधुनामको॥ कल्पांतलवणास्फोटइवामरगिरिस्तटाः विससर्जोजिता
राजा प्रातरर्कः करानिव।५६। आस्फोटो वाभिहतिः। अमरगिरिर्मेरुः। करान् किरणान्। तीक्ष्णाः प-
रमदुःस्पर्शाः शिलीमुखपरंपराः। सिंधोरपि तथैवासीच्छक्तिलाघवमेव च।५७। शिलीमुखाः साय-
काः॥ एवं सिंधुर्महाबाहुश्चिरं सममरं सह नि। भित्वा वज्रसमैर्बाणैः क्रीडित्वापीडयामास गारव
हूरथ।५८। स्पष्टं॥ छिन्नध्वजं छिन्नरथं छिन्नाश्वं भिन्नसारथिं। छिन्नकार्मुककवर्माणं भिन्नसर्वांगमाहवे
५९। कार्मुकं धनुः। वर्म कवचः॥ शेषस्पष्टं॥ हदि स्पार्शिलापट्टहट पीवरमूर्धनि। भित्वा वज्रसमैर्बाणैः

१ निःकायः पुंजपाशी स्फरः हटमास्त्रिया नित्यमरः १

पातयामास भग्नवल्लोऽ१०॥स्फारो विपुलो यः शिलापट्टः तद्वद्दृढः पीवरः प्रीनश्च पृष्ठ ऊर्ध्वभागो यस्य त
त्तथा। त्रोथ स्पष्टं॥छ॥ हतो राजा हतो राजा प्रतिराजेन संयुगे इति शब्दे समुद्भूते राष्ट्रमासीत्समाकुलं १
स्पष्टं॥ उपस्करभाराढ्या विद्रवच्छकटव्रजाः आक्रंदात्तकलत्रौघविद्रवन्नगरौकसः १२ भाण्डानां उ
पस्करणानामुपकरणानां च भारो येषु विद्रवच्छकटानां व्रजः समूहो यस्य राष्ट्रस्य तत्तथा। आसमंता
क्रंदो रोदनं आक्रंदस्तेनार्त्ता दुःखिताः कलत्रौघा यस्य तत्तथा। विद्रवन्तः धावन्तो नगरौकसो नगरभवा ना
गरिकाः पुंजो यस्य तत्तथा॥छ॥ एतस्मिन्नंतरे लीलातामुवाच सरस्वती। श्वासावशेषमालोक्य भर्तारं भ
स्मगतं तदा १३ प्रवृत्तो देहमुत्सृज्य मज्जत्यर्यमिहाभिकाम्तत्त्वरिमनुयास्यामि दयां कुरु महेश्वरि १४ उत्क
राज्ञी तुष्या नासा सामर्थ्यवती कणा शावु त्सुवे पेवालोकाराप पञ्जीणी वनमुस्तलो १५ ॥छ॥ त्सुवे लव
कारा॥ युना। चिति धा तो लिङ्॥ पेलवस्त्वविलाकारो यस्याः सा पेलवाकारा। पेलवं विरलं तन्वित्यमरः

२१

खर्परं २

मेघमार्गमितो [illegible] प्यवातस्कंधानथो पुनः ॥ सूर्यमार्गाद्विनिर्गत्य तारामार्गमतीत्य चा ॥ ६५ ॥ ब्रह्मादिस्थानमात्य
म्यथ ब्रह्मांडखर्परं ॥ ब्रह्मांडकैः पालैर्ब्रह्मांडकपालः स्यात्तच्च परः कपालो ख्यातो यमरः ॥ ब्रह्मांडखर्परं भित्वा
ऽवाद्यावरणानि ततः ॥ समुल्लंघ्य पुरः प्राप महाविहगनांतरं ॥ ६६ ॥ महाविदेवपरमात्माख्या गगनं तस्यांतरं मम
[illegible]ध्यं महाविहगनांतरं ॥ परमात्मनो विष्टपि व्याद्यावरणवस्तरिक्तेदमाशंक्याह ॥ अदृष्टपारपर्यंतमतिवेगा
न धावतो ॥ सर्वतो गरुडेनापि कल्पकोटिशतैरपि ॥ ६८ ॥ गरुडेनाप्यदृष्टपारपर्यंतमिति संबंधः ॥ छ ॥ तत्र ब्रह्मा
ऽलक्षाणि संख्यसंख्यानि भिन्नशिराः ॥ तान्यन्योन्यमदृष्टानि फलानीव महावने ॥ ६९ ॥ तत्रैकस्मिन्पुरः संस्थे वि
ततावरणान्वितं वेधयित्वा विवेश तः आपतत्स्वनपत्तनं ॥ ७० ॥ तत्र तन्मंडपं प्राप्य देवीशक्तिकपर्दहिता ॥ प्रवि
श्य कुब्जगुरुस्तस्य शवस्य निकटे स्थिता ॥ ७१ ॥ स्पष्टं तं दृष्ट्वा चिंतयामास चेतसा स्फुरितात्मना ॥ एवमेजचिता
ऽत्तान्नूनं वीरवरार्णाः ॥ ७२ ॥ स्फुरितात्मना चलितस्वरूपेण विस्मयोत्फुल्लस्वरूपेणेत्यर्थः ॥ छ ॥ अदृद

ष्वांबरो देवनतत्तः अथ समागताः॥ इति संचिंत्य सा हस्ते गृहीत्वा चारुचामरा वीजयामास राजेंद्रं लीला ललि-
तयौवना॥७३॥ वसिष्ठ उवाच॥ एतस्मिन्नंतरे राज्ञः पतितस्य महीतले जीवं ददृशतुर्देव्यौ दिव्यदृष्ट्यानुभोगतः॥७४॥
यथ जीवकला लीलाज्ञप्तिभ्यामिति त्रयं ततः॥ सुप्तेव जीवजीवलेखा तु योगिन्यौ ते न पश्यति॥७५॥ केणाद्धि
वा॥ स्वैरं जीवलेखाप्यथाययौ॥ ततो ददृशतुस्तत्र शवशय्यैकपार्श्वगौ॥७६॥ तमेवानुसरंत्यौ ते समागत्य स ग-
तरं गगनतोपमराजपुरं आप्य लीलांतःपुरमंडपं॥७७॥ स्पष्टा लीलाविदूरथस्याग्रे अवस्थिता॥ अथ समागतां॥७८॥ एत-
स्मिन्नंतरे ज्ञप्तिर्जीवं वैदूरथं पुनः॥ संकल्पेन रुरोधाथ मनसः स्पंदनं यथा॥७९॥ वैदूरथ विदूरथसंबंधिन अयं जीवः शा-
वं शरीरं मा प्रविशतु अकारोतावन्निषिद्धवत्येवं लक्षणेन संकल्पेन रुरोध निरोधनं चकार॥८०॥ ततो भगवती
मा लीला ललितलोचना॥ देवि सर्गात्कनो देहः कथं मम न दृश्यते॥८१॥ ललिते सुंदरे लोचने यस्याः सा तथो-
क्तस्तदा ज्ञप्तिरुवाच॥ शृणु देहस्य किं वृत्तं तव लीले महाराये समाधौ त्वयि लीनायां तदा तव कलेवरं॥८२॥ म-

श्रीला॥
१०३

नारायोभिप्रायोस्याः सा तथोक्ता। निर्जीवं पतितं तं ह्रमोसंशुष्कमिव पल्लवं। काष्ठकुड्योपमो जातः शवस्तु हि
नशीतलः।७।ततो मंत्रिभिरागत्य मृतोयमिति निश्चयैः। वितो संक्षिप्य सहृतं दग्धं चंदनदारुभिः।८।इदानींत्व
मिहालोकय सशरीरा मुपागतो। परलोकादागते तिमहच्छिन्नं तु विष्यति।८३। स्पष्टं। आतिवाहिकदेहेन प्रतिभ
मात्ररूपिणा। दृश्यसे सांप्रतं वं तु योगर्द्धिबलदृंहिता।८४। आतिवाहिकदेहेन लिंगशरीरेण प्रतिभामात्रं प्रती
तिमात्रं रूपं स्वरूपं यस्य स तथा तेन। विस्मृतस्तव देहोसौ वासनायाः परीक्षया। रूढातिवाहिकदृशः प्रशाम्य
त्याधिभौतिकः।८५। आतिवाहिकदेहेन लिंगशरीरेण देहः स्थूलः। वासनास्थूलदेहवासनया रूढातिवाहिक
दृशा दृढलिंगशरीरप्रमया स्वप्नदेहवन्मनोव्यतिरिक्त आधिभौतिकदेहो नास्तीति दृढप्रमैयेत्यर्थः।। अत एव
तुः। जीवन्मुक्तस्य शरीरं प्रातिभासिकमिति।७। नदेहिया मोलीलायै लीलैसंकल्पलीलया। आत्मानंदर्शी
यावोस्यै व्यवहारः प्रवर्त्ततो।८६। संकल्पलीलया संकल्पक्रीडया यावदात्मानंदर्शया चस्तावद्व्यवहारः प्रव
र्त्ततामिति संबंधः। तावच्छब्दार्थे यावच्छब्दः। लीलेव मे आवां तावत्पश्य वितिज्ञप्ति देव्या चिंतितं सतीत्यन्वयः।।७
।८७।आवां तावदिमे लीलापश्यपश्येत्येव चिंतितो। इति श्री देव्या ततस्तत्र लीलावलविलोचना।।८

गरुडमालोकयामास तत्रेऽजः स्फुजभास्वरं ॥ गरुडमालोक्य पुरतो लीलां शक्तिं विलोक्य वा । ७ ॥ अथायसंभ्रमव
तीतयोः पादेषु सापस्तत्र २ ॥ ७ पा विज्ञा द्विष्टरेषु ज्ञप्तिलीलेवै ते ततः ॥ ८ ॥ ज्ञप्तिरुवाच हे हंसहारिगामिन्यो
लीलेललितलोचने ॥ ७ ॥ आपयामो नृपतिं शवतल्पतलादिमं ॥ ८ ॥ हंससारिगामिन्यो हंसवन्मनोहारि
गामिन्यो लीलेललितलोचने इति संबोधन प्रथमा द्विवचनं ॥ शेषं स्पष्टं ॥ इत्युक्ता मुमुचे देहं जीवमामो
दमिव पद्मिनी ॥ स समीरलवाकारस्तन्नासानिकटं ययौ ॥ १० ॥ हरव्याख्या मनो हरतीयः परिमलः स आ
मोदः तं आमोदः सोतिनिर्हारीत्यमरः ॥ समीरो वायुः ॥ १० ॥ घ्राणकावृशं विवेशासु वंशरंध्रमिवानिलः ।
पं तस्य जीवं वदनं तस्य तत्कांतिमाययौ ॥ ११ ॥ स्पष्टं ॥ क्रमादंगानि सर्वाणि सरसानि चकासिरे । स्फारयाम
समोगानि रसवंति मृदूनि च ॥ १२ ॥ चकासिरे दीप्तिं चक्रिरे । स्फारयामास बहुलीचकार ॥ शेषं स्पष्टं ॥ श्री
उन्मीलयामास दृशौ विमलालोककारिणी ॥ ७ ॥ तत्रस्थो ब्रह्मसकायो विंध्याद्रिरिव जंगमः ॥ १३ ॥ स्पष्टं ॥
उवाच कः स्थितवानिति घनगंभीरनिस्वनं ॥ लीलाद्वयमथास्याग्रे प्रोवाचादित्यतामिति ॥ १४ ॥ घनगंभीरनिःस्वनो मेघ

प्र० ॥
१०४

गं श्री रति निर्नमेयथा तथा दिश्यतामज्ञाव्यतां ॥ त्रोषं स्पष्टं काव्यं केयं कृतश्चेयमित्याह सविलोकयन् ॥
तस्मै लीलाश्च हे देव श्रूयतां यद्वदाम्यहं ॥ स्पष्टं महिलातवलीलोहस्या कृनीसहचूर्हिताउयंतेमहिला
लीला द्वितीया लीलयामया ॥ ३६ ॥ महिलावनितानुसत्यमसः ॥ ७ ॥ पराजिताश्च दर्थेन प्रतिबिंबमयी श्रु
ता ॥ शिरोभागोपविष्टेयं येयं हेममहासने ॥ ३७ ॥ त्वद्दर्थेनेत्यस्य योजनेन निमित्तेनात्रोषं स्पष्टं ॥ ७ ॥ एषा स
रस्वती देवी त्रैलोक्यजननी श्रुता ॥ इत्याकर्ण्य समुत्थाय राजाशु न्निपदाश्रयोः ॥ ३८ ॥ पप्रात तत्रयतोस्तुत्वा
सरस्वति नमोस्तु ते ॥ इत्युक्त्वैवं तं हस्तेन स्पृष्टो वाच सरस्वती ॥ ३९ ॥ स्पष्टं ॥ सर्वापदः सकलदुःख तद्धेय ३९
श्च गर्भ तु वः शिवमनंतसुखानि सम्यक् ॥ श्रीयां तु नित्यमुदितां जनतां तु वं तु राष्ट्रे स्थिरां श्च चि[illegible] संस
तु सदा महांतः ॥ ४० ॥ जनता जनसमूहः ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ सरस्वती तथेत्युक्त्वा तत्रैवांतर्हिमाययौ ॥ जय
मंगलपुण्याह घोषघुंघुमघर्घरा ॥ घुघुमो घुघरइति शेषे ष्टानुकारः ॥ जयघोषेण मंगल पुण्याह घोषेण प

187

त २

पावधुंधुमध्यनयः घर्धैरध्वनयोयस्मिंस्तथा॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णं ततोऽन्तःपुरमंदिरात् ततोऽसि विविदु
र्विश्रामं त्रिणो ॥२६॥ पुत्रं अथ तां ॥११॥ लीलालीलावरोजाय जीवन्मुक्तामहाधियः रेमिरे सर्वदृष्टौ कृथनैः सु
रतैरिव ॥२॥ प्रज्ञप्तिज्ञानसंबुद्धो राजा लीलाद्वयान्वितः स्वके च वर्षाणि तान्यष्टौ तत्रजा राज्यमनिंदितं ॥३॥
शशिज्ञानबुद्धिदेव्या प्रदिष्टज्ञानवाक्यैः सम्यग्बुद्धस्य यः जीवन्मुक्तास्त इत्येव राज्यं निहतकंटकं
कृत्वा विदेहमुक्तत्वमासेदुः शुद्धसंविदः ॥४॥ ॥७॥ ॥इति श्रीवाल्मीकीयमोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे
मंडपोपाख्याने लीलोपाख्याने श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमपूज्यपादशिष्य श्रीमदास्मसु
रव्यके लीलानिसारचंद्रिकायां षष्ठः सर्गः समाप्तः ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥आकाशजाख्यान लीलाख्यानाभ्यां
विस्तरेण प्रतिपादितमर्थं सुखप्रतिपत्तये संक्षेपेण वक्तुं प्रस्तावयति ॥७॥ वसिष्ठ उवाच ॥ एतत्ते कथितं राम
दृश्यदोषनिवृत्तये लीलोपाख्यानमनघ घनतां जगतस्त्यज ॥१॥ दृश्यदोषनिवृत्तये दृश्यमेवसत्य

अ ६॥
१०९

तया प्रतीयमानदोषस्तस्य निवृत्तये घनतां सान्द्रतां सत्यतामितियावत् ॥ ६ ॥ असदाभासमहं
ब्रह्मास्तो हृष्यहंकृतिं तां हृत्त्विहै खवद्गुरानेशाभिधमव्ययं ॥ ७ ॥ असदेवैतो निर्वचनीयस्य प्रपंचो भा
स्फुरणं यस्मात्तदसदाभासं यद्वा सत्रैव अविद्यमानभासो दृश्यो यस्मिंस्तदसदाभासं ब्रह्मा
स्वच्छस्वरूपं ब्रह्मशब्दस्यार्थद्वयमाह ॥ अहंकृतिं मायिकप्रपंचेनोपचितं अहंकृतिं हृत्वा निरंकुशामि
त्यसंपन्नं तत्त्वदृष्टिविपरीतदृष्टिभ्यां हृत्वा अहंकृतिं द्वयोरेकत्राविरोधः चिरशान्तिस्वरूपं गुरुं खवद्गु
णं करस्तूपं गीर्षास्माद्वा ततः पर्वतो गीर्षो देतिस्तर्यई इति श्रुतेः ॥ मजया वा निवातायं स्तर्यस्तपनि
ऋया ॥ ८ ॥ अग्निरिहोस गिरिभिर्भूर्नर्मज्जति मजयादिति उवेगेड्वनाद्यानंद व्रवैविधं ब्रह्मास्ति रे न
ह्रीदं तदिति विकिय्य निर्दिश्यतामित्यत आह ॥ ९ ॥ शेषे स्पष्टे तस्य यत्समनाहूर्णब्रह्म सदं मचिन्हि
तदिदामव्यनिर्देश्यं तच्छांतं परमं पदं ॥ १० ॥ समं दृश्योस्य त्रिनाशायोरैकस्तूपं यथासर्वेषु [illegible] तेषु [illegible]

न ३१

क्रि तमस्यां छीनं विदां ज्ञानि नामप्यनिर्देश्यं अवाच्यं क्षीरमाधुर्यवत् शान्तं निर्विकारं तद्विष्णोः पर
मं पदमित्याद्यभिप्रमाणकं तदिति सूचयति परमं पदमिति ॥३॥ ब्रह्म तत्त्वमध्यारोपापवादाभ्यां प्रति
पादयति ॥७॥ ब्रह्मणः स्फुरणं किंविधं द्वाभ्यां बुधेरिवादीपस्यायाथ्यवा तस्येतं जीवं विद्धि राघव ॥४॥ ब्रह्म
णामित्यादिभिः एथ ग्राक्षों तनोपन्यासे ऽपि समुच्चये ॥ आद्यातां बुधेरिवाऽवा तस्य दीपस्येवोपि ब्रह्मणः
किंरवेद्यस्फुरणं बलमति तं जीवं विज्ञानीहि ॥७॥ तदेवं घनसंवित्या पात्यहंतामनुक्रमात्रावक्ष्यये
स्वे ध नाभिक्या स्वांप्रकारां तामिवा ॥५॥ तदेव तत्स्फुरणमेव घनसंवित्स्या सांऽहं संकल्पेन निबिडाहंकारा
रजवन नयेतिया व ॥ अहंतामहंकारतां व क्रौरैनः स्वल्पांशाव न्यणुः संकल्पोन्मुखतां मनो भावेन नी
तं संमुखतां यातिस्वच्छ हंकारोन्नवृत्त तं । वित्तं वतोमनो मायाप्रकृतिश्चेति नामभिः ॥६॥ संकल्पोन्मुखता
मनोम [illegible] तां ॥ अप्यर्थे उत शब्दः ॥ अथ हंकार उतसंकल्पोन्मुखतां यातः स नु वित्तमित्यादिना ॥

भु २

क १

श्री यो
नु ० ० ६

सम्भित्तोपचयानं दृश्यं भवतीत्यध्याहृत्य योजनीयं ॥ ७ ॥ परस्मात्कारणादेवं मनः प्रथमं समुदितं मन
नात्मकमाभोगि तेनेदं तन्यते जगत् ॥ ८ ॥ एवमुक्तक्रमेण परस्मात्कारणाद्ब्रह्मणः प्रथममभिवृत्तं मनस्तत्स्यंच्य
मननात्मकं आभोगि च भवति । आभोगः परिपूर्णता सास्त्यस्याभोगि । स्वकार्यं जगद्व्यापित्वात् ॥ ८ ॥ तस्या
भोगित्वमुक्तं विशदयति ॥ ८ ॥ अपारावारविस्तारसंवित्सलिलवल्गनैः । चिदेकार्णव एवायं स्वयमात्मा विजृ
म्भते ॥ ९ ॥ पारं परतीरं अवारमर्वाक्तीरं पारावारे परार्वाचीतीरे इत्यमरः । अपारावारे विस्तारो येषां तान्य
पारावारविस्ताराणि । संविद एव संकल्पापरपर्यायाः सलिलानि संवित्सलिलानि अपारावाराणि च ता
नि संवित्सलिलानि च तैश्चिदेकार्णवरूप एवात्मा मनो भूत्वा अपारावारविस्तारसंवित्सलिलवल्भनैः स्व
यं जगद्रूपेण विजृम्भत इत्यन्वयः ॥ ९ ॥ दीर्घस्वप्नः स्थितिं यातः संसाराख्यो मनोवशात् ॥ १० ॥ असम्यग्दर्शनाल्लक्ष्णा
विवर्त्तप्रत्यययोर्द्वयोः ॥ ११ ॥ स्पष्टीकृते यथा नास्ति चिदात्मजीवयोस्तथैव भेदोऽस्ति न जीवचित्तयोः । यथैव भेदोऽस्ति

नजीवचित्तयोस्तथा ॥ वभेदोऽस्ति न चित्तसर्गयोः ॥१०॥ वाचारंभणं विकारो नामधेयमित्यादिश्रुतेः ॥ चिदा
सतत्वयोर्जीवब्रह्मणोः कार्यकारणयोर्द्वैतं भेदो यथा नास्ति तथा जीवमनसोः कार्यकारणयोर्नास्ति
भेदः ॥ एवं मनःप्रपंचयोरपि कारणाद्यात्मनोर्न भेदः ॥ उक्तेऽर्थे स्वप्नाख्यानमवतारयति ॥ वसिष्ठ उ
वाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ राक्षस्योक्तं महाप्रश्नजालमावलिताखिलं ॥११॥ आकृति छि
सा विद्याराणामपि तामसानां कथं चेहिंसानभिसंबंधिपूर्वं प्रयत्नातिशयेनापवर्गमार्गः सन्नुदी
तिदर्शनार्थं चेदमाख्यानमिति ज्ञेयं ॥ आवलिताखिलं क्रोडीकृतसर्वा कज्जलपंकोद्भूर्मखीपंकगिरेः
उत्तरस्यां दिशि शैलभंजिकेव चक्षुत्रलिकेव प्रतीयमाना ॥१३॥ स्थिरविधुकद्वतानेत्रा खरुज्जूरतरुजानुक
वैदूर्यश्लपर्णीपनखास्नायुग्रंथिदेहिनी ॥१४॥ स्थिरे ये विधुकद्वते तद्वन्नेत्रे वयस्याः सा तथोक्ता ॥ अत्र तो
पमोपमानसंरूकप्रण प्रधानविशेषः ॥ स च दीर्घो भीर्म्हरश्च जयति तद्वज्जानुनी यस्याः सा तथोक्ता ॥ वैदू

रत्नैः कृतं सर्पवद्दग्रनखा नियस्याः सा वैदूर्यश्रूर्पोग्रनखा। वैदूर्यशूर्पोग्रनखेति क्रियिराख्याय वै
वसमसादैः कृवेशनानि स्त्रायूनामस्थ्नां चर्म थिभिदैहो यस्याः सा स्त्रायस्थिचर्म थिदेहिनी। तस्या विठ्ठल
कायवाडुर्लजौवान्निजांधसः। अतृप्तोर्णवलेखापाइवाश्नर्जाठरोनलः ॥१३॥ निजांधसः स्वान्नस्य
नरमांसादिलक्षणस्य। अर्णवलेखाया जठरस्थवोडवानलइव तस्या जाठरानल औदार्य
ग्निरतृप्तो भूत्। वडवानलजिह्वेव चिंतयामास चैकदा जंबूद्वीपगतान् सर्वान् निगिरामि जनान्यदि
॥१४॥ निगिरामि ग्रसामि। शेषस्य ष्टं। अनारतमनुधावंतं जलराशिमिवार्णवः। मेघेन मृगतृष्णेव तन्मे तु
पराम्यहं ॥१५॥ मृगतृष्णा हि मरुमरीचिका मेघेन सेचनाच्छाम्यति। तपः करोमि परमं सुखिन्नैनैव स्वे
तसा ॥ इति संचिंत्य सा सर्वजंतुजातजिघांसया ॥१६॥ तत्र सर्वजंतुजातजिघांसया सर्वप्राणिसंहा
रननेच्छया। तपोर्थमथ सस्मार पर्वतं भद्रतुंगमं। तत्र गत्वाथ सा स्नाता तपः कर्तुं कृतस्थितिः ॥१७॥

अतिष्ठदेकपादेन चंद्रार्को स्पंदलोचना क्रमेण दिवसाः पक्षास्तस्या मासास्ततो युगा॥ष्टा॥चंद्रा
र्कयोः स्पंदेऽनुगतिलोचने यस्याः सा चंद्रार्कस्पंदलोचना चंद्रार्कदत्तदृष्टितया तदनुसारिलो
चनेत्यर्थः॥७॥ शीतातपेऽनुलीनायाः कृतायाइव शैलतः। अथ वर्षसहस्रेण तां पितामह आययौ।
१९॥ शैल तदुपादानकारणात्। कृतायाइव स्थितया। शेषं स्पष्टं। दारुणं हित्तपस्विन्यै नीयाना
मपि ज्ञायते मनस्वेवज्ञणम्येनं सा तथैव स्थितासती।२०॥ स्पष्टो कोवरः दृदृयायालमितिवि
तापरोऽत्ववशाभाः स्मृतम्रार्थयिष्यहं वरमकमिमं विभुं।२१॥ अलंशंकः। आइतिस्मरणे आःग्र
हस्मृतौ वाक्य इत्यमरः। शेषं स्पष्टं॥ अनायसी चायसी वस्यामहंजीवस्तविकाशं॥ यथाभिम
तमैतेनयसैयं सकलं जनी।२२॥ अनायसी चायसीव अलोहमय्यपि लोहमयी च रविकाशीवा
वांसी [illegible] तेन वरेणाज्ञ गद्य यथाभिमतं क्रमेणाकुन्नाशाय ग्रसेयमिति संबंधः॥७॥ प्राणिनां

क्रमेणाकुद्दिनाशाय कुद्दिनाशः परंस्तुरर्थाः

श्री॥
१०८

या॰ ६

सहसर्वेषां हृदयं प्रविश्याम्य हं।२ इति संचिंतयंतीं तामुवाच कमलालयः॥२३॥ सहस्राणेः स
हे सर्वः॥ब्रह्म॥ त्विच प्रविश्य हृदयं प्राणेरितिः॥ उवि कर्कटिके रक्षः कुलशैलाभ्र मालिके॥ उत्ति
ष्ट तव तुष्टोस्मि गृह्णाभिमतं वरं॥२४॥ रक्षः सा॥ कुलमेव शैलस्तस्याभ्र मालिके हे रक्षः कुल शैल
भ्र मालिके॥ शेषं स्पष्टं॥ कर्कट्युवाच॥ भगवन्भूत भव्येश स्वामहं जीव सूचिका॥ अनायसीच
यसीच विधेहास्य स्मिन्वरं॥२५॥ विधेहि वितिरं॥ कर्कट्या प्रार्थितः॥ भोः का॥ शेषं स्पष्टं॥ वसिष्ठउ
वाच॥ एवमस्त्विति तामुक्त्वा उनराह पितामहः॥ सूचिका सोपसर्गा त्वं भविष्यसि विषूचिका॥२६
सिद्ध जीव सूचि विवदा नास कलजनानामसर्व दुःसागर निमज्जनं माभूदिति जगति स्थितप्रव
विघमान विसूचिका व्याधि त्वावेत अस्यैव दाउ मित्र प्राप्तकर्मानुसारी भगवानुनराह पि

सू॰ १

तामहः॥ सूच्चिकासोपसर्गेति वीप्सनेनोपसर्गेणासह वर्त्तन इति सोपसर्गस्सूचिकाम् विध्यसि सो
पसर्गस्सूचिकामेदर्शयति॥७॥ दुर्भजिनादुरारंभा सूखादुःस्थित यथ्ययोदुर्दृशवासिनोदुष्टास्तेषां
हिंसांकरिष्यसि॥७॥ स्पष्टार्थं विस्यहृदयंप्राणेः पहलीहादिबाधनाशवातलेखा मिकाव्या
धिर्नविध्यसि विषूचिका॥२८॥ विषूचिकेति पमेति पमोनामरोगः॥ श्लीहागुल्मः पमनल्ल श्लीहादि
निर्बाधनाद्विषूचिका व्याधिर्नविध्यसि तस्याः स्वरूपमाह॥ वातलेखेति विषुशक्तिः॥ सगु
णं निर्गुणं चैव जनमासादयिष्यसि सगुणानां चिकित्सार्थं मंत्रोयं उमयोच्यतां॥ ॐ क्रीं स्फु
रां विषुशदाक्रयेन मो भगवति विषुशक्ते ६ हि ६ तां हर २ दह २ हन २ पच २ मथ २ उत्सादय २ दूरे
कुरु २ स्वाहा॥ विषूचिके हे तहिमवंतं गच्छ जीवसः २ चंद्रमंडलं गतोसिस्वाहा॥ अस्यार्थः॥
हे विषुशक्ते अस्माद्वरः संबोध्य तेजीवेति हे जीव चंद्रमंडलमभृत मूर्य गतोसिस्वाहा॥ स्वास्थ्य
यस्मागच्छ [illegible] ममात्मा हृत्यमानं जीवात्मकं हृदि श्चंद्रमंडलं स्वयं गच्छ इत्यर्थः॥

श्री॥
१०९

इति मंत्रीमहामंत्रं न्यस्य वामकरोदरे। माङ्गेयद्यान्तराकारं तेन हस्तेन संपुतः॥२०॥ मंत्रं महा
मंत्रं मंत्राणां मध्ये महामंत्रं वामकरोदरे वामपाण्यंतः प्रदेशे तस्य तल इत्यर्थः। न्यस्य न्यासं
कृत्वा मांत्रिको दक्षिणहस्तेन वामपाणितले मंत्राक्षराणि लिखित्वेत्यर्थः। आन्तराक
रे व्याधिताकारा संयतो नियतः॥७॥ हिमशैलाभिमुख्येन विधृतां तां विचिंतयेत्। आकर्णं
कर्कशां हस्तां मंत्रमुद्रां मर्दितां॥२१॥ मंत्रेण वसुधाहस्तेन मर्दितां॥ अशेषं स्पष्टं॥ आन्तरं चिंतयेद्
देहे रसायनहृदि स्थितं। अजरामरणं मुक्तं सर्वाधिव्याधिवर्जितं॥२२॥ रसायनहृदि अमृत
स्यंतरे।॥७॥ स्पष्टमन्यत्र। साधको हि शुचिर्भूत्वा स्वाचांतः सुसमाहितः। क्रमेणानेन सकलाः
रधीयता स्पष्टं।॥७॥ अथ आदेशमात्रासा ततो व्यं गुल्लिरूपिणी। ततो माषशमी उत्त्या ततः स्व

चीवस्त्वसा ॥३४॥ माषशमी तुल्या माषशिंबा तुल्या माषबीजकोशमेत्यर्थः ॥ शमी शिंबा
त्रिष्वथ रइत्यमरः ॥ कस्य विद्धिवशाग्रस्य क्षीणस्य विपुलस्य वा प्रविश्यांतर्वतिस्त्वची त्वचस्यंति वि
षु विका ॥३५॥ वातस्त्वचीवाद्यात्मकस्त्वचीसती ॥ अति विष्टत्विका ॥ तिशायितविशत्विका व्याधि
जीविता ॥ शेषं स्पष्टं ॥ कस्य चित्तनुदेहस्य सुस्थस्य विकलस्य वा प्रविश्य जीवस्त्वचि त्वचस्यंत वि
षु विका ॥३६॥ तनुदेहस्य कृशदेहस्य विकलस्य स्वस्थस्येत्यर्थः ॥ जीवस्तु चिव इतीं ति मित्र सप्त
मी देहद्वयेनेति ॥ कृसीदेहस्य नष्टवाशास्त्वचीस्तपदेहद्वयेनेत्यर्थः ॥ यथोक्तं हेतासिद्धे ।
अथ न्यास्तत्व लघी सा यथा जीव विष्टत्विका ॥ व्योमात्मिका निराहारा व्योमवृत्ति शरीरक
॥ एवमरमा स्तनुजीतास्त्वचीद्वयमयी दिसा ॥ नीहारो अंशुककापासंकापासंभुकपेलवा ॥ शत
[illegible] प्रविश्य हृदयं नृणां ॥ बोधयंतीततः क्रूरा भवव्यामदिशोद्वौति ॥ ३ ॥ ७ ॥ एवं वस्तु

श्री ॥ ११०

निर्वर्णा...णिघ्राणेकधातिनी।देहदयेनबभ्रामव्योम्निप्रमितंलैलैतलैतथा।३७।व्यर्थका
लेनमहमाकर्ककर्कटीवनराक्षसी।।निर्वेदमंतरगमद्विघ्रष्टंकिमिदंकृतं।३८।।निर्वेदंवैराग्यं।धिगिति
निंदायांधिङ्निर्भर्त्सननिंदयोरित्यमरः।शोकस्पष्टं।किमहंस्वकाजातास्त्वांकिमिवमास्यति।स्त
चीयंरक्तमांसानांकेणमात्रेणहूयते।३९।।किमिवेतीवशब्दोवाक्यालंकारार्थः।मास्यतिभक्षतेनेति
ष्यति।३९।ममांतरंनिशांहंतदृष्ट्वास्वीयसंतुष्टेराघवमेनानिविशालानिगतान्यंगानिदुर्हियः।४०
हंतेतिविषादे।स्याद्धंतहर्षेनुकंपायांवाक्यारंभविषादयोरित्यमरः।दृष्टेवस्त्वीडः।खदवातृट्का
स्तूचीशोकस्पष्टं।४१।कालमेघविशालानिस्वविशीर्णानिपणेवरस्त्रियांमयिहतारायांमनाग
पिनमातिहि।४२।।मनागीषद्वराईषन्मनागित्यमरः।स्पष्टमन्यत्।४३।स्वादुमांसरसग्रासोवसावा
रक्तमेववा।।स्वादुमांसस्यरसोपेतोग्रासः।४४।स्वादुमांसरसग्रासः।वसावपाहृन्मेदस्तवपावसेत्यमरः।

६४

जनमारणं मारणाभिधायं। शोधं स्पष्टा। सर्वतश्चित्रमाहत्य निर्वेदरसगर्भिणी। स्त्रीदेहेन सो हि म्ला
ते पेतिकं विनंतपः।४२। निर्वेदरसो वैराग्यरसस्सो रोगर्भे तस्याः सा निर्वेदरसगर्भिणी। उदिसार्थं
तथा। तेपे तपः चक्र इत्यर्थः। ७। निःसंकल्पा निराहारा निस्तरंगमनोमयी। अथ वर्षसहस्रांते सा शाप
परमां दशां।४३। निस्तरंगमनोमयी निर्विकारमनः प्रधाना। शोधं स्पष्टं। ८। एव निर्मला स्त्री रतपसा
क्षीणकल्मषा। ज्ञाता विदितवेद्यासा स्वयमेव तया धिया।४४। निर्मला रागादिमलरहिता। तपसा
क्षीणकल्मषेति। विदितं वेद्यं ज्ञेयं सा विदितवेद्या तया प्रसिद्धया। शोधं स्पष्टं। ९। त
वर्षसहस्राणि निःसंकल्पतया तथा तस्यौ निखिलसंसारहेयतां हृदि कुर्वती।४५। तां वेधा
स्मादृशीं ज्ञात्वा पदं परममास्थितां उपेत्यो वाच भगवान्स त्रिककर्कटिराक्षसी।४६। तामेव तनु
मास्थाय मुक्तिचेनी जवने चरा जीवन्मुक्ता हि वसेहार्दं ते गलितं तमः।७। स्पष्टं॥ ५ पेडुरा ते

सि०

श्री०
११९

सरघोऽङ्कस्थितयक्षये ।। दुर्दृशावासिनो येयत्तु तेग्रासो वपुस्थिते ।। ४८ ।। मूढा अब्रह्मविदः मूर्खो हिताहि
तविवेकरहिताः शेषस्पष्टं ।।७।। इस का क्लांतदेधवेधाः सा तत्र दनु राक्षसी ।। अंतः संविन्मयीजाता बाह्यक
ल्लोलवर्जिता ।। ४९ ।। तदनु तदनंतरं बाह्यवृत्तिकल्लोलवर्जिता बाह्येषु नात्म सुहृत्स्वायों तःकरणसं
बंधिन्यस्ता एव कल्लोलाम नोर्मयस्तैर्वर्जिता ।।७।। चिरं तदनु सा तस्थौ निर्विकल्पसमाधिना ।। अथ का
लेन महता चित्तस्पंदनमेत्य सा ।। बहिर्वृत्तिमयी जाता ।। तां स स्मार पुनः क्षुधा ।।७।। स्पष्टं ।। ५० ।। यावत्स दे
हि देहस्य स्वभावो नापवर्तते ।। तत्र सा चिंतयामास ग्रासो जात्या कृतो मम ।। ५१ ।। यावत्सर्वं यावत्प्राणं
ड्याप्युव्यवसाये पि सर्वमस्तीति जंतु सत्य मरः अपवर्तते निवर्तते ग्रस्य तद् इति ग्रासः आहारः ।।७।। वे
धसा कल्पितो मूढास्तत रत्नाधि चिनोम्यहं ।। ५२ ।। वेधसा मूढाग्रासः कल्पित इत्यन्वयः ।। विचिनोम्यन्वेषया
मि ।। इति संचिंत्य सा तस्मादुत्थाय गिरिशृंगतः ।। विवेश शैलपादस्थं किरातजनमंडलं ।। ५३ ।। शैलस्यपाद

असितयामिनीकालरात्रिः २

न४

पर्यंतपर्वते तिष्ठती तिशैलपादस्थं।पादाः पर्यंतपर्वता इत्यमरः॥अथवा शैलपादस्थं पर्वतमूलदेशस्थं॥
तत्रकापिमहाटव्यां निवासमकरोत्तदा॥एतस्मिन्नंतरे तत्र किरातजनमंडले।५४।हस्तन्यस्तमाः पिंडाव
स्त्वासितयामिनी।तस्यां रजन्यां भीमायां मंत्रिणा सह नृपतिः।५५।अटवीं विक्रमोदारः प्रविशद्वी
रचर्यया॥अटव्यां कर्कटीसातो ऽस्तरं तो राजमंत्रिणो।५६।अपश्यद्वधेयोथ घोररौदेहः किलानयो वे
तालासोकनोम्मुखौ।धृतधैर्ययया साधृतधैर्या शिवस्पष्टा।अथसा चिंतयामास लब्धो ऽस्माभिः
लोमया।मृढावेतावनात्मज्ञौ घोरादेहः किलानयोः॥७॥अनयोरात्मज्ञयोरात्मतया गृहीतदेहस्य
वर्श्यरक्षणीयत्वात्तस्य च सर्वतः सोपद्रवतया रक्षणस्य दुःकरत्वाद्देहो रोगारवदुःखकृदित्यर्थः
इत्यादिनूतनाशाय मृदाः दुःखायजीवति॥तस्माद्विनाशनीयो सौ पापासपत्निहेतुतः॥५८॥नाशा
येषुरुषार्थो शायसुखानाम्नयइ तियावच्छ॥आदिसर्गाः च नियमः कृतः पंकजजन्मना॥हिंस्रा
णां जाजनाखा कृ मृदात्मानात्मवानिति॥५९॥हिंस्राणां हिंसान शीलानां॥अनात्मवान् ॥अजितम

नरहित४

ना[illegible]तस्मादिमौ मयैवाद्य लोके व्यालोक्यतां गतौ ॥ अत्र व्यय एव निकटं प्राप्तमर्थमुपेक्षते ॥१०॥ लोक्या
यो[illegible]ीरस्वामिनः ॥ भाव्यायोग्य इति ॥ अभव्यस्तद्दिल २ण ॥ नकदापि - दिमौ स्यातां गुणाढ्यु
कौ महाशयौ ॥ तादृक्षेन विनाशो हि खत्रावान्नेनयोर्वर्तते ॥१३॥ अत्र यदीत्सध्या लार्ये इमौ यदि कदा वि
पिगुणयुक्तौ सहाशयौ ॥ एवं तस्यातां तदिमया भोक्तव्या वितिरोषः ॥ शेषं स्पष्टं ॥ तदेतौ संपरीक्ष्य हं यदि
तादृग्गुणान्वितौ ॥ तदुक्तं न कराम्येतौ न हिंस्य गुणिनः क्वचिद्गुणिनो मानिकादिगुणवतौ ॥ अत्र
अकृत्रिमं सुखं कीर्तिर्मा दुष्ये वा त्रिवांछितौ ॥ सर्वाभिमतदानेन नमज्जनीया गुणान्विताः ॥१६॥ अपि
क्षामि देहनं नैव नौ दसे गुणान्वितौ सुखयंति हि चेतांसि जीवितादपि साधवः ॥१७॥ अपि जीवितदाने
नगुणिनौ परिपालय रगुणवत्संगमोषध्यां हत्स्यत्येति मित्रतां ॥१८॥ यत्रात्मपरिरक्षाणि राक्षसीगु
एताखिनौ तत्रान्यः को न कुर्यात्तं हृदि हारमिवामलं ॥१५॥ उदारगुणयुक्ताये विहरंतीह देहिनः ॥१९॥

वशिष्ठउवाच

रानलेंदवः संगा भृङ्गांशी तल्पयंति ता ॥६६॥ एतश्लोकपंचकं स्पष्टार्थं ॥ मृतिर्गुणितिरस्कारो जीवितं गु
णिसंश्रयः ॥ फलं स्वर्गापवर्गादि जीविता द्गुणिसंश्रयात् ॥७॥ तिरस्कारो गुणितिरस्कारः स एव मृति
र्मरणं जीवनफलनाशकत्वा द्गुणिनः सम्यगापद्यतसंरक्षणं गुणिसंश्रयः स एव जीवितं सकलपुरुषा
र्थमूलत्वा द्गुणिसंश्रयः समाश्रयो यस्य तस्माज्जीविता स्वर्गापवर्गादिफलं भवति ॥७॥ तस्मादिमां प
रीक्षेऽहं कया वित्तश्लीलया ॥ किंमात्रज्ञानका वेता वितिता मरसे क्षणे ॥६८॥ कामात्रा परिमाण
मस्येति किंमात्रं ज्ञानेययो स्ते तथोक्तौ ॥ शेषं स्पष्टं ॥ अथ सा राक्षसी रक्षः कुलकाननमंजरी ॥ तम
स्याभ्र लेखेव गंभीरेविनना हा ॥६९॥ सरक्षसां कुलमेव काननमरण्यं तस्य मंजरी ॥ शेषं स्पष्टं ॥ ना
दं तेषा मुवाचेदं हुंकारपरुषं वचः ॥ वगर्जितानंतर ज्ञात करकाशनिशब्दवत् ॥७०॥ हुंकारेण परुष
कठिनं हुंकारस्यपरुषं करकाव र्षपिच्छा एवाशनिः ॥ गर्जनानंतर ज्ञातोयः करकाशनेः शब्दस्तद्वत् ॥
८२

वर्षोपलस्तु करका इत्यमरः ॥

यमानंवृवः चोर्णस्पष्टं भोभो घोराटवीव्योमपद्ववीशशि भास्करो महामायातमःपीठशिलाको
दरकीटको ॥१॥ घोराटव्येवव्योमपदवी नभोमार्गः तस्याः शशिभास्करो महामायैव तमः पीठशिला
प्रकारस्तु पीठात्मकशिला तस्याः कोटरंछिद्रं तत्कीटो हे महामायातमःपीठशिलाकोटरकीटयो
कोत्रवंतो महाबुद्धाः बुद्धीवास समागतो महासपदमापन्नो कृष्णात्मरणको चितो ॥२॥ महा
पदं महासस्थानं स्पष्टमन्यथा राजा जोवाच ॥ नो भो भूतकूकिंस्यास्त्वंकतिधसि च वदलको [illegible] शाय
स्यास्तव गिरः को बिभेत्यलिनीधनैः ॥३॥ अलिनीधनैश्च मरीधनेस्तत्समायाइत्यर्थः ॥ राज्ञो न्य
कारस्य सुर्कमितिसंचिंत्य सा तयोः प्रकोशायाव्यधैर्याय बनादस्तु अहोस्सवा ॥४॥ स्पष्टं ततो दहरा
स्त्रांतो राक्षा शरितदिद्धखो ॥ ताहरघासजभापूरहरप्रकटिकताकर्षिं ॥५॥ ताहरघासस्यपत्रवंडस्य
सस्याप्रलोभरेणाहरा स्वकटिताभाकृतिर्यस्याः सा तथोक्ता ॥ त्रासे क्रियमाणे हिदंत [illegible] सरं

यतः अतोभिधीयते हास्यभञ्जेति ॥ ७ ॥ औं कल्पांताशनिकाशेन घृष्टामद्धि तटीमिवाताम वेदूर्यमरु
वीरो तथैवाक्रमितो स्थितो ॥ ७६ ॥ कल्पांताशनिकाशेन प्रलयाशनि निःक्षेपेण नु घृष्टां शाखितां ॥ शेषं
स्पष्टं ॥ मंत्री ७७ वां श्यामकारादसिसंरंभः किमयं तव निश्चलः ॥ लघवो ह्यथवा कार्ये लघवोप्यतिसंभ्रमाः ॥
संरंभ आडंबरं कोपो वा विषयस्पृथ सिद्धयोग्यर्थे सिद्धादीक्षितौ ॥ त्यक्तसंरंभमारंभो नायं तव विराट ते
विषये हि प्रवर्तंते धीमंतः स्वार्थसाधकाः ॥ ७८ ॥ संरंभं आडंबरं कोपो वा विषये साधयितुं योग्य
दृष्टाक्षो हेतौ ॥ ७ ॥ वादश्रीनां सहस्राणि मराकोनामिवाबले ॥ अस्माकं धीरता वात्याव्यूढानि प्र
णवन् ॥ ७९ ॥ धीरता वात्या व्यूढा निधीरते व वात्या वक्रवातः ॥ तया विशेषेण ऊढानि दूरं नीतानि ॥ ७ ॥ संर
[illegible] समया स्वच्छया धिया ॥ उक्त्या च व्यवहारिण्या स्वार्थः प्राज्ञेन साध्यते ॥ ८० ॥ व्यवहारव
तीति व्यवहारिणी तया व्यवहारानुकूलयेति यावत् ॥ ७ ॥ वचा वक्रेरूणद्वारे धीमतां मानयामिथः

स्या २

रकीजवतिसा[illegible]तांपयांसि ज्वलनैरिवाः॥ ज्वलनैर्विवर्त्तनैः॥ आशयानां अभिप्रायाणां मिथः एकी
भावमेव [illegible]मतं दर्शयति॥ आल्यां प्रायः परिज्ञातो मम भावो नयो मया॥ न विनाश्यो मयेतो वस्वय
मेवा विनाशिनो॥ ८२॥ स्वयमेवा विनाशिनो अविनाशिश्च नरूपवान्॥ राक्षस्पष्टं॥ तदेतोपरिष्टान्मि
किंचित्संदेहमुक्तितां प्राज्ञं प्राप्य नष्टं इति संदेहं तेन राघ मा॥ ८३॥ तस्मात् किंचित्संदेहमित्यत्र किंचिदित
व्ययं॥ किंचिदिषन्मनाशित्यत्र यवर्गपतितत्वात् संदीहङ् इति संदेहस्तं॥ ८३॥ अकालकल्पो [illegible] संर
यम्यसाब्रवीत्॥ कोऽन्वं तो नरो धीरो कथ्यतामिति मेऽनघो॥ ८४॥ अकालकल्पो [illegible] अकालज्ञलय
मेघः तस्य खड्गवरवोयस्मिन्स तथोक्तः॥ राक्षस्पष्टं मंत्रीउवाच॥ अयंराना किरातानामस्याहं मंत्रिणा
गतः उद्यतो रात्रिचारेणा बाहुग्रजनविनिग्रहे॥ ८५॥ बाहुग्रजनविनिग्रहे उद्यतावितिनसंदेहः॥ राष्ट्र
मन्यत्रा राज्ञां रात्रिंदिवोध मो दुष्टभूत विनिग्रहः॥ रात्रिंदिवमित्यव्ययं॥ अहोरात्रं दुष्टभूतविनि

207

गुह१

प्रहोराज्ञां धर्मे इत्यन्वयः॥ राक्षस्य चाव्याराज्ञस्त्वमसि दुर्मंत्री दुर्मंत्रीन नृपोसवेश्यासन्नृपस्य नवेन्मंत्री
राजा सन्मंत्रिणा न वेरी दुष्टो मंत्री यस्य स दुष्टमंत्री नृपो दुर्मंत्रीन नवेश्या सत्साधु नृपो यस्य सन्नृपः मं
त्री सन्नृपो न वेश्येदित्यन्वयः। सन्मंत्रिणा न वेत्संयुक्त इति शेषः॥६॥ राज्ञः सन्मंत्रियुक्तत्वं विशेषत
वद्रष्टव्यमित्यत्तिप्रेत्याह॥ राजैवादौ विवेकेन योजनीयः सुमंत्रिणा। तेनायं तामुपायात्ति यथा राजा
तथा प्रजाः॥ योजनीयो वृद्धैः राजविद्यया राजनीतिपरिज्ञानेन। दोषस्पष्टः। प्रजुर्वै समहद्धि वै राज्ञः स्व
राजविद्यया। तामेव यो न जानाति नासौ मंत्री न वा नृपः॥८८॥ राजविद्यया राजनीतिपरिज्ञानेन। अ
थवा विद्यानां राजा राजविद्या ब्रह्मविद्या तया राज्ञेमिति स्मरणात्॥ अयमेवार्थोस्येति हृद्वासिष्ठपद्य
त्संप्रतीयते समस्तगुणजालानामध्यात्मज्ञानमुत्तमं। तद्विद्राजा भवेद्राजा तद्विन्मंत्री च मंत्रवित्
तौ न वेत्ति तद्वृत्तौ साधयदि तत्प्रेयआप्यथः॥ इत्यक्षकाराक्षसी प्रश्नान्सावकुमुपचक्रमे। कथ्यता

अ.॥
११५

२०८

[illegible] राजन्[illegible] निमान् शृणु राघव ॥८॥ आद्यकस्यकवाचामत्रश्नपंनरंसारंचेविदारयोधि[illegible] ॥
दन[illegible]स्य[illegible]कृतेरन्यरुं युवां एकोपायेन मत्पात्रा शिष्यालकाबुत्तरिष्यथः ॥२१॥ तत्र[illegible]
तिसबाधनराकस्यकवाचा एकस्यानेकसंख्यस्यकस्याणोरेबुधेरिवाअंतर्ब्रह्मांडलक्ष्या[illegible]
बुबुदाइव ॥२२॥ अंबुधेरंतर्बुद्बुदाअंबुस्फोटाइवब्रह्मांडलक्षाणिकस्याणोरंतर्लीयंतोलयेगच्छं[illegible]
बुविनिनष्येकसंख्यस्यंति ॥२३॥ किमाकाशमनाकाशंनकिंचित्किंचिदेवकिंगच्छन्नगच्छतिचकः को[illegible]
छन्नेवतिष्ठति ॥२४॥ किंवस्त्वाकारंनवत्याकारंनभवतिचकिंवस्तुकिंचिन्नभवतिकिंचिद्भवत्य[illegible]
कोतिष्ठन्नेवअसन्नेवतिष्टत्यस्तीत्यर्थः ॥ अस्यप्रश्नवाक्यस्यायमेवार्थइत्युत्तरेवगम्यते ॥२५॥ कश्चेत्त
पिपाषाणः कश्चव्योमनिचित्रकृदाअणोजगंतितिष्ठंतिकस्मिन्बीजइवद्रुमाः ॥ पाषाणः पाषाणसदृ
शोऽचेतनइत्यर्थः ॥ एकस्मिन्ननेकेषांतादात्म्येनावस्थानेदृष्टांतोबीजवद्रुमाइतिकारणेनावस्था ॥ प
वर

मुत्पत्तेः प्राक्सत्स्वरूपेणावर्त्तत इत्यभ्युपगंतव्यं। तत्र तदभावे तस्मादेव तदुत्पत्तिरिति नियमादर्शन
प्रसंगाद्दृश्यते च तिलेभ्य एव तैलमुत्पद्यते न सिकताभ्यः। क्षीरादेव सर्पिः मृद एव घटः। इत्युत्पत्तिनिय
मः। तथा चैकस्मिन्नेव बीजे खलु कोटिशो नानाकदृक्षोऽस्तीति बीज एव द्रुम इत्युपपन्नमुक्तं। ए
तस्मात्तु किं विश्वं पृथगनुभ्यादीव महानसः। तमप्यपृथक्कस्माद्भवतीत्येवमहानसः। २४। किं विद
पि कस्मात्पृथगनुभवतीति ते दिनमादाय पृथ्वीसदेमादाय पृच्छति हितमिति विरुद्धार्थतया प्रश्न
नामसाधुत्वं व्यक्तदस्यतीति पायेत्यसपदिधिया विचारयंतो महाप्रश्नान्न खलु विगादितुं समर्थाः॥
तदर्कोजनचरकृतोत्तरानं धनवं निर्विघ्नं सटितिगमि व्यथः कृष्णेन। २५। तत्र द्विजवरमुदराव सिष्ठ
महामहा विदिविम सारपमे महाशाकसकन्यया॥ इति शोकेमहाप्रश्नैमहामंत्री गिरदेव। २६। मं
त्रभृता गुरुत्वात्तु परमात्मैव कथितः कमलेक्षणः॥ अनयेवविवादं गयाब्रह्मविद्या प्रयोगप्रयाण॥

सर्वेषां प्रश्नानां सामान्येनोत्तरमाह॥

अनारव्यत्वादगम्यत्वान्मनः षष्ठेंद्रियस्थितैः॥ चिन्मात्रमेव मात्मा णुराकाशादपि सूक्ष्मकः॥ १३

२

संयोगो विच्छित्तिक्षाग इत्यर्थः॥ एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः॥ वास्तवमेकत्वं द्वैधो मायासिंधुरूपश्चेय तेर्मो त्रिकमनेक वैव परमात्मनः सूक्ष्ममित्यभिप्रेत्याद्य प्रश्न भागस्योत्तरमाह॥ अनारव्यत्वादित्यादि देवेनोत्पन्नारव्यत्वाद्ग्राह्यकारव्यारहितत्वान्मनः षष्ठेंद्रियं येषां श्रोत्रादीनामिंद्रियाणां स्थितेर्मर्यादायाः असाकर्येण पदार्थप्रकाशनसामर्थ्यस्येति यावत्॥ एवमुक्तोपपत्तितः आत्मा णवत्॥ अणुनिरवयवत्वात्॥ आकाशादित्याह॥ आकाशादिति शक्तिपर्यासात्॥ आकाशमिति बाह्यशून्यत्वात्॥ स्वबहिर्गतशून्यवस्तुत्वात्॥ स्थितिः शक्तेरतिक्रमात्॥ पर्ययोतिक्रमस्तस्मिन्नतिपातउपात्ययइत्यमरः॥ एतेनाष्टमः प्रश्नोपि दत्तोत्तरो वेदितव्यः॥ १३॥ बिंदणोः परमस्यांतः कोटिब्रह्मांडबुद्बुदाः॥ उत्पत्य स्थितिमभ्यस्य लीयंते शक्तिपर्ययात्॥ १४॥ द्वितीयप्रश्नमाह॥ आकाशं बाह्यशून्यत्वादनाकाशं त्रिचिल्वत किंचिद्यदनिर्देश्यं वस्तु सत्तेति किंचन॥ १५॥ आकाशमिति बाह्यशून्यत्वात्स्वबहिर्गतव

न्यवाच्चिवताच्छिद्रूपवादनाकारांश्रुताकारां न भवति॥ तृतीयं प्रत्याहाय यस्माद्ब्रह्मवस्तु निर्वि
मनभिधेयं तस्माद किंचित्किंचिन्न भवतीस त्वेति किंचन परमार्थसत्तामात्रात्मकमिति
द्भवति चेदित्यर्यः॥ षष्ठं प्रश्नं प्रत्याह॥ चैतनो सोप्रकाशात्मा वेद्याभावाच्छिलोपमः॥ आत्मनि
मनि स्वच्छे जगदुन्मेषचित्र कृत्॥ १००॥ ब्रह्मक्रमेणारक्षुराहसी ब्रह्मपरीक्षार्थं असोपरमात्मा
तश्चैतन्यप्रकाशात्मा॥ तश्चैतनो भवति वेद्याभावाद्यस्मात्तो ज्ञेयाव भावात्कल्पितवेद्य
न्निधावपि निर्विकारत्वात् शिलोपमो भवति चासप्तमं प्रत्याह॥ आत्मनीति॥ उन्मेषोऽभिव्य
त्व श्रमस्यात्तस्मात् तज्ज्ञामात्रमिदं विश्वमिति नस्यात्पृथक् पृथक्त्वाज्जगज्जेदोपितज्ञानमिति
होपितन्मायत्व॥ इदं सर्वं जगज्ज्ञामात्रं ब्रह्मचैतन्यमात्रं ब्रह्मचैतन्यव्यतिरेणासंभावितस
मव त्व॥ अथवा तज्ज्ञामात्रं तस्याधिष्ठानस्यान्यथा प्रतीतिमात्रमिति हेतोस्ततस्तस्मात् ...भारा

वे२

के

तृशामैप्रत्याह।अजगदिति।तन्मयस्तत्स्वरूपेणततःपृथगस्तीत्यर्थः।सर्वगःसर्वसंबद्धोगत्यभा
वान्नगच्छतीति।नोस्यसावाश्रयाभावात्सद्रूपत्वाद्यथास्ति।२।गम्यसंबंधोहिगमनफलंपरम
[illegible]चसर्वैर्गम्यैर्नसंबद्धः।अतःसर्वगाऽप्यतिगत्यभावाद्विभुत्वेनासंजातगतित्वाद्वस्तुतो
गंतव्याभावाच्चनगच्छतीति।सापेक्षमस्योत्तरमाह।नास्त्यसाविति।जगतीतियोस्तिसहिप्रकोऽयो
वृत्तिसंश्रयोभवति।असौपरमात्मानिराश्रयत्वान्नास्तीत्युच्यते।अथअथापिसद्रूपत्वात्पर
र्थसद्रूपत्वादस्तिवाश्रुवेतन्मं(?)त्रिणोवाक्यंराक्षसीवाक्यमाददे।अहोनुपरमार्थोक्तिः।पावनी
तवमंत्रिणः।३।राजा।राजीवपत्राक्षइदानीमेषभाषतां।भवतिसार्धश्लोकस्यस्पष्टार्थः।४
रीत्यनुसारेणमंत्रिणोवात्तरस्युद्भवन्तत्त्वामुपेक्षरीत्यंतरमाश्रित्याह।राजा।वा।वाचायतः(?)अर
लावोयस्याऽऽजःअत्ययंपरा।सर्वसंकल्पसंन्याससिद्धेतसायत्परिग्रहः।६।यस्यब्रह्मणःपरम

213

पुरुषार्थसाधनत्वादित्यप्रत्ययं ज्ञानं जाग्रतः पुरुषस्य प्रत्ययाभावाद्वास्तवद्वैतप्रत्ययाभावात्
जायमानमाह। द्वैतं वस्तु सदिति प्रत्ययस्याद्वैतज्ञानप्रतिबंधकत्वात् जाग्रतोपि विवेकिनस्तद
भावादद्वैतज्ञानस्य जायमानत्वं युक्तं। जाग्रतः प्रत्ययाभाव इति किं विशेषात् तत्रायमर्थः जाग्रतो वि
वेकिनो यः प्रत्ययाभावो वास्तवद्वैतप्रत्ययाभावो वास्तवद्वैतप्रत्ययाभावोस्ति। तं यस्य प्रत्य
यमाह। तत्कारणत्वात् अथवा जाग्रतः साक्षादीक्षमाणस्यापि यस्य द्वैतविषयप्रत्ययाभाव
स्तवति न हि तद्वैतप्रत्ययरूपेण साक्षी परिणमते कूटस्थत्वात्तथायस्याह। प्रत्ययं परमिति पूर्व
वद्यावस्थायस्य प्रत्ययं स्वरूपं चैतन्यं परं संसारातीतमाह। अत्र यच्छब्दस्य तच्छब्दाध्याहारेणाक
थ्यत इति वक्ष्यमाणेन संबंध एवमुत्तरत्रापि यच्छब्दसंबंधो ज्ञेयः। त्वेन सान्तःकरणेन सर्वसंकल्पसंन्या
सः सर्वद्वैतप्रत्ययसंत्यागो निर्विकल्पसमाधिरित्येतद्वयस्य परिग्रहो यस्य स परमात्मनः स्वीकारो
भवति तद्वद्वा॥

श्री।
११८

स्य संकोचविकासाभ्यां जगज्जलयस्तं ष्टयः। निष्ठा वेदांतवाक्यानां अथवा वामगोचरः। पाय
संकोचविकासाभ्यां यस्य संकल्पस्य विलयोदयाभ्यामित्यर्थः। यो वेदांतवाक्यानां निष्ठालक्षणा
पर्यवसानभूमिर्भवति। अथ अथापि शब्दप्रवृत्तिहेतूनां जात्यादीनामभावाद्वाचामगोचरः भ
भवति। अथवा वाक्यजन्यवृत्तिव्याप्यत्वात् न गोचरत्वं तज्ज्ञानं फलाव्याप्यत्वात्तदगोचरत्वं। आ[illegible]
दिद्वयांतरालस्थमथ कोटिद्वयीमयी। यस्य चित्तमयीली[illegible] जग[illegible]राचरो। द्वैताद्वैतकोट्यंतरा
लस्थं अद्वैताद्वैतकोटिभ्यां परस्परापेक्षसिद्धत्वेन कल्पिताभ्यां विलक्षणमधिष्ठानं तयोस्त
योर्मध्यस्थं भवति। अथवा सदसत्कोट्यंतरालस्थं वसत्त्वासत्त्व्यत इति जगवद्धर्व नात्रा कार्य
कारणकोट्यंतरालस्थं वा। द्रष्टृदृश्यकोट्यंतरालस्थं वा बिंबप्रतिबिंबकोट्यंतरालस्थं वा यद्बंध
बंधमुक्तिकोट्यंतरालस्थं नियम्यनियमकोट्यंतरालस्थं वा। सर्वेषामप्येतेषां कल्पितत्वाद्वचनपास्त

215

भ्यो विलक्षणतया तदंतरालस्थत्वमुपपन्नं मुक्तेः ॥ अथ कोटिद्वयीनयी याप्यिमायया योक्तकोटि
द्वयीस्वरूपं भवति । जगद्धस्याधिष्ठानस्य विवर्त्तस्तत विभ्रममयी लीला भवति । यस्य विश्वात्मकत्वेपि
खंडितो नेकपिंडता ॥ सन्मात्रं तत्त्वयानुद्रकथ्यते अखंडशाश्वतं ॥ यस्य विश्वात्मकत्वेपि सर्वात्मकत्वे
पि एकपिंडता एकस्वरूपता नखंडता मायिकेनानेकसंसर्वं तादात्म्येन भवतस्तत्त्वमेकरसत्वे
न विरुद्ध्यत इत्यर्थः कथ्यते त्वयेत्यर्थः ॥ अनात्मतावगतिः प्रत्यक्फलेति दर्शयितुं इति राजमुखादि
त्यादि श्लोकद्वयं स्पष्टार्थं ॥ इति राजमुखाच्छ्रुत्वा वाक्यं कैटीवनमर्कटी ॥ अवबुद्धपदा तत्स्वंजकोमसर
[illegible]पल्लां ॥ अंतः शीतलतामेत्य विश्रांतिमपतापता ॥ [illegible] प्राह [illegible] मयूरीव सज्जोत्सवेव समुद्दती ॥ ९
[illegible] राजकस्य स्ववाचा ॥ आलोचनतपवित्रेयं भवता वर्भतिरोमुखी ॥ अनस्तमितसार पात्र
बोधावेणज्ञा: सिता ॥ १० ॥ उत्पन्नविज्ञानस्य कर्मसेपाभावे व्यादेहपातं सन्मार्गेएवरु वि भवतीति

श्री ॥
५१२

७२

दर्शयितुं अल्लोबतेत्यादिराख्यानसमाप्तिपर्यंतो ग्रंथसंदर्भः सोपि स्पष्टार्थः॥ तत्र कानिचि
त्पदानि व्याक्रियंते॥ बतेति संतोषे॥ गुरुत्वी बुद्धिः॥ बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मति
रित्यमरः॥ अनल्पमितसारपाणिः सामर्थ्येन॥ आको हृदि दीपशिखा हस्तस्तमसा परिहृयते॥
मो जंगलश्राघोल्लवं तोत्लमि ज्यकरो॥१॥ जंगलं मरुस्थमिव नं॥ दुर्जनीयावतुः शीघ्रामीरि
तं कथ्यतां श्रुलो॥२॥ राजो वा वाप्रार्थये त्वां महार्द्रकुलकाननमंजरी॥ भक्ष्या रवत्या
यत्नाणा हिंसनीया न कस्यचित्॥३॥ रद्रकुलमेव काननं तस्य मंजरी हरद्रकुलकान
नमंजरि अवत्या कस्यचित् पि प्राणाभ्यां न हिंसनीयाः इति यत्त्वां प्रार्थय इति पूर्वेण संबं
धः॥४॥ श्रीता या राक्षसी प्राह कर्कटी वनमर्कटी॥ बाढमेवं करोम्यद्य प्राह सत्यवितथं प्रलो॥५॥
न विद्यते वितथमनृतं यस्मिन्कर्मणि तदवितथं॥ अवितथं च नृतं च इत्यमरः॥ सत्यमेव

217

किंचिंचिद्धि हिंसनीयं मयाद्भुना स्पष्टो राजोवाचार्येद्येवं कुत्त्रपमाद्धिपरदेहे कस्तोऽजनोक्तिं
स्याच्छरीरहृत्तोतस्थितायामत्समीहितं ॥१५॥ कुत्रं विकसितं भस्ये नेरणायमत्समीहितं म
दिष्ट आसनेउपवेशनं कुर्वा । राक्षस्य वाचाकास्तनु बुद्धा राजन्न बुद्धायाः समाधितः । ज्ञान
लोजन्वांछामेन तां गणयाम्यहं ॥१६॥ स्पष्टो इदानीं शिखरं गत्वा प्राकनध्यान निश्चला
यांछ वदिष्ठं सुखेनासो सज्जीवा शालभंजिका ॥१७॥ शालभंजिका उत्तलिका तत्सहशरीर
यः ॥१७॥ आ मृतिं धारणां बध्वा धारयामि शरीरकं । यथेछमथ कालेन त्यजामीति मतिर्मम ॥१८
आ मृति मित्यार्षं । आ मृति मृति पर्यंतं । आमृते रिति वा पाठः ॥१७॥ आ शरीर परित्याग मिदा
नीं मया न पोहिंसनीयाः पर ज्ञाणाः पश्यंत्या सर्वंगं शिवं ॥१९॥ स्पष्टो इति संज्ञात सोद
री [illegible] नं सन्दर्शनौ तो विसृज्य निशाचरी यदागतं प्रवृत्ता सोतदुरा ॥२०॥ [illegible]

श्री ॥
१२०

218

गर
र्हे नास्मन्त्रणयस्य सौहार्दं वितथीकर्तुमर्हसि। सौहार्दं सुनानां ...

सौहार्दं वितथीकर्तुमनृतीकर्तुं व्यर्थीकर्तुमित्यर्थः॥ शेषस्पष्टं॥ लघु सोसाम्यस
कलाकारमनोहरा। आंछास्मन्हृदं गृह्ण तत्रतिष्ठ यथासुखं॥२२॥ कस्यकवाचा मुग्ध स्त्रीरूप
रिण्यैदातुं शक्नोमि भोजनैः संतर्पयसि मां केन रादसी जातिधारिणी॥२३॥ संतर्पयसि संप्रीणय
सि। रक्षोन्नमेव मे तृष्णैरनसामान्यजनानां पूर्वसिद्धस्य भावो यं आदेहनो निवर्त्तते॥२४॥ राक्षि
वाचा हेमसृग्दाम वलितादिना निकेति विन्मम गृहे स्त्रीरूपिणी तिष्ठ यावदिच्छम निंदितो॥२५॥
हेमस्त्रग्भिर्हेममालाभिः हेमसृत्रैश्च वलिता वेष्टिता हेमसृग्दाम वलिता॥ नतो ऽः कृति न भो
रा च ध्यांछत्त सहस्त्र शः॥ मंडलेभ्यः समाहृत्य ददे त्वत्स्यं सुभोजनं॥२६॥ कांतारूपं परित्यज्य स्वाताना
शेषतः नयस्य हि मवर्हं गंतव्यं यथासुखं॥२७॥ मह्याशनानामेकांतभोजनं हि सुखाय ...

219

दृष्टिं निद्रां मनारुरुत्वा नवश्वयः समाधिमारुरोह ॥ मनागीषद्रास समाधिविरताभ्यसोध्या गन्यद्
न रन्यदानयस्वान्याववध्य तरान्हिं ... नेषाद्धियमेतः ॥२९॥ धर्मतः क्रियमाणेतिशेषः ॥ य इाथमेता
धर्मशास्त्रतः स्वधर्मेणाव हिंसेवमेताकरुणया सम ॥ वैसमेष्यसिवावश्यं मांस समाधिविनागिणी
॥३०॥ असतामपि संरुद्धं सो हाद्दं न निवर्त्तते ॥ वसिष्ठमेवावारा रुस्यकवाचास्तत्क्षणं कंलयाताउ
न करोम्येवम हेसखे ॥ सोहादेन प्रवृत्तस्य को वाक्यं नालिनंदति ॥३१॥ वसिष्ठ उवाचा ... कारा
हसीतत्रसंपन्ना साविलासिनी ॥ राजन्नागच्छगच्छाम इति सिक्ता नृपमंत्रिणो ॥३२॥ आश्रमं स्वं प्रह
तोत सावावनुससारसा ॥ अथ ते पार्थिवगृहं प्राप्य तां रजनीमिथः ॥३३॥ रजनी रात्रिः ॥ रजनी क्षपया
मासुरिति संबंधः ॥ मिथो ॥ न्योन्यं ॥ कथयवगृहे रम्ये क्षपयामासुरादृताः ॥ प्रभाते तः पुरेतद्दो
रैश्री ... ल या ॥३४॥ पुरंध्रीकुटुंबिनी ॥ ॥छ॥ ॥इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य ...

श्रीमदासस्तुखकृतौ वासिष्ठचंद्रिकायां मोक्षोपाये स्थ्युपाख्यानं नाम सर्गः

॥ ७ ॥ ॥ हत्वा तु पाद सर्वं कं जगतो मनोविलासितवशं वचनं व्याख्यानांतरमवतारयति ॥

राक्षसी मंत्रिराजानौ स्वव्यापारौ बभूवतुः । ततो दिवसषट्केन सेवितानि महांति ॥

सुरेभ्यो विषुवमंडलगणात् तदा त्रीणि वध्यसहस्राणि तानि तस्य तदा हृद्दोषः सा बभूव नेत्रा

सेवोग्रा कर्कटी राक्षसी ॥ तानि वध्यसहस्राणि जयाह्व हिमंडले । अथ यो राजानमापृच्छत देव हि

स्थिरः ततः प्रवृत्ति सा द्यापि किरातजनमंडले । २८ ॥ वध्यानागत्य गच्छति समाधौ विस्थिता सा ॥

इति मोक्षोपाये स्थ्युपाख्याने समाप्तम् ॥ १८ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ तावाद सर्वं कं जगतो मन ॥

विलसितत्व प्रपंचनया व्याख्यानांतरमवतारयति ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं

तं नाम्ना आत्मैवास्ति परं सत्यं नान्याः संसारदृष्टयः ॥ १ ॥ किं ब्रह्मणान्य आत्मैवास्ति

221

इदं व्याख्यानं परश्लोकस्य ४

परं सत्यमिति। सत्यं ब्रह्म। संसारदृष्टयः संसारदृश्यांतयः ॥७॥ कुतः संसारदृष्टयो न संतीत्यत आ
ह। सर्वं हि मन एवेदं मिथ्या स्फुरति स्फुटं हि ॥ अत्रेदमेव व्याख्यानं शृणु श्रवणभूषण। ॥ हि शब्दो हेत
र्थे इदं मन एव स्फुटं हि कर्तव्यास्तु इदमेव प्रकारेण सर्वं जगदात्मकं स्फुरति हि अत्र जगतो मनोवि
वर्तत्वे एवं व्याख्यानं इदं नाम कब्राह्मणपत्न्यां एवं नाम व्याख्यानं एतत् एवं व्याख्यानांतरं ज
गच्चितिशक्तिसमुल्लासं निश्चिनोषि चितिः परमात्मनः शक्तिर्मायया तस्यां मनो नाम मायापन्नायाः श्लो ४॥
समुल्लासे जगद्रूपविवर्त्त इत्यर्थः। अथवा चितो ज्ञानशक्तिर्यस्य तत् चितिशक्तीति मन उच्यते १२३
[illegible]मते कथयिष्यामि तद्व्याख्यानमनिंदितं। चितिशक्तिसमुल्लासं निश्चिनोषि जगद्यतः ॥३॥ व्या
ख्यानं [illegible]। यं श्लोकद्वयेनाह। चित्रबालो यथा गंधर्वं मिथ्या पश्यत्यबोधितः। बोधितोसौ परं
रूपं स्वं पश्यति निरामयं ॥४॥ चित्रमेव बालः चित्रबालः जगदेव यस्य जगद्बालः [illegible] यथा बाला

बोधितस्य स्वात्मच्छायां मिथ्यायोगैः पश्यति तथाविदाभासविशिष्टं चित्तं बोधितस[illegible]त
त्वं [illegible] मिथ्या जगत्पश्यति बोधितं तु निरुपद्रवमधिष्ठानं समीकृतमित्यर्थः। चित्तमेव हि संसारो रा
गादिक्लेशदूषितौ। तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते॥५॥ भवान्तः संसारान्त इति [illegible] यनव्या
ख्यातः। कदाचिदखिलं सर्गं सहस्रदिवसक्रये एकाग्रो जगत्रितयं [illegible] स्वामनयन्निशां॥६॥ कदाचि
दखिलं सर्गमित्यादिराख्यानसमाप्तिपर्यन्तो ग्रन्थसंदर्भः स्पष्टार्थः। तत्र कानिचित्पदानि विवि
नच्मि त्रिकल्पलये महर्लोकादेरवस्थानादखिलशब्दः कतिपयविषयः॥७॥ निशान्ते स ब्रह्मा
[illegible]त्वा संध्यां यथाविधि ब्रह्मा स्वच्छन्दः स्फारव्योम्नि योजितवान्नभः॥८॥ स्फारे महति॥८॥ अथ
सोऽहं देवांस्तत्र मनसा वितितौ बहुधा पृथक्। स्थितान्महाराजानु सर्गस्थितिनिरर्गलान्॥ [illegible]
२१ नाल्लोव्यापारायेषु तत्रथो कार्यः सृजन्त इति सर्गाः प्रपंचास्तान्। स्थितौ निनर्गलान्नि[illegible]

निरर्गलानां। अबाधं निरर्गलमित्यमरः॥७॥ तानालोक्य विशुद्धेन परेणाख्येन तेजसा॥ स्व
विस्मयमापन्नः किमेतत्कथमित्यतः॥ अथार्थं तत्राह॥८॥ अथालोक्य चिरं कालं मनसैव
चतुर्दशवरास्तयं तस्माज्जगज्जालादेकमानीय दृष्टवान्॥९॥ कस्त्वं कथमिदं नातं जगज्जालं महा
द्भुतायदिज्ञानासि जगवंस्तद तत्कथयानघा॥१॥ इत्युक्तोवेधसो सोसातुर्जं किंचकेन चेतसा॥ न
मस्कृत्यास्फवाचेदं अनिंद्यपदया गिरा॥१२॥ अस्य दृश्यप्रपंचस्य नित्यं कारणतामसि। गतस्तस्मा
न्नजानीषे किं मामीश्वर पृच्छसि॥१३॥ अथ मद्वाक्यसंदर्भे लीलयावेतवेसर्वगाः॥ अचिंत्यनाम
स्तीति तत्र नृणां वदाम्यहं॥१४॥ मत्पतिमिसापलक्रणोजगज्जालोस्यतरपि॥७॥ लोकैकेलासरो
लेस्य जंबूद्वीपे ककोणके॥ सुवर्णजटनामाथचतुर्वेदनितमणेः॥१५॥ चतुर्वेमैरीस्यादिलि॥२
[illegible] नल्पस्तुरवस्तु दशतत्र॥ नदतियमीमाब्राह्मणोब्रह्मवित्तमः॥१६॥ इदंनाम
म उत्कालीतश्री

श्री॥३॥
१२३

नय्छेद

224

तिरां नाम्ना कश्यपस्य कुलोद्भवः ॥ तस्य प्राणसमा भार्या काचित्तस्यां महात्मनः ॥ १७ ॥ न बभूव सुतस्तस्य म
हत्तमोत तस्य धीमतः ॥ ततो दंपती खिन्नौ पुत्रार्थं तपसे गिरिं ॥ १८ ॥ कैलासस्य समारूढौ शुचिव्रतपरायणौ ॥
द्वतेरस्ताहत अन्यतस्मिं कैलासकूजके ॥ अथ तपस्तेपतुर्घोरं जलाहारौ तरुस्थितौ ॥ ततः कष्टोलवदर्दे
वैः तयोः शरीरकं साध्वरः ॥ २० ॥ तत एवं स्थितिर्ययोस्तौ तरुस्थितौ जलाहारौ तरोधः सिंहमेवाभ्याजगाम
यतं दृशं यत्र तौ विप्रदंपती ॥ वरं विप्र गृहाणाशु उद्दोस्मितमुवाच ह ॥ २१ ॥ विप्र उवाच ॥ भगवन्देवदेवेश द
शपुत्रा महात्मस्व धियः ॥ तत्यालवं तु मे रूयः शोको येन न बाधते ॥ २२ ॥ तव्या योग्याः ये न दशपुत्रेत्वय
ने न शोको मां स्पृशो न बाधते तदस्त्वित्यथ्या हरः ॥ यद्धायनैसेकत्वमविविक्तितं ये पुत्रैः ॥ ६ ॥ अथैवमस्त्वि
ति चोक्त्वा जगामो तदिमीश्वरः ॥ ततस्तौ दंपती हृष्टौ वरं लब्ध्वा गृहं गतौ ॥ २३ ॥ ततः कालेन सुषुवे दश पुत्रा
न निंदिता नाब्राह्मणा दशाते बालाः क्रमेण आदिमायषुः ॥ २४ ॥ अथ कालेन महता तेषां तौ पितरौ तदा
संजग्मतुस्तनुं त्यक्त्वा स्वां गतिं गतिकोविदौ ॥ २५ ॥ मातापितृभ्यां रहितास्ततस्ते ब्राह्मणा दशायषुः केचि

सन्निरिखरेगृहे संत्यज्य खेदिनः॥२६॥ खेदितो दुःखिनः॥६॥ तत्र संचिंतयामास गुरुच्छिन्नास्ते विबंधवः॥ किंस्य
द्धिहपरं श्रेयः किंमिह स्याद्दुःखदो॥२७॥ छिन्नाः उद्वेगयुक्ताः॥ विबंधवो विगतबंधवः॥७॥ किं पादे तज्जनेश्व
यं सामंतो हिमदेश्वरः॥ सामंतसंपर्कं किंनाम राजानो हिमदेश्वराः॥२८॥ राजानो मंडलेश्वराः॥८॥ किंनाम
सेपुरूपानां संम्राडिकमदेश्वरः॥ किन्नाम संपत्साम्राज्यमिंद्रस्तेषां महेश्वरः॥२९॥ आज्ञया राज्ञः शासि
ससम्राट्छिद्रिकच्च्युतो॥ शास्तियश्चाज्ञया राज्ञः स संम्राडुच्यमजकेश्वरः॥ साम्राज्यं किन्नाम सम्यगिति संबंधः॥ श्री॥
यन्महेंद्रत्वं प्रजापतेर्मुहूर्तं वर्तते प्रजापतेर्हि दिने चतुर्दशेंद्राः प्रवर्तंते तत्रैकैको मुहूर्तमात्रं लोकेल
क्ष्यते॥ किं नाम तन्महेंद्रत्वं यन्मुहूर्तं प्रजापतेः॥ विनश्यति न यत्कल्पे किं तस्यादि हरोनंता॥३०॥ उच्य १२४
षठवाचा [illegible] र्याणां हि सर्वेषां माकल्पोता विना ख्रियश्शरोचते॥ आतरस्तंमबलत्वमिहनेतरशरा३॥ अस्य
तर इति संबोधनाम महात्मा॥ इतरस्यातत्र उक्तं तुःस्तु कमुक्तैव यातात सर्वे दुःस्वापमार्जनो॥ शाधितत्स्वर्गति

पी३

नैर्यच्चित्रिंखयमवाप्नुमः॥३१॥ताततेति पितृसमवाज्येष्ठः संबोध्यते। सर्वदुःखापमार्जनं सर्वदुःखशामकं
शाधिअ...शासनं कुरु॥छ॥ज्येष्ठगवाचापमासनगतो ला स्वात् ब्रह्माहमिति तेजसा स्वजामिसुहृराम
निध्यानमस्कृविरायवः॥३३॥स्वस्वान्दीप्तिमान् तेजसा ब्रह्मावेण। तेजः ब्रह्मावेदी गोत्र बलेषु केदी त्यमरः
अग्रजेनेति कथिताबाढं कृत्वा तत्र माः॥ध्यानाधीनप्रियस्त्वस्तु लिपिकर्मार्पितो पमाः॥३४॥बाढमिति
व्ययमस्य कृपगमे। लिपिकर्म चित्रकर्म॥छ॥अतः स्थैनैवमनसा चिंतयामासुरादृताः॥ब्रह्मा हं जगतां स्र
ष्टा कर्ता लोकामहेश्वरः॥३५॥लोकपालस्तु यैः सार्द्धं भुवनानि चतुर्दश। निर्मितानि मयैतानि तेषामंत
रे हि स्थितः॥३६॥अथ ते ब्राह्मणा एवं बहुपमत भावनाः। देहाद्विसस्मरुः पूर्वा रूपपूर्वं भावनयार्पिता
रा॥३७॥विसस्मरुः विस्मरणं चक्रुः। अर्पिता विषयीकृतानिति यावत्। अथवा अर्पितान् समर्पितान्
दत्तानित्यर्थः॥छ॥अथ ते देहकाः सर्वे पवनैरातपेन चाकालेन शोषमत्येत्य गतास्ते शीर्णपर्णवत्॥३८॥

स्वकृत्यमाह

सतेषां दशाधा सर्गप्रतिभासो ऽयमुत्थितः। भावनापरिपाकेन तद्दशा ते ब्रह्मतां गताः॥३१॥ एतेन ते दशा संस्काराः
मनो व्योमनि संस्थिताः। एषामन्यतमः स्याद्भास्करो ऽहर्निशाकरः॥४०॥ अहर्निशाकरः। भास्करो हि मेरुप
र्वतेनाव्यवहितो ऽहः करोति। तद्व्यवहितस्तु निशां। उक्तं स्वदृष्टं वासिष्ठो ऽर्कः। उर्वन्नहोरात्रे दर्शयत्याकृतिं
यथा। चितिः सद— ती ऊर्वे दर्शयत्याकृतिं तथेति॥७॥ इत्युक्त्वावधसंज्ञानुजगाम निजमंदिरं। विरिंचिर
पि देवेशः स्वव्यापारपरो ऽभवत्॥७॥ ॥इति वाल्मीकीये वासिष्ठे मोक्षोपाये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजका
चार्यात्ममसुखपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौ तच्चंद्रिकायामैंदवोपाख्यानं नामाष्टमः सर्गः॥ ॥छ
अतीतेनाख्यानेन तात्पर्यतः प्रतिपादितमर्थं दर्शयति। वसिष्ठ उवाच। मनो हि जगतां कर्तृ मनो हि पुरुषः
स्मृतः। मनः कृतं कृतं मन्ये न शरीरकृतं कृतं॥१॥ सामान्याब्राह्मणास्त्वेवं मनोभावनया किलैंदवा ब्र
ह्मतां याता मनसः पश्य शक्तितां॥२॥ मनः कृतं मनसा कृतं। सम्यक् कृतं कृतं मन्ये मनःकृतमेव सार्थकं ज्ञान

श्री॥
१२५

इत्यर्थः ॥ शरीरकृतकर्मणां फलत्वस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वाच्छरीरकृतं सार्थकत्वं भवतीत्युक्तं ॥ ज्ञानमनुपपन्नमि
त्याशंक्याह ॥ ६ ॥ मनसा साक्षाद्व्यमानो हि देहतां याति हे दैवकेः ॥ देहभावनयामुक्तो देहधर्मैर्न बाध्यते ॥ ३ ॥ हि यस्मा
द्देहको मनसा साक्षाद्व्यमानः सन् देहतां याति देहोचितकार्यकारी भवतीत्यर्थः मुक्तव्यतिरेकमाह ॥ देहभाव
नयेति ॥ देहभावनयामुक्तः पुरुषो देहधर्मैः शीतोष्णमानावमानादिभिर्न बाध्यत इत्येतच्छ्लोकार्थ ॥ ७ ॥ तैतदुपलभ्य
इत्यत आह ॥ ८ ॥ नानात्मसुखतया योगी देहवेत्ति प्रियाप्रियोइह स्यादहल्ययासा ॥ हृत्तान्तोत्पन्नि दर्शनो ॥ ८ ॥ नान्तर्मुखत
यैतत्स्वयमर्थः ॥ ६ ॥ मनोभावनायां सत्यां शरीरे फलपर्यवसायि भोजनादिकार्यदर्शनात् सत्यां तस्यां निवि
कल्पसमाध्यवस्थायां तद्दर्शनात् स्वप्नावस्थायां मनोमात्रात्मकशरीरकृतस्य तृप्त्यादिफलपर्यवसायि
नो भोजनादेव दर्शनाच्च प्राज्ञाप्राज्ञविवेकेन शरीरकृततत्तपपालनस्य मानं फलत्वं कार्यं स्वप्नशरीरका
र्यकृतकार्यवन्मनःकृतकृत्यं वेत्ति मनएव प्रियाप्रियकृद्देह इत्येतमर्थं तन्निग्रहप्रयत्नातिशयविधा॰

याख्यान्तरेण स्फुटीकर्तुमाह। इंद्रस्येतीत ऊर्ध्वमाख्यानसमाप्तिपर्यंतो ग्रंथसंदर्भः स्पष्टार्थः। तत्र कानि
चित्पदानि विविच्यंते। श्रीरामं प्रति वाचा कौहल्या भगवन्निंद्रस्त्वचकावात्रसंमतः। ययोरुदंतश्रवणे पावने
छिरे तिमो॥५॥ उदंतो वृत्तांतः॥ वसिष्ठवाचा श्रूयते हि पुरा राम मागधेशो महीपतिः। इंद्रघ्नमत्र
इंद्रघ्नमत्र इवापरः॥६॥ इंद्रघ्नमिवेति। सर्वे पूर्वमस्य द्राजो पांड्यो द्रविडसत्तमः। इंद्रघ्नइति ख्यात
व्रतपरायण इति पुराणप्रसिद्ध एको स्ति इंद्रघ्नः। अयं तु अपर इंद्रघ्न इव स्थितः॥ तस्यं तु विंश
तिमा नार्या कमललोचना। अहल्या नाम तत्रासीच्छशांकस्येव रोहिणी॥७॥ स्पष्टं॥ तस्मिन्नेव पुरे राज
महाशृंगारशेखरः। इंद्रनामा परः कश्चिन्नागरीणां प्रियो वसन्॥८॥ शृंगारशेखरः विदूषमो तं
श्रुत्वा सा हल्या हल्यया सा हृमिंद्रस्य यद्दृष्टपुरा। तदा कर्ण्यैतिहासेभ्यः तस्मिन्निंद्रे व राजते॥९॥ अनुरागमकुरुत॥ नयोर्धनतरस्नेहनिरावरणचेष्टयोः। उद्विनयवृत्तांतो राज्ञांतिके पापा

नो।
श्री
९

६४

एवमन्योन्यमासक्तं भावमालोक्य भूपतिः ॥ चकार बहुलिन्नैर्दैः सततयोरनुशासनं ॥१२॥ खेदैः प्रकारैः ॥ छ ॥ तासु
क्रोधपि संरंभो दुर्मतीस लिलाशये । दृष्टोजरूस न्तुस्तत्र न रवेदस्तु पजम्मतुः ॥१३॥ स्पष्टं प्रथितो गजपादेषु नतो
श्रमनुपागतो ॥ कोपाल्लिस्ताज्य मा नांगो ना पत्तुः कामपि व्यथां ॥१४॥ प्रथितो बहो ॥ छ ॥ कोपाल्लिस्ताज्य माना
तास्थितो हिमशिलास्विवा । अहृष्टो तनतो राजा खिन्नो वां किं नु दुर्मती ॥१५॥ असम्भुवीतिधातो लेपु मध्यमसुरुप
द्विवचनेस्थः हृति । दुर्मतीति संबोधनं ॥ छ ॥ अथ तो धरणीपालमूचतुर्मुदिताशयौ । संस्मृत्य वामिकान्योन्यं मु
खकीर्तिमनिंदितां ॥१६॥ आत्मानं न विजानीमो जातावन्योन्यतन्मयौ । दुःखं वा न महीपाल स्वांगैरपि विकर्त
नं ॥१७॥ इत्यर्थ विरमाविष्टं क्वापि धीरस्थितं मनः । जावा जावशरीरस्थानृपाः शंकानबाधितौ ॥१८॥ आयांतेनवि
जानीवो जातावन्योन्यतन्मयो । जावितेतीव्रवेगेन मनसा यन्महीपते ॥१९॥ तदेव परस्परस्याखिलं न शरीर विवाधि
तो न काश्चन क्रियाराजन्नुष्ठे निशापादिका अपि ॥२०॥ तीव्रवेगस्तु संपन्नं शंकाश्चालयितुं मनः । एककार्यनि
विष्टं हि मनो धीरस्य भूपतेः ॥२१॥ न चाल्यते मरुरिव प्रतिघातशतैरपि । एतच्छ्लोकसार्द्धंचक्रं स्पष्टार्थं ॥ छ ॥ राजन् शु
शरीरकल्पना निर्दिष्टा चित्तानिश्चेतो हि कारणमभीष्टं शरीरकेष्टावारीव सर्वव न रचउले तारषष्ठुरव्यं ॥

रीरमित्थं विद्धि मनो महात्मन् ॥२२॥ शरीरकलना निःशरीरकल्पनानि। सर्वेव न खंडलतारसेषु सर्वैव
तेवन खंडलतानां रसाश्च ते श्रुवारीवाऽमीषु स्थूलशरीरके श्रुचेत उपादानकरणं हि। न तु शरीरं श्रुंके
चेतः कारणमिति कुतो वेपरीत्यं किं न स्यादित्यत आह। देहस्तेते विविधदेहगणं करोति स्वभावना
विवर्तनं नवमाश्रुचेतः। वित्तैकृते तु न करोति हि किं विदेव देहस्ततः समनुपालय चित्तरत्नं ॥२३॥ स्वप्ना
वृत्तौ स्वप्नस्यमो ॥छ॥ वसिष्ठेनैवाचातास्यां तथैव तु क्तो सौ राजा राजीवलोचनः। ऊं निर्जयतनो मानं प
श्रीस्थं समनुवाच ह ॥२४॥ स्पष्टो। भगवन् सर्वधर्मज्ञ परमार्थरसःस्पृशः। रमयं हि वेत्तासि गिरः कामां धृयोर
पि ॥२५॥ परमार्थसारविषयाः ॥छ॥ शासिनो वयथाशास्त्रमत्रो निर्वासयाम्यहं। इत्युक्त्वा राजशार्दूल
स्त्वावुसो निरवासयन्। निरवासयामि निष्काशयामि। निरवासयन् निष्काशितवान् ॥ ॥छ॥ ॥इति
श्रीवाल्मीकीये [illegible] श्रीवासिष्ठे मोक्षोपाये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यो तमद्भुवख्षन्यपादशिष्य श्री
[illegible] तश्रेद्धिकायां नवमः सर्गः ॥ ॥छ॥ ॥अतीतेनाख्यानेन विस्तरेण प्रतिपादितमर्थं
संक्षिप्याह।

श्री
१२

ति

वसिष्ठ उवाच । एतत्ते कथितं राम मयाख्यानकलीलया । सर्वमेव जगत्यस्मिन्द्विशरीराः शरीरिणः ॥१॥ एकं म
नः शरीरं च क्षिप्रकारि चलं सदा ॥ अन्यत्किंचित्करमन्यच्छरीरं मांससंनिर्मितं ॥२॥ एतत्ते कथितमित्यादिना
सम्यगवेदितं हि संसाररोगनिदानं तच्चिकित्सां कुरु इति मत्वा नो रामः पृच्छति विस्तरेणेति ॥ श्रीरा
म उवाच । विस्तरेण मम ब्रह्मन् जडस्यास्य निराकृतेः । रूपमारूढसंकल्पं मनसो वक्तुमर्हसि ॥३॥ निरा
कृतेर्वस्तुतो निःस्वरूपस्यात एव हेतोः । जडस्येति जडत्वं सोधयति । अस्येति दृश्यस्येत्यर्थः । आरूढः सं
कल्पो येन तदारूढसंकल्पं आश्रितसंकल्पप्रधानमित्यर्थः । यद्वा आरूढः संकल्पो यस्य तत्तथा ।
अनिर्वाच्यमनःस्वरूपं दर्शयिष्यन्नादावाख्यघ्नराष्टतस्तष्टितनोदिलक्षणं मोक्षोपायज्ञवकांक्षर्षादिस्य
हानं तस्येत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सर्वशक्तेर्महात्मनः ॥ संकल्पशक्तिरचितं यद्रूपं त
न्मनो विदुः ॥४॥ सर्वशक्तेः सर्वकारणभूता मायाशक्तिर्यस्य । यद्वा सर्वाः शक्तयः सर्वपदार्थनिष्ठतया भूता
यमाना यस्मिंस्तत्तथोक्तः । तस्याः संकल्पशक्तिसंवलितस्य कल्पितरूपं तन्मनो विदुः ॥ भावः सदसतोर्मध्य

वसिष्ठ उ वा २

नृणां वलति वैयग्र्येनः। कलनोन्मुखतोयातत्स्वरूपं मनसो विदुः॥५॥ भावः पदार्थः। यद्वा भावरहितेनाखिल
यथा। चिनाखिलायकारणं स्पंदतो वलतः स्वभावतो लोलो नृणां यो भावः कलनोन्मुखतां सकला। स
खतां यातः सत्सदसतोर्मध्ये चलति यतः अतो यदुत्पन्नं चित्रं यत्किंचिद्देवहि। नित्यमात्मविमोक्षाय यो
मुक्तियुक्तिषु। आत्मानो मनो मध्ये दोलायते मलकवेष्टरं दधानः मनोदर्पणमधिरूढो यामानात्म
नोऽदृष्टदृश्यभावेन जाते मनो ज्ञेयेषु गावामानात्मनोऽदृष्टदृश्यभावाद्दर्शनाद्भूतः कुतश्चिदविचा
रितरमणीयाकारणादुत्पन्नं अत एव यत्किंचिद्देवा विचारितरमणीयमेव विचार्यमाणं तुच्छाया कालि
तवेतालवद्विशीर्यते हि शास्त्रे विद्वत्संसिद्धियोतनार्थः। मोक्षयुक्तिषु मोक्षोपपत्तिषु तच्चिंतनादि वि
मोक्षोपायेषु तद्योजयेत्। एवमविचारितरमणीयं विचाराद्विशीर्यमाणं मन एव संसारकारणं तन्निवृत्तये
तदेकमोक्षयुक्तिषु योजनीयमित्यर्थः। इदानीमेतमेवार्थं चित्ताख्यानमवतारयेत् पंचयस्य वेत्तु किंचि
अत्रिनामा द्विजो निगूढार्थपद्यानि भगवान्वसिष्ठः स्वयमेव व्याकरिष्यति तथापि बुद्धिसौकर्यायार्थमाश्र
मः।

नय

श्री

१२८

श्रीः

अस्तिरात्रीवटवीस्फाराशून्याकांतातिभीषणा॥ योजना। निशांतं यस्यां लिन्यस्ते कोणमात्रकं।
अटंत्यस्यां जीवा। अतोऽटवी। संसारपदवी स्फारा विस्तीर्णा। शून्या सर्वपदार्थवर्जिता। मायिकत्वात्तत्र
पदार्थानामशां नेति पदच्छेदः। अथवा तामसत्वं दर्शयितुं शून्येत्युक्तं। सात्विकत्वं दर्शयितुं शांतेति।
राजसत्वं ज्ञापयितुमतिभीषणेति॥६॥ अस्यामेको हि पुरुषः सहस्रकरलोचनः। पर्याकुलमति
र्भीमः संस्थितो विकृताकृतिः॥७॥ पुरि शरीरे शेते पुरुषः कुसीदत्यवसीदतीति वा पुरुषः मनः। सहस्र
करलोचनः अनंतहस्तनयनः। अनंतानंताकारविषयाकारत्वेन ये करलोचनतया विवक्षिताः।
यथोक्तं हृद्धस्तासि॥ सहस्रनेत्रहस्तत्वं यत्तु सा परिवर्णिता तदनंते कृतत्वं वै हि चेतसः परिवर्णितो
तदनंततत्कृतत्वं हि चेतसो दर्शितमिति॥८॥ स सहस्रेण बाहूनामादाय परिघान्वहन्नुग्रहरन्ना
मनः दृग्घस्वात्मे नैव पलायेता॥ वाहयंति नानायोनीः प्रापयंतीति वाहवः कुकल्पना नित

षांसहस्रेषु ॥ परितो घ्नंतीति परिघास्तान् ॥ आध्यात्मिकदुःखहेतूनादायात्मनः स्वस्य देहे प्रहरंति
घ्नंतीति परिगृहीतैराध्यात्मिकादिदुःखहेतुभिः आत्मानं क्लेशयतीत्यर्थः ॥ पलायते कल्पनाभ्यो दि
दुःखहेतुभ्यो बिभेतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ हृद्व्रहारैः प्रहरन् स्वयमेवात्मनात्मनि प्रविद्धवति भीमात्मा स सो
ऽनशतान्यपि ॥ ७ ॥ कंदन्पलायमानोसौ गत्वा हरमितस्ततः ॥ भ्रमवाच्चिवशाकारो विशीर्णचरणा
गकः ॥ १० ॥ ९ ॥ तस्माद्धृदयस्पष्टार्थौ ॥ ७ ॥ पतितो वशाद्बाष्पमहत्यंधांधकूपके ॥ कुलराचितमालीमे न भ
गंभीरकोटरे ॥ ११ ॥ अंधो विवेकरहितः ॥ अंधकूपगहनं नरको दुःखितानि दुःखान्यस्य तस्मिन् कृतिकं
पशहृद्व्यक्तस्पते ॥ न तो वर्णजीरं परिछेद्यं कोटरं छिद्रं अत्यंतरावकाशोयस्मिन्स्तथोक्तः ॥ तस्मिन्
तत्कालेन बलुनासौ अंधकूपात्समुच्छ्रितः ॥ ज्ञानः प्रहारैः प्रहरन्नुविद्धवत्यात्मनि ॥ १२ ॥ स्वष्टो गुनहैरत रंग
वा करंजवनगुल्मकं ॥ प्रविष्टः कंटकव्याघ्रं शलभाः पावकं यथा ॥ १३ ॥ करंजवनगुल्मकमिति मनुष्य

१२०

नाल २

जन्मादिवर्द्धितानन्दैः कुमालापरिपर्यायकरंजवनगतगुल्मकुंजो क्रिडत्स्यामुखकरवाकंटकव्याघ्र
खचरित तमित्यर्थः॥७॥ तस्मात्करंजगहनाद्विनिष्क्रम्य करुणादिवातेन ततः प्रहारैः प्रहरन् चिद्दवेत्यात्मना
मनि॥१४॥ पुनर्हरतरंगवाराशीकरशीतलां कदलीकाननं कांतं संप्रविष्टो लसन्तिवा॥१५॥ कदली
काननं स्वर्गस्त दत्तापातरमणीयत्वात्॥७॥ कदलीखंडकात्तस्माद्विनिष्क्रम्य करुणात्ततः॥ स्वयं प्रहारैः प्र
हरन् चिद्दवत्यात्मनात्मनि॥१६॥ पुनर्हरतरंगवातमेवांधांधकूपकोऽसंसप्रविष्टस्त्वरया विशीर्णावयवा
कृतिः॥७॥ अंधकूपासमुत्थाय प्रविष्टः कदलीवनं॥ कदलीकाननात्तस्मात्करंजवनगुल्मकं॥१८॥ करंज
काननात्कूपं कूपाद्वनांतरं प्रविशन्प्रहरंश्चैव स्वयमेवात्मनि स्थितः॥१९॥ एवं रूपनिजाचारं त्वमन्त
लोकय विरमया॥७॥ यस्तु शक्नत तेजत्यज्यतोऽप्यत्यंतं च स्वरूपो वसिष्ठ इति वसिष्ठ शक्यत्यते वसिष्ठवा
विनामयेति बोधेन॰ परमो विवेकोऽपि वर्द्धितः॥ विवेकेन बलाच्छिन्नं सटित्याक्रांतमिती ममयमाहाय

ष्टस्यमैबलादेवमुहूर्त्तंप्रतिबोधितः॥इति॥छ॥अवष्टस्यबलादेवमुहूर्त्तंप्रतिबोधितः॥ष्टष्टश्चकस्त्वंकिमिदं
केनार्थेनकरोषियो॥२०॥छ॥किंचबालिमतंतेस्यात्किंमुधापरिधावसि॥इतिष्टष्टेनकथितंतेनमेरघुनंदन॥
२१॥मुधावृथा॥छ॥विवेकंप्रतिचित्तेनकथितमेवदर्शयतिनाहमित्यादिना॥नाहंकश्चिन्नचैवेदंमुनेकिं
चित्करोम्यहंत्वयाहमवलग्नोस्मित्वंमेशत्रुरहोबत॥२२॥मुनेहेविवेक॥चिचाचितरमणीयंहिचित्तंकं
यदिवस्तुदितमसदेवभवतीत्यर्थः॥छ॥त्वयादृष्टोस्मिनष्टोस्मिदुःखायचसुखायच॥इत्युक्तोविद्
वान्यंगान्यालोकयस्वान्यवृष्टिमान्॥२३॥त्वयाविचकेनदृष्टोवशीकृतोहंदुःखायसुखायचनष्टोस्मि
सुखदुःखोत्पादनासमर्थोस्मीत्यर्थः॥छ॥वराकुपानलिहिहिलिहिता[illegible]॥अर्थंप्राप्तविवेकलाज्ञोना
कुंभकुर्वन्चित्तसंतापंचकारसतमर्थमाह॥[illegible]दातिरवुदीनोमेघोववर्षनि[illegible]आरवी॥क्षणमात्रेणतथासौ
वपस्[illegible]यदेवदन्॥रुरोदेति॥आसमंताद्रवोयस्येतिआरवी॥पूर्णविवेकेनस्वान्यंगान्य[illegible]कारमंतकारलक्षणादी
[illegible]तान्यालोक्यप्राप्तविवेकेनप्राप्तपरमानंदतयाचित्तसंतोषंचकारेत्याह॥स्वान्यंगानिसमालोक्य[illegible]
[illegible]॥स्वान्यं[illegible]गानिसमालोक्येति॥

श्री॥ १२०

सर्पविधेकोदयेसति सहृतिकंचिन्नाचिल्लयक्रमं श्लोकत्रयेण । ला आहूतास्यपर्यन्त इत्यादिना । अथाहूता सूपर्द
तेसंध्रमाद्धुरत्तोमभाक्रमेण । तानितत्याजुस्त्र [illegible] तिस [illegible] ततः । २४। भ्रमेद्धुरत्तो विवेकस्य समक्षं [illegible] र्थः । ग
यमं । पतितं तस्य शिरः परमदारुणा । ततस्तो बाहवः पश्चात्कद्देस्तदनुचोदरा । २५। तस्य चित्तस्य शिरो [illegible] कारस्न
रूपं तच्च परमदारुणं ज्ञातित्तयैकरा । ततोनंतरं बाहव उं [illegible] न्यनालं [illegible] णा । पतिता । पश्चात् [illegible] रा
रूपं वक्षं जादिकं पतितं । तथाचो [illegible] हृदयासिद्धायेदंनि त्रिशीणानि [illegible] न्य [illegible] ततः [illegible] चिते विना
शा शाम्यतीति द दर्शितमिति । [illegible] र्थासिद्धकारकं कल्पनया रूपलक्षणानि । [illegible] मास्त
५२ न्यगानि यथा तथा संत्यज्य नियतेः शक्त्या कोपि गतमुपस्थितः । २६। यथा यथा यथा स्व पूर्व समर्तं इत्यालिय
नारं इदानीं यथायथ नित्यानि मानाज्ञाय मथ्यो थो वग [illegible] तोत्याग्येना नियथा [illegible] पूर्वादि दिग्स्थावनिविधा
गतं समुद्यत इति । एवं कथा सौदर्यार्थमुक्रमिति ज्ञेयं । नियतेः [illegible] स्य शक्त्या विज्ञाना कारणोत्सिध्य क [illegible] य

गछंस्तु घत्तोनगतः सलिधानाज्ञी चमुक्तवंस्तु वितो ॥७॥ दृष्टवान हमेकां तेऽपुनरन्यं तथा नरां प्रहरंतं समंतं
त पर्याकुलतरान्तरा ॥८॥ पर्याकुलतरान्तरमत्यंतं पर्याकुलं अंतरमत्यंतरे यस्य स तु थोक्तः ॥तो॥९॥ समयासंमुखी
कृत्य समष्टस्य स्तथैव प्रहितं नैवासौ क्रमेणैव रुदिवास सप्रहस्य वार ॥१०॥ स्पष्टं ॥११॥ अंगैर्विशीर्णतामेत्य ययावल
मलः स तां दृष्टवान हमेकां तेत थैवान्यं कवि॥नरा ॥१२॥ बलमत्यर्थं ॥ बलस्य तां अहृस्यतां य पाविस्कत्याति
दहस्तु कृत्वमावेदितं ॥ अथासौ स्तु चिरेणेति ॥१३॥ पलायमानः पतितो ह्यत्यंतं तां धोधरूपके तत्र स्तु चिरकाले
मवसस्तत्रै तीकूपकः ॥१४॥ स्पष्टं ॥१५॥ असौ स्तु चिरेणापि कूपान्नाप्यकथितः ॥१६॥ दृष्टवांस्तु नरन्यं सप्रपतंतमित
स्तुनः ॥१७॥ मेलापातकस्तु कं हि मनो अंधकूप रादित्तु नरके पतितं स तस्मात्कूपादति दीर्णापि कालेन निर्गतमित्य
र्थः ॥ अहि [illegible] रहितमनात्मज्ञं मन्यन्मतः स्व विवेककातिरश्चकारेत्यर्थः ॥१८॥ उर्मितिरितिवत्रष्ट्यतथैवाश्रु
[illegible] विषमयासंस्पष्टं ॥ उर्मितिमीमसौ मूढ नैव जानासि किंचनाप्रपेदि ॥ उर्मेते [illegible] कास्त्वपापारपरालवर

श्रीया।
१४
घे

कासामहाटवीसादिसर्गसमाप्तेर्ग्रंथसंदर्भेः स्पष्टार्थः कविकैंविद्धि…

…श्रीरामस्य कार्यव्यापारपरोत्सवदिव्यचक्षुः ॥ इति सख्यपरामृष्टमाहमूर्ति… दिनाहेमदंडद्विज कि
तिकआनास्यवश्यपेहिप्रपसरमसकाशात् ॥२॥ एवं तस्मिन्महारण्ये बहुवस्तोटशानगाः परिक्षिप्तं तत्तिष्ठां
विभुतयापि स्याटवी ॥३॥ सालीयणो विविध कंटकसंकटां गो घोराटवी घनतमोगहनापि लोकैः ॥ आगत्य
…मनत्समिता… कुसुम कगुल्मकवाटिके ॥३॥ विविधः कंटकाक्तांऊः खलक्ष…णानं
संकटसंबाधपथं गोप्ता… निबध्याः स्यात्तथोक्ता घनतमसा निबिडाशानेन गहना ॥६॥ प्रवेशाघनत
…गहनादि… विर्यो… लोकैः प्राणिलिनिर्वृत्तिमवाप्य सुखं लब्धा ॥ आसमंता
…गुल्मका… दिषोणाः ॥७॥ रामत्वो वाक्कासोमहाटवी भ्रमन्नकुत्रचाविध तेन चाकेवते गुरुणारं
वदिवाकेनुकृतोद्यमाः ॥८॥ स्पष्टोऽथ वसिष्ठवाच रघुनाथमहाबाहो श्रृणुवक्ष्यामि ते खिलं नसा महाटवी
रामहृत्नेव वर्तते नराः ॥१५॥ नैवं वर्तते नराइत्यनुवर्ततो ॥ अयं संसारपदवी… नैली राधार कोटरा तां तांश्रुत्वा विका

ओंत४

राध्वौ विहिराममहाटवी॥३१॥ अन्यविकाराद्यांजसंकायाद्यां॥ शार्थस्य स्पष्टं॥ तत्र ये ते महाकाराः [illegible]
मंतिहि मनांसि तानि विहिवं दुःखं तेनिपतितान्यसां॥३२॥ यद्यायोयमहं ते षां सविवेको महामते। मया तान्य
बोध्यंते विवेकेन मनांसि हि॥३३॥ परं बोधं समासाद्य मत्प्रसादान्महामते। मनांसि कानि वित्ता
राम परा॥३४॥ कानि वित्तानि लिंदंति मां विवेकं विमोहिताः। मत्तिरस्कारखरातः कूपे षेवपतंत्यधः॥
यद्रूपा गहना नर[illegible] दुर्गाकदलीकानने खगः। केरंजो मत्यमडुसां॥३५॥ अविद्यान्यं धकूपं [illegible]
नि ते यान[illegible]महापातकयुक्तानि नरकेतानि सर्वदा॥३६॥ एतत् श्लोकषट्कं स्पष्टार्थं॥ अकरंजो मत्ये [illegible]
के [illegible]पो [illegible]करंजगहनं तितिायत्र करंजगहनं तके लतसावृलौ॥३७॥ कत्रत्र रसा चिलं ख्याराक
पा॥३८॥ दुःखं [illegible]कटं संबाधं मानुष्यं विविधं प्रणायेर[illegible] लिखुधेडु दिङ्ग तिति रस्कृतः॥३९॥ तेम नोत्थिर नामदु
स्य विवेकाति रस्कृतः त्वया दृष्टो स्मिन दृष्टोस्मि रात्रु मेव मि ति दुतो॥४०॥ त्वयेरामकेत हि चिरे समताप रिदे
वितं कादितस्म महाक्रंदनराणी तत्र राघव॥४१॥ वित्तेन वित्त पाप वित्तेन॥४२॥ तज्जो गर्ता लंस्पडा मनला [illegible]

२४२

अर्ह[illegible]विवेकस्यनप्राप्तस्यामलंहतंपदं॥७॥स्यष्टोमनसस्त्यजतोभोगान्परितापोहिजायते॥
सितंतच्चयदानंदिसुंसा तदवबोधतः॥४८॥ तदवबोधतइतिपदच्छेदं॥अवबोधतःअवबोधनादित्यर्थः॥
सुसामानंदियहसितंतदवबोधतः॥परिप्राप्तविवेक[illegible]संतोषश्चावैतस्यात्कृतः॥परिप्राप्तविवेकेनयेनसं
तोषः[illegible]तइतियत्तदेवेत्यचयः॥७॥संकल्पवासनाजालैपरिप्राप्तविवेकस्यायत्संसारसंस्थितेः॥ये
सल्पडताःकृपमानंदादिविवर्तोऽस्थयदासोसमवृहत्स्यमयादृष्टःअयत्नतः॥तद्विवेकोबल्लाद्वि[illegible]द
तइतिदर्शितः॥५०॥यन्मनिजकारोथैःसुमात्मरहरातिस्वयं॥स्वयासनाप्रकारेस्यस्तत्रस्यतिमनःस्वयं॥
[illegible]श्लोकयस्यष्टार्थं॥७॥रूपंविक्रियंसंकल्पविकल्पलक्षणंअतीतश्च[illegible]तात्पर्यार्थमाह॥सं[illegible]
जालेनेतिति॥संकल्पवासनाजालैःस्वैरेवायातिबंधनं॥मनोलीलामयैर्बंधैःकोशाकारःकृमिर्यथा॥
संक[illegible]वासनामूलबाद्यासनास्ताजालैःस्वैरीयैःकोशाकारकृमिर्हिंकपिच्छवृक्षादि[illegible]लग्न
सन्नात्मनोवस्थानायकोशंकृत्वानिर्गमनद्वारस्यापिपिधानंकुर्वाणोलीलामयैर्बंधैर्याबध्यतेतथेत्यर्थः

एतत्ते कथितं राम चित्तोपाख्यानमुत्तमं । चित्तेनैवेदमालोक्य चित्तत्यागे स्थिरो भव ॥५४॥ ॥४॥ ॥
इति श्रीवाल्मीकीये योगवासिष्ठे मोक्षोपाये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यात्ममत्सुखपूज्यपादशि
ष्य श्रीमदात्मसुखकृतायां वासिष्ठचन्द्रिकायामुत्पत्तिप्रकरणे चित्तोपाख्यानं नाम दशमः [illegible] ॥७॥ ॥
अतीतसर्गान्ते मनो बन्धनमायाति कोशकारकृमिवदिति दृष्टान्तोपादानमनसस्य [illegible] योनाद्य
सतस्तस्याभायोगात्तस्य सत्यत्वं प्राप्तं तत्सत्यत्वे च तद्विकारस्य जगतः सत्यत्वमिति सर्वस्य दृश्यस्य सत्य
मारंभ्य तस्य बालकाख्यानकुलेन तुच्छत्वं प्रतिपादयितुं प्रस्तावयति प्रबुद्धानामित्यादिना वसिष्ठ
वाचा प्रबुद्धानां मनो राम ब्रह्मैवेदं हि नेतरत् सर्वशक्तिपरं ब्रह्म नित्यमापूर्णमव्ययं ॥१॥ प्रबुद्धानां ब्रह्म
विदां इदं जगदाकारेण विजृंभमाणं मनो ब्रह्मैव न ततोन्यदन्यद्वा किं तर्हि तुच्छमेवेत्यर्थः मनो ब्रह्मेति
[illegible] सामानाधिकरण्यं हि शब्दः श्रुत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ऊतो मननआदेर्ब्रह्मतावभासनिर

टीकाकार

त्रं अथ[illegible]रणत्वात्तस्य तन्मात्रत्वं युक्तमित्याह। सर्वस्मिन्ननादौ कार्ये शक्तिर्मायाख्या यस्य तत्त्वतो कं
सर्वाः शक्तयः सर्वकार्यविषया यस्मिन्निति वा। अव्ययमक्षयं क्षयरहितं। ननु विविधपदार्थानां मध्ये क
स्यचिदब्रह्मकार्यस्यापि संभवात् सर्वस्य ब्रह्मतावन्मात्रमित्ययुक्तमाह नन तदस्तीति [illegible]नतद् स्ति यतः स्मि
न्न्यपि हि घते विदितात्मनि तापयोऽत्र स्थितिशक्त्यासौ प्रकाराः सोऽधिगच्छति। यो विदितात्मनि तस्मिन्न्अपि[illegible]ने प्रका
र्येण विद्यते तन्न। सर्वशक्तिपरं ब्रह्मेत्यनयोः सर्वशक्तया ब्रह्म निष्ठतयाऽविहिता स्तोसत्कार्ये[illegible]स्य[illegible]पलभ्यं
तइत्याह यथे[illegible]हृष्यसितशक्त्यादिना। असौ परमात्मा स्वाश्रयाणामनेकशक्तीनां मध्ये यया शक्त्योल्लस
ति विवर्तते। सा शक्तिः क्वेवोपलभ्यत इत्यत आह विचित्रशक्तिरित्यादिना। विचित्रशक्तिर्वर्णनारामशरीरेषूपलभ्यते
स्पंदशक्तिश्च वातेषु दार्ढ्यशक्तिस्तथोपलेऽ उपलेपाषाणेष्वन्यशक्तिः अमृतनिष्पादनशक्तिः जवशक्ति
र्यथा जलसु दाहशक्तिस्तथानलेऽन्यशक्तिस्तथाकाशे नाशशक्तिर्विनाशिनि। तथा तथांऽऽतत्रलेव दिः स
र्वैस्तीदं तथात्मनि स्थिता। सर्वं द्वैतजातं प्रलयकालेऽनालिव्यक्तनामरूपतया ब्रह्मण्येव वर्तते। अस्य सिद्धिको ले

यो

245

पत्रे२

ग्रामे रज्जौ सर्प इव तस्मादेव मायाविनः क्रमेण विज्ञंभते तथापि दृष्टेरेव सृष्टिशब्दान्मन आदिकृते प
वविकृतेते। तत्र मन आदिकं वृतं अविचारदशायां बालकोपलालनायोक्तोऽस्मिंजसकथार्थ
सत्यवत्प्रतीयमानं मपि तत्वनिरूपणे तुच्छमेव तदर्थजातमाह फलपुष्पेत्यादिना।७। फलपत्रल
ताद्युपशोभाविटपस्थलवान्। वृक्षबीजे यथा वृक्षस्तथेदं ब्रह्मणि स्थितं।८। लताकोवमलशाखा
अत्र विटपशाखेनाङ्कुनरुक्तौ। तायेरतत्तौ।७। कचित्कस्मिन्नेकदा विश्वं तस्माद्धृन्ति शक्यः देशकाल
विचित्रवान्स्मात्तत्तद्दिवशालयः।९। तस्माद्ब्रह्मणो गध्यंते कार्यरूपेण प्रकाशंते इत्यर्थः। स्मातला
स्वतल्लात्।१०। स आत्मा सर्वगो राम नित्योदित्यमहावपुः। यन्मनागमननीशक्तिं धत्ते तन्मन उच्यते।१
११। दितमहावपुः सर्वदाश्चर्यमात्रपूर्ण आत्मा यद्यदा मनागीषन्मननीं मननवतीं शक्तिं धत्ते त
तदैमानमनाकृश्यवच्छिन्नो भवतीति यावत्। तत्तदा मन इत्युच्यते।१२। आदौ मनस्तदनुबंधविमोक्ष

तर

इ२

श्री।

१२४

दृष्टपुरुषास्तु पूर्वं रचनात्स्तवनात्स्थिर्यानादित्यादिकास्थितिरियं हि गता प्रतिष्ठामाख्यायिकास्तु जगबालज
नो दिते वा ॥ आदौ मन इति समष्टिरूपं विवक्षितं तं तदस्तु तदनंतरं बंधविमोक्षहेतू बंधविमुक्तिज्ञाने अ
ध्येते तयोरनुसक्तो भोगापवर्गार्थं स्वहस्तस्वसंगात्स्वार्थं ते चात्र भोगापवर्गार्थस्य [illegible] मनः आ
पानजनानामेसज हिनुः ॥ मा भोगार्थं च न वार्थं च आत्मनेकल्पनाय चेति ॥ आदिशब्देन चित्तादि गृह्यते ॥ अन्न
ति संधनां [illegible] पदं वा ॥ अनु जगबालजनाय बालजनायोदिताख्यायिकावदित्यादिकादेनस्थितिः प्रति
ष्ठाम चलतयावस्थितिं गता ॥ अविचारकाणां हृदस्य अबुद्धिविषयतां प्राप्तेत्यर्थः ॥ किमुच्यते इत्यादि रासगेस
र्गस्समाप्तो ग्रंथसंदर्भः स्पष्टार्थः ॥ क्व चित् कीदृशि विद्यतोऽस्मामेव वाच्य ॥ किमुच्यते मुनिश्रेष्ठ बालकाख्यायिक
क्रमः ॥ क्रमेण कथयैतन्मे मुनेर्वर्णनकारणं ॥ अथ मनोवर्णनकारणमिति सविलासं मनः तुच्छमपि विचारो
सितं चेतसा संस्यवस्तूनीयतेइस्येवं विधस्य मनोवर्णनस्य मनः स्वरूपावबोधस्य कारणं [illegible] सिद्ध
वाच्य ॥

ते ५

मुग्धो मुग्धमतिर्बालो धात्रीं पृच्छति राघवा कांचिद्विनोदिनीं वार्त्तां धात्रि संकथयाथ मे ॥ ७ ॥ धात्रीउपमा
तरं कथया समंजसं वो सिद्धयर्थं ॥ ८ ॥ सा बालस्य विनोदाय धात्री तस्य महामतेः आख्यायिकां कथयति प्रसन्
न मधुराक्षरां ॥ ९ ॥ पत्तने विविसीनहि ॥ अत्यंतासन्नि उच्छसर्थः ॥ १० ॥ कविसंति महात्मानो राजपुत्रास्त्रयं शु
भाः ॥ धार्मिकाः शौर्यमुदिता अत्यंतासक्तिपत्तन्ने ॥ ११ ॥ पत्रं विनानहि । अत्यंतासन्निउच्छसर्थः ॥ १२ ॥ द्वौ
जातौ तथैकस्तु गर्भ एव हि न स्थितः ॥ अथास्कमलोकार्थमेकदा ते शुभाशयाः ॥ १३ ॥ स्पष्टीं स्वकीयाच्छून्य
नगरान्निर्गता विमलाशयाः ॥ गच्छंतो गगने ददृशुः फलशालिनः ॥ १४ ॥ आश्रयोलिप्राय ॥ १५ ॥ ते त्रु
विश्रांतिं विश्रम्य भुक्त्वा स्वादु च तत्फलं ॥ यपुः सुखं विलासेन ते त्रयो राजसूनवः ॥ १६ ॥ स्पष्टं सरित्त्रितयमा
द्युः तत्र तेः कल्लोलमालितां तत्रैकाप परिशुष्कैव मनागप्यंबु न दधौ ॥ १७ ॥ आसेदुराजसूनुः कल्लोलाम ह्योर्मयः ते
मालितां तरंगमालां मालाकारैः कल्लोलैर्युक्तमित्यर्थः ॥ मनागीषदित्यर्थः ॥ १८ ॥ परिशुष्का च शरायासीत्तस्यां ते स

संसु[illegible]ता॥ विरेजुस्ताजलक्रीडां पीत्वा क्षीरोपमं पयः॥३॥ संस्नुः स्नातवंतः पयो जले[illegible]या से[illegible]
ते सर्वे[illegible]न्नगरे त्रैयं त्रयः॥ दुरश्च तत्समुद्रस्यापं खेलन्नागरमंडलो॥४॥ समुद्रोपोमित्थ[illegible]
तं समुद्रस्यापोयस्य तदुरश्च तत्समुद्रस्यापं खेलन्नागरमंडलं क्रीडन्नगरं नवप्राणिताहर्षां मंडलजातंय
न्नगरे तत्र श्रीकोदहसुस्तवरम्याणि जीर्ण्यथो भवनानि ते॥९॥ कंनिस्तंभ निर्लित्रिभन्नुस्यन्नगरहृदयं॥५॥
असि त्रि मंदिरे चारुप्रविष्टास्तेरपात्मजाः॥ आदुः स्थाली त्रयं तत्र तेष्ठ कांचनकं॥ ल्पितो॥२०॥ एतच्छ्लोक
यं स्पष्टार्थं तत्र खपरतां याता तेहे॥ कावर्णतां गता॥ जगरड[illegible]पूर्णताया तास्थाली तेषु हृहबुद्धयः॥२१॥ खपर
तां कपालतां॥६॥ तस्यां द्रोणत्रयं पक्वं स्यूनं द्रोणत्रयेण[illegible]॥ बंधस्तमो द्विजे भुक्तं निर्मूखे बकुलोद्विसिः॥२२
अष्टादकोद्रोण इत्युच्यते तथा चोक्तं॥ पलंप्रकुंचकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयं॥ चत्वारः कुडवाः प्रस्थं चतुः
स्थमथाढकं॥१॥ अष्टाढकोभवेद्द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते॥ इति॥ किं विहरो चतुराढकोद्रोण इति व्यवहारः॥
आ द्वातैषु त्रैयं द्रोणत्रयं पक्वं तद्द्रोणत्रयेस्थैनैव न्यूनं॥७॥ विप्रैर्भुक्तं विराधं चक्रमंधो नृपात्मजैः॥ विध्यन्
गारतस्मिन् तत्र त्रास्त्रयोहितो॥२३॥ सुरवमधास्थिता पुत्र मृगयायां च हारिणः॥ आत्यंतिक[illegible]तारामबाला॥

वा २

आ०७५ श्री ५

ख्यायिकाश्रुता॥२४॥ निश्चयं समयं यो बालो निर्विचारणया धिया॥ एतान्ते कथिता राम बाल काख्यायिका तव॥२५॥ एतत् श्लोकत्रयं स्पष्टार्थं॥ ७॥ यद्वत् संसाररचना विचारोज्झितचेतसां॥ बालकाख्यायिके वेद्मि सर्वा स्थितिमुपागता॥२६॥ बालकाख्यायिकेव इमि तिबालाख्यायिकावेति संबंधः॥ संकल्पजालकलनैव जगत् समग्रं संकल्पजालकलनानु मनोविलासः॥ संकल्पमात्रमलमुत्सृज निर्विकल्पमाश्रित्य निश्चयमवाप्नुहि राम शांतिं॥२७॥ समग्रं जगत् संकल्पमात्रं कलनैव संकल्पपुंजवर्तिरेव स च संकल्पजालकलना चित्तिफलितमात्रा संकल्पमात्रमिति॥ निर्विकल्पं निर्विकल्पवस्त्वाकारा यद्वा निर्विकल्पं निःसंशयं निश्चयं अनात्मविषयां शांतिं संसारोपरतिं॥ ॥७॥ ॥इति श्रीवाल्मीकीये योगवासिष्ठे मोक्षोपाये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमत्सुखप्रकाशपादशिष्य श्रीमदात्मसुखकृतौ एतच्चंद्रिकायां उत्पत्ति प्रकरणे बालकाख्यानम नामा द्वादशः सर्गः॥ ॥७॥ ॥वसिष्ठ उवाच॥ स्वसंकल्पवशान्मूढो मोहं ॥क्षिया विचारधर्मिण्या मोहसंरंभहीनया॥ विचारयाधिया सत्यरूपम सत्यं हि परित्यज॥ [illegible] निर्विकल्पनिश्चयाश्रयणाय किं कर्तव्यमित्याशंक्य सत्यादित्यक्ता विचारः कर्तव्य इति सोपपत्तिकमाह। स्वसंकल्प वशादित्यादिना सार्धेन॥२

मेति न पीडितः

स्वसंकल्प

श्री

१३६

[illegible]

विचारएव धर्माधर्मवत्सदानुष्ठेयो यस्यास्तया। मोहसंरंभहीनया मोहडंबरयैहीनया धिया पंडितो मायं वैति
नतु बहोर्हपाशबहुराऊंतंइवाकिं कुर्यादित्यतआह। हावबहुइत्यादिना। मुग्धा मुग्धा। अबहो बहुइस्कस्काकिं मुधाप
रिशो वसी। अनंतस्यात्मतत्वस्य किंकथं केन बध्यते। मुधा वृथा॥७॥ अनंतेति विहुना तदैति निर्विकल्पे केवलरूपिणि
णिते द्वितीयस्याभावात्को बंधः कश्च मुच्यते॥८॥ स्पष्टं॥८॥ वस्कंतावधासंऽवेफलितमाह तत्वमादित्यादि। तत्र
उल्लासमात्रंतु मनसो बंधेतां गतं। मनःप्रशमने रामं मोक्षएवावशिष्यते॥४॥ मनः उल्लासमात्रं विजृंभणमात्रं
नतु वस्कंतो बंधारहितं वैबंधहेतुत्वं मनसः कथं संभवतीत्याशंक्य तदर्थं तस्य दुर्घटकारितामाह गोष्पदमिति। गो
ष्पदं योजनव्याप्तं चाखलीलासु चेतसः। कल्पकोटिशताकरोत्यंतः क्षयं नयति कल्पतां॥५॥ स्वात्मवशं धिनीलीक
सु जगवर्तमानस्यचेतसो व्यूहो गोष्पदं भवति। योजनसमूहोपि गोष्पदवत्स्फुरतीत्यर्थः। गोष्पदमपि योजनवद्भ
वतीत्यपि द्रष्टव्यं। दृश्यते हि स्वप्नादौ देशकालादैर्ध्यादिविरुद्धत्व मनः अघटमानमपि घटयति मायामयं मन
इत्यक्रमर्थं माख्यानमवतारयति विशदयस्य च तेश्च ण्वविसादिना। अत्र तेश्च एव स्वामिन्द्र चांतमिमनुवमें ज्ञातः

योजन ८

७

म २ ग २

251

दजालश्रीः विन्नस्यांतः स्थिता यथा ।।६।। जागती जगत्संवनी चित्तस्यांतर्य आयेन प्रकारेण स्थिता तथा ज्ञास्यामी
ति शेषः ।।७।। अस्त्यस्मिन्वसुधापीठे नानावनसमाकुलः उत्तरापांडवा नाम स्फीतो जनपदो महान् ।।८।। स्फीतः
समृद्धः जनपदो देशः ।।७।। तत्रास्ति लवणो नाम राजा परमधार्मिकः हरिश्चंद्रकुलोद्भूतो व्योम्नि वा दिवाकरः
स्पष्टं ।।७।। यद्यशः कुसुमोत्तंसपांडुरस्कंधमंडलाः सर्वे शैला विराजंते हरास्यो हसिता इव ।।९।। उत्तंसः शेखरः पथा
कः दीरखामिनः ।। तोत्तिरसिरोखरउत्तंसोपीति यस्य लवणस्यास्येव कुसुमोत्तंसास्तैः पांडुराणि शुभ्राणि स्कं
धमंडलानि येषां ते यद्यशः कुसुमोत्तंसपांडुरस्कंधमंडलाः ।। उसिद्ध हिलोके कुसुमोत्तंस परागपातनात् स्कंधमंड
लानि पांडुराणि भवंतीति प्रोहसिता विमलीकृताः दिगंतव्यापकीर्तिरिति तात्पर्यार्थः ।।७।। जितानां यानजाम
ति नदृष्टायेन गच्छता उदारतां येन धृता वाचकेन यथा लिधा ।।१०।। जितानां कापथं गच्छरासैकां दारीतिस्य ना
गच्छता ।। गच्छरलिकादायामिति श्रोतास्त्रसिगच्छसीत्यादिना ।। उदारतादारता मकलवं वा वाचकेन वचा
[illegible] अभिधानी अलिधारव्यो व्यापेवा ।।७।। सकदाविसभास्थाने सिंहासनगतो नवरो सुखो पविष्टतरा

पा २ ७

श्री ।।
१३
फे २

252

...मिंद्रा विवाबरे ॥११॥ स्पष्टं सत्संनिवेशं साटोपं कस्थितामैंद्रजालिकः ॥ तनमं चो महीपालं ...
दा...कंधरे ॥१२॥ साटोपं ससत्त्वमं ... खरं शृंगं तद्धदुदाराग्रमाकंधरा ग्रीवा यस्य स तथोक्तः ॥ तौ ॥ ख्वान ...
धरे स्वपं सपन्मामिव बद्धदः ॥ विलोकय विलोतावदेकामिरुकखरोलिकौ ॥ आकंधरे ... गतग्रीवां एकां प्रथा
नां खरोलिकेत्य... इंद्रजालविद्यां स्थासौ विध्यवस्थितः ॥ इत्येकापंचिका तेन त्वामिताश्रमदायिनी ॥ नानाचि
रचनाबीजं ~~नानानिर्माणकारणी ॥१४॥~~ मायेव परमात्मनः ॥१४॥ पंचिका त्रमयूरपक्षभारः ॥ नानाविरचनावी
जं नानानिर्माणकारणी ॥ तां ददर्श महीपालस्तेजोरेणुविराजितां ॥ सप्तांसैंधवसामंतो विवेश त्विन्द्रणा ततः
॥१५॥ ततः पंचिकायाश्चनंतरमस्मिन्नेव क्षणे सैंधवसामंतः सिंधुरदेशीवन्नृपसामंतः समं विवेश ॥ तं चे
वानुजगामाश्वः सौम्यः परमवेगवान् ॥ सतमश्वमुपादाय पार्थिवं समुपावहत् ॥१६॥ तं सामंतमश्वश्चानुजगाम
तिराज्ञो भाति बर्हिचेत्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं ॥ इदमुच्चैःश्रवः प्रख्यं हयरत्नं महीपते ॥ प्रभुणा मम ...
प्रतोसं प्रहितं तव ॥ उच्चैःश्रवा इंद्रस्याश्वः ॥ तत्प्रख्यं तत्संकाशं ॥ संप्रहितं प्रेषितं ॥ राजन् ते ... पर ... म ...

253

प्रणश्याम सभास्थाने जनकोलाहलो महान्‌ स्पष्टः ॥ चित्त तवि स्मित जिह्नतया ८ तया जनतया भयविमोहितं च यथा ॥
स्मितचक्षु बिल्लमिव तो स्थिते मुकुलिताञ्जनस्य दृष्टता छक्मते ॥ २२ ॥ ४
नर्यणा कुशाद् इत्युक्त्वा वति तस्मिंस्स उक्त्वा चैन्द्रजालिकः ॥ २६ ॥ सदश्वमेतमारुह्य तु वनं विहर्तुं [illegible] श्रम
स्तोक्यामास तेनोक्त इति नृपतिः ॥ १७ ॥ १९ तस्कोकद्वयं स्पष्टार्थं ॥ ७ ॥ बलवालोकयन्नश्वं लिपिकर्मार्पितो यथा ॥
तस्थौ मुहूर्त्तयुग्मं तु ध्यानासक्त इवात्मनि ॥ २० ॥ युग्मे युगुलं ॥ ७ ॥ ततस्ते विस्मयापन्नाश्चिन्तां समासदः ॥ सं
देहसागरे मग्नाः स्थितास्तत्र च मंत्रिणः ॥ २१ ॥ सभासदः सभायां वर्त्तमानाः ॥ चित्ते विस्मिते म[illegible] विस्मयोदस
सो जिह्मतायां ऐन्द्रजालिककुटिलतायां सा चित्ततवि स्मितजिह्मता तया ह[illegible] तया [illegible]मिपतो स्मितच
क्षुविस्थिते सति [illegible]यमोहात्म्या विपुलया दुःखितया जनतया जनसमूहेन मुकुलिता [illegible]वतनस्य [illegible] कृतिः
शोभा हृता ॥ ७ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ मुहूर्त्तद्वितये नाथ प्रबुद्धोऽथ महीपतिः ॥ चलन्वाथ प्रबुद्धः सोऽप्यनमापरिकंपि
तः ॥ २३ ॥ [illegible]गोहार्यमाणो ॥ अथ पर्याकुलमतिर्नृपः ॥ ६ ॥ अथैनं परिपप्रच्छुः सदस्या मंत्रिणस्तदा ॥ २४ ॥ समस्यस्त[illegible]
[illegible]दरं विनयान्वितः ॥ मनस्ते निर्मलं कस्मा[illegible] चमेतु निमज्जतीर ५ ॥ मनो मोहमुपादत्ते न महत्
[illegible] अथ राजाह साश्चर्यमुन्मीलितविलोचनः ॥ २६ ॥ इदमाश्चर्यमाख्यानं शृणुताद्य [illegible]

कद्वयं स्पष्टार्थं ॥ ७ ॥

श्री ॥
१३८

दिदृक्षामहदाश्चर्यकजात्मैकत्रामितामिमां॥ अथमाद्दवानेनं नातनाभांतचेनसा॥२९॥ आत्मेनासं
दसकारिपार्जस्मोऽसमीक्ष्यकारीस्यादित्यमरः॥७॥ मुखेयहो मृगयामेकोहमतिदुस्तरं रहसा॥ अनेना
विलोलेनहृतौ नीतोस्मि वाजिना॥२८॥ अतिरंहसाऽतिवेगेन॥७॥ भोगाभ्यासजडेनाज्ञो मुग्धः समनसा यथा॥
ततः प्रलयनिर्दग्धजगदास्यदलीघृणी॥२९॥ भोगाभ्यासेन वैषयिकसुखानुभवाह्यासाज्जडं ततोन्यपुरुष
र्थानलिज्जं भोगाभ्यासजडं। तेनाऽज्ञोऽनात्मज्ञः मुग्धः पशुवल्लौकिकप्रज्ञयापि विहीनः॥७॥ निःपत्रीकार
हारं निर्दग्धमजलं महत्॥ संप्राप्तोहमपर्यंतमरण्यं श्रांतवाहनः॥३०॥ स्फारो भूरिः नीहोरस्त्वोपारोयस्मिन्नरु
ण्येतत्तथोक्तं। तदरण्यमथासाद्यमतिर्मे खेदमागता॥ आसूर्योस्तं दिनं तत्र श्रांतेनासीदितामया॥३१॥ आसूर्यास्त
सूर्यास्त पर्यंतमित्यर्थः। श्रांतं प्रकर्षणाटितो॥७॥ तदरण्यमथातीतं अतिकृच्छ्रेण खेदिना॥ विवेकिनेव संसारं प्राप्तव
न च जंगलं॥३२॥ जंगलं वनविशेषः॥७॥ जंबूकदंबप्रायेषु कलालापाः पतत्रिणः॥ यत्र स्फुरंति संदेशपंथा
नामिव बांधवाः॥३३॥ तत्रजंबीरखंडस्य तलेसंजातवान् हा॥ आलंबितामया तत्र स्कंधसंसर्गिणीलता॥३४॥ जंबी

ज [illegible] ६१

दंतराठाख्योद्व[illegible]तताशाखालतताशाखायशाखिनामित्यलिमुक्तवचनार॥७॥मयिप्रलंबमानेस्यांप्रय
तःसन्तुरंगमः।गर्गाविले विनितरे यथाङःकृतसंचयः॥३५॥चिरदीर्घाघ्रिगंखिन्नस्तत्रविश्रांतवानहंतत्रसं॰कत्य
समाराद्वि[illegible]मौह्यमगनस्यमेगता॥३६॥स्पष्टो॥७॥नस्नातवान्नार्चितवान्नतदाशुक्तवानहंकेवलंउगतत्रा
त्रिंसापदांधुरितिष्ठतः॥३७॥सारात्रिःसापदामित्येकंपदंवा॥धुरिभागे॥७॥सहरीततात्रेमहदंतपंक्तिटीका
र[illegible]कृतैः॥सोऽहंतिमिरसंघातैःसाव्यतीयायशर्वरी॥३८॥शीतात्रेमहदंतपंक्तिटीकारसीत्कृतैः॥शीतार्तस्यम
हदंतपंक्तौयेटीकाराःयानिचसीत्कृतानिसीत्काराःस्तैः॥सोऽहंतिमिरसंघातैश्चसाहंशर्वरीरात्रिर्व्यतीयायव्यति
क्रांता[illegible]॥७॥प्रवृत्तस्तामहस्फारांसप्रवृत्ततःस्थलीं॥नकिंचिद्दृश्यततत्र[illegible]तेजगैरंजंगले॥३९॥[illegible]तेपाणी
जातागैरेजंगलेजीर्णवृनविशेषाः॥७॥अस्तिजातोगुणलयोयथाभूस्वंशरीरकोकेवलंविगतारांकंस्वंउस्वम
[illegible]वली[illegible]॥स्वंउत्रमणवलसकलत्वमर्णा॥७॥विवीक्रवीतुवचनाविहरंतिविहंगमाः॥[illegible]थाहल्लागम
[illegible]दिवसनायके॥७॥विवीक्रवीतिशब्दानुकारः॥विंशजागस्यव्योम्नोहभागंदेशंदिवसनायके

ओ॥
१३७

रवा[illegible]सतीत्यर्थः ॥ छ ॥ दृष्टा मया भ्रमिता दारिकोदनधारिणी ॥ तरत्तारकनेत्रां तां श्यामां मधुवलां वरां ॥
४२ ॥ दारिका बालिका ॥ तारका कनीनिका नेत्रमध्यस्थकृष्णमनुलक्षणं ॥ तरत्तारके परिभ्रमत्कनीनिके नेत्रे यस्याः
सा तथोक्ता ॥ छ ॥ अहमस्यागतस्तत्र शर्वरीमिवृं वंद्रमाः ॥ मधुमादनमारवेतद्वाले बलवदापादि ॥ ४३ ॥ स्पष्टं ॥ दरि
नात्रिहरणारूल्याख्यतां यांति संपदः ॥ हृदंतमहतीयं मे बाले दृहि मुपपुष्पी ॥ ४४ ॥ उपेक्षुषी उपगता ॥ छ ॥ याचया
तया महत्वं मितिलंदत्तेन किंचनयत्तत्त्वार्थं नयालक्ष्याय थाउः कृतिनोधनं ॥ ४५ ॥ स्पष्टं केवलं चिरकालेन सम्यच्
तानुगां मिमि ॥ खंडा खंडं निपतति ॥ छ ॥ यापत्तेगरः स्थिते ॥ ४६ ॥ खंडा रहटकादीनां समूहादन्यत्खंडं निपतती ॥ तिस
तमी ॥ छ ॥ तयोर्के हारकेयूरी चंडाली विहिमामि ति ॥ राजन्याचनमात्रेण मत्तो नाप्तो विभोजनी ॥ ४७ ॥ हारकेयूरी
ति नाम ॥ छ ॥ उत्कंवसा गच्छेया वलंस्या चे पदे पदे ॥ कुंजकेषु निमज्जंत्या लीलावनतयोदिता ॥ ४८ ॥ कुंजेषु निकुंज
षु ॥ छ ॥ फुल्लादिद्रिपुष्पया निमज्जंत्या नितंबासंगं कुर्वंत्याः गुंजके षिति कुचिरात तत्रस्थकेण्वगते गुव
गुंजाफलेष्वित्यर्थः ॥ छ ॥ ददामि भोजनमिदं जनतान्वसिचेन्मम ॥ वाहयत्यत्र मेदांतावुद्दालेपुल्कपः पि

क्रै२

र२

257

ता॥४९॥ दांतोदमस्तु क्रौंशिक्लितो बलिबद्धौ उद्दालेहलेनाक्रष्टे क्षेत्रे नवतीति सप्तमी॥७॥ [illegible]स्ये मत्वं न
वति जर्वेदीयते स्थितौ जाणेर पि हि संशय्या वह्नेर्जागुरुषायत॥५०॥ जवतीति सप्तमी॥७॥ शेष[illegible]
अथो क्रासा मया न त्वानिवामिलेव स्तुवृतो केनापदि विचार्यते वर्णजाति कुलक्रमाः॥५१॥ स्पष्टा ततः त
योदनादर्हमत्यमेकं समर्पिता जंबूफलरसः पीत सत्वत पक्वणोदनः॥५२॥ पक्वणा हे नरा शबरालय वा
सिना गुल्कषगृहे लक्ष्यते॥७॥ विश्रांतं च मया तत्र मोहापहृतचेतसा॥ मां हस्तेनाथ सादाय आपणं बहिरव
स्थितं॥५३॥ स्पष्टा॥ दुराकृतिं दुराचारैः आससाद जयप्रदा पितरं पीवराकारं खवीविमिव यातना॥५४॥ पीव
राकारं पीनाकृतिं अवीविनेयकं विशेषः॥ शेषं स्पष्टं॥७॥ तया हमनुषंगिण्या मातंगाय निवेदितः॥ अयं मम
[illegible]ता तहेतवरोचितौ॥५५॥ मातंगश्चंडालः॥ चंडाल प्लव मातंग दिवाकीर्ति जनंगमाः॥ इत्यमरः॥७॥ सतत्स
बादमिश्यकादीनां ते समुपस्थितां मुमोच दांता वा बहोकृता ततः किंकराइवा॥५६॥ बादमिशेय व्ययमंगीकारे॥७

श्री॥४॥
१४०

नीलक॰

१२

५८

सैनस्याश्वकुंडारासु दिक्षु प्रोहूलितास्विवावेतालबंधनात्तस्मादिनांते वलितावयां ॥५७॥ नीहाराश्चकडा
रासु नीहारा वैर्बकैं णितुषारवर्षीणि संध्याभ्राणि तैः कडारासु कपिलासु कडारः कपिल इत्यमरः दिक्षु प्रो
हूलितास्विव सतीषु वलिता इति संबंधः वेतालाबध्यंते यस्मिन्निति वेतालबंधनो वेतालस्थानं वनं तस्मात् शो
णेन पक्वर्णं शास्त्राः संध्यायां दीर्घजंगलात्राविकर्तितवराहश्वकपिकुकुरवायसां ॥५८॥ जंगलं वन विशे
पक्वणस्थललक्षणया शुष्कबालयस्य त्रीणि विशेषणानि विकर्तितेत्यादीनि विकर्तिता विविधं छेदिता
वनाहादमो यस्मिन्स तथोक्तस्तो ॥५९॥ शोषार्थं प्रसृतार्द्रांत्रं तं चीजालपतत्खगौः ॥ आंत्राण्यांत्रशिराः शोषणा
र्थं प्रसृतानि प्रकीर्णानि आर्द्राणि तान्येव तेभ्यः शोषणार्थं प्रसृतार्द्रांत्रतेभ्यः तासां जालेषु पतंतः खगा
पक्षिणो यस्मिन्स तथोक्तस्तो ॥६०॥ बालहस्तस्थितक्रव्यपिंडक्वणितमर्दिकासंभ्रमोपहतानल्पकदली
लखंडके ॥६०॥ क्रव्यमामिषं पललं क्रव्यमामिषमित्यमरः बालहस्तस्थितेषु क्रव्यपिंडेषु क्वणिताधारनि

कृष्णा॥३

मल्लिकायस्मिन्स तथोक्तस्तं ॥ उपहितं उपचितं ॥८॥ प्रस्तुतास्थितवान् ... नवे श्वसुरमन्दिरे स्वस्ना मे केकरा
स्यात् तेनास्म्यप्यवकृष्टा ॥८१॥ केकराक्षीति नाम ॥८॥ त्रोक्षेस्पष्टः ॥८॥ जामातायमिति प्रोक्तं तया तु दक्षिणे दिते ॥
उनात्र किमुक्तेन कस्मिंश्चिद्दिवसे ततः ॥८२॥ स्पष्टः ॥ दत्ताथ तेन सा मह्यं कुमारी सयदा चिनी ॥ कृष्णवर्णेन तु
कृते नैव यातना ॥८३॥ कृष्णवर्णं तते नेति पूर्वेणान्वयः ॥३॥ ततः परं समानीता ॥८॥ सरलसमलितो विनेदुनत्र प्रस्तुतम
हामदिरासवाश्वपाकाः ॥ हतपहुपटहा विलासवंतः स्वयमिहदुःकृतपातगयो लवंतः ॥८४॥ सरल संसससंल्लग्नो ॥
सवेगेवा ॥ अमितः उन्नयतः ॥ विनेदुर्विशिष्टनादं चक्रुः ॥ मदिरा च आसवाश्च मदिरासवाः ॥ प्रस्तुताः आस्या
मलिताः महांतो मदिरासवा येषां ते तथोक्ताः ॥ आसवः सुरा मदिरा ... स्वादुरसा सुराः ॥ यथा ... दीर्घस्या
मिनः ... रसा मदिरेति ॥ श्वपाकाः श्वपचाः ॥४॥ राजोवाचानन्तः प्रभृति तु ... संपन्नः पुष्टदुष्कर्षाः समरा
त्रासवस्यांतक्रमान्मासाष्टकं गतं ॥८५॥ स्पष्टः ॥८॥ गुर्विणी तासापि संपन्ना स्थितो गर्भवती ततः ॥ प्रस्तुता दुःखदा

श्री॥
१४१

कन्यां विपश्चुः स्वक्रियामिव ॥६१॥ युक्तिमासंपन्नाऽरजस्वला जाता ॥ शेषः स्पष्टं ॥ सा कन्या वकृषे शीघ्रस्
र्वे चिनेव पीवरा ॥ युनः प्रस्तता सा वर्षे स्विलिङ्गः [illegible] मरो [illegible] नः ॥६॥ पीवरा पीना ॥ अनर्थमिव दुर्बुद्धिराज्ञापा
शविधायका ॥ युल्क षी सा प्रस्तता [illegible] नन्पक्ष कं ततः ॥६८॥ दुष्टाचासौ बुद्धिश्चेति दुर्बुद्धिः ॥ आ [illegible] व पाश
बंधनहेतुत्वात् पाशः तेषां विधायकं उत्पादकं आज्ञा पाशविधायका ॥ ततो [illegible] स समा [illegible] न मया [illegible] व्यतिव
र्तिताः शीतवातातपक्लेशा विविधा नेदर्श [illegible] ॥६९॥ समाः संवत्सराः [illegible] दशतते कालावस्थाः [illegible] दोदर [illegible] भरे
कालावस्थाः शीतवातातपक्लेशा विविधानेतिसंबंधः ॥ शेषः स्पष्टं ॥ कलत्रवर्जिता हतया [illegible] संनदग्ध मा
नया ॥ दुष्टाः कष्टसमारूढा दिशः प्रज्वलिता इव ॥७०॥ स्पष्टं ॥ अथ गच्छति काले तु जराजर्जरिता [illegible]
[illegible] दहनक्षीलासमश्मश्रुधरे मयि ॥७१॥ तृष्णोच्छेति तृष्णो [illegible] ज्वालाद्भिश्चेता [illegible] निः ॥ [illegible]
सीक्ष्य परिशुष्कतृणं महत् ॥ अकाण्डमरणोड्डीन चंड चंडाल मंडलं ॥७२॥ अकाण्डमनवसरो [illegible] कीकाल [illegible]
मरणं अकाण्डमरणं तस्मान्निमित्तादुड्डीनसमुद्भूता चंडमतिकोपं चंडस्त्वत्यंत कोपन इत्यमरः ॥ अकाण्डमर
णोड्डीनं ॥ छ ॥

निरन्तरं पणपत्राम्भुविं ध्यकच्छं तदायये यो नवर्षे निघनं ज्ञाते दृष्टनष्टैकविस्थितो ॥ ३ ॥ विंध्यकच्छं विंध्यपर्वत
स्योदकबहुलप्रदेशं ॥ उदप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः इत्यमरः ॥ ३ ॥ कीदृशं तदकांडमिति तत्राह
हलीमम् इत्यादि ॥ ओदं भूरजतो योऽग्निकृतो वहति मारुतो ऽकांडमानवेदीमेदवपावकं ॥ ४ ॥ तदा मो विव्यय
द्वपावकौ वह्निर्यस्मिंस्तदुद्दाम्दवपावकं ॥ शेषं स्पष्टं ॥ ४ ॥ शोषितारोषगहनं तस्मरोषतृणोलुपं ॥ त
स्मिंस्तदा वर्तमाने कष्टे विधि विपर्यये ॥ ५ ॥ लुप्तलता ॥ लूनता प्रतानि वीरुद्गुल्मिन्यलुपमित्य पीत्यमरः ॥ म
स्मशेषाणि तृणोलुपानि यस्मिंस्तथा ॥ विधिवैपरीत्ये विपर्यये भाग्यवैपरीत्ये ॥ ५ ॥ जनाः केचिद्दिनिकु
म्यगतास्ते सस्हहल्लनाः ॥ शीर्णाः केचन तत्रैव वज्रविहिताप्तनलेन ते ॥ ६ ॥ स्पष्टं ॥ ६ ॥ केचिद्भुक्त्युपपतिताः केपि
[illegible] ताम्भूर्षेव: ॥ च तत्रेषु विचरेषु [illegible] तत्संमाना ॥ अहं कलत्रमादाय [illegible] तस्माद्विनिर्गतः ॥ सार्द्धं त्रि सिर
पत्यैस्क [illegible] वसहितः शनैः ॥ ७ ॥ कुछादायासान्नू ॥ ७ ॥ प्राप्य तद्देशपर्यन्तं तत्रतालतरोस्तले ॥ अवरोप्य सुतान्
यानानन्थो निवोल्बणान् ॥ ८ ॥ उल्बणान् व्यक्तान् ॥ स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणमित्यमरः ॥ शेषं स्पष्टं ॥ ८ ॥ विश्रान्तो

ततस्तत्र गे[illegible]ादिव निर्गतः स्पष्टः ॥७॥ अथ युयं उाल्पकन्यायां विश्रान्तायां धरावलो सुप्तायां शीतलच्छायुद्धौ सम
लिंगयदारद[illegible]॥ दारकौ बालकौ ॥ दारकौ बालकौ द्वे दकौ इत्यैरः ॥ [illegible] श्च मन्यपरः ॥७॥ एककोतामत नयोममैकः पुरः
स्थितः ॥ अत्यंतवल्लभोस्माकं कनीयान्मोग्यवानिति ॥८०॥ समामुवाच वदीताञ्जाबाष्पवरि तलोचनः ॥ तातदेवाश्रम
मांसं पातुं चरुधिरं कृणाशं ॥८१॥ गुनः पुनर्वदन्नेवं सबालस्तनयो मम ॥ जाणांतिकीदशां प्राप्त श्राक्रंदो हि गुनः पुनः ॥ [illegible]
॥८२॥ तस्य तामार्त्तिमालोक्य मया दुःखातिभारिणा ॥ सोहं तामापदं तीव्रामशक्तेन हतासना ॥८३॥ आमरणाया [illegible]
मिज्ञाय कृतोऽतनिश्चयो मया ॥ तत्र काष्ठानि संचित्य चितां रचितवानहं ॥८४॥ चितायां तु चटचटास्फोटैः स्थितामह [illegible]
कां क्षिणी ॥ तस्यां तु यावदात्मानं चितायां निक्षिपाम्यहं ॥८५॥ ता वलितो स्मिजवात्तावदस्मात्सिंहासनान्नृपः ॥ ततः
यनिनादेन जयशब्देन बोधितः ॥८६॥ एतच्छ्लोकषट्कस्य स्पष्टार्थः ॥७॥ इति शाबरिकेणायं मोहस्यादितो ममाव्यक्ता [illegible]
नैवजीवस्य दशा ॥ तं सम वितः ॥८७॥ शाबरिकेणापि इंद्रजालिकेन ॥७॥ इस्कु कवतिराजे दलवेपोत्तरिते जसाख्यंतव [illegible]
नं जगामासौ तत्र शांबरिकः क्षणात् ॥८८॥ अवेदमप्यहुस्तेसस्या विस्मयोत्कुल्ललोचनः ॥ नायं शांबरिको देव यस्य नामिति
धने बिना ॥८९॥ देवी कावनमायेयं संसारस्थितिमोहिनी ॥ एतत्सार्द्धश्लोकद्वयं स्पष्टार्थं ॥७॥ मनोविवर्त्तः संसार इति

प्रति ५

यस्यां ऽप्रतीयते सर्वशक्तेरनंतस्य विलासो हि मनो जगत् ॥१०॥ विवर्तवाज्जगतो मनो जगदिति सामानाधिकरण्यं
उपपन्नं ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ इति श्रीरामायणे महाकाव्ये योगवासिष्ठे श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य [illegible] स्य
पादशिष्य श्रीमदात्मसुखकृतो एतद्व्याख्यायां संसारिकोपाख्याने उत्पत्तिप्रकरणे नाम द्वादशः सर्गः ॥ ॥ १२ ॥
एवं नानाख्यानैः परमात्माश्रयमायाविवर्तत्वं ततो मनसो विलासात्मकं देहादि नश्वरं जातं मिथ्या तदधिष्ठानं ब्रह्मा[illegible]
मेव सत्यमिति प्रतिपादितं इदानीमेवं प्रतिपादनाऽऽयासेनापि अभ्यासतत्त्वप्रतीतिः चित्तैकाग्र्याभावात् [illegible] पर्यवसा
नीन भवतीयतो तस्य दैकाग्र्यार्थं तत्स्वभावाभ्यासवृत्तिनिरोधः कर्तव्य इति तत्र तत्र प्रतिपादितमपि इह विशेषतः प्र
तिपादयितुमारभ्यकृतमिति ॥ छ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ यत्कृतं मनसा नाम तत्कृतं विद्धि राघव यत्स्यकं मनसा नाम तत्त्यक्तं
विद्धि राघव ॥१॥ नाम वाङ्मात्रं प्रसिद्धं शेषं स्पष्टं ॥ छ ॥ यस्याचापलतोपात्तं मनो मनेन वर्जितं ॥ अनुगतं मपदेनालोच्य
नेनानुगतो न घ ॥२॥ अचपलः [illegible] स्थिरः चलतो अचपलतो यात्त्वमेवात्मनस्तच्च जितमिति संकल्पादिर्जितमि
त्यर्थः ॥ अनुसा[illegible] मा नञुत्तमपदेन सर्वात्मोपायेन ध्यानेन चित्तस्य चिन्मात्रतो ग्रामताल[illegible]णेनानुगतो ऽनुगतो नग
तिभ[illegible] [illegible] मनसो ऽचापल्यं संपादनीयमित्यर्थः ॥ ननु ध्यानफलेनापि मनसोऽचापल्येन सं स

म० प० १

रान्धुमुहो॥ किंतु वेन्ननाह संयमना हरती॥ स्वयमात्मनसः शांतिमेति संसारविभ्रमः॥ मंदरैस्पंदतां याते यथाक्षीरम
हार्णवः॥३॥ अस्पंदतामितच्छेदः क्षोभस्य ष्टा॥७॥ शाक्षाद्याकारापान्वित्तवृत्तीनां सांसारिके देहरात हेतुता प्रदर्शन
पूर्वकं तन्निरोधोपायमाह मनसो वृत्तय इत्यादि श्लोकत्रयेण॥ मनसो वृत्तयो यावत् योगसंकल्पविभ्रमः॥ संसा
र विषवृक्षाणां तावदंकुरपंक्तयः॥४॥ योगसंकल्पविभ्रमाः तैर्हेतुभिर्जायमानाया या मनसो वृत्तयः शब्दा
दिविषयाः सा एवेत्यन्वयः॥७॥ अस्य चित्तमहाव्याधेश्चिकित्सायां परौषधं॥ स्वायत्तं शृणु वक्ष्यामि सुसाध्यं स्व
डु निश्चितं॥५॥ त्यजन्ति मतं वस्तु यश्लिष्यति निरामयः॥ जितमेव मनस्तेन बालत्वप्रसरमुक्तता॥६॥ स्वसंवेद्यमनं
स्वरूपं॥७॥ औषधमस्य परत्वमेव साधयति स्वायत्तमित्यादिना॥ स्वायत्तमेकांतहितं स्वेप्सितत्यागवेदनम
दुष्करं तामानं मिति कं उरूपकी कैटी॥ लोके किंचिदौषधं सहायं विनास्वेनैव साध्यं न भवति नेदं तथेत्याह॥ स्वा
तं स्वाधीनं स्वेनैव साध्यमिति यावत्॥ स्वाधीनमपि किंचिद्दुःसंपादं नेदं तथेत्याह सुसाध्यमिति॥ स्वायत्तं सुसाध्यमप
प्रयोगकाले किंचिदौषधं दुःखदं भवति नेदं तथेत्याह स्वादिहितिः एवंविधमपि किंचिदौषधमनैकांतिकफलं नो
तथेत्याह निश्चितमिति॥ फलतो निर्णीतमित्यर्थः॥ आलिमतमिष्टवस्तु॥ निरामयः पश्चात्तापरहित इत्यर्थः॥ बा

265

ह्यप्रसरं मनसो बाह्यविषयेषु संचारं उद्धतात्यजता॥७॥ इष्टविषयत्यागेऽप्युत्साहजननाय तमकुर्वाणं निंदति
स्वायत्तमिति। स्वायत्तमेकांतहितं स्वेप्सितत्यागावेदनायस्य दुष्करतां यातं धिक् तं गुरूबकीटकं॥७॥ एकांतहितं
नियमेन हितं। कदाचिदप्यहितं न भवतीत्यर्थः। स्वेप्सितत्यागः स्वेष्टविषयत्यागः स एव वेदनं। वेदनोपायत्वा
दिष्टवस्तुत्यागो नाम जयोपायश्चेत् हितत्यागस्य कष्टपाय इत्यत आह शास्त्रसंगमिति। शास्त्रसंगमतीत्य
न चिंतातप्तमनसापि ना। किं धिक् मायसनोयामत्रसेवमनो मुने।८। शास्त्रसंगमोऽध्यात्मशास्त्रश्रवणादि यथा
संगमः साधुसंगतिः। यथा लोहकारोग्नितप्तमयः तद्विपरीतेन शास्त्रसंबंधी शास्त्रघर्षणपार्षणादिनत्संगमेन
धीरेण छेदनदक्षेण अयसा छिनत्ति तद्वद्योगहेमचित्तात्तिस्तप्तं अविवेकिमनो तापिना चित्ता निरसंदुखेन
विवेकशास्त्रिमनसा छिंधि॥८॥ मनो निग्रहं विनापि पुरुषार्थप्राप्तिमाशंक्याह स्वेति। स्वपौरुषैकसाध्ये
न स्वेप्सितत्यागरूपिणा। मनःप्रशममात्रेण विना नास्ति शुभागतिः॥९॥ स्वेप्सितत्यागसाध्यत्वादुपचारात्
स्वेप्सितत्यागरूपिणा॥९॥ नोर्थस्पृहां॥९॥ कासौ शुभागतिरित्यत आह सर्वमिति। सर्वं सर्वगतं शांतं ब्रह्म संप
द्यते तदा। असंकल्पनशस्त्रेण छिन्नं चित्तं गतं यदा॥१०॥ संकल्पनं शोसमना। शोलनाभ्यासलक्षणां तदल

श्री॥
१४४

वोऽसंकल्पनं तेन वशाख्वं तेनासंकल्पशाश्त्रिं तन्नोलनाः शोलनाध्यासात्स्वां हि रागद्वेषानुत्पद्ये तेन तत्त्यागेन योरन्तुदय
शिन्नं जितमेवलवतीत्यसंकल्पनमेवलवतीत्यसंकल्पनमे वशास्त्रमित्युक्तेः ॥६॥ मनोनिग्रहं विनाशुभगतेरभा
वेन निग्रहः कार्य इत्याह तां महापदवीमित्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ तां महापदवीमेकां कामप्यधिवसं स्थिरः ॥ वि
तं विरूढि तं कृत्वा चित्तादपि परो भव ॥११॥ महापदवीं ब्रह्माख्यां तां साहि महापदवी । यस्यामनंता जीवा मु
गपदेवाः संबाधेसवरति । कामप्यतर्क्यामित्यर्थः । अधिवसन्नाधिरुह्यव सेनृ तस्यां मनो धारयन्नित्यर्थः । विरू
ढिं तं चित्ताग्रस्तं चित्तं चिन्मात्रशेषं कृत्वेत्यर्थः ॥६॥ लावलावनयामुक्तो मुक्तः परमया धिया । धारयात्मानमव्य
ग्रोयस्तचित्ततः परः ॥१२॥ आत्मानं चित्तं धारय । ब्रह्मणि ततः परं चित्तं चित्ताग्रस्तं भवति । परं पौरुषमाश्रित्य नीत
चित्तमचित्ततां । तां महापदवीमेहि यत्र नास्ति न वेतरत् ॥१३॥ मनुष्याहं मनुष्यपुत्रः कर्त्तालोकेत्यस्मिन्मन्यमा
नः त्वं यत्र नास्ति यस्यां पदव्यां न भवसि व दितरंजगच्च नास्ति नाम द्वितीयं ब्रह्मालिधानं महापदवीमेहि गच्छ ॥
७॥ अथापि मनोजयो न सिद्ध इति दोषस्य तज्जय विघातकवासनकर्तव्यो मनोजये अवृत्तेनेत्याह अहो देवा
रति । अनुद्वेगः श्रिया मूलमनुद्वेगात्सवर्त्ते तां जंतो मनोजयो येन त्रिलोकी विजयस्तृणं ॥१४॥ तथा चोक्तं भगवता ।

चं ८

सनिश्चयेनयोक्तव्योयोगोनिर्विण्णचेतसेतियेनमनोजयेन।त्रिलोकीविजयस्तृणंत्रैलोक्यविजयोपितृण
वत्तुच्छप्राप्तीत्यर्थः॥१४॥पुनरपिमनोनिग्रहोपायमाहध्यानइतद्दति।ध्यानतोहृदयाकाशेचितिचिच्चक्रधा
रया।मनोमारयनिःशंकंत्वांप्रबध्नंतिनारयः॥१५॥हृदयाकाशेंतःकरणवृत्तीनांभावाभावयोःसंवेध्य
साक्षितयाप्रतीयमानायांचितिविषयेध्यानतःउत्तृत्तयाचिच्चक्रधारयाज्ञानचक्रधारया॥१५॥नत्विति
स्यस्वभावतोबाह्यप्रवणत्वादात्मध्यानमेवनसंभवतीत्यतआहयदीति।यदिरम्यमरम्यंवेतिसंविदितंविदा
छिन्नान्येवतदंगानिचित्तस्येतिमतिर्मम॥१६॥विदाविवेकिनात्वयारम्यंरमणीयंवस्तुअरम्यंवाऽरमणीय
तायांतयासंविदितंयदिरमणीयतांबुद्धिगृहीतंअरमणीयतयाबुद्धिगृहीतंअरमणीयतयाविदा।तं
यदीत्यर्थः।तर्हिरागमूलस्यविषयेऽरमणीयताध्यासस्यनिवृत्त्यारागनिवृत्त्यौतच्चित्तस्यांगानिछिन्नानियः
छिन्नान्येवभवंति॥१६॥असंकल्पनशस्त्रेणछिन्नमितियदुक्तंतन्मनःस्वरूपाक्तिपूर्वकंप्रपंचयन्नहमित्या
दिना॥अहंसोयमिदंतन्मेएतावन्मात्रकंमनः।तदन्यावनमात्रेणदात्रेणेवविलूयते॥१७॥अयमहमस्मिसो
ऽहमस्मीत्यस्मिताप्रतीतोइदंसन्निहितंवस्तुएतच्चव्यवहितंवस्तुएतदिदंवस्तुमेइत्यपियोजनीयंएतावन्मात्र

त्यस्मि

अः४॥

१८

268

कं॰ तावत्परिमाणामात्रैलावनमात्रेण असंकल्पमात्रेणासंकल्पत्यागेनेतियावत् शुद्धदात्रेण वित्रेण छेदनसाध्यं
नेन विलूयते संछिद्यते ॥१७॥ छिन्नाभ्रमंडलं व्योम यथा शारदि लूयते । वातेनाकल्पनेनैवं तथांऽतर्लूयते मनः ॥१८॥
अकल्पनेन असंकल्पनेन ॥१८॥ शेषं स्पष्टं ॥ कल्पांतेत्यादयः प्रायेण स्पष्टार्थाः । कल्पांतपवना वांतु यांतु चैकत्वमर्ण-
वाः । तपंतु द्वादशादित्या नास्ति निर्मनसः क्षतिः ॥१९॥ स्पष्टं ॥ असंकल्पनमात्रैकसाध्ये सकलसिद्धिदे । असंकल्पा-
तिसाम्राज्ये तिष्ठाऽवष्टब्धतत्पदः ॥२०॥ असंकल्पातिसाम्राज्ये असंकल्पो निर्विकल्पसमाधिः स एवातिसाम्राज्यं
अतिशयितसाम्राज्यं तस्मिन्नवष्टब्धतत्पदः अवलंबितब्रह्मस्वरूपः ॥२०॥ संकल्पमात्रविभवेन मनोरिणात्वं नेज-
यसे विविधवस्तुनिदर्शनेन । संतोषमात्रविभवेन मनो विजित्य नित्योदितेन सुखमेत्य निरीप्सितेन ॥२१॥ संतोष-
वविभवेन मनसा मनो विजित्य नित्योदितेन स्वयंप्रकाशाखारसर्वदाभातेतेयेनेत्यर्थः । तस्य विशेषणं निरीप्सिते-
नेति निरभिलषितेन ॥२१॥ संतोषवत्समतयाऽपि मनो निग्रहांगतां दर्शयन्नुपसंहरति परमपावनयेति परमपा-
वनया हिमशीतया समतया मतया स्वविदा मतिाशमितया मितयांतरूढं तया यदवशिष्टमजं पदं मस्तकतं ॥२२॥ आ-
स्वविदा मतया ॥२२॥ निष्ठा आत्मोहर्षविषादरहितया तत्स्वरूपसमतया तत्स्वैकध्यानाभ्यासेनेत्यर्थः । मितया परि-

छिन्नयाअहंतयाअहंभावेनअहंतयासमतयाहेतुनात्रामितयासत्यायद्दवशिष्टंपदंतदवस्थित्यन्वयः।समता
सर्वकथ्यानाभ्यासेनाहंकारेत्रामितेयदनेंद्रूपंतुरीयाख्यंयदवशिष्टंत्र्रवतिततवास्थितस्त्वर्थः॥७॥नहिचंचलता
हीनंदृश्यादयोयत्सदसतोर्मध्यंइतःआक्रनाःआयेणस्पष्टार्थाः॥वसिष्ठउवाच॥नहिचंचलेनाहीनंमनःक्वचनविद्य
तेचंचलत्वंमनोधर्मोवह्नेर्धर्मोयथोष्णता॥१२॥एषाहिचंचलास्पंदशक्तिश्चित्तत्वसंस्थिता।तांविद्धिमानसींशक्तिंजग
दाडंबरात्मिकां॥२३॥एतच्छ्लोकद्वयंस्पष्टार्थं॥७॥यत्तुचंचलताहीनंतन्मनोमृतमुच्यते।तदेवचतपःशास्त्रसिद्धांतोमो
क्षउच्यते॥२५॥तदेवमनसोऽमृतत्वमेवशास्त्रश्रवणंतत्फलत्वोत्साहमाणिकत्वे[illegible]नोररीकृत्वेत्यर्थः।सिद्धांतस्तदेव
मोक्षउच्यते॥७॥तस्यचंचलतायैषावअविद्यानामसोच्यते।वासनापरनाम्नींतांविचारेणविनाशय॥२६॥तदुपायत्वाद
विद्याकार्यत्वाद्दविद्योच्यते।वासनाप्रत्वाद्वासनापरनाम्नी॥७॥अविद्ययावासनयातयांतश्चिन्नसत्तया।विलीनया
त्यागवशात्परेश्रेयोऽधिगम्यते।त्यागवशाद्गलिमत्तवस्तुत्यागवशाद्विलीनया।सजन्मलिमत्तवस्तुयतिष्ठतिनिरामयः।
जितमेवमनसेनबाध्यजगत्समुत्सतेतिशिक्षानाभ्यासेनैवमनसोमारणीयतांवदंस्तस्यस्वरूपकथनपूर्वकंयथाभ्यास
निष्पाद्यमानत्व[illegible]नमाहयत्तत्सदसतोरित्यादिश्लोकचतुष्टयेन।यत्तत्सदसतोर्मध्यंयन्मध्यंचित्तजाड्ययोः।तन्मनः

श्री॥
१८६

ग्रोच्यते राम हृदये दोलायिताकृति ॥२७॥ असदसतो रामानामनोर्मध्यस्थं यथा लोके मध्यस्थ उभयानुकूलो भवति एवं म
न आत्मानुकूलं भवति । अत उपायविशेषेणायत आकृष्यते तत आयातीत्यभिप्रायः ॥२८॥ आत्मानात्मधर्मयो
रपि चैतन्यजाड्ययोरपि तुल्यं मन इत्याह यन्मध्यं चित्तजाड्ययोरिति । हृदये दोलायिताकृतिः । अहमिदं वृत्तिद्वयात्
ना परिणामशीलत्वादुक्तं हृदये दोलायिता आकृतिराकारो यस्य तत्तथा ॥२९॥ जाड्यानुसंधानहृदं तं जाड्यात्मकत
यो हृदया चेतो जडत्वमायाति दृढाभ्यासवशेन हि ॥२८॥ जाड्यानुसंधानहृतं जडचित्तापयवशीकृतं चेतो दृढाभ्यास
वशेन हृदयादीशयो [illegible] हृदयाज्जाड्यात्मकतया जडत्वमायाति जडसावं प्राप्नोति जडदेहा हि प्रधानं भवती
त्यर्थः उपलभ्यते हि प्राकृतानां मनस्ताहृशं ॥३०॥ विबोधैकानुसंधानाच्चिदंशात्मतया मनः । चिदेकतामुपाया
ति दृढाभ्यासवशाद्धि हा ॥३१॥ विशिष्टो बोधो विबोधः साक्षीत स्मिन्नेकस्मिन्नेवानुसंधानं विबोधैकानुसंधानं तस्मादिह
यति विशेषणमत्राप्यर्कि र्बधीयं । चिदंशोनिदं मंश आत्मा स्वरूपं यस्य मनसस्तच्चिदंशात्मा तस्य भावस्तत्ता तया अहं ब्रह्म
ास्मीति निरंतरानुसंधानाच्छमनश्चिदाकारं सरवितो नेदनो विस्राव्यमानस्वरूपं भवति छ तदित्यर्थः ॥३१॥ उक्तं
विस[illegible]दयति पौरुषेणेति पौरुषेणाध्यवसायेन तस्मिन्नेव पदे मनः । योज्यते तत्पदं प्राप्यते तत्स्वस्याभ्यासतो हि तत्र ॥३०॥

स

×ययोदेतिमनोनाम्नीवासनावासितां तया। तां तां परिहरेत्प्राज्ञः ततोऽविद्याक्षयो भवेत्॥ लौकिकवासनां त्यक्त्वा त्यजल्लोके द्वासनां भावनावोत नस्यत्वा
नि र्विकल्पः सुखी [illegible] बोधी

वि ४

पदेवस्फुनि। फलितमाहत्यत इति। अतः पौरुषमाश्रित्य चित्तमा॥ क्रम्य चेतसा। विशोकं पदमालंब्य
निरातंकः स्थिरो भव॥३१॥ चेतसा विवेकिना चित्तेन निरातंको निरामयः निरुपद्रव इत्यर्थः॥छ॥ चित्तादन्ये
पि चित्तस्याक्रमणमीशंकायामाह मन एवेत्यादि। मन एव समर्थं हि मनसो दृढनिग्रहे। अराजकः सम
र्थः स्याद्राज्ञो राज्ञे निग्रहे॥३२॥ स्पष्टं॥छ॥ तृष्णाग्राहगृहीतानां संसारार्णवपातिनां। आवर्तैरुह्यमानानां दू
रं स्वमन एव नौः॥३३॥ ग्राहो नक्रः। ग्राहोऽवहारो नक्रस्तु कुंभीर इत्यमरः। आवर्तैर्दारावावर्तैर्दूरमुह्यमाना
नामिति संबंधः॥ दूरो वै स्पष्टं॥छ॥ मनसैव मनश्छित्वा पाशं परमबंधनं। भवादुत्तारयात्मानं नासावन्येन तार्य
ते॥३४॥ स्पष्टं॥छ॥ मनसा मनसः छेदप्रकारमेव संक्षेपविस्ताराभ्यामाह ययोदेतीत्यादि श्लोकद्वयेन। वासने
ति वासनामूला वृत्तिरुद्भवतो वासितं संस्कृतं। अतः प्रदेशो यया सा। वासितां तया हत्या हिनष्ट्या। तः करणे सं
स्कारो जन्यत इति वेदांतिनः प्राचक्षते। तां तां किंकास्त्वदूषैव ज्ञानाख्ययेति ततो [illegible] बुद्धित्यागादनंतरं
भावाभावौ [illegible] दि नो त्यक्त्वा न द्विषयविकल्पोत्थ क्लेशोऽस्यर्थः॥छ॥ एष एवेत्यादि [illegible] श्लोकद्वये स्पष्टार्थे॥

×नत्वविद्या याविद्यमानत्वान्मनङ्‌वज्ञानेन निवृत्त्यसंभवात्तन्निवर्तकज्ञानलाभाय मनोनिरोधे तदुपायाभ्यासो व्यर्थ इत्याशंक्याह

एषएव मनोनाशस्त्वविद्यानाशएवचायद्यत्संवेद्यते किंचित्तत्रास्थापरिवर्जनं ॥३५॥ अनास्थैव हि निर्वाणं दुःखमा
स्थापरिग्रहः ॥ अनेनैव प्रयत्नेन ब्रह्मसंपद्यते क्षणात् ॥३६॥ प्रयत्नेन विषयेषु रमणीयताध्यासवियोगविषये णो
त्यर्थः ॥३६॥ अविद्या विद्यमानैव नष्टप्रज्ञेषु विद्यते ॥ नाम्नैवांगीकृताकारा सम्यक्प्रज्ञस्य सा कुतः ॥३७॥ अविद्य
मानेति पदच्छेदः नाम्नैवाविद्यानाम्नैवाभावएव हि नाम्नो मुख्योर्थः सम्यक्प्रज्ञस्य सा कुत इत्युक्तं ॥ अथ ता
वत्संसारदृग्गुप्त्यादिना प्रपंचयितुं रामस्य प्रश्नमुत्थापयति ॥ अविद्याविप्लवप्रोच्छमिति ॥ श्रीराम उवाच ॥ अवि
द्याविप्लवप्रोच्छं निबिडं पुरुषस्य हि ॥ नश्यत्यंधकथमिदं त्वयोपि लगावच्च दा ॥३८॥ वसिष्ठ उवाच ॥ यावत्संसारदृग्गु
गुल्मात्मना सहृदेहिनां ॥ आंदोलयति नीरंध्रैर्दुःखकंटकशालिभिः ॥३९॥ अज्ञानैश्वर्ययोगेन दुःखान्येव कंटकशालिनो कं
टकवृक्षाः नीरंध्राः कंटकशालिनो ये गुल्मास्तेन तथोक्ताः तेषु संसाररूढदृग्गुल्मेषु संसारसानुषु आंदोलयति चालयति ॥४०॥ पूर्वमवि
द्योदयस्यास्तनोत्पन्नाहृदयकारिणी ॥ स्वयमात्मावलोकेच्छा मोहसंक्षयदायिनी ॥४१॥ स्पष्टं ॥४२॥ अस्याः पारं प्रपश्यंत्याः
स्वनाशः संजायते हठे सर्वगते बोधे स्वयं स्वेषु विलीयते ॥४३॥ अस्याः शिष्यरूपेण स्थितायाः अविद्यायाः इत्यर्थः ॥ प्र
पंचमात्मानमेवांशेः किं विनाशयति दृष्टं इति ॥४४॥ सर्वगतबोधशब्दितब्रह्मणो दर्शनस्य कउपाय इत्यत्र ह स्व विषयो घ्रि

छायांसत्यां श्रवणादिरपि वैयर्थ्यं तेषां वैरस्यमेव तदुपायइत्याशयेनाह इच्छामात्रमिति। इच्छामात्रमविद्येयं त
न्नाशो मोक्ष उच्यते। स चासंकल्पमात्रेण सिद्धो भवति राघव॥४२॥ इच्छाना शास्त्रादिकेन सिद्ध्यतीत्य आह
ति। विषयेषु रमणीयताध्यासः संकल्पस्तदभावोऽसंकल्पः स एव शास्त्रं तेनाईषद्वैराग्यमपि फलाय संकल्पते
किमुत वक्तव्यं पूर्णवैराग्यमित्याशयेनाह मनागिति। मनागपि मनो व्योम्नि वासनारजनीक्षयो कालिकात
नुतामिति विदादित्यप्रकाशनात्॥४३॥ मनो राकिं विद्वासनां तद्विषयेच्छा तत्प्रकरप्राशकालिका तिमिरसंहतिः
वासनैव रजनी रात्रिः तस्या मनागपि क्षये सति। चिदेवादित्यस्तस्य प्रकाशनात्। अविद्याकालिका तनुतां
शातामेति॥ ७॥ राम उवाच॥ यावत्किंचिदिदं दृश्यं सा विद्या कीयते वसा॥ आत्मभावनया ब्रह्मन्नात्मासौ कीदृशः
स्मृतः॥४४॥ स्पष्टं॥ वसिष्ठ उवाच॥ चेत्यानुपातरहितं सामान्येन च सर्वगं। यच्चित्तत्त्वमनाख्येयं स आत्मा परमेश्व
र॥४५॥ चेत्यानुपातरहितं ज्ञेयानुगतिशून्यं यथा तंतः कर्णं शाक्षादीन्ज्ञेयाननुगच्छति नैवं चित्तत्त्वं तानानुगच्छती
त्यर्थः। सामान्येन समनन्तयेव नेनायिकभावं विनैव सर्वगं चितस्तत्त्वं अबाधितस्वरूपं चित्तत्त्वं सर्वस्य भावादेव सर्व
गमित्यनाख्येयं यद्वाक्यप्रवृत्तिनिमित्ताभावादनाख्येयं। विषयसन्निधावपि निर्विकारं। अशेषविशेषरहितं

परिपूर्णसत्यसंचैतन्यंतदात्मेत्यर्थः।तस्यब्रह्मणःसकाशाद्भेदंव्युदस्यतिपरमेश्वरइति॥तस्यवस्तुपरिच्छेदंदे
लपरिच्छेदंचव्युदस्यतिसर्वेश्वरस्त्वीति।सर्वं[illegible]ल्विदंब्रह्मनित्यंविद्धिनमव्ययं।कल्पनान्यामनाम्नीविद्यतेनदि
कादृना।४६॥अकृतमित्यस्यकृर्यंवारयतिसर्वमिदंब्रह्मेतिबाधायांसामा॥नाधिकारिण्यूअतएवारुकल्पनान्येति
सर्वापिकल्पनामनोविलासएवेतिमनोनास्तीत्युक्तं।७॥नब्रह्मसतोवंध्यापुत्रादेर्जन्माद्यदर्शनात्।जन्मादिब
भावविकारवत्तयोपलभ्यमानंजगत्तथैव।कथंतन्नविद्यतइत्यतआहनजायतइति।नजायतेनम्रियतेकिंविद
वंजगत्त्रयेऽनन्तभावविकाराणांसत्ताकचेनविद्यते।७।यस्माज्जगज्जन्मादिननिरूपणार्हं।तस्मात्सत्तानि
द्यतइतियुक्तं।७।उक्तमुपसंहरतिकेवलमिति।केवलंकेवलाभासंसर्वसामान्यमक्रियांचैत्यानुयातरहितंचि
न्मात्रमिहविद्यते।४८॥केवलमद्वितीयं।एकःकेवलमुख्ययोरित्यमरः।केवलाभासंकेवलंप्रमाणव्यापारंवि[illegible]
नाभासतेप्रकाशतइतिकेवलाभासंस्वयंप्रकाशमित्यर्थः।सर्वसामान्यंसममेवसामान्यंब्रह्मादिस्तं[illegible]
तेषुअन्यूनाधिकतयावस्थितमित्यर्थः।चैत्यानुयातरहितंचैत्येषुज्ञेयेषुशब्दादिषुअनुयातस्तदाकारपरिणामस्ते
नशून्यं॥ ७॥

उक्तंस्वरूपमनुद्यतेस्मिन्नधिष्ठानेतद्विपरीतंद्वैतानर्थकल्पकमाहतस्मिन्नित्यादिश्लोकत्रयेण।तस्मि
न्येततेऽहंतन्मात्रेनिरूपद्रवे।शांतेसमसमाभोगेतिविकारोदितात्मनि॥४७॥ततेव्याप्ते।समसमो
मः आभोगः परिपूर्णता।आभोगः परिपूर्णतेत्यमरः।समसमः आभोगोयस्मिन्तत्समसमाभोगं।तस्मि
निर्विकारतयाउत्तोभाति आत्मास्वरूपंयस्यतन्निर्विकारोदितात्मतस्मिन्।येषांस्वभावाभिहतंस्वसंक
ल्पप्रधावति।विद्येत्यंस्वयमम्लानंमननोन्मनउच्यते॥४८॥स्वभावंसत्यज्ञानादिरूपंअतिगतंअतिक्रांतंस्व
भावाधिगतंस्वभावविपरीतंअनृतंजडादिरूपंचेत्यंदृश्यंसंकल्पयाविजृंभणात्जडलक्षणांस्वसंकल्पे
तंचेत्यमेवानुधावति।नाधिष्ठानंचिन्मात्रंस्वयमम्लानोनास्वतोनोबलत्वात्म्लानिरहितंव्युपद्रवरहित
व्युपाधिसंश्लेषात्म्लानवत्प्रतीयमानांमनएवोच्यते।तदुपाधित्वान्मन्यानोमनइत्युक्तः।एतत्
सर्वगाद्देवात्सर्वशक्तेर्महात्मनः।विभागकल्पनाशक्तिर्लहरीवोच्छितांभसः॥४९॥विभागकल्पनाश
सोभासोभेदकल्पनाशक्तिरुच्छितासांभसोमनोरूपेणोच्छितालहरीऊर्मिरिव॥एवंद्वैतानर्थप्रदत्वे
तन्नाशोपायमाहातइति।अतःसंकल्पसिद्धेयंसंकल्पेनैवनश्यति।अतइदंमनोनाममनो।विभागकल्पन

276

शक्तिरूपचित्तकारणरहिता न हि ब्रह्म निर्विकारं वास्तु तत्तु चित्तकारणं स चित्तमर्हति ॥ अतः
संकल्पसिद्धा इति नाससिद्धा सा च संकल्पे नैव वक्ष्यमाणे न सर्वं ब्रह्मैव इत्येवं रूपेण नश्यति ॥ [illegible] ॥
येनैवेत्याह यो मनो यदनुसंधत्ते तदृत्यतः आकृनाः स्पष्टार्थः ॥ येनैव जाता तेनैव वह्निर्लोले व वायुना ॥ नाहं ब्रह्मे
ति संकल्पात् सुदृढाद् बध्यते मनः ॥ ५२ ॥ सर्वं ब्रह्मेति संकल्पात् सुदृढान्मुच्यते मनः ॥ ५२ ॥ तिदुःखी बद्धोऽहं हस्तपा
दादिमानहं ॥ ५३ ॥ इति भावानुरूपेण व्यवहारेण मुच्यते ॥ बध्यते ॥ अनाहं दुःखी न मे देहो बंधकोऽस्यात्मनि
स्थितः ॥ ५४ ॥ इति भावानुरूपेण व्यवहारेण मुच्यते ॥ नाहं मांसं न चास्थीनि देहादन्यः परो ह्यहं ॥ ५५ ॥
इति निश्चयवानंतः क्षीणविद्यो विमुच्यते ॥ कल्पितैव मविद्येयमनात्मन्यात्मभावना ॥ ५६ ॥ पुरुषेणाप्रबुद्धे
न प्रबुद्धेन राघव ॥ ज्ञानकेवलसंकल्पनेन मनसो बंधकत्वं संकल्पितार्थेंद्रियप्रवर्तकतया प्रीत्या ह मनो यद
नुसंधत्त इति ॥ मनो यदनुसंधत्ते तत्सर्वेंद्रियवृत्तयः ॥ रूपात्संपादयंत्येता याज्ञा जामिवामंत्रिणः ॥ ५७ ॥ यतः सत्या
मेव रागवासनायां मनसो बंधकत्वं नासत्यामतः सत्याज्यस्या रूपयंगो रूपमिति ॥ परं पौरुषमाश्रित्य यत्नात्परम
या धिया ॥ भोगाशा भावनं चित्तात्समूलमलमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥ भोगमात्रभावना भोगवासना ॥ मूलेनाज्ञानस

पि

रूपेण न सद्दर्त्तत इति समूलं तद्ध्यासलक्षणमूलोद्धारणार्थं किं कार्यमित्याशंक्य तन्मूलभूतवासनोद्धरण
कार्यमित्याह मम पुत्रा इति मम पुत्रा मम धनं अयं सोहमिदं मम मा इतीयमिंद्रजालेन वासनैवोल्लिवल्गति
॥१५॥ इंद्रजालेनेतीच्छंत्या वेत्तृतीया ॥ इंद्रजालस्वरूपं मम पुत्रा इत्यहंनाशो वंस्पष्टं ॥ छ ॥ मा भव ज्ञो लव दुःखं
जडहिं संसारवासनां ॥ अनात्मन्यात्मभावेन किमज्ञ इव रोदिषि ॥१६॥ कस्तवायं जडो देहः को देहो लव ति वा
वायदर्थं सुखदुःखाभ्यां अवशः परिभूयसे ॥१७॥ एतच्छ्लोकद्वयं स्पष्टार्थं ॥ छ ॥ अनुक्षो राव्यो ज्ञेनाविद्यानिरा

विं१

यत्नो साहयत्य तो चित्तं मा होतु चित्रं यसत्यं ब्रह्मत द्विस्मृतं तृणा ॥ यदसत्यमविद्याख्यं तत्तु रः परिवृत्ता
ति ॥१२॥ अविद्यानिरासार्थं प्रयतमानेन अवर्जनीयानि भुक्त्यादिकार्याणि कुर्वताऽपि ॥ छ ॥ न तत्र रागः कार्यइत्या
ह तिष्ठ तदिति ॥ तिष्ठ तस्तव कार्येषु मास्तु रागानुरंजना ॥ स्फटिकस्येव चित्राणि प्रतिबिंबानि गृह्णतः ॥१३॥ रागा
नुरंजना रागानुषंगः ॥ छ ॥ शेषं स्पष्टं ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ एवमुक्तो भगवता वसिष्ठेन महात्मना ॥ विकासि
तः करपो रामो गिनमथाद दे ॥१४॥ स्पष्टं ॥ छ ॥ अहो विचित्रं परमो वै बहास्तत्त्व पिरं यः ॥ अविद्यमानाया
विद्यातया विश्वं खिलीकृतं ॥१५॥ प्रमोच्छितं जुलित जिबध्न तुल्यं किमत्राश्चर्यं तंत्रा ॥ अविद्यमानेत्यादि

९२

यं रु ल ५ त

१४

खिलीकृतं रिक्तं पुरुषार्थरहितं कृतमित्यर्थः ॥६॥ इदं दैवजितानां तैयातं रूपमात्रेण गत्वा यां प्रविधाय त्रिश

ङ्कुनाम सर्गो निगडबंधनं ॥६६॥ सर्गः प्रपंचः ॥७॥ त्रिशंकुर्नाम राजा ऊत्सनो भाविवयापि सर्गो निबिडबं

धन इति यन्नाम तस्मात्स्वर्गमात्रं तदिदं जगत्रयं वज्ञतां प्राप्तमित्यन्वयः ॥ अन्यत्र प्रश्न्यमस्तीति शेषः ॥

८ ॥ अन्यत्र संन्यायो यं मे मलस्मन्हृदि वर्त्तते ॥ लबुणोसोमहासा - गः किंनामापदमाप्तवान् ॥९॥ वसिष्ठ

वाचा ॥ अत्रूतेस्मरणु वक्ष्यामि वृत्तांतमिमं मद्भुतं ॥ वर्णोसौ यथा जातः चंडालत्वं मनोत्र मारा ॥१०॥ लघ्र कथ

फल १ यं स्पष्टार्थं ॥१०॥ वक्ष्यमाणवृत्तांतकथनेमा हमनइति ॥ मनः कर्तृफलं भुंक्ते न शरीरं क्रियाफलमिति न तु

ध्यसेन्नं तदाकर्णय नाघवाध्य ॥११॥ सोत्रासंमन एव कर्तृ तदेव च फलं क्रियाफलं भुंक्ते न शरीरं ... न तदे

न तद्वृत्तेमाकर्णय स्पृणु ॥१२॥ हरि ... ब्रह्मकुलोद्भवे लवणो नाम्या नघा एकांते कोपविष्टेन चिंतितं मनसा

चिरं ॥१३॥ स्पष्टं ॥ पितामह कोमेस्व ... राजसूयस्य याजकः ॥ अहं तस्य कुले जातः तं यजे मनसा मखं

मखं क्रतुं यजे कुर्वे इत्यर्थः ॥१४॥ ... नत्समानो ॥ इति संचिंत्य मनसा कृत्वा संभारमादितः ॥१५॥ ... स्य

श्वं ३ मू २ नं ३

सेन्य १

म९ स२ दै२

दीक्षायां प्रविवेश महीपतिः ॥७२॥ मनसेति पदं दीक्षाया मित्यनेनापि संबध्यते सप्तमी द्वितीयार्थे ॥छ॥
स द्विजश्चार्चयामास हृजामा[illegible] सम्मुनीश्च देवतामंत्रयामास क्षालयामास पावकं ॥७३॥ स्पष्टं ॥छ॥ तस्
छं युजेमानस्य मनसो व्रवनांत[illegible] ययोः संवत्सरः साग्रो देवर्षिद्विजपूजया ॥७४॥ अग्रेणाधिकेन सह
वर्त्तत इतीषदधिकः संवत्सरो गत इति तस्य मनसि द्वति भातां न वस्तुतः साग्रः संवत्सरो गतः व्यु
त दिनस्यांत इति वक्ष्यमाण विरोधात् ॥छ॥ व्युद्बुध्यत दिनस्यांते स्वप्न एवोपवने नृपः ॥ एवं स सत्रवणो न
ज्ञा राजस्तस्य मवात्मैवानृ ॥७५॥ मनसैव द्विष्टेन दुष्कृतस्तस्य फलेन वा ॥ अतः क्षितं परं विद्धि लोकांतरं सु
योः ॥७६॥ एतद्द्वयस्य छार्थं ॥छ॥ श्रृणु शांबरिकस्याथ वृत्तांतं रघुनंदन ॥ अ[illegible] पश्येस्तत्तस्तत्र यदा शांबरिक
कालेसं आगतो लावणी ससां ॥७७॥ शांबरिकः इंद्रजालिकः ॥ लावणी लवणाराज संबंधिनी ॥छ॥ तदाह म
व संस्तत्र तत्रस्य केणा दृष्टवान् ॥ अवसत्येस्ततस्तव गते शांबरकारिणि ॥७८॥ शांबरस्याग्रुरस्येदं शांबरं
इंद्रजालं तत्कारिणि ॥छ॥ किमेतदिति यत्नेन दृष्टः सपृथिवीभुजा ॥ चिंतविद्याभयाद्दृष्टा तत्र तत्कथि
तं वचः ॥७९॥ स्पष्टं ॥छ॥ श्रृणु तत्रेदं वक्ष्यामि राम शांबरिके हिताः राजैस्तस्य स्यकं गोरो यो हितैद्वादंर्शाद्वि ॥८०

दै२

ईहितं वेष्टितं॥६॥ राजसूयस्य कर्त्तारो ये हि ते वा दशाह्निकं। अतिदुःखं प्राप्नुवंति नानाकारदशामयं।
।७। नानाकारदशामयं नानाकारावस्थाप्रचुरं। द्वादशाह्निकमपि प्राप्नुवंतीत्यर्थः उक्तं न तज्ज्ञः राजसूयस्य उ
षष्ठितैक प्रवृत्तवेदाविहितस्य फलं। किंतु तदानीमुपैबहु दुःखमर्वदुरितस्यैवेत्यवगंतव्यं॥७॥ अतेराज्ञेणगमग
दुःखायत्नवपास्यसः। प्रहितो देवदत्तो हि रामरावणरिकाकृतिः।८। शास्पष्टो॥ राजसूयक्रियाकर्तुस्तस्य दे
मलापदं। आगच्छसन भो मार्गे सुरसिद्धनिषेवितं।८। आमहतीवासावापञ्चमहापतो॥ शेषं स्पष्टं॥ एवं
किन्नामापदमाप्नुवानि तिआसंगिकप्रश्नस्योत्तरमाख्यायेदानीमविद्यमानेव शिष्टप्रश्नस्य विद्यते।
नाम्नैवासंगीकृतावाः सम्यक्प्रश्नस्य साकूतइत्यत्रोक्ता हेया विद्या ये पादेया विद्या तां प्रज्ञानापरप
र्याय विद्योदितां संक्षेपविस्तारार्यां अस्या कथनादिना प्रपंचयति अज्ञानस्तः सप्तपदेत्यादिना। वसिद्ध
रा तुवा। वा। अतः परं प्रवक्ष्यामि शृणु [illegible] मयथातथं। अज्ञानस्तः सप्तपदा शेषस्तः सप्तपदेव हि।८। अज्ञान
मिव स्वार्थमिः। यथा लोको स्वस्वामि स्वान्त कुलं फलं ददाति। तथाज्ञानमपीति स्तः सा च सप्तपदा स्यां

न०
ज्यौरि वर

र्थः१

संतीति सन्नी पदावस्थोपेतेत्यर्थः ॥ अल्पः ज्ञानत्वमिति इत्यर्थः ॥ अस्य अल्पः अल्परीति पक्षेऽपि स एवार्थः ॥ द्वि
द्वो विद्वत्व सिद्धौ ॥७॥ पदांतराण्यसंख्यानि तन्वंत्यन्योन्यमेतयोः ॥ एते प्रतिपदं बहुमूले स्वं फलतः फ[illegible]
पदांतराण्यवांतरावस्थाइत्यर्थः ॥ वक्तृत्तिचा एकेकारा तशाखात्रतानाविलवस्तु पिणीति ॥ एतयोर[illegible]
न्योः स ग्रापि पदानि पृथक् पृथक् फलं प्रयच्छंति ॥ तानि यग्र स्फुट मूलान्येव न शिथिलमूलानि ॥ फ
लं प्रयच्छंतीत्याहेतेइति ॥ प्रतिपदमित्येतत् फलतइति क्रियापदेनापि संबध्यते ॥ अन्योः स्वोमिने
लक्षयति स्वरूपेति ॥ स्वरूपावस्थितिर्मुक्तिस्तदैशोहं त्ववेदनं ॥ एतत्संक्षेपतः प्रोक्तं तज्ज्ञत्वाज्ञत्वल
क्षणं ॥८॥ ईशस्वरूपावस्थितिलक्षणा मुक्तिः सकाशात्वंशः ॥ ईशस्वरूप [illegible] हं त्वमवेदनं [illegible]
अहंभावज्ञानं अहमिति स्वांतिरित्यर्थः ॥ तकेवलं मुक्तिशालीनज्ञा ककारादि [illegible] इति त
योर्लक्षणे रागादियोग्यत्वसाहित्येऽपि तयोर्लक्षणे इत्याह [illegible] इत्यादिना ॥९॥ [illegible]
तिस्वरूपान्नचलंतिये रागद्वेषादयो भावास्तेपाशाः संसवाः ॥१०॥ [illegible] यत्स्वरूपपा[illegible]

रथा

नक्षं७

ग्रंथेस्यार्थे वृत्तिमज्ञानं। एतस्मात् परो मोहो न भूतो न भविष्यति। ८८। वित्यर्थो हमा दृश्येय पदार्थः म भिभ्रम

चित्तेन यथार्थ विदे हमा दृश्येय पदार्थ व्यांतिः तस्यामज्ञानं नामा हा तत्सरत्वं मोहश्च हनमो हकार्यं व्यत अस

कारा। ८९ ध्यासपरत्वादन्यदतिशयितं मोहकार्यं न भूतं न भविष्यति इदमेव परमं मोहकार्यं सर्व बाधादिस

लदोषनिदानत्वादित्यर्थः॥ चित्तं यथार्थादर्थांतरं विषयाद्विषयांतरं याति गच्छति सति मध्ये ह्याः पर्यायाद्युक्ति

तिः कीदृशी सत्या हा। निरस्तमननांकारा स्वरूपस्थितिरुच्यते। संशांत सर्वसंकल्पा या शिलातरिव स्थिति। ९०

निरस्तमननांकारा निरस्तविकल्पतां छिन्ना। अयमर्थो वृत्तिसंधिस्था छितया यन्ति विकल्पके वे तदस्य म

स्ति तदेव स्वरूपं तदात्मनावस्थितिः स्वस्वरूपस्थितिरिति संशांत सर्वसंकल्पेति। जाग्रति तमा हाथो तिस्

दि स्वरूपावस्थितिर्मुक्तिरित्युक्तं। तत्र ह कासो स्वरूपावस्थित्तिरित्यत आह सुतदस्यति। ज्याज्ञा निद्रा

वि निर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः स्मृता। अहंतां शिक्षितेशां ते भेदे निष्पंद चित्तता। ९०। सुषुप्तिस्वप्नो जीवात

स्वरूढ पाषाणवदृदित्यर्थः। अवस्थात्रयमतीत्य तुरीयतया अवस्थानं स्वरूपस्थितिरित्यर्थः। अथ यानि ब्दते

भाग्य निज्ञा विनिर्मुक्ते ति ३

283

नानाविलासरूपिणीत्यंतेन॥

चित्तता। निश्चलचित्तता तत्सान्निध्ये इत्यर्थः॥७॥ अजडाया अहंकचिति तत्स्वरूपमिति स्थितं। अहंकचितिड
काशाते तत्स्वरूपमिति स्थितां। तं॥७॥ वेदांतेष्वज्ञानस्य सप्तपदेस्फुरत्वं विवृणोति बीजजाग्रदित्यादिना॥ बीजजा
ग्रत्तथा जाग्रन्महाजाग्रत्तथैव च। जाग्रत्स्वप्नस्तथा स्वप्नः स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तिकं॥११॥ इति सप्तविधो मोहः
पुनरेव परस्परं। श्लिष्टो भवत्यनेकाख्यः शृणु तस्य च लक्षणं॥१२॥ सप्तविधः सप्तप्रकारः सप्तावस्थो मो
होऽज्ञानापरपर्यायः परस्परं श्लिष्टः संबद्धः सन् पुनरप्यनेकाख्यो भवति। सप्तानामवस्थानां यथासंभवं संभे
दविशेषभणा मोहः पुनरप्यनेकावस्थो भवतीत्यर्थः। तथाहि द्वयोरवस्थयोः श्लिष्टयोर्वा तस्य तासां पंचानां षण्णां
सप्तानां वा लक्षणलक्षणव्यत्ययेनोत्पादे सति पुनरप्यनेकावस्थो भवति। प्रथमं चेतनं यत्स्यादनाख्यं निर्मलं
चितः। भविष्यच्चित्तजीवादिनामशब्दार्थभाजनं॥१३॥ स्वभावस्वरूपस्थाने प्रथमं चितो विश्वरूपायाः संबंधि यच्चे
तनं भवति बीजलक्षणं तद्बीजजाग्रदित्यस्य तद्वयस्य वयः। चेतनं विनस्य नाख्यमित्यादिना। अनाख्यं जीवा
ख्यया तदानीं मुक्तत्वं स भविष्यच्चित्तजीवादिनामशब्दार्थभाजनं भविष्यतां चित्तजीवाचेतनादिनामा

श्रीः॥
१५२

त्मकत्वाद्दृष्टानां तदर्थानां च चिद्व्याप्यत्वज्ञानकर्तृत्वलक्षणानां साक्षात्संपादनमालंबनमित्यर्थः॥ ६॥ बीज
जाग्रत्स्वरूपं विवृणोति बीजरूपमिति। बीजरूपे स्थितं जाग्रद्बीजजाग्रत्तदुच्यते। एषा ज्ञप्तेर्नवावस्था त्वं जाग्रत्संस्थितिं
शृणु॥ २४॥ उत्तरावस्थानां बीजरूपेण स्थितं चेतनं ज्ञप्तेर्नवावस्थेति बीजजाग्रदिति। एषेति बीजजाग्रत्परामृश्यते
विधेयावस्थानुरोधेन तस्य स्त्रीलिंगता। ज्ञप्तेर्जीवस्य नवा नूतनावस्था। तद्रूपस्यां ऊपावस्थेवाछानवज्ञ
प्तेस्तस्य परार्द्धं चाहमिदं ममेदमिति यः प्रत्ययः स्वच्छस्तज्जाग्रत्संसारभावना॥ २५॥ परस्य परमात्मनो विव
र्तमेव प्राप्तस्य तस्यालिनेव जातस्येति यः प्रत्ययः तज्जाग्रदिति संबंधः। इति शब्दपरामृष्टमादायमिति। अ
यं सोऽहमिदं तन्मम इति जन्मांतरोदितः। पीवरः प्रत्ययः प्रोक्तो महाजाग्रदिति स्फुरन्॥ २६॥ तत्रायं कायं काय
पासंघातोऽहमस्मीदं गृहादिकं ममेत्येवंरूपः प्रत्ययो जाग्रन्नामावस्थांतरेण बीजजाग्रदुक्तः। अंकुराव
स्थानंतरभावी द्विदलावस्थेवेनापि महाजाग्रत्संसारभावनासर्वानुसवात्प्राचीनत्वात् सर्वानुभवसंस्कापमं
पेक्ष हि प्रत्यक्षरूपं महाजाग्रज्जायते तज्ज्ञातिस्मरेणरूपेण महाजाग्रद्व्यपदिश्यत इत्याशयः। सोऽहमिति। सोऽह

मिति जन्मांतरानुभवसंस्काराउत्पन्न इति यावत्। अयं वा पूर्वजन्मापेक्षया वर्तमानजन्मैव जन्मांतरं तस्मिन्नु-
भवसंस्काराउदितः पीवरः पीनो दृढ इत्यर्थः। अस्य च महाजाग्रत्त्वं महाकालस्पर्शित्वात्पीवरत्वाच्च ज्ञेयं।
केचित्तु जन्मांतरोदित इति व्याचक्षाणाः सर्वसाधारणस्तादृशप्रत्ययो महाजाग्रदिति मन्यंते।।६।। आरूढम-
थवा रूढं सर्वथा तन्मयात्मकं। यज्जाग्रतो मनोराज्यं जाग्रत्स्वप्नः स उच्यते।।७।। आरूढमहृढं निष्पन्नं रू-
ढं दृढं निष्पन्नं तन्मयात्मकं तन्मयस्य रूपं विषयमयस्वरूपमित्यर्थः। वाद्यशब्देनात्राप्रमारूपं विवक्षितरूपे
सर्वोपि प्रत्ययो गृह्यते। अत एवाह द्विचंद्रेति। द्विचंद्रशुक्तिकारूप्यमृगतृष्णादिभेदतः। अभ्यासं जाग्रतः
प्राप्य स्वप्नोऽनेकविधो भवेत्।।८।। सर्वं कदाचिदपि विषयाननुभवेत् विपर्यासा योगाद् अभ्यासं प्राप्य स्व-
क्तो। अल्पकालमिति। अल्पकालं मया दृष्टमेतन्नो वेत्ति यत्र हि। परामर्शः प्रबुद्धस्य स स्वप्न इति कथ्यते।।९।।
प्रबुद्धस्य स्वप्नाउत्थितस्येति परामर्शः यत्र यस्मिन्काले लवति तदा स्वप्न इति कथ्यत इति संबंधः। इति शे-
षः परामृश्यमाना हाल्येति।।७।। एतन्नो वेत्ति संशयः कथमतआह चिरसंदर्शनाभावादिति। चिरसंदर्शो

स्रू पं २ — २५

नालीवारूढअंकुरस्वच्छहृद्वपुः । चिरकालानुवृत्तस्वप्नो जाग्रदिवोदितः ॥१००॥ अप्रकृष्टहृद्वपुः अप्र
कृष्टं अविस्पष्टं हृद्वपुः स्थूलं शरीरं यस्य स तथोक्तः । जाग्रदिवोदितः जागरितमिव विस्पष्टमुदितः ॥छ॥
स्वप्नजाग्रदिति प्रोक्तो जाग्रत्यपि परिस्फुरन् । षडवस्थापरित्यागे जडा जीवस्य या स्थितिः ॥१०१॥ जाग्रत्यपि
परिस्फुरन् जागरतेति स्फुरणारूढतया स्पष्टप्रकाशमानमित्यर्थः ॥छ॥ षडवस्थापरित्यागे भविष्यदुःखबोधाढ्या
सोषुप्ती सोच्यते स्थितिः । जगत्तस्यामवस्थायामन्धे तमसि लीयते ॥१०२॥ भविष्यदुःखबोधाढ्या जाग्रत्व
प्रयोर्लब्धदुःखस्य बोधोऽनुभवस्तदाढ्या तद्बीजवासनोपेतत्वात्तदाढ्यार्थम् एवं गतिरवस्थातमस्यज्ञानेऽन्त
र्लीयते । संस्कारशेषमिति शेषः ॥छ॥ सप्तावस्था इति प्रोक्ता मया ज्ञानस्य राघव । एकैकाशा तसंख्या च नाना
विभवरूपिणी ॥१०३॥ नानाविभवरूपिणी विविधकार्यात्मिकेत्यर्थः ॥छ॥ अतमेः सप्तदेवहीफलं विद्रूपा
त्तिइमां सप्तपदामित्यादिना वसिष्ठवाच्या इमां सप्तपदां ज्ञानभूमिकां कर्णयान घान्नानुयाज्ञातया
यो मोहपंके निमज्जति ॥१०४॥ वदन्ति बहुलदेनज्ञानिनो योगभूमिकाः । मम त्वभिमता नूनमिमा एव शुभ
प्रदाः ॥१०५॥ छ
श्लोकद्वयं स्पष्टं

प्रोच्यते सा विचारणा ॥११॥ शास्त्रसंपर्कोऽध्यात्मशास्त्रविचारणा ॥ सज्जनसंपर्को ब्रह्मनिष्ठसेवा ॥ शास्त्रस-
ज्जनसंपर्कैरूपायैर्वैराग्याभ्यासो नाम वैराग्यहेतुस्तत्पूर्वं मिथ्यात्वदोषदर्शनाभ्यासश्चाऽऽपन्ना द्वितीय
भूमिका ॥छ॥ विचारणाशुभेच्छाभ्यामिंद्रियार्थेष्वरक्तता ॥ यत्र सा तनुता भावात्प्रोच्यते तनुमानसा ॥१२॥
श्रोतव्यो मंतव्य इति श्रुत्युक्तश्रवणमनननिरूपां निदिध्यासनाभिधां तृतीयां भूमिकां निर्वक्ति वि-
रणेति यत्र यस्यामवस्थायां पूर्वभूमिकाभ्यां विचारणाशुभेच्छाभ्यां हेतुभ्यामिंद्रियार्थेषु नानापदार्थे-
ष्वरक्तता विरक्ततोदिता सावस्था तनुमानसोच्यते ॥ तनु मानसं यस्यां सा ॥ तत्र हेतुस्तनुता भाव-
शात्स्थौल्यकारणरागनिवृत्त्या मानस्य सतनुत्वसद्भावात् भूमिका या निदिध्यासनरूपता वक्ष्यति भ-
गवान्वसिष्ठः अनास्थयेति भावानां यदभावनमांतरालक्ष्यार्थलग्नमनसः सामान्योऽसावसंगमः ॥ सं-
सारांबुनिधेः पारे सारे परमकारणे ॥ यन्मौनमास्थितं शांतं तत्सुखासंगउच्यते ॥ श्रेष्ठासंसंगता ह्येषा तृ-
तीया भूमिका त्र्यहि ॥१॥ सर्वतिप्रोज्झिताशेषसंकल्पकलनः सुमानिति ॥छ॥ एतद्भूमिकात्रयं ब्रह्मज्ञानस-

धनमेवाज्ञानकोटावंतर्भवतीत्येदसत्यताबुद्धेरविनष्टत्वात् अत एवैतज्जागरणमितिवदतीतिसिद्धः।
भूमिकात्रितयं त्वेतद्राम जाग्रदिति स्मृतं। यथावस्तु तद्बुद्ध्युदये जगज्जाग्रतिहस्यतद्वृत्तिः। भूमिकात्रितयं जा
ग्रच्चतुर्थी स्वप्नतउच्यत इति चात्र तथा महिरप्युक्तं। अत्र भूमिकात्रितयं ब्रह्मविद्यायाः साधनमेव न तु विद्या
कोटावंतर्भवतीत्येदसत्यत्वबुद्धेरनिवृत्तत्वात्। अत एवैतज्जागरणमितिव्यपदिश्यत इति। भूमिकात्रित
यात्स्यासाद्विचेर्थविपर्तेर्वशात्। स्वात्मनि स्थितेषु हृत्स्वप्तविरुदाहृता। आद्वितयस्यज्ञानत्वमिति का
रंतु सत्वात्मनि तत्साधनत्वेनोपचारादितिज्ञेयं। अर्थविरक्तिः अनात्मपदार्थेषु रुचिः। चित्ते निष्पन्ने
या अर्थविरक्तेर्वशात् स्वात्मनि स्थितिः सत्तामात्रस्वरूपे ब्रह्मणि स्थितिः। तथा च वक्ष्यति सत्तावशेष
एवास्ते चतुर्थीं भूमिकां गत इति इयं च स्वप्नाख्या चतुर्थी भूमिः परोक्षज्ञानमेवानसाधनकोटावंतर्भ
वतीयतो वक्ष्यति सम्यग्ज्ञानोदये चित्ते पूर्णचंद्रोदयोपमे। निर्विभागमनाद्यंतं योगिनो युक्तचेतसः।
समं सर्वं प्रपश्यंति चतुर्थीं भूमिकां गताः इति। पंचम्यादिभूमयः। पंचम्यादिभूमिकात्रयं तु जीवन्मुक्तता

अ० ४१
१५८

289

महणा

तम्यं भवति। तच्च सप्तमी भूमिर्विदेहमुक्तिसदृशी। तथा चोक्तं। जीवन्मुक्तेस्तारतम्यं विशेषो भूमित्रये लभेत्। वि
देहमुक्तिसदृशी सप्तमी भूमिरुच्यत इति। ताश्च तिस्रोऽसंप्रज्ञातसमाध्यभ्यासकृतेन चित्ते [illegible]तितार
तम्येन सिध्यन्ति। तदप्युक्तं। पंचम्यादयस्तिस्रो भूमयो निर्विकल्पसमाध्यभ्यासकृतेन चित्तविश्रान्तित
रतम्येन संपाद्यं तदिति। छ। दशाचतुष्टयाभ्यासादसंसर्गफलाय वारूढसत्वचमत्कारा प्रोक्ता संसक्ति नामि
का ॥४॥ दशाचतुष्टयाभ्यासादिति आद्युक्तावस्थाचतुष्टयस्याभ्यासात् कारणात् आरूढसत्वचमत्कारा
रूढः प्ररूढो दृढनिष्पन्नः सत्वस्यांतःकरणस्य चमत्कारः परमस्वस्वब्रह्मानंदवैदग्ध्यं यस्यां भूमिकायां
सा तथोक्ता। यद्वा सत्वशब्देन सत्वगुणो गृह्यते। प्रवृद्धसत्वचातुरी हि पंचमी भूमिका भवति। किमर्थं रूढस
त्वचातुरी हि मत्कारेत्यत आह। असंसर्गफलाय। संसक्तिफलाय प्रतिभासिकविषयेषु रागाभ्यासस्या
पि निवृत्तिफलायेत्यर्थः। निरतिशयानंदानुभवफलाय चेति चकारार्थः। इयं च पंचमी भूमिः सुषुप्तिरि
त्युच्यते। तथा च वक्ष्यति। पंचमीं भूमिकामेत्य सुषुप्तिपदनामिकां। शांताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्र

क्रो १

कं इति। अत्र समाधेः स्वयमेव व्युत्तिष्ठति भूमिकापंचकाख्यासादिति। भूमिकापंचकाख्या साक्षात्माराम तद्
दृढं। आभ्यांतराणां बाह्यानां पदार्थानामभावनाख्या ॥१५॥ दृढमिति पदं। स्वात्माराम तयाभावनादिति च पदं
ये न संबध्यते। ऊ पंचमभूमौ निर्विकल्पावस्थायां स्वयमेवोत्तिष्ठति। अभावनादनुपदं सत्तापर प्रयुक्तेना
न्यकृतेनात्मबोधनो। समाधेः सैकार व्युत्थापनमनात्मपदार्थस्य समाधौ विस्मृतस्य परप्रयत्नेन तत्स्वावबो
पदार्थभाव। नासायस्याः सा पदार्थभावनी गतिरवस्था दृढं स्वात्माराम तया हेतुनाभ्यंतराणां ... स्व ...
दीनां बाह्यानां घटादीनां पदार्थानां दृढमभावनाख्या ॥७॥ परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनावबोधनं पदार्था ...
नाम षष्ठी संज्ञायते गतिः ॥१६॥ चिरे परप्रयुक्तेन प्रयत्नेनात्मबोधनेयदा भवति तदा षष्ठी गतिः संज्ञायते
तद्दत्यच्चयः। केचित्तु साक्षात्कारो विशुद्धज्ञान पदार्थसाध्या महावाक्यार्थविषयः ते पदार्थभावनीयस्तत्खा
दरणीयेति। वदंतः षष्ठीभूमिकां ब्रह्मविद्यासाधनकोटिस्थां मन्यंते तन्न। निर्वाणप्रकरणावच ...
भूमिकायां विवासनः। षष्ठीमूढसुप्त प्राख्यां क्रमात्स्पतति भूमिकां। यत्र नासन्नसद्रूपो नाहं नाप्यनहंकृतिः ॥१७

को २

श्री॥
१५७

...ंद्वीपापनन आस्ते द्वैतैक्यनिर्गतः। निर्ग्रंथिः शांतिसंदेहो जीवन्मुक्तो विभावनः॥ अनिर्वा
पि निर्वाणस्थित्र इदीप इव स्थित इति। किंचाशुद्धसंवित्मयानंदरूपया लवति पंचमी॥ ...स्तत्र षष्ठुला...
जीवन्मुक्तोवतिष्ठतीति। भूमिषट्कचिराभ्यासाद्भेदस्यानुपलंभतः। यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा
गतिः॥१७॥ षष्ठभूमिकापेक्षया निकृष्टां पंचमभूमिकां प्राप्तस्य जीवन्मुक्तेनाम लिदध तातेन ...क्षया
षष्ठभूमिकाया विद्याकोटिनिविष्टत्वस्य सुतरामत्यक्तपगतत्वाद्य स्वभावैकनिष्ठत्वमिति। स्वोभावः स्व
भावैकः स्वभावस्वरूपस्तस्मिन्नेकस्मिन्नेव। नितरां स्वतः परतो वा व्युत्थानं विनैव तिष्ठतीति स्वभावैक
निष्ठस्तस्य भावस्तत्त्वं सप्तमी सा परिप्रोढा विषयस्यान्तजीवितामिपिति निर्वाणप्रकरणावचनात्। सप्तमभू
मिकां प्राप्तस्य योगिनः स्वतः परतो वा व्युत्थानमेव नास्तीति गम्यते। तथा महद्भिरप्युक्तं तुरीयापि
थां सप्तमभूमिं प्राप्तस्य योगिनः स्वतः परतो वा व्युत्थानमेव नास्तीति मुमुक्षुः वर्तमानमवस्थात्रयात्मकं
जागरितादि चतुर्थं तस्यात्मकं स्वप्नं पंचमषष्ठभूमिकात्मकसुषुप्तिं चापेक्ष्य स्वरूपमेव तुरीयं चतुर्थं न...

म ४

तीति तुरीयगा गतिर्गतिरवस्था तुरीयावस्थेत्यर्थः ॥७॥ हे षष्ठसप्तममत्तमिरूपा तुरीयावस्था जगति क्व वि
दपि नास्त्येवेत्यत आह एषा हीति ॥ एषा हि जीवन्मुक्तेषु तुर्यावस्था ह विद्यते । विदेहमुक्तिविषयं तुर्यातीत
मतः परं ॥१८॥ जीवन्मुक्तेषु शुकादिषु विदेहमुक्तिविषयो विदेहमुक्तगम्यं ॥७॥ सप्तमत्तमिकाः सर्वो
त्तमगुरुषधौरेयैः संपाद्येति ज्ञापयितुं तां प्राप्तास्तातिये हीति ये हि नाम ते हि नामाः सप्तमीं त्तमिकां ग
ताः आत्मारामा महात्मानस्ते महत्पदमागताः ॥१९॥ महत्पदमागताः महास्थानं प्राप्ताः महात्मता
याः पर्यवसानत्तमिं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ महात्मपदं गता इति केचिद्गतत्वापि स एवार्थः ॥ सप्तमीं त्तमिकां
प्राप्ताः अन्ये जीवन्मुक्ता विदेहपदशायां कथं व्यवहरंतीत्यत आह जीवन्मुक्ता इत्यादि ॥ जीवन्मुक्ता न सज्जं
ति सुखदुःखरसास्थितौ ॥ प्रकृतेनार्थकार्येण किंचित्कुर्वंति वा न वा ॥२०॥ सुखदुःखरसस्थितौ सुख
दुःखानुभवस्थितौ न सज्जंति आसक्तिं न कुर्वंति । हर्षविषादौ न कुर्वंतीत्यर्थः ॥ अर्थकार्येण लोक
संग्रहलक्षणप्रयोजनमर्थः स एव । यद्वा आसक्तिस्तत्रासिमानस्तं न कुर्वंतीत्यर्थः ॥ कार्यं तेन हेतुना किं

श्री॥
१५८

मामतै
सदेहागा विदे
हावा

पाश्चस्तबोधिताः संततः सर्वीयारके भामतै ... ग्रारम्भावरं स्येवस्तु मनुहृवदक्तताः॥२०॥ भूमिकाः सप्तकं चेत हीमत्तामेव गोचरां आद्यज्ञानदशाने
तांपशुम्लेंछादयोपिये ... दे हा ... सेमुक्तानाचसंशयः॥ ७ ॥ छ

२८

विकुर्वंति वा कुर्वंति कार्येण कार्येणेति क्व विरात तत्रार्थ कार्येण विहितकार्येणा ऽनिषिद्धकार्येणेत्यर्थः॥
न तु ज्ञानदशां आश्रितानां संदेह एवं कथमुक्तमित्यत आह ज्ञप्तिर्हीति॥ ज्ञप्तिर्हि ग्रंथिविच्छेदस्तस्मिन्सति हि मुक्तिता॥२१॥
मृगतृष्णांबुबुद्ध्यादिशांतिमात्रात्मकस्त्वसौ॥ ज्ञप्तिरत्र ज्ञानदशा ग्रंथिविच्छेदो हि प्रपंचकारलक्षणग्रंथेः
सकारणस्य विनाशो हि अहंकाराध्यासस्य सकारणस्य निवृत्तिं विना ज्ञानदशाया एवं पंकाया अयोगा
त्ततः किं तत्राह तस्मिन्निति॥ तस्मिन्ग्रंथिविच्छेदे सति मुक्तिर्हि सकारणग्रंथिविच्छेदः तर्हि स — स सदसदा
भावासदसद्विलक्षणो वा सर्वथाप्यनुपपत्तिरित्यत आह मृगतृष्णेति॥ यथाभ्रमरीकोदकाध्यासनिवृत्तिरधिष्ठा
नमात्रं तथासौ ग्रंथिविच्छेदोपीत्यर्थः॥ ७॥ येतु मोहादिसार्हत्रयं स्पष्टार्थं॥ येतु मोहार्घनात्तीर्णास्ते प्राप्ताः प
रमं पदं॥ ते स्थिता भूमिकास्वासु स्वात्मलाभपरायणाः॥२४॥ एता भूमीर्विजयंति हियेमहांतो वंद्यास्त एव हि जि
तेंद्रियास्तत्रवस्त्रांसंम्राट्स्वराडपि च यत्र हणायते तत्सारं पदं जगति ते समवाप्नुवंति॥२५॥ जयंति सर्वोत्कृष्टतया
वर्तंते॥ सम्राणमंडलेश्वराणां शास्ता॥ शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडित्यमरः॥ स्वराडिंद्रः॥ शेषं स्पष्टं॥ ७॥ वसिष्ठ
उवाच॥ आमनः प्रशमनोपायो योग इत्यभिधीयते॥ सप्तभूमिः स विज्ञेयः कथितास्ताश्च भूमिकाः॥१२६॥ एतासां भूमिकानां
तु गम्यं ब्रह्माभिधं परं॥ ७॥

कीदृशं तद्भ्रमालिधं परवस्तु तच्चाह वक्तेति।वक्ताहं तात्मतावैयेपरता नास्तिकायतना नक्कविद्देदकलना नभाव
गोचरं जना।१३।वक्ताहं तेत्वमहं भावो।आत्मता परते।आत्मभावपुरभावोऽभेदकलनाभेदज्ञानं भावाभावरूप
नाभावाभावाति निवेशइत्यादियत्र नास्ति तत्परब्रह्मेत्यर्थः।१३।सर्वगां तं निरालंबं व्योमस्थं शाश्वतं शिवं।अनाम
यतो मे भासमनामकं मकारकं।१४।सर्वमिति सर्वं तद्व्यतिरिक्तस्याभावात्।शांतमविद्यारागादिमलरहितं नि
रालंबमाधाररहितं सर्वाधारमित्यर्थः।तदपि मायये त्यर्थः।व्योमस्थं स्वमहिमस्थं आधारमनपेक्षितमित्यर्थः।
शिवं मंगलं।अनामयं निरुपद्रवं।अनाभासमप्रतिबिंबं।१५।नसत्वासन्नमध्यांतं न सर्वं सर्वमेव वा।मनोवा
लिरग्राह्यं शून्याशून्यसुखासुखं।१६।अमध्यांतं मध्यांतरहितं।नसर्वं मिथ्यात्वात्।सर्वं सर्वस्मादभिन्नत्वात्।तर्हि
तःपरिच्छेदस्यादित्यतआह सर्वमिति।मनोवचोभिरग्राह्यत्वे हेतुः।शून्याशून्यमिति अत्यंतनिराकारमित्यर्थः।
शून्यादपिशून्यं सेत्तर्हि पुरुषार्थबहिर्भूतं तदित्यतआह सुखासुखं।परमानंदस्वरूपत्वात्तदविषयत्वादित्यत
आह।असंवेदनमिति।असंवेदनमाशांतमात्मसंवेदनमाततं।आसमंतात्।शांतं।आशांतं।आत्मसंवेदनं स्वयं
वेद्यं।आसमंतात्ततं व्याप्तं आततं।१७।एतत्रेकथितमित्यादयः काकतालीयदिशतः आत्मनः प्रायेणास्पष्टार्थाः।

ओ॥ १५९

295

रु ९

वसिष्ठवाचाप्येतत्ते कथितं राम ज्ञानं वैसाख्य मिकं चैव माहात्म्यमविद्यायाः पुनः प्रपुरस्कृतं ॥३०॥ रघूद्वह रघू-
णां श्रेष्ठ ॥ लवणो सोममहीपालस्तथा हृष्टात्म ताम्र मां द्वितीये दिवसे गन्तुं अचट्टत्तां महाटवीं ॥३१॥ स्वदेशा ॥
दृष्टं मया दुःखमरण्यानीं स्मरामि तां । चित्तादपगता विंध्ये कदाचित्सुप्यते पि सा ॥३२॥ अरण्यानीं महारण्यं म-
रण्यमरण्यानीत्यमरः ॥ आदर्शो दर्पणः ॥ स्वप्नेपीत्यपि शब्दः शंकायां ॥ महासमुच्चय ... ङ्कासंभावना-
पीत्यमरः ॥ इति निश्चित्य स दिवसैः प्रययौ दक्षिणापथं ॥ तं न दिग्विजयायैव प्राप्य विंध्यमहीधरं ॥३३॥ स्पष्टं ॥ द-
क्षिणपाश्चात्यमहावनतटस्थलीं । बभ्राम कौतुकात्सर्वं व्योमवीथीमिवांशुमान् ॥३४॥ कौतुकात् कुतूहला-
त् ॥ कौतुकं विषयाभोगे हस्तसूत्रे कुतूहले । कामेख्याते मंगलेये तिया दव प्रकाराः ॥ कौतुकं च कुतूहलमित्यमरो-
पि ॥ मूलं तु गुप्तांशुः स्वयं ॥ विस्मये विस्मये चक्रे राघव स्पष्टं ॥ अथैकस्मिन्प्रदेशे तां चिंतामिव रूपोगतां ददर्शोग्र-
मरण्यानीं परलोकमहीमिव ॥३५॥ तत्र विहरं स्तां स्कन्दहृत्तां सकलानपि । दृष्टवान् दृष्टवांश्चैव ज्ञातवांश्च चि-
सिस्मिये ॥३६॥ विसिस्मिये विस्मयं चक्रे ॥ शेषं स्पष्टं ॥ नानारिशातवांस्तत्रैशापि व्याधान्तुल्कबकाननः ॥ वि-
स्मयाकुलया बुद्ध्या तयो बभ्राम सत्तमी ॥३७॥ अथ प्राप महाटव्याः पर्यन्तेऽग्रमहत्सरः । तमेव ग्राममकं यत्रिन्दूसोम-

रु ४

दाम४

वल्गुहृद्गुल्फकरीगैः तत्रापश्यज्जनान्स्तांस्तान्स्त्रियस्तास्ताः कुटीरिकाः॥९॥ तत्साहृदयंस्पष्टं॥छ॥ अन्यालंकृतांसुस बाष्पनेत्रास्वस्तैर्युक्ताः सुयवर्णयंती॥ हहाति कांतारविशीर्णबंधुस्तत्रातिदीनापरिरोदितीदं॥३९॥ कांताखु मार्गः॥ कांतानंवत्संदुर्गममित्समरः॥ नेत्रोत्संस्पष्टं॥छ॥ हाद्युत्र काः कुत्र गताः स्वदीनहृष्टैर्ममोत्संगमपास्यहरि॥ हा गु जुंजाफलवाक्षहारेनीतासि मे दुर्विधिनातिहरं॥४०॥ अस्तुछवीतिधातो ल्पमध्यमपुरुषबकुवचनं स्वस्य व गुंजाफलदाम लिखितो यस्याः स्यां सा तथोक्ता॥ दामशब्देन मालोच्यते॥ दुर्विधिना दुर्दैवेन॥छ॥ हा राजपुत्रे॥ समान कांत संस्यज्यशुद्धांत विलासिनीस्ताः॥ रतिप्रयातोसि ममात्मजायां न सापि तेस्मु स्थिरतां सुयाता॥४१॥ शुद्धांत विला सिनीरंतःपुरांगनाः॥छ॥ संसारनद्याः स्मृतरंगसंगक्रिया विलासैर्विहितोपहासैः॥ किन्त्वाम तृणंनकृतं रूपेश यद्योजितः पुल्कषकन्यकायां॥४२॥ उछमत्रासमंजसं संसारनद्याः किन्त्वामत्र उछेन कृत मिति संबंधः॥ कैः साधनैः स्मृतरंगसंगक्रियाविलासैः स्मृतरं गारखंडरूपैः कर्मविलासैर्विहितोपहासैः॥ एकस्मिन्नेवजन्मनि राजसुख त्वं हेतुत्वेन विवेकिलिः विहितउपहासो येस्तु तेन तथोक्तास्तैः॥ यदि तिहतो॥छ॥ एवं लपंतीमवलोक्य हृष्टांदासीति गाधास्य नृपोनिजापि॥ पप्रच्छ हन्तं किमिहासि कांचं कांतेसुता के वसुतास्तवेति॥४३॥ लप

५२

तीतिलंपंती॥ टी॥ उवाचसा बाष्पविलोचनाथ ग्रामस्त्वयं उल्कराघोरनामा। इहास्त्यवस्तु स्करशाकःप्रति
मैबाह्वतस्यैङस्समास्तुतेका॥४४॥ सादेवयोगात्स्तुति सिं ङक्तुल्यैं मिलायुतं ग्रापधयातक्लेंङे। सातेनसार्द्धंसु
चिरंसुखानि भुक्त्वाऽस्तताननयांसुतोच॥४५॥ एतच्छ्लोकद्वयंस्पष्टार्थं॥ टी॥ केनचिच्चपकालेनग्रामके
स्मिन्जनेश्वर। अहमप्यङःखमभवद्भीषणंजन्ममानव॥४६॥ स्पष्टार्थः॥ मरुतातेनङःखेनसर्वेतेग्रामकाजना
विनिर्गत्यगताहयंसर्वे पंचत्वमागताः॥४७॥ प्रंचत्वंमरणं। इतत्स्पष्टं॥ टी॥ तेनेमाङःखताग्निनाःश्रून्येव
यमिहप्रभो। सोच्यास्तानन्नुशोचेत्यस्त्रिष्ठामोङश्रवजीविता॥४८॥ इत्याकर्ण्यगनावक्त्राजाजाविस्मय
मागतः। मंत्रिणोमुखमालोक्य चित्रार्पितइवाभवत्॥४९॥ स्पष्टं॥ टी॥ तेषांसमुदितेर्द्दीनैःसम्मानेङःख
संक्षयं। कृत्वाकरुणयाविष्टोदृष्टलोकपरावनः॥५०॥ समुदितैःसुभाषितैः। दानसंमानेर्द्दानसत्कारैः॥
दृष्टालोकेपरावरेनञ्जावचाभावायेनसदृष्टालोकपरावरः॥ शेषंस्पष्टं॥ टी॥ अजगामस्वगृहंपौरेर्भ्रं
दितःप्रविवेशह। ज्ञाताविद्यास्वभावोसोनीतोबोधंमयाततः॥५१॥ इत्येवंराघवाविद्यामहतीभ्रमदायि

नी॥असत्सत्तां नयत्याशु सद्यासत्तां नयत्यसौ॥५२॥ रामउवाच॥ कथमेवं वदब्रह्मन्स्वप्नः सत्यत्वमा
गतः॥ संशयो भगवन्सोयं न मे गलतिचेतसः॥५३॥ स्पष्टार्थाः॥७॥ ब्रह्मत्वेवं दयेन द्वादशवार्षिकोल्व
णस्यभ्रमः स्वप्नभद्रत्युच्यते। उघटत्वमविद्यायाः भूषणं न तु दूषणं। कथं विघटमानत्वेह्यविद्यात्वं
न सिध्यतीति न्यायात्। अघटमानपटीयस्या अविद्यायां नासंभावितमेतदिति परिहरति सर्वमिति॥ ब
सिष्ठउवाच॥ सर्वमेतदविद्यायां संभवत्येव राघव। एतत्ते गाधिवृत्तांते स्फुटमग्रे भविष्यति॥५४॥ सि
द्धासनएवासीनस्य लवणराजस्य मुहूर्ते दितयेन द्वादशवार्षिकभ्रमः। कालांतरेतस्य च भ्रमस्या
विसंवादित्वं लवणप्रतिभायाः सर्वश्वपचराष्ट्रप्रतिभानां च परस्परं संवाद इत्येवमादिकं सर्वंशाद्दार्थः॥८
गाधिनामब्राह्मणः। यद्यप्यविद्यायां संभवत्येवैतत्सर्वं तथापि काचिदुपपत्तिर्वक्तव्येत्यत आह काक
तालीयवदित्यादि॥ काकतालीयवच्चेतोवासनावशतः स्वतः। संवदंति महारंभा व्यवहाराः परस्परं
॥५५॥ काकतालेतरुसंयोगसमय एव दैवात्तत्फलपतनं काकतालीयं चेतोवासनावशात् चित्तस्य सहशाभ्र

श्री
१६५

व्यवहाराणां

मोत्पादकसंसार। वस्तुतः स्वभावान्निमित्तांतरं विनैव व्यवहारा लिङ्गालक्षणाः संवदंति संवादं वा कुर्वंति सम
नार्थभाजो भवंतीत्यर्थः। आरभ्यत इत्यारंभः। कार्ये महतां नारंभो येषां ते महारंभाः स्मर्यते वा महाभारते
तानां वीराणां नानालोकान्प्राप्तानां धृतराष्ट्रादिलोकापनोदनार्थं भगवता व्यासेन तपःप्रभावान्ते
केभ्यः समाकृष्टानां धृतराष्ट्रेण पांडवैश्च त्रिभिः संगतानां महारंभा व्यवहाराः संवादिनो जायंत इ
य सकृष्णेराज्ञा तत्र शांबरिकेच्छया। तत्र यो हसिता विद्या सैवान्येद्युरिति तिङ्कवाप्स्यात तत्र सदसि स्थिते न रा
शांबरिकेच्छया ऐंद्रजालिकया चेष्टया। युद्यदापकर्षणे शाबरालये दृष्टा। तत्र तदा या विद्योहसिता विवर्तते
स्मा सेवान्येद्युरप्यहसिता।६। तत्काले लवणेनाशु हर्षीयः स्वप्नविभ्रमः। स एव संविदं प्राप्तो विंध्यगुल्म
षचेतसि।७। विंध्यगुल्मकषचेतसां संविदं प्राप्तो विंध्यगुल्मकवचेतसां लिः संविदित इत्यर्थः। शेषं स्पष्टं।७।
वणी प्रतिभारूढा विंध्यगुल्मकषचेतसि। विंध्यगुल्मकसंविद्यारूढा पार्थिवचेतसि।१०। लावणी लवण
संबनी प्रतिभा विंध्यगुल्मकषचेतस्यारूढा। लवणस्य चेतसि यत्प्रतिभातं दृतादृतौ शमेव विंध्यपर्वतगुल्म
षचेतस्सु प्रतिभातमित्यर्थः। विपरीतं किं न स्यादित्यत आह विंध्येति। व्यमव्यवहारस्य कथं तदिसवमित्य

तथा हि व्यवहारगतेरिति। व्यवहारगतेस्तस्याः सत्तास्ति इति भावः। ततः सत्ता सर्वपदार्थानां तान्यां संवेदनादृते
॥५१॥ न केवलमस्यैव व्यवहारस्य रूपस्य इति भावः। किं सर्वं सर्वस्यापि जगतस्तथेत्याह सत्त्वे ति। स्वप्नपदा
र्थानामिव जागरितेपि सर्वपदार्थानां संवेदनाद् इति भावः। साह तेः न्यासत्तानास्ति। संवेदनमेव सत्ता। संवे
दनदशायामेव सत्त्वेत्यर्थः। यद्वा इति भावः। नतः संवेदनादिति। त्राधिष्ठानचैतन्य मुच्यते। तथा चाकाल्पितानां
मेवाधिष्ठानमेव सत्त्वेत्यर्थः॥ ६॥ प्रकरणार्थं बुद्धिसौकर्यार्थमंते संक्षिप्याह संबंधेति। संबंधे द्रष्टृदृश्यानाम
श्रेद्रष्टुर्हि यद्वपुः। द्रष्टृदर्शनदृश्यादिवर्जितं तदिदं परं॥ ७॥ द्रष्टृदृश्यानां। द्रष्टुः शब्दादिदृश्यानां च संबंधे
द्रष्टृदृश्ययोर्भावलक्षणे जातीनामनेकेषां मध्ये द्रष्टृदृश्यदर्शनानां मंतः अंतर्मध्ये स्वत्वमिव अनुगता या द्र
ष्टुर्यद्वपुः साक्षिणो यत्स्वरूपमस्ति। किं स्वतंत्रं द्रष्टृदर्शनदृश्यादिवर्जितं तदुद्भाव्य भावेपि स्तुबुद्धिसमाध्यो
स्तत्साक्षिणो विद्यमानत्वाच्छ द्रष्टृदर्शनदृश्यकलानवर्जितं तदिदं शोधितं तत्त्वपदार्थरूपं तत्पदलक्ष्यं परमे
वायेत्याह। द्रष्टृदृश्यानां च सर्वोक्तिसंबंधेनाविनिमध्ये तु वोत्तिरवृत्योः संधौ द्रष्टुर्यद्वपुः जीवस्य यत्स्वरूपमस्ति
तद्द्रष्टृत्वेन दर्शनादिनाच वर्जितं तदित्यादि समानो॥ ८॥ देशाद्देशांगते चित्ते मध्ये यच्चेतसो वपुः। अजाड्य

संविन्मननं तन्मयोऽस्म्यहं सर्वदा ॥ ६१ ॥ चित्ते देशाद्देशांगते विषयाद्विषयांतरं गते सति मध्ये प्रवर्त्तर विषयज्ञानयोरंतराले चेतसस्तदुपाधिकस्य जीवस्येत्यर्थः । चक्षुःस्वरूपं । किं भूतं । अज्ञाद्य संविन्मननं । सुषुप्तिस्वप्नजागरितवर्जितं ॥ ६२ ॥ अजाग्रत्स्वप्ननिद्रस्य यत्ते रूपं सनातनं । अचेतनं यदजडं तन्मयोऽस्म्यहं सर्वदा ॥ ६३ ॥ अजाग्रत्तन्मयो भवतदा स्वनिष्ठो भवास्वप्ननिद्रस्येत्यत्र निद्राग्रहणेन सुषुप्तिर्ग्गृह्यते । अचेतनं । धर्मास्तता वस्थात्रयरहितत्वादजडं । प्रज्ञानघनत्वान्निर्विकारतासर्ववस्त्ववभासकत्वाच्चाजडंतां वर्जयित्वे । कांशिलायाहृदयं हि यत् ॥ अमनस्कं महाबाहो तन्मयो भव सर्वदा ॥ ६४ ॥ अमनस्कं स्वभावतो मनोरहितं यच्छिलाया हृदयं पाषाणस्याभ्यंतरस्वरूपं तज्जडतामेकां वर्ज्जयित्वा विहाय कदाचिदिष्टस्य तिज्ञात्वा स्वरूपस्य हृष्टो तो न भवति तदुपेक्षितस्यां गृहीतां यस्माद विवेको संसारस्तस्माद्विवेकं एव यत्नेः कर्तव्य इत्याह चिररूपमिति । चिररूपं परित्यज्य यो स्मि सोऽस्मि स्थिरो भवान्भव जीवनया मुक्तो भुक्त्या परमया चितः ॥ ६४ ॥

हृदयं

१५३

सवस्वावनयामुक्तः संसारस्वावनआमुक्तः॥ तयाकृत्याउद्धृतयापरमयाऽस्तंतद्वदेयर्थः॥छ॥योषं
स्पष्टं॥छ॥ संसारागारघटेऽस्मिन्याहृदायंत्रवाहिनीरज्जुस्तांवासनामेतांछिंधिराघवयत्नतः॥८५॥संसा
रागृघटीयंत्ररज्जुंवासनांछिंधीत्यर्थः॥छ॥सर्वंमनःसमुदितंपरमात्मतत्वात्तेनाततंजगदिदंस्वविकेजालैः
शून्येनशून्यमपितेनयथांबरेणनीलत्वमुल्लसतिचारुतरालिधानां॥८६॥शून्येनाल्पेनपरमात्मतत्वेनाति
वेद्वनीयेनमनसाशून्यमपिनिर्वचनीयेजगदाततंकल्पितमित्यर्थः॥छ॥संकल्पसंक्षयवशाद्गलितेतु
चित्तेसंसारमोहमिहिकागलिताभवंतिस्वच्छंविभातिशरदीवखमागतायांचिन्मात्रमेकमजमाद्यम
तमंततः॥८७॥मिहिकाधूमाकारमेघाः॥शरद्यागतायांविन्मोचैर्मेघैःखमिवस्वच्छंचिन्मात्रंभवतीत्यर्थः
इतिश्रीरामायणेमहाकाव्येवाल्मीकिकृतेतदंतर्गतयोगवासिष्ठेमोक्षोपायेउत्पत्तिप्रकरणेश्रीप
रमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमसुखहृदयपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतोवासिष्ठचंद्रिकायांव्या
ख्याननामात्रयोदशः सर्गः॥छ॥ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

अथास्थितप्रकरणं। सर्वस्मिन्प्रकरणे जगतां मनसो विलासत्वं योगेन च मनोविलासशान्तौ शाम्यतीत्युक्तं
अस्मिंस्तु प्रकरणे मनसस्तत्स्वत्वं जगद्रूपमनस्यैव तिष्ठतीति। तच्च मनः स्वकारणे तिष्ठतीति [illegible]
पंचाख्यानानि शुक्रोदामादयो लीलादयो दाशूरपदे शाश्चेति। तत्र तावन्मनोमयस्य मनसः सास्यां [illegible]
न्यवस्थितत्वाधारत्वेनात्मानं निरूपयितुमाख्येयं हस्यमाहाकर्तृकमिति। तावत्सिष्ठवाचा। अकर्तृकमरंगे च
गगने चित्रमुस्थितं। अदृष्टकं सानुभवं अनिद्रं स्वप्नदर्शनं॥१॥ चित्रं हि केन चित्रकर्त्रा कोऽपि द्विडंगौरंजनद्रव्यैः क
स्मिंश्चित्स्थितस्याऽदोमस्तैव कृतं क्रियत्ते। इदं तु जगद्रूपं चित्रमकर्तृकं। आत्मनो निष्क्रियत्वादेतेनाकर्तृकत्वात्। अरं
गं चात्मनो द्वितीयत्वेन रंजकस्य द्रव्यान्तरस्याभावात्। गगने चिदाकाशे उस्थितं। मूर्तस्यैकस्य चिद्वाधिकरणस्य
भावात्। किंच। अदृष्टकल्पानुभवं यत्र कल्पेनानुभूयते तत्सत्येस्य व्यतिरिक्तेऽदर्शि। इदं तु न तथा। तद्दृष्टदृश्ययो
र्भेदाभावात्। किंच। अनिद्रं स्वप्नदर्शनं। स्वप्नदर्शनं हि सत्यां निद्रायां भवति। इदं तु न तथा। जाग्रत्येव प्र
तीयमानत्वात्। साक्षिस्मते समे स्वच्छे निर्विकल्पे चिदात्मनि। निरर्थं प्रतिबिंबति जगत् निमुकुरे यथा॥२॥
साक्षादीक्षेत इति साक्षी। हम्रूप। त्वा। साक्षिभूते समे परिपूर्णे स्वच्छे निर्मले निर्विकल्पे भेदशून्ये चिद

सनिाजगं तिमुकुरे यथा। दर्पवन्निरर्थं प्रयोजनमंतरेणैव प्रतिबिंबं तिप्रतिफलंति। निरिछमिति पावेइ
छामंतरेणेत्यर्थः। तत्र जगतां जडत्वात् आत्मनश्चासंगोदासीनत्वान्निरिछत्वं वेदितव्यं।छ।एतत्तेनामवत्सा मिका
र्यकारणतां विना। स्थिताब्रह्मणि चिश्वश्रीः प्रतिभामात्ररूपिणी।४। चिश्वश्रीः कार्यकारणभावमंतरेणै
वप्रतिभामात्ररूपेणब्रह्मणि तीष्ठतीत्येतद्रहस्यमिमतिभावः।एकं ब्रह्म भावयेस्फैकं विदाकाशं सर्वात्म
कमखंडितं। इति भावयये लेनवेतश्चांचल्य शांतये।५।एकं ब्रह्मभावयेस्फकं।छ। तेदेप्रतीयमानेकथमे
क्यमित्यत्राह। रेखेति। रेखोपरेखावलितायथैकापीवरी।ल्मि शिला। तथा त्रैलोक्यवलितं ब्रह्मैकमिति
द्रश्यतां।६। यथा कृिका विस्तीवरी गरीयसी शिला रेखोपरेखाभिर्वलिता व्याघ्रनाकरिउरगनरादिचित्रविचि
त्राद्देवालयादिरूपेण प्रतीयमानतस्तस्यपितदेस्फुरणोवस्कतत्एकैव। तथा त्रैलोक्यवलितं त्रैलो
क्यात्मनाविहत्तमपि ब्रह्मैकमेवेति द्रश्यतां निश्चीयतां।छ। द्वितीयकारणाभावादनुत्पन्नमिदं जगत्। इति
छत्ति ब्रह्मणि स्फारं प्रतिभामात्ररूपधृक्।७। इदं जगत् द्वितीयकारणाभावात् असव्यतिरिक्तस्य द्वितीयस्यका
रणस्याभावात्। भावरूपकार्यारंभकानेणसमवाय्यसमवायिनिमित्तानामसंभवाद्धेतोरनुत्पन्नमेव
खा

कथं तर्हि प्रतीयत इत्यत्राह स्फारे ब्रह्मणि प्रतिभामात्ररूपं धृक् तिष्ठति ब्रह्मण्यथ स्तनया मरुमरीचिका
यां तरंगिणीव प्रतिभासिकतया तिष्ठतीत्यर्थः ॥छ॥ विश्वस्य प्रतिभामात्ररूपत्वे भार्गववृत्तांतं निदर्शनमाह
भृगोस्सादिना ॥ अत्र भार्गववृत्तांतं कथयामि तवानघ ॥ अनुत्पन्नमिदं विश्वं येन चेतसि पश्यसि ॥१॥ पुरा मंद
रशैलस्य सानौ कुसुमसंकुले ॥ अतप्यत तपो घोरं कस्मिंश्चिद्भगवान्भृगुः ॥२॥ तमुपास्ते स्म तेजस्वी बालः शुक्र महा
कृतिः ॥ शुक्रः सकलवेदज्ञः प्रकाराद्विव भास्करः ॥१०॥ एतल्लोकत्रयस्पृष्टार्थं ॥छ॥ विद्याविद्या दृशोर्मध्ये शुक्रोऽप्राप्त
महापदः ॥ त्रिशंकुरिव योद्दस्योरवर्तत तदा किल ॥११॥ यथा त्रिशंकुर्नाम राजा विश्वामित्रमहिम्ना चंडालदेहे
नैव स्वर्गं गच्छन्देवैर्निराकृतो रोदस्योर्द्यावापृथिव्योरंतर्मध्य एवावर्तत द्यावापृथिव्योर्नरोदस्यावित्यमरः तथो
शुक्रोऽप्यप्राप्तमहापदत्वादनधिगतब्रह्मभावत्वाद्विद्याहृष्टेन विद्याहृष्टेस्त्वांतरालेऽवर्तत ॥छ॥ अथ तां मनसा
ध्यायंस्तत्रैवामीलितेक्षणः ॥ आनन्दवान्मनोराज्यमिदमेकं किलोशनाः ॥१२॥ तामप्सरसं आपन्नवान्मनोराज्यमि
ति ॥ इतः परं वक्ष्यमाणः शुक्रवृत्तांत [illegible] नस एवेत्यर्थः ॥छ॥ इत उत्तमानां ॥छ॥ एषा हि ललना व्योम्नि सन्ददर्श नयनाभ
यां संप्राप्तोयमहं स्वर्गमालोलसुरसुंदरी ॥१३॥ मदेमन्मथमत्तं मे इमास्ताः सुरयोषितः ॥ देवेश्वरे निषेवैतत्तेवनवन

शा॰ १ शु॰ १ मोदि॰ १

लतायथा॥१४॥इ ह्त्वा वृदिमंशाक्रमहमास्थानमुस्थितां।द्वितीयमिवत्रैलोक्यस्य स्थारमसिवादये॥१५॥
इतिसंचिंत्यशुक्रेणमन्तसेवशचीपतिः।तेनालिवादितस्तत्रद्वितीयइवस्वेष्टगुः॥१६॥अथसादरमुत्थायशुक्र
शुक्रेणह्राजितः।स्वर्गेविहर्तुमारेभेस्वर्गिलिःपरिवारितः॥१७॥नवतांम्रगशावाक्षींकांतामध्यगतामसौ
ददर्शसापितंरामदृष्ट्वापचवशाल्लवशा॥१८॥रसाद्धिकसतोर्नूनंअन्योन्यमनुरक्तयोः।प्रातरक्तनलिन्यो
यशोल्लासैवतयोरस्यूरा॥१९॥समैतेश्लोकाःस्पष्टार्थाः॥७॥अथतांताहशींदृष्ट्वाशुक्रःसंकल्पितार्थभास्पात
मःसंकल्पयामाससंसारमिवस्वतक्रैस॥२०॥तामस्तसमसंताहशीमात्मानुरक्तांतांवासंकल्पितार्थसाक्ते
तयासहसंभोगःसंकल्पितोर्थः।तेप्रानुमुद्यतःसनूतनोग्यकालकल्पनायतमःसंकल्पयामासाप्तरंतद्गृ
डःसैन्नारमिवा॥७॥अथसवेश्मतेगृगतेषलिमतांदिशं।आजगामस्वगोःपुत्रंसामसरीववारिदं॥२१॥ततः
कल्पलतारुंजेनोविशश्वमहुःकेविरा।अथचित्रविलासेनचिरमुन्मोक्तितैःप्रियैः॥२२॥प्रभायैसौगंधस्या
सीत्प्रष्येससमागमः।अथावसदसौशुक्रःपुरंदरपुरेतया॥२३॥पुरचंचेतुर्गान्यष्ठोहरिणलपयासहाहु
त्पन्दृयानुसंधानात्सपत्तिवंतोनिमंडले॥२४॥पतितस्यावनौतस्यस्वपुरीस्मृतिमागता।जीववंशांजमसंज्योतिः

श्री॥ ०६५

त्वगुरुसुनो विवेशाहा॥२५॥ प्रालेयतामुपेत्याशु शालितामगमत्ततः। शालीस्तान्सुशुक्लो वान्यक्षान्दशार्णेषु द्विजो
त्तमः॥२६॥ स शुक्लः शुक्लतामेत्य तत्कार्यातनयोऽभवत्। ततो मुनीनां संसर्गात्तपस्यग्रे व्यवस्थितः॥२७॥ अदृष्टेनैव कर्मणा
हननेमध्वं तरमनिंदितः। तत्र तस्य समुत्पन्नो मृग्यां गुणो नराकृतिः॥२८॥ तस्मिन्हते तपःपरं मोहं तत्र ख्यापययो कणा
त्रस्या सधनेमेस्कृगुणाश्चाशुश्चराश्वतो॥२९॥ इत्यनारतचिंतालिङ्गे हो सस्यामवस्थितो धर्मचिंतापरिसंसारा
संसारमचिंतया॥३०॥ क्षीणाशुषंतमहरन्मृत्युः स पंडुवानिलं। भोगैकचिंतयासार्द्धं स समुत्क्रांतवेतनः॥३१॥ जाप्यम
राशुत्वंवेआसीन्मद्रमहीपतिः। अथान्योन्यपिजन्मानि समुपेत्य वहून्यपि॥३२॥ जातः सगंगातीरस्थतपस्वितन
योऽमुनिः॥ अथकालेन हेमंते तापवनातपजर्जरः॥३३॥ कायस्तस्य षपातो व्योम्नि शुक्लः समुद्भवः। रागद्वेषविहीन
त्वात्तस्य पुण्यश्रमस्य वै॥३४॥ नापश्यद्दग्धे विनयं विनयावनतानना। सीमांतपुण्यसीमायाः पुण्यं मूर्त्तमिव स्थितं॥३५
पंचदशी तस्य ह्यार्थाः॥३६॥ अपश्यत्केवलं कायकंकालं परतो महत्। देवसुक्तमिवाभाग्यं दारिद्रमिव मूर्त्तिमत्॥३६॥
तापच्छक्कवत्तुः कृत्तिरंधस्फुरित तित्तिरिसंशुष्कां तोरगुहाच्छाया विश्रांत इइरा॥३७॥ अपश्यद्दितिश्लोकद्युर्यं वाक्यं
कायकंकालं शरीरास्थिपंजरं। तापेनातपेनाशुष्ककायोवपुः कृत्तिदेहस्य कृत्तिस्तस्याः रंध्रेषुस्फुरिताश्चितेरयुः प
के विशेषाय स्मिन्। संशुष्का ओ ताः पर्यंताः यस्यास्तस्याः उदपगुहायोः छायायां विश्रांताः इइ जीः मंडूकायास्मिन्॥

अस्यामस्ताद्भुतस्य ...नामसमाप्तः॥ अथवर्षसहस्रेषु द्विव्येन पवमेश्चन...

द०यो०१

ऽक्षस्तक्षुकं कालमात्मानं दुःखदं तिनः। इह वैपरपरामर्षमकुर्वन्स्व गुरुस्थितः ॥२॥ आत्मानं बंधःस्तं लः ॥६॥
आलोक्य समकालं हि ज्ञात्वा पुत्रं मृतं ध्रुगुः। काल अतिथकाचाशु कोपं परमदारुणं ॥४॥ अकाल एव यत्पु
त्रो नीतः किमिति कोपितः। कालाय शापमुत्स्रष्टुं स भगवानुपचक्रमे ॥४॥ अथाकलितरूपोसौ कालः कवलितज
गत्। आधिभौतिकमास्थाय वपुर्मुनिमुपाययौ ॥४॥ खड्गपाशधरः श्रीमान् कुंडली कवचान्वितः। षड्भुजः
षण्मुखो बाह्याद्वैताकिं करसेनया ॥४॥ स उपेत्य महाबाहो ऽकंपितं तं महामुनिं। कल्पकृद्भूखिगलीस्स
त्व पूर्वमुवाच ॥४॥ त्वमनेन तपाविशेषेयं तियुक्तिपालकाः। तेन संहृत्यसे मूज्य साधो नेतरयेच्छया ॥४॥
मा तपः क्षिपयाऽबुद्धेकेस्य कालमहानलेः। यो नेस्मितत्तस्य किं त्वं शापेन धक्ष्यसि ॥४॥ ब्रह्मांडावल्यो ग्रस
निगीर्णा रुद्रकोटयः। भुक्तानि विस्तु चंदानि कनरामाकावयं मुने ॥७॥ भोक्तारो हि वयं ब्रह्मन्नलोजनं तु भक्ष्यदा
यः। स्वयं नियतरेखा हि नावयो चेत् दीक्षिता ॥७॥ अद्वैतस्य द्यार्थाः ॥७॥ नेह कर्तीन लोकासि दृश्यानष्टकसंघ
या। दृश्याणि तरु खंडे भूस्तत्तानि भुवनेष्वरो ॥४॥ न ह कलंकयाहृश्याविशुद्धज्ञानेन दृडा गतिकर्तापोक्ता
वनास्ति। आत्मनोनिर्विकोर्तथा कर्तृत्व लो कु हेवा संभवा दृष्टकलंकयाहृश्या भ्रांतिदर्शनेन जगति
कर्मणा यांति यांतीह कल्पांते हेतुनाविधेः ॥२॥

३।१
१६

रूपः कर्त्ता सो ऽपो ऽकारश्चेति। कर्त्रादिभेदस्याविद्यापरिकल्पितत्वेन भ्रांतिमात्रतः। रवे ऽङ्गुष्ठमात्रापीव
भुवनेषु प्राणिनः स्वकर्मणा आयांति यांति। चाकल्पांतेषु विधेयो हेतुः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुः कालङ्क्ष ...
वतेनयांत्यायांतिचेत्यर्थः।६। कासो ऽज्ञानमयी दृष्टिः कुमरूत्वं कथारता। मार्गे स्वर्वप्रलिप्तोपि किं मंथ इव ...
घ्यसि।५०। स्वकर्मपरिपाको ऽज्ञाम विचार्य दशां मुने। किं मूर्खइव सर्वज्ञो मुधा मां शासुमर्हसि।५१। वयमेत
स्येष्ट।६। भृगोः पुत्रस्य चित्रमयं संसारं निरूपयितुं कालस्थितस्य महिमानं तावदाहसार्द्धेन श्लोकेन त्वमि
तमेवेति। चित्रमेवेदमुरुषः तत्कृतं कृतमुच्यते।५२। मनो हि जीवनाजीवनिश्चायकतया त्रैधीः। अहंकारोति
मेट्टवान्नानातांस्वयमेतिहि।५३। गुरुषो जीवः कथं जीवत्वं इत्यात्राह मनो हीति। मन एव हि जीवनात्प्राणधा
रणाज्जीव इत्युच्यते। निश्चायकतया निश्चयहेतुत्वात् धीर्बुद्धिर्निश्चयात्मिका बुद्धिरिति लक्षणात्। अभिमन
नादहंममाभिमानहेतुत्वाद् अहंकारोपि।६। अथेत्यादिना सार्द्धश्लोकपंचकेन स्वर्गलोकानंतनता वि
नो जन्मभेदानाह। तत्र प्रथमं तानि पदानि जन्मभेदपराणि सप्तम्यं तानि। नुदेहभेदपराणीति द्रष्टव्यं।
जन्म नक्षत्र पुत्रस्य समाधौ वर्त्तिसंस्थितो। यथा तं वैष्णवसम्मतसत्यज्योतिज्ञानसंवत्।५४। असेवत मुने तत्र त्विश्वाचीदेवसुंदरीं।

अथ विंध्योदरशार्ण्योश्चकोशलेश्च महीपतिः॥ धीवरोथ महाटव्यां हंसस्त्रिपथगातटे ॥५५॥ धीवरो मत्स्यादिघातुकः

शेषं स्पष्टं॥छ॥ तस्यर्यवंशे नृपः पौंड्रसेरः शाल्वेषु देशिकः॥ कल्पं विद्याधरः श्रीमारो न्धोमान यमुनेः श्रीसुरंत

॥५६॥ देशिक आचार्यः॥ सोचीनेषु यसामंतस्त्रिगर्तेशो वदेशिकः॥ वंशगुल्मः किरातेषु हरिणीक्षी रजंगले ॥५७॥ सु

मंतो मंडलेश्वरः॥छ॥ वंशगुल्मः वेणुस्तंबः॥ हरिणाक्षीः हरिणास्वरूपः॥छ॥ सरीसृपस्तालतले तमालेवनकुक्कुटः॥ स

रीसृपः सर्पः॥ इतन समानं॥छ॥ अन्यास्वपि विदिक्षासु वासनावसतः स्वतः॥ विषमास्वेवद्धत्वस्तेव यातांतरयो

निष्ठा ॥५९॥ वासुदेवाभिधानोसौ मुने विप्रकुमारकः॥ तपश्चरति तेष्वत्रः समंगासरितस्तटे ॥६०॥ जटावान केव

लयीजितसर्वेद्रियषमः॥ तत्र वर्षशतान्यष्टौ संस्थितस्तपसि स्थिरो ॥६१॥ यदीष्ठसि मुने द्रष्टुं तं स्वज्ञानमनो

तस्य मुन्मीलयज्ञाननेत्रमाशु विलोकय ॥६२॥ इत्युक्ते जगदीशेन कालेन समदृष्टिना॥ मुनिः संचिंतयाम

नास्याततनयेहितो ॥६३॥ ददर्श च मुहूर्तेन प्रतिभानवशादसौ॥ अत्रोदंतमशेषेण बुद्धिदर्पणबिंबितं ॥६४॥ गडते

स्पष्टार्थाः॥छ॥ तनर्मदरसानुस्थां कालाकाया असंस्थितां॥ समंगायास्तटादस्य विवेशास्य तत्तेष्टमुः ॥६५॥ का

[margin] श्री॥ १७

[margin] [illegible]

लाकाराग्रसंस्थितां ।कालशरीरस्गुरोर्भागवर्त्तिनीं ॥ दृष्टगुर्ध्यानहृष्यासमंगात्तटं गत्वाशुनरेस्य स्वतनुं विवेशोयन्
यः ।६॥ विस्मयस्मेरया हस्या कालमालोक्य कांतया ।वीतरागस्त्वयावेदं वीतरागोस्मि निर्वृतः ।६६॥ भगवन्नस्त तदेते
सव्येश बाला वयमनुज्वलाः ।बाहशामेवधीर्देवत्रिकालामलदर्शिनी ॥६७॥ इत्युक्तो भगवान्कालो हसन्नित्थं जगा
तः ।हस्ते हस्ते नृजग्राह स्वगुरुमिंदुमिवांशुमान् ॥६८॥ अथ कालस्त्रगुर्देवो मंदराचलकंदराशगं अग्रदृष्ट्वा वचनो सम
गा सरितस्तटं ।६९॥ कृष्णादेवापतस्तत्र तो समं गात्तरंगिणीं ॥ ददर्शाथ तटे तस्याः कस्मिंश्चित्तनयं स्वगुरुः ।७०॥ सांतेवि
यसमाधिस्थं अवंचेतमनोमृगं ।समालोक्य स्वगोः सुत्रैकालः संकल्पवानत्तरा ।७१॥ विबुध्यतामयमिति समाधे
र्विरराम सः ।उन्मील्य नेत्रे सोपश्यदग्रे कालस्वगुरुं तत ।७२॥ कबदेलेत्तिकापी गादथोत्थाय नम्र नाम तो ।मिथः स्थि
तसमाचाराः शिलायां सह्युपाविशत् ।७३॥ अथो वाच वचः शांतं स समंगात तटे द्विजः ।भवतो दर्शनेनाहमथ निर्वृति
मागतः ।७४॥ यो न शास्त्रेण तपसा न ज्ञानेन न विद्यया ।विनष्टो मे मनोमोहः क्षीणो सौ दर्शनेन वां ।७५॥ न तथा सुख
येत्यंत निर्मलामृत सयः ।यथाद्य हर्षयंत्येता महात्मामेव दृष्टयः ।७६॥ वरत्यो मिमं देशं तव तो सृतितेजसा ।कोपा विवि
तवंतो नः शाकोशांकी विवांबरा ।७७॥ इत्युक्तवंतं प्रोवाच स्वगुर्जन्मांतरात्मनी ॥ स्मरात्मानं प्रबुद्धो सि शाततासीतिरघूव

१८

प्रबोधितोसौस्वगुणाजन्मांतरदत्तां निद्रां मुहूर्तमात्रं संसारध्यानोन्मीलितलोचनः ॥ ७ ॥ अथासौ मिस्म
यस्मेरमुखो मुदितमानसः ॥ वितर्कमंथरां वाचं उवाच वदतां वरः ॥ ८ ॥ अहो स्वममयी ह हर्षितेति ते कथितेत
सि यद्वशादिदमालोकि जगद्युक्तं प्रवर्तते ॥ ९ ॥ ज्ञातं ज्ञातव्यमधुनाहं ह इव्यमकृतं ॥ विश्रांतोस्मि विश्रां
तस्मिन्मात्रान्नास्ति किंचन ॥ १० ॥ सप्तदशैते श्लोकाः स्पष्टार्थाः ॥ ६ ॥ ३ किं तिष्ठति साहं श्लोको वाक्यं ३ तिष्ठ
तात गच्छामः पश्यामो मंदरस्थितां ॥ तां तनुं नियतेर्दृष्टुं कौतुकं विहरामहे ॥ २ ॥ नसमीहितमस्तौ ॥ २ ॥ ना
समीहितमस्ति मो ॥ ७ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ विचारयंतस्तत्त्वज्ञौ इति तौ जागतीं गतीः ॥ समं गोप्याः श्रीयः प्राप्तुः दूणात्मंद
रकंदरां ॥ ८ ॥ ददर्शतां गवस्तच्छद्वर्जन्मोद्भवां तनुं ॥ उवाच वेदं ह तात तस्मिन् शुष्कां तनुरियं हि सा ॥ ९ ॥ पायात्वयामु
खसंलोगे पुरा समधिलालिता ॥ पश्य विश्रांत संदेहं विगतो शेषकौतुकां ॥ १० ॥ विषयमेतत्स्पष्टं ॥ ७ ॥ ति र
कल्पनाजालं कथं शेते सुखं वने ॥ सर्वाशाक्षरसंमोह मिहिकाशरदागमा ॥ ७ ॥ मिहिकानां आलोयानां शार
दागमं निवर्तकां शेषं स्पष्टं ॥ ७ ॥ विविक्ततत्त्वं विना नान्यच्छ्रेयः पश्यामि जीवनात् एव च सुखरचसंजोगसीमा तस्सत्रुप

श्री ॥
१६८

गताः ॥८८॥ विचित्रत्वं निर्मनस्कत्वं ॥छ॥ स्पष्टमन्यत्र ॥छ॥ निरस्तकल्पनाजालमचलाधियः शांतविभ्रमो या
ताविमनस्कतां ॥ सर्वदुःखदशामुक्तां संस्थितां विगतज्वरः ॥९०॥ दिष्ट्या पश्याम्यमनतां वनेत[illegible]म्य[illegible]
थाक्षिप्य वचस्तस्य कालः प्रोवाच भार्गवं ॥९१॥ अविशेमां तनुं सोध्यो नगरीमिव पार्थिवः ॥ गुरुत्वमस्तु रे ज्ञाणां
तव्य मनयात्वया ॥९२॥ कल्याणमस्तु वां यामो वयं वालिमतां दिशं ॥ इत्युक्त्वा भुवनतो बोध्यं नयोः सोंतरधीयत
॥९३॥ गते तस्मिन्भगवति भार्गवो नियतेर्वशः ॥ विवेश तां तनुं दिव्यां सगोदिकां भावनां ॥९४॥ तस्यां प्रविष्टजीवा
नां भुवत वांसहामुनिः ॥ चकाराप्यायनं मंत्रैः सकमंडलुवारिभिः ॥९५॥ सर्वा नाड्यस्ततस्तत्र वास्तस्याः पूर्णाश्चिर
जिरे ॥ अथ शुक्रः समुत्तस्थौ वहन्प्राणसमीरणं ॥९६॥ उरोलिवादयामास पितरं पावनाकृतिं ॥ तस्तौ कौनने
तस्मिन्पावने भृगुभार्गवौ ॥९७॥ संस्थितो मननात्मुक्तौ निस्तरंगाविवब्धौ ॥९८॥ एवं ते भार्गवाख्यानं वर्णि
तं रघुनंदन ॥ विचार्य सुदृढं चित्ते यथेच्छसि तथा कुरु ॥९९॥ ॥छ॥ ॥ इति श्रीरामायणे महाकाव्ये वाल्मीकि
कृते तदंतर्गते योगवासिष्ठे संसारतरणिनाम्नि स्थितिप्रकरणे श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमसु
खपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृते तद्विवरणे शुक्रोपाख्यानं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ ॥छ॥ ॥

वासिष्ठः२

११ विज्ञानवशतः स्वभावः स्वरूपं संप्रसीदतीत्यन्वयः॥११

पूर्वं त्यागं वा ख्याने चित्तमयः संसार इति दर्शितं। अत्र तु दामाद्युपाख्याने स चित्तमयः संसारो विवेकेन चि
त्तशांतौ शाम्यति। विवेकाभावे तु वर्धत इति प्रतिपद्यते। तत्र चित्तप्रसादे सामग्रीमुपदर्शयितुमाह जंतोरिति सा
र्धपंचकेन। जंतोः कृतविचारस्य विगलद्वृत्तिचेतसः। मननं संत्यजतो नित्यं किंचित्परिणामनः॥१॥ विगलद्वृत्तिचे
तसः विगलंत्यो मलिनवृत्तयो यस्मात्तच्चेतो यस्य तस्य। मननं संकल्पं॥१॥ दृश्यं संत्यज्यतो हेयमुपादेयमुपेयु
षः। द्रष्टारं पश्यतो नित्यं मद्रष्टारमपश्यतः॥२॥ उपादेयं दृश्यमात्रं द्रष्टारमात्मानं॥२॥ जिज्ञातव्ये परे तत्त्वे जागरूकस्य
जीवतः। सुप्तस्य घनसंमोहमये संसारवर्त्मनि॥३॥ सुप्तस्य अनुसंधानरहितस्य॥३॥ सुप्तत्वे हेतुः अत्यंतपक्ववैराग्य
स्यापि। संसारवासनाजालं खगजालमिवाखुना॥४॥ अत्यंतसुरसेष्वपि स्वर्गसुखास्वादेषु। ऐहिकविष
येषु रसेषु सुखास्वादनेष्वपि च पारलौकिकविषयेषु। आखुना मूषकेणा खगानां जालं वागुरा या मिवच्छे
दं कृत्वा संसारवासनाजालं त्रोटितं छेदितं सत् ति हृदयग्रंथौ त्रोटिते हृदयग्रंथौ तथैव वैराग्यं कृत्वा कातकं
रूपं पर्वणि निर्मलये सति कातकं फलमासाद्य वारीव॥६॥ तथा विज्ञानवशतः स्वभावः संप्रसीदतीति निरागं नि
यद्बीजं घर्षणात् कलुषं जलं प्रसन्नं भवति तत् कातकफलं२

श्लोक

चित्त

श्लो०

०.६४

313

रूपासंगं निर्द्वंद्वं निरूपाश्रयं ॥५॥ विज्ञातनवशान्तः स्वभावः स्वतत्त्वं संस्फुरतीत्यस्य कान्तिनिर्याति मनोमो
हाद्विहगः पंजरादिव रागइच्छाविशेषः तद्रहितं नीरागं अतएव निरूपासंगं विषयासंगरहितं अतश्च निर्द्वं
द्वं दुःखखेदानुसंधानरहितं ततश्च निरूपाश्रयं निरालंबनं मनोमोहाद् ज्ञानबंधान्निर्यातिविहगः पंजरादि
ति ॥५॥ शांतसंदेहदौरात्म्यं गतकौतुकविभ्रमं परिपूर्णान्तरं चेतः पूर्णेंदुरिवराजते ॥६॥ शांतं संदेहानां दौरात्म्यं
दुष्टता यस्य गतः कौतुकानां संकल्पानां विभ्रमो विलासो यस्मात् ॥६॥ विचारेण परिज्ञातस्वभावस्योदि
तात्मनः अनुकंप्या भवंती ह ब्रह्मविष्णुहरशंकराः ॥७॥ परिज्ञातस्वभावस्य साक्षात्कृतात्मतत्त्वस्य अत एवोदि
तात्मनः परिपूर्णस्वरूपस्य ब्रह्मादयोऽप्यनुकंप्या भवंति संततमेते दुःखिन इति शोचनीया भवंतीत्यर्थः ॥७॥ आ
विचारदोषमाह केऽहमिति कथं कोऽहं कथमिदं चेति यावन्नांतर्विचारितं संसाराडंबरं तावदंधकारोपमं स्थि
तं ॥८॥ आत्मविषयो विचारः कथमिति जगद्विषयः अंतः अंतःकरणे ॥८॥ विचारस्य रूपं दर्शयति श्लोकत्रयेणात्मा
नमिति आत्मानमितरं चैव दृशा विद्या विभिन्नया ॥ सर्वं विज्ज्योतिरेवेति यः पश्यति स पश्यति ॥१०॥ यः स्वात्मा

नमितरं पुरुषं चित्या विभिन्नया सर्वदा पेदश्चन्यया दृशा ज्ञानेन पश्यति विचारयति। सर्वं जगद् ब्रह्मज्योतिरेवेति
चैतन्यमात्रमेवेति पश्यति स विचारपरः पुमान् पश्यति। साक्षात्करोतीत्यर्थः॥७॥ सर्वशक्तिरनंतात्मा सर्वभावां
तरस्थितः। अद्वितीयश्चिदित्येतं यः पश्यति स पश्यति॥११॥ सर्वभावांतरस्थितः सर्वपदार्थांतर्यामी उक्तरूपः। सर्वश
क्तिः अनंतशक्तिः। अनंतात्माऽपरिच्छिन्नस्वरूपः। एवंभूतं वाद्वितीयः स्वव्यतिरिक्तवस्तुभावात्। चिच्चिन्मात्रस्व
रूप इति यः पश्यति चेति॥७॥ नाहं न चान्यदस्तीह ब्रह्मैवास्मि निरामयं। इत्थं सदसतोर्मध्याद्यः पश्यति स पश्यति
॥१२॥ अहमहंतापरिच्छिन्नं तदपि तत्त्वं वस्तु नास्ति। अन्यत् स्वव्यतिरिक्तं दृश्यं वस्तु नास्ति। किंतु। निरामयं निर्विकारं ब्रह्मै
वास्मि। इत्थमनेन प्रकारेण सदसतोरात्मानात्मनोर्मध्यात्। इदं दृश्यत्वोपाधिरहितं चिन्मात्रं॥७॥ अयत्नोपनते
ष्वक्षि दिग्द्रव्येषु यथा पुनः। अरागमेव पतति तद्वत्कार्येषु धीरधीः॥१३॥ दिग्द्रव्येषु दृष्टिकल्पितेषु द्रव्ये
षु अक्षि चक्षुरिंद्रियं कर्मोपनतेष्वयत्नोपनतेषु प्राप्तेषु सत्सु तद्विषये मनो यथानुरागमेव पतति तद्वद्धीः
पां ब्रह्मविदामपि धीर्बुद्धिः कार्येष्ववश्यकर्तव्येषु रागद्वेषरहितमेव प्रवर्तते॥७॥ परिज्ञायोपभुक्तो हि सो

से॰॥
१३०

ग२   १२

नै२

गोभवति तु हृदये। विज्ञाय सेवितश्चोरो मैत्रीमेति न चोरताम्॥१३॥ अयमभि[illegible]ज्ञानिनो भोगविशेषप्रयत
रिज्ञायोपभुक्तो भोगस्तुष्टये भवति न बन्धनाय भवति। यथा हि चोरः संरज्यमानोपि विज्ञातः सन्नेव
बाधते। प्रत्युत मित्रतां वृनोपकरोति॥१३॥ तदुक्तं त्यक्तशंकितेति॥ अशंकितोपसंप्राप्ता ग्रामयात्रा यथाध्व-
गैः। प्रेक्ष्यते तद्वदेवज्ञैर्भोगश्रीरवलोक्यते॥१४॥ अध्वगैः पुरुषैरशंकितमेवोपसंप्राप्ता ग्रामयात्रा ग्रामस्य
विवाहादि महोत्सवपरिकल्पिता यात्रा गच्छद्भिर्न समाजे यथा प्रेक्ष्यते तद्वदेवज्ञैर्ज्ञानिभिर्भोगश्रीर्विरास
गमेवावलोक्यते॥१४॥ मनसो निगृहीतस्य लीलाभोगोल्पकोपि यः। तमेवालब्धविस्तारं क्लिष्टत्वाद्बहु म-
न्यते॥१५॥ निगृहीतस्य प्रत्याहारादिभिर्विषयेभ्यो निरुद्धस्य मनसोऽल्पकोपि यो लीलाभोगः अनाद-
रेणोपभोगः तमेव भोगं क्लिष्टत्वान्निरुद्धत्वादलब्धविस्तारं बहु मन्यते॥१५॥ अत्र दृष्टांतमाह बंधेति।
बंधमुक्तो महीपालो ग्राममात्रेण तुष्यति। परैर्न बद्धो नाक्रान्तो न राज्यं बहु मन्यते॥१६॥ ग्राममात्रेणान्न-
पानप्रदानमात्रेण। शेषं स्पष्टं॥१६॥ मनो निग्रहोपायमाह हस्तमिति। हस्तं हस्तेन संपीड्य दंतैर्दन्तान्विचूर्ण्य च।

अगान्यंगैः समाक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः ॥१७॥ हृदयोगेन पवनजयद्वारा स्वकं मनो जयेदिति तात्पर्यं ॥
मनसो विजयान्नान्या गतिरस्ति भवार्णवे । एतावति धारणीतले सुभगास्ते साधुचेतसः । पुरुषाः । पुरुषकेल
सुवगण्यान जित्तायेचेतसा स्वेन ॥१८॥ हृदयबिलेकृतकुंडलतुल्लणकलनाविबोधुजंगश्चा । यस्योपशांति
मागरतत्वदितेतमपव्यायेदेदा ॥१९॥ सा हृदयमेतस्य ष्ट ॥७॥ वसिष्ठ उवाच । भता नरकेसांम्राज्यमत्तदुःहत
रणाः । आशा शारशालाका ग्राउजेयाहिंद्रियारयः ॥२०॥ महाशांता नरका एव साम्राज्यं इंद्रियारीणां । गास
त्वात्तात्र उद्धृतान्यवमत्तावारणाः इंद्रियाणां प्रहत्तिहेतुत्वोत्तरा । आशामनोरथा एव शरशालाकाः । शलाका
रूपाः शरास्तैः प्रवर्तमानत्वोत्तरा ॥७॥ वित्तोपशमस्यंद्रियस्य च फलमाप्नोतीति । प्रक्षीणचित्तदर्पस्य निगृ
हीतेंद्रियविद्विषः । पद्मिन्य इव हेमंते क्षीयंते भोगवासनाः ॥२१॥ भोगवासनाः पुनर्भोगाशाः इतरलभानां
तावन्निशीथवेताला वल्गंति हृदिवासनाः । एकतत्वदृढाभ्यासाद्यावन्न विजितं मनः ॥२२॥ नत्वेद
ढाभ्यासाद् एकस्मिन्नेव ममतत्वे दृढो स्थितो योध्यानाभ्यासस्तस्माद् तरीहृतं मनोबंधाश्राप ...

पकरोतीत्याह भृत्य इति श्लोकद्वयेन ॥ भृत्योऽलिमतकर्त्तव्यान्मंत्रीस्सकार्यकारणात् ॥ सामंतश्चेंद्रिय [illegible] मा

गुरुर्विद्याप्रदानतः ॥२३॥ लालनाल्लिंगपलेलनापालनात्सावनः पिता ॥ सुहृदुत्तमविश्वासाभ [illegible] नो न

मनीषिणां ॥२४॥ मनो भृत्यादिकार्यकरणात् भृत्यादिरूपतामापद्यत इत्यर्थः ॥ सतां हितानां कार्याणां

स्वतत्त्वकरणान्मंत्री ॥ इंद्रियाणां ज्ञानकर्मकरणानां आक्रांतेर्नियोजकत्वात् ॥ बहुविधाधिकारी

रूपः प्रवर्त्तकः सामंत इव ॥ ७ ॥ ओषस्पष्ट ॥ [illegible] लोकितः शास्त्रदृशा स्वबुद्ध्या स्वचानुभावितः ॥ प्रयत्ना

परां सिद्धिं त्यक्त्वात्मानं मनः पिता ॥२५॥ शास्त्रदृशा विचारसिद्धया शास्त्रीयज्ञानेन स्वालोकितः [illegible] प

लोकितः ॥ स्वबुद्ध्या स्वानुभवेन स्वानुभावितः सुष्ठु निश्चयं प्रापितो मनः पिता पालनात् पातिनः [illegible]

स्यक्त्वा ॥ मन एव पिता आत्मानं त्यक्त्वा स्वयं विलीय परां सिद्धिं केवल्यं प्रयच्छति ॥ कड् [illegible] प

व्यतीतिभावः ॥ आसुहृदृष्टः सुदृढः स्वच्छः सुकांतः सुप्रबोधितः ॥ स्वगुणेनोर्जितो भाति हृदि हृद्यो मनो मा

२६ ॥ सम्यग्दृष्टः अत एव सुदृष्टः ॥ दृढः संशयविपर्ययरहितत्वाद प्रकंप्यः ॥ अतश्च स्वच्छो निष्कलंकः ॥ सुकां

तःश्रुतेच्छाशुक्तः। सुप्रबोधितः समीचीनं प्रबोधं प्रापितः। स्वगुणेन शमादिना ऊर्जितः उत्कृष्टः स रमनो
मणिर्हि बोध्यातीति॥६॥ एनं मनोमणिं राम बहुपंककलंकितं। विवेकवारिणा शुद्धे प्रक्षाल्यालोकवा
न्भव॥७॥ बहुपंककलंकितं बहुलि निर्मलवासनाभिः संजातकलंकं। एनं मनोमणिं विवेकवारिणा
विचारजन्यं विज्ञानं विवेकः तेनैव वारिणा प्रक्षाल्य शुद्धे कैवल्याय आलोकवांस्तत्वज्ञो भव। विवेकं प
रमाश्रित्य बुद्ध्या सत्यमवेक्ष्य चाइंद्रियारिबलं जित्वा तीर्णो भव भवार्णवात्॥८॥ स्पष्टं॥८॥ अयमहमिति तन्नि
श्चयो वृथा यस्तमलमपास्य महामते स्वबुध्या यदि तरदवलंब्य तस्य दृढं बद्धं पिबद्धेन न बध्यसे मनस्कः
॥२९॥ अयमहमिति यः परिच्छिन्नाकारविषयो वृथा निश्चयो विपरीतपरिच्छेदः तं स्वबुध्या अलमपास्य तरन्त
पदं अहंतानेवाछिन्नं यद्वै तन्यं तदवलंब्य। मनस्कः सन्यथेछं व्यवहरन्तथा सति न बध्यसे इत्यर्थः॥७॥
वसिष्ठ उवाच। दामव्यालकटन्यायो मा ते ऽस्तु राघव। श्रीमत्यास्तां हृदि स्थिता तवास्त्विति विरोके ता॥३०॥
दामो व्यालः कटश्चेति दैत्या वर्द्धन्ते तेषां न्यायो विवेकशून्यो व्यवहारः ते मा ऽस्तु उ। श्रीमोभासो हृदि इति वदैत्या

श्री ४॥
१०२

तेषां स्थित्या तव विशोकता स्यात् । दामेति सवतापः संसारदुःखानि तान परं हंत शीलमस्येति । दामव्याल
कटन्यायलीम सासद्दढस्थितिं । शृणु राघव तत्कृत्वा यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १ ॥ आसीत्पातालकुहरे दैत्यः सर्व
मनोहरः । शंबरो नाम दैत्येंद्रो मायामणिमहार्णवः ॥ २ ॥ एतद्द्वयं स्पष्टार्थं ॥ ० ॥ तस्यादिदेवदेवस्य कविनाङ्गाम
राक्रतेः । बहुव विपुलं सैन्यमासुरं सुरनाशनं ॥ ३ ॥ आदिदेवाः पूर्वदेवाः दैत्याः सर्वदेवाः सुरद्विषः इत्यमरः
तेषां देवो राजा तस्य । राजा राज्ञाकारको देव इत्यमरः । केचिनोऽज्ञामराज्ञयंकराचआकृतिर्यस्य तस्य । शेषं स्पष्टं
तस्मिन्मायाबले सुप्ते देशांतरगते तथा । तत्सैन्यं तरसा जघ्नुश्छिद्रं प्राप्य किलामराः ॥ ४ ॥ स्पष्टं ॥ ० ॥ अथ शंब
रदैत्येन मुंडिकाकडुमादयः । रक्षार्थं मे त्रिसीमं ताः स्वसेनासु नियोजिताः ॥ ५ ॥ मुंडिकाकडुमादयः मुंडिक
कडुमश्च आदिर्येषां ते तथोक्ताः ॥ ० ॥ तत्र समानं ... नप्यंतरमासाद्य जघ्नुर्देवा लयानकान् । स्वयं कोपात्तथाया
सीच्छंबरः सुरपत्तनं ॥ ६ ॥ तस्य मायाबलाक्रीताः सुरास्तेन तर्हि मायया । मेरुकाननकुंजेषु लयश्चारांबयं वितताः
॥ ० ॥ कंदरेषु जामरगणं बा ८ व्याक्लिष्टांगनामुखं । शून्यं ददर्श सत्स्वर्गं कल्पक्षीणजगत्समं ॥ ७ ॥ विहीत्य कपि

तस्तच्चदोर्दंडमदघूर्णितः।लोकंपालपुरींदग्ध्वाजगामात्मीयमालयं॥३४॥एवंदृष्टतरीस्ततेदेवेदानवदै
योःदेवाःस्वर्गपतिस्त्यज्यदिक्षुजग्मुरदर्शनं॥४०॥अथशंबरदैत्येनययेसेनाधिनायकाः।क्रियंतेयत्नतस्त
स्तानुजघ्नुर्यत्नपराःसुराः॥४१॥यावद्धदेहगमापन्नःशंबरःकोपवान्भृशं।ससर्जमाययाघोरान्असुरान्
भरबलान्॥४२॥निर्मितामाययाभीमाःपदात्दुब्राइवाऽद्वयः।उद्गुस्तेमहामायादामोव्यालःकटस्त
या॥४३॥अष्टेतेश्लोकाःस्पष्टार्थाः॥४॥वासनात्मातिमानास्यांहीनास्तेप्रथमोहताः।नातिपातंनचापातं
विदुस्तेपलायनं॥४४॥वासनात्मातिमानास्यांलोकवासनयादेहातिमानेनचहीनाः।यतःप्रथमोहतामा
यावशात्अतएवचतेअतिपातंशास्त्रत्यतिपातनंआपातंशत्रूणामागमनंचनविदुर्नजानंति॥छा॥नजी
वितंनमरणंसमरेनजयाजयौ।केवलंतेनिकानयेहृष्टातिरुन्नोद्यताः॥४८॥सहसर्वशितयामासपरि
जृष्टमनास्तदाइष्टानिष्टालिरेनहि।वासनात्तियदोज्झिताः॥४६॥नदेतेनपलायंतेदैवैरपिविद्रिता [illegible] लिहन्ति
निर्णीयदैत्यंजोदामव्यालकटाविता॥७॥सेनांसंजनयामासदैवेंद्रबलघातिनीं।दैत्याःसागर [illegible] त्यः

कुंजरेभ्यश्च सासुधाः॥४८॥उद्गुर्जीमनिर्झोदाः सपक्षगिरिलीलया॥अथोतस्थुर्निकुंजेभ्यः कंदरेभ्यः सु
राचलात्॥४९॥भयांतद्भवशैलेंद्रालीमाः स्ववर्निर्निर्गणाः॥देवासुरपताकिन्यस्तत्क्षणमनुवत्रयो॥ पक्का
स्वपाकल्पांते भीषणं भुवनांतरे॥तस्मिंस्तदावर्तमाने घोरे समरसंभ्रमे॥५१॥पतितां गासुधानीरू प्रस्रवदुष्
राणि चापयांसीव विसृष्टसैन्यनि देवसैन्यानि दुद्रुवुः॥५२॥मंदरो व्यालकटास्तानि चिरमंतर्हितान्यपि॥जु
जग्मुर्लसन्नादमिंधनानीव पावकाः॥५३॥अच्चिव्यंतोपि यत्लेन नालसंताऽसुरासुरा॥अलब्धैव मरोघसु
दामव्यालकटास्तथा॥५४॥जग्मुः पातालकोशस्थं अस्तुअमृताशयाः॥अथ देवा विखिन्नास्ते कृपामास्वेस्य दे
यस्तुः॥५५॥दामादिसिश्च विजिताब्रह्माणममितौजसं॥तेषामाचिरत्स्तबुलारक्षोरदक्षासनाश्रयं॥५६॥ब्रह्मणेसु
रैसुरास्तस्मै तत्सर्वं शंबरेहितं॥सम्यक्कथयामासुर्दामव्यालकृटक्रमं॥५७॥समाकर्ण्य खिन्नं ब्रह्मा विच
र्यसविचार चिरंगवा चेदं सुरानीकं आश्वासनपरं वचः॥५८॥हंतवर्षसहस्रांते शंबरस्य रणे सुराः॥जेतव्यमम
रेशेन तावत्कालं प्रतीक्ष्यतां॥५९॥दामव्याळकटानेताद नद्यऽमरसत्तमाः॥योधयंतः पलायध्वं युष्मद्वधं ध्रुवं न
रेव वो॥६०॥बहुशाभ्यासवशादेषां मुकुराणामिवाशयो॥अहंकारचमत्कारः प्रतिबिंबमुपेष्यति॥६१॥गतेष्वत

...इते तेष्वार्ताः

युद्धास्यासवशात्पुनः पुनर्युद्धप्रवर्त्तमानानां सुरासुराणां दर्पणानामाशये अत्यंतरे अहंकाररूपश्च मकार
प्रत्ययविशेषः प्रतिबिंबमुपेष्यतीत्यन्वयः ॥७॥ गृहीतवासनाघ्नेते दामव्यालकटासुराः सुजेयावोऽपि विष्यंति
लग्नजालाः खगा इव ॥६२॥ आस्थामात्रमनंतानां दुःखानामाकरं विदुः । अनास्थामात्रमभितः सुखानामा
करं विदुः ॥६३॥ वासनातंतुबद्धोयं लोको विपरिवर्त्तते । सातिवृत्ताति दुःखाय सुखायोच्छेदमागता ॥६४॥ धीरो
प्यतिबहुज्ञोपि कुलजोपि महानपि । तृष्णया बध्यते जंतुः सिंहः शृंखलया यथा ॥६५॥ उत्स्फुरत्कोऽनुगवान्देव
तर चैवांतर्धिमाययोः । सुरास्त्वाकर्ण्य तद्वाक्यं जग्मुश्चालिमतां दिशं ॥६६॥ वर्द्धते उत्तिनिर्घोषविभ्रलयान्यख
पमं । अथ दैत्यैर्महाव्योम्नि तैः पातालतलोत्थितैः ॥६७॥ कालक्षेपकरं घोरं पुनर्युद्धमवर्त्तत ॥ अनः पला [illegible]
वक्रेरयुद्धं ततः पुनः सुराः ॥६८॥ एवं तेकालहरणं युद्धेन सुरपुंगवाः । चक्रुर्नानाविधोपायै दैत्यव्यामोह [illegible]
रा ॥६९॥ एतावता च कालेन हृष्टात्यासादहंकृतेः । दामादयो हमित्यास्थां आगतज्ञर्युद्धचेतसः ॥७०॥ तपवासनया
ग्रस्ता मोहवासनया ततः । आशापाशानिबद्धास्ते ततः कृपणतां गताः ॥७१॥ स्थिरोनुवत्तमेदेहः सु [illegible] याख्यो
नेममाइ तिवद्धधियां ते वा धैर्यमंतर्हिमायया ॥७२॥ अतस्तस्मिन्रणे लीत्यासापद्धवमुपायदुःसमरिष्य । तो

७३

मरिष्यामइति चिंतातुरताशयाः ॥७३॥ अथ प्रम्लानसत्वास्ते दृष्ट्वा मग्रगतं जनं । नशेकुरिंधनेक्षीणे विह्निस्थ
मिवाग्नयः ॥७४॥ बहुनात्र किमुक्तेन मरणाद्भीतचेतसः । पलायनैकशरणा तष्टास्ते विदशारयः ॥७५॥ अतः प्रबो
धायत्वंशांतवचसाक्षिमोमे मतौ दामव्यालकटन्यायो माभूवचितिलीहया ॥७६॥ अविवेकानुसंधानाच्चित्तमाप
दमीदृशीं ॥ अनंतदुःखदुःखाय परिगृह्णातिलीलया ॥७७॥ श्रीरामउवाच ॥ कथंदामकटव्यालाः सत्तुसत्वाः परा
स्यदाशइतिमे संशयं ब्रह्मन्नुयथावद्धंतुमर्हसि ॥७८॥ सप्तदशैतेस्पष्टार्थाः ॥७॥ वसिष्ठउवाच ॥ यथा दामादयो
रामप्रतिभामात्ररूपिणः । तथैवमेवयतिनबहिः क्वापि संस्थिताः ॥७९॥ दामादयो यथा प्रतिभामात्ररूपि
णः मायापरिकल्पितत्वात् प्रातिभासिकदेहाः इमे वयमपि तथैव प्रतिभासमात्ररूपिणः बहिश्चिदाकाशात्
बहिः क्वापि न स्थिताः ॥७॥ अलीकमेवत्वंज्ञावो मज्ञावोलीकमेववा दामव्यालकटादीनां सज्ञावोलीकमेव
वा ॥८०॥ स्पष्टं ॥७॥ प्रतिभासमयी का चिज्जीवशक्तिः परात्मनः शंबरध्यानविक्षुब्धा त्रिधोल्लासमवापसा॥
परमात्मनः सकाशात् प्रतिभासमयी जीवशक्तिः शंबरध्यानेन विक्षुब्धा सती त्रिधा दामादिरूपेणउल्ला
समापा ॥७॥ तस्मान्न मे वयं सत्या नच दामादयः क्वचित् । सत्यं संवेदनं शुद्धं बोधाकाशं निरंजनं ॥८२॥ मदादिस
र्वः प्रपंचः सर्वोप्यसत्सः चिदाकाशमात्रं शुद्धं संवेदनमेव सत्यं ॥७॥ सत्यं सर्वगतं शांतं अस्यनस्तमनोदयं ॥

तस्य शक्तिसमुल्लासमात्रं जगदिति स्थितिः ॥८३॥ तस्य चिन्मात्रस्य शक्तिसमुल्लासमिदं जगत्स्थितमित्यन्नो-
क्त्वयालिप्रायः ॥८३॥ सर्वत्र सर्वमिदमस्तीय यथानुभूतं नो किंचन कस्विदिहास्ति न चानुभूतं ॥ शांतं सदेकमिद-
मातत मिच्छमास्ते सत्यक्रमांकमपि लेदमूतत्त्वमाख्य ॥८४॥ यथानुभूतं अनुभवानुसारेण सर्वं सर्वत्रास्ति न
चानुभूतं शशविषाणवदर्थ नवोदमनुभूतं तत्तत्किंचिन्न घकचिन्नास्ति ॥ शांतं शून्यं चिद्रूपमेकं वस्तु इदमाततं व्याप्तं सत्
इदं विश्वमास्ते जगद्रूपं नास्ति भवति ॥ अतः कारणात् त्वं आसंत्यक्रसींकं तेदं च विहाय चैयसुखं तिष्ठेत्यर्थः ॥८५॥
इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमसुखपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुख-
कृते वासिष्ठचंद्रिकायां स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटाख्यानं नाम पंचदशः सर्गः ॥ ॥८५॥ ॥ ॥७॥ ॥ दशंदाम-
कपाख्याने विवेकादहं मम नात्स्यां संसारतो वहत इति तत् कांडदानीलीमाकपाख्याने लीमाद्यावहं नाग-
हित्यं गुरुपार्थाय प्रकल्पेत इति प्रतिपद्यतो यत्रा हो हितमुपदिशति वसिष्ठ उवाच इदं मेस्यादिदं मेस्यादि-
ति बुद्धिर्महामते ॥ स्वेन दौर्भाग्यदैन्येन न सत्यमुपतिष्ठति ॥१॥ सर्वं जगदात्मन्येव वर्ततेत सर्वात्मकं व्यात्मादेवा-
ति स्वेनैव दौर्भाग्यदैन्येन उपगोहमिति दीनभावेन इदं पुत्रादिकं मेस्यादिदं क्षेत्रादिकं मेस्यादिति या बुद्धिः

तस्य हेतोः सत्यं ब्रह्मणो प्रतिष्ठति न संविधत्ते न प्रकाशते इत्यर्थः। परिस्फुरति यस्यां तां नित्यां सत्यचमत्कृ
तिः। स्वं ब्रह्मांडमिवाखंडं लोकेशाः पालयंति तां॥३॥ यस्यां तः सत्यचमत्कृतिः सत्यस्वरूपस्य ब्रह्मणो स्फुरणं ता
नं नित्यं परिस्फुरति तं पुरुषं ब्रह्मगर्भे वा स्वब्रह्मांडमिव लोकेशाः पालयंति॥ बहुमन्यंते इत्यर्थः॥३॥ येषां गु
णेषु असंतोषो रागो येषां श्रुतं प्रति। सत्यव्यसनिनो ये च ते नराः पशवोऽपरे॥४॥ ते क्रमेण गुणमुक्ता नराः पुरुषाः
अपरे पशव इत्यर्थः॥४॥ शेषं स्पष्टं॥७॥ अप्यापदि दुरंतायां नैव शांतव्य पक्कमोऽत्र कुरग्रक्रमेणोव॥८॥ पिबन्न
प्यमृतं मृतः॥८॥ अवश्यावश्यतां यांति यांति सर्वापदः क्षयं। अक्षयं न्नवति श्रेयः कीर्तयेन गुणो यशः॥५॥
परमं पौरुषं यत्नमास्थायादाय सूद्यमं। यथाशास्त्रमनुद्वेगमाचरन्को न सिद्धिभाक्॥१॥ यमेतत्स्पष्टं॥
यथाशास्त्रं विरहिता वराकार्यान सिद्धिभाक्॥ चिरकालं परीपक्वा सिद्धिः॥११॥ इष्टफलालवे रे॥१०॥ चिरकालं
पक्वा सिद्धिः सुदृष्टफलासती परां उत्कृष्टां वेदित्य- वयः॥१०॥ इतरे रसमानां प्रीतशोकभयायासमग
मम पर्यंत्रणं। व्यवहारो यथाशास्त्रं क्रियतां मा विनश्यतां॥८॥ अगर्द अनाकांक्षा गदक्षयाकांक्षायाकि

त्यस्मा ह्यातो॥७॥ अपर्यंत्रणं अपगतकौटिल्यं॥ स्पष्टमन्यत्॥ अनर्थो यार्थसंपत्तिर्भोगो घोरवरोगदः॥
आपदः संपदः सर्वाः सर्वज्ञानादियोजयः॥८॥ आचारवारुचरितस्य विविक्तवृत्तेः संसारसौख्यफल
दुःखदशाखदृष्टोः॥ आश्चर्यशैली सिवगुणाश्च सहैवलस्य फुल्लतिमाधवलताश्वसत्फलाय॥१०॥ वसिष्ठ
उवाच॥ न तपांसि न तीर्थानि न शास्त्राणि जयंति यः॥ संसारसागरोत्तारे सज्जनासेवनं विना॥११॥ लोभमो
हरुषां यस्य तनुतानुदिनं भवेत्॥ यथाशास्त्रं विहरति स्वकर्मसु स सज्जनः॥१२॥ चतुष्टयमेतत्स्पष्टं॥
अहमर्थो परिज्ञातः परमार्थो भवेन्मलं। परिज्ञातोहमर्थस्तु परमार्थो भवेद्भवेत्॥१३॥ अपरिज्ञातोहंरा
ह्यार्थः परमार्थो भवेत् विद्याकारो मलैकलंक इव। परिज्ञातश्चेदहमेवाहमर्थः परमार्थो भवेत् भवेत्॥१४॥ अज्ञो
चब्रह्मणोरैक्यादिति भावः॥१४॥ विज्ञो स्नायावदेवांतरहंकारघनावृता॥ विकासयति नो तावद्प
रमार्थकुमुद्वती॥१५॥ परमार्थकैवल्यंकुमुद्वती परमार्थः कैवल्यं सैव कुमुद्वती तां॥१५॥ स्पष्टमन्यत्
अहं भावंकरोजन्मदृक्काणामंकुयात्मनां॥ ममेदमिति विस्तीर्णविषशाखास्य सत्फलाः॥१५॥ जन्म न

श्रीः॥
१२६

मेवदृक्षाणां अहंभावएवांकुरः ममेदमिति तावः। तेषां जन्मवृक्षाणां असत्फलादुःखफलाः शाखाः॥
रामउवाच। किमाकृतिरहंकारः कथं संत्यज्यते प्रभो। सशरीरेऽशरीरस्थत्यक्तेतस्मिंश्च किंभवेत्॥१॥
वसिष्ठउवाच। त्रिविधो राघवास्तीह त्वहंकारो जगत्रये। द्वौ श्रेष्ठौ वितरस्त्याज्यः शृणु त्वं कथयामि ते॥७॥ अहं
सर्वमिदं विश्वं परमात्माहमच्युतः। नान्यदस्तीति मं विद्यात्परमात्माखहंकृतिः॥१॥ एषासा नैव बंधाय जीव
न्मुक्तस्य विद्यते। पाणिपादादिमात्रोयमहमित्येष निश्चयः॥१॥ मोक्षायैषा न बंधाय जीवन्मुक्तस्य विद्यतेऽपा
णिपादादिमात्रोयमहमित्येष निश्चयः॥२०॥ अहंकारस्तृतीयोऽसौ लौकिकस्तुच्छएव सः। वर्ज्यएष दुरात्मा
सौकंदः संसारदुस्तरोः॥२१॥ अनेनाभिहतो जंतुरधोधः परिवारितः। साहंपंचकमेतत्स्पष्टार्थौ॥७॥ अनया दुर
हंकृत्या लाभावासंज्यया चिरं। शिष्टाहंकारवांजंतुर्भवन्याति विमुक्ततां॥२२॥ अनया शारीरपरिमितात्मविषया
दुरहंकृत्या नावादभिधाया द्विरं संत्यक्तया सत्या शिष्टाहंकारवान्॥ सर्वात्मको हं सर्वोतीतो हंइति वंधाक
वहंकारो शिष्टोदंतवज्जंतुर्मुक्ततां याति॥७॥ अथ मोक्षावहंकारावंगीकृत्यावलौकिको। तृतीयाहंकृतिस्त्य

सर्वोक्ते

ज्यालौकिकीदुःखदायिनी॥२३॥एषातावत्परित्याज्यात्यक्तेतांदुःखदायिनींयथायथाशुभांक्लिष्टेस्मरमि
तथातथा॥२४॥अहंकृतिदशावेतेसर्वोक्तेत्वावयन्युदितिष्ठत्यत्येतिपरमंतत्पदंपुरुषोऽनघा॥२५॥अथतेष्व
पिसंत्यज्यःसर्वाहंकारवर्जितः॥संतिष्ठतेतथाप्यज्ञैःपदमेवाधिरोहति॥२६॥श्लोकचतुष्टयमेतत्स्पष्टार्थं
शरीरस्थामहापुण्या॥दुरहंकारवर्जनात्॥अत्यंतंपरमंश्रेयस्तदेवपरंपदं॥२७॥दुरहंकारवर्जनात्दुरहंकारं
वर्जयित्वायाशरीरावस्थामहापुण्यामहतःपुण्यस्यहेतुःपरमंश्रेयःपरंपदमित्यपितुदेवनान्यत्रातत्साध
नवान्॥२८॥वसिष्ठउवाच॥अत्रतेशृणुवक्ष्यामिदामादिषुगतेष्वपिदेवनिर्ज्जितसैन्योसौशंबरोहृतमानसः॥२९॥
पुनर्देववधोद्युक्तश्चिंतयामासदानवः॥दामादयोयेरचितास्तेमयामाययासुराः॥३०॥मोर्ख्यात्तेभाविताबुद्धि
र्मिथ्यैवांतरहंकृतिः॥इदानींसंसृजाम्यन्यान्दानवान्माययादितान्॥३१॥तानध्यात्मविदास्त्वज्ञानस्वविवेकवि
न्करोम्यहंततस्तत्वपरिज्ञानान्मिथ्यान्तवनयोक्षितां॥३२॥नाहंकारंश्रयास्यंतिविजेष्यंतेचतत्सुरान्॥इ[illegible]
स्यदैत्येंद्रस्तादृशान्दानवान्धिया॥३३॥माययोत्पादयामासबुद्बुदानिववारिधिः॥सर्वज्ञाःवेद्यवेत्तारोवीतरागा॥
तेनसः॥३४॥

श्रि

श्री॥ १७५

यथाज्ञाप्तैककर्त्तारो ला वितात्मा नुत्तमाः॥ भीमोत्सासोऽहृद्वृतिनाम तिःप रिलां छितांः॥ ३५॥ गरूणा
मिवारोषं पश्यंतः पावनाशयाः॥ ते दैत्येंद्रवचः श्राणं छादयामासुरंबरा॥ ३५॥ अमुह्यंत समं देवै रपि वर्षेग
वह्नूरासा हृष्टिकमे तत्स्पष्टं॥ ३६॥ तेषां यावदुदेत्यं तर्मर्मेदमि तिवासना॥ तावत्कोयमहं चेति विचाराद्या
त्यसत्यतां॥ ३६॥ ते षांज्ञीमादीनां यावन्ममेदं मयमहमिति चवासना॥ विचारात्स्वस्वरूपविचाराद्ऽतांः॥ ३
सत्यतां याति॥ तेषां ब्रह्मचित्वादिदमहं तेन स्थिरं त्यर्थः॥ ३७॥ ततस्तेनिरहंकारेर्जरामरण वर्जितेः॥ ज्ञाप्तार्थका
रिभिर्वीरै र्वर्त्तमानानुवर्त्तिभिः॥ ३७॥ वीतरागैर्गतद्वेषैः सततंसमदृष्टिभिः॥ सा देवीदानवैः सेनाभीमभास्व
द्दादिभिः॥ ३८॥ हता भुक्ताकृताघुष्टास्वांतः श्रीरिव भोक्तृभिः॥ भीमभासदृढकृष्णात तोगीर्बाणवाहिनी
॥ ३९॥ परिद्रुताववेगेन गंगेव हिमवज्झरा॥ सासुरानीकिनी देवंदीरोदार्णवशायिनं॥ ४०॥ जगाम शरणं रे॥ क
वातार्त्तेवाहमालिका॥ अथ देवेन तेदैत्याः संगरे प्रशरादारुणे॥ ४१॥ चक्रानलज्वालानिर्दग्धाः प्रापिता वेश्म वी
थुरी॥ ४२॥ तस्माद्वासनया बद्धं मुक्तं निर्वासनं मनः॥ राम निर्वासनाभावमाशु कुरु विवेकतः॥ ४३॥ सम्यगालोच

नास्त्यावासनाश्चविलीयतेवासनाविलयेचेतःशाममायातिदीपवत्॥४॥ ॥छ॥ ॥४॥ ॥इतिश्रीआत्म
खकृतौवासिष्ठविवरणेस्थितिप्रकरणेलीमाद्कपाख्यानंनामषोडशःसर्गः॥श्रीरामायनमः॥ ॥छ॥इ॥छ॥
सर्वंलीमाद्कपाख्याने॥हंकारपरित्यागःगुरुप्रार्थ्यकल्पतइत्युक्तं॥इदानींतदुपादानायजगत्स्थितेर्मायिकत्वंप्रि
शादंप्रतिपाद्यतेतत्रतावदुपायमुपदिशत्यस्यतिवसिष्ठउवाच॥अस्यसंसारदुःखस्यसर्वोपद्रवदायिनःउपाय
एकएवास्तिमनसःस्वस्यनिग्रहः॥१॥संसारदुःखस्यदुःखयतीतिदुःखंदुःखहेतुरित्यर्थः॥संसाररूपस्यदुःखस्य
हेतोरित्यपरः॥दुःखवेहेतुःसर्वोपद्रवदायिनइतिउपायोनिवृत्त्युपायइत्यर्थः॥छ॥श्रूयतांशानसर्वेस्वंश्रुत्वा
वैवावधार्यतां॥भोगैकमात्रकोबंधस्तत्यागोमोक्षउच्यते॥२॥स्पष्टं॥छ॥किमन्यैःशीखसंदर्भैःक्रियतामिदमवतु
यद्यत्स्वादिहतत्सर्वंदृश्यतांविषवत्क्विवत्॥३॥इहजगतियद्यद्वस्तुस्वादुमनसःप्रियंप्रतीयते२तत्सर्वंविषवद्दृ
वद्दृश्यतां॥संतापहेतुत्वाद्दूरितमितिविचार्यतां॥छ॥विषयाविषमालासाःप्रविचार्याःपुनःपुनः॥मनसासंप
रित्यज्यसेव्यमानाःसुखावहाः॥४॥स्पष्टं॥छ॥मनसोऽभ्युदयोनाशोमनोनाशोमहोदयः॥ज्ञमनोनाशो [illegible]
तिमनोज्ञस्यपरतुश्रृंखला॥५॥मनसःअभ्युदयःअलितत्तदयोविस्तारइत्यर्थः॥समनोऽभ्युदयो [illegible]

नाशःस्वरूपादर्शनहेतुत्वात्।मनोनाशस्त्व आत्मनो महोदयः।निःश्रेयसहेतुत्वात्।ज्ञस्य ज्ञानिनो नाशो [illegible]

ति।अज्ञस्य तु मन एव दृश्यं चलानानंदं न निरानंदं नाचलं नाचलं स्थिरं।न सन्न चैतेषां मध्यं ज्ञानिमनो विदुः।९।

ज्ञानिनो मनो निर्वासनत्वाद्व्यवहारहेतुत्वाच्च किमित्यपि निरूपयितुं न शक्यते।तथा हि न तावदानंदं

जडत्वात् न च निरानंदानुभवहेतुत्वात् न चलं आत्मैकनिष्ठत्वात् नाचलं स्थिरं नियतं यथोक्तवृत्तितः न हि

चित्स्फुरणाशात् न सत् संकल्पादेः सत्कार्यस्याभावात् नासदिंद्रियाणां विषयेषु प्रवर्तनाशात् न चैतेषां आनंदे

रानंदादीनां मध्यं परस्परविरोधे पक्षांतरस्यानुदयात् तस्मादनिर्वचनीयं ज्ञानिमनो विदुरित्यर्थः।विश्वस्य वि[illegible]

वेन चिदात्मनोऽवस्थानेन दिदर्शयिषुः स्थितस्वरूपनिरूपणाय दुर्लक्ष्यं तावदारुह्यथेति।रामत्वावायथ[illegible]

तं विश्वविश्वातीते चिदात्मनि।तन्मे कथय मे ब्रह्मन्नगुणबोधविवृद्धये।।स्पष्टीभावसिद्धत्वावायथा सर्वगतं

सौक्ष्म्यादाकाशो नोपलिप्यते।तथा निरंशश्चिद्भावः सर्वगोपि न लक्ष्यते।।१०।।चिदाभासस्थितस्य काश्योल्लताव[illegible]

शः सौक्ष्म्यान्निरवयवत्वाद्यथा नोपलक्ष्यते।तथा विज्ञावाश्चिद्रूपः पदार्थः सर्वगोपि निरंशत्वान्नोपलक्ष्यते

का।।भवति श्लोकद्वयं वाक्यं सर्वसंकल्परहिता सर्वसंज्ञाविवर्जिता।सैषा चिदविनाशात्मा स्वात्मेत्यादि क[illegible]

वस्क तः सर्वसंज्ञाविवर्जितापिसैषा चित् स्वात्मेत्यादिकृताविकृतां स्वमित्यात्मेति चेतन इत्येवमादिः शब्दैः
कल्पिताः संज्ञेत्यर्थः ॥ छ ॥ आकाशाशात्तसागाछा ज्ञेय निष्कलरूपिणी। समलामलसंसारस्वरूपैकात्मद
र्शिनी ॥१०॥ आकाशाछत्तेन त्वागौरछाशतगुणाच्छे त्यर्थः। ज्ञेयज्ञा निष्ठ निष्कलरूपिणी निष्कलंकस्वरूपा स
मलाज्ञानिष्ठायाः सर्वमस्तिधानादज्ञेय सकलंकाअतेनेव मलसंसारस्वरूपैकात्मदर्शिनी मलमज्ञानं संसार
सत्कार्यं तयोः स्वरूपेण सह एकएव व्यापन्नोय आत्मा तथाभूतमात्मानं दर्शयतीज्ञानतत्कार्याभ्यामलिप्त
मात्मानं दर्शयतीत्यर्थः। मलसंसाररूपेणात्मादर्शनीति पाठे पि स एवार्थः। मलसंसारयोः स्वरूपेण अलिप्तम
नं दर्शयतीति ॥ छ ॥ तरंगेति श्लोकद्वये वाक्यं। तरंगादिमयी स्फारा नानातासलिलार्णवे। तस्मान्न व्यतिरेक
ण यथा भाति विसारिणी ॥११॥ चित्तामनामयी स्फारा नानातेयं चिदर्णवे। चिन्मात्राव्यतिरेकेण तथैवेत्थं प्रव
शते ॥१२॥ अर्णवे तरंगफेनबुद्बुदादिरूपा गतिवशाद्विसारिणी नानारूपतार्थियं तस्माद्दर्णवाद्व्यतिरेके
ण न प्रकाशते तथा चित्तामनामयी स्फारयं नानातापि चिदार्णवे चिन्मात्राव्यतिरेकेणैव प्रकाशत इत्यन्वयः
॥ छ ॥ अज्ञेयेति श्लोकत्रयं वाक्यं। अज्ञेयसत्स्वभावोग्रसंसारगमागर्त्तिणी। ज्ञेयप्रकाशरूपैवसकलैकाभिकामती ॥१३॥

श्री ॥श॥
१७९

333

व९

अनुभूतवशान्नित्यं कर्मादीनां प्रकाशिनी॥ स्वादनी सर्वभावानां भावनी लवभोगिनां॥१४॥ नास्तमेति न चोदेति
नो तिष्ठति न तिष्ठति। न चयाति न चायाति न चेह न च नेह चित्॥१५॥ अनेन सत्स्वभावा रागद्वेषादिकालुष्यार
हितस्वभावा अनेन चोग्रसंसारगर्त्तिणी॥ घोरेण संसृजतीति समूहेन गर्त्तवती संसारपरंपराहेतुरित्यर्थः॥ अनेन
प्रकाशरूपा विशुद्धज्ञानरूपेव सकलेकात्मिका सर्वत्रालिप्तस्वभावा सती॥ अनुभूतिवशात् तत्तद्विषयानुभ
ववशात् कर्मादीनां कारणीकानां प्रकाशिनी सर्वभावानां सर्वेषां भोग्यवस्तूनां स्वादनी रसज्ञा हेतु
लवभोगिनां संसारिणां लोकानां भावनी प्रवृत्तिहेतुः॥ एवंभूता चिन् नास्तमेति न चोदेति नित्यत्वात् नो तिष्ठति निर्विकार
त्वात् न चयाति न चायाति निष्क्रियत्वात् न चेह वर्त्तते निराधारत्वात् न च नेह वर्त्तते परिपूर्णत्वात्॥ सैवाचि
दमलाकारा स्वयमात्मनि संस्थिता॥ राघवेदं प्रपंचेन जगन्नाम्ना विजृंभते॥१६॥ सैवाद्यवोका (?) चिन्निर्मलाकारा
स्वात्मन्येव स्थिता इदं जगन्नाम्ना प्रपंचेन विजृंभते। शेषं स्पष्टं॥ तत्स्वभावेन चिन्नात्मा सर्वगेणोदितात्मना प्रद
र्शनात् प्रकाशेन निरंशोनांशधारिणा॥ स्वयं स्वकल्पनायो॥ तदितिसार्धश्लोकत्रयं वाक्यं॥ आगादनं तत्पदमुक्तिता॥ अ
यमस्मीति भावेन गच्छता ज्ञपदं शनैः॥१८॥ नानानायां प्रवृत्तायां अस्यां संसृतिपूर्वकं। भावाभावाग्रहोत्सर्गपदे स्थिति
मुपागतो॥१९॥

दुर्यष्टकस्पंदशतैः करोति न करोति वा॥ तत्सर्वोक्कं विद्रूपं वस्तु सर्वगेण परिपूर्णेन सर्वगात्मनां अनस्तमितरू
पेण अकारेणाकारेण ज्ञानाज्ञानस्वरूपेण निरंशेनांशधारिणा निरवयवसायवरूपेण स्वकल्पनायोगा॥
संकल्पवशात्स्वयमेव अनंतपदं स्वस्वरूपावस्थानमुक्तता। अयमस्मीति भावेनोपहिताकारा पुंसि मानेन
ज्ञपदं जीवलाभं गच्छति विम्लाम्नास्वभावेन संसृतिप्रवेशो नानानतायां ग्रह्यायां सत्यां लाभो भावे सर्वपदं इदं भाव
रूपमिदमलाभरूपमिदं गृहीतमिदमुत्सृष्टमित्येवं रूपे उदपदे स्थितिमुपागते सति स्पंदशते विकल्पशतैः पु
र्यष्टकं वस्तु समापालक्षणं स्वशरीरं न करोति न करोति च वस्तु करणात्तावात्र॥६॥ इदं स्थिरचलाकारा संसारा॥ ब
लयोत्थितः स्वभावाद्भ्रमणः सर्वाः पुनरायांति यांति वा॥२०॥ स्पृष्ट॥६॥ व्योमन्येव निरालासे निदाघासरितो यथ
ल्पं तेन देवमाच्छिन्नवेरुद्दष्टिदृश्ययः॥२१॥ यथा निदाघानंतरं व्योम्नि सरितो हृल्लयोल्लसंते तद्वन्निरालासे निष्क
लंके चित्तत्वे तद्वन्निरालासे स्वष्टिरूपा दृष्टयइत्यर्थः॥७॥ यथा मदवशादात्माशून्यवस्तुति भासते तथैव चित्स्वा
विद्यातः स एवासइव स्थितः॥२२॥ यथा घ्रात्मा मदवशात्संमोहानंदसंसेदो मदिरादिकृतो मदः तद्वशात्स्वस्यादि
न्यवस्तुति भासते॥ ॥ तथैव चित्स्वस्याविद्यातः चित्स्वरूपाज्ञानाद्धेतोः स एवासइव तस्मादन्य इव स्थितः॥
येन शब्दस्पर्शरूपंगंधजो नासि राघवा। सोयमात्मा परंब्रह्म सर्वमाप्यै संस्थितः॥२३॥ बाह्येंद्रियजन्यादिकायाब हिः

अस्त्येतेन येन चैतन्येन शब्दादीविषयानुजानासि। सोयं तादृशचैतन्यरूपोऽयमात्मा परं ब्रह्म स एवासर्वमा
सर्प्यसंस्थितः॥छ॥ ब्रह्मैवेदं स्थितं नाम्नामलमस्तीह नेतरः। तरंगाग्रपाणपोरंतः सिंधोः स्फुरति नोरजः॥२४॥ ब्रह्मै
व नाम्नावियदादिनामभेदेनेदं जगत्स्थितं जगद्रूपेण स्थितमित्यर्थः। इह मलविद्यातत्कार्यरूपं इतरज्जल
णो व्यतिरिक्तं किंचिन्नास्ति। तथाहि। सिंधोस्तरंगाग्रगणेः अंतु एव स्फुरति नोरजः। रज इत्युपलक्षणं नव
स्त्वंतरस्फुरतीत्यर्थः॥छ॥ द्वितीयाकल्पनेनैवेह न रघुद्वह विद्यते। आत्मनमावोहते वक्ताबोध्यमावोहते यथा॥२५॥
यथा च वक्ता वोस्याद्द्विते द्वितीयाकल्पनानविद्यते एवमिह जगति सच्चिदानंदात्मकं यज्ञात्मरूपं तन्मावाहते द्वि
तीयाकल्पना नास्ति। इह चेतनाचेतनप्रपंचस्य चिद्विवर्तत्वे तयातदभेदं निरूप्याधिकारिणस्तादृश्यपरमात्मरूप
यमर्थः स्फुरतीति दर्शयितुमारोहति। आदौ शमदमप्राययुक्तैः शिष्यं विरोधयेत्। पश्चात्सर्वमिदं ब्रह्म शुचि
स्त्वमिति बोधयेत्॥२६॥ आदौ शमादिसाधनवंतं पूर्वं परीक्ष्य संपत्ति पश्चादधिकारिणं बोधयेदित्यर्थः॥छ॥
अनधिकारिबोधने महान्प्रत्यवाय इत्याह। अज्ञस्येति। अज्ञस्यार्द्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् महानरक
जालेषु स तेन विनियोजितः॥२७॥ सोऽज्ञस्तेन बोधकेनास्पष्टमत्यर्थ॥छ॥ अर्धप्रबुद्धः प्रक्षीणलोकगच्छस्य निराश्रि

ति२

षः॥ नास्त्य विद्यामलमिति त्वादृशस्यैव गोचरः॥२८॥ निराशोषो निःसंकल्पस्य त्वादृशस्यैवाविद्यामलं नास्ती
तिबोधो गोचरः योग्य इत्यर्थः॥७॥ सति दीप इवालोकः सत्यर्क इव वासरः॥ सति पुष्प इवामोदः सत्यां चित्यां ज
गत्तथा॥२५॥ दीपालोकादिवज्जगतोऽपि कार्यकारणत्वाश्रितपरस्परं वियोगो नापि तु द इति भावः॥ ॥ प्रतिभा
सत एवेदं न जगत्परमार्थतः॥ इत्यह स्पष्टं॥७॥ श्रीरामउवाच॥ क्षीरोदकुक्षितुल्याभिः शीतलामलदीप्तिभिः॥ तवो
क्तिभिर्विबुद्धोऽस्मि गीर्भी रात्रिः प्रबोधितः॥२०॥ दूणमांध्य× क्षीरोदेति श्लोकद्वयं वाक्यं॥४ मिवात्तो मिदूणं यामि
प्रकाशतां॥ शीतातपल्लवैः प्रावृड्लोलात्य इव वासरः॥२१॥ शीतातपल्लवैः शीतल्लवैरातपल्लवैश्चोपलक्षितः
प्रावृड्लोलात्यः प्रावृषि वर्षाकाले लोलात्ययाणि यस्मिन्स वासर इव दूणमांध्यमवाप्नोमि॥ दूपं प्रकाशतां
यामीत्यन्वयः॥७॥ अनंतस्याप्रमेयस्य सर्वस्यैकस्य भास्वतः॥ अनस्तमितसारस्य कलना कथमागता॥२२॥
सर्वस्य सर्वात्मकस्य एकस्याद्वितीयस्य भास्वतः नित्यं प्रकाशमानस्य अनस्तमितसारस्य अनष्टशक्तेः कल
नाबंधहेतुरविद्या कथमागता तेजसस्तिमिरावरणासंभवादिति भावः॥७॥ वसिष्ठउवाच॥ यथाभूतार्थवा
क्यार्थाः सर्व एव ममोक्तयः॥ नासमर्थाविरूपार्थाः पूर्वापरविरोधतः॥२३॥ ममोक्तयः सर्व एव यथाभूतार्थव

वचार्थाः विसंवादिवाक्यार्थाः एवा असमर्थाः संगतार्थास्तु न भवंति। पूर्वापरविरोधयुता विरूपार्थाः
विपरीतार्थाश्च न भवंति॥६॥ यद्येवं तर्हि किमिति न तथा प्रतीयत इत्यत आह ज्ञानेति। ज्ञाने दृष्टे प्रसन्नायां
प्रबोधे वितते दये। यथा वस्तुस्थितिस्तस्यां महावाग्दृष्टिबलाबलं॥३४॥ महावाग्दृष्टिबलाबलं ममवाचां तत्त्व
लक्षणाया दृष्टेर्ज्ञानस्य च बलाबलं प्रामाण्यमप्रामाण्यं च॥७॥ अविद्यये वोत्तमया स्वात्मनाशोद्यमोक्तया
विद्या सा प्राप्यते राम सर्वदोषापहारिणी॥३५॥ उत्तमया परिपक्वया स्वात्मनाशोद्यमोक्तया स्वस्वरूपन
शाय यत्नोद्यमस्तेनोदितया चरमसाक्षात्काररूपया विद्यया। अथ विद्यापरिणामरूपत्वाद् विद्यायाः स्व
त्मनाशोद्यमोक्तत्वं वेदितव्यं॥८॥ शाम्यति ह्यस्त्रमस्त्रेण मलेन क्षाल्यते मनः। शमं विषं विषेणैति रिपुणा रि
न्यते रिपुः॥३६॥ स्पष्टं॥९॥ ईदृशी भूतमायेयं या स्वनाशेन हर्षदा। न लक्ष्यते स्वभावोऽस्याः प्रेक्ष्यमाणैव नश्य
ति॥३७॥ भूतमाया प्राणिनाम विद्या भवमोक्षायेति पाठे भवः संसारः तन्मूलभूतमायाया ईदृशी या स्व
नाशेन स्वध्वंसनाशसत्ती हर्षदा ब्रह्मानंददायिनी। अस्याः स्वरूपं तु न लक्ष्यते द्रष्टुं न शक्यते। यतः प्रेक्ष्यमा
णैव नश्यति। अस्यास्त्यत्वोदितिभावः॥१०॥ नास्त्येषा परमार्थेनेत्येवं भावनयेद्दृया। ज्ञाते त्वाज्ञेयसंप्राप्त्या।

ज्ञास्यस्यस्यास्त्व मात्रायां ३८। ज्ञेयसंग्राह्या ज्ञेयस्य ब्रह्मात्मैकस्य संग्राह्या। अस्या अविद्याया आश्रयं स्वभा
वं छ। यावत्तु न प्रबुद्धस्त्वं तावन्मदयसेवते। निश्चयोऽपव ह्वोमो नास्त्यविद्येति निश्चलः। अथास इहैवेत्तियस्यां
तन्मूर्खनास्ति मुक्तिलाकाले दृष्टिर विद्येयं सर्वथा तां विवर्जयेत्।४०। श्लोकद्वयं स्पष्टं। छ। अविद्यासरितःपा
रमात्मलाभात्तते किल रामनासाद्यते न हि पदमस्य क्रियमुच्यते।४१। आत्मलाभात्तते स्वरूपसाक्षात्कारमंतरेण
विद्यासरितःपारं नासाद्यते अविद्यानिवृत्तिर्न सिध्यतीत्यर्थः हि यस्मात्कारणात् सदसद् विद्यापारमेवाक्रियंप
दं कैवल्यमुच्यते। छ। उतेइति श्लोकत्रयं वाक्यं। कुतो जातेयमिति ते राममास्तु विचारणा। इमां कथमहं हन्मी
त्येषा ते स्तु विचारणा।४२। अस्तंगतायां क्षीणायां अस्यां ज्ञास्यसि राघवाय न एषा यथा चैषा यथा नष्टेत्य रवं उते।
४३। नदस्या रोगसीलाया यत्नं कुरु चिकित्सने। यथैषा जन्मदुःखेषु न त्वयस्त्वां नियोक्ष्यति।४४। इयमविद्या कुतो
जातेति विचारणा मास्तु निःप्रयोजनत्वात्। एषा अविद्या त्वया जन्मदुःखेषु यथा त्वां न नियोक्ष्यति तथेमामवि
द्यां कथं हन्मीत्येषा व विचारणा तेस्तु। अस्या एव सप्रयोजनत्वात्। सप्रयोजनत्वमेवाहास्तमिति। अस्यामविद्या
यां क्षीणायामस्तंगतायां सत्यां एषा अविद्या यतउद्भूता स्वरूपेण च यथा ल्स्ता यथा च नष्टेत्याद स्वं देत्र अपि

श्री।।
१८२

लंशास्य सि।तत्तस्मात्कारणात्रोगशालायां रोगादीनां रोगाणां आस्पदे अस्याम विद्यायां चिकित्सायेयत्नं ऊर्जितस्य
त्वयः।छ।।स्वात्मनिस्वपरिस्पंदैः स्फुरत्यच्छश्चिदर्णवः।एकात्मकमखंडं तद्दित्यं तत्संभाव्यतां हृदं।४५।।चिदर्णवः स्वात्मनि स्वे
दैः स्वरूपविक्षेपैरात्मन्येव स्फुरति अतः कारणात् अच्छ एकात्मकमखंडं वैत्यं तत्संभाव्यतां विचार्यतां।छ।।किंचिदुल्लि
तरूपासा चिच्छक्तिश्चिन्मरार्णवे।तन्मय्येव स्फुरत्यच्छा तत्रैवोर्मिरिवार्णवे।४६।।चिन्मरार्णवे सा अविद्यारूपा चिच्छ
क्तिः किंचिदुल्लसितरूपा सती तन्मय्येव चिद्रूपैव तत्रैव स्फुरति।अर्णवे ऊर्मिरिवेति।छ।।आत्मन्येवात्मना व्योम्नि य
थारे ति मारुतः।तथात्मा स्वात्मशक्त्यैव स्वात्मन्येवैति लोलतां।४७।।व्योम्नि मारुतो यथा।आत्मन्येव नाश्रयांतरेणा
त्मैव न स्वत्वं न रंसरति गच्छति तथा आत्मा विश्वात्मशक्त्यैव स्वात्मनि न्नया चिच्छक्त्यैव स्वात्मन्येव लोलतां जगद्रूपतां
मेति।आत्मैव जगतोधिकरणमपादानं निमित्तं चेत्यर्थः।छ।।यद्वर्णैः स्फुरती सा देवी सर्वशक्तितया तथा।देशकाल
क्रियाशक्तीर्वयस्याः संप्रकर्षति।४८।।सा चिद्रूपा देवी सर्वशक्तितया अनंतशक्तिबाहुल्येन तथा स्फुरती वयस्याः
सखीरिव सहचारिणी।स्निग्धो वयस्यः सवयाः इत्यमरः।देशकालक्रियाशक्तीः संप्रकर्षति प्रेरयति स्वस्वार्थे इति।

स्वंस्वरूपं विविदिषोर्यैरव्यनंतपदे स्थिताः रूपं परिमितेनासौ लावयत्यविलाचिता ॥८९॥ असौ विदेवी स्वं स्वरूपं
स्वस्वरूपं विविदिषाउद्रेरुन्नते अनंतपदे कैवल्यपदे स्थितापि अविलाचिताऽमना विचाररहिता सती रूपं स्वरूपं
परिमितेन परिछिन्नेनात्मनाक्षावयति ॥८९॥ अयदेवं लाविनं रूपं तया परमकांतया ॥ तदैवैनामनुगतानामसंख्या
दिकीर्द्दशा ॥९०॥ परमकांतया तया देव्या यदा रूपमेवं लाविनं तदैवैनां देवीं नामसंख्यादिकीर्द्दशा हरयोऽनुग
तास्वंति ॥९०॥ नामसंख्यादि सेदमेव प्रपंचयति मारुविकल्पितसार्द्धश्लोकत्रयेण ॥ विकल्पकल्पिताकारं
देशकालक्रियास्पदं ॥ चितोरूपं मलाबासौ क्षेत्रज्ञ इति कथ्यते ॥९१॥ विकल्पकल्पिताकारं संकल्पविक
ल्पाद्यकल्पिताकारं देशकालक्रियास्पदं देशकालादिलिखवछिन्नं चेतोरूपं क्षेत्रज्ञ इति कथ्यकता वासनाः
लयन्सोपियात्यकारतां ॥ अहंकारो विनिर्णताकलंकी बुद्धिरुच्यते ॥९२॥ क्षेत्रज्ञो जीवः स क्षेत्रज्ञो वासनाः
कर्यलन्लावयन्नहंकारतां याति ॥ अहंकारोपि वासनालिः कलंकी स्वो विनिर्णेता निश्चेताः सन् बुद्धिरुच्या
तो बुद्धिः संकल्पकलिताप्रयाति मननास्पदं ॥ मनो घनविकल्पं तु गछतींद्रियतां शनैः ॥९३॥ बुद्धिरपि संकल्प

निश्चयात्मिकाबुद्धिरिसंकल्पात्मा

६८

ओंह।
१८३
पि८

341

संकल्प ४ इत्यर्थः २

त्तिः कल्लिता मननास्पदं ड याति मनस्थघन विकल्पं निबिडविकल्पं सश इंद्रियतां बाह्येंद्रियत्वं गच्छति ए
णिपादमयं देहमिंद्रियाणि बिडुर्बुधाः ॥५४॥ इंद्रियाणि च पाणिपादमयं देहं विदुः इंद्रियाण्येव देहं विडुःए ॥
एवं जीवोहि संकल्पवासनारज्जुवेष्टितः दुःखजालपरीतात्मा क्रमादायाति नीचतां ॥५५॥ एवमुक्तेन प्रका
रेण वासनारज्जुवेष्टितः स च जीव एव दुःखजालपरीतात्मा क्रमान्नीचतामायाति दुस्तिरा क्रिमयं चेतो घना
हंकारतां गतं कोशकारः क्रिमिरिव स्वेच्छया याति बंधनं ॥५६॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण शक्तिमयं विचित्ररा
क्रिकं चेतः स्थिदेव घनाहंकारं सकोशकारक्रमिवत्स्वेच्छयैव बंधनं याति ॥७॥ स्वसंकल्पित चिन्मात्र उच्चा स्वेन १
लात्यंतरवर्जितैः निर्विपरां विवृशतामेति श्टखलाबहासिंह वर ॥५७॥ तदेव चेतः संकल्पितानां तन्मात्रा
णां शब्दादीनां जालस्यांतरवर्त्तिचित्तत्वाश्टखलाबहासि हव रं परां विवशतामेति ॥७॥ क्वचिदिति श्लोकत्र
यं वाक्यं किं चिदेतदहंकारः क्वचित्तुर्यं वष्टकं स्मृतं क्वचिच्च कुतिरिस्य क्रं कचिन्मायेति कल्पितं ॥५८
क्वचिन्मनमिति प्रोक्तं क्वचित्कर्मेति संस्थितं क्वचिद् बंध इति प्रोक्तं क्वचित्तमिति स्मृतं ॥५९॥ क्वचित्के विद
क्वचिन्मनः क्वचिद्बुद्धिः क्वविज्ञानं क्वचित्क्रिया ॥२

विधेतिक्वचिदिच्छेतिसंमतोऽन्यानानाशक्तियुक्तमेतद्देवाचेतन्यमनोबुद्ध्यादिरूपेणनानात्वंप्रतिपद्यत
इत्यर्थः।इममितिसार्द्धश्लोकद्वयंवाक्यं।इमंसंसारमाखिलमाशापाशविधायकंदग्धदंतःफलैर्हीनंव
टधानावटंयथा।६१।चिंतानलशिखादग्धंकोपाजगरचर्वितं।कामाब्धिकल्लोलहृतंविस्मृतात्मपि
तामह।६२।समुद्धरमनोराममातंगमिवकर्दमात्।आशावटधानावटबीजंकर्तृवटमिव।आशापाशवि
धायकंफलैर्हीनंनश्वरफलंइमंसंसारमत्यंतरदग्धं।चिंताग्निरेवानलशिखासिर्दग्धंकोपेनैवाज
गरेणासर्पेणचर्वितंउक्तितःकामेरेवाब्धिकल्लोलैर्हृतंविस्मृतात्मा।आत्मापितामहश्चयेनतथाभूतंमनो
मातंगमिवकर्दमात्संसाररूपात्सकाशात्समुद्धर।६३।ज्ञानलज्जुरामरणविषादमूर्छितेषुलोभ्यलप्रसरर
पराहताकृतोदयहनस्वमनसियस्यजायतेनराकृतिर्जगत्तिसनामराक्षसः।६४।ज्ञानलज्जुरामर
णविषादमूर्छितालोलयोःप्प्ययोःप्रसरेणपराहताआकृतिर्यस्यतस्मिन्।स्वमनसियस्योदयउ
हत्तुमिच्छानजायतेसनराकृतिराक्षसएव।६५।एवमितिनवतिःश्लोकैर्वाक्यं।वसिष्ठउवाच।।६।।७

श्री॥
१८४

एवंजीवाश्रितोभावाभवभावनयाहिताः॥ब्रह्मणःकल्पिताकारालक्षशोप्यथकोटिशः॥६४॥संख्य
तीताःपुराजाताजायंतेद्यापिचाभितः॥उत्पत्स्यंतेपिचैवान्येकणौघाइवनिर्झरात्॥६५॥केचित्प्रथमजन्मा
नःकेचिज्जन्मशताधिकाः॥केचिच्चासंख्यजन्मानःकेचिद्द्वित्रिभवांतराः॥६६॥केचित्किंनरगंधर्वविद्याध
रमहोरगाः॥केचिदर्केंदुवरुणास्त्र्यक्षाधोक्षजपद्मजाः॥६७॥केचिद्ब्राह्मणभूपालवैश्यशूद्रगणाःस्थि
ताः॥केचित्तृणौषधीपत्रफलमूलपतंगकाः॥६८॥केचित्कदंबजंबीरशालतालतमालकाः॥केचिन्महें
द्रमलयसह्यमंदरमेरवः॥६९॥केचित्क्षारदधिक्षीरघृतेक्षुजलराशयः॥केचिद्विशालाःककुभःकेचिन्नद्यो
महारवाः॥७०॥विहायस्युच्चकैःकेचित्केचिन्निपतंत्यधस्तथा॥कंदुकाइवहस्तेनमृत्युनाविरताहताः॥७१॥
भुक्त्वाजन्मसहस्राणिभूयःसंसारसंकटे॥पतंतिकेचिदबुधाःसंप्राप्यापिविवेकिताम्॥७२॥निःसाराद्ब्रह्म
वार्णवाद्यथाकणौघाइवविनिर्गताः॥भ्रमंतिमायासहिताब्रह्मणःसकाशात्स्वभावनयासंसारवासयोजन
सहिताः॥जीवरूपाश्रिताभावाविलासालक्षशःकोटिशःसंख्यातीताश्चपुराजाताःअद्यापिजायं

तत्त्वसंते प्रिवाते च जन्मकालपौर्वापर्यौशपुण्यपापतारतम्याशाज्ञानवैचित्र्यात्प्रथमचरमभावे
न तिर्यगादिभावेन बहुधा लिप्यमानाः संसारसंकटे पतंतीति समुदायार्थः ॥६॥ अविरतमियमातं
ता स्थितो ऽ प्येवं भवति विनश्यति वर्द्धते मुग्धे वा त्रिभुवनरचना विमोहमाया परमपदे लहरीव वारि
राशौ ॥७॥ वारिराशौ लहरीव परमपदे ब्रह्मणि त्रिभुवनरचनारूपा विमोहमाया मुग्धे वस्तव
ति वर्द्धते विनश्यति चेत्यर्थः ॥८॥ रामउवाच ॥ जीवो मनः पदं प्राप्य वैरं विपदमागतः ॥ यथा ब्रह्मंस्तथा सर्वं श्लो॥
विस्तरेणावदाशु मे ॥९॥ वसिष्ठउवाच ॥ बालास्पष्टाणु महाबालो शरीरग्रहणक्रमात् इदं दर्शनं न ते नैव जातस्य
सजागतीस्थितिः ॥१०॥ स्पष्टार्थः ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमात्मतत्त्वं स्वशक्तितः ॥ लीलयैव यदादत्ते दिक्का १८४
लाकलितं वपुः ॥११॥ तदेतज्जीवपर्यायैर्वासनावेशतः परं ॥ मनः संपद्यते लोलं कलनाकलनोन्मु
खं ॥१२॥ दिक्कालादिभिरनवच्छिन्नमात्मतत्त्वं लीलयैव स्वशक्तितो हेतोः दिक्कालकलितं यद [illegible]
दत्ते स्वीकरोति जीवपर्यायैर्जीवशब्दपर्यायैर्वाच्यं तदेतद्वपुर्वासनावेशतः परं वासनावशाद्वचके

दिक्कालेति श्लोकद्वयं पाठक्यं

केवलंलोलंमनःसंपद्यते॥७॥कलयंतीमनःशक्तिरादौभावयतिद्रुपाशप्राकाशभावनामछांशश्बी
जरसोन्मुखी॥१८॥मनोरूपाशक्तिःकलयंतीविचारयंतीसतीआदौअछांशब्दबीजरसोन्मुखीशब्दएवबीज
शब्दतन्मात्रमित्यर्थः॥शब्दतन्मात्रस्याकाश॰निदानत्वाश॥७॥ततस्तद्घनतांयातंघनस्पंदक्रमान्मनःभाव
यत्यनिलस्पंदंस्पर्शबीजरसरसोन्मुखं॥१७॥ततोनंतरंतन्मनोघनतांयातंसद्घनस्पंदक्रमात्स्पर्शबीजरस
न्मुखंस्पर्शतन्मात्रभावनाद्वर्वकंअनिलस्पंदंभावयतितास्यामितिताभ्यामाकाशवाताभ्यांदृढाभ्यासव
शात्ततः॥शब्दस्पर्शस्वरूपाभ्यांसंघर्षाज्जायतेनलः॥१८॥शब्दस्पर्शस्वरूपाभ्यामाकाशवाताभ्यांदृढाभ्यास
वशात्तद्वियोरसस्तद्भावनातदुन्मुखीतल्लापेक्षामित्यर्थः॥ताहशीमाकाशभावनांभावयति॥इवंशब्दतन्मात्रं
भावयित्वापश्चादाकाशभावनांभावयतिस्मेत्यर्थः॥७॥मनस्ताहग्गुणगतंरसतन्मात्रवेदनं॥क्षणात्तत्यपां
स्यंजलसंवित्ततोत्रवेशंताहग्गुणगतंशब्दस्पर्शरूपगुणयुक्तंमनोरसतन्मात्रवेदनंरसतन्मात्रंभावयन्

क्रमात्स्पर्शं शैत्यं भावयति॥ ततो भावनाज्जलसंचिक्रे वेरौ ताहृग्गुणघनं राहस्पर्शरूपरसयुक्तं मनो गंधतन्मात्रं
भावयति तत इति॥ ते तस्ताहृग्गुणघनं मनो भावयति कृणा रागंधतन्मात्रमेतस्मात्भूमिसंवित्ततो भवेरा॥८२॥
ततोनंतरमेतस्माद्भावनाद्भूमिसंचिक्रवेरा॥छ॥ अथ व्योम तन्मात्रं वेष्टितं तनुतां जहद्रावव्युर्वह्निकणाका
रं स्फुरितं व्योम्नि पश्यति॥८३॥ अथ महाभूतस्रष्टव्यनंतरं इच्छेमनेन प्रकारेण भूतैस्तन्मात्रैश्चेष्टितं अत एव तनु
तां स्वस्य तां जहद्रस्य जन्मनः कर्तृव्योम्निस्फुरितं वह्निकणाकारं वपुः पश्यति॥ भावयति॥ अहंकारकलायुक्तं बु
द्धिबीजसमन्वितां तत्पुर्यष्टकमित्युक्तं भूतहृत्पद्मषट्पदं॥८४॥ अहंकारकलायुक्तं अहंकारांशैरेकादशभिरि
द्रियैर्युक्तं॥ बुद्धिबीजसमन्वितां बुद्ध्या तन्मात्रैश्च समन्वितां तद्व्योम्नि स्फुरितं वपुः॥ भूतहृत्पद्मषट्पदं॥ भूतानां हृत्पुं
डरीके वर्तमानं पुर्यष्टकमित्युक्तं॥छ॥ तस्मिंस्तु तीव्रसंवेगाद्भावितं भास्वरं वपुः॥ स्थूलतामेति पाकेन मनो बिल्व
फलं यथा॥८५॥ तस्मिन्पुर्यष्टके स्थितिमनस्तीव्रसंवेगात्तीव्रवासनायोगाद्धेतोर्भासुरं वपुः स्वविषयरूपाकव
रा बिल्वफलवत्पाकेन तामेति॥छ॥ पुर्यष्टतिश्लोकद्वयं वाक्यं॥ सूक्ष्मस्थदृष्टदेहमालस्फुरितं विमलांबरो॥ संनिवे

स्वा॥ छल॥८

श्रीयो॥ १५६

शमथादत्तेन तेजः स्वस्वभावतः ।८६। ऊर्ध्वं शिरः पिंडमयं अधः पादमयं तथा पार्श्वयोर्हस्तसंस्थानं मध्ये चोदरधर्मिणं च
अथानंतरं मूषास्थद्रुतहेमालं मूषानाम प्रतिमादिनिर्माणार्थं विरचिता अंतः सांतराला तन्मयी आकृतिस्तस्थं द्रवीभूत
तं यच्छेमतस्य दृशं विमलांबरे स्फुरितं तत्तुर्यष्टकरूपं तेजः स्वस्वभावत एव ऊर्ध्वमुपरि शिरः पिंडमयं अधः पादमयं पार्श्वयोर्ह
स्तसंस्थानं मध्ये उदरधर्मिणं च संनिवेशमादत्ते ।८७। कालेन स्फुटतामेत्य सत्यवत्यमलविग्रहः । बुद्धिसत्वबलोत्साहविज्ञानैश्वर्य
संस्थितः ।।८८।। स एव भगवान् × कालेनेति सार्धः श्लोको वाक्यं ।। × ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।। स हि सर्वैर्लोकैः संनिवे
शा एव कालेन स्फुटतामेत्य अमलविग्रहो बुद्ध्यादियुक्तः सर्वलोकपितामहो भगवान्ब्रह्मा भवतीत्यन्वयः
तद्बुद्धिस्तात्कालिकी कार्याकार्यविवेकमनीषा । सत्वं व्यवसायः । बलं शारीरसामर्थ्यं । उत्साहो लोकोत्तरका
र्यस्थेयान्प्रयत्नः । विज्ञानं विशिष्टमीश्वरसाक्षात्कारे रूपज्ञानं । ऐश्वर्यमणिमादि तेषु संस्थितः प्रतिष्ठितः ।।
अवलोक्य वपुर्ब्रह्मा कांतमात्मीयमुत्तमं ।।८९।। चिंतामभ्येति भगवांस्त्रिकालामलदर्शनः । एकस्मिन्न
रमाकारे चिन्मये कांत्यरूपिणि ।।९०।। अदृष्टपारपर्यंते प्रथमं किमभूदिति । इति चिंतितवान्ब्रह्मा स

घोजातो मलात्म हृक्रौ संपश्यन्सर्गद्वंद्वानि समतीतान्यनेकशः। स्मरत्यथो स वा कुलान्सर्वधर्मगुणक्रमान्
॥९२॥ लीलया कल्पयत्येष चित्राः संकल्पजाः प्रजाः। नानाचारसमारंभा गंधर्वनगरं यथा॥९३॥ तासां स्वर्गा
पवर्गार्थं धर्मकामार्थसिद्धये। अनंतानि विचित्राणि शास्त्राणि समकल्पयत्॥९४॥ एतत्सार्द्धश्लोकपंचकं स्पष्टं
स्टप्सिरिव मिर्यं या मसर्गोस्मिन्स्थितिमागता॥ विरिंचिरूपान्मनसः पुण्यत्स्त्रीमे धोरिव॥९५॥ सर्गे जगति स्ट
हिं सृज्यमानः प्रपंचः शेषं स्पष्टं॥९६॥ वसिष्ठ उवाच स्वसंकल्पकृताः सर्वे देवासुरनरादयः। स्वसंकल्पोपश
मने शाम्यंत्यस्नेहदीपवत्॥९६॥ आकाशसदृशी सर्वकल्पनामात्रकल्पितं। जगत्पश्य महाबुद्धे सुदीर्घस्वप्नमु
त्थितं॥९७॥ न जायते न म्रियते इति किं विकदाचन। परमार्थेन शुभमते मिथ्या सर्वं तु विद्यते॥९८॥ एतत्त्रयं स्पष्टं।
को शामाशाप्तुजे गानां संसाराडंबरं त्यज। असदेतदिति ज्ञात्वा मात्र भावं निवेशय॥९९॥ मात्रभावं निवेशये ति
अत्र संसाराडंबरे भावं तात्पर्यं मा निवेशय। शेषं स्पष्टं॥१००॥ गंधर्वनगरस्यार्थे भूषिते दूषिते यथा। अविद्यांशे सु
तादौ वा कः क्रमः सुखदुःखयोः॥१०१॥ गंधर्वनगरस्यार्थे भूषिते दूषिते वा यथा न सुखं न दुःखं तथात्र तद्वदवि
द्याकल्पिते सुतावपि सुखदुःखयोः कः क्रमः॥१०२॥ शेषं स्पष्टं॥ धनदारेषु वृद्धेषु दुःखयुक्तं न तुष्टता। वृद्धायां

श्रीः॥
१०७

349

मोहमायायाकः समाग्यासवानिहात्पायेरवजायतेलोकोमूर्खस्याधिकतांगतैः। तैरेवलागैः आज्ञस्य विना
गतपजायते॥९६॥ अथयाघवत्तवेज्ञोव्यवहारेषु संस्थितः। नष्टं न ष्टमुपेक्षस्व प्राप्तंप्राप्तमुपाहर॥छ॥ अना
गतानां भोगानामवांछनमकृत्रिमं। आगतानां च संभोगइति पंडितलक्षणं॥९८॥ वच्चष्ट्यमेतत्स्पष्टं॥छ॥
यस्य स्यादिदमित्यास्था निवृत्ता सर्ववस्तुषु। क्रोडीकरोति सर्वज्ञं नाविद्यातमवास्तवी॥९९॥ यस्य सर्ववस्तुषु
इदं स्यादित्यास्था। निवृत्तातं सर्वज्ञं अवास्तवी अविद्यान क्रोडीकरोति नावृणोति॥छ॥ शुद्धं सदसतोर्मध्यं पदं बु
द्ध्वावलंब्य च। सबाह्याभ्यंतरं दृश्यं मा गृहाण विमुंच मा॥१००॥ शुद्धं निष्कलंकं सदसतोः कार्यकारणात्मतयोः स्थि
तयोर्मध्यम कार्यकारणात्मकं चिन्मात्ररूपं पदं वस्तु बुद्ध्वावलंब्य सबाह्याभ्यंतरं दृश्यं मा गृहाण मा वि
मुंच उपेक्षस्वेत्यर्थः॥छ॥ यस्य नेच्छा न वानिच्छा ज्ञस्य कर्मणि तिष्ठतः। न तस्य लिप्यते प्रज्ञा पद्मपत्रमिवांभसि
॥१॥ कर्मणि अवश्यकर्तव्ये तिष्ठतः प्रवर्तमानस्य ज्ञस्य ज्ञाननिष्ठस्य यस्य इच्छा न प्रवर्तते इष्टसाधनत्वबुद्ध्या
वा। अनिच्छा च न॥ अनिष्टसाधनत्वबुद्ध्याभावात्। तस्य प्रज्ञा पद्मपत्रमंबुभिरिव हर्षविषादादिभिर्न लिप्यते न
श्लिष्यते॥छ॥ यदि तेनेंद्रियार्थश्रीः स्वदते हृदि राघव। तदा विज्ञातविज्ञानः समुत्तीर्णो भवार्णवात्॥२॥ स्वदते
स्वादं न करोति॥ स्पष्टमितरत्॥ तद्धीः पदार्थपरया प्रज्ञया वासनागणात्। पुष्पात्गंधमिवोदारं चेतोयामहृय

कुरु॥३॥ तैः पदायकैर्वल्म्यायअज्ञानप्रकर्षेण हेतुना वासनाजालाच्छ्रितः समुद्धरेत्यर्थः॥४॥ संसारांबुनिधा
वस्मिन् वासनांबुपरि॰ प्लुते ये अज्ञानावमारूढास्तेतीर्याब्रुडिताः परे॥४॥ यज्ञायामनारूढायां कदाचित
पि संसारान्नोत्तरणमिति भावः॥४॥ नस्यजंति न वांछंति व्यवहारं जगत्क्रियां सर्वमेवानुवर्तंते पारावारवि
दो जनाः॥५॥ पारावारविदः संसारसागरस्य पारे उत्तरणहेतुः विद्या आयारसंसारहेतुरविद्या तद्विद
इत्यर्थः॥५॥ स्नान्येवापि न खिद्यंते देवोद्यानेन संगिनः॥ नियतिं वनमुंचंति महांतो भास्करा इव॥६॥ वाल्मी
किरुवाच॥ इत्युक्तेगिरा विमलया विमलाशयस्य रामो मुनेः स परिपूर्ण इवाववासे॥ ज्ञानामृतेन मधुरेण
विचारितं तः पूर्णः शशांक इव शीतलतामगान्म॥७॥ इदमेतत्स्पष्टं॥५॥ कदाचिदित्ति सार्द्धश्लोकषट्कं पाकमस्य
नियमं दर्शयति कदाचित्स्वर्गस्थाव्ये: कदाचित्यमजोऽद्भवाः कदाचिदपि वैष्णव्यः कदाचिन्मुनिनिर्मिताः॥१॥ शाव्ये
×तत्रकर्तुर्नियममाहाघेना× शिवसंबंधिन्यः॥५॥ ब्रह्मणः प्रादुर्भावस्थानमिति न नियतमित्याह द्वितीये
ना कदाचिदब्जोब्रह्मा कदाचिदंडस्य पद्मजोऽद्भवः॥ अंडोऽद्भवः कदाचित्तु कदाचिज्जायते बरान्नात्॥६॥ टती

प२

श्रीः

१८

ह्यय:२

यच्चतुर्थ्यां त्वियं वियदादेः पौर्यापर्वमप्यनियतमित्याह । कस्यांचिद्विद्रुरत्नस्पष्टौ तीरं ध्रुतरुसंकटा । कस्यांचिन्नरा
रंध्रा कस्यांचिद्भूधरावृता ॥१०॥ कदाचिन्मृन्मयी भूमिः कदाचित्स्याद्दृषन्मयी । कदाचित्कांचनमयी कदाचित्ताम्रमय्य
रा ॥११॥ छ ॥ सार्हेन पंचमेनत्र कस्यानियमस्योपसंहारः । कदाचित्प्रथमं व्योम गतिधामधिगच्छति । कदाचित्प्रथमं पृथ्वी
कदाचित्प्रथमं पयः ॥१२॥ कदाचित्प्रथमं तेजः कदाचित्प्रथमं मरुत् ॥ छ ॥ षष्ठेनेति विवेकः । निदर्शनार्थं सृष्टिस्क्रमय
कस्य प्रजापतेः । भवतेकथितोत्पत्तिर्नैवं च नियमः क्वचित् ॥१३॥ छ ॥ स्पष्टं ॥ छ ॥ पुनः कृतं पुनस्त्रेता पुनर्द्वापरः पुनः कलिः
पुनः पुनरिदं सर्वं तन्नास्ति न पुनर्यत्क्रियते ॥१४॥ चेत्यान्यर्थपिद्युगानि पुनः पुनरावर्तंत इत्यर्थः । इदं सर्वमिदं पुनः पुनरा
वर्त्तत एव । यत्पुनरस्ति कालांतरे पितथैवातिष्ठते तन्नाहरांकृतस्थ... नित्यं वस्तु नास्ति ॥ छ ॥ जगन्मायास्वरूपस
वर्णनाव्यपदेशात् दाशूराख्यायिकां रामवर्ण्यमानां मयाशृणु ॥१५॥ अस्त्यस्मिन्वसुधापीठे विखिवत्सुमद्भुमः । नाग
गोनाम विख्यातः श्रीमान्जनपदो महान् ॥१६॥ कदंबवनविस्तारी लीलावलितजंगलः । विविधो विहगव्यूहः सर्वो
नोहरः ॥ तत्रैकस्मिं । निरितटे कर्णिकारसमाकुले । कदलीखंडनीरंध्रे नीपगुल्मविराजिते ॥१७॥ कश्चित्परमधर्मा
त्मा मुनिरासीन्महातपाः । दाशूरो नाम महता तपोयोगेन संयुतः ॥१८॥ शरलोमेति विख्यातः पिता तस्य बभूव हारा

परइवब्रह्मातस्मिन्नेवावसद्गिरौ॥२०॥ तस्यासावेकपुत्रोऽहं कचोदेवगुरोरिवा तेनसार्द्धं सपुत्रेणानीतवाञ्जी
वितंवने॥२१॥ अथासौ शरल्लोमाचपुत्रको गुणगणान्वयो। पुत्रकेदेहः सुरागारं त्यक्त्वानीडं खगोयथा॥२२॥ एक
एववनेतस्मिन्नुदाशरः अरुरोदह॥२३॥ एतत्साह्यिष्यकं स्पष्टार्थं॥छ॥ दशापनीतपितृकः करुणांकुररोयथा॥ माता
पितृवियोगेनशोकसंतापिताशयः॥२४॥ दशापनीतपितृकः दशाजीवितकालस्यचरमावस्था॥ तयाअपनीतः
पितायस्यसः॥ कुररः उत्क्रोशनामापक्षिविशेषः॥छ॥ ह्मातिमत्स्यायययौनूनं हेमंतइवपंकजं॥ बाल्योसावथदी
नात्मावनदेवतयावने॥२५॥ इष्टमाश्रितोरामूतदाहस्यशरीरया॥ अषिपुत्रमहाप्राज्ञ किमज्ञइवरोदिषि॥२६॥
संसारस्यनकस्मात्त्वं स्वरूपं वेत्सि चंचलं॥ सर्वदैवेह शीसाधो संसारीसंस्थितिश्चला॥२७॥ जायतेजीव्य[illegible]ते पाश्च
रचअवश्यंचविनश्यति॥ तदर्थं माकृथाव्यर्थं विषादं मरणे पितुः॥२८॥ अवश्यभाव्योस्त्रमयोजातस्या दृश्यते दिवा
अशरीरामितिश्रुत्वा गिरमारक्तलोचनः॥ स्थाधैर्यमासादयामास शिखंडीस्तनितादिवा॥ सार्द्धपंचकमेतत्स्पष्टं
॥छ॥ याबश्यकं कृत्वा पाश्चात्यं पितुराहतः॥ चकोरतपसेबुद्धिं दृढमुत्तमसिद्धये॥३०॥ पाश्चात्यं और्ध्वदेहिकं कर्म

श्री
१८

सि५

आलेपकर्मणा तस्य विपिनेश्वर तस्तपः। अनंत संकल्पमयं श्रोत्रियत्वं बलवत्तदा ॥३१॥ अनंतसंकल्पमयं तपसे
एतादृशेन शुद्धेन स्नानेन न भावितव्यं। एवंविधैश्च पावनैः साधनैः भवितव्यमित्यनंतसंकल्पशुद्धा। श्रोत्रियत्वं ह
दृसत्वं ॥३२॥ अज्ञातज्ञेयबुद्धेस्तु श्रोत्रियाय तयातया। न विश्राममवेतोस्य पवित्रेपि धरातले ॥३३॥ केवलं सर्वमेव
दं अविशुद्धं धरातलं। अशुद्धमव पश्यन्नूसतत्तपसा येन शास्त्रविशुद्धये ॥३३॥ इति संचिंत्य संन्यस्य कृताश्रमतिलास्वरः। ग्रहा
वतस्मिन्नोद्धृत्य मांसं स्वस्कंधलिप्तितः ॥३४॥ अथ गीर्वाणाहंद्रस्य समग्रागलसित्वयः। मन्युखस्थेन मायांऽच वि
प्रमांसेन तस्मै तां ॥३५॥ इति संचित्य भगवान् समाविस्तस्य देवता। उरो बलवदीप्तांशु दीप्तांशुर्वाक्यतेरिव ॥३६॥
उवाच वचनं विप्रः कुमारालिमतं वरां। रणस्थापितैस्सा घ्रोकोशस्थं सन्मपिं यथा ॥३७॥ इत्युक्त्वा च तं मन्त्रं वंअ
र्घशुष्योपश्योत्सिती। संहृत्य स्तुतिवादेन आह विप्रं कुमारकः ॥३८॥ भगवन् त्वत्तपःपर्याया भुवः पावनमंडलं ॥
नाघ्नोमि तेन वृक्षाणां परिस्थितिरस्त्वमे ॥३९॥ इत्युक्ते मुनिपुत्रेण सर्वदेवमुखं शिखी। एवमस्त्विति तत्र स्थाणुः
गामां तद्धि मीश्वरः ॥४०॥ तस्मिन्नंतर्हिते देवे रुणत्संख्य इवाबुदो। अथ कानन मध्यस्थं तुवितां बुदमंडलं ॥४१॥ कदं

354

बरो दसीखंच मारुरो ह द्विजोत्तमः। तत्रासौ व्यलग्नापाः शाखायाः प्रांत पल्लवे॥४३॥ विवेश दिनवात्रांक मे
यत्नपसिस्थितः। अथोपविश्य मृदु ति तत्र पल्लव विष्टरे दक्षिणमालोकितास्तेन दिशः कौतुकलीलया॥ सरदे
रम्या शैलेंद्रस्तनकुम्भला॥४४॥ निर्मला काशकबरा लोललीलांबुदांसका। तस्मिं लता गृहे स्थित्वा विलो
क्यक कौतुः रूपं॥४५॥ हृदंपमासनं बद्धा दिव्यः प्रसाह तामृता। अज्ञात परमार्थेन क्रियामात्रेवतिष्ठता॥४६॥
फलकार्पण्ययुक्तेन वेतसासोऽकरोन्मखं। तत्रासौ शतेवर्षाणि मनसौ वाजयत्सुरान्॥४७॥ गवाश्वनरमेधाद्यैः
यज्ञै विपुलदक्षिणैः। कालेनामलतां याते वितते तस्य चेतसि॥४८॥ बलादवततारांतर्ज्ञानमात्मप्रसादजं। ततो
विशीर्णावरणो विगलद्वासनामलः॥४९॥ स ददर्शैकदा तस्यां लतायामग्रतः स्थितां। वनदेवीं विशालाक्षीं
आलोकुसुमांबरां॥५०॥ तां सुवाचानवद्यांगीं समुत्तिष्ठन् तानन्नां। कात्वमुत्पलपत्राक्षि कांतिविद्योतितां
स्मरे॥५१॥ इत्युक्ते मृगशावाक्षी गौर पीनपयोधरा। प्रणिपात्य मनोहारि मुखे ग्धारमिदं वचः॥५२॥ यातिया निशु
रापाणि वांछितानि महीतले। प्राप्यं ते तानि तान्याशु महतामेव याच्यया॥५३॥ अहमस्मिं लताकीर्णे

सार्हसप्तत्रिंशदेतेस्पष्टार्थाः ७

बाल्यलंकृतेल्लतालीलालयाब्रजन्नु विपिनेवनदेवता॥५४॥यश्चैत्रसितपक्षस्यत्रयोदश्यांस्मरोत्सवे॥वसंतवन
देवीनांसमाज्ञोनंदनेवने॥५५॥तत्राहमगमन्नाथत्रैलोक्यललनासदः॥ततोदृष्टामयासर्वावयस्यामदनोत्सवे॥५६॥
गुर्वैत्रयाश्वत्रसुतास्तेनाहंदुःखिताभृशं॥वयस्यसर्वार्थसार्थस्यदृक्कल्पतरौस्थिते॥५७॥अनाथेवकथंनाथकिलशोच
म्यहंत्विकादेहिमेपुगवन्पुत्रनोवद्देहमिहाद्यनया॥५८॥प्रकरोम्याकृतिंचेदुःखिताद्दाहोपशांतये॥तामित्स्फुकचतीतं
चीविहस्यमुनिपुंगवः॥५९॥प्राहहस्तगतंपुण्यंतस्येदत्वादयाचितः॥गच्छतत्रैगिमासेनपुत्रोहमल्लिलोचने॥६०॥
प्रशोष्यसेसुतंकांतंप्रस्तनमिवसद्गुतां॥किंत्वसौमरणायैवायापिन्यायुस्त्वयासुतः॥६१॥याचितःक्षणसप्राप्यज्ञानेष्व
नत्वविस्मृतिंइत्युक्त्वासमुनिस्तत्त्वीप्रसन्नमुखमंडलां॥६२॥परि वर्याकुरोमीतिप्रार्थनोत्कांव्यसर्जयत्॥६३॥प्रार्थनो
त्कांप्रार्थनारूपमुत्केवचनेयस्यास्सातां॥साउगात्स्वैमासदनंमुनिःस्वार्थपरोलवेशा॥अवहन्मराः॥कालन्नतुसंवत्स
रोकितः॥६४॥अथदीर्घेणकालेनसैवोत्पलविलोचना॥दशाहंप्रपादायसुतंमुनिमुपाययौ॥६५॥साप्रणम्यापविज्ञ्या
येमुनिमिंदुसमानना॥उवाचकलयावाचा॥न्यतदुमममिवालिनी॥६६॥अयंसभगवान्भव्यःकुमारःपुत्रभावयोः
कृतोमयासमग्राणांकलानांकिलकोविदः॥६७॥अस्मोकेवलमेतेनज्ञानंनाधिगतंसुमंतेनसंसारयंत्रेस्मिन्प्र

१२

वस्त्राः परिपीड्यते ।९। आज्ञानेवमेवास्य विलोक्य योपदिश्याधुना । एवं वदतीं स मुनिमभिव्यमबलो [illegible] ताम् [illegible]
पयेमं खं इत्युक्त्वा तां व्यसर्जयत् ॥ तस्यां गतायां स पित्तरं तेव ासितयातया ।१०। अतिष्ठत् संयतो धीमान् अर्कस्य [illegible]
उरः । साहं सप्तकस्य स्पष्टार्थः ।छ। कदर्थ इति साहं श्लोकद्वयेनाख्यातिकदर्थः प्राप्य विज्ञानं ततश्चिन्तासिरुक्तिस्तैः ।११। चिरकाल
लमसौ तत्र मुनिः पुत्रमबोधयत् ॥ आख्यायिकाख्यानशतैर्दृष्टान्तैर्दिष्टिकल्पितैः ।१२। तथेतिहाससद्वृत्तान्तैर्वेदवेदान्तनि
श्चयैः । अनुद्वेगितया नित्यं विस्तरेण यथाक्रमेः ।१३। आख्यायिका [illegible] ख्यानशतैः । प्रसस्त उपलब्धार्था आख्यायिका ।
आख्यायिकोपलब्धार्था इत्यमरः । प्रत्यक्षवृत्तान्तमाख्यानं ह ष्टिकल्पितैः स्वज्ञानकल्पितैः ।१४। स्पष्टार्थः ।छ। वसिष्ठः
कदा विहार्यमार्गेण तेन केत्वा सवाहिनीं । अरुस्नात्र महस्याल्माव्योमवीथीं गतः पुरा ।१४। निर्गत्य नभसः स्नानमु
मंडलकोटरारारां चौ प्राप्तो स्मिन्मते दामरतरुषष्ठतः ।१५। यावद्वृणोमि विटपङ्कहरा काननेववः उन्मलां गोजस
स्थषडदस्येव निःस्वनं ।१६। श्लोकत्रयस्य स्पष्टार्थः ।छ। दाभरतवाचाश्रृणु पुत्रमहात्मन्हवस्कनोस्य समामिमां । वर्णया
मलाश्चर्यमेकमाख्यायिकां तव ।१७। अस्य वस्कनो वृत्तांतस्य समंशीमिमामाख्यायिकां वर्णयामीत्यन्वय
अस्ति राजा महावीर्यो विख्यातो भुवनत्रये । नाम्नोश्वोञ्छ इति श्रीमान् जगदाक्रमणक्रमः ।१८। यस्यानुशासन [illegible]

१ ×श्वोञ्छ इत्यादि सिनोमांतरे गोपिता [illegible]
सद्ध२ ×पिकां पुत्र प्रभा [illegible]
×ध्यति । तथा [illegible] किं चेउच्यते ।१

पितनतन

श्री।
१९१

357

भुवने ऽपि नायकाः ॥ शिरोऽलिहारि यं स्कंधे चूडामणिमिवाश्रमं ॥ ७७ ॥ आयः साहस्रैकरसिको नानाचर्यवि
हारयात्राकेन विचित्रिलोके ऽपि न महासावशीकृतः ॥ ८० ॥ यस्यारंभसहस्राणि सुखदुःखप्रदान्यभी
संख्यातुं केन शक्यं ते कल्लोला जलधेरिव ॥ ८१ ॥ यस्य वीर्यं सुवीर्यस्य न शस्त्रे नैव पावके ॥ केनापि भुव
नेक्रांतमाकाशमिव मुष्टिना ॥ ८२ ॥ यदीयं चिंततारं भल्लीलां निर्माणलाघुरां न मनागपि कुर्वंति श
क्रोपेंद्रहरा अपि ॥ ८३ ॥ स्पष्टं ॥ त्रयस्तस्य महाबालो देहादितपणक्रमाः ॥ जगदाक्रम्य तिष्ठंति हत्कनमा
धममध्यमाः ॥ ८४ ॥ तस्यैव स्वोत्थस्य दिग्स्वरूपकसादिशोऽपरूपोक्रमाः शाकास्त्रयो देहाः सत्वादिगुणा
पाः ॥ ७ ॥ व्योमन्येवातिविस्तीर्णे तेजातोसौ त्रिशरीरकः ॥ तत्रैव यस्थितिं याति तः शशपातः सपक्षिचोत्रुता ॥ ८५ ॥ असौ धी
रस्त्रिशरीरकः त्रीणि सत्वादिरूपाणि शरीराणि यस्य तादृशः ॥ व्योमन्येव चिदाकाश एव जातः तत्रैव स्थितिं यातः ॥
शशपातश्च शशांक एव तस्मिन्स्थिति शशो व्योम तत्रैव पततीशशपातश्च पक्षिवत्स्यथा दिपक्षी व्योमन्येव [illegible]
तितिष्ठति लीयते च तं तद्दिर्घेयोत्थं ॥ तत्रैवापरपर्यंते नगरं तेन निर्मितं ॥ चतुर्दशमहारथ्यं विलासगवलक्षितं ॥ ८६

तत्रेतिसार्द्धश्लोकद्वयं वाक्यं ॥ १

दे१

वनोपवनमालाढ्यं क्रीडाशिखरसुस्थितं मुक्तालताधवलितं वापीसप्तकल्पितं॥७॥ शीतलोष्णात्मकाद्वीपद्वी
पद्वयविराजितं नगरमिति ब्रह्मांडं। चतुर्द्दशभुवनान्येव महारथ्या यस्मिन्नन्तरा विभागत्रयकल्पिते। ऊर्ध्वाधोमध्यलो
कलोकेन त्रिधा विभक्तं। क्रीडाशिखरिणो मेरुमंदरादयः तैः सुस्थितं मुक्तालतासरितस्ताभिर्धवलितं वाप्यः स
मुद्रास्तासां सप्तकेन कल्पितं। शीतलोष्णात्मकं ब्रह्मदीपांचदीपद्वयं वंशकीर्तिना विराजितं॥७॥ तस्मिंस्तिसा ईश्लोकत्रे
येवाक्यं तस्मिन्नेवातिविस्तलेपत्रेने तेनत्स्पृष्टता॥८॥ संचारिणो विरचिता शुभ्रापवरकागणाः ऊर्ध्वके विदधः के
विन्मध्ये केचिन्निजो जिताः॥९॥ असिताछादनाच्छिन्नानवद्वारविलक्षिताः। अनारतवहद्वातबद्धवातातपाधि
ताः॥१०॥ दीपपंचकसालोकाः त्रिस्थूणाः शुष्कदारवः॥ मस्तपाल्लेपमृदवः प्रतोलीकुलसंकुलाः॥११॥ अपवरका
देहरूपाण्यत्यंतरगृहाणि असितमाछादनं नामकेशरूपं चर्मान वद्वाराणि श्रोत्रादीनि। वातायनानि नासिकाविव
रादीनि। दीपपंचकं त्रिस्थूणास्तंभाः वातपित्तकफरूपाः। तेषां देहधारकत्वात् शुष्कानि दारूण्यस्थीनि। मस्तप
आलेपो मृद्ग्रये यां तत्र आलेपो बाह्यावरणमृन्मांसी। प्रतोल्यो नाड्यो गरूपा वीथ्यः॥१२॥ मायया रचितास्तेन

अ०था। १५२

राज्ञा तेऽपि महात्मना रक्षिता रोमहायज्ञा नियमा लोकसीरवः ।१९। रामहायज्ञा अहंकाराः तेषां मा लोकसीरुवंत
ख्यज्ञान निवर्त्य चारो ।२०। अथापवरकौ घेऽपि वल्लभसमह्रीपतिः करोति विविधाः क्रीडा नीडेषु विविधं गमः ।२३। विरा
रोरः स तेषु ततः तेर्यक्षैः सहपुत्रकाली लालसमुखिवोऽपुत्र निष्क्रम्य गच्छति ।२४। ादयं स्पष्टं ॥छ॥ तस्येच्छा जायते वत्स कदा
विज्ञलवेतसः पुरं भविष्यन्निर्माणं किं विद्यामिति निश्चला ।२५। अन्विष्यन्निर्माणं पुरं तु विदेहां तरां ज्ञोऽपि स्पष्टं ॥छ॥ त
तो विष्टइवावेशात्तत्तच्छाय धावति । पुरं तदप्यवाप्नोति गंधर्वैरिव निर्मितं ।२६। तस्येच्छा जायते वत्स कदा विज्ञलवेतसः
विनाशं संप्रयामीति । नेनाशुस विनश्यति ।२७। पुनरुत्पद्यते रूपं स्वान्महोर्मिरिवांभसः । व्यवहारतनोस्तस्यैः पुनरारभमंथ
रो ।२८। स्वयेव व्यवहृत्या सोकदाचित्परिहीयते । किं करोम्यहमज्ञोऽस्मि दुःखितोऽस्मीति शोचति ।२९। मुदमेस्य कदा चिद्गुरवया
माया तिपीनतां । पिबति गच्छति बलाति जृंभते स्फुरति भाति नभाति वल्गसुरः स्फुरं तमहामदिमासमहीपतिः पतिर
पामिव वातरयाकुलः ।३००। वसिष्ठउवाच । अथाघ्ककुतस्तत्र जंबूद्वीपे महानि ग्रीकदं बाग्रवक्षलस्कंधपितरं पावनान
रायः ।१। कोसोऽघोच्छइतिख्यातो नपस्तानोत्तमाकृतिः किंथितेन च किमेतन्मे त्वये तिब्रूहि तत्त्वतः ।२। रामरउवाच । भगु
उत्त्व यथा तत्त्व मे तत्ते कथयाम्यहं येन संसारचक्रस्य तत्वमस्यावबुध्यते ।३। अस्सदस्फटिको रत्नैं अवस्तुमयमानतोसंसा

॥यो०य०॥

रसंस्थानमिदंमेवमाकथितंमया॥४॥परमात्मसोजातःसंकल्पःश्वोच्छ्व्यतो [illegible]

तच्चरूपमिदंसर्वंजगदाभोगिविद्यते॥जायतेतत्रजातेऽत्रतस्मिन्नष्टेविनश्यति॥६॥ [illegible]

न्यव्योमनितेनेदंनिर्मितंत्रिजगत्पुरं॥७॥प्रतिभासात्तुसंधानमात्रेणोत्थितिंवितांयत्र [illegible]

॥८॥वनोपवनमालाश्चयत्रोद्यानपरंपराः॥क्रीडाद्रि॥खरियोयत्रसत्वमंदरमेरवः॥९॥ [illegible]

क्षितो॥स्त्र्यांश्रुवदालोलतरंगोत्तुंगमौक्तिकाः॥१०॥वहंतिसरितोयत्रसम्भुक्तावलय [illegible]

बिसांकुराः॥११॥और्वानलांबुजायत्रवापीसमहोर्मिवःतस्मिंस्त्वजगत्यस्मिपुरेसं [illegible]

वित्रादेहापवरकाःकृताः॥केविहीवर्णनामानऊर्ध्वएव [illegible]

त्रश्ववाहेणावलंतोमांसमृयाः॥१४॥स्थितास्थिदारव [illegible]

॥१५॥कर्णच्छिद्रीसामुखेर्द्वारैर्नवभिरचिताःकृतास [illegible] दिवा [illegible] चिताः॥१६॥ [illegible]

श्वयदीपकाः॥माययारचितास्तत्रसंकल्पेनमहात्मना॥१७॥अहंकारमहायक्षः परमात्मलोकेन [illegible] दे [illegible]

सहिहंकारयक्षकः॥१८॥सहितःक्रीडतेऽत्यर्थं [illegible] त्रेवास्तुस्थितः॥क्षणमात्रकदर्थयांतिक्षणंशाम्यंतिदीपवत्॥ [illegible] दे

हेषुसंकल्पस्तरंगाःसागरेष्विव॥लविष्वस्तिव [illegible] गमवाप्नोतितदा॥२०॥यदासंकल्पितं [illegible] देणादेवप्रपश्यतोअ

कल्पनमात्रेण स्वेनैवाशु [illegible] विनश्यति ॥२१॥ अनंतायासदुःखाय नानंदाय कदाचन । दृढसंस्फारं जगद्दुःखं अयत्नो यासमस
या ॥२२॥ असत्तया [illegible] नाशयति घनमाध्यं यथा तमः । स्वयैव दुःखदुःखं हायिन्या चेष्टया परिरोदति ॥२३॥ संकल्पितानंदलवे स्तित
दुःखरकं धरी । यत्रस्थ स्यामते देहा अधमोत्तममध्यमाः ॥२४॥ तमः सत्वरजःसंज्ञाकारणं जगतः स्थितेः । तमोरूपो हि संकल्पो नित्यं
प्राकृतचेष्टया ॥२५॥ परीक्षपणतामेत्य प्रयाति कृमिकीटतां । सत्वरूपो हि संकल्पो धर्म[illegible]नपरायणः ॥२६॥ आहरकेवलीभावः
साम्राज्य इव तिष्ठति । रजोरूपो हि संकल्पो लोकसंव्यवहारवान् ॥२७॥ परितिष्ठति [illegible] पुत्रदारानुरंजितः । त्रिविधं तु परित्य
ज्य रूपमेतन्महामते ॥२८॥ संकल्पपरमायाति पदमात्मपरिक्षये । सर्वाह दृष्टीः परित्यज्य नियम्य मनसा मनः ॥२९॥ सबाह्याभ्यं
तरस्थोस्य संकल्पस्य क्षयं कुरु । यदि वर्षसहस्राणि तपश्चरसि दारुणं ॥३०॥ पातालस्थस्य भूस्थस्य स्वर्गस्थस्यापि ते नवा नास्य
कश्चिदुपायोस्ति संकल्पोपशमादृते ॥३१॥ अनाबाधे विकारे च सुखे परमपावने । संकल्पोपशमे यत्नं पौरुषेण परं कुरु ॥३२॥ सं
कल्पास्तावदखिला भावाः प्रोक्ताः किलानघा छिन्ने तं तो न जानन्ति कं यांति विशारारवाः ॥३३॥ निःसंकल्पो यथाप्राप्तव्यव
हारपरो भव । विदवित्स्योन्मुखत्वं हि याति संकल्पसंक्षयं ॥३४॥ अथाधिगतपरमार्थतामुपेत्य प्रसभमपास्य विकल्पजालम
स्थैः । अधिगमय पदं महाद्वितीयं विततसुखाय सुषुप्तचित्तवृत्तिः ॥३५॥ श्रुत्वैवं वाचा कीदृशास्तात संकल्पः कथमुत्पद्यते सो
थं वा वृद्धिमायाति कथं चैव विनश्यति ॥३६॥ एकचत्वारिंशदेते स्पष्टार्थाः ॥ छा ॥ दाशूर उवाच । अनंतस्यात्मतत्वस्य सत्तासामान्यरू
पिणः । चित्वे चेत्योन्मुखत्वं यत्तत्संकल्पांकुरं विदुः ॥३७॥ सत्तासामान्यरूपिणः सर्वं तु वृत्तं सत्तामात्रस्वरूपस्या तत्वानतं । सत

संकल्पनं हि संकल्पः स्वयमेव प्रजायते। वर्द्धते स्वतएवाशु दुःखाय न सु
खाय ओंसस्पर्सी॥)

स्वस्थया स्वस्वरूपस्थता चित्स्वैतन्यं यस्यायत्र्यो मुख्यवंबहिर्मुखत्वं तदेव संकल्पस्यांकुरं स्वस्वरूपं विदुः॥ लेशतः आप्र
सत्राकः सत्वघनतां शनैः॥ याति चित्तत्वमाद्यस्य हृदं नोध्यायमेघवत्॥२८॥ लेशतः स्वल्पांशेन आप्रसत्रा कोलघ्नघनस्वरूपः
एवविधे सोन्मुखीभावरूपः संकल्पांकुरः एव शनैः स्थितः वि चित्तस्वरूपं हृदमाद्यं जोभ्यायज डामेकप्पवाभावेन
परिणतये घनतां घनीभावं याति मेघवत्॥ यथाहि मेघः प्रथमं लेशतः आप्रसत्राकः शनैः आकाशमाद्यजाञ्ज्यायाः ज
लाविर्भावाय घनतां याति तद्वदित्यर्थः॥ ॐ॥ भावयंती चितिश्चेत्यं व्यतिरिक्तमिवात्मनः॥ संकल्पतामिवायाति बीज
मंकुरतामिव॥२९॥ चितिरात्मनश्चैतन्यं चेत्यं दृश्यं आत्मनो व्यतिरिक्तमिव भावयंती सती संकल्पतामायाति। बीजमं
कुरतामिव स्वव्यतिरिक्ततया चेत्यभावनं संकल्प इत्यर्थः॥ ॐ॥ आयातीत्यनेन स्वांतिमात्रकल्पितमेतत्रान परमार्थ इ
ति दर्शयति संकल्पनाथं मिति। हि यस्मात्कारणात् संकल्पनमसंकल्पनमेव संकल्पः तस्मात्तस्य निमित्तांतर
रानपेक्षत्वात्स्वयमेव प्रजायते॥ प्राउत्सवति। स्वतएवाशु वर्द्धते। किंतु संकल्पो दुःखायकेवलं नतु कदाचि
दपि सुखाय॥ अतो हेय एवेत्यर्थः॥ ॐ॥ तस्य हानोपायमुपदिशति मेति॥ मा संकल्पय संकल्पं सादं
भावय मा स्थितो। एतावतैव भावेन भव्यो भवसि शांतये॥४१॥ संकल्पं मा संकल्पय मा प्रवर्तय। स्थितोज

श्रीः
१९४

जगत्स्थितं भावं मा भावय मा कुरु। तावता निःसंकल्पेन जगतः स्थितौ निरादरेण भावेन त्वा सिद्धायेणैव ...तये...
त्वयेत्र वसितैर्योग्योभविष्यसि॥ संकल्पनाशने यत्नो न त्वया न्वानुगच्छति। भावनाभावमात्रेण संकल्पः क्षीयते हृयं॥ ४२॥
संकल्पनाशने त्वया प्रयत्नो नानुगच्छति। हि यस्मात्कारणात् संकल्पो भावनायाः संकल्पनाया अभावमात्रेण अ-
वर्त्तनेन क्षीयते॥ ... सुमनः कुसुमामर्दे किं विघ्नतिकरो लवेशः। सुसाध्या भावमात्रेण ननु संकल्पनाशने॥ ४३॥ सुमनः
पुष्पं मालती पुष्पं तस्य आमर्दने ईषन्मर्दने किं विघ्नतिकरः अल्पोयत्नलवेदो लवेशः संकल्पनाशे तु न किं विघ्न-
तिरेकः। न कोपि यत्नलेशः ततः सुसाध्या भावमात्रेण सुखस्य साध्यस्य कार्यस्य भावाश ... वर्ता...
संकल्पेनैव संकल्पं मनसा स्वमनो मुने। छित्वा स्वात्मनि तिष्ठ त्वं किमेतावति दुष्करं॥ ४४॥ ततो तर्मुखेन संकल्पे-
न बहिर्मुखस्य संकल्पस्य छेदः। शास्त्रसंगमधीरेणात्मना मनसा चिंतासंततस्य मनसः छेद इति विवेकः॥
संकल्पस्य बहिर्मुखत्व निवृत्तये जगतो व्योमवच्छून्यतामाह पथेति यथैवेदं नभः शून्यं जगच्छून्यं तथैव हि॥
सन्मयविकल्पोच्छेदस्तत्ततो नयतः॥ ४५॥ यतः कारणात् एतत् सर्वं जगत् तु सी असन्मयविकल्पा...

मा॰

तमयाद्विकल्पादेवोच्छेतेसतीतमेविस्तीर्णेतेऽऽकाल्पितत्वाद्विशेषाद्गुणयोःशून्यमिवेमस्त्यर्थे
गुरवाभाविकस्यमलस्यकथंपौरुषेणनिवृत्तिरित्याशंक्यदृष्टांतमुखेनोपपादयन्नाहतंडुलस्येति [illegible]
यथाचर्मयथाताम्रस्यकालिका।नश्यतिक्रिययागुरुणापुरुषस्यतथामलं॥४५॥अत्रअवहननादिक्रिय
यातंडुलस्यचर्मनाशः।अम्ललवणादिभिःक्षालनतयाताम्रस्यकालिमानाशः।श्रवणमननादिक्रिय
यागुरुपुरुषस्याज्ञानरूपमलविनाशइतिविवेकः॥४६॥जीवस्यतंडुलस्येवमलंसहजमप्यलंनश्यत्येवन
संदेहस्तस्मादुद्यमवान्भव॥४७॥स्पष्टः॥४७॥ममगुरुविलसौख्यलाविलासाइतितवमास्करथेवविभ्रमोतथ
त्वमपिवविचितान्वैश्वतेविलासाविलसतिसर्वमिदंतदात्मतत्वं॥४८॥गुरुणांमहतांविलक्षणांसेपदांउ
हेलाविलासाममेतिमदीयाइतिध्यतःकरणेष्वेवविभ्रमोमास्तु।त्वमपिवितताखेविलासाभ्यविसा
सर्वमिदंतदात्मतत्वमेवविलसति॥४८॥वसिष्ठउवाचाइत्याकर्ण्यतदातत्रराघवालपनेद्वयोः।अ [illegible]
लाकाशेशशांकरघुनंदन॥४९॥पतितःस्वाकंदबाग्रपत्रपुष्पफलाकुलो।मामप्यालोक्यसं [illegible] दाश्य

बा॰ ९७

अ॰ १९५

365

रोऽर्घसपर्यया ॥८०॥ विस्तीर्णे विष्टरे पत्रे परया पर्यपूजयत् ॥८१॥ आवयोस्तत्र तत्र विचित्राभिः कथाभिः कथाभि
शर्वरी साव्यतीयाय मुहूर्त इव कांतयोः ॥ अहं विसृज्य दाशूरं ततोऽमरनदीं गतः ॥८२॥ दाशूराख्यायिकैषा ॥ का
रघुनंदन दाशूराख्यायिकेयं जगदित्येव साव्यतां ॥८३॥ एतच्छ्लोकपंचकं स्पष्टार्थं ॥८॥ ॥२५३॥ ॥३॥ ॥इति
ल्मीकीये मोक्षोपाये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमश्रीमत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौ वासिष्ठचंद्रिका
संसारतरणिनाम्नि स्थितिप्रकरणे दाशूरोपाख्याने नाम सप्तदशः सर्गः ॥ ॥१७॥ ॥ एवं दाशूरोपाख्यायिकायां ज
गतः स्थितेर्मायिकत्वमुक्तं इदानीं स्थितिप्रकरणान्तार्थं संग्रहेण प्रतिपाद्यते पर्यंतस्येति ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ अपर्यंतस्य
कालस्य क्रियांतं शः शरच्छतं तावन्मात्रं महायुर्यः किमास्थोऽसौऽनुधावति ॥१॥ शरच्छतं वर्षशतं क्रिया
वन्मात्रं वर्षशतमेव महायुर्यस्य स किमास्थां कां वा आस्थामादाय अनुधावति अनुसरति ॥१॥ अंतरास्थोप
भावश्रीलीवनामयी ॥ यो सिसोसिजगत्स्मिंल्लीलया विहरान घोरा ॥२॥ अंतःकरणलावश्रीः ... तासन
वैश्यतीति तथा ... सन्नलवनामयी सैकल्पमयी आस्थां प्रति ... स्यनिर्मि ... यो सियद ... वत्ति
इ ... स्यर्थः ॥३॥ निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोकः प्रवर्तते सत्तामात्रेण देवेन तथैवायं जगद्गणः ॥४॥ अवर्तनाम्

यातीतिसार्द्धश्लोकोवाक्यं ४ पिमत्ताकर्तृतां

तीत्याश्चन्येपि संस्थितमालोकयथाप्रवर्त्तते तथैव देवे परमात्मनि तिरिछे संस्थितेपि तत्संनिधिसत्तामात्रेण जग
गर्ज्जनीयं प्रवर्त्तते ॥३॥ एवात्मनि विद्धि तेकर्तृताकर्तृते ऽनघायत्रैव तेवमत्कारः तामाश्रित्य स्थिरोभव ॥४॥ तेवचम
त्कारोऽस्ति रतिः तां कर्तृतामकर्तृतां वा आश्रित्य स्थिरो भव ॥४॥ सर्वं रत्राहमकर्त्तेति दृढभावनया नयाऽप्रवाहप
तितं कार्यं कुर्वन्न न लिप्यसे ॥५॥ स्वप्रष्टं ॥६॥ यातिनीरसतां जंतुर प्रवृत्तेः स्वचेतसः तस्मान्नित्यमकर्त्तारं इति भाव
नयहृया ॥६॥ परमामृतनाम्नीसा समतेवावशिष्यते अथ सर्वं करोमीति मत्ताकर्तृतयानया ॥७॥ यदीछस्थितिं राम
तत्राम व्यक्त मां विदुः ॥७॥ ४५ स्वयमेव तसो प्रवृत्तेर्हतो जंतुनिरसतां रसविषये धीलुक्यं तद्धि तत्वं यातितस्मात्कारणा
दकर्त्ताहमिति नित्यमिह्या ॥ भावनया सा परमामृतरूपा समतेवावशिष्यते ॥८॥ ४५ ॥ तत्र हितामध्यहं कृतिमपि ॥७
अहं यत्र करोमीमं संप्रजागतंत्वमा रागद्वेषक्रमस्तत्र कुतोऽन्यस्याप्यसंभवात् ॥१०॥ यत्रयस्यां मत्ताकर्तृतायामपि
समग्रंजागतंत्वमहमेव करोमीत्यभिमानः तत्र रागद्वेषादयः कुतः अन्यस्य कर्तुरसंभवात् ॥१०॥ यदन्येन शरीरे
णीमेदग्धमन्येन लालितं ॥ सोस्मदीयेलएवातः कःखेदोह्रासयेक्रमः ॥११॥ मेशरीरमन्येन मातापित्रादिना लालि
तं अन्येन शत्रादिना दग्धमिति यत्र सजन्मक्षयादिरूपोऽस्मदारेनुएव अस्मत्कर्मविपाकएव अतः कारणात्

श्री ४ ॥ १९८

खेदस्योल्लासस्य च कः क्रमः को वकारः ॥छ॥ मत्सुखं विस्तारेऽन गच्छता लक्ष्योदये । अरुं कर्त्तुमिति मत्वा अंतः कः खेदोल्ला
सयोः क्रमः ॥७॥ ममैव सुखासुखयोर्विस्तारः प्रपंचरूपे अगच्छता लक्ष्योदये अरुमेव कर्त्तुं संतमेवो खेदोल्लासयोः
कः क्रमः ॥छ॥ खेदोल्लासविलासेषु स्वात्मकर्तृतयैकया । स्वसंकल्पे लयं याते समतैवावशिष्यते ॥१॥ खेदोल्लास
विलासेषु स्वात्मनो या कर्तृता तया एकया सर्वत्राखंडितया सत्या स्वस्य संकल्प एव कर्तव्यमित्यादिरूपे लयं य
ते सति समतैवोपेक्षाबुद्धिरेवावशिष्यते ॥छ॥ समता सर्वभावेषु यासौ सत्यपरा स्थितिः । तस्यामवस्थितं चित्तं न तस्य
जन्म सा न्नवेत्तू ॥२॥ सर्वभावेषु समता आसो सत्यपराब्रह्मपरा स्थितिः तस्यां समतायामवस्थितं चित्तं यस्य जन्म
सा न नुवेत्तू ॥छ॥ अथवा सर्वकर्तृत्वं अकर्तृत्वं च राघव सर्वं त्यक्त्वा मनः पीत्वा यो सि सोसि स्थिरो भव ॥३॥ स्पष्टम् ॥छ॥ अयं
अयं सोयमयं नाहं करोमीदमिदं तु ना इति भावानुसंधानमयि हि स्थितिर्न तु दृष्टये ॥४॥ अयं स देवदत्तोहमयं यज्ञदत्तश्च
दत्तो इदमेव परिमितं कार्यं करोमि इदं तु यज्ञदत्तादिकर्तृकं कार्यं न करोमि इति भावानुसंधानमयी हि स्थितिः दुःखाय
बन्धानंदाय न कल्पत इत्यर्थः ॥छ॥ सा कालसूत्रपदवी सा महावीचिवागुरा सासिपत्रवनश्रेणी या देहेहमिति
स्थितिः ॥५॥ कालसूत्रं महावीचिः असिपत्रमिति च नरकविशेषाः ॥छ॥ सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशोप्युपस्थिते

स्व ह्व्यासा नलव्येनश्च मांसे नेव गुल्कषी ॥ शासादे हात्मभावनासवेन मुमुक्षुणा ॥ गुल्कवी ...
हरो सितया दृष्टोपटललेखया ॥ ३ ॥ देति पुरमाह दृष्टिः ज्योत्स्नेव विगतांबुना ॥ ७ ॥ पटललेखया पटल ह हि
नेत्ररोगः ॥ छ ॥ ययास्फ दितया राम तीर्यते ऽर्यलवार्णवः ॥ १ ॥ जास्यष्टा ॥ छ ॥ कर्तानास्मि न वायमस्मि सङ्गुतिज्ञा वेव
तःस्फुटं कर्तैवास्मि समग्रमस्मि तदिति ज्ञानं वैवं थवा निश्चितो कोप्यवास्मि न कश्चिदेवमिति वा निर्णयि सं व
तिष्ठते स्वपदे स्थिताः पदविदोय यो त्वमाः साधवे ॥ १ ॥ नाहं कर्तानापि परिच्छिन्नं इत्येका ला च नास्र्वकर्तासर्वात
कश्चेति हमिति द्वितीया ॥ एवं कर्तेवाक्य पलक्षितः कश्चिदपि न भवामि ॥ किं तर्हि सर्वविकल्पातीतः को ... दा
स्मीति तृतीया ॥ तत्रान्यतममाश्रित्य वेसर्वोत्तमे स्वपदे तिष्ठाय तत्र पदविदो ज्ञानिनः साधवः स्थिता इति ॥ छ ॥
स्व ... गवा चा वेधा हि वासना वेधा माक्रे स्याद्वासनाद्वयः वासनास्त्वं परित्यज्य मोक्षार्थी त्वमपि त्यज ॥ २० ॥ ...
र्थित्वमपि त्यजेति तत्सापि वासना विशेषत्वात् ॥ छ ॥ मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासिताः मैत्र्यादि भावन
नाम्नीर्गृहाणामलवासनाः ॥ २१ ॥ विषयवासितास्तन्मयीकृताः मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा मैत्र्यादिनाम्नीर

प्रथ्या। १०७

मलवासनास्पृहाणां तथा सति चित्तप्रसादो भवति [illegible] न्यतं उक्तं मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुख
दुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनमिति ॥ ता अप्यंतः परित्यज्य तानि व्यवहरन्नपि अंतः शांतसमस्ते
हो भव चिन्मात्रवासनः ॥२२॥ तानि मैत्र्यादीनि व्यवहरन्नपि अंतः ता अपि परित्यज्य शांतसमस्तेहो निवृत्तसर्वे
हः सन् चिन्मात्रवासनो भव ॥ तामप्यथ परित्यज्य मनोबुद्धिसमन्वितां शेषे स्थिरसमाधानो येन त्यजसि तं त्यज ॥
२३॥ मनोबुद्धिसमन्वितां तामपि चिन्मात्रवासनामपि परित्यज्य शेषे सर्ववासनाविनिर्मुक्ते चिद्रूपे स्थिरसमाधा
नो भूत्वा येन यत्नविशेषेण त्यजसि तमपि त्यज ॥ चिन्मनः कल्पनाकारः २ आकाशतिमिरादिकां वासनां विसि
तार च प्राणस्पंदनपूर्वकां ॥२४॥ ४ चिदिति श्लोकद्वयं वाक्यं ॥ समूलमखिलं त्यक्त्वा व्योमसौम्यप्रशांतधीः यस्त्वं भव सि
द्धसर्वानासि तत्त्वतः ॥२५॥ चिद्रूपात्मनः एतदित्यादिरूपं चिदादिविकल्पं तद्विषयं वासनां वासितां रं वासना [illegible]
च प्राणस्पंदनं च समूलमखिलं त्यक्त्वा व्योमवत्सौम्यः प्रशांतधीश्च सन् त्वं योऽवशिष्यते स आत्मा भवसि भवान् [illegible] तत्त्व
तत्त्वतः सोऽसि तादृशोऽसीत्यर्थः ॥ तत्र चिल्लक्षणं चेतनं मनः चेतः करणं कल्पनोऽज्ञविद्याकारः अपरं अकारा[illegible] लिंग

रंतमः॥आदिशब्दाद्घटादयः॥छ॥ हृदयात्संपरित्यज्य सर्वमेतन्महामते।यस्तिष्ठति गतव्यग्रः स मुक्तः परमेश्वरः॥२६॥
स्पष्टं॥छ॥ समाधिमथकर्माणि माकरोतु करोतु वा। हृदयेनास्तसर्वास्थो मुक्त एवोत्तमाशयः॥२७॥ समाधिं माकरोतु
करोतु वा अथकर्माणि माकरोतु करोतु वा। यः परं हृदयेऽनस्तसर्वास्थः परित्यक्तसर्वहृदयादरः स उत्तमाशयो मुक्तः
एव॥छ॥ नैःकर्म्येण न तस्यार्थो न तस्यार्थोस्ति कर्मभिः। न समाधियमाभ्यां वा यस्याऽनिर्वासनं मनः॥२८॥ यस्य मनो
नोऽनिर्वासनं तस्य नैःकर्म्यादिभिर्न किंचित्प्रयोजनमित्यर्थः। नैःकर्म्यं काम्यपरित्यागः॥छ॥ विचारितमलं शास्त्रं
चिरमुद्ग्राहितं मिथः। संत्यक्तवासनान्मौनादृते नास्त्युत्तमं पदं॥२९॥ शास्त्रमलं विचारितं मिथः एकांते उद्ग्राहितं बुद्धौ
स्थापितं च संत्यक्तवासनान्मौनादृते लीलावाहतेउत्तमं परं वस्तु नास्ति दृष्टं दृष्टव्यमखिलं श्रोतव्यं श्रोतव्यं वा दिशोदशोद्
नाः कतिपया एव यथावस्तुविलोकिनः॥३०॥ स्पष्टं॥छ॥ ये केचन समारंभा यज्ञ तस्य क्रियाक्रमाः। ते सर्वे देहमात्रार्थाः
आत्मार्थं तु न किंचन॥३१॥ आत्मार्थं आत्मनो बंधमोक्षार्थं ज्ञेयं स्पष्टं॥छ॥ सर्वं च प्रपंचस्य सत्ता निषिद्धं किंचिन्न दृश्यते। आत्मा
लोऽत्र तले स्वर्गे रतिमेतुः कथं धीः॥३२॥ प्रपंचः सर्वत्र प्रपंचसत्तात्मकः एव तान्निवर्तितानि नश्वराणि जडानि च जनितो धीरस्य विवे

श्री॥
१८

कि नो धीः क्व वा रतिं विश्रांति मे ॥ आत्मस्वरूप एव रंज्जु मर्हतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ मुक्त्वा विविरतो ह्यस्य संसारो गोष्पदा

कृतिः ॥ ह्र संत्यक्ष कुक्षेस्कम ह्राम ज्ञानवी प्रमः ॥ ३ ॥ आत्मज्ञानं परिपूर्ण ब्रह्म भावनारूपेण महायोगेन ॥ शेषं स्पष्टं ॥ ७ ॥ न

केवलं जगज्जावा स्तवज्ञं रजयंत्यमी ॥ नागरंगेनोरी को तंडं रामा ललनाइव ॥ ३४ ॥ स्पष्टं ॥ ७ ॥ स्फारब्रह्ना मलां लोधिपेत

सर्वे लावनाः ॥ विदोदित्य महोतेजो मृगतृष्णाः ॥ ग क्रियः ॥ ३५ ॥ न गा क्रिय श्चिदादित्यस्य चन्म हत्तेज आपत्ते तत्र स्फु

रंत्यो मृगतृष्णाः मरीचिकाः सेवीस वीप्य पिजगंति वि द्विलास मात्र कल्पितानीत्यर्थः ॥ ७ ॥ अत्रैव वस्तुन्यु दितां स्पष्टं पुरो

घव सर्वज्ञः ॥ केवन गाथाया गीता बार्हस्पत्येन पावनीः ॥ ३६ ॥ बार्हस्पत्येन बृहस्पतेरपत्येनेति ॥ यत्र वस्तु निअहं नासं

तेनास्ति ॥ १ ॥ क वः कदा विष्कल्पाय समाधेः प्रीतमानसः ॥ १ ॥ कौ तेस मुवाचेदं एकोगकया गिरा ॥ ७ ॥ किं करोमि क्व गच्छामि किं

गृह्णामि त्यजामि किं ॥ आत्मना पूरितं विश्वं महाकल्पांबुना यथा ॥ २ ॥ सबाह्याभ्यंतरे देहे ध अधश्चोर्ध्वं दिक्षु वा इत आ

त्मन – त्मा नास्त्यनात्ममयं क्वचित् ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमतस्य स्पष्टार्थं ॥ ७ ॥ न तदस्ति न यत्राहं न तदस्ति न तन्मयी ॥ किम

न्यदभिवांछामि स [illegible] मयं स्थितः ॥ ४ ॥ यत्र वस्तु निअहं नासं तं नास्ति तत्स्पष्टात देवानुप्रविशादिति सर्व आत्मतानु

प्रवेशाराक्षवस्कमयी नास्ति तन्नास्ति सर्वस्य अपं स्वस्यात्मन्यप्रस्तवाश। अतः सर्वं सच्चिन्मयं स्थितमिति। अ[illegible]
मस्ति वा छामि॥७॥ वृ सिद्धज्याचार्ये हि राघवस्य स्खाऽज्ञाता सुविमलागणाः। मेतीयमेवा स्फदिता सुदिताः स्वइवंद्व
॥८॥ अये हीति सार्ह श्लोकपूर्वकं वाक्यं। स्ता पादि ला निमायाति तिशिरोह मां बुज्ञं यथा। वेदं तेप्रहृतादन्य इमं तेश
शिवर्मनि॥७॥ नित्यमा ह्यपीतामंतरक्कुक्षामिं इ सुंदरा। आपद्यपि न तुं यंति शांति तः शीततामिव॥४९॥ अन्यच्चैव वि
जीतमैत्र्यादिगुणकांतया। समाः समरसाः सौम्याः सततं साधुवृत्तयः॥४८॥ अद्विवहतमर्यादालवंति वितताशय
ः। अतस्तेषां महाबाहो पदमापदवीक्षितं॥४५॥ सर्वैदेवानुगंतव्यं गंतव्यं तापदापविः। तस्वेच्छाः ज्ञाननिष्ठाः महातानु
णाः शमादयो येषां तेप्रकृता दवस्य कर्तव्यात्। बहुवचनं। अन्यच्चेहतेनापदे तेषां लीन इति बहुवचनं मैत्र्यादिगु
णकांतया मैत्रीकरुणामुदितापेक्षालक्षणगुणोः कांतया। समाः रागद्वेषरहिताः समरसाः समं समगतं ब्रह्मरसायै
षां तेतथा। आपदवीक्षितं आपत्तिरवीक्षितमिति॥४७॥ कोहं कथमिदं चेति संसारमलमाततं॥ प्रविचार्यं प्रयत्नेन
प्राज्ञेन सह साधुना॥ नौकर्मस्तुतिमंत्र्यं नानार्येणसहावसेरा॥४७॥ असौ सार्ह श्लोकोस्यष्टार्थः॥४९॥ इव्यइति श्लो
कत्रयेवाक्येइ द्रव्यः सर्वसहत्तीनमृत्स्करवहेलया। शरीरमाकिमांसंवत्य स्वीरकाद्यशोभना॥४८॥ भ्रतमुक्ताव

श्री ॥४॥
१८०

लीतंतुं विन्मात्रमवलोकयेरौयेव विनगनाशो ॥ स्वपोव्योम्नि लास्करारण्यायुराविवरकोरा ॥ छै से ववि क्रीटकोट

रोतामसौ राजसी चैव जातिमन्यामपिश्रिताः ॥५०॥ मवेदलया ॥ अनादरेण ॥ अस्थिमांसरक्तादिरूपां ॥ तत्रवशोभते

रारेयत्कृत्यन्वयः ॥५१॥ तमुक्तावलीतंतुं सर्वे ॥ तानुस्यूतं ॥ छ ॥ स्वप्रयत्नवशायां त्रिसंतः सात्विकजातितां स्थ ॥ छ ॥ ॥ इ

तिश्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे षोडशः सर्गः ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथोपशमप्रकरणं ॥ एवं जगदुत्पत्त्या स्थिति

स्योर्मन एव कारणमित्युक्तं ॥ इदानीं दुःखं तेषु परमार्थमिदं प्रकरणमारभ्यते ॥ तत्र वदशाख्यानानि भवंति ॥ जनकः ॥१॥

ण्यपावनो ॥२॥ बलिः ॥३॥ प्रल्हादः ॥४॥ गाधिः ॥५॥ उद्दालः ॥६॥ सुरघुः ॥७॥ भासविलासौ ॥८॥ वीतहव्यः ॥९॥ जीवन्मुक्तस्याकाशगः

नाद्यभावश्चेति ॥१०॥ तत्र जनकवृत्तांतमवतारयितुं पीठिका ॥ मारव्यतिदीर्घस्यादिनाव सिष्ठवाचा दीर्घसंसारम

येभं रामराजसतामसैः ॥ भार्यते मानवैर्नित्यं स्तस्तैरिव मंडपः ॥१॥ राजसतामसैरजस्तमः प्रधानैः ॥ रजः प्रवृत्ती [illegible]

णां स्वबलघुप्रकाशात्मकमिति ॥ अवष्टंभकं चरजः ॥ गुरुवरणमेव तम इति सांख्यं सर्वज्ञानां तमोज्ञानं रजो मिश्रस्तु दाः

मिति गीतासु ॥ छ ॥ स्वसत्वस्थजातिनिर्धारस्त्वाद्दृशौ गुणाढ्यं हितैः ॥ हेलया त्यक्तपंको मायेयेव गिवोर [illegible] राससरस्थ

सत्वगुणप्रधानात्तज्जो निर्यषां ते गुणाढ्यं हितैः ॥ गुणाः मैत्र्यादयः ॥ तैर्हितः ॥ वर्हितास्तैः ॥ हेलया [illegible] याली [illegible] वा वे:

यो॰ मु॰ के॰ ॥१६॥

समस्तं खल्विदं ब्रह्म सर्वमात्मेदमाततं। अहमन्य इदं चान्यदिति भ्रांतिं त्यज राघव॥३॥ स्पष्टं॥ तते ब्रह्मघने नि
त्ये संभवंति न कल्पनाः। विच्छित्तयः पयोराशौ यथाराम जलांतराः॥४॥ ब्रह्मघने घनीभूते ब्रह्मणि विच्छित्तयः
दरचनाः। संमयास्संतः सतः परमार्थसतः संतश्चेति सन्मयाः॥ कुसुमं मृत्कोदकेण॥ अन्यथा मयटोप्यसिंतत्वात्। रस
ति संभवंति॥७॥ न शोकोस्ति न मोहोस्ति न जन्मास्ति न जन्मवान्। यदस्तीह तदेवास्ति विज्वरो भव राघव॥५॥ दुःखदा
यि जन्मादिवस्तु परमार्थतोस्ति तदेवास्ति तदेवसत्तया प्रतीयते। अतो विज्वरो विगततापत्रयो भव॥६॥ निर्द्वंद्वो नित्य
सत्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्। अद्वितीयो विशोकात्मा विज्वरो भव राघव॥६॥ निर्द्वंद्वः शीतोष्णादिद्वंद्वनिष्क्रांतः।
नित्यं सत्वगुणनिष्ठः। निर्योगक्षेमः इष्टसाधनयोगः अनिष्टसाधनक्षेमः। ताभ्यां रहितः। आत्मवान् अप्रमत्तचित्तः। अ
द्वितीयो भेदभावनारहितः। विशोकात्मा वितिष्ठानुशोच न विमुखः॥७॥ समः स्वस्थः स्थिरमतिः शांतः शांतमना
मुनिः। मौनी वरमणिस्वच्छो विज्वरो भव राघव॥७॥ शांतः प्रवृत्तिमार्गादुपरतः। शांतमनाः उपशांतचित्तः। मुनि
र्मननिष्ठः। मणिस्वच्छः आकारज मणिरिव निर्मलः॥८॥ यथाप्राप्तानुपतनात् सर्वत्रानभिवांछनात्। त्यागाद्

६
२००

नपरित्यागाद्विज्वरोभवराघव॥ यथाप्राप्तस्यप्रारब्धफलस्यानुभवनात् अप्राप्ते सचाभिवांछनात्यागाच्चहेतोस्त्य-
गाद्दानपरित्यागीभव विज्वरोभव॥छ॥ यस्येदंजन्मपाश्चात्यं तस्याशैवमहामते। विशंति विद्याविमलामुक्ता वेणुमि-
वोत्तमं॥ पाश्चात्यं चरमं। इतः परं जन्मांतराभावात्। विद्याज्ञानहेतवः॥छ॥ तानेवाह आर्यतेति। आर्यता हृद्यता मै-
त्री सौम्यता मुक्तिता ज्ञता। समाश्रयंति तं नित्यं अंतःपुरमिवांगनाः॥१०॥ आर्यता सदाचारपरत्वं हृद्यता सर्वसमंत-
त्वं मैत्री सर्वभूतानुकंपा। सौम्यता अंतःशीतलता। मुक्तता निःसंगत्वं ज्ञता ज्ञाननिष्ठता॥छ॥ शेषं स्पष्टं॥छ॥ पेशलाचा-
रमधुरं सर्वे वांछंति तं जनाः। वेणुं मधुरनिध्वानं वने वनमृगा इव॥११॥ स्पष्टं॥छ॥ एष तावत्क्रमः प्रोक्तः सामान्यः सर्व-
जंतुषु। इममन्यं विशेषं च शृणु राजीवलोचन॥१२॥ एष सर्वोक्तः क्रमो मुक्तिक्रमः सर्वजंतुषु सामान्यः साधारणः इमं
वक्ष्यमाणं॥छ॥ अस्मिन्संसारसंरंभे जातानां देहधारिणां। अपवर्गक्रमो राम द्वाविमावुत्तमौ क्रमौ॥१३॥ एकस्ताव-
द्गुरुः प्रोक्तादनुष्ठानाच्छनैः शनैः। जन्मना जन्मभिर्वापि सिद्धिदः समुदाहृतः॥१४॥ द्वितीयः स्वात्मनैवाशु किंचिद्व्युत्पन्न-
चेतसः। भवति ज्ञानसंप्राप्तिराकाशफलपातवत्॥१५॥ न तः फलनिपातनाभ ज्ञानसंप्रतिपन्नये। अत्रेमं शृणु हे रा-

तंत्राख्यानं कथयिष्यामि ते ॥१६॥ वस्तिषुभवावा ॥ अस्त्यस्तमितसर्वापदुदयसंपदुदारधीः ॥ विदेहानां महीपालो जन
कोनाम वीर्यवान् ॥१७॥ कल्पवृक्षोऽर्थिसार्थानां मित्राब्जानां दिवाकरः ॥ स कदाचिन्मधौ मत्तकोकिलोल्लासशालि
नि ॥१८॥ ययावुपवनं कांतं नंदनं वासवो यथा ॥ तस्मिन्नुपवने रम्ये केसरामोदमारुते ॥१९॥ हरस्थानुचरस्१७ सोऽयमु
डेमु विचचार हासाह्री सप्तकमेतत्स्पष्टं ॥७॥ अथेति श्लोकद्वयवाक्यं ॥ अथ सुश्रावकस्मिं स्विन्नमालवगुल्मको ॥
सिद्धानामप्रहस्यानां स्वप्नसंगतदाहृतः ॥२०॥ विविक्तवासितां नित्यं शैलकंदरचारिणां द्रुमाः कमलपत्राक्ष ॥
तागीतात्मभावनाः ॥२१॥ गीताउपनिषदर्थसंग्राहकाः श्लोकाः ॥ गीतात्मभावनाः ॥ गीतावर्णिता आत्मभावन
स्वानुसंधानप्रकारायाश्रुताः ॥ तत्र प्रथमः सिद्ध आह द्वितिा द्वद्वयसमायोगात्स्वयानंदनिश्चयः ॥ यस्त्वेस्च
मात्मतत्त्वोऽहं निद्ध्यं दं समुपास्महे ॥२२॥ द्वद्वयसमायोगात् ॥ द्वष्टः पुरुषस्य द्वयेन दृष्टिप्रियेण वस्तुना सम
योगारसंश्लेषाद्धेतोर्यः प्रत्ययानंदे निश्चयः प्रत्ययबुद्धो वानंदाभासः ॥ आत्मतत्त्वोऽहं आत्मनो जीवस्य तत्त्वेन
नभावेनोऽहं आविर्भूतेन तादृगानंदात्मकं स्वमात्मानमेव देवं निबद्धं निश्चलमुपास्महे भावयामः ॥ वांछितार्थ

श्री॥
२०१

प्राप्नोविरितार्थतयावेतस्कपरतेसतिप्रात्सन्फदितआनंदोब्रह्मानंदएवेतिभावः॥द्वितीयमाहृदृष्टिरितिदृष्टृद
र्शनदृश्य॥निद्रष्टाहृकृतआत्मदर्शनेचक्षुरादिव्यापारो॥पहितेदृत्रिज्ञानांदृश्यंतद्विषयः॥तात्रीण्यपितदा
सनयासहैवत्यक्त्वायोदर्शनप्रथमाणासोदर्शनाहृत्रिज्ञानाः॥प्रथममाणासतेसर्वस्मात्पूर्वंतासैवभास्वंतंसर्व
अवृत्तासमंतंआत्मानंसमुपास्महे॥छ॥[illegible]द्रष्टृदर्शनदृश्यानित्यक्त्वावासनयासहैदर्शनप्रथमाणासम
त्मानंसमुपास्महे॥२३॥छ॥द्वयोरितितृतीयः॥द्वयोर्मध्यगतंनित्यंअस्तिनास्तीतिपक्षयोः॥प्रकाशनप्रकाशानांआ
त्मानंसमुपास्महे॥२४॥अस्तिनास्तीतिपक्षयोर्द्वयोरपिमध्यगतंसद्रूपवादस्तितिराकास्त्वाद्भनास्तीतिपक्षद्वयस
धारणं॥प्रकाशानांसौरचंद्रवैद्युतादीनांजडप्रकाशनप्रतीतिहेतुंआत्मानंसमुपास्महे॥छ॥चतुर्थः सशिरस्कमि
ति॥सशिरस्कंहकारादिमशेषाकारसंस्थितं॥अजस्रमुच्चरंतंतंस्वमात्मानमुपास्महे॥२५॥अशेषाकारसंस्थितं॥
सुरनरतिर्यगादिशरीरेषुसर्वेषुअंतर्यामितयास्थितं॥सशिरस्कंसमाख्यातं॥हकारादिहंसमंत्रमजस्रमुच्चरंतंस्व
मात्मानमुपास्महे॥छ॥सर्वाशाःकिलसंत्यज्यफलमदंतेवाप्यतोयेनाशाविषवल्लीनांमूलमालाविलूयते॥२६॥

येन मुमुक्षुणा सर्वाशाः ऐहिकामुष्मिकविषयांस्सर्वान् मनोरथान् संत्यज्य एतदात्मोपासनरूपं फलमवाप्यते।
तेनात्मोपासकेन आशा एव विषवल्ल्यः संतापहेतुत्वात् तासां मूलमालाः मूलान्ततो ज्ञानसंतानो विलूयते छिद्यते
॥ बुधो व्याधितवैरस्यं यः पदार्थेषु दुर्मतिः। बध्नाति भावनां भूयो नरो नासौ स गर्दभः॥२७॥ दुर्मतिरस्य बुद्धिर्यः पदार्थे
षु आधितवैरस्यं व्याधितत्वं प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः वैरस्यं निःसारत्वं बुध्वापि भूयो भावनां बध्नाति असौ नरो न
गर्दभो नेति न॥ ॥ उत्थितानुत्थितानेतानिन्द्रियादीन्पुनः पुनः। हन्याद्विवेकदण्डेन वज्रेणेव हरिर्गिरीन्॥२८॥ स्पष्टं॥
उपशमसुखमाहरेत्पवित्रं शमवशात् समम् एति साधुचेतः। प्रशमितमनसः स्वके स्वरूपे भवति सुखे स्थितिरुत्तमा
चिराय॥२९॥ मुमुक्षुः पूर्वं पवित्रं निर्दोषमुपशमसुखमाहरेत् संपादयेत् ततः संभववशात् उपशमसुखवशेन तत्सामर्थ्या
द्विषयसुखेषु चेतः साधु सम्यक् उपरमम् एति। ततः प्रशमितमनसः पुरुषस्य स्वके स्वरूपे सुखे उत्तमा स्थितिः चिराय
भवति॥ ॥ वसिष्ठ उवाच॥ इति सिद्धगणोद्गीतां गीतां श्रुत्वा महीपतिः। विषादमाजगामाशु भीरू रणरवादिव॥३०॥
परिवारमशेषेण विसृज्य स्वं स्वमालयं। एक एव विवेशाशु मृगेन्द्र इव कन्धरां॥३१॥ तत्रोज्झितजनालोलखमप

ओ॰ ८॥
२०२

पक्षातिसंपन्नाः। आलोकयंल्लोकगतीर्विललापेदमातुरः।३३॥ हा कष्टमिति कष्टासु लोलल्लोकदृशास्वहं। पापा
णोपि वपाषाणा आक्रुगमिबलादहो।३४॥ अपर्यंतस्य कालस्य कोप्ययं शोजीव्यते मया तस्मिन्भावं निबध्नामि धिङ्मा
मथ मजीवि.तं।३५॥ पंचकमेतत्स्पष्टं॥छ॥ कियन्मात्रमिदं नाम राज्यमाजीवितं मम। किमेतेन विनाद्यास्मिंस्तिष्ठामि हत
धीर्यथा।३६॥ कियन्मात्रं अस्वल्पमित्यर्थः।तं अतःकारणादेतेन राज्येन किंचित्प्रयोजनमित्यर्थः। हतधीर्यथा नष्ट
बुद्धिरिव हृष्यैवास्मिन्राज्ये तिष्ठामि॥छ॥ यद्वस्तु यत्र वा रम्यं यदुदारमकृत्रिमं। किंचित्तदिह नास्त्येव किंनिष्ठेयं धृतिर्म
मा।३७॥ यद्वस्तुता विकेरम्यं निर्दोषं उदारं उत्कृष्टं। अकृत्रिमं अकल्पितं। तत्किंचिदिह जगति नास्त्येव मम धृतिः प्रीतिः
किंनिष्ठा किमालंबना॥छ॥ अद्य ये महतां मूर्ध्नि ते दिनैर्निपतंत्यधः। हंत२ चित्तं महत्तायां केव विश्वस्तता तव।३८॥ वि
वेति संबोधनं। शेषं स्पष्टं॥छ॥ ते महाविभवाभोगाः ते सतः स्निग्धबांधवाः। सर्वं स्मृतिपथं प्राप्तं वर्तमाने च का धृतिः।३९॥
क्व धनानि महीपानां ब्रह्मणः क्व जगंति वा। प्राक्तनानि प्रयातानि केयं विश्वस्तता मम।४०॥ कोटयो ब्रह्मणां याताः गताः
स्वर्गपरंपराः। प्रयाताः पांसुवद्भूताः का धृतिर्मम जीविते।७॥ त्रय एते स्पष्टार्थाः॥छ॥ संसाररात्रिदुःस्वप्ने स्मन्ये देहम

ध्व॰ श॰ ८

येत्र मे। आस्थां वेदनुबध्नामि तन्ममास्ति धिगस्थितिं ॥४२॥ संसारएव रात्रिः तमोमयत्वात् तत्र दुःखमूर्च्छा दुःखम

यो देहरूपो त्र मस्तत्र वेदास्था मनुबध्नामि। ममाऽस्थितिम मर्यादां धिगस्तु। ममेयमस्थितिः कष्टेत्यर्थः। अनुभू

शुपयाता स्ते यांति वाद्यापि वासराः। अविनष्टे कस इदस्तु दृष्टो नाद्यापि वासरः ॥४३॥ स्पष्टं ॥छ॥ यन्मध्येयत्र पर्यंते य

द्यापातेमनोरमा। सर्वमेवाऽप वित्रं तत्र विनाशमध्य हा वितं ॥४४॥ मध्ये यौवने मनोरमं देहादि पर्यंते मनोरमं तत्फल

दोआपाते प्रथमं मनोरमं मालती कुसुमादि ॥ श्वस्पष्टं ॥छ॥ श्वः श्वः पापीयसीमेवं स्तुततरीमपि। श्वः श्वः खेदत

रीमति दृष्ट्वा मिहजडो जनः ॥४५॥ अज्ञानेन हतो बाल्ये यौवने वनिताहृतः। शेषे कलत्रचिंताभिः किं करोतु कदा

॥४६॥ द्वयमेतत्स्पष्टं ॥छ॥ सतो सत्तास्थितामूर्ध्नि शब्दरम्यधरम्यता। सुखे दुःखं हि भरदुःखानि किमेकं संश्रयाम्यहं

॥छ॥ सतो विद्यमानवस्तुनः मूर्ध्नि पर्यंते। स्पष्टमन्यत्र ॥छ॥ येषां निमेषणोन्मेषौ जगतां प्रलयोदयौ। तादृशाः पुरुषाः

संति मादृशां गणनेव का ॥४८॥ येषां अस्मादीनां निमेषणोन्मेषौ निद्राप्रबोधौ ॥छ॥ संपदश्च विशि विनाया स्तास्थ

छिन्ने न समताः तत्राप्य पिम हारं जाहंतमन्यमहापदः ॥४९॥ निविवाः संपदोपि प्रियवियोगादिना दुःखितस्य चि

श्रीः ॥

२०३

त्वेन संमंताश्चेरत र्हिम हारेभाः। ता अपि संपदो महत्य आपद इति। अन्ये दुःखितेमनसि सर्वमसह्यमिति न्यायात्॥
७॥ आपदोपि विचित्रायास्ताश्चेन्मनसि समताः। तन्ना अपि महारंभा मन्येमनसि संपदः॥५॥ विचित्रा द आपदोपि मं
हृदय तिरस्कृतया चित्तेन समताश्चेन्नतर्हि ता अपि संपदो मन्ये॥७॥ संसार एव दुःखानां सीमांतः किल कथ्यते। तन्म
ध्यकपतिते देहे सुखमासाद्यते कथं॥५२॥ स्पष्टं॥७॥ सल्लांकुरशाखात्मफलपल्लवशालिनः। अस्य संसारवृक्षस्य मनो
मूलमिति स्थितं॥५३॥ सहस्रसंख्यैरंकुरादिभिः शालते यस्तस्य। तत्रांकुरा रागद्वेषादयः। शाखाः पुत्रादयः। आ
त्मा देह एव स्कंधः। फलानि सुखदुःखानि। पल्लवास्तद्वृत्तयः॥७॥ संकल्पमेव तन्मन्ये संकल्पोपशमेन तं। शोषयामि यथा
शोषमेति संसारपादपः॥५४॥ प्रबुद्धोस्मि प्रबुद्धोस्मि दुष्टश्चोरो मयात्मनः। मनो नाम निहन्म्येनं मनसास्मि चिरं हृतः॥५५॥
द्वयमेतत्स्पष्टं॥७॥ एतावंतमिमं कालं मनो मुक्ताफलं मम। अविद्धमासीदधुना विद्धं तद्गुणमार्हति॥५६॥ अविद्धमि
ति। विद्धं सुशिक्षितं। गुणग्रामादिकं। अन्यत्र विद्धं छिद्रितं। गुणं ग्रंथनतंतुं। शेषं स्पष्टं॥७॥ विबुधैः साधुभिः स्विह रंध्रं स
मुप्रबोधितः। आत्मानमनुगच्छामि परमानंदसाधनं॥५७॥ स्पष्टं॥७॥ अयमहमहमात ततममेति स्फुरितमपास्य बला
दसत्यमंतः। रिपुमतिमलिनं मनो निहन्मि प्रशममुपेमि न मोक्ष्केते विवेक॥५८॥ अयमहमिदं ममेस्य हंममालिम

भ्यां बलाद्दंतः स्फुरितं आततमसस्य समपास्यातिबलिनं रिपुं मनो निहन्मीत्यवचयः ॥७॥ शेषं स्पष्टं ॥७॥ वसिष्ठ उवाच ॥ इ
ति संचिंत्य जनकस्तूष्णीमेव बभूव ह । शांतचापलचेतस्त्वात् स्थित्वा प्रतिकर्मार्पितोपमं ॥८॥ तूष्णीमथ चिरं स्थित्वा जनको
जनजीवितो व्युत्थितश्चिंतयामास मनसा समशालिना ॥९॥ हृदयमेतत्स्पष्टं ॥७॥ किंतूपादेयमस्तीह यत्नात्संसाधया
मि किं । स्वतः स्थिरस्य शुद्धस्य चित्तका मेऽस्ति कल्पना ॥१०॥ स्वत एव शुद्धस्य निष्कलंकस्य स्थिरस्य चिद्रूपस्य चित्ते मे का क
ल्पनास्ति न किं विकल्पनीयमित्यर्थः ॥७॥ नाभिवांछाम्यसंप्राप्तं संप्राप्तं न त्यजाम्यहं । स्वस्थ आत्मनि तिष्ठामि यन्ममास्ति
तदस्तु मे ॥१२॥ वसिष्ठ उवाच ॥ इति संचिंत्य जनको यथाप्राप्तां क्रियामसौ । असक्तः कर्तुमुत्तस्थौ दिनं दिनपतिर्य
था ॥१३॥ स भविष्यन्नानुसंधत्ते नातीतं चिंतयत्यसौ । वर्तमाननिमेषं तु हसन्नेवावतिष्ठति ॥ हृदयमेतत्स्पष्टं ॥७॥ स्वविचा
रवशेनैव तेन स्तामरसेक्षण । प्राप्तं प्राप्यमशेषेण राम नेतरयेहया ॥१४॥ तेन हेतुनाऽशेषेण सर्वेणापि मुमुक्षुणा स्व
विचारैकवशेनैव प्राप्यं परं वस्तु प्राप्नोति इतरेहया न क्रियांतरेण न प्राप्नोति ॥७॥ शुद्धया निजया बुद्ध्या प्रज्ञयैव वयस्यया । पदम
साद्यते राम न मनः क्षिपयान्यया ॥१५॥ यत्नएव यत्नः क्रियते बाह्यार्थोपार्जने जनैः । स एव यत्नः कर्तव्यः पूर्वं प्रज्ञाविवृद्धये
॥१६॥ सीमांतं सर्वदुःखानामापदां कोशमुत्तमं । बीजं संसारवृक्षाणां प्रज्ञामांद्यं विनाशयेत् ॥१७॥ चिंतामणिरियं प्रज्ञा

श्री॥
२०४

383

हृत्कोशस्था विवेकिनः। फलं कस्य लतैवैषा विंतितं संश्रय स्तुति। १८। विवेकिन सँमे स्पृष्टं आशमाशा गुणोत्थि
तः। दोषान परिखीवं ते सन्नह्म निवसायकाः। १९। पिधानं परमार्कस्य जडात्मा वितितोसितः। अहंकाराम्बुदो मत्त
प्रशावातेन न पास्यते। २०। पदमतुलमुपेत्य मिच्छताद्धैः प्रथममियं मितिरेव लालनीया। फलमखिलमभिलषितं कुत्र पीव
स्येन प्रथमतरं न तुकृष्यते धरैव। २१। इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गु
सुखप्रकाशपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृते वासिष्ठविवरणे संसारतरणि नाम्नि उपशम प्रकरणे जनकोपाख्या
नं नामैकोनविंशतिः सर्गः। १९। ॥ छ॥ ॥वसिष्ठ उवाच॥ पूर्वमाकाशफलपातवदनाकस्मिकसिद्धगीत
कर्णनाज्जनकस्य चित्तोपशान्तिरुक्ता। इदानीमतीतानेकजन्मानुस्मरणद्वारेणात्मावबोधनाच्चित्तस्योपशमः
पुण्यपावनाख्यानेन निरूप्यते। तत्र तावच्चित्तोपशमोपायेनुपदिशन्ति मुहृष्य इत्यादिना। वसिष्ठ उवाच। मुहृष्यो
मोहबीजानां हृष्यो विविधापदां। हृष्यः क्षेयो यां तिहृष्टे तस्मिन्परावरे। १। मुहृष्यो बीजावापहेतवः। ॐ चितानुव
यः क्रोशः। हृष्योदर्शनहेतवः। ॐ हृष्योर्भ्रान्तयः। मुहृष्यो हृष्य इति विहृदयमपि ॐ हृष्टि विशेषणं द्रष्टव्यां। छ। नित्य

384

मात्तविचारस्यपश्यतश्चंचलंजगत्राजनकस्येवकालेनस्वयमात्माऽसीदत्तिशानदैवंनचकर्माणिनधनानिन
बांधवाः।शरणंभवभीतानांस्वप्रयत्नाद्दतेनृणां।३।अयमेवाहमित्यस्मिन्संकोचेविलयंगतेसमस्तभुवनव्यापीवि
स्तारउपजायते।४।त्रयमेतत्स्पष्टं।छ।अयमेवाहमित्यस्यानिशायाउदितेक्षयेस्वयंसर्वगतःस्फारःस्वालोकःसंभव
र्तते।५।अयंदेहपरिमितएवाहंइत्येवंरूपायाऽहंकृतिःसेवनिशातमोमयत्वात्तस्याःक्षयेउदितेसतिसर्वगतः
स्फारःस्वालोकआत्मतत्वज्ञानंसंभवर्त्तते।छ।उपादेयानुपतनंहेयैकांतविवर्ज्जनंयदेतन्मनसोरामतद्विधंवि
द्धिनेतरत्।६।अत्रपामरदृष्ट्याहेयोपादेयविभागइतिउद्दिष्ट्वाशेषंस्पष्टं।छ।मारवेदंभजहेयेषुमोपादेयपरोभवाहे
यादेयदृशोस्त्यक्ताशेषस्थःसुस्थितोभव।७।शेषस्थःसमदृष्टोस्थितः।छ।समदृष्टोस्थितस्यलिंगमाहतानुणाना
हनिरिति।एतत्श्लोकद्वयंवाक्यं।निराशतेदंमेभूयाद्दितिभाविविषयद्वैतेहलानिवृत्तिः।निर्भयतासर्वभूतात्मभयप्र
दानात्स्वस्यभयनिवृत्तिः।८।निराशतानिर्भयतानित्यतासमताज्ञता।निरीहितानिष्क्रियतासौम्यतानिर्विकल्प
ता।८।धृतिर्मैत्रीमनस्तुष्टिःमृदुतामृदुभाषिता।हेयोपादेयनिर्मुक्तेज्ञेतिष्ठंत्यपवासनं।९।निराशताइदंमेभूया

श्री।।
२०५

दिति भाविविषयतृष्णानिवृत्तिः। निर्भयता सर्वभूतभयप्रदानात्स्वस्य भयनिवृत्तिः। निस्पृहता देहातिरिक्त नित्या
त्मभावः। समता परिपूर्णदृष्टिः। ज्ञता ज्ञाननिष्ठता। निरीहता उपादाय पिंडाप्रवृत्तिः। निष्क्रियता अनिहस्यापि अवि
क्रिया। सौम्यता आल्हादकत्वं। निर्विकल्पता एकाग्रचित्तत्वं। धृतिः धैर्यं चलता। मैत्री सर्वत्र मित्रभावः। मनस्विहि
र्यथा लाभपरितुष्टता। मृदुता अनिष्ठुरचित्तत्वं। मृदुभाषिता प्रियंवदत्वं। ६। गृहीतेति श्लोकद्वयं वाक्यं। गृहीत
तृष्णा शफरी वासनाजालमाविलं। संसारवारिविस्तृतं चिंतातंतुभिराततं। ७। अनया तीक्ष्णया तात छिंधि बुद्धि
शलाकया। मनसेवमनच्छिन्नांकुवारेणैव पादपं। ८। संसारवारिसंसारजले विस्तृतं चिंताभिरेव तंतुभिराततं विस्तृ
तं। गृहीता तृष्णा एव शफरी येन तद्वासनाजालं तीक्ष्णया बुद्धिशलाकया छिंधि। वा यथा वातसमूहेन अंबुदं
अंबुदसंबंधि जलं समूहमिव छिन्नान्तरे पदेति संबंधः। ७। आपदं पावनमासाद्य सद्य एव स्थिरो भवास्य स्पष्टं। ८। अतिष्ठं नाल्व
न्यसंजात्य न्निःस्वपन्नुस्य तेन्य तत्र। असदेवेदमित्यं तन्निश्चित्य आस्थां परित्यज। ९। सर्वावस्थास्वपि जगतोऽसत्त्वं निश्चि
त्य तत्र आस्थां परित्यजेत्यर्थः। शेषं स्पष्टं। ९। मनः प्रकृत्यैव जडं चित्तत्वमनुधावति। मांसगर्द्धेन मार्जारो वनेष्वग प्रति
यथा। १०। हृतद्विपे सिंहं मांसलोभात् चित्स्वरूपमनुधावतीत्यर्थः। स्पष्टमन्यत्। १०। सिंहवीर्यवशात्स्तब्धं मांसपंके

तुनोहरेः। विद्यार्यवशात्तः प्राप्तं दृश्यमाश्रयतेनमः।१४॥ यथा स्वतोऽसमर्थोपि सृगालादिः सिंहमनुस्मस्तु मां
संयुक्तो। तद्वन्मनः स्वयमपि चिच्छायासंक्रांत्या विषयग्रहणसमर्थं भवतीत्यर्थः। दृश्यमाश्रयसीदं चेत्तत्स चित्तो
सि बंधवान्। दृश्यं संत्यज्य सीदं चेत्तदचित्तोसि मोक्षवान्॥१५॥ नाहं ज्ञेयमितिध्याय दृश्याश्रय एव सचित्त
त्वं बंधहेतुश्च दृश्यत्याग एवाचित्तत्वं मोक्षहेतुत्वमित्यर्थः।१६॥ नाहं ज्ञेयमिति ध्यायं स्तिष्ठ त्वमचलाचलः। अनंता
काश संकाश हृदयो हृदयेश्वरः।१६॥ आत्मनो परिच्छिन्नतां जगतोऽसत्त्वं च ध्याय गिरिरिव स्थिरो भव। अनंतके
शवन्निर्मलहृदयो हृदयेश्वरस्तिष्ठ।१७॥ आत्मनो जगतश्चांतर्दृग्दृश्यदशांतरे। दर्शनाख्यं स्वमात्मानं सर्वदा भा
वय त्वं भवान्॥७॥ आत्मनो जगतश्चांतर्मध्ये यद्दर्शनं तत्र दृग्दृश्यदशांतरे वर्त्ततेऽदृग्दशांचापचिन्मात्ररूपेण वर्त्तते।१८॥
अनुमेवार्थमंग्यंतरेणाह स्वाद्यैति श्लोकद्वयेन। स्वाद्यस्वादकसंत्यक्तं स्वाद्यस्वादकमध्यगं। स्वादनं तत्स्थितं
ध्यायेत्परमात्ममयो भव॥१९॥ रामानुभवनीयस्य तथानुभवितुः स्वयं। अवलंब्य निरालंब्यं वै मध्यं मध्ये स्थिरो भव
॥२०॥ स्वाद्यं रसनीयं पानादि। स्वादको रसयिता। तयोर्मध्यगं। ताभ्यां कर्तृकर्मभ्यां संत्यक्तं। केवलमनुपहितं यत्स्वा

द्वे ८

श्री
२०६

रूपं

दनेरसानुभूतैव स्क्तत्र ध्यायन्परमात्ममयो भव ॥ अनुभवनीयस्योपभोग्यस्य कांतादेरनुभवितृरूपभोक्तृस्व
निरालंबकर्तृकर्मभावासंस्पृष्टमध्यमानुभवरूपं अवलंब्य तत्र मध्ये स्थिरो भव ॥ ७ ॥ एतामहंभावमयीमपुण्यां
छित्वानहंभावशलाकयैवास्वभावनां स्वभवांतभूमौ भवाभिशांताखिलभूतभीतिः ॥ अहंभावमयीमेतां स्व
स्वभावनाम नहंभावशलाकया नाहमस्मीति यो भावः तयैव शलाकया छित्वा प्रशांताखिलभूतभीतिः सन् भवां
तभूमौ संसारस्य पारे भव ॥ ७ ॥ रामउवाच ॥ अतिगंभीरमेवैतत्त्वद्वचनं तवाद्य हंकारत्यजनं मां गृहाणेति द्व
क्षिमां ॥ २१ ॥ स्पष्टं ॥ ७ ॥ यद्यहंकारसंत्यागं करोमि तदिमं प्रभो त्यजामि देहनामानं संनिवेशमशेषतः ॥ २२ ॥ अभिमा
निकबाह्यदेहबंधस्याहंकारपरित्यागे देहत्याग एव स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥ स्पष्टं ॥ ७ ॥ ध्येयनेयनाम्नोर्वासनात्यागयोर्मध्ये
प्रथमस्य लक्षणमाह अहमिति श्लोकत्रयेण ॥ अहमेषां पदार्थानां एते च मम जीवितं नाहमेभिर्विना किंचिन्न मे
तैर्विना किल ॥ २३ ॥ आत्मनो देहादिभिः परस्परसंबंधाभिमानरूपं अहंकारं विचारपूर्वकं मनसा सहस्य त्यक्त्वा
देहादेः पदार्थस्य मम च न कश्चित्संबंध इति भाविते सति अंतः शीतलया रागद्वेषरहितया बुद्ध्या क्रियाः कुर्वतो
२ इसंतनिश्चयं ध्येयोत्यक्त्वा विचार्य मनसा सह ॥ नाहं पदार्थस्य न मे पदार्थ इति भाविते ॥ २४ ॥ अंतः शीतलया बुद्ध्या कुर्व
तो लीलया क्रियाः ॥ यो नूनं वासनात्यागो ध्येयो राम सकीर्तितः ॥ २५ ॥ शो ॥ धु ७ प्पी २

यो वासनात्यागः सोऽयं ध्येयः प्रकीर्तितः ॥ छ ॥ द्वितीयं वासनात्यागं लक्षयन्ति सर्वमिति । सर्वं सर्वकया बुद्ध्या यं कृत्वा
वासनाक्षयं । उत्सृजति निर्ममो देहं ज्ञेयो सो वासनाक्षयः ॥२६॥ समस्तया भेदरहितया बुद्ध्या यं वासनाक्षयं कृत्वा नि
र्ममो निर्गताहंममभावः संन्यस्तलयेवयस्तिष्ठति ध्येयसंत्यागी स जीवन्मुक्त उच्यते । निष्फलकलनां त्यक्त्वा वा
सनां स्थूलसूक्ष्मकारणभेदेन त्रिविधमपि देहं जहाति त्यजति । असौ वासनात्यागो ज्ञेय इत्युच्यते ॥ छ ॥ उक्तत्याग
द्वयमपि जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योर्विसृज्यते श्लोकद्वयेनाहमित्यादिना । अहंकारमयीं त्यक्त्वा वासनां लीलये
व यः । तिष्ठति ध्येयसंत्यागी स जीवन्मुक्त उच्यते ॥२७॥ निर्मूलकलनां त्यक्त्वा वासनां यः समं ततः । ज्ञेयत्यागमयं
विद्धि मुक्तं तं रघुनंदन ॥२८॥ द्वावेतौ राघव त्यागौ समौ मुक्तपदे स्थितौ । द्वावेतौ ब्रह्मतां यातौ द्वावेतौ विगतज्वरौ ॥२
९॥ अयमेतस्य पद्यः ॥ छ ॥ आपतत्स्वित्यादिना श्लोकचतुष्टयेन जीवन्मुक्तलक्षणमाह । आपतत्सु यथाकालं सुखदुःख
षु नारतः । न हृष्यति ग्लायति यः स मुक्त इति कथ्यते ॥३०॥ ईप्सितानीप्सिते न स्तो यस्यांतर्वर्तिदृष्टिषु । सुषुप्तवद्यश्च
रति स मुक्त इति कथ्यते ॥३१॥ हर्षामर्षभयक्रोधकामकार्पण्यदृष्टिभिः । न परामृश्यते योंतः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥३
२॥ सुषुप्तवत्स्वशान्तभाववृत्तिना स्थितं सदा जाग्रतियेन चेतसा । कलान्वितो विधुरिव यः सदा मुदा निषेव्यते मुक्त इ

श्री॥
२०७

२३६

389

तीहसंस्मृतः ॥३३॥ वस्तु दृष्टिषु दृष्टानिष्टदर्शनेषु ॥ अमर्षो ग्राक्रांतिरूपा ईर्ष्या ॥ क्रोधः परनिकादिभिर्मतं सः प्र
ज्वलनं ॥ कामो भिलाषः ॥ कार्पण्यं दैन्यं ॥ येन मुक्तुकृपणा ॥ जो ग्रहदशायामपि सुषुप्तावस्थायामिव प्रशमितभावहत्ति
नानिवृत्तविषादादिभावहत्तिना च्चेतसा ॥ उपालक्षितेन स्थितमित्यन्वयः ॥ ७ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ बाह्यार्थवासनो —
ना हृद्याबद्धेति राघव ॥ सर्वार्थव्यसनोन्मुक्ता हृद्यामुक्तेति कथ्यते ॥ ३४ ॥ बाह्यार्थव्यसनतो — ना बाह्यवस्तो ॥ वासनाभि
र्ध्येयेष्टा ॥ शेषं स्पष्टं ॥ ७ ॥ हृद्याखरूपमाहृदमिति ॥ इदमस्तु ममेत्यंतर्येषां राघव भावना ॥ तां हृद्यां शृंखलां विद्धि कल
नां च महामते ॥ ३५ ॥ तां हृद्यां शृंखलां विद्धि कलनां चेति सेव भावना हृद्या सेव बंधो बंधहेतुश्चेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तामेतां स
र्वभावेषु सत्त्वसत्सु च सर्वदा ॥ संत्यज परमोदारं पदमेति महात्मनां ॥ ३६ ॥ बंधास्थामथ मोक्षास्थां सुखदुःखदृशामपि
॥ त्यक्त्वा सदसदास्थां च तिष्ठाक्षुब्धमिवाब्धिवत् ॥ ३७ ॥ द्वयमेतत्स्पष्टं ॥ ७ ॥ अन्यैश्चेत्यादिना श्लोकषट्केन चतुर्विधमहंका
रमाह ॥ अन्यश्च्वराममनसि पुरुषस्य विचारिणः ॥ जायते निश्चयः साधोस्फारो कारश्चतुर्विधः ॥ ३८ ॥ आपादमस्तक
महं मातापितृविनिर्मितः ॥ इत्येको निश्चयो राम बंधायासद्विलोकनात् ॥ ३९ ॥ अतीतः सर्वभावेभ्यो बालाग्रादप्य
हं तनुः ॥ इति द्वितीयो मोक्षाय निश्चयो जायते सतां ॥ ४० ॥ जगज्जालपदार्थात्मा सर्वमेवाहमक्षयः ॥ तृतीयो निश्चयश्चे

मोक्षायैव रहस्यमा॥७॥ अगम्यास दिदं शून्यं शून्यव्योमसमं सदा॥ एवमेव चतुर्थोपि निश्चयो मादृशि ह्यो॥८॥ ए
तेषां प्रथमः श्रोतव्यस्त्याबंधयोग्यया॥ शुद्धस्त्वात्रयः स्व॥ जीवन्मुक्तविलासिनः॥९॥ तत्राद्यः पादमस्तकमिति
प्रथमः। सर्वातीतः परमस्तत्त्वोऽहमिति द्वितीयः। सर्वात्मकोऽमिति तृतीयः। ब्रह्ममिति जगदितिव सकलं शून्य
मेवाऽतो व्योमवत्सर्वविकल्पातीतोऽहमिति चतुर्थः।८ एतेषां मध्ये प्रथमो बंधयोग्यस्त्वात्प्रोतव्यो बंधायैवाऽ
न्ये तु त्रयः शुद्धस्त्वात् चिंतनीयाः जीवन्मुक्तेष्वेव विलसंति॥७॥ उपादेयेष्वपि त्रिषु सर्वात्माऽहमिति निश्चयः श्रेयानि
त्याह सर्वमिति। सर्वमात्माऽहमेवेति निश्चयो महामतेः। तमादाय विषादाय न भूयो याति ते मतिः॥१०॥ सर्वम
हं चात्मैवेति यो निश्चय इत्यन्वयः। इतरत्समानं॥७॥ शून्यवादशंकानिरासाय शून्यमित्यादयः श्लोकाः कथंवि
दात्मपर्याया इत्याह शून्यमिति। शून्यं प्रकृतिवेदीति ब्रह्मविज्ञानमित्यपि। शिवः पुरुष ईशानो नित्यमात्मेतिक
थ्यते॥११॥ तत्र निराकारत्वाच्छून्यं। परादेवतात्वात्। जगदुपादानत्वात्प्रकृतिः। विविधविक्षेपहेतुत्वान्माया। बृंहणत्वाद्
ब्रह्म। विशुद्धज्ञानरूपत्वाद्विज्ञानं। कल्याणरूपत्वाच्छिवः। पूरकत्वात्पुरुषः। ईशितृत्वादीशानः। इत्येवमात्मैव नित्यं
कथ्यते॥७॥

उपादार

श्री॥
२०८

वताद्वैतसमुद्रे जगन्निर्माणलीलया परमात्ममयी शक्तिरद्वैतेन विजृंभते ॥४५॥ द्वयोर्भावो द्विता द्वितै
व द्वैतं भेद इति यावत् । द्वैतं च अद्वैतं च तयोः समुद्रे दोमेलनं च ततः प्रकारे यज्जगन्निर्माणरूपा लीला तया एतद्भू
तापि परमात्ममयी शक्तिः चिच्छक्तिरद्वैतेन सर्वत्र सच्चिदानंदस्वात्मनः स्वरूपस्य विच्छेदादभिन्नेव विजृंभ
ते प्रकाशते तत रागादिष्वपि समुद्रस्यैकमिवेति भावः । तत्र कार्यकारणयोः क्वचिद्द्वैतं वैमे प्रतीयते । यथा गो
मयाद्वृश्चिको जायत इत्यत्र क्वचिद्द्वैतं यथा सुवर्णकटकमुकुटादि । क्वचिद्द्वैताद्वैतं यथा क्षीराद्दध्यादि ॥४६॥ पाली
ये परकीये च सर्वस्मिन्नेव सर्वदा । नष्टे चोपचिते तत्कार्ये सुखदुःखे ग्रहो न मा ॥४७॥ सर्वातीतपदालंबी पूर्णेंदुशि
शिराशयः । नोद्वेगी न च तुष्टात्मा संसारे नावसीदति ॥४८॥ समः शत्रौ च मित्रे च दयादाक्षिण्यसंयुतः । आत्मकर्मैक
रो नित्यं संसारे नावसीदति ॥४९॥ व यमतत्परः ॥ नाभिनंदति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति । ईहितानीहिते
मुक्तः संसारे नावसीदति ॥५०॥ यः खलु मुमुक्षुः प्राप्तसुखं तत्साधनं च नाभिनंदति । नानुमोदते । दुःखं तत्सा

यं॰ २

घनंच प्राप्तं न द्वेष्टि इष्टे विनष्टे न शोचति। अप्राप्तमिष्टं नूकांक्षति। तस्मादीहितानीहितैर्विरहितानिष्टैः सुक्तः
सगुमान्संसारेनावसीदति। जन्मादिदुःखैर्न विद्यते॥ छ॥ सर्वस्यामिमतं वक्ता चोदितः पेशलोक्तिमान्। आशयज्ञ
स्वाप्ततानां संसारेनावसीदति॥५१॥ स्वभावतः पेशलो क्तिमान् मृदुभाषी चोदितः किमीहितमिति परेश्चोदि
:षथ्यानिषधाद भिमतमिति द्वितीया। उच्यते। अभिमतत्वेन निश्चयः कथमित्यत्राह आशयज्ञ इत्यादि। आप्तानां
मिति आशयो भिप्रायः॥ छ॥ पूर्णामिति श्लोकषट्केन जीवन्मुक्तव्यवहारमाह। पूर्णां दृष्टिमवष्टभ्य ध्येयत्य
गविलासिनं॥ जीवन्मुक्ततया स्वस्थो लोके विहर राघव॥५२॥ अंतः संत्यक्तसर्वाशो वीतरागो विवासनः
बहिः सर्वसमाचारो लोके विहर राघव॥५३॥ उदारः पेशलाचारः सर्वाचारानुवृत्तिमान्॥ अंतः सर्वपरि-
त्यागी लोके विहर राघव॥५४॥ अंतर्नैराश्यमादाय बहिराशोन्मुखेहितः॥ बहिस्तप्तोंतराशीतो लोके विह
रराघव॥५५॥ छ॥

ग्रंथा २०४

१३८

बहिः कृत्रिमसंरंभो हृदि संरंभवर्जितः । कर्ता बहिरकर्तांतर्लोके विहर राघव ॥ ५६ ॥ त्यक्ताहंकृतिराश्वस्तमति
राकाशशोभनः । अगृहीतकलंकांको लोके विहर राघव ॥ ५७ ॥ ध्येयत्यागविलासिनी ॥ सर्वोक्ताहंकाररूपवासना
त्यागो ध्येयत्यागः तेन विलासिनी परिस्फुरंती पूर्णा दृष्टिं ब्रह्मदृष्टिमित्यर्थः । अंतरिति । भाविन्यभिमतप्राप्ताववर्त
मानेरागः भूते यासनात्तत्त्विंतया रहितः । बहिरिति । कृत्रिमसंरंभः कल्पितरागद्वेषादिविकारः । हृदि संरंभवर्जि
तः निर्वासनत्वान्निर्विकारः त्यक्तेति । अगृहीतकलंकः अगृहीताः कलंकाश्चयेन तत्र कलंको मनोदोषाः अं
कास्तद्व्यावृत्तिहेतवो लांछनानि ॥ उदार इति । पेशलाचारो मृदुव्यवहारः सर्वाचारादिवृत्तिमान् सर्वेषामाचार
मनुवर्त्तमानः अनुमोदमान इत्यर्थः । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्निति न्यायात् ॥ अंतरिति । बहि
राशोन्मुखवृत्तिः । आशानुकूलवृत्तिः ॥ ७ ॥ इतरसमाने ॥ ७ ॥ अयं बंधुः परश्चायं अयं चाहमयं तु वा न इति मिथ्या
दृशो राम विगलं तु तवाधुना ॥ ५८ ॥ अयं बंधुः अयं तु परः अयमेवाहं अयं तु न वा इति मिथ्या दृशो ये दृष्टयो जाता
अधुना विगलं तु अधुना ब्रह्मरहस्यतत्त्व विगलंतु विनश्यंतु ॥ ७ ॥ अयं बंधुरयं नेति गणना लघुचेतसां । उदारचरितमा

नां तु वसुधैव कुटुंबकं ॥५॥ लघुचेतसां परिलघु निपरिच्छिन्ने स्वात्मस्वरूपे चेतो येषां तेषामेवायमेव बंधुरयं ।
नेति गणना विशिचारणा भवेत् ॥ उदारचरितानां उदारे महति परिपूर्णब्रह्मणि चरितं निष्ठा येषां तेषां ब्रह्मनिष्ठानां तु
नर्वसुधैव अपंचः । सर्वोपि कुटुंबकं भोगायकरणद्रव्यमित्यर्थः ॥६॥ विविधजन्मशताहितसंस्तवैर्मे जगति बंधु
रबंधुरिति ह्रूणं ॥ भ्रमदशैव विवल्गति वस्तुतः त्रिभुवनं चिरबंधुप्रबंधपि ॥८॥ विविधैः सुरनरतिर्यगादिरू
पैः जन्मशतैराहितं संभ्रमे विरचित विपर्यासे अस्मिं जगति बंधुरयं वृ मे अयं तु नरबंधुरिति ईहूणं भ्रमदशैव के
वलं विवल्गति ॥ भ्रांतिदशा स्फुरणमेवावस्तुतः । त्रिभुवनं विचार्यमाणं बंधुरपि स्यादबंधुरपि स्यात् राजन्मभे
दापेक्ष्या संबंधानामनियमादिति भावः ॥७॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ भ्रात्रोः त्रिपथगातीरसंवादं मु
निपुत्रयोः ॥९॥ अस्त्यस्य जंबुद्वीपस्य कस्मिंश्चिद्दिक्कुंजके । वनप्रहमहोत्तुंगो महेंद्रो नाम पर्वतः ॥१०॥ तस्यैक
देशे वितते रम्ये सानौ नाम मनोरमे । आसीदभ्युत्तज्ञानस्तपोराशिरुदारधीः मुनिर्दीर्घतपा नाम तपोमूर्तिमिवास्थि
तो मुनेर्बभूवतुस्तस्य पुत्रौ द्वाविंदुसुंदरौ ॥११॥ पुण्यपावननामानौ द्वौ कचाविव वाक्पतेः । स ताभ्यां सह पुत्राभ्यां

श्री०
२७०

विरकालमुवासह॥६८॥ अथकालेतयोस्तस्य गुरुयोर्ज्ञानिवान्नुअक्षराग्रुण्यनामा तयोर्ज्येष्ठोगुणश्रेष्ठ स्वराघव

॥६९॥ श्लोकषट्कोसौस्पष्टार्थः॥ आपावनोऽर्हप्रबुद्धोऽक्षर पूर्वसंध्यांबुजंयथा॥ मौरव्यादितिगतोनाप्तपदोदोलामि

वास्थितः॥६७॥ पूर्वसंध्यांबुजं प्रभातसंध्यायां अंबुजं तद्वदर्हप्रबुद्धः॥ मौरव्यादि अयं ताइभावात्॥ अतिगतः अतिक्रांतः

अनाप्तपदः अप्राप्तब्रह्मनिष्ठः॥७॥ ततइतिश्लोकद्वयंवाक्यं ततोहृत्यकलितकालेकलितकारणेरतिमुत्क

ज्य॥ ॐ संसाराज्जराजर्जरजीवितः॥६८॥ कल्लनापद्मिनीनीडं देहं दीर्घतपामुनिः॥ जहौगिरिगुहागेहे भारं वैपथिको

यथा॥६९॥ कलितकारणे कलितानि प्रेरितानि जन्मादिकारणानि येनतस्मिन्॥ कल्लनापद्मिनीनीडं कल्लना

अहंकृतिः सैवपद्मिनीनी तस्यानीडं स्थानं॥ वैवधिको वीवधप्रसारयष्टिः तद्वाहकः॥७॥ प्रशांतकल्लनारंभं कल्लनाबं

धहेतवः॥ वेत्यमुक्तं विदास्पदं॥ पदंजगाम नीरागं गंधव्यपगंधइवांबरे॥७०॥ प्रशांतकल्लनारंभं कल्लनाबंधहेतवः सं

कल्यादयः प्रशांतः कल्लनामोनोरंभोयस्मिन् तत्॥ वेत्यमुक्तं विदास्पदं॥ वेत्यमुक्ता या विशुद्धा यास्थित आस्पदं प्र

तिष्ठारूपं नीरागं पदं रागादिरहितं कैवल्यं जगाम॥ गंधव्यपगंधोऽबरमिव गंधव्यपगंधो दिग्गुरुलबंधात्तिर्गतोऽबरं व्याप्नोति।

पितर्युपरते तस्मिन् ऊर्ध्वदेहिककर्मणि। पुण्य एव स्थितो व्यग्रः पावनो दुःखमाययौ ।७१। शोकोपहतचित्तोऽसौ
भ्रमन्काननवीथिषु। ज्यायांसमनपश्येव पावनो विललाप ह ।७२। अथोर्ध्वदेहिकं कृत्वा पितुः परमधार्मिकः।
आययौ विपिने पुण्यः पावनं शोकलालसं ।७३। पुण्य उवाच। किं घनं तपनं शोकं नयस्यांध्यैककारणं। पिता त
व महाप्राज्ञः गतः अज्ञावतां वरः ।७४। स्वामेव परमामात्मपदवीं पदवीं मोक्षनामिकां। स्वभावमभिसंपन्नो किं पित
र्यनुशोचसि ।७५। मातापितृसहस्राणि समतीतानि तेस्तु ताभुव बांधववृंदानि जातो जन्मनि जन्मनि ।७६। शोचनीय
यदि स्नेहान्मातापितृसुताः सुतात तदतीतान्न शोच्यंते किमज्ञ त्वं सहस्रशः ।७७। सप्तकमेतत्स्पष्टं ।७। अज्ञानवि
स्तीर्णमरौ विलोलं भ्रुगाभ्रुजैः स्पंदमयैस्तरंगैः। स्ववासनातापमरीचिवारि परिस्फुरत्येतदनंतरूपं ।७८। अज्ञा
नमेव विस्तीर्णा मरुदेशः तत्र स्ववासनातापमरीचि स्ववासनैव तापः तेन कल्पितं मरीचिरूपं वारि एतज्जगत् भ्रु
भ्रगुस्पंदमयैस्तरंगैर्भरनंतरूपं सत् परिस्फुरति ।७। पुण्य उवाच। बंधुमित्रसुतस्नेहद्वेषमोहदशामयः। स्वसंज्ञ
मात्रकेणैव प्रपंचोऽयं वितन्यते ।७९। स्पष्टं ।७। बंधुत्वे भावितो बंधुः परत्वे भावितः परः। विषामृतदशैवेह स्थिति भी

श्री०
२९१

१२०

पत्वे३

सौ२

वनिबंधिनी ॥८॥ मृषा हृतदेहैव तत्र परत्वात् परत्र भावनारूपा स्थितिर्विषदेहैव बंधुत्व भावनारूपा त्वमृत
देहैव भावनिबंधनी भावो भावना तया निबध्यत इत्यर्थः ॥छ॥ एकत्वे विद्यमानस्य सर्वगस्य किलात्मनः । अयं बंधु
परश्चायं इत्येकलनाकृतः ॥८॥ विद्यमानस्य परमार्थस्य सतः सर्वगस्यात्मनः एकत्वे अद्वितीये सति अयं बंधुरयं पर
इत्यसौ कलना कल्पनाकृतः ॥छ॥ रक्तमांसास्थिसंघाताद्देहाद् देवास्थिपंजरात् । कोऽहं स्यामिति चित्तेन स्वयं बुद्ध्वा
विचारय ॥८२॥ यद्यपि नायं देवी हे वत्स आत्मा रक्तमांसादिसंघात् तद्रूपत्वात् । तथापि तथाभूतात् देहाद् देवाराध्य कोऽहं
स्यामिति विचारयेत्यर्थः ॥छ॥ आस्तामयं विचारप्रयासः । इयमिह पारमार्थिकी हे हिरालंब्यतामित्याह दृष्ट्येति
दृष्ट्या तु पारमार्थिक्या न कश्चिद् बंधनवान् पाप्यहं । मिथ्याज्ञानमिदं पुण्यपापवानस्मीति वत्सात्ति ॥८३॥ पारमार्थिक्या पर
मार्थपर्यालोचनप्रवण्यया दृष्ट्या परामृश्यमाने त्वमिति न कश्चिदित्यर्थः । अहमित्यपि न कश्चित् किंतर्हि मि
थ्याज्ञानमेवेदं पुण्य इति पावन इति वत्सास्ति स्फुरिति । पुण्योऽहं पावनश्चास्मीति मिथ्याज्ञानकल्पितत्वात् भ्रांतिरे
वेत्यर्थः ॥छ॥ बहवो बंधुस्ते सुपुण्यास्तु स्थलीषु मृगयो नित्या बहवो बांधवो मार्गास्तान् कथं नानुशोचसि ॥८४॥ मार्गामृ

गसंबंधिनः शिष्टं समानं ॥छ॥ बहुवस्त्रे महाचैत्ये शिखरे गुमहीभृतां । बन्धो बांधवाः सिंहाः किं तान पिन शोचसि ॥८५॥
बहवाथ दशार्णेषु कपिलो वनवानरः । जैरौ पुत्रस्कंधारे प्रदुद्रुवन वायसः ॥८६॥ हे हयेषु मातंगः विगर्तेषु यथ गर्द
भः । शोत्वे कुसरमा पुत्रः पत्री सरलद्रुमे ॥८७॥ एतास्वन्यासु चान्यासु बह्वीषु जनयोनिषु । जातो नो स्थितं हन्त द्वीपेस्मिन्
पुराशातसहस्रशः ॥८८॥ अनंताः पितरो यांति यांत्यनंताश्च मातरः । इह संसारिणां पुंसां वने पादपपर्णवत् ॥८९॥ भ
वाप्राव विनिर्मुक्तं जरामरणवर्जितं ॥ संस्मरात्मानमव्यग्रो मा विमूढमतिर्भव ॥९०॥ स्पष्टार्थोऽसौ श्लोकषट्कः ॥छ॥
हि॰ स वैषणामयकलंकविवर्जितेन स्वस्थात्मभावकलितेन हृदंबुमध्ये । पुत्रात्मनात्मनि महामतिना त्वनेव संत्य
ज्य संत्रमममत्वं परितोषमेति ॥९१॥ एषणाः पुत्रकलत्रादि विषयेच्छाः । तन्मयकलंकवर्जितेन स्वच्छात्मभावकलि
तेन स्वच्छभावयुक्तेन आत्मना अंतःकरणेन संभ्रमं संत्यज्य आत्मन्येव परितोषमेहि स्वयं ॥छ॥ वसिष्ठउवाच
एवं प्रबोधितस्तेन तदा पुण्येन पावनः । प्रबोधमाप आकाशं प्रभातइवाम्बतलं ॥९२॥ प्रभाते अम्बतलं करैः आकाशं यथा प्रका
शमानं [illegible] वांशो [illegible] स्य ॥छ॥ उभावपि ततः सिद्धौ ज्ञानविज्ञानपारगौ । विचेरतुर्वने तस्मिन् यावद्दिष्टमनिंदितौ ॥९३॥ ज्ञा
नविज्ञानपारगौ ज्ञानविज्ञाने परोक्षापरोक्षब्रह्मज्ञाने ॥छ॥ एवं प्राग्रुक्तदेहानां अनंता जनबंधुजाः । आशाक्रि

श्री॥ २१२

गच्छते तेभ्यः किं वा संत्यज्यते ऽनघ ॥ २४ ॥ आगन्तुकदेहानां पूर्वजन्मानुभूतसंबंधिन्यो जनबंधुजाः अनंता आ
शाः किं गच्छंती इति बुद्धिप्रदानायानुजं पृच्छति । किमत्र मुक्तमाज्ञायाग्रहणं त्यागो वेति । त्याग एव मुक्त इति भावः
चिंतनेनेधते चिंता चिंधनेनेव पावकः । नश्यत्यचिंतनेनैव विनेंधनमिवानलः ॥ २५ ॥ कथमिष्टसिद्धिरिति विचार
श्चिंता । इष्टार्थानां पुनः पुनरनुस्मरणं चिंतनं ॥ छ ॥ ध्येयत्यागरथारूढः करुणोदारया दृशा ॥ लोकमालोकयन्दीनं आ
तिष्ठोत्तिष्ठ राघव ॥ २६ ॥ आतिष्ठ सुखमास्व उत्तिष्ठ जीवन्मुक्त्यर्थमुद्यमं कुरु । इतरत्समानं ॥ छ ॥ एषा ब्राह्मी स्थितिः स्व
च्छा निःकामा विगतामया ॥ एनां प्राप्य महाबाहो विमूढो ऽपि न मुह्यति ॥ २७ ॥ एकं विवेकं सुहृदमेकं प्रोदसखीं प्रियं
आदाय विहरन्नेवं संकल्पे न मुह्यति ॥ २८ ॥ द्वयमेतत्स्पष्टं ॥ छ ॥ विनिवारितसर्वार्थादपहस्तितबांधवात् । न स्वधैर्य
हते कश्चिदभ्युद्धरति संकटात् ॥ २९ ॥ विनिवारिताः सर्वेऽर्थाः सांसारिकप्रयोजना नियेन तेस्मात् । अपहस्तिता
स्तेनापसारिता बांधवा येन तथाभूतात् । स्वधैर्याद्दृते स्वस्य विवेकवैराग्यस्थैर्यं विना किंचिदपि संकटात्संसार
तो हरतीत्यन्वयः । स्वधैर्यमेव संकटादुद्धरतीत्युक्तं । इदानीं धैर्यसंपादनप्रकारमाह वैराग्येणेति । वैराग्येणा

थशास्त्रेण मत्त्वादिगुणैरपि यत्नेनापद्विघातार्थं स्वमेवोन्नमयेन्मनः ॥१००॥ आपद्विघातार्थं संसारनिवृ
त्तये वैराग्यादिभिः साधनैः स्वयमेव मन उन्नमयेत् धैर्ययुक्तं कुर्यादित्यर्थः ॥ छ ॥ न तत् त्रिभुवनैश्वर्यान्न कोशा
ज्जलधारिणः फलमासाद्यते चित्ताद्यन्मत्त्वोपबृंहितात् ॥१०१॥ मत्त्वोपबृंहितान्मत्त्वादिगुणैरुन्नतीकृता
च्चित्ताद्यत्फलं कैवल्यं रूपमासाद्यते । न त्रिभुवनैश्वर्यादिभिरपि तत्साद्यत इत्यन्वयः ॥ ० ॥ हर्षे मनसि संपूर्णे
जगत्सर्वं सुधाद्रवैः । उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मास्तृतैव भूः ॥१०२॥ मनसि पूर्णे संतुष्टे सर्वं जगत्सुधाद्रवैरमृत
रसैः पूर्णमिव सुखाय जायत इत्यर्थः ॥ छ ॥ कथं मनसः पूर्णतेत्यत आह वैराग्यादिति । वैराग्यात्पूर्णतामेति मनो
नाशावशावशानुगं । आशया रिक्ततामेति शरदीव सरोमलं ॥१०३॥ वैराग्यादेव पूर्णं मनः तामेति आशावशानु
गं न कदाचित्पूर्णतामेति यदाह पराशरः । न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव
भूय एवाभिवर्धते इति ॥ छ ॥ हृदयं शून्यतामेति प्रकटीकृतकोटरं । अगस्तिपीतार्णववदाशाविवशचेतसां ॥१०४॥

श्री ॥
२१३

(B)

(B) Acc. No. ~~194~~ M-1524 (B)

वाल्मिकीय रामायण (योगवासिष्ठ)

हृदयस्यप्रकटीकृतकोटरत्वंनाममहत्त्वातिशयप्रकाशनंास्यष्टमन्यश॥छ॥नतथाभातिपूर्णेंदुर्नपूर्णःक्षीरसागरः।तल्ल
क्ष्मीवदनेकांतंस्पृहाहीनंयथामनः।१०५।पूर्णेंदुप्रभृतीनांहृदयवृद्धिसंभवादतित्याशोभा।निस्पृहस्यतुमनसःकदाचिद
पिहर्षविषादाभावान्नित्याशोभेतितात्पर्यार्थः।छ।यथाभ्रलेखाशशिनंसुधालेपंमेरवीयथा।दूषयत्येवमेवांतर्नरमाशापि
शाचिका।१०६।अभ्रलेखामेघपंक्तिः।सुधालेपंचूर्णादिद्रव्यलेपं।शेषस्यदृ॥छ॥अशामितसकलेषिणोमहात्मानुभवत्प्रयबंध
मपास्यमुक्तचित्तः।मनसिनिगडरज्जवः।कदाशाः।परिगलितास्तुचतास्तुकोनमुक्तः।१०७।अशामितसकलैषिणःसन्नभवबं
धमनपास्यमुक्तचित्तोभवायतःकारणान्मनसिवर्तमानाःकदाशाः।पुत्रकलत्रैषणादिरूपाः।कुत्सिताआशाःनिगडरज्ज
वःशृंखलाःरज्जुवद्बंधनहेतवः।अतःकारणात्ताःसुपरिगलितास्तुकोनमुक्तःसर्वोपिमुच्यतइत्यर्थः।छ॥ ॥छ॥इतिश्रीव
ल्मीकीयेमोक्षोपायेश्रीमत्परमहंसपरिव्राज।काचार्योत्तमसुखहृज्ज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतोवाधसिद्धौचंद्रि
कायांसंसारतरणिनाम्निउपशमप्रकरणेपुण्यपावनोपाख्यानेनामविंशःसर्गः॥ ॥२॥ ॥एवंमतीताख्यानेकजन्मानु
स्मरणद्वारास्वरूपज्ञानेनचित्तोपशांतिरुक्ता।इदानींगुणपप्रकर्षाश्रुचविद्विषयेकमपिसुखंचित्तोपशांतयेभगवान्
तिबल्यकपाख्यानेननिरूप्यते।तत्रचिरोपभोगात्भोगेषुरुविरुपपन्नेस्याशुऽभ्यादिनाश्लोकद्वयेन।वसिष्ठवाच।
भागछुहि

अथवा रघुवंशाख्यनभःपूर्णनिशाकर ।बलिवद्बुद्धिभेदेन ज्ञानमासादयामलं ।१। श्रीरामउवाच । बलिविज्ञानसंप्राप्तिं
पुनर्मबोधहृदये ।विभो कथय सिद्धं ते संतो नावनतं प्रति ।२। वसिष्ठउवाच ॥ अस्यास्मिंज्जगतः कोशे कस्मिंश्चिद्दिशि कुंजके ।पा
तालमतिविख्यातो वलोकोऽभ्रमेरधःस्थितः ।३। तस्मिन्नसुरदोःस्तंभधार्यमाणमहाजने ।बभूव दानवो राजा विरोचनसु
तो बलिः ।४। लीलानिर्जितनिःशेषभुवनो भोगभूषणः ।दशकोटीः सवर्षाणां दैत्यराज्यं चकार ह ।५। श्लोकपंचकमेतत्
स्पष्टं ।छ। अथागच्छत्खनत्येषु युगेष्वावर्तवृत्तिषु ।सुरासुरमहोघेषु प्रोत्पतत्सु पतत्सु च ।६। आवर्तवृत्तिषु ।स्यादावर्तोंऽभसां
भ्रम इत्यमरः ।तस्य वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तेषु ।उद्वेगमरुचिं ।अन्यत्स्पष्टं ।छ। अजस्रमुपभुक्तेषु त्रैलोक्योदरवर्तिषु ।भोगेषु
जगाउद्वेगं बलिर्दानवनायकः ।७। एकदा चिंतयामास प्रासादशिखरस्थितः ।महता मम राज्येन त्रैलोक्याद्भुतकारिणा ।८।
किंवा न वति भुक्तेन भूरिभोगातिभारिणा ।आयातमात्रमधुरमावश्यकपरिक्षयं ।९। भोगोपभोगमात्रं मे किंनाम महत्सुख
वहां सार्द्धत्रयमन्यत्स्पष्टं ।छ। पुनरालिंग्यते कांता पुनरेवावभुज्यते ।सेयं त्रिभुवनक्रीडालज्जायै महतामिह ।१०। लज्जायै मह
तां उच्छिष्टस्य पुनर्योगानर्हत्वादिति भावः ।छ। तमेव भुक्तं सेव्यापारो वधुनः पुनः ।दिवसे दिवसे कुर्वन्प्राज्ञः कस्मान्न लज्यते
॥११। स्पष्टं ।छ। पुनर्दिनं पुनारात्रिः पुनः कार्यपरंपरा ।पुनः पुनरहं मन्ये प्राज्ञस्येयं विडंबना ।१२। येषां पुनः पुनः प्रवृत्तिः रयं प्रा
हं मन्ये दृस्यच्य
यः
तस्य विडंबनेति स [illegible] ।१२। कृतयाप्यनया नित्यं क्रियया कृतकार्यया ।कोऽर्थः स्यात्राहशो येन पुनः कर्म न विद्यते ।१३।
वि

श्री॥
२०४

कृतकार्यया कृतप्रयोजनयाप्यनया प्रक्रियया नित्संकृतया ताहशः कार्यैः स्यात् येनार्थेन पुनः कर्म न विद्यते। कृतकृत्य
हेतुः कापि क्रिया नास्तीत्यर्थः॥७॥ भोगागते किमन्यत्तत्स्याद् द्रव्यं विना शियः। एतत्संचिंतयाम्यास्तु दृष्टोमद्वेष्यसो बहिः
॥४॥ भोगागते भोगरूपं विषयसुखं मुक्त्वा यदन्यद् विना शिद्रव्यं तत्किं स्यादिति। एतद्वस्तु संचिंतयामीति मत्या निश्चित्य बहि
र्ईध्या विस्त्यथ्यः॥७॥ अथाभ्यदयैर्वाचासुरराडा संस्मृतमिति करुणाशा स्वात्मन्येवमनस्यर्थं सम्भ्रमं गं निवेशाय॥५॥ अथान
तरमसुरराड् बलिर्मनसि विचारितमर्थं सम्भ्रमं गं स्वात्मन्येवा अस्य बुद्धावेव निवेशाय परस्थापयेत् करुणात् करुणाद परिआ
संस्मृतमित्यभ्यवाचा सम्भ्रमं गमिति विचारहेश्य सिनयः। आ इति स्मृतिद्योतकमव्ययं॥७॥ स्मृतमनुवदति पुरेत्यादिना
पुरा किल हा भगवान्पृष्टो मे स विरोचनः। पिता मया सतत्त्वज्ञो हेहलोकपरावरः॥६॥ हेहलोकपरावरः। पारे पर्यवसानस्य
तुः। अवरमादिकारणं॥७॥ स्वप्रकारमनुवदति पितरिति। पितः सकलदुःखानां सुखानां च महामते। यत्र सर्वभ्रमाः शांताः कास्या
सीमांतरुच्यतां॥७॥ हे पितः सकलदुःखानां सुखानां च वैषयिकानां च सीमांतः परमावधिः कोसावुच्यतां॥७॥ स्पष्टमन्यत्
सर्वभ्रमाणां शांतिमेवेऽप्यपंचयतिष्ठेति श्लोकद्वयवाक्येन। कोपशांतो मनो मोहः कातीताः सकलैषिणाः। विरागरहितं कुत्र
तात विश्रमणं चिरं॥१७॥ तत्र तात चितता नंदसुंदरं किं विदेवमाता हेहकथय यत्रेस्थः॥१॥ चिरं विश्रांतिमेम्यहं॥१७॥ यत्र वस्तु
नि विनागरहितं अरुचि विनिर्मुक्तं चिरं विश्रमणं विश्रांति सुखं संभवति। यत्र वस्तुनि मैं मदीयं रूपं अति वितता नंदसु

दूरं सत्र किंचिद्देवाव्यपदेश्यमेव भवति॥ तादृग्वस्तु कथय॥ तत्रोऽवस्थोऽहं चिरं विश्रांतिमेमीत्यन्वयः॥ छात्रश्च पितृरुत्तरम
नुभाषते मस्थिते स्मादिना॥ मस्थितो वायाऽस्ति छत्रातिविततो देशो विपुलकोटरः॥ त्रैलोक्यवर्त्तीनां सत्त्वानि यत्र मांति ब
हून्यपि॥२०॥ यत्र दृष्टीनुचाकाशे सागरो न च ताऽद्रयः॥ न वनानि न तीर्थानि न नद्यो न सरांसि वा॥२१॥ एक एवास्ति भूमणानुत
त्र राजा महाकृतिः॥ सर्वकृत्सर्वगः सर्वः सर्वत्रस्थीव्यवस्थितः॥२२॥ देशो मोक्षः स राजा मे आत्मा॥ मंत्री मन इति॥ शिष्टसमाने॥
बालिप्रश्नानंतरं विरोचन एव वक्ति तेने तिश्लोकद्वयवाक्येन॥ तेन संकल्पितो मंत्री सर्वं तन्मंत्रणोन्मुखः॥ अघटं घटयत्य
सुघटं विघटयत्यलं॥२३॥ भोक्तुं न किंचिच्छक्नोति न च जानाति किंचन॥ राजार्थं केवलं सर्वं करोत्यविसृष्टये॥२४॥ तेन राज्ञा सं
कल्पितः स ईदृक्तलोकानुल्लंघ्य इति॥ निःसिस्टं मामात्र कल्पितो मंत्री मंत्रणोन्मुखं विचारपूर्वकं तत्सर्वं राजकार्यम् अघटं दु
र्घटमपि घटयति॥ घटं सुघटितमपि कार्यम् अनभिमतं चेद्विघटयति॥ नाशयतीत्यर्थः॥ किंचिदपि भोक्तुं न शक्नोति॥ किंचन
न जानाति॥ मनसोऽचेतनत्वादिति भावः॥२४॥ स एव सर्वकार्यैककर्ता तस्य महीपतेः॥ राजा केवलमेकांते स्वस्थ एवावतिष्ठते॥
२५॥ बलिरुवाच॥ आधिव्याधिनिर्मुक्तः कः स देशो महामते॥ कथमासाद्यते वापि केन वाधिगतः प्रभो॥२६॥ कः स तादृग्विधो
मंत्री राजा वापि महाबलः॥ हेलालंघनजगत्त्रैलोक्यो ऽस्माभिरपि नोजितः॥२७॥ विरोचन उवाच॥ स तत्र मंत्री बलवान् देवासु
रगणैः स्तुतासमतैर्दमगुणितैरपि॥ नाक्रम्यते मनागपि॥२८॥ तत्रासि मुद्गरप्रासवज्रचक्रगदादयः॥ हितयं ऊर्ध्वतां यांति

अ॥४॥
२९५

405

दृषदीवोत्पलाहलिः रथाम मंत्री केवलं तत्र तेनैव प्रभुणा यदि जीयते तत्सुजेयो सावन्यथा त्वचलाचलः ।२०।। युवतु
त्वा गृहीतोऽसौ क्षणादायाति वश्यतां ॥ युक्तिं विना दहत्येष आशीविष इवोद्धतः ।२१।। शृणु यः पुत्र देशोऽसौ सोऽपूर्वे प्रक
टयोत मितां देशमुक्ता मयोक्तस्ते मोक्षः सकलदुःखहा ।२२।। राजा तु तत्र भगवान्नाम्ना सर्वपदातिगः । तेन मंत्रं स
तः आज्ञामतो नाम मम हामते ।२३।। विषयान्व्रति सोः गुरुसर्वातिवदित्सर्वथा । भूतानास्थापरमा ह्येषा सा युक्तिर्मनसो
जये ।२४।। एवं प्रमायुक्तिरनये वमनोमदः । स्वमनो मतमातंगो जातित्येवावदम्यते ।२५।। एते श्लोकाः स्पष्टार्थाः ।छ।
चित्तस्य भोगे द्वौ भागौ शास्त्रेणैकं प्रपूरयेत् । गुरुशुश्रूषया भागमव्यक्तस्पन्नस्य सक्रमो ।२६।। x चित्तजयक्रममाधि
कारणे देन त्रिभिः श्लोकैराह चित्तस्येत्यादिभिः ।x। चित्तस्य व्यवहारकालं चतुर्धा विभज्य सक्रमेणाभ्यासेऽव्यु
त्पन्नस्याशिक्षितस्य चित्तस्य प्रथमे भागे विषयभोगे द्वौ भागौ पूरयेत् । कालद्वयं नयेदित्यर्थः । शास्त्रेणाध्या
त्मशास्त्रेणैकं भागं पूरयेत् । गुरुशुश्रूषया चतुर्थं भागं पूरयेत् ।७।। किं विध्यक्तसप्तियुक्तस्य भोगं भोगैः प्रपूरयेत् । गु
रुशुश्रूषया भागो भागं शास्त्रार्थचिंतया ।७।। किं विध्यक्तसप्तियुक्तस्य भोगैरेकं कालं गुरुशुश्रूषया कालद्वयं
शास्त्रार्थचिंतया चतुर्थं कालं नयेदित्यर्थः ।८।। व्यक्तसप्तिमनुयातस्य प्रेरयेद्व्रतसोऽवहा द्वौ भागौ शास्त्रवैराग्ये द्वे व्य

न गुरुसज्जनया ॥३॥ सम्यगव्यक्तस्य वित्तस्य वै व्यवहारके लोके शास्त्रवैराग्यपरमात्मशास्त्रविचारे विषयाणां हे
यत्वविचारे शुद्धो वैकालो ध्यानसहितया गुरुसज्जनयाजे वा च सूर्ययेत् ॥७॥ प्रज्ञा विचारवशात् सममेव सदास्थिता । आत्म
वलोकनं त्यक्ता संत्यागं च समाहरेत् ॥३॥ इत्थं प्रज्ञा विचारवशात् प्रज्ञावशाद्विचारवशाज्ज्ञानं चित्तोपशमं त्यक्तायाः
संत्यागमात्मावलोकनं च समाहरेत् । संपादयेत् ॥७॥ विचारो भोगगर्हितो विचाराद्भोगगर्हणं । अन्योन्यमन्यमेते हि वर्धये
ते समुद्रजलदाविव ॥४०॥ भोगगर्हितो विषयसुखानां दोषदर्शनात् पुरुषार्थविचारः वर्धते । पुरुषार्थविचाराच्च
भोगानां गर्हणं । अपुरुषार्थत्वात् कुत्सितार्थत्वं वर्धते । इत्येवमेते विचारभोगगर्हणे अन्योन्यं वर्धयेते । यथा समु
द्रो जलदावृष्टिद्वारा वर्धते । समुद्रोदकाद्धि जलदस्तद्वदित्यर्थः ॥४०॥ देशक्रमेण धनमल्पविगर्हणेन तेनांग साधु
जनमर्जयमानः पूर्वीयसंगमोत्थविषयाद्यवहेलनेन [illegible]म विचारविभवेन तवात्मलाभः ॥४१॥ अल्पविगर्हणेन स्व
ल्पादोषेण देशक्रमेण देशाचारक्रमेण धनं अर्जय । तेन च धनेन मानपूर्वं सत्कारपूर्वकं साधुजनमर्जय । तत्संग
मोत्थविषयाद्यवहेलनेन साधुसंगमसंजातविषयवैराग्येण सम्यग्विचारविभवेन च तवात्मलाभो भविष्यति

सम्य

श्रीः ॥
२०९

स्वयः।छ।।बलिरुवाच।तन्मेकथितंपूर्वंपित्राचारुविचारिणा।इदानींसंस्मृतंदिष्ट्यासंप्रबोधमहंगगतः।४२
पित्रामेपूर्वंकथितमेतत्इदानीसंस्मृतमित्यन्वयः।दिष्ट्येत्यव्ययमानंदे।छ।।अहोनुरचतुरम्येयंशमभूःशीतलांतरा
सर्वाएवशाम्यंतिसुखदुःखदृशःसमे।४३।रामभूःशमदशा।शेषंस्पष्टं।छ।।कोऽहंतावदयंकिंस्यादात्मेत्यात्मावलो
किनं।द्रष्टाम्यकराणसंनाथंनूनमज्ञानशांतये।४४।।आत्मावलोकिनंशुक्रासंनेनाथंगुरुंकोऽहंअयमात्माकिंस्यात्
दंशाक्षार्थमात्मस्वरूपंचदृष्टुामीत्यन्वयः।छ।।वसिष्ठउवाच।इतिसंचिंत्यबलवान्बलिरामीलितेक्षणः।दध्यौक
मलपत्राक्षंशुक्रमाकाशमंदिरं।४५।।स्पष्टं।छ।।अथसर्वगतानंतचिदात्माभार्गवःप्रभुः।आतिनायसदेहंचरत्नव
तायनंबलेः।४६।।अथसभार्गवःस्वदेहंबलेरवस्थानान्तरंरत्नवातायनमानिनाय।तत्राजगामेत्यर्थः।छ।।अथरत्न
र्घदानेनमंदारकुसुमोत्करैः।पादाभिवंदनेनैनंपूजयामासभार्गवः।४७।।बलिरुवाच।भार्गवत्वत्प्रसादोत्थप्रतिभेयं
गुरस्तवानियोजयतिमांवक्तुंकार्यकर्तुमिवार्कभाः।४८।।किमिहास्तिकियन्मात्रमिदंकिमयमेववा।कोऽहंकस्त्वं
किमेतेवालोकाइतिवदाशुमे।४९।।शुक्रउवाच।बहुनात्रकिमुक्तेनखंगर्भेयत्नवान्दासर्वदानवराजेंद्रसारसं
क्षेपतःशृणु।५०।।श्लोकचतुष्टयमेतत्स्पष्टं।छ।।चिदहास्तिहिचिन्मात्रमिदंचिन्मयमेवच।चित्त्वंचिदहमेतेचलोकाश्चि

दितिसंग्रहः॥५१॥ चिन्मात्रं चिद्रूपं चिन्मयं विशुद्धमिति कं। चिद्व्यतिरेकेण न किंचिदस्तीत्यर्थः॥छ॥ भव्योसि वेत्तदेत
स्मात्सर्वमाज्ञोपि निश्चयात्॥ नो चेत्तद्बद्धकल्पितो नैव युज्यते तस्य हि॥छ॥ चित्तस्य कलिता बंधस्तन्मुक्तौ मुक्तिरु
च्यते। चिद चेत्या किलात्मेति सर्वसिद्धांतसंग्रहः॥५२॥ चित्तस्य कलिता चिदेव बंधमुच्यते तात्त्वे त्यक्तौ तु विमुक्तिरिति अ
चेत्या ऽचेत्या संस्पृष्टा चिदेवात्मेति संग्रहः॥छ॥ एवं निश्चयमादाय विलोकय धियेद्धया। स्वयमेवात्मनात्मानमनंतप
दमाप्स्यसि॥५३॥ स्वं ब्रजाम्यहमत्रैव मुनयः सप्तसंगताः। केनापि सुरकार्येण वक्तव्यं तत्र वै मया॥५४॥ वसिष्ठ उवाच॥
इत्युक्त्वा भगवान् शुक्रः आरुरोह नभस्तलं। बलिस्तु चिंतयामास चिदात्मकमिदं जगत्॥५५॥ बलिरुवाच॥ शुक्रमुक्तं
भगवता चिदेवेदं जगत्त्रयं। चिदहं चिदिमे लोकाः चिदाशाश्चिदियं क्रिया॥५६॥ तत्त्वद्वयमेतत्स्पष्टं॥छ॥ दृश्यदर्शन दर्शन
निर्मुक्तः केवलामलरूपवान्। नित्योदितो निराभासो द्रष्टास्मि परमेश्वरः॥५७॥ दृश्यदर्शननिर्मुक्तः दृश्यानि प्रतानि
भौतिकानि च दर्शनानि ज्ञानसाधनानि तेभ्यो निर्मुक्तो व्यतिरिक्तः अतश्च केवलामलरूपवान्। नित्योदितो नि
त्यप्रकाशः। निराभासो भासकांतररहितः निरपेक्षः। द्रष्टा सर्वसाक्षी परमेश्वरोस्मीति॥छ॥ चेत्यनिर्मुक्तचिद्रूपं विधूतवि
श्वावष्टरकं। सर्वांतः सर्वसंवेद्यं चिन्मात्रतमहं महः॥५८॥ चेत्यनिर्मुक्तचिद्रूपं विशुद्धचिदात्मकं। विधूतं अतएव विश्व
सर्वतो विश्वावष्टरकं। सर्वांतः सर्वसंवेद्यं उपरतसर्वविषयवासनं महः परिपूर्णसंचिन्मात्रमहमस्मि॥छ॥ इति सं चि

ओ॥ २९१

तेयन्नेवबलिः य   मको विदः॥ॐकारादर्द्धमात्रां हं त्रावयन्ध्यानमास्थितः॥५९॥ॐकारादर्द्धमात्रार्थं प्रणवान्वि
क्ष्य अर्द्धमात्राथ नेवपरब्रह्मरूपं गावयन्ध्यानमास्थितः॥छ॥संशांतेतिश्लोकद्वयं वाक्यं॥संशांतसर्वसंकल्पः प्र
शांतकलनागणः॥निःशंकमतिहरास्तत्त्वस्यचिंतकश्चिंतनर्नः॥६०॥ध्यातृध्येयध्यानहीनो निर्मनाः शांतवासनः॥ब
भ्रवान्वातदीपाभो बलिः आत्ममहापदः॥६१॥निःशंकं यथातथा अतिहरेः अस्तं क्षिप्तं वेत्त्यः चिंतकः चिंतनं चेति। त्रयं येने
त्यनेनबहिर्मुखविक्षेपराहित्यमुक्तं॥ध्यातृध्यानध्येयइ हीनइत्यनेनांतर्मुखापिनविक्षेपइत्याहाथेति॥छ॥अशमि
तैषणया।परिपूर्णया मननदोषहृशा सितयैतया॥बलिरराजत निर्मलसत्त्वया विधून मच्छ तयैवशरन्नभः॥६२॥स्प
ष्टं॥छ॥वसिष्ठउवाच॥अथतदानवास्तत्र बलेरनुचरास्तदा।तदृह स्फाटिकं सौधशुभ्रारुरुधुः क्षणात्॥६३॥ध्येयसागमया
त्मना।अहंममतादिवासनात्यागोध्येयत्यागः।तन्मयस्वरूपेण मनसा।निर्विकल्पसमाधाने स्थितावाविरमुदारधीः।
व्यबुध्यत बलिस्तत्र पुरस्तेषां महामतिः॥६४॥द्वयमेतत्स्पष्टं॥छ॥अथवैरोचनिस्तत्र ध्येयत्यागमयात्मना॥मनसा सकला
न्यवराजकार्याणि संव्यधात्॥६५॥ध्येयत्यागमयात्मना॥अहंममतादिवासनात्यागोध्येयत्यागस्तन्मयस्वरूपेण मनसा
इत्थं ततो राजकार्यं संव्यधात्॥छ॥आपदं संपदं दृष्ट्वा समयेवसपश्यति।नास्तमेति नचोदेति तस्याशासुखदुःखयोः॥६६॥स्पष्टं॥छ॥

णि २

410

बलिना~

ऊहापोहसहस्राणि भावाभाववशातानि चौपरिहृष्टां निष्कसमाश्वासमेत्यसौ ॥६॥ इष्टसासाधनोत्प्रेक्षणमूहः । अ
निष्टनिरासोत्प्रेक्षणमपोहः । तेषां सहस्राणि पदार्थानां भावाभाववशातानि च बलिना परिहृष्टानि तथाऽप्यसौ तेषां
बलिकवासमाश्वासं विश्वासमेति । न कापीत्यर्थः । असक्त एव राज्यं चकारेति यावत् ॥७॥ श्रीरामं प्रति हितमुपतिष्ठा
वमानमिति । धावमा । नमिहामुत्र त्सुष्ठितं लोकेवृत्तिषु । संस्थापय निरुध्येतमनो हृदयकोटरे ॥८॥ इह अस्मिँल्लोके
अमुत्र परलोके वा । धावमानं विषयसुखवांछया वेगेन गच्छन्तं लोकवृत्तिषु अर्थार्जनादिषु लौकिकव्यापारेषु सुवि
तेआसक्तं । एतच्चेतो निबध्य विवेकवैराग्यादिभिर्निरुध्य हृदयकोटरे हृत्पुंडरीके संस्थापय । आत्मानुसंधानतत्परं कु
विरित्यर्थः ॥८॥ येषु येषु प्रदेशेषु मनो मज्जति बालवशात् तेभ्यस्तेभ्यः समुद्धृत्य । तद्धि तत्त्वे नियोजयेत् ॥९॥ एवमभ्यागता
भ्यासं मनो मत्तमतंगजं । निबध्य सर्वभावेन परं श्रेयोऽधिगम्यते ॥१०॥ ॥३॥ ॥इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाये उपश
मप्रकरणे श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यात्मसुखपूज्यपादशिष्य श्रीमदात्मसुखकृते निवाणसिद्धविवरणोप
ख्यव्याख्याने नाम एकोनविंशः सर्गः ॥ ॥७॥ ॥श्रीरामार्पणमस्तु ॥ ॥७॥ ॥ एवं दुष्प्रापकर्षाद्विषयिकमपिसु
खं क्षविचित्रोपशांतये भवतीत्युक्तं । इदानीमीश्वरानुग्रहाद्देवकेदात्मतत्त्वावबोधो भवतीति प्रश्लादोक्तं तेन प्रतिपाद

ख्या~

श्री ४ ॥
२१८

तत्र वपुष इति श्लोकद्वयं वाक्यं

तत्र प्रल्हादवृत्तांतं तावच्छ्रोतासीति अथेत्यादिना। वसिष्ठ उवाच। अथेमं परमं राम विज्ञाताधिगतक्रमं। शृणु
दैत्येश्वरः सिद्धः प्रल्हादः स्वात्मना यथा॥१॥ हतेत्रिदशवृंदानां हिरण्यकशिपौ रिपौ। प्रल्हादश्चिंतयामास शोकसंत
प्तमानसः॥२॥ एते तातादयः सर्वे विष्णुनाऽसुरसत्तमाः। घातिताः कुब्रुकल्पांतवातेनैव कुलाचलाः॥३॥ अभ्यस्ता बह
वस्तेन मिथः प्रेरितपर्वताः। भीमाः समरसंरंभाः समयस्मत्पितामहैः॥४॥ तास्तास्विति घोरासु ततास्वसुरराजिषु।
यातन्नीत इदानीं स्यां स भूयमेव्यातिकाकथा॥५॥ तस्मात्तस्यातिवीर्यस्य हरेराक्रमणे स्फुटं। मन्ये नव्यतिरेकेण विद्य
ते नप्रतिक्रिया॥६॥ सर्वात्मना सर्वधिया सर्वसंरंभरंहसा। स एव शरणं देवो गतिरस्ति हि नान्यथा॥७॥ तस्मात्त्विमेष
दारभ्य नारायणमजं सदा। संप्रपन्नोस्मि सर्वत्र नारायणमयो ह्यहं॥८॥ नमो नारायणायेति मंत्रः सर्वार्थसाधकः। ना
पेतिममहृत्कोशादाकाशादिवमारुतः॥९॥ अविष्णुः पूजयन्विष्णुं न पूजाफलभाग्भवेत्। विष्णुर्भूत्वा यजेद्विष्णुं मयं वि
ष्णुरहं स्थितः॥१०॥ वसिष्ठ उवाच। प्रल्हाद इत्थं संचिंत्य कृत्वा नारायणीं तनुं। पुनः संचिंतयामास पूजार्थमसुरद्विषः॥११॥
एते एकादशश्लोकाः स्पष्टार्थाः॥छ॥ वपुषा वैष्णवादस्मान्निरुन्मूर्तिः परावरः। व्यर्थप्राणप्रवाहेणाबहिर्विष्णुः स्थितो
ऽपरः॥१२॥ तमेनं पूजयाम्याशु परिवारसमन्वितं। सपर्यया मनोमय्या सर्वसंभाररम्यया॥१३॥ पनावनापरे प्रल्हादयोग्य

परे प्रथमायस्मिन् सोऽयं विष्णुर्वैष्णवादस्माद्वपुषो बहिः प्राणप्रवाहरूपेण वायोर्निःसरणेन मरुन्मूर्त्तिर्वायुरूपो
परं स्थितः । तमेनं वायुरूपे वर्त्तमानं विष्णुं सृजयामीत्यन्वयः ॥ शिष्टं समानं ॥छ॥ प्रल्हाद इत्यपि श्लोकद्वयं वाक्यं प्रल्हाद
इति सर्वविंत्यसंगारगारगारिणा ॥ मानसा सृजयामास माधवं कमलाधवं ॥१४॥ रत्नार्घपात्रपटलैश्चंदनादिविलेप
नैः । धूपैर्दीपैः पवित्रैश्च नानाविभव[illegible] ॥१५॥ संभारस्तरभारिणा संभारः पूजोपकरणानि । शेषं स्पष्टं ॥छ॥ अथ दे
वगृहे तस्मिन् बाह्यार्थैः परिपूर्णया । सृजया सृजयामास दानवेंद्रो जनार्दनं ॥१६॥ ततस्तत्र स्थित्यैव प्रल्हादः परमेश्वरे
तयैव प्रस्य हृद्भक्त्या सृजयामास पूर्णया ॥१७॥ अथ तस्मिन्गुरे दैत्यास्ततः प्राप्तिवेलावाः । सर्वेऽप्येवाऽभवन्नस्तया राज
ध्यावारकारणं ॥१८॥ जगाम वार्तां गगनं देवलोकमथारिहन् । विस्मो द्विषपतिरित्यज्य नत्वा दैत्याः स्थिता अपि इति दे
वा विस्मयमाजग्मुः शक्राद्याः समरुद्गणाः । गृहीता वैष्णवी भक्तिः दैत्यैः किमिति राघव ॥२०॥ क्षीरोदे भोगाभोगस्थे विबुध
विस्मयाकुलः । जग्मुरंबरमुल्लंघ्य हरिमाहवशालिनं ॥२१॥ देवा ऊचुः ॥ किमेतज्जगवन्दैत्या विरुद्धायसदेवता ते हि
चन्मयतां याता । विस्मयो नो विजृंभते ॥२२॥ केकिलात्यं न दुर्हृत्वा दानवा दलितादयः । कपाश्वात्यमहाजन्मलभ्या
न किं जनार्दने ॥२३॥ प्राकृतो गुणवाञ्जात इत्येषा भगवत्कथा । अकालपुष्पमालेव सुरवायोद्भजनाय च ॥२४॥ स्पष्टं

श्री॥
२१०

413

कायमः आकृतारंभो हीनकर्ममतिः सदा ॥ क्वाकोदानवस्तुच्छोजातभक्तिः क्व वैष्णवी ॥२५॥ वराकः शोच्यः स्पष्टमन्यत् ॥
श्रीभगवानुवाचायुं ॥ गुणवान्निर्गुणो जात इत्यर्थक्रमणं विदुः । विबुधा मा विषण्णास्थ प्रह्लादो भक्तिमानिति ॥ पाश्चा
जन्मतस्येदं मोक्षा सा वरिदं मा ॥२६॥ गुणवान्निर्गुणो जात इत्यर्थक्रमणं विदुः । सार्धश्लोकोऽस्पष्टार्थः ॥ छ ॥ आसीद्या
वि विद्या पिशुवनान्यमरोत्तमाः । अयते नासुरवायेषा प्रह्लादीगुणितेह वः ॥२७॥ प्रह्लादी प्रह्लादसंबंधिनी । गुणिता गु
णवता कवोकृष्टजन्तवारोवस्पष्टो ॥ छ ॥ इत्युक्त्वा भगवांस्तत्र क्षीरोदार्णववीचिषु । अंतर्हितं ययौ देवस्तटतापिच्छगु
च्छवरः ॥२८॥ तापिच्छगुच्छवरतमालपुष्पस्तबकवत् । स्पष्टमन्यत् ॥ छ ॥ सोपि संपूजितहरिः सुरैर्घोषवृंदवं बरा । प्रह्लादं
प्रति गीर्बाणास्ततः स्निग्धवमायपुः ॥२९॥ वसिष्ठ उवाच । अथास्य हृत्पूजयामास देवदेवं जनार्दनं मनसा कर्मणा वाचा प्र
ह्लादो भक्तिमानिति ॥३०॥ अथ पूजापरस्यास्य दृश्ये स्थलइवाउजः । न विश्राम चेतोस्य लोगरागानुरंजनो ॥३१॥ स्वक
गानुकलनं विश्रातिमनुपागतो चेतः केवलमस्यासीद्दोलायामिव योजितो ॥३२॥ श्लोकत्रयमेतत्स्पष्टं ॥ छ ॥ आगा
दीतां स्थितिं कृष्णो देवः क्षीरोदमंदिरः । विवेदसर्वगतया धिया परमकांतया ॥३३॥ क्षीरोदमंदिरः । क्षीरोदमंदिरे स्थितो दे
व सर्वगतया धिया विवेदेत्यन्वयः ॥ छ ॥ इतरत्समानी ॥ छ ॥ मंदिरादित्वधिकरणे वोपसंख्यानमिति ल्यं [illegible] पंचमं

अथ पातालमार्गेण विष्णुराल्हादिताम्बरः । देवगृहागर्हं तस्य प्रल्हादस्य समाययौ ॥ अथाष्टभिः श्लोकैः प्रल्हादो विष्णुं स्तौति ॥

स्य देवगृहागर्हं समाययौ । क्षीरोदे निमग्नस्य सतस्य देवगृहागर्हाद्दुन्मग्नस्य स्यर्थः ॥ अआल्हादिताम्बरः भक्तानुग्रहपरि तोषितपरिवार इत्यर्थः ॥ विज्ञायाभ्यागतं देवं गृहं यया हि गुणो हृयादैत्येन्द्रः पुंडरीकाक्षमादरात्प्रत्युजय ॥२५॥ गृहागर्हं गतं देवं प्रत्यक्षावस्थितं हरिं । प्रल्हादः परमं प्रीतो गिरा तुष्टाव तुष्टया ॥२६॥ इयमेतत्स्पष्टं ॥ प्रल्हाद उवाच । त्रिभु वनभुवनाभिराम कोशोसकलकलंकेहरपरंप्रकाश । अशरणशरणं शरण्यमीशं हरिमजमच्युतमीश्वरं प्रपद्ये ॥२७॥ त्रिभुवनमेव भुवनं तस्याभिरामः कोशः अथ इवास्वरूपं जीव्यवाद । तादृशी ॥ कुवलयदलनीलसन्निकाशं शरदमलां बरकोटरोपमानो । भ्रमरतिमिरकज्जलांजनाभं सरसिजचक्रगदाधरं प्रपद्ये ॥२८॥ कुवलयदलानां नीलः नीला का रांशिः तत्संन्निकाशं भ्रमरतिमिरकज्जलांजनाभं । कज्जलरूपमंजनं । अंजनस्य नयन प्रसादहेतोः द्रव्यस्य गरुड विशेषणोपादानं ॥ विमलमल्लिकलापकोमलांगं सितदलेकुन्मलाकुशं खं । क्षतिरणितविविरंविरंवरी कंखरदं पकजलाशयं प्रपद्ये ॥२९॥ क्षतिभिर्वेदैरणितो मुखरवरितोपकजपचि विरिंविरेवरंवरीको भ्रमरोयस्मिन् तं ॥ स्वहृदयस्य प्रल्हादस्यैव जलाशयमिवाश्रयान्तं ॥ सितनखगणतारकावकीर्णं स्मितधवलाननपीवरं विंवाहृदय२

तु० ५
श्री।
२२०

यमणिमरीचिजालगंगं हरिशशांबरमाततं प्रपद्ये ॥४०॥ हृदयमणिमरीचिजालगंगं वक्षसि स्थितानां मुक्तामणी
नां मरीचिजालमेव गंगा मंदाकिनी यस्य तं ॥छ॥ त्रिभुवननलिनीसितारविंदं तिमिरसमानविमोहदीपमग्र्यं । स्फुटत
रमजडं विदात्मतत्त्वं जगदखिलार्तिहरं हरिं प्रपद्ये ॥४१॥ त्रिभुवनमेव नलिनी सरसि तस्यां सितारविंदं । सितत्वं नर
सिंहाद्यष्टिवताराभिप्रायेण ॥ तिमिरसमानविमोहदीपं ज्ञानप्रतिबंधकत्वात्तिमिरसमानस्य मोहस्य दीपमि
व निवर्त्तकं ॥छ॥ नवविकसितपद्मरेणुगौरं स्फुटकमलावपुषोपभूषितांगं । दिनशमसमयारुणांगरागं कनकनि
भांबरसुंदरं प्रपद्ये ॥४२॥ नवविकसितपद्मरेणुवत् गौरेण कमलाया वक्षःस्थलस्थितायाः श्रिया वपुषा उपभूषिता
नि अंगानि यस्य । दिनशमसमयः संध्या तद्वदरुणो ऽंगरागो यस्य तं ॥छ॥ अविरतकृतविश्वसर्गलीलं सततमजातम
वर्द्धनविशालं । युगशतज[illegible]भियी तदेहं तरुदलशायिनमर्भकं प्रपद्ये ॥४३॥ अत्राविरतकृतविश्वसर्गलीलस्य
सततमजातत्वं । अवर्द्धनस्य विशालत्वं । ज[illegible]रस्याप्यजातदेहत्वमर्भकत्वं च विरुद्धमिति विरोधाभासः प्रतीयते
अवर्द्धनं विशालं व्यसत्येन वर्द्धने विपुलं स्वभावत एव व्यापकत्वात् । युगशतजरगपि अजातदेहं युगशतेष्वजरं गेऽजी
र्णेऽप्यजातो रम्यो देहो यस्य तं । तरुदलशायिनं वटपत्रशायिनं ॥छ॥ इति स्तुत्वा नलिनीं उपाचपातं सुरनलिनी हा ततो

रग॰८

416

दिताऽर्कबिंबांकमलजननलिनीजन्मावहरं मे तितिलयं विधुंद्रपद्यो ॥४४॥ दितिसुताएवनलिन्यस्तासांपातः संहारके
तुवाः ॥ कमलजो ब्रह्मा सएव नलिनी ॥ अनेकमुखपद्मयुक्तत्वात् ॥ तस्याजलाद्वहरो जलाशयस्तं ॥ हृदिनलिनीनिलयं ना
लिनीशब्दोऽत्रपद्मसोत्रवाची ॥ हृदिवहृत्सियानलिनीयत्पुंडरीकं तन्निलयं ॥ शेषं स्पष्टं ॥ इति गुणावकृलाभिर्वीक्षि
रभ्यर्चितो सो हरिरसुरवितारी श्रीतिथमासरी देशः ॥ जैदइव मस्तपरप्रीतिमान् प्रीयमाणेकुवलयदलनीलः प्रत्युव
चाऽसुरेंद्रं ॥४५॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वरंगुणनिधे दैत्यकुलानघ यमरमणोरणाभिमतं भयो जन्माऽऽः स्वोपवर्गांतये
॥४६॥ प्रह्लाद उवाच ॥ सर्वसंकल्पफलद सर्वलोकांतरस्थितायदुहारतमेवेसितदेवादिश्यं देवमो ॥४७॥ श्रीभगवानुवाच
सर्वसंभ्रमसंशांत्ये परमायफलाय च ॥ अनविश्रांतिपर्यंतो विचारोऽस्तु तवानघ ॥४८॥ वसिष्ठ उवाच ॥ इत्युक्त्वो दितिपुत्रं
इं विष्णुरंतरधीयत ॥ कृतघर्घरनिर्ह्रादस्तरंगस्तोयधेरिव ॥४९॥ पवेतस्यष्टा ॥ विष्णौ ह्यावंतर्हिते देवे ह्रजायां कुसुमांज
लिं पाद्यात्यं दानवस्त्यक्त्वा मणिरत्नपरिस्कृतां ॥५०॥ पाद्यात्यं पश्चात्कवौ उदासनं गत्ते तमित्यर्थः ॥ मणिरत्नपरिस्कृतां
मणिश्रेष्ठेरलंकृतां ॥७॥ पद्मासनस्थोपि सुदाक्रूपविष्टो धरातले ॥ स्तोत्रप्राग्विधिज्ञो मनेत चिंतयामास चिंतया ॥५१॥ प
द्मासनेनेत्यर्थः ॥ कृवेदरपरिविद्धंत्वापादतलेगे ॥ पद्मासनेन वेदे तत्सर्वेषामपिहृदि तो इत्येकत्वरूपं स्तोत्रप्राग्विधावज्ञ

स्वीकृतो॥न विषयो॥छ॥ विचारवानेवमभवानुभव वित्ति विचारिणा देवेनोक्तोऽस्मि तेनांतःकरोम्यात्मविचारणां।५२
स्पष्टः॥छ॥ किमहं तावद्देहस्यांयोस्मिन्नुवनंडुबराव मिगच्छामि तिष्ठामि भ्रुयाते विहराम्यहं।५३॥ वभीत्यादिस्सर्वेंद्रियव्याप
रोपलक्षणं वभीत्यादिरूपेण सर्वेंद्रियव्यापारालिमानीहं अपि किं स्यामिति विचारोपक्रमः॥छ॥ जगत्तावदिदं नाहं सद
कूटणपर्वतोयद्बाह्यं जडमत्यं तं तत्स्यां कथमहं किल।५४॥ इदं जगदहं न बाह्यत्वाज्जडत्वाच्चेत्यर्थः॥छ॥ त्रिहिसमानं॥छ॥
असन्नत्र्यक्षितो मूर्कोपयतनेनव विस्फुरत्। कालेनाल्पेन विजयी देहो नाहमचेतनः।५५॥ वस्कृतोऽसन्नेवाक्षादितः
कल्पितः। तत्तं द्रियसंघातस्य देहव्यपदेशाद्देहो नाहं अचेतनत्वाज्जडत्वाच्च। अत एवाचेतनत्वं असदत्र्यक्षितत्वाच्च।
केत्वाच्च। पवनप्रेर्यत्वाच्चेत्यर्थः॥छ॥ जडयाकर्णशंकुल्याकल्प्यमानकर्णरन्ध्रयो। शून्याकृतिः शून्यभवः शब्दो नाहमचेतनः॥
५६॥ शून्याकृति॥ अमूर्तत्वात्। शून्यभवः आकाशजत्वात्। अत्रापि हस्र्वत्वत्र सूक्ष्मसाधनं॥ गावोऽज्योऽज्यः। शेषं स्पष्टं॥छ॥ त्वचा
रूणविना त्रीन्याप्राप्यो ऽप्राप्यो यमन्यथ्यथा। शेषं येऽतेनेरूपायं विभ्रमसादोपलब्धात्मा स्पर्शो नाहमचेतनः।५७॥ त्वचात्वगि
द्रियेण प्राप्यः प्रकारांतरेणत्वप्राप्यत्वात्। विभ्रमसादेनइंद्रियप्रनाडिकयानहिःप्रस्तेनउपलब्धात्माप्रकारीत चित्तः॥छ॥

लब्धात्मा जिह्वयात्यक्तो लोलोल्लया लोलसत्तया। स्वल्पस्पंदोऽव्यनिष्ठोरसो नाहमचेतनः॥५८॥ लोला कृणिका सत्ता यस्या
स्तया। शोषस्पष्टः॥छ॥ दृश्यदर्शनयोर्लीनं क्षयिक्षय विनाशिनोः। केवलेद्रष्टरि क्षीणं रूपं नाहमचेतनं॥५९॥ दृश्यं घटादि
दर्शनं चक्षुः तयोर्लीनं समवेतं। केवलेद्रष्टरि क्षीणं अविद्यमानं। केवलग्रहणाऽनुपहित निद्रस्यार्थः॥छ॥ नासया गंध
जडया कृयिण्या परिकल्पितः। पेलवो नियताभोगो गंधो नाहमचेतनः॥६०॥ गंधजडया गंधवत्या जडया चेत्यर्थः। पेल
वो विरलः। अनियताकारः। कृणांतरे गंधांतरस्य प्राडुर्भावात्॥छ॥ नहिकस्त्वमित्यत्राह निर्ममइति। निर्ममो मनसो
शांतो गतपंचेंद्रियभ्रमः। शुद्धचेतन एवाहं कलाकलनवर्जितः॥६१॥ गतपंचेंद्रियभ्रमः। इत्यनेन चक्षुरादींद्रियतादा
त्म्यं वारयति। अमननइति। मननोरूपत्तां। मनने हि मनोव्यापारः। निर्मम इत्यहंकारत्वां ममेत्यव्ययं। निर्गतो ममेत्य
भिमानो यस्मात्। कलाकलितवर्जितइति जीवभावं वारयति॥छ॥ चेत्यवर्जितचिन्मात्रमहमेवाभिविभासकः। स
बाह्याभ्यंतरव्यापी निष्कलामलसन्मयः॥६२॥ निष्कलामलसन्मयः निष्कलं निरंशं। अमलं च यत्सद्वस्तु तद्रूपं॥छ॥ अ
इदानीं स्मृतं सत्यं एतत्तदखिलं मया। निर्विकल्पचिदाभासं एष आत्मास्मि सर्वगः॥६३॥ आइति स्मृतिद्योतकम्

ओ॥४।
२२२

चेतनेनेमे सर्वे घटपटादयः स्फुर्यंतां अवभासंते दीपेनोन्नमतेजसा ॥६४॥

व्ययं सत्यमखिलं सर्वात्मकं तद्रूपं मायास्पृष्टमित्यन्वयः ॥ तदेव रूपं निर्विकल्पेत्यादिना दर्शयति ॥ मय्येवेति ॥ चेतनेन म
येव दीपेन इमे घटपटादयः स्फुर्यंतां अवभासंते ॥ तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः ॥ स्पष्टमन्यत् ॥छ॥ मय्येवेताः स्फु
रंतीह विचित्रेंद्रियवृत्तयः ॥ तेजसोऽतः प्रकाशेन यथाग्निकणपंक्तयः ॥६५॥ एता विचित्रा इंद्रियवृत्तयोऽपि अतः प्र
काशमानेन मय्येव तेजसा स्फुरंति ॥ अंतर्गतागतयः काश्वशालाका इवेति ॥छ॥ विरिंचिसदनात्सारे तस्यां ते व्यास
रसदं ॥ प्रसरत्येव मेरूपं अद्यापि न निवर्तते ॥६६॥ मे रूपं चैतन्यं विरिंचिसदनात् सत्यलोकात् स्वरतोपि कल्पांता
पि पदं स्थानमाहरन् संपादयन् प्रसरत्सेव अद्यापि न निवर्तते ॥ देशकालाभ्यामपरिछिन्नत्वात् ॥ सर्वत्र प
रिपूर्णं मे रूपमित्यर्थः ॥छ॥ अयं नामाहमित्यं ततः कुतो निरवलंबना ॥ अपद्यताकृतेरेषा किलासीत्स्वल्पता मम ॥६७॥ अ
परिछिन्नस्यात्मनोऽयमिति परिछेदो निरालंबो निर्हेतुक इत्यर्थः ॥छ॥ शेषं स्पष्टं ॥छ॥ अनंतानंदसंभोगा परोपशमशालि
नी ॥ शुद्धेयं चिन्मयी दृष्टिर्जयत्यखिलदृष्टिषु ॥६८॥ प्रकृष्टोपशमशालिनी इयं मदीया दृष्टिः अखिलदृष्टिषु समस्तवस्तु
ष्वदर्शनेषु अनंतमानंदमनुभवंती चिन्मयी जयतीत्यन्वयः ॥छ॥ सर्वभावांतरस्थाय चैत्यमुक्तचिदात्मने ॥ प्रत्यक्चेत

नरूपाय मह्यमेव नमो नमः ।६२॥ आत्मैव देवताः सर्वा इति श्रुतेः । आत्मनश्चाद्वितीयत्वात् ३ । स्वस्यैव नमस्कारो युज्यते । सर्व
पदार्थांतर्यामिणे विषयासंस्पृष्टसद्रूपाय प्रत्यगात्मने मह्यं नम इति ।६॥ विचित्राः स्वैराः क्रियः स्वच्छसमया निर्विकारया । चि
ता क्रियंते परया कलाकलनमुक्तया ।७॥ स्वच्छया समया निर्विकारया च परया चितैव कलाकलनमुक्तया विचित्राः स
क्रयः जगत्सृष्ट्याद्यनुकूला ब्रह्मादिरूपा मूर्तयः क्रियंते । शिष्टं समानं ।८॥ कालत्रयमनुपेक्षिण्या हीनया याश्रित्य बंधनैः
चित्रः चैत्यमुपेक्षिण्या समतैवावशिष्यते ।११॥ अतीतं अनागतं वर्तमानं च कालं उपेक्ष्य तेनानुसंधत्ते या चिरसा च स्व
बंधनैर्हर्षविषादादिभिर्हीयते । तस्याश्च चैत्यं दृश्यभेदं उपेक्ष्यमाणाया स्थिता मम । तेव तैक्ष्ण्यं तैवावशिष्यते । उप
क्षिप्या इति हंतं ता द्वंद्वेभ्यो ऽभिवृति उपिरूपं ।१२॥ साहि वाचामगम्यत्वात् सत्तामिव शाश्वतीं । नैरात्म्यसिद्धांतदर्श
उपयातेव तिष्ठति ।१२॥ साहि समतामापन्ना चिरवाचां अगम्यत्वाद् व्यपदेश्यत्वात् शाश्वतीं असत्तां उपगतेव नै
रात्म्यसिद्धांतदर्शां शून्यवादसिद्धांतावस्थां शून्यरूपतामुपयातेव शिष्यते ।१४॥ इदानीं तामयेरंतर्या चिदावलि
तामसैः । साहि ना सा तिरस्कारा पारावतत्व पक्षिणी ।१३॥ इदानीं तामसैः रागद्वेषमयैर्मनोदोषैर्या विरुद्धा वलि

अ० ॥ २२३

तावेष्टितात्मवत्तिसावित्रपाशबद्धेर्वैपक्षिणीवोत्पतितुंमुक्ताशुचितुंनशक्ता ॥७॥ आत्मनेस्कन्नमोमहत्यंब्वाविच्छिन्नचिदा
त्मने। लोकालोकमणे देव विरेणाधिगतोस्यहो ।७॥ लोकालोकमणो लोकायल्लोकान तिश्रकाशयेमीति लोकाल
कः सत्रासो मणिश्च तस्यामंत्रणांङ्गतरस्समानी ॥७॥ परामृष्टोसि लब्धोसि प्रोदितोसि विरायर्थे उत्कृष्टतोसि विकल्पेभ्य
योसि सोऽसि नमोस्कृते ।७५॥ परामृष्टः श्रुत्यावार्थवाक्यैः सम्यग्विचारितोसि। ततो विकल्पेभ्यः कल्पिताकारेभ्य
उत्कृष्टतोऽसि ततश्च प्रोदितोऽसि प्रकृष्टेन सत्यज्ञानानंदादिनालक्षणेन स्वरूपेणाप्रादुर्भूतोसि। ततश्च लब्धोसि एव
स्थितोसि। तथा स्तुताय तेन मोस्त्विस्य व्ययः ।७। महत्तु भ्यमनंताय तुभ्यं महते शिवात्मने नमो देवाधिदेवाय पराय परमा
त्मने ।७९॥ जीवपरमात्मनोरैक्यात्महत्यं मह्यायतुभ्यं नमः। तुभ्यं वह्यायमे च नमः। देवानामधिदेवाद्यपरायपर
मात्मनेनमः ।७॥ गतघनमिवहर्निमिंदुबिंबं गतकलनावरणं स्वमेव रूपं स्वचिद्विशुद्धिते स्वयं स्वसंस्थं स्वय
दितं स्ववशं स्वयं नमामि ।७७॥ गतः कलनावरणं निवृत्तविद्यावरणं अतश्च गतघनं पूर्णमिंदुबिंबमिव स्थितं मुदि
तआनंदात्मके स्ववशस्थितः स्वस्वरूपेण नः पुनः स्वव्यतिरिक्ताधारस्वयं आत्मनेवनकारणांतरेण स्वसंस्थं स्व

स्वरूपमहतानन्तक्रियारूपासंस्थास्थिर्यस्यतंस्वयमेवोदितंआविर्भूतंस्ववशंअनन्याधीनंस्वयमेवरूपंस्वयंनमा
मि॥६॥ तिष्ठन्नपिहिवासीनोगच्छन्नपिनगच्छति।शांतोपिव्यवहारस्थःकुर्वन्नपिनलिप्यते।निष्क्रियत्वात्तिष्ठन्नपिअ
सीनोनभवसीति।अवस्थितदेहाभिमानाद्।गच्छन्नपिदेशांव्याप्नुवन्नपिनगच्छति।गमनक्रियायोदेहनिष्ठत्वे
त्।आत्मनस्तद्व्यतिरिक्तत्वात्।शांतोपिनिर्विकारचित्तोपिव्यवहारस्थःसर्वेंद्रियप्रवर्तकत्वात्।इच्छंकुर्वन्नपिव्य
वहरन्नपिआत्मानलिप्यते।पुण्यपापेनश्लिष्यते।अहंकारस्यनिवृत्तत्वात्॥७॥ मनांसिह्नोभयत्येषपल्लवा
जीवमारुतः।वाह्यत्यक्षपं।किंस्वामस्थालीमिवसारथिः॥७॥ मनांसिमनोबुद्ध्यादीन्यंतःकरणानिअक्षरूपं
क्षिं।वाह्येंद्रियगणं।शेषंस्पष्टं॥८॥ एषएवसदान्वेष्यस्तत्साध्यातव्यएवचाजरामरणासंमोहादनेनोत्तीर्यगम्यते
।८०॥ एषआत्मैवसदान्वेष्यःसोद्वेष्टव्यःसविजिज्ञासितव्यइतिश्रुतेः।एवंचसतिअनेनात्मनाजरामरणासंमो
हात्संसारादुत्तीर्यस्वरूपंगम्यते।८।सुलभश्चायमत्यंतंसुज्ञेयश्चाप्तबंधुवरः।शरीरपंकजकुहरेसर्वेषामेवषड्
दः।८१॥ नमेभोगास्थितौवांछानमेभोगविवर्जनेयदाया।इतितदायातुयद्यायातिप्रयातुतत्रा।र।दृश्यमा
नस्पष्टं।८२॥ एतावंतमहंकालमज्ञानरिपुणास्मिना।हृत्वाविवेकसर्वस्वंएकांतमवपोथितः।८३॥ एकांतेप

श्री॥ २२८

423

ये २

परैरविज्ञातं यथा तथाऽवपोथितो हिंसितः। शेषं स्पष्टं ॥छ॥ मनसा मनसि छिन्ने निरहंकारतां गते। भावेन गलिते
भावे स्वस्थः स्तिष्ठामि केवलः ॥८४॥ मनसा शास्त्रसंस्कृतेन मनोवृत्तिविशेषेण मनसि संसारवासिते चेतसि छिन्ने नि
रहंकारतां गते सति भावेन ब्रह्मादैतविषयेण तात्पर्येण संसारालंबिनि भावे गलिते सति केवलः स्वस्थः स्तिष्ठा
मि ॥छ॥ निर्लोवं निरहंकारं निर्मनस्कमनीहितं। केवलास्पंदशुद्धात्मयत्र तिष्ठति मेवशः ॥८५॥ निर्लोवमित्यादि ति
ति क्रिया क्रियाविशेषणं। भावः संसारवासना ॥छ॥ टह्मारज्जुगणं छित्वा मच्छरीरकपंज[illegible]रान्नजाने क्व[illegible]तो डीय
इरहंकृतिपक्षिणी ॥८६॥ विद्यमानापि वस्तु श्रीनस्थितावयिन स्थितावनितारूपलावण्यासक्तेव गतवदुष्टः॥
७॥ एतच्छ्लोकद्वयं स्पष्टार्थं ॥छ॥ जयेति श्लोकद्वयेनात्मानं स्तौति जय योऽगुमराकारजयशांतिपरायण। जयस
र्वगमातीत जय सर्वागमास्पद ॥८८॥ जय जात जयाऽजात जय कृत जयाऽकृत। जय भाव जयाभाव जय जेयज
याजय ॥८९॥ अगुमरो जयंकरो भैरवाद्याकारो यस्य सर्वागमातीत नाम जात्याद्यभावात्। सर्वागमास्पद॥ स
र्वोपनिषत्सु मेऽव्ययगम्यत्वात्। सर्वात्मकत्वाज्जाताजातादिरूपत्वात्। शेषं स्पष्टं ॥छ॥ वसिष्ठ उवाच इति संचिंत

यत्नेनैवं प्रह्लादः परवीरहा ॥ निर्विकल्पं परानंदसमाधिं समुपाययौ ॥ ९० ॥ निर्विकल्पसमाधिस्थश्चित्रार्पित इवाच
लो ॥ पंचवर्षसहस्राणि पीनां सौ तिष्ठदेकहृत् ॥ ९१ ॥ श्लोकद्वयं स्पष्टं ॥ ७ ॥ एतावता च कालेन तद्रसातलमंडलं ॥ ब [illegible]
राजकं ती[illegible] मात्स्यन्यायकदर्थनं ॥ ९२ ॥ तीक्ष्णां हिंसाच्च यिष्ठं मात्स्य न्यायो बलवता दुर्बलस्य बाधः ॥ मत्स्यादि
महांतः स्वल्पान्मत्स्या ॥ निलंति ॥ ७ ॥ अथाखिलजगज्जालक्रमपालनदेवनः ॥ क्षीरोदसागरे शेषशय्यासनग
तो हरिः ॥ ९३ ॥ अखिलानां जगतां जालस्य तत्क्रमस्य वर्णाश्रमधर्ममर्यादायाश्च पालनाय देहवान् ॥ ७ ॥ अष्टभिः
श्लोकैर्भगवतश्चिंता ॥ इदं संचिंतयामास त्रैलोक्यांमोहकां सुमनाः ॥ प्रह्लादे पदविश्रांते पाताले गतनायके ॥ ९४ ॥ क
हंसहितिरियं प्रायो निर्दैत्यत्वमुपागता ॥ दैत्या नावेसुरश्रेणीनिर्जितो पदं गता ॥ ९५ ॥ राममेष्यत्यपद्धंद मोक्षाप्यपद
मावयसिति ॥ देवो घेशां तिमा याते भुवि यज्ञतपःक्रियाः ॥ ९६ ॥ जुविष्यंत्यफलाः सर्वाः शममेष्यत्य संशयं ॥ क्रियास्व
योपशांतासु लोकोस्तसमुपेष्यति ॥ ९७ ॥ अ संसारप्रसंगो यत्रो वे व्यर्थे भविष्यति ॥ ततोहमपि शान्योस्मिन्नहं
वंशार्कतारके ॥ ९८ ॥ विततः प्रशांतिमाधाय स्थितिमेष्यामि तत्पदे ॥ अकांड एवमेवं हि जगत्क्षयपरामं गतो ॥ ९९ ॥ नेहश्री

श्रीम ॥
२२

425

योतु पश्यामि मन्ये जीवं तु दानवाः दैत्योद्योगेन विबुधास्ततो यज्ञतपः क्रियाः ॥७०॥ तेन संसारसंस्थानमसंस
रक्रमो ऽन्यथा । आकल्पमिह वस्तव्यं देहेनाऽनेन तेन रा ॥७१॥ इत्थं चिंतायाः क्रमः अल्हादस्य स्वपदविश्रांतेर्वा ॥
पाताले गतनायके सति तत्रस्यानां मनाथतया द्वयेसुरश्रेणी विजिगीषां विहायोपशांतासती सुमुद्धेतां त स्वा
क्रोमत्तमेः स्वर्गस्याभावात् ॥ भुवि यज्ञतपः प्रमुखानि स्वर्गफलानि सत्कर्माण्यपि धरातले ततो धर्मस्याप्रवृत्ते त्रैलो
क्यस्याप्यपरतो ऽसंसारप्रसंगस्तिपालनीस्याभावात् ॥ अहमपि स्वपदे विश्राम्ययं । ततश्चाकांडएव प्रलयस्य
दितिदानवानां जीवनं वरं मन्ये । ततो दैत्योद्योगेन विबुधानां विजिगीषायां यज्ञादिक्रियाप्रवृत्तौ संसारस्य स्थितिर्नि
न्ययेति शेषस्पष्टं ॥छ॥ एवं हि नियति र्देवी निश्चिता पारमेश्वरी । इति संचिंत्य सर्वात्मा निर्गत्य क्षीरसागरात् ॥७२॥ प्र
ल्हादनगरं प्राप्य प्रासादतलमाविशत् ॥ वेनतेयासनस्थो सौ लक्ष्मी विधुतचामरः ॥७३॥ त्वाम्बुधादिपरीवारो देव
र्बिभुनिर्वंदितः । महात्मन्संप्रबुस्सखेत्यवे विष्णुरुदाहरत् ॥७४॥ पांचजन्यं प्रदध्मानो ध्वनेयक्ककुभं गणं ॥ श्लोकस्या
र्थत्रयमतस्पष्टं ॥छ॥ महतातेन शब्देन ऽवैष्णवप्राणजन्मना । बान्धवसप्रबुद्धास्सा दानवेन्द्राः शनैः शनैः ॥७५॥ वैष्णव
प्राणजन्मना । विष्णुसंबंधिप्राणवायुजनितेन । समानमितरत् ॥छ॥ प्रसरं ध्वकृतोछाना प्राणशक्तिरथासुरा शनैर

क्रमयामास नाडीभ्यः सर्वतो मुखं ॥४॥ अथ प्रबोधानंतरं प्राणशक्तिश्चेतन्यशक्तिर्ब्रह्मरंध्रकृतोच्छ्वानापूर्वं समाधि-
समये तत्रैव ब्रह्मरंध्रे स्थिते तत ततश्च्छिता सती सर्वाभ्यो नाडिभ्यः शनैः स्फुरमाक्रमयामास व्याप्नुवती ॥छ॥ प्राणेषु नेत्र-
वक्त्रेषु प्रवृत्तेष्वथ तस्य चिरं स्वेस्योन्मुखीबभूवां ऽन्तः प्राणदर्पणबिंबता ॥६॥ रंध्रे नवके नवस्वरंध्रेषु प्राणेष्विंद्रि-
येषु प्रवृत्तेषु सत्सु तस्य चिदंतः प्राणदर्पणबिंबता ॥ अंतः प्राणोऽतरिंद्रियमेव दर्पणप्रतिबिंबता चेत्योन्मुखी बभू-
व ॥छ॥ चेतनीयोन्मुखी चेत्यचिन्मयस्तामुपाययो ॥ द्विवो मुकुरसंक्रांता मुखश्रीरिवराघव ॥८॥ चेतनीयं चेत्यं दृश्य-
मिति पर्यायः ॥ चेतनीयोन्मुखी चेत्यं चिरं अंतःकरणप्रतिबिंबितत्वात् ॥ चेत्यभूता सा चिरं मनस्तां मनोरूपतामुप-
ययौ ॥ मुखश्रीर्मुखशोभा मुकुरसंक्रांता दर्पणप्रतिफलिता द्विर्वरूपांतरमेवेति ॥छ॥ किंचिदंकुरिते चित्ते नेत्र-
विकसनोन्मुखे ॥ शनैर्बभूव तुस्तस्य प्राततर्नलियथोत्पलो ॥ ॥ स्पष्टं ॥छ॥ प्राणापानपरामृष्टनाडीविवरसंविदः
वातान्तस्येव पद्मस्य स्पंदोऽस्य समजायत ॥१०॥ प्राणापानपरामृष्टनाडीविवरसंविदः ॥ प्राणापानाभ्यां परामृष्ट-
प्रबोधिता नाडीविवरेषु संविच्चेतना यस्य तस्य वातेरितपद्मस्येव स्पंदः समजायतेति ॥छ॥ निमेषांतरमात्रेण मनः पी-
वरतां ययौ ॥ अथासौ विकसन्नेत्रमनः प्राणवपुर्बभौ ॥११॥ प्रफुल्लनयनं जातमननं पीवरस्मृतं ॥ उवाचेमं त्रिलोकेशः पद्म-

३॥

२२६

४२७

न्यइव बर्हिणं ॥१२॥ साधो स्मरमहालक्ष्मीमात्मीयां स्मर वाकृतिं । अकांड एव किं देह विरामः क्रियते त्वया ॥१३॥ श्लो
कत्रयमेतत्स्पष्टं ॥छ॥ हेयोपादेयसंकल्पविहीनस्य शरीरगेः । भावाभावे स्तवानर्थः कस्तिष्ठोत्तिष्ठ संप्रति ॥१४॥ हेयो
पादेयविषयसंकल्पस्य विहीनस्य तव शरीरगे भावाभावे इष्टानिष्टे कोऽनर्थः का हानिः । तस्माज्जीवन्मुक्तपदे ति
ष्ठ । समाधेरुत्तिष्ठ ॥छ॥ जीवन्मुक्तेन भवता राज्य एव हि तिष्ठ । ता । क्षपणीया गतोद्वेगमाकल्पांतमियं तनुः ॥१५॥ क्षपणीय
प्रवर्तनीया । गतोद्वेगं विगतत्रयं शेषं स्पष्टं ॥छ॥ नोदितो बादशादित्य न विलीनाः शिलोच्चयाः । न जगाज्ज्वलितं साधो त
नुं त्यजसि किं मुधा ॥१६॥ स्पष्टं ॥छ॥ कृशोऽतिदुःखी मूढोऽहं एताश्चान्याश्च भावनाः । मतिं यस्याश्चलुंपंति मरणं तस्य राजते ॥
१७॥ दारिद्र्यादिदुःखवासना विलुप्तधैर्यस्यैव मरणं शोभत इत्यर्थः ॥छ॥ स्पष्टमन्यत्र ॥छ॥ आशापाशनिबद्धांतरितश्चेतस्त
नीयते । यो विलोलमनोवृत्त्या मरणं तस्य राजते ॥१८॥ अतोऽतः करणो आशापाशनिबद्धत्वात् विलोलमनोवृत्त्या पशुव
दितस्ततो नीयमानस्य सुखलेशाभावात् मरणमेव वरमित्यर्थः ॥छ॥ जीवन्मुक्तस्य जीवितमेव शोभत इत्याह यस्ये
त्यादि त्रिभिः श्लोकैः । यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य विलुप्यते । यः समः सर्वभावेषु जीवितं तस्य शोभते ॥१९॥
योऽतः शीतलया बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्तया । साक्षिवत्पश्यतीदं हि जीवितं तस्य शोभते ॥२०॥ येन सम्यक्परिज्ञा

४२८

यहेयोपादेयमुख्यता। चित्तस्यांते र्पितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते॥२१॥ यस्य भावोऽन्तःकरणप्रवृत्तिः ताहंकृतो देह
दावहं ममाभिमानशून्यः बुद्धिश्च हर्षविषादादिभिर्न लिप्यते न स्पृश्यते। अश्च यश्च सर्वभूतेषु समः समदर्शी। येन स
स्वरूपरिज्ञाय आत्मतत्वमिति शेषः। चित्तस्यांते चित्तलयस्थाने स्वात्मन्येव चित्तमर्पितं तदायच्छत्तं कृतमित्यर्थः
तस्य जीवितं शोभते। शेषं स्पष्टं॥छ॥ ग्राह्यग्राहकसंबंधे क्षीणे शांतिरुदेत्यलं। स्थितिमभ्यागता शांतिर्मोक्षना
म्नाभिधीयते॥२२॥ ग्राह्यग्राहकसंबंधे क्षीणे मायादिजे द्वप्रतीतौ निवृत्तायां या शांतिश्चित्तस्य निर्विकारता उदेति से
व स्थितिमभ्यागता सती मोक्ष उच्यते॥छ॥ तद्विज्ञाय सुराधीशः सिंहासनमुपाश्रय यावदास्ते भिषेकं तस्य यमेवद
दास्य हो॥२३॥ पांचजन्यरवं श्रुत्वा यदि मे समुपागताः। सिद्धाः साध्याः सुरो घाश्च कुर्वंतु तव मंगलं॥२४॥ अथैनं हरिरा
तः क्षीरोदाद्यैर्महाब्धिभिः गंगादिभिः सरित्स्वरैः सर्वतीर्थजलैस्तथा॥२५॥ सुरासुरैः स्तूयमानः स्तूयमानं सुरासुरैः।
अभिषिक्तमुवाचेदं प्रह्लादं मधुसूदनः॥२६॥ यावन्मेरुर्धरा वर्यो यावच्चंद्रार्कमंडले। अखंडितगुणश्लाघी तावद्रा
जा भवानघ॥२७॥ वसिष्ठ उवाच। इत्यत्र पौंडरीकाक्षः सनरामरकिंनरैः। द्वितीय इव संसारस्तत्रैवांतर्दिमाययौ॥२८॥
श्लोकषट्को सोऽस्पष्टार्थः॥

श्रीरामउवाच। परेपदेपरिणातंपांवजन्यस्त्वनैर्मनः कथंप्रबुद्धंभगवन्प्रह्लादस्यमहात्मनः॥ परेपदेब्रह्मणिपरि
णातंतादात्म्यमापन्नं॥१॥शेषंस्पष्टं॥छ॥वसिष्ठउवाच॥दृष्टबीजोपमाह्येषाजन्मांकुरविवर्जिता।यातद्दिजीवन्मुक्तायन
शुद्धावसतिवासना॥२॥दृष्टबीजोपमाअतएवअस्याजन्मरूपेणांऽकुरेणाविवर्जिताशुद्धावासनाजीवन्मुक्तानां
दिवसति॥छ॥तामेवविशिनष्टिपावनीति।पावनीपरमोदाराशुद्धसत्वानुपातिनी॥३॥आत्मध्यानमयीनित्यंसुषुप्तस्थे
वतिष्ठति।पावनीतिपापलेपाभावात्परमोदाराकैवल्यसुखप्रदत्वाच्छुद्धसत्वानुपातिनीरजस्तमोभ्यामसंभिन्नंसत्व
गुणमेवानुवर्त्तमाना।आत्मध्यानमयीसाशुद्धवासनाजीवन्मुक्तेसुषुप्तवासनावन्निलीनातिष्ठति॥छ॥अपिवर्ष
हस्रांणितेनयेवांऽतरसंस्थया।सतिदेहेप्रबुद्ध्यंतेउक्तोप्यक्षुतयाशनैः॥४॥१३२॥अंतरवस्थयाअंतरवस्थायस्याःस
उक्तोऽपिकारणाच्छिन्नेरुद्धनयाहेप्रेहतयातयैववासनयादेहेसतिवर्षसहस्रांतेपिप्रबुद्ध्यंते॥छ॥ ॥ ॥ ॥५॥
इतिश्रीवाल्मीकीयेरामायणेवसिष्ठरामसंवादेश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमसुखस्वैरज्यपादशिष्य
महादेवसुखकृतेवासिष्ठविवरणेसंसारतरणिनाम्निउपशमप्रकरणेप्रह्लादाख्यानंनामद्वाविंशःसर्गः॥२२॥
सर्वमीश्वरानुग्रहादेवासमत्वात्बोधेनसंसारात्तोपशांतिरुक्ता।इदानींचित्रमंऽतरेणगतवान्मायानोपशाम्यती

तिदर्शयितुंमायावैचित्र्यप्रतिपादनायलवणवृत्तांतवद्गाधिवृत्तांतोनिरूप्यते रामेत्यादिना ॥ वसिष्ठउवाच ॥ मोरोपर्यव
सानेयंमायासंसृतिनामिका ॥ आत्मवित्तज्ञयेनैवक्षयमायातिनान्यथा ॥१॥ जगन्मायाप्रपंचस्यवैचित्र्यप्रतिपत्तये ॥ इतिहास
मलंवक्ष्ये शृणुधावहितोनघ ॥२॥ अस्त्यस्मिन्वसुधापीठेकोशलानाममंडले ॥ तत्रास्त्ब्राह्मणः कश्चिद्गुणीगाधिरितिश्रुतः ॥३॥
किमप्यधिगतंकार्यंविनिधायस्वचेतसि ॥ बंधुवृंदाद्विनिष्क्रम्यतैतत्पस्तुंवनंययौ ॥४॥ उत्फुल्लकमलंप्राप्यसरस्तत्रसविप्रराट्
आकंठमंबुनिर्मग्नः तपस्तत्रचकारसः ॥५॥ ययौमासाष्टकंतस्यमग्नस्यसरसोंऽतुसि ॥ अथैनंतपसातप्तमाजगमेकदा
हरिः ॥६॥ श्रीभगवानुवाच ॥ विप्रोत्तिष्ठपयोमध्यात्गृहाणाभिमतंवरं ॥ अभीप्सितफलोपेतोजातस्तेनियमक्रमः ॥७॥ श्लोक
सप्तकमेतत्स्पष्टं ॥छ॥ गाधिरुवाच ॥ असंख्येऽयजगद्रूपहस्यमकरंदहरालिने ॥ जगत्त्रयैकनलिनीसरसेविष्णवेनमः ॥८॥
असंख्येयजगद्रूपहस्यमकरंदहरानिलिने ॥ सर्वहृत्तांऽतर्यामिणे ॥ सर्वजगदधिष्ठानायेत्यर्थः ॥ शेषंस्पष्टं ॥छ॥ मायामिमांऽद्रष्टुवि
तांभगवन्पारमात्मिकीं ॥ द्रष्टुमिच्छामिसंसारनाम्नीमाश्चर्यकारिणीं ॥९॥ पारमा- त्मिकींपरमात्मसंबंधिनीं ॥ इतरत्समानो ॥छ॥
वसिष्ठउवाच ॥ द्रक्ष्यसिमायांत्वंतस्यजसिचेऽहुध्या इत्युक्त्वांऽतर्दधेविष्णुर्गंधर्वमिवपत्तनं ॥१०॥ गतेविष्णौसमुत्तस्थौ
जलात्सब्राह्मणेश्वरः ॥ ब्राह्मवपरितुष्टात्मादर्शनेनजगत्पतेः ॥११॥ अथास्यकतिचित्तस्मिन्दिवसानिर्ययुर्घने ॥ हरिसंदर्शनानंद

गा॰५
ओध॰
२२८

431

२५२

वतोव्रालपाकर्मणा॥१२॥त्रयमेतत्स्पष्टं॥छ॥एकदाराघवाःस्नातंसरस्फटितपंकजो॥चिंतयन्नेवंवाक्यंमहर्षिरिवमानसे
॥१३॥मानसेमानसाख्येसरस्सिमहर्षिरिवास्पष्टमन्यत्॥छ॥अथास्नानंविधावंतर्जलेमेषचचारहा॥अंतर्जलविधौतस्मिन्नवि
स्मृतध्यानमंत्रधीः॥१४॥तस्मिंविधौस्नानविधौ॥छ॥मृतमात्मानमात्मीयसदनेऽपेंहातुरः॥प्राणापानप्रवाहणमुत्क्रमंतमुप
गतं॥१५॥स्पष्टं॥छ॥आहतंबंधुभिःखिन्नैर्भार्ययापादयोःस्थितं॥मात्रागृहीतंचुबुकेनवव्यंजनलांछितं॥१६॥नवव्यंजनलां
छितेनवयौवनेनप्रत्यग्रोत्पादितश्मश्रुचिह्नितेचुबुके॥वक्त्रस्याधोभागेवात्सल्यान्मात्रागृहीतमित्यन्वयः॥छ॥अथतत्काल
कल्लोलप्रलापाकुलचेष्टितैः॥नीतंश्मशानमास्थानंवसापंककलंकितं॥१७॥तत्रैवतेज्वलनेदीप्तेचकुस्तं[illegible]समसाधवं॥साहंस
कोऽसौस्पष्टार्थः॥छ॥अथेत्यादिभिरष्टभिःश्लोकैःगर्भप्रवेशमारभ्यगाधेस्तत्रावस्थानदर्शनं॥अथापश्यदसौगाधिःस्व
धिपीवरयाधिया॥हूणमंडलपर्यंतग्रामोपांतनिवासिनां॥१८॥स्वाधिपीवरयास्वमनोदुःखस्थूलया॥शेषंस्पष्टं॥छ॥श्वप
चानांस्त्रियागर्भेस्थितमात्मानमात्मना॥कुलीनानैःमुत्कंषयाकालेप्रसूतंमेचकच्छविं॥१९॥संपन्नंश्वपचागारेशिशुंश्वपचवद्ध
[illegible]॥द्वादशाब्दिकेतांत्यक्त्वासंस्थितंषोडशाब्दिकं॥२०॥पीवरांगमुदारांसंपयोदमिवमेदुरं॥तमालनीलतयेवाथहतंश्वपच
कांतया॥२१॥स्तनस्तबककरालिन्यानवपल्लवहस्तया॥विम्बांतंवनकुंजेषुस्त्रग्गिरिदरीषु वा॥२२॥निलीनंपत्रकुंजेषुगुल्म

कं गुरुकृतालयां प्रस्तुत्य मथ शैलेशपुत्र्या निजकुलं ॥ऽकुं रारा२३॥ कलत्रवंतं संपन्नं स्थितं प्रक्षीणयौवनं संस्थितां म विक
वर्णैः हत्वा हरेसुनींद्रवर ॥२४॥ जराजरवतां यातं स्वर्हे दे समग्रुत्रकं ॥ अथापश्यदसौ गाधिर्या वत्रस्य कलत्रिगः ॥२५॥ तत्कलत्र
मशेषवणानीतमाहत्य मृत्युना ॥ ततः शोकपरीतात्मा प्रलापविकलाननः ॥२६॥ तं विहाय निजं शैंदे विगतः साश्रुलोचनः ॥ विज
हार बहून्देशान् दुःखितश्चिंतया चितः ॥२७॥ एकदा स प्रकीराणां मंडले श्वामतीपुरीं ॥ सामंतैर्ललनाभिः स्व नागरैश्च निरं
तरां ॥२८॥ स्वर्गमार्गोपमं राजमार्गमस्यामवाप सः ॥ मणिलकृतागारं तत्र मंगलहस्तिनां ॥२९॥ ददर्शाऽमलशैलेंद्र इव संसार
रवंचलं मृते राजनि राजार्थे मिं विहरंतमितस्ततः ॥३०॥ आलोकयंतमादाय तं करेण सुचारुणा ॥ स्वकंठे योजयन्मेरुस्तटेऽ
मिव सादरं ॥३१॥ तस्मिन्कंठगते तेन दुर्जयडंदुन्दुयो मितः ॥ हरिता शोवनो राजा जयतीति जनस्वनः ॥३२॥ अथ पौरसंप्रहृष्टानां वि
हंगानामिवारवः ॥ तं तत्र वरयामासुर्मंडनार्थं वरांगनाः ॥३३॥ ता हृष्टां तमुपाजग्मुः सर्वाः प्रकृबायकुतः ॥ एवं स च पवोराज्यं
प्रकीरपुरांतरे ॥३४॥ किरीकरतलांभोजभ्रमृष्टचरणांबुजः ॥३५॥ सार्द्धषोडशतेस्य पक्षार्थाः ॥३६॥ परिविस्मृतात्मपोजाः सर्वेदिस
संस्थिताज्ञः कतिपयदिवसेहासिहृदेशाव्यवस्थः ॥ प्रकृतिभिरलमृद्धाशेषराजन्यनारः स्मगवल इति नाम्ना तत्र राजाव भूव
॥३६॥ परिविस्मृतनृपोजाः सततः प्रस्तुतराजतेजाः ॥ कतिपयदिवसेहासिहृदेशाद्व्यवस्थः कतिपयैरस्यैरेव दिवसैरिहासि

श्रेणि
२२०

४ श्वपचपेटकेश्वपचसम्रूहं शोचस्य ४ तः

साईदयस्य ४३

इक्षेक्षामात्रेणैव सिंहादेः राज्यवस्थादेशमर्यादायस्यसः ३प्रकृतिभिरमात्यादिभिः स्तद्रोऽशेषो राजवस्य राज्यस्याभारोयस्य
३०॥ वसिष्ठवाचं विलासिनीभिर्वलितोमंत्रिमंडलप्रजितः वंदितः सर्वसामंतैः छत्रचामरशोभितः ३०॥ कीरश्वपचो
उपवर्षाण्यष्टौ चकारराज्यं इच्छयैकदाथसोऽपतिष्ठत्सुक्तस्वपाः ३१॥ एकएवाजिरं बाह्यं तादृग्वेषः स निर्ययौ तत्रापश्य
दूनश्यामं पीनं श्वपचपेटकं ३२॥ धुनानं वल्लरीतंत्रीकरपल्लवलीलया॥ एकस्तस्मात्समुत्तस्थौ जरावान्रक्तलोचन
३४०॥ भोकटंजेतिसहसावदन्कीरमव्हीपतिं ३३ वावेदं सकीरशंदेवधोभोः कटंजक ३५॥ कुत्र स्थितोसि दिष्ट्याथदृष्टोसि
चिरबांधवः॥ कासि विश्रांतवान्कालमेतावंतंवनांतरे ४३॥ इत्थं श्वपचेश्वपचेराजा यावत्तयोर्मिथः वचकार तत्कालजयाय
इत्येवावधारणं ४४॥ तावद्वातायनगताः कांताः प्रकृतयस्तथा श्वपचोयमितिज्ञात्वा म्लानतामलमायथुः ४४॥ ~~श्वपचेभ्यो~~
~~पचकमेतस्यएव~~ ४४॥ सत्वरंप्रविवेशांतःपुरं म्लानमानवं अमंत्रिणो नागरा नायस्तनरस्तं संमन्वीपादति ४५॥ नोस्त्राकुरपिति
धेतंगटरूपवशामयथा॥ एकएवबाह्यवासोजनमध्यगतोपिसन् ४६॥ अथांद्विगुणनिर्मुक्तपरदेशाइवाध्वगः॥ अथसर्वेव यंदीर्घ
कालंश्वपचस्पर्शिताः ४७॥ प्रायश्चित्तैर्नशुध्यामः प्रविशामो हुताशनं इतिनिर्णीयनगरे नागरा मंत्रिणस्तथा ४८॥ अभितो
ज्वालदीप्तायाग्निं विविशुः सहबंधुभिः॥ राज्यसज्जनसंपर्कपवित्रीकृतधीरधीः ४९॥ गवलश्चिंतयामासशोकव्याकुल

434

लोचनः मदर्थमिच्छन्नर्थोऽयं देशेऽस्मिं स्थित्तिमागतः ॥५०॥ किं मे जीवितदुःखेन मरणं मे महोत्सवः । इति निश्चित्य सगव
लोक्षलितेद्वालने डुरः पतंगवदनुद्वेगमकरोदाकुतिं वसुः ॥५१॥ अत्रांतरेऽनलात्कुंडोगाधिर्मौलिाद्बुध्यनतो ॥५२॥ मुहूर्त्ते
द्वितये नासौ गाधिरासीत्तत् भ्रमः । कोऽहं किमिव पश्यामि किमकार्षमहं किलेति ॥५३॥ एवं विचारयंश्चित्रमुदस्थादकांतरा
शु नित्यमेव मनंतासु भ्रमहेतुषु देहिनां ॥५४॥ वेत्ता भ्रमतिराईलाभ्रमराजिष्ठिवोन्मदः । अवधार्येति तं विचित्रैमोहं गाधि
तिनायसः ॥५५॥ दिनानि कति चित्तस्मिन्क्वचकएवाश्रमे तदा । कदाचिद्गाधिमागच्छत्कं विप्रियतरोऽतिथिः ॥५६॥ परमांप्रति
मानीतः फलपुष्परसादानैः । अथ वंदितसंध्यो तौ कृतजाप्यावुभावपि ॥५७॥ क्रमाच्छयनमासाद्य वक्तुः पावनीः कथाः । सं
पप्रच्छाऽथातिथिं गाधिः प्रसंगपतितं वचः ॥५८॥ किं ब्रह्मन्कृशांगस्त्वं किमिति श्रमवानसि । अतिथिरुवाच । अस्त्यस्मिं
वसुधापीठे उत्तरा निकुंजके । कीरोनामेति विख्यातः श्रीमान्जनपदो महान् ॥५९॥ तत्राहमवसं मासं पूज्यमानः पुरे जनैः ।
एकदैकेन तत्रोक्तं कथाः प्रस्ताविकाः क्वचित् ॥६०॥ इहाष्टकृपवो राजा वर्षाण्यष्टौ द्विजोत्तम । आसत्त्वां ते परिज्ञातः प्रविष्टो ज्वलनं
ज्वाला ॥६१॥ ततो द्विजशतानीह प्रविष्टानि हुताशने । इति तस्य मुखाच्छ्रुत्वा तस्मान्निर्गत्य मंडलात् ॥६२॥ प्रयागे स्नानजाप्य
दि श्रायश्चित्तमहं द्विजा । कृच्छ्रचांद्रायणस्यांते तृतीयस्याद्य पारणां ॥६३॥ इहाहमागतस्तेन शांतोऽस्म्यतिकृशो मिवा वसिष्ठः ।

श्री ।
२३०

435

इति विप्रमुखाच्छ्रुत्वा विस्मयोद्भुतया धिया। गाधिः संचिंतयामास महद्वृत्तांतोऽयमीदृशः॥६४॥ तदात्मस्वप्नवोदं तं द्रष्टुं ग
ह्म्यखिन्नधीः। निर्गत्याथ महाबुद्धिर्देशानुल्लंघ्य भूरिशः॥६५॥ तत्राद्दश निजावारं हूणमंडलमासदृश तेनैव सन्निवे
शेन निजं स्वप्नमंदिरं॥६६॥ तत्राऽपश्यद्यथाऽन्यांश्च सन्निवेशानितस्ततः। एवं ग्रामान्स्मरन्नूगाधिः प्राकृतीः स्वप्नक्रियाः॥६
विस्मयोत्कंपितशिरा ज्ञात्वा चेष्टाः पराभृशाः हूणमंडलमुत्सृज्य कीरमंडलमाययौ॥६९॥ अथात्मनानुभूतानि दृष्टान्यासेवि
तानि च। स्थानानि नगरे पश्यन्नुजनेभ्यः श्रुतवांस्तथा॥७०॥ एषा हि माया महती तेनैव चक्रधारिणा। दर्शिते त्यभुतु
स्तु धुमयास्मृतमखंडितं॥७१॥ इति संचिंत्य निर्गत्य तस्मात्तु गाधिर्जनास्पदात्। कंदरां प्राप्य शैलस्य तस्थौ शुभ्रशांतसिद्ध
वृ॥७२॥ तत्र संवत्सरं सार्धं अपक्वफलकभोजनः। तपश्चक्रे महातेजाः कष्टयत्राऽध्वन्निनः॥७३॥ अथाजगाम शैलेंद्रकं
दरं द्विजमंदिरं। प्रबोधरवदात्माच्छविश्वकगदाधरः॥७४॥ श्रीभगवानुवाच। विप्रवर्य त्वया दृष्टा माया मम गरीयसी। त
पोगिरितटे कुर्वन्किमन्यदभिवांछसि॥७५॥ दत्त्वार्घं कीर्णकुसुमं प्रणम्याश्रुप्रदक्षिणः। विष्णुमाह द्विजो वाक्यं अंभो
दमिव चातकः॥७६॥ देवयैषा त्वया माया दर्शिता॥ तितमोमयी। तस्या मर्मं न जानामि भ्रमः सत्योऽद्भुतः कथं॥७७॥ श्री
भगवानुवाच। अष्टविंशादेते श्लोकाः स्पष्टार्थाः॥ श्रीभगवानुवाच। विप्रदृष्ट्यादि वितरच्छेन बहिस्त्वेकदा वनास्व न

436

ममम दाघे स सर्वैरेवानुभूयते ।७०। इत्थ्यादि पृथिव्यादिरूपं जगत्। चित्तस्थं चित्तस्यैव जगन्निदानत्वात्। तत्रैव तिष्ठति। त
हिस्थं बहिःस्कवस्तु तो नास्तीत्यर्थः। अयं वार्थः। स्वप्नाद्यवस्थास्तु सर्वैरनुभूयत एव। स्वप्नादिषु चित्तगतस्यैव प्रपंचस्य प
परिस्फुरणात्॥ छ॥ यत्राऽनंतं जगज्जालं संस्थितं तेन चेतसा। श्वपचत्वं प्रकटितं यदि तद्विस्मयोऽत्र किं ॥७१॥ यत्र चेतसि अन
तं जगज्जालं संस्थितं तेन सर्वप्रपंचपरिधारिणा चेतसा श्वपचत्वमेकैकरं प्रकटितं को नामात्र विस्मयः॥ छ॥ श्वपचु हा
पचता प्रतिभासवशाद्यथा। तथैवाऽतिथिरायातो दृष्टवानसि संभ्रम ।७२। प्रतिभासवशाज्ज्ञातिवशात् श्वपचता यथा
वत्तु हा तथैवातिथिरायातद्भूतिः। अहमस्मि संभ्रमं महद्दृष्टवानिति वा प्रतिभासवशादेवावबुद्धमित्यर्थः॥ छ॥ तथैवो
रश्वपचराजत्वं दृष्टवान् चिंतितं भ्रमः ।७३। श्लोकद्वयमेतत्स्पष्टं॥ छ॥ काकतालीययोगेन चेतः ।७४। सिद्धपचस्थितिः सर्वेषां
हूणकीराणां तथैव प्रतिबिंबिता ।७५। यथा वचेतसि श्वपचस्थितिः यथा यदृच्छया सर्वेषां हूणकीराणां चेतसि अपि श्व
पचस्थितिः प्रतिबिंबिता भ्रांतेर्विचित्रत्वादिति भावः॥ छ॥ कदाचिद्भ्रांतिरेकैव बहूनामपि जायते। काकतालीयस्थिति
वद्विचित्रा हि मनोगतिः ।७६। यो ऽसौ कटंजो नाम श्वपचो हूणमंडले। तेनैव संनिवेशेन स तथैवात्र वत्सुराट् ।७७। तथै

वविविधैर्धुर्यैः प्राप्य देशांतरं गतः ॥ अप्यकीरनृपतिः स विवेकान्नत्वं तत्र ॥ तदा तत्रांतः केवलं चित्तस्वसंबंधितया । धिय
तदा प्रतिभाता तथा तादृक्टंजाचारसंस्थितिः ॥ ७ ॥ इदं श्लोकद्वयं स्पष्टार्थं ॥ ७ ॥ अयं सोऽहमिदं तन्मे इति मज्ज्ञात्मनात्मवे
वान् । सर्वमेवाहमेवेति तत्वज्ञो नावसीदति ॥ ८ ॥ अयमहं सोऽहमिदं मे तन्मम इति भेदं भावयन् अनात्मवाननात्मज्ञो मज्जतीति सं
सारसागरे मग्नो भवति । तत्वज्ञस्तु सर्वमेवाहं अहमेव सर्वमिति अभेदं भावयन् संसारे नावसीदति ॥ ७ ॥ विशेषपर्यवसायि
येयं मा संसृतिनामिका । आत्मचिंतनायैवेयं क्षयमायाति नान्यथा ॥ व्याख्या स्पष्टा ॥ ७ ॥ नश्यंतीति पदार्थेषु विभागानर्थभावनो ।
तेनासौ भ्रममोहस्तु तत्वज्ञो नावसीदति ॥ १० ॥ यस्मात्तत्वज्ञः पदार्थेषु विभागानर्थभावनो विभागविषयामनर्थहेतुं भावनां न
गृह्णातीति तेन हेतुना असौ तत्वज्ञो भ्रमहेतुमोहवशेनापि नावसीदतीति ॥ ७ ॥ ज्ञानस्यापरिपूर्णत्वान्नराणां चिमनोभ्रमं ।
वितिवारयितुं तेन तेनैवाक्रम्य सेव्यतां ॥ ११ ॥ ज्ञानस्य स्यात्मतत्वज्ञानस्यापरिपूर्णत्वात् परिच्छिन्नविषयत्वात् मनोभ्रमं
निवारयितुं न शक्नोति । तेनैव हेतुना तेनैव मनोभ्रमेण आक्रम्य सेपरिभूयते सो ॥ ७ ॥ चित्तं नाभिः किलास्येह मायाचक्रस्य सर्व
तः । स्थीयते चेत्तदाक्रम्य तन्न किंचित्प्रबाधते ॥ १२ ॥ अस्य जगद्रूपस्य मायाचक्रस्य रथचक्रमिव भ्रमणहेतोर्मायापंचस्य चित्तं ना
भिः मध्यगतं विवरं किल प्रसिद्धा वक्रप्रकृतिहेतुत्वात् तेनाहं शं मायाचक्रनाभिभूतं चित्तं [illegible] कर्म सर्वतः सर्वमाक्रम्य
निरुध्य स्थीयते चेत् निर्विकारमवस्थीयते चेत् तर्हि तन्मायाचक्रं किंचिदपि नावबाधते ॥ ७ ॥ वसुतिष्ठगिरेः [illegible]जेदशा

ति

८१

र्विन्नखिन्नखिन्नधीः।तपः कुरु ततो ज्ञानमनंतं समवाप्स्यसि॥२३॥इत्युक्त्वा पुंडरीकाक्षस्तत्रैवांतरधीयत॥गाधिर्विवेक
नेराशं वैराग्यं परमं गतः॥२४॥अगाम करुणाद्रीत्मानीयमायावनीधनं।निरस्ताशेषसंकल्पस्तीव्रं तत्राकरोत्तपः।दशाब्दा
णि तेनासौ आत्मज्ञानमवाप ह॥सार्द्धत्रयमेतत्स्पष्टं॥छ॥अरमत तदनुस्वां प्राप्य सत्तां महात्मा व्यपगतरभयशोको भो
गभूमावनिच्छुः।स ततनवित तजीवन्मुक्तरूपः प्रशांतः सकलइव राशांको घूर्णितापूर्णचेताः॥२५॥स्वां परिपूर्णां सत्तां म
सत्तां प्राप्य अमरेतः स्मामन्ये वेत्तिशेषः।अघूर्णिता घूर्णचेताः।अघूर्णितं अभ्रां नौ॥छ॥ ॥इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपा
यसौ श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यरामसुखहस्त्यपादशिष्यश्रीमद्रामसुखकृतौ वासिष्ठविवरणे संसारतरणि न
म्नि उपशमप्रकरणे गाधिवृत्तांतोपाख्यानं नाम नवचत्वारिंशः सर्गः॥ ॥छ॥ ॥एवं चित्तोपशांतये मायावैचित्र्यमुक्तं
इदानीं दृढभ्यासौ योगाभ्यासाबलमपि चित्तमुपशाम्यतीति उद्दालकोपाख्यानेन निरूप्यते।एवमित्यादिना
एवमेषाति विततां उशीनार घुनंदना महामोहकरी माया विषमा पारमात्मिकी॥१॥पारमात्मिकी परमात्मसंबंधिनी।त
च्छक्तिरूपत्वात्॥१॥छ॥शेषं स्पष्टं। युक्तो वृत्तिमत्त्वा बाह्या मायेयं विषमाऽपि हं।असावधानमनसा संयोजयति संकटे॥२॥
चित्ताक्रमणमात्रा तु परमा दोषधादतो प्रयत्नेनापि संसारमहारोगो न शाम्यति॥३॥श्लोकद्वयमेतत्स्पष्टं॥छ॥वर्तमानं कृ

श्री
२३

काश्री:४

चि

मायातं भज बाह्यधियाक्षणं । कृतं च विषयजन्यानि निर्मथितं तां ॥३॥ क मायातं वर्णाश्रमवशादागतं वर्तमानमेव कार्यं । बाह्यधि
या अनादरया बुद्ध्या कारणमात्रमनुसंदधत् च कृतं च विषयजकार्यं अकुर्वन् ॥ अननुसंधानं चित्तं च चित्ततां निर्विकल्पतां याति ॥छ॥ संक
ल्पाशानुसंधानवर्जनं चेत्सदा [illegible] रोषितं दे चित्तत्वं शमं एव चासि पावनं ॥४॥ एवमेवं करिष्यामीति मानसं कर्म संकल्पः इदं मे स्या
दिति प्रार्थनं माशा । अतीतानुस्मरणमनुसंधानं इतरत्समानं ॥छ॥ चेतनं चित्तरिक्तं हि प्रत्यक्चेतनमुच्यते । निर्मनस्कस्य गावं तु न तत्र क
लनामलः ॥५॥ चित्तरिक्तं विकल्पविहीनं चैतन्यं । प्रत्यक्चेतनं प्रत्यगात्मस्वरूपं चैतन्यमुच्यते । तत्र प्रत्यक्चैतन्ये निर्मनस्कस्य ग
वाक्कलनामलो ऽविद्याकृतकलंको नास्ति ॥छ॥ सा सत्यता सा शिवता सावस्था पारमात्मिकी । सर्वज्ञता सा सा तृप्तिर्नतु यत्र
मनः क्षतं ॥६॥ यत्र यस्यां दशायां मनः क्षतं विनष्टं सैव दशा सत्यता निर्विकारता जीवन्मुक्ततेत्यर्थः ॥ सैव शिवता विदेहमुक्ते
ता सैव पारमात्मिकी अवस्था सैव च सर्वज्ञता । सैव तृप्तिः आनंदरूपता चेत्यर्थः ॥छ॥ अविवेकादुपाहृत्य चेतः सोद्यमनिश्चयैः
बलात्कारेण संयोज्यं शास्त्रसद्गुरुपक्रमैः ॥७॥ सोद्यमनिश्चयैः उद्यम उत्साहः तत्सहितैर्निश्चयैः आत्मानात्मविवेकहेतुभिः प्र
माणतर्कैः चेतः कर्म अविवेकात् आत्मनो देहादौ अनेकाभिमानात् उपाहृत्य उपाहृत्य बलात्कारेण गुरुप्रयत्नेन शास्त्रसद्गुरुप
क्रमैः अध्यात्मशास्त्रैः आत्मविदामाचार्यक्रमैश्च योज्यं ॥छ॥ अथ प्रलपन्नित्यादिभिः पंचभिः श्लोकैः आत्मानुसंधानमप
दिशति । प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि । निरस्तमननानंतसंविन्मात्रपरो भव ॥८॥ प्रलपन्यादिष्वसंनिधिमात्रे पात

440

तदेकसर्वसाक्षिणि निर्विकल्पे अनंते संविन्मात्रे एव तात्पर्यवान् भव ॥९॥ ममेदं तदयं सोऽहं इति संत्यज्य वासनाः ।
एकनिष्ठतया अंतःस्थः संविन्मात्रपरो भव ॥१०॥ इदं मम तन्मम सोऽहमयमहमिति भेदवासनाः संत्यज्य एकनिष्ठतया अ
द्वितीयं विधानमेकमेव ब्रह्मेति निश्चयेन अंतःस्थे संविन्मात्रे तात्पर्यवान् भव ॥१०॥ मलं संवेद्यमुत्सृज्य मनो निर्मलयन् परो ।
आशापाशान् लंघित्वा स्वसंवित्तिपरो भव ॥११॥ आशारूपपाशान् लंघित्वा संवेद्यं दृश्यमेव मलमुत्सृज्य मनः परं नि
र्मलयन् स्वसंवित्तिपरो भव ॥११॥ अशुभाशुभसंकेतः संशांताशाविषूचिकः । नष्टेष्टानिष्टदृष्टिः स्वसंवित्सारपरो भव
॥१२॥ अशुभाशुभसंकेतः अविद्यमानः शुभमशुभमिति च संकेतो भेदोद्रेको यस्य । संशांता आशारूपा विषूचिका
यस्य । नष्टेष्टानिष्टदृष्टिः नष्टदृष्टिर्यस्य । तादृशः स्वसंवित्सारपरो भव ॥१२॥ आत्मतां परतां त्यक्त्वा निर्विभागो जगत्स्थितौ ।
वज्रस्तंभवदात्मानमेव संश्रित्य स्थिरो भव ॥१३॥ चेतनाचेतनात्मकप्रपंचे भेदभावनां परित्यज्य आत्मानमेवानंदमयं सं
स्थितिर्यस्य तस्य स्वादु मधुरमपि रसायनं रसवदुक्तं पतितं विषायते प्रतिकूलं विषमिव भवति । एतस्यैवानंदस्यान्या
निरस्तानि मात्राणि प्रभवंतीति श्रुतेः । केवलमनुसंदधानो वज्रस्तंभवत् स्थिरो निर्विकल्पो भव ॥१३॥ तदा संक्षीयते मोह
संसारभ्रमकारणं । निर्मलायां निराशायां स्वसंवित्तौ यदा स्थितिः ॥१४॥ स्पष्टं ॥१४॥ स्वभावमात्मानं कथयति । स्वानंदमयमात्रं स्थि

कथं २

तेः॥ रसायनमपि स्वादु रामघति विषायते॥१४॥ स्वभावमात्मस्वरूपं अवलोकयतः साक्षात्कुर्वतः शेषं स्पष्टं॥छ॥ हरादात
श्लोतां याति चित्तं पीवरतां गते। आलोकलक्ष्मीरभितो महामेघ इवोच्छ्रिते॥१५॥ चित्ते पीवरतां संसारवासनाभिः स्थूल
तां गते सति आत्मज्ञता हराद्याति। अभितो महामेघवदुच्छ्रिते आलोकलक्ष्मीः प्रकाशसंविद्विवेत्य वयुः॥छ॥ चित्तस्य पीव
रत्वमियाकांक्षायां अनात्मन्निनीत्यादिभिः पंचभिः श्लोकैः पीनतामाह॥ अनात्मन्यात्मभावेन देहे मात्रास्थया धिय
॥पुत्रदारकुटुंबैश्च चेतो गच्छति पीनतां॥१६॥ आत्मतिदेहादौ आत्मभावेन हेतुना देहमात्रे आस्था आदरो यस्यास्तथाभि
या पुत्रदारादिभिः कुटुंबैः पोष्यवर्गैश्च चेतः पीनतां स्थूलतां गच्छति॥छ॥ अहंकारविकारेण ममतामलहेलया। इदंम
मेति भावेन चेतो गच्छति पीनतां॥१७॥ अहंकारविकारेण अहंकाररूपविकारेण इदं ममेत्येवंरूपेण विकावेन प्रवृत्तायाम
मतारूपस्य मलस्य हेलालीलातया च चेतः पीनतां गच्छति॥छ॥ आधिव्याधिविलासेन समाश्वासेन संस्थितौ। हेयाहेयवि
भागेन चेतो गच्छति पीनतां॥१८॥ स्पष्टं॥छ॥ स्नेहेन धनलोभेन लोभेन मणियोषितां। आपातरमणीयेन चेतो गच्छति पीन
तां॥१९॥ पुत्रदारादिस्नेहेन आपातरमणीयेन अविचारितरमणीयेन स्वेण मणियोषितां लाभेन प्रवृत्तायाधनतृष्णा
त्वेन चेतः पीनतां गच्छति॥छ॥ दुराशाक्षीरपानेन भोगानिलबलेन च। आस्थादानेन चारेण चित्ताहियीति पीनतां
२०॥ अहि हि क्षीरपानेन अनिलेन स्वैरचारेण च पीनतां याति तद्वच्चित्तं दुराशादिभिः स्वयं॥छ॥ स्पष्टमन्यत्॥छ॥ ०

उद्दालकवदाद्यंतं विशीर्णभूतपंचकं। कृत्वा कृत्वा तया धीर धीरयांऽतर्विचारया॥२०॥ आद्यंतं न विशीर्णं यास समंता-
न्नं छिन्नं च न च्छिन्नं दीर्णं छिन्नं रेतितथा॥२१॥ श्रीराम उवाच। केन क्रमेण भगवन्मुनिनोद्दालकेन तत्। भूतपंचकमाद्य-
न्तं हे वा स्वांतः प्रविचारितं॥२२॥ वसिष्ठ उवाच। शृणु राम यथा पूर्वं भूतद्वंद्वविचारणात्। उद्दालकेन संप्राप्ता परमा दृष्टिरुत्त-
॥२३॥ गंधमादनशैलेंद्र नाम्ना काचित्किल स्थली। विधृते कीर्णकुसुमा कर्पूरद्रुमधूसरा॥२४॥ तत्र कस्मिंश्चिदुच्चित्ते सा-
नौ सफलपादपे। उद्दालको नाम मुनिरासीदुद्दामतापसः॥२५॥ अथ मंत्रे बृहद्वासावाल्य प्रज्ञो विचारवान्। ततः क्रमे-
ण तपसा शास्त्रार्थनियमैर्यमैः॥२६॥ विवेक आजगामैनं अथेदं समचिंतयत्। किं तत्प्राप्यं प्रधानं स्याद्यस्मिन्विश्रांतो न शोच्यते॥२७॥
कदाहं त्यक्तमननो पदे परमपावने। चिरं विश्रांतिमेष्यामि मेरुशृंग इवांबुदः॥२८॥ कदा शममुपेष्यंति मामंतर्भोगसंविदः
इदं कृत्वेदमप्यन्यत्कर्तव्यमिति संचलाः॥२९॥ कदा बुद्बुलकल्लोलनावापरमया धिया। परितीर्णां त्रिविष्यामि मंत्रां तृष्णा-
तरंगिणीं॥३०॥ ईहितानीहितैर्मुक्तो हेयोपादेयवर्जितः। कदाहं स्वस्तिमेष्यामि स्वप्रकाशपदे स्थितः॥३१॥ कदोपशांतमननो
धरणीधरकंदरे। समेष्यामि शिलासाम्यं निर्विकल्पसमाधिना॥३२॥ एकादशैते श्लोकाः स्पष्टार्थाः॥८॥ निरंशध्यानविश्रां-
तिमूकस्य मम मूर्द्धनि। कदा तार्णं करिष्यंति कुलायं वनवृत्तिकाः॥३३॥ निरंशध्यानविश्रांतिमूकस्य निरंशध्यानं निर्वि-
कल्पकसमाधिः। तार्णं तृणमयं कुलायं नीडं वनवृत्तिकाः वनपतंगिकाः। यत्कृतं मध्ये पोत्तिकमिस्रच्यते॥८॥ इति

श्री॥ २३४

443

चिंतापरवशोवनउद्दालकोद्विजः।पुनःपुनस्तत्पविश्यध्यानाभ्यासंचकारसः।३४।विषयैर्नीयमानेऽपिचित्तेकर्कशस्वंव
लोरनसलेभेसमाधानंशांतिप्रीतिदायिनी।३५।श्लोकद्वयमेतत्स्पष्टं।०।कदाचिद्बाह्यसंस्पर्शपरित्यागादनंतरं।तस्य
गच्छच्चित्तकपिरांतरस्पर्शसंचयात्।३६।स्पृशंतइतिस्पर्शाःविषयाः।बाह्यसंस्पर्शपरित्यागादांतरस्पर्शसंचयात्मनो
रथपरिकल्पितान्विषयचयात्।०।कदाचिदांतरस्पर्शाद्भावंविषयमाददे।तस्योद्भूयमनोयातिकदाचित्रस्तपक्षिव
त्।३७।स्पष्टं।०।कदाचिदुदितार्कांशुतेजःपश्यतिविस्तृतं।कदाचित्केवलंव्योमकदाचिन्निबिडंतमः।३८।तेजसउदयेऽपि
तार्कांशुविस्तृतंतेजःपश्यति।वसत्वोदकेऽपिकेवलंव्योमातमसउदकेनिबिडंतमइतिविवेकः।०।इतरत्समानं।०।इति
पर्याकुलःस्वांतःसमुत्थध्यानवृत्तिभुइतिपर्याकुलमनाविजहाराततिगिरौ।३९।समयाजातुःप्रापामेकदापापकंदरां।सं
शांतसर्वसंचारांमुनिर्मोक्षदशामिव।४०।सतांविवेशधर्मात्मागंधमादनकंदरां।येकासनमास्तीर्णैःपत्रैरंतस्थगुच्छकं।४१।
तस्यप्रस्तारयामासदृष्टेचारुमृगाजिनं।तत्रोपाविशद्दावेशंचेतःसंतत्तुतांनयन्।४२।श्लोकचतुष्टयमेतत्स्पष्टं।०।बुद्धवल्ल
दृढंबद्धापद्मासनमुद्गस्थुखःपार्ष्णिभ्यांवृषणौधृत्वावकारब्राह्ममंजलिं।४३।बुद्धमत्रपद्मासनमलिप्तेतंयुक्तमगस्त्यसं
हिता।पादद्वयंसमंसम्यग्ऊरुलद्वयोरपि।कृतेपद्मासनंप्रोक्तंप्रशस्तंसर्वकर्मसुइति।अतएवपार्ष्णिभ्यांपादपृष्ठभ
गाभ्यांवृषणौधृत्वानियम्यतदुपपद्यते।चकारब्राह्ममंजलिमिति।ब्रह्मांजलिर्नामब्रह्मानुसंधानसमयेपरस्पराभिमु

रवयोरुत्तानयोः पाण्योः सन्निवेशः । स यस्यास्य पद्मासनस्यांगं तद्युक्तं मागमोतरे । उत्तानं वा मयचरणं दक्षिणे जानि वि

न्यसेत् । उत्तानं वान्यचरणं वामोरुणि निवेशयेत् । तन्मध्ये हर्ष्यं गोत्तानौ वामवामेतरौ करौ । निवेशयेदित्यनुषंगः । स्त्रियाति

लहर्षिर्यानासाग्रमवलोकयन्नद्दं पद्मासनं प्राकुर्वभ्यंध्यानादिकर्मस्त्विति । तथा च कालिदासः । पर्यंकबंधस्थिरपूर्वका

यमृज्वायतं सन्नमितोभयांसं । उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्प्रोत्फुल्लराजीवमिवांकमध्ये इति । स्पष्टमन्यत् ॥७॥ वासनाभ्य

समाहृत्य मनो मृगामपहुतं । निर्विकल्पसमाध्यर्थं एवकारेमां विचारणां ॥७॥ अपि वृद्धमनः कोऽर्थः तवसंसारवृत्तिभिः । धीम

तोऽनन्तिषेवं तेपर्यंते दुःखदां क्रियां ॥४५॥ इयमेतत्स्पष्टं ॥७॥ अनुधावति यो भागांस्य क्त्वा समरसायनं । संत्यक्त्वा मंदरवृत्तः पृथ्याति

विषजांगलं ॥४६॥ विषजां गलं विषदृष्टं ... यि छमेरण्यं । शेषं स्पष्टं ॥७॥ यद्दिया सिमहीरंध्रं सलोकमथापिवा । तत्ततिर्द्दृतिम

त्रापि विनोपशमनामृतं ॥७॥ स्पष्टं ॥७॥ इमा विविधाः कल्पनाभावाभावमयात्मिकाः । दुःखायैवभवो प्रायनसुखायक्रदाच

न ॥४८॥ कल्पनाः कल्पनाः भावाभावमयात्मिकाः । सदसद्वस्तुविषयत्वाज्ज्ञावमेयः । अज्ञावमयश्चासास्वयंरूपं यासां ताः । न

वो प्रायनयेनो प्राय ॥७॥ शास्त्रादिगामिरेतामिः किं मूर्खेन तद्गतिर्भिः । यस्मात् किंचिद्वाप्तोपियस्मिन् । सिनिर्वृतिं । तस्मि

न्विनेराम सर्वानानुबध्नास्ति किंपदं ॥४९॥ यस्मात्रमात्किंचिद्विस्रायाजनं केवल्यरूपं प्राप्नोषि । यस्मिन्त्छमेसनिनिर्वृतिं स्वरूपस्तु

२४ शास्त्रादिगामिभिः शास्त्रादीन्विषयानुगच्छंतीति शास्त्रादिगामिभिः ॥२

खंवहसि प्राप्तो विनतस्मिंश्छमे किमिति पदं नानुबध्नासि ॥ आगत्य श्रोत्रतां मूर्खव्यर्थो ॥ नो पदं दत्ता। घियारा सानुसारिण्य
मृगा वक्त्रा द्वायं जन ॥५०॥ शाक्षानुसारिण्या श्रवपोलयाराक्षमनुसरंत्या घियानुहित्वा व्यर्थो ॥ नोपदं दत्तां निश्चयेजनेन बाधमेनव
र्धितां श्रावितां श्रवणेंद्रियवमागत्य मृगैवं लुब्धकगीतासक्त मृगावद्वद्यं माडजः ॥ त्वक्तामागत्य दुःखाय स्पर्शान्मुखतयातया
मूर्खमाबहुतामेहि गजो लुब्ध गजेंद्रवरः ॥५१॥ तयानाहत्व्यास्पर्शान्मुखतया स्पर्शसुखानुत्वेच्छयो दुःखाय केवलं वक्ता बगिंद्रिय
वमागत्य गजो लुब्धगजेंद्रवर। बहुतां माप दिः ॥ रसनाभावमागत्य गर्हतां धटरं धसां मानाशमेहि बडिश पिंडलं पटमत्स्य
वरः ॥५२॥ दुरंधसां दुरंतानां गर्हनं आस्वादनाकांक्षया रसनेंद्रियत्वमागत्य बडिशपिंडलं पटमत्स्य वन्मीनारामे हि। न डिशंमत्स्यवे
धनमित्य मरः। पिंडीन कृतो त्स्यो मांसपिंडः। शेषं स्पष्टं ॥ नानुपीहत्तिमा श्रित्य शरीरां भोजकोटरे। गंधांध्मुखतयो बंधं प्रभास्व
स्वयोन्मुखी। मागच्छद्ग्धतां मूर्ख कोनि लुब्धपतंगवरः ॥५३॥ प्रभास्वरपवयोन्मुखी प्रभावनालावण्ययुक्तस्यरूपस्य चक्षुः प्र
रूपोन्मुखी सावधानां ॥ प्राणमार्गमुपाश्रित्य शरीरां भोजकोटरे। गंधान्मुखतया बंधं मासमाश्रय षट्पदवरः ॥५४॥ गंधान्मुखतयाघ्रा
णमार्गमुपाश्रित्य शरीरां भोजकोटरे मबंधं मास समासमाश्रये सत्वयः। शेषं स्पष्टं ॥ कुरंगालिपतंगभल्लीनाश्चैकेकशो हताः स्व
वैरतेरत्नयैस्तव्या प्रस्याशकुतः सुखं ॥५५॥ एकैकशः एकैकेन शब्दादि विषयेण ॥ इति विश्ववासना जालं वंधाय तव तो हितराय

446

दिशाम्यतितन्स्यक्त्वातदनंतोजयस्त्ववापदाः ॥ हे चित्तत्वत्तोबंधायैवाभितोवासनाजालं वर्ततेतद्वासनाजालं त्यक्त्वा यदिशाम्यति
तत्तर्हि तवानंतो निरवधिकोजयो विजयः ॥७॥ करोम्येष किमर्थं वातवेतदनुशासनं । विचारणवतः ॥ अंसं चित्तत्वमस्तिनानघ ॥७॥
विचारणवतः आत्मव्यतिरेकेण चित्तं नाम किमिति विचारयतः ॥ अंस चित्तमेवनास्ति । अविचारसिद्धवाः ॥ इदं तयानस्फुरतीत्य
र्थः ॥८॥ अनंतस्यात्मतत्त्वस्य तत्त्वीमनसि संस्थितिः । न संभवति बिल्वांतर्वासितादंतिनो यथा ॥८॥ यथा हि दंतिनो बिल्वफ
लाभ्यंतरवासित्वं न संभवति तथा देशकालादिभिरपरिछिन्नस्यात्मतत्त्वस्य तन्मनसि स्थितिर्न संभवतीत्यर्थः ॥८॥ पादांगु
ष्ठाच्छिरोयावत्कणशः परिवारितं । न लब्धोसावहंनामकः स्यादहमिति स्थितिः ॥९॥ पादांगुष्ठमारभ्य शिरःपर्यंतं कणशो
मयाप्रविचारितं तत्र पादादिके शांते देहे अहंशब्दार्थो न लब्धः अथ अहमिति स्थितः पूर्वोर्थः कः स्यादिति विचारः ॥९॥ परित
तिश्लोकद्वयं वाक्यं । परिताशेषदिक्कुंजं पश्याम्येकं जगत्त्रये । संवेदनमसंवेद्यं सर्वत्र विततात्मकं ॥१०॥ दृश्यते यस्य नेयत्ता
नानामपरिकल्पना । नैकतानान्यता चैव महत्तानणुता ॥११॥ यस्य वस्तुनः इयत्तादयो न दृश्यंते तादृशमेव संवेद्यप्रका
शांतराप्रकाश्यं संवेदनमेकमेव परिताशेषदिक्कुंजं पश्यामीत्यन्वयः ॥ इयत्ता परिमितत्वं एकता एकत्वसंख्यायोगो अन्यता भे
दः महत्ता परिमाणभेदः । शेषं स्पष्टं ॥११॥ वेदनत्वाच्च संवेद्यमयि विद्वःखकारणं । विवेकजेन बोधेन न नदिदं हन्यसे मया ॥१२॥

श्री ॥
२३८

वेदनत्वात् ज्ञानरूपत्वात् । असंवेद्यः स्वयंप्रकाशो मयि हे चित्त त्वं दुःखकारणं जायसे । तत्तस्मात्कारणादिदं त्वं विवेकज्ञेन
बोधेन मया हन्यसे ॥ छ ॥ इदं मांसमिदं रक्तं इमास्थीनि देहकोऽहमेते त्वावासमरुतः कोसावहमिति स्थितिः ॥ ९३ ॥ इदं तयाग्र
ह्यमाणेषु मांसादिषु कोसावहं शब्दार्थः । न कोपीदंता ऽहंतयोः विरोधादिति । शेषं स्पष्टं ॥ छ ॥ मांसमन्यदसृक्चान्यदस्थीन्य
न्यानि चित्त हा बोधोन्यः स्पंदनं चान्यः कोसावहमिति स्थितिः ॥ ९४ ॥ मांसादीनामात्मन्येवं नोन्यत्वेन प्रतीयमानत्वादहंतान
पपद्यत इत्यर्थः । तत्र बोधो ज्ञानेंद्रियव्यापारः । इतरत्समानं ॥ छ ॥ इदं घ्राणमियं जिह्वा त्वगियं श्रवणाविमौ । इदं चक्षुरयं स्पंदः
कोसावहमिति स्थितिः ॥ ९५ ॥ घ्राणादीन्यपि इदंतया प्रतीयमानत्वान्नाहंशब्दार्थ इत्यर्थः । तत्र स्पंदो नाम क्रियाहेतुः कर्मे
द्रियगणः ॥ छ ॥ अहमेवेह सर्वत्र नाहं किंचिदपीह वा । इत्येवं सन्मयी दृष्टिर्नेतरो विद्यते क्रमः ॥ ९६ ॥ इह जगति सर्वत्र प्रतीय
मानोहमेवेति वा इह प्रतीयमानं किंचिदपि अहं नेति वा या दृष्टिः सैव सन्मयी वास्तवी । इतरः क्रमोऽपरिच्छिन्नविषयाहंप्र
त्ययरूपो न विद्यते न वास्तव इत्यर्थः ॥ छ ॥ चिरमज्ञानदुष्टेन पापोथितास्मीत्यहं त्वया । इत्येवमज्ञाननाम्ना धूर्तेन चिरमहं तव
परिच्छिन्नाहंकाररूपो पोथितोस्मि हिंसितोस्मि हि अहं पन्नेन दुष्टेन गाऽट व्याघ्रपशुः पोथितः गवादेः पशोः शिशुर्यथा तथा तद्वदित्यर्थः
॥ छ ॥ दिष्ट्येदानीं परिज्ञातो मयैषोऽज्ञानतस्करः । पुनर्न संश्रयाम्येनं स्वरूपार्थापहारिणं ॥ ९७ ॥ इदानीमेषोऽज्ञानतस्करः

448

९३

परिज्ञातो दिष्ट्या कलितभोग्येनेत्यर्थः ॥ स्वरूपोपार्थपहारिणं स्वरूपमेवार्थः तदपहारिणं एनमज्ञानतस्करं हननेसं-
श्रयामि ॥ ६ ॥ वासनाहीनमप्येतच्चक्षुरादीन्द्रियं स्वतः । प्रवर्तते बहिः स्वार्थे वासनामात्रकारणं ॥ ७ ॥ स्पष्टं ॥ ७ ॥ तस्मात्सर्व-
णोऽयं पाणित्यक्तं तर्वासनान्निजां ॥ अक्रुध्यं कर्मसर्वेन दुःखं समवाप्स्यथ ॥ ८ ॥ स्पष्टं ॥ ८ ॥ रश्मयेव विनष्टाः स्वव्यर्थमिंद्रियबा-
लकाः ॥ कोशकोरोः कृमयः तंतुनेव स्वयं भुवा ॥ ९ ॥ स्वयं भुवा स्वोत्पन्नेनैव तंतुना कोशकारकृमय इव रश्मयेव व्यर्थं नि-
हास्थ ॥ इतरत्समानं ॥ ९ ॥ हे चित्त सर्वेन्द्रियकोशत स्मात्सर्वेन्द्रियैरैक्यमुपेत्य नूनं ॥ आलोक्य चात्मानमुपैत्य सरेनं त्यं स्वरूप-
निर्वाणमेवामलबोधमाप्नु ॥ १० ॥ सर्वेन्द्रियकोशाः सर्वे चक्षुरादिभिः कोशवदुपजीव्यं हे चित्त तस्मात्सर्वेक्षाहेतोः सर्वेन्द्रिय-
रैक्यमुपेत्य आत्मानं च्चीयं रूपं अपूर्ण स्वरूपं अविद्यमानत्वं भावमालोक्य विचार्य एकोमलबोधो एकः केवलोऽमलश्च-
बोधः यथास्यात्तथा निर्वाणमुपेत्य व्यापारमास्थितिष्ठ ॥ १० ॥ विषयविषविषूचिकामनंतां निरुणमदंस्थितिवासनामय-
स्याभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्या भव चित्त वीतभवानुभियामभूमिः ॥ ११ ॥ हे चित्त अनंतां विषयविषविषूचिकां विषरूपां वि-
षयजन्मविषूचिकां अहंस्थितिवासनां च अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्या इष्टवस्तुपरित्यागरूपमंत्रयोगेन निरुणम पा-
स्य वितत्त्वो विगतसंसाराभियां त्रयाणामभूमिर्गवान्भव ॥ ११ ॥ उद्दालकवनाचासंकल्पपादपं रक्षा तेनेऽलिच्छिवामन-

औ० ॥
२२

449

वनं। खिततां भुवमासाद्य विहरामि यथासुखं ।७३। संकल्पाद एव पादपायस्मिन् दृष्टे वलतायस्मिन् तन्मनोवनं छित्वा वितत
भुवं चिदाकाशरूपामासाद्य यथासुखं विहरामि ।७। पदं तदनुयातोस्मि केवलोस्मि जयाम्यहं । निर्वाणोस्मि निरंशोस्मि निरी
होस्मि निरीप्सितः ।७४। यतः केवलोस्मि निर्मनस्कत्वात् । अतस्तत्पदं ब्रह्मत्वावनुयातोस्मि । अतस्तापत्रयशांत्या निर्वाणोस्मि
परिपूर्णत्वान्निरंशोस्मि । अतएव पूर्णकामत्वान्निरीप्सितोस्मि । ततो निरीहोस्मि । ततो जयामीति संबंधः ।७। स्वच्छेति श्लोकत्रयं वाक्यं
स्वच्छतोर्जितता सत्ता हृद्यता सत्यता ज्ञता । आनंदिता प्रशमिता सदा चमुदितोदिता ।७५। पूर्णतोदारता सत्या कांतिमत्तैकता
मता सर्वैकता निर्जयता क्षीणचित्तविकल्पता ।७६। एता नित्योदिताः स्वच्छाः सुंदर्यः शुभगोदयाः ममैकान्तरते नित्यं कां
ता हृदयवल्लभाः ।७७। स्वच्छतादयः कांताः मम हृदयवल्लभाः भार्याः न दशायां हृदयं विनोदयंतीत्यर्थः । तत्र स्वच्छता मनोमल
राहित्यं ऊर्जितता दैन्याभावः । सत्ता सद्रूपता । हृद्यता सर्वप्रियत्वं । सत्यता अबाध्यत्वं । ज्ञता ज्ञातृता । आनंदिता आनंद
रूपता । उपशमिता निर्विकारता । सदोदिता मुदिता च पुण्यकर्मसु प्रीतिः । पूर्णता व्याप्तता । सत्या वास्तवी । उदारतोत्कृष्टता ।
कांतिमत्ता ब्रह्मचित्ताभिव्यंजकामुखकांतिः । समता समता । एकता भेदाभावः । सर्वैकता सर्वात्मकत्वं । निर्जयता विसर्गेः । क्षीण
चित्तविकल्पता चित्तादिविकल्पाभावः । शेषं स्पष्टं ।७। वसिष्ठ उवाच । इति निर्णयसतया धिया धवलया मुनिः । बद्धपद्मासनस्था
स्थोऽर्धोन्मीलितलोचनः ।७८। स्पष्टं ।७। ॐकारमकरोत्तारस्वरमूर्द्धगतध्वनिं । सम्यगाहतलांगलं घंटा ॐ ॐ मिवारवं ।७९। सम्य

गाहतं ताडितं नोन्नतं मध्यलं बिंदं ह्रोयस्या। अ तएव आरवं। आसमंताद्भवो यस्य ताहशं। घंटाऽऽडंडमिव ऊंडवन्मंदस्ताकारां घंटामि
वातारस्वरमोंकारमूर्धगं तद्ध्वनिं ब्रह्मरंध्रव्यापिनादमकरोः ॥६॥ ॐमिति श्लोके हृदयं क। वाक्यं ॐमुच्चारयतस्तस्य संवित्त्वे तदुन्मु
खे यावदोंकारमूर्धस्थे वितते विमलात्मनि ॥८०॥ साहं त्रिंशात्ममात्रस्य प्रथमेंशे स्फुटारवे। प्रणवस्य समारुह्य प्राणे रणितदेहके
॥८१॥ ओमित्युच्चारयतस्तस्योदात्तकस्य संवित्त्वे स्वरूपचैतन्ये तदुन्मुख ओंकारानुसारिणि यावद्बोदोंकार ओंकारानु
हृत्रिपर्यंतं ऊर्ध्वस्थे ऊर्ध्वमुखे विमलात्मनि वितते व्याप्ते सति साहं त्र्यंशात्ममात्रस्य अर्धेन सहितास्त्रयोऽ ॥श॥आ
मास्वरूपं यासांताः साहं त्रिंशात्मानस्तामात्रायस्य ताहशस्य अर्धमात्राधिकत्रिमात्रस्येत्यर्थः। प्रणवस्योंकारस्य समारुह्य
प्राणे समरुह्य एव प्रकारोऽरुध्वश्च प्राणवायुर्यस्मिन्। ताहशे प्रथमेंशे अकारात्मके प्रथमभागे स्फुटारवे व्यक्तध्वनौ रणितदेहके
खरितशरीरके सति ॥६॥ रेचकाख्योऽखिलं कायं प्राणनिष्क्रमणक्रमः। रिक्तीचकार पीतांबुरगस्त्य इव सागरं ॥८२॥ रेचकाख्यः
प्राणनिष्क्रमणाक्रमः पीतांबुरगस्त्यः सागरमिव। खिलं कायं रिक्तीचकार। एतच्च प्रणवस्य साहं त्रिमात्रकं वै अथर्वशिखायामुप
निषदि चतुष्पाद्दिदमक्षरं परं ब्रह्मेत्यादिना प्रपंचितं वर्णत्रयात्मिकाद्यैते रेचकपूरककुंभका इति। याज्ञवल्क्यवचनात्। रेचकादी
नां प्रणवांशभूतानां अकारोकारमकारात्मनां प्रवृत्तिर्युक्तेत्यनुसंधेयो ॥७॥ अतिष्ठत्प्राणः पवनः चेतसा सह रितांबरे। हृदयाग्नि
ज्वलज्ज्वालोद्दाहमलिनं वपुः ॥८३॥ विजसेन वै तन्येन पूरितांबरे प्राणपवनो तिष्ठत्। रेचकेन रेचितः प्राणो अंबरे निरुद्धः तथैवातिष्ठ

श्री॥
३२५

दित्यर्थः॥ हृदयाग्निश्चरे वक्रे नेसंरुधितोज्ज्वलज्वालः सन्मलिनं पापरूपं वपुर्देहं दाहः॥ ६॥ यावद्दि[illegible]मवरुद्धे वा प्रणवप्रथमे क्रमे ८८
बध्नवन हृदादेव हठयोगादि दुःखदः॥ ७॥ एवं प्रणवस्य प्राणायामस्य प्रथमे क्रमे वस्थारेचकः॥ ८॥ यावद्दिछं इछानुरूपं त्रियोवच
तावदेव बध्नवानतु हृदाद्वलात्कारादेव उतः॥ हि यस्मात्कारणात् हठयोगो दुःखदः हठयोगो नाम मत्स्यमुद्रादिभिर्बलात् प्राणनि
रोधद्वारा मनो निरोधः॥ ७॥ अथेतरांशावसरे प्रणवस्य समस्थितो॥ निष्पंदः ओं न कोऽस्य स्य प्राणानाम स्वक्रमः॥ ८५॥ अथ प्रणप
वनस्य विडसाहरितांबरनिरोधानंतरं समस्थितो समा स्थितिर्यस्मात्तस्मिन् प्रणवस्येतरांशावसरे उकारात्मनो द्वितीयांशस्य प्र
त्रिध्यानावसरे [illegible] ग्रारयतस्तस्योद्दालकस्य निःष्पंदो निष्क्रम्य ओंन्न पूरकः प्राणानां क्रमोऽनुचरः॥ पूर्वं विडसाहरितं रेचरेत्निरुढ्
स्यप्राणवायोः तेन वैवांवरतत्प्रयत्नवशात् ओंनकरूपः क्रमो नवतइत्यर्थः॥ अत्र प्रणवस्य अकारादादिव पवित्रयात्मका बान्नेवाचइ
नविश्रुरुद्ररूपश्चात् तत्रेन्द्रां त्रिध्यानपूर्वकं प्रणवजपेन रेचकादिः प्राणायामक्रमः इति बाद्यतइत्यनुसंधेयं॥ ७॥ तदेव ओंभकस्य
निष्पंदत्वमाहनेति॥ न बहिर्नांतरे नाधो नोर्ध्वं नाशासु तत्र वैसंक्षोभमगमत्प्राणा अवसंस्तंभिताइव॥ ८६॥ बहिः शरीराद्बहिः आ
भ्यंतरे शरीराभ्यंतरे अधऊर्ध्वमितियस्मिन्न्ताकारादेशे प्राणनिरोधः तस्मादधऊर्ध्वं चेत्यर्थः॥ तत्र ओं नकेनहतौ[illegible]स्विकोयां॥ ८॥
पुरः दग्धदेहइति श्लोकद्वयं वाक्यं दग्धदेहः पुरो वह्निः शान्ते शामा अज्ञानिवर्तनेणात्॥ अदृश्यत सितं नस्मशरीरं हिमपांडुरां॥ ८७॥ यत्र के
रशय्यायां सुप्तानीवसुखोचितं शरीरास्थीनि दृश्यंते निष्पंदानि शांतानि वाणेनादग्धदेहरूपं पुरयेन सोवग्धदेहपुरः किं [illegible]णादग्धे

निवच्छरामायत्रसितेभस्मनिकरैरशय्यायांसुखोषितंसुप्तानीवशरीराण्ठीनिहरयंतेतान्हरांशरीरंकस्मैवदृश्यतडस्यचन्द्रयः।१८।।सम
नमितरत्र।।छ।।तकस्मवायुतानीतंसास्थिवाभुरयोजयरातदंडपवनोछ्रतंआहसगगनंरूपणारा।स्या।।तदस्थिमकस्मात्रंउपवननोध
नीतंसरत्रारदिअद्यमिह्निकेवप्रालेयधुरामेघइवगगनमाद्वस्यरूपणात्वपियोयो।१९।।छ।।यावदिछमवस्थेषाप्रणवस्यापरकमेव
दवनस्वादेवहव्ययोगोहिदुःखदः।२०।।प्रणवस्यप्रणवात्मकस्यप्राणायामस्यापरेॐमकरूपेकमेएषावस्थायावदिच्छमेवभव
वा।।छ।।ततस्तृतीयावसरेप्रणवस्योपशांतिदे।पूरणात्पूरकोनामप्राणानामभवत्क्रमः।२१।।ततःॐमकारांतंतरंउपशांतिदे चित्तस्यो
पशांतिहेतोप्रणवस्योंकारस्यतृतीयावसरेमकारात्मकस्यतृतीयांशकेस्यमृत्तिध्यानावसरेऊीमुच्चार्यततस्तस्यपूरणाद्धेतोःपू
रकोनामप्राणानांक्रमोभवत्।।छ।। तस्मिन्नवसरेआपाश्चेतनामृतमध्यगाः।व्योम्निशीतलतामीयुर्हिमसस्पर्शेखुदरी।२२।।तस्मि
न्नवसरेपूरकावसरेआपाःप्राणवायवोव्योम्निचेतनामृतमध्यगाःचेतनो२वामृतंतस्मिन्मध्यगाभूताःसंतोहिमसंस्पर्शेनखुंदरीशीत
लतांईयुःशीतवंतः।।छ।।क्रमात्गगनमध्यस्थाश्चंद्रमंडलतांययुः।धूमागगनमध्यस्थाशीतलांबुदतामिव।२३।।गगनमध्यस्थास्तेआपा
ःक्रमात्चंद्रमंडलतांययुः।धूमाःगगनकोशस्थाःशीतलांबुदतामिव।।छ।।कलाकलापसंपूर्णेततस्मिंश्चंद्रमंडलेरसायनमहाध
राःसंपन्नाःप्राणवायवः।२४।।तेप्राणवायवोरसायनस्यपूतस्यमहतीधारायेषांतेमहाधाराःसंपन्नाःसुधाधारारूपतांप्राप्ताइत्य
र्थः।धारायाएकत्वेपिप्रकृतिमतप्राणप्राणप्राप्यमान्यविवक्षायासंधीभवंतीति।।छ।।सापतांबराह्वाराणेवश्शरीरभस्मनिरसाय

आलणइतिपश्चासंपन्नाइतिवृद्धवचनं।८

गा१८

योवा।
२२९

फा.८

453

नी हरत्शिरःपतितेव छरापगा ॥ २५ ॥ रसायनी अमृतमयी स्साधारा अंबरात् सुरा स्वर्वैहार शिरःपतिता आपगा भागीरथी
व गौरवे वशिष्टशरीरे तस्मिन् निपपात ॥ ७ ॥ उदस्य दिंडु बिंबाभं चतुर्बाहुं अथ रेशु लंउद्दालककरारीरं तन्नारायणनयोतिदितं
॥ २६ ॥ रसायनमयाः आपाः तच्छरीरमुररयच्चाततउं उत्तीनामितः स्मरयामासुराहताः ॥ २७ ॥ अथ पद्मासनगतः हत्वा देहस्थि
ति दृढां आलानमिव मातंगं निबध्य द्विपपंचकं ॥ २८ ॥ चिंतयाहृदयां भोजे चैतो भ्रमररवचलं बिलात्तौरो भयामास से तुडौलनि
रुद्धतां ॥ २९ ॥ निर्मिमीलद्दशावर्द्धपरिपल्लवपल्लकं तिष्यंदतारामधुरं संध्याकाल इवांबुजं ॥ ३० ॥ श्लोकपंचकमेतस्यष्टार्थं
सौम्यतामनयन्मौनी प्राणवातेजवत्सुखे इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यः पृथक्कृत्वकेयप्यत्नतः ॥ १ ॥ मौनी स च सुखे प्राणापानजं अवं कु
सनिश्वासरूपं सौम्यतां प्रशांतत्वमनयत् इंद्रियार्थेभ्यः इंद्रियाणि पृथक्कृत्वके प्रत्याजहारेत्यर्थः ॥ ७ ॥ बाह्यस्पर्शांतरोषेणजहो हृर
स्थैरधीः विलीनां तांतरां चक्के स्पर्शाच्च पितदर्शना ॥ २ ॥ स्पर्शाः विषयाः दर्शनं वृत्तिज्ञानं शेषं स्पष्टं ॥ ७ ॥ रुरोध मुपदसंकोचे
न नवद्वानिलान् यो मुखसंस्थितिः कुंभोरंधकोशानिवेतरा ॥ ३ ॥ अथमुद्रसंकोचाद्वज्रासनादिना मूलाधारनिरोधात् नव
द्वारानिलान्तरोध । सुखे ति सुखे संस्थगितः आहृतः कुंभः इव तरानरंधकोशानिव मुखेस्थगितं कुंभेस्पलनेसरंध्रे बुवाप्युर्यथाति
रुध्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥ आत्मरत्नप्रकाशाद्यां स्पष्टकुसुमलांछितां । धैर्यधारकं धरांधीरो मेरुः शृंगामिरवाभिव ॥ ४ ॥ स्पष्टं ॥ ७ ॥ विभा

454

तेलुलावस्तुलालानांवनेवातइवद्विपः॥६

हृदयाकारोमनःसंयममागतं।विंध्यखातइवोन्मत्तगजंयुक्तिवशीकृतं॥५॥संयमंचिरदासागतंशांतंमनोहृदयाकारोद
दरास्येवभारादधारायुक्तिभिरुपायैर्वशीकृतमुन्मत्तगजंविंध्यस्यखातेबिलइव॥छ॥ताररुद्रोवदास्याद्विमलोमतिसौम्य
तो॥६॥उधावाथविकल्पौघाग्रप्रतिभासमुपेयुषः॥६॥उधावतिररलवाग्रास्यहृमन्यरा॥छ॥आगच्छतोयथाकामंप्रतिभासमानु
नःपुनः॥अच्छिदन्मसोनैष्वरःखडूनेवरणोरिपून्॥७॥स्पष्टं॥छ॥विकल्पौघपूरलूनेसोपरयहृदयांबरोतमःछन्नविवेकार्कोल
लकज्जलमेचकं॥८॥तमोविकल्पेहृउभूतमज्ञानंलोलकज्जलवरमदितमखीवरमलिनवर्णं॥छ॥तदप्यकस्मादयामास
सम्यक्कृत्यांतविवस्वता॥तमस्यस्फुरतेकांततेजःपुंजंददर्शसः॥९॥ततमोपिस्वांतःकरणगतविवेकतःउत्सादयामासततस्त
स्फुरतेतेजःप्रकाशरूपांसवगुणावृत्तिंददर्श॥दृष्ट्वाचतदपितेजोलुर्वेलांविच्छेद॥छ॥तेजसीतिस्फुरतेतस्यघूर्णमानंमनो
पुनः॥१०निराकुर्वनगांनीडांतामप्याशुस्तुलावसः॥११॥तेजसिस्फुरितेचवृत्त्यनुपरतेतस्यमनोघूर्णमानंविश्रांतिमलभमानंपुनर
पिनिद्रांतामसीवृत्तिंअगात्।सत्वादिगुणानांपरस्परालिभवेनपरिणाममानत्वाशायडकैसोख्या॥अस्यप्रीतिविषादात्मिकाः
काशप्रवृत्तिनियमार्थाः॥अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्चगुणाइति॥छ॥निद्राव्यपगमेतस्यव्योमसंवित्स
मुपस्थौ॥व्योमसंविदिनष्टायांमूढंतस्याभवन्मनः॥१२॥व्योमसंविच्छून्याकारासंविरामूढंजप्रतिपत्तिजडं॥शेषंस्पष्टं॥छ॥मोह

श्री॥
२५०

मप्येवमनन्तसत्त्वमभार्जमहाशयः॥१२॥ स्पष्टं॥ ततस्तेजस्तमोनिद्रामोहादपरिवर्जितां कामप्यवस्थामासाद्य विश्रा-
ममनुभूयं॥१३॥ तेजस्तमोनिद्रामोहादिपरिवर्जितां तेजःप्रभृतीनां सत्वादिगुणपरिणामिरूपत्वात् तद्रहितां कामप्यवस्थां
निर्विकल्पां समाध्यवस्थां विश्राममासाद्य मनिनस्थो॥ विश्राम्याशु पपात तां गसंविदं विश्वरूपिणीं॥ सेतुरूढ सरोवारि-
तीपंस्थमिवास्पदं॥१४॥ विश्वरूपिणीं सर्वात्मिकां॥ अंग संविदं स्वरूपचैतन्यं प्रणम्य तामैक्यसंविदानित्यर्थः॥ सेतुनारूढस-
रोवारिप्रतीपं प्रयाहत्यौघं तं स्मरे स्वमास्पदं मूलस्थानं प्राप्तं सरइवा॥ चिरात्तु संधानवशात् स्वदत्तावस्वसंविदः॥ मनस्विन्म-
यतामागात् हेमनूपुरतामिव॥१५॥ चिरस्वरूपानुसंधानवशात् स्वसंविदः स्वरूपानुसंधानवशात् स्वसंविदः स्वस्यानंद-
संविदः स्वदनात् आस्वादनात्॥ हेमनूपुरतामिव मनस्विन्मयतामागात्॥ चित्तत्वमथ संत्यज्य चित्रं चित्तत्वमाययो॥ अ-
न्यदेववबाह्यवाष्पंकः कुंभस्थितो यथा॥१६॥ अथानंतरं चित्रं कटं चित्तत्वं चित्ररूपतां संत्यज्य चित्तत्वं चितः पारमार्थिकं रूपं
गतः सरः अन्यदेव बाह्यत्ववविदेव बाह्यत्वेत्यर्थः॥ कुंभस्थितः पंको यथा कालातिक्रमात् जले विलयसतिपंकरूपं परित्यज्य कुं-
भाकारां तो घृतां याति तद्वदिति॥ चेत्यं संत्यज्य विशुद्धा चित्सामान्यमथाययौ॥ त्यक्तवी च्यादिभेदो हि वायुः सामान्यमेकधा॥
॥ चित्कल्ली चेत्यं संत्यज्य शुद्धा सती चित्सामान्यं शुद्धजलभावमिवैत्य स्कीतबोधस्वरूपसाक्षात्कारं आगतः संत्यक्तभोगा वमन
परित्यक्तबाह्यांतरिंद्रियवृत्तिकं विश्वंभरं शुद्धं महचिदाकारामनुभवत्॥ त्यक्तात्ततो घमनजंततो विश्वं भरं महत्वा चिदा-
रसर्वानुवृत्तेचिन्मात्रमाययौ॥ त्यक्तवी च्यादिभेदत्वादेकधीरेकान्त्यवृत्तिगोव कारांततः शुद्धं सोऽनुवद्बोधमागतः॥१८॥२
पः सन् अब्धिर्वाः सामान्यं२

त्रत्रापदथानंदं दृश्यदर्शनवर्जितं ॥ अनंतमुत्तमं स्वादं रसायननिवारणं ॥१॥ तत्र चिदाकाशे रसायनममृतरूपमपीव
मिव ॥ दृश्यदर्शनवर्जितमुत्तमं स्वादं अनंतमानंदं प्रापश ॥७॥ शरीरा समतीतो सौ कामप्यवनिमागतः ॥ सत्ता सामान्यरूपा
त्माव भवानंदसागरः ॥२०॥ शरीरा समतीतः जीवभावादुत्तीर्णः कामप्यवनिं चिदाकाशरूपां ॥ शेषं स्पष्टं ॥७॥ ॥ अत्र वावा
तदीपाभो लिपिकर्मार्पितोपमः ॥ अवीच्यंबुनिधिप्रख्यो हृष्टस्वकांबुदस्थितिः ॥२१॥ द्विजचेतनहंसो सावानंदसरसि स्थिरः ॥
अतिष्ठच्छरदच्छोर्वे कलाढ्यवर्णइवोडुपः ॥२२॥ द्विजचेतन हंसः हंसः परमात्मा ॥ हंसभावमापन्न उद्दालक द्विजरूपश्चेतनइत्य
र्थः ॥ उडुपः चंद्रमाः ॥७॥ ब्रह्मवावातदीपाभो लिपिकर्मापितोपमः ॥ अवी[illegible] तिष्ठच्छरदच्छोके कलाढ्यवर्णइवोडुपः ॥
२२॥ अवीच्यंबुनिधिप्रख्यो हृष्टस्वकांबुदस्थितिः ॥२२॥ हृष्टस्वकांबुदस्थितिः ॥ हृष्टस्य शरदि[illegible]यो बुदः तस्येव स्थितिर्य
स्य ॥७॥ अथैतस्मिन्महालोके तिष्ठत्युद्दालके स्थिरे ॥ अपश्यद्व्योमगामी सिद्धानमराननप्सरोगिरिः ॥२३॥ आगतानि विचित्राणि सि
द्धजालानि वाक्पितः ॥ तानि नादरयां चक्रे सिद्धवृंदानि सिद्धिदः ॥२४॥ सिद्धसार्थमनाहत्य तस्मिन्स्वानंदमंदिरे ॥ आतिष्ठद्दशवर्ष
पंक्तीनां जिष्णुः केद्रवानरः ॥२५ जीवन्मुक्तपदं तत्तु यत्संप्राप्य वाञ्छितम् ॥ तत्र सिद्धाः सुराः साध्याः स्थिता ब्रह्महरादयः ॥२६॥ आनं
दपरिणामित्वादनानंदपदंगतः ॥ आनंदेन निरानंदे तस्मिन्संविदावभौ ॥२७॥ यतः कारणात्स उद्दालकः आनंदपरिणामित्वादा
नंदरूपेण परिणतत्वात् अनानंदपदं स्वरूपव्यतिरिक्तानंदरहितं पदं गतः ततः कारणात्संविदं उद्दालकस्य संविन्निरा

३८॥
४५

स्पष्टं ॥७

हृत्पदृष्टिमिमां प्राप्तिनःपुनर्भवकारिणी॥२

३२

नंदमानंदविषयानावभोऽनभातिस्मा॥स्वरूपपरिक्तस्यानंदस्याभावात्॥निरानंदेतिरानंदवस्तुविषयाचनावभोऽस्वरूपस्येवान
दात्मनासर्वत्रावभासमानत्वात्॥७॥तत्पदं सागतिः शांतानकुयः शाश्वतं शिवं तत्पदं साधुवः प्राप्यदृश्यणंव पैरातं तत्व॥१ स्योतत्पदं अ
वन्मुक्तिरूपं पुनर्भवकारिणीसंसारस्तत्वहृस्यदृष्टिप्रपंचस्फुरणं॥ योषस्यष्टी॥८॥ उद्दालको बधमा सात्र हृरो सारितु सिद्धिः ॥ उचि
तोऽस्मि विनोपस्यसिद्धां बंधवडध्येराकास्य॥ अनंतसमाधौ॥ हृरो सारितसिद्धिप्तःहरंउसारितातिरस्तासिद्धिप्तःस्वर्गो दिर्येनावड
वपुर्भरात्रचंडवन्मनो हरारूढनरसमानो॥९॥ विद्याधराभिर्वलितात्रविद्याधरपतीनपितेतन्मुनेर्महात्मानं उद्दालकमुनितदा॥१०
प्रसादेनप्रणामान्तोभगवन्नवलोकय॥ आरूढवदंविमानं तं एहि देविष्टपं पुरी॥११॥ स्वर्गेषु वस्तिसीमानोऽनंतभोगसंपदा॥ आकल्प
मुचितान्भुंक्ष्व भोगाननिमितात्त्विभो॥१२॥ एवं कथयतःसिद्धानतिथीनित्यसौमुनिः॥ परिपूज्ययथान्यायमतिष्ठत्तत्संयमं॥१३॥
नाभ्यनंदनतत्याजतौ वितृत्तिं सुधीरधीः॥ भोःसिद्धा अजतेस्कंकास्वव्यापारपरा नवरा॥१४॥ अथस्वर्गे मनिरंतं भोगेघरतिमागतौ
तमुपास्यवपुःसिद्धादिनैःकतिपयैःस्वयं॥१५॥ जीवन्मुक्तःसमुनिर्विज्ञस्तारयथासुखं॥ यावदिच्छंवनांतेषु मुनीनामाश्रमेषु
वा॥१६॥ कदाचिदक्लामास्येनकदाचिद्वत्सरेणवा॥ कदाचिद्वत्सरौघेणध्यानासक्तोव्यबुध्यत॥१७॥ श्लोकसप्तकमेतत्स्पष्टार्थं॥१८॥
चित्तत्वेकघनाभ्यासात्सत्ताचित्तमुपेत्यसः॥ चित्सामान्यचिराभ्यासात्सत्तासामान्यमाययौ॥१८॥ चित्तत्वेकघनाभ्यासात् चि
त्तत्वस्यएकस्यघनो निरंतरायोऽभ्यासोऽनुसंधानं तस्मान्महत्ता चित्तत्वं परिपूर्णविज्ञानं विदितिसत्तासामान्यं॥७॥ रामप्रज्ञान

458

तेरं स्वयमेव ब्रह्मास्मि समेति समरसपदस्याम प्राप्तिप्रौसेयांतवेनागलितजमनपत्नाशः क्षीणसंदेहदोलः ॥२॥ दिनमि
व शांतं व्याततं चोर्जितं च स्फुटममलमचेतस्त्वदधः स्वं बभार ॥३॥ समरसपदं जीवन्मुक्तिपदं ॥ शेषं स्पष्टं ॥७॥ श्रीराम उवाच ॥
महाज्ञानदिनैकार्क मत्संशयतृणानल ॥ अज्ञानदारुशीतांशो सत्तासामान्यमीश किं ॥४॥ स्पष्टं ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ यदा सं
क्षीयते चित्तमभावात्यंतभावनात् ॥ चित्सामान्यस्वरूपस्य सत्तासामान्यता तदा ॥५॥ अभावात्यंतभावना
नाशः ॥ कालत्रयेपि दृश्यं वस्तुतो नास्तीति श्रुतियुक्त्यनुभवैर्निरंतरमनुसंधानाद्धेतोः यदा चित्तं सम्यक्क्षीयते विलीयते
तदा चित्सामान्यस्वरूपस्यात्मनः सत्तासामान्यता संपद्यते ॥ विक्षेपरहितः स्थितस्याभावादात्मस्वरूपसत्तैवावशिष्यत इ
त्यर्थः ॥६॥ एनं चेत्यांशरहिता चि यदा स विलीयते ॥५॥ असद्रूपवद्दृश्यच्छा सत्तासामान्यता तदा ॥४२॥ यदा मनो विलीयते
सति स चित्तवृत्तिप्रतिफलितचैतन्यं ॰ चेत्यांशरहिता घटकस्य चित्तस्याभावाद्वेत्यसंबंधरहिता सती अत्यच्छा ॥ असद्रू
पवद्धमानरूपवदात्म निलीयते तदा आत्मनो घनीभूत चित्तः सत्तासामान्यता संपद्यते ॥७॥ यदा सर्वमिदं किंचित्सबाह्या
भ्यंतरात्मकं ॥ अपलव्यवसेहेतः सततसान्यमो तात दा ॥८॥ सबाह्याभ्यंतरात्मकं इदं सर्वं किंचिदपि अपलिप्य निर्दयता
स्तीति निश्चित्येत्यर्थः ॥ चेतः कर्ट यदा आत्मनिवसे रलीयते तदा सत्तासामान्यता ॥७॥ क्रमं गानीव दृश्यानि लीयंते रवात

२८

नात्मनि। अभावितान्येव यदासत्तासामान्यता तदा ॥४४॥ दृश्यानि चित्तस्यांतर्मुखत्वादनुभावितान्येव अननुसंहितान्य
वसंति यदा कर्मांगानीव आसनिस्यात्मनैव प्रयत्नं विनैव लीयंते। तदा सत्तासामान्यता ॥छ॥ हृष्टिरेवाहि परमा स
[illegible]देहयोः सदा मुक्तयोः संभवत्येव तुर्यातीतपदोपमा ॥४५॥ तुर्यातीतपदासिधेषा परमा हृष्टिर्जीवन्मुक्ताः सदेहादेह
योर्मुक्तयोः संभवत्यवा जाग्रदाद्यवस्थात्रयात्तु हर्षं साक्षिचैतन्यं तुर्यं विश्वतैजसप्राज्ञरूपजाग्रदाद्यभिमानि चैतन्यापेक्ष्य
चतुर्थत्वात्तुर्यं चतुर्थमित्यर्थः। इयं तु ज्ञानदशा तत्तुर्यातीतवाक् तुर्यातीतशब्दवाच्या ॥छ॥ व्युत्थितस्य भवत्येषा समाधि
स्थस्य योनघा। ज्ञस्य केवलमज्ञस्य न भवत्येव बोधजा ॥४६॥ एषा हृष्टिः बोधजा स्वरूपज्ञानजनिता हृष्टिः ज्ञस्य व्युत्थि
तस्य समाधिस्थस्य च केवलं भवति। अज्ञस्य तु न भवत्येव ॥ अस्यां हृष्टौ स्थिताः सर्वे जीवन्मुक्ता महाशयाः। असमंचभूतदः स
[illegible]वैनारदाद्याश्च राघव ॥४७॥ ब्रह्मविष्ण्वीश्वराद्याश्च हृष्ट्या अस्यां व्यवस्थिताः एतामालंब्य पदवीं समस्तभयनाशिनी ॥४८॥
उद्दालकोसाववसद्यावद्दिवं जगद्गृहे। अथ कालेन महता बुद्धिस्तस्य बभूव ह ॥४९॥ विदेहमुक्तस्थितिमिदं तस्य हेति
निश्चलः। एवं चिंतितवान्मद्रं गुहायां पद्मासने ॥५०॥ बद्धपद्मासनस्तस्थावर्धोन्मीलितलोचनः। सार्धं श्लोकं चतुष्टयम
[illegible]तस्यार्थः ॥छ॥ संयम्येति सार्धश्लोकचतुष्टयं वाक्यं। संयम्य गुदसंरोधाद्वाराणि नव चेतसः। माजास्य [illegible] विश्वातीभाति

श्रीः

460

संरुद्धमिति

स्वात्मविद्वनः ॥५१॥ संरुद्धप्राणपवनः समसंस्थानकंधरः तालुमूलतलालग्नजिह्वामूलोर्ध्वसन्मुखः ॥५२॥ नरुद्धि
नौ तरेनाधो नोर्ध्वं चापि नश्चैत्यको ॥ संयोजितमनोदृष्टिर्दंतैर्दंतानसंस्पृशन् ॥५३॥ प्राणप्रवाहसंरोधसमरवस्थानलक्षि
॥ अंगविसंविदुत्थानरोमकंटकितांगकः ॥५४॥ अंगविसंविदभ्यासासाविसामान्यमाददोमात्रस्पर्शान्नीयंते अ
पि विषया इति मात्रा इंद्रियाणि स्पर्शंतीति स्पर्शाः विषयाः मात्राश्च स्पर्शाश्चितानि इंद्रियाणि विषयाश्च विधानः अ
हरहूः भावितस्वात्मविद्वनः भावितः स्वात्मस्वरूपस्थिद्वनोयेन सः समस्थोसंनकंधरः समं अउहिवलं संस्थानं स
वेरोयस्यास्ताहरशाकंधराग्रीवायस्यातालुमूलांतरालग्नजिह्वामूलः तालुमूलयोः काकुदमूलदेशयोः अंतरे अ
गं जिह्वामूलेयस्या इत्यनेन नभोमुद्रा२ दर्शिता या खेचरीत्युच्यते ततउक्तं विवेकमार्तंडे मदाभुद्रांतभामुद्रा
डीयाणं जलंधरं मूलबंधं त्रयो वेत्ति स योगी सिद्धिभाजनं ॥ मित्यपकेम्यकपालकुहरे जिह्वाप्रविष्टा विपरीतगा। भ्रुवो
कस्मात् भ्रुवोरंतरगादृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरीनवहिरिति। विषयांतरपासंयोजितमनोदृष्टीयेन ॥ नाहशः सरअर्थभा
वरूपेष्वन्येष्वन्तावस्थपेचादंतैर्दंतानस्पृशन्नित्यपि खेचर्याआहुगुण्यमुक्तं॥ अंगविसंविदुत्थानरोमकंटकितांगकः अं
गविस्वरूपचैतन्यं तस्यासंविसाद्याकारः तस्या उत्थानमुदयः तेनरोमकंटकितासंजातहर्षांगं गात्रं शरीरंयस्यासः

औ॰ग॰ २६२

461

तं   तदभ्यासाच्चित्सामान्यानुसंधानात्

रूपसाक्षात्कारलक्षणरोमांचितगात्र इत्यर्थः ॥ अंग चित्सं विदभ्यासात्स्वस्वरूपानुसंधानेन रंतुमारं चित्सामान्यं सर्वानु-
वृत्तं चिन्मात्रमुपाददे ॥७॥ तदित्यर्द्धवाक्यं तदभ्यासात् दृढं वा यातः आनंदस्यंदमुन्नमात् तदास्वादनतो लीनचित्सामान्यद-
शाक्रमं । विश्वंभरमनंतात्मसत्तासामान्यमानममायया ॥८॥ तदास्वादनतः परानंदानुभवात् लीनचित्सामान्यदशा-
क्रमं विलीनचिद्वृत्तिस्फुरणं विश्वंभरं परिपूर्णं अनंतात्म अपरिच्छिन्नं सत्तासामान्यमाययौ ॥८॥ तस्थावित्यर्द्धवाक्यं ततः
समग्रामाभोगः परां विश्रांतिमगात् ततः समग्राभोगः एकाकारः रामविस्तारः ॥९॥ आनंदेति सार्द्धश्लोकद्वयं वाक्यं अना-
नंदसमानंदमुग्धस्निग्धमुखद्युतिः संशांतानंदपुलकः शुद्धदंष्ट्राप्यामलः ततः ॥१०॥ निरिक्रोक्षपरिक्षीणमननादिभव-
भ्रमः नवभुवसमाश्वासो लिपिकर्मार्पितोपमः ॥११॥ अनानंदसमानंदमुग्धमुखद्युतिः अनानंदस्य निरानंदस्य वस्तु-
नः समाद्वितानंदमुग्धानंदमयी मुग्धा मनोहरा मुखद्युतिर्यस्य आनंदजा मुखछविरपि रोमहर्षाद्यानंदविकाराभा-
भावात् आनंदजन्येति नज्ञायत इत्यर्थः आनंदमपि सुखं निर्विकारतया निरानंदमिवाभूदितियावत् लिपिकर्मा-
र्पितोपम इति निर्विकारत्वे दृष्टांतः शरदिंदुना समः इति उ प्रकाशानंदमयत्वात् ॥१०॥ उपशांतमत्तान्तर्हितसंसारसौकतिपर्या-
स्वपदे विमलात्मनि तरुरसः शरदंत इवामले विकारोऽसि जन्मदशातिगः ॥१०॥ असाद्बुद्धालक्षोजन्मदशातिगः सं-
सारदशामतिक्रांतः सन् विमलात्मनि स्वपदे स्वस्वरूप एवोपशांतं शरदंते शरत्कालावसानेन तरुरसः अम संरा

×९छाब्छि ९ अर्हत्नकलंसे

करोतसीवस्तस्वं तेजसीव। आदित्यालायवेद्दृष्टिरितिस्मरणात्। तरुरस्येसे आदित्यतेजसि खकारूपोलयोऽनुज्यते॥ ७॥ पात
कलविकल्पो निर्विकारो निरामो निखिलभयविनाशोपाधिनिर्मुक्तमूर्तिः। विगलितसुखमाद्यं तत्सुखं प्राप्य सिंत्स्य
मिवजलराशावस्व तेशकलदेशीः॥ ६॥ यस्मिन्सुखब्राकलदीरपि जलराशौ ष्टणमिव उच्छ्वेनोच्चतेऽस्ते। तदाह
रवंप्राप॥ ७॥ अपरिमितनभोंतर्व्योचि दिव्यापिहर्षं भुवनभरणशीलेऽप्रति भव्योपसेव्यां कथनगुणमतीते सत्यमात्र
दसाद्यं परमसुखमनंतं ब्राह्मणाऽस्त्रावाहवादश। सर्वश्लोके सुखं प्रायेति भेदप्रतीतिरपरितोषात्र। इदं श्लोकचतुष्टय
रगं सुखं वस्तु वेत्यभेदः प्रतिपाद्यते। श्लोकार्थः स्पष्टार्थः॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ इति श्रीवाल्मीकीयरामायणे
मोक्षोपायस्रामस्परमहंसपरिव्राजकाचार्यात्मसुखपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौ वासिष्ठचंद्रिकायां उप
शमप्रकरणे उद्दालकोपाख्याने नाम चतुर्विंशः सर्गः॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ५॥ ॥ एवं योगाभ्यासदार्ढ्येन चित्त
विश्रांतिः स्यादसंवसमाधरुते मावस्थत्कर्ते। इदानीमेव चित्तविश्रांतिर्जीवन्मुक्तिसीमेति सुरघूपाख्यानेन प्रतिपाद्य
तात स्वल्पितसुपदिशति क्रमेणेत्यादिना। वसिष्ठ उवाच। क्रमेणानेन विहरन् विचार्यमाणमानसेना। विश्रांतिमेहि वितत
पदेपमदत्तकेण॥ १॥ अनेन क्रमेणपूर्वोक्तेनोद्दालकसमाचारक्रमेण॥ ७॥ राघवार्थप्रकृतेन नाभिस्तावनाव द्या
यते सर्वदृश्यं दयाभ्यासाद्यावदासाद्यते परां शस्पष्ट॥ ७॥ वैराग्याभ्यासशास्त्रार्थप्रज्ञागुरुवचःक्रमैः। पदमास

244

हृया तत्व

त्रैगुण्यं प्रज्ञयैवैकयाथवा॥७॥वैराग्यं वैतृष्ण्यं अभ्यासः सर्वैहृत्स्यौनुसंधानं शास्त्रार्थौ ध्यानमगाध्यौ थैज्ञातं अभ्यावेकाति
कीवस्तुतत्वपरीक्षा॥गुरूपदेशोयमक्रमः यमनियमादिक्रमः तेः॥६॥प्रज्ञयैवेतिपरिपक्वातेः करणेन प्रज्ञयैकया परंपद
मासाद्य तदित्यर्थः॥७॥प्रज्ञयैवेत्येतदुपपादयितुमाह संप्रबोधेति॥संप्रबोधवतीति ज्ञाकलंकरहितामतिः सर्वसामग्र्य
नापि प्राप्यं प्राप्नोति शाश्वतं॥७॥तीक्ष्णा वस्तुस्वरूपपरिच्छेदिका॥सर्वसामग्र्यं कष्टवोक्तं वैराग्यादिका॥शेषं स्पष्टं॥७॥भ
गवन्निति श्लोकद्वयेन प्रश्नः॥श्रीराम उवाच॥भगवन्नेतत्भव्यज्ञ कश्चिज्ज्ञातसमाधिकः॥प्रबुद्ध इव विश्रांतो व्यवहारपरोपि
सन्॥१॥कश्चिदेकांतमाश्रित्य समाधिनियतस्थितः॥तयोरस्त्वेकतरः श्रीमानिति मे भगवन्वद॥२॥कश्चिन्मुमुक्षुर्ज्ञातसमाधि
कः कदाचिदपि समाधिमुखः प्रबुद्ध इव सुषुप्तोत्थित इव व्यवहारपरोपि सन् विश्रांतः स्वात्मन्येवाभिरमते॥कश्चित्तु त
देकांतमाश्रित्य समाधौ नियमेन स्थितः॥तयोर्मध्ये कतरः श्रेयानित्येतद्वद॥७॥वसिष्ठ उवाच॥इमं गुणसमाहारं अनात्मत्वे
न पश्यतः॥अंतः शीतलता यासौ समाधिरिति कथ्यते॥७॥गुणसमाहारः सत्वादिगुणसमुदायरूपं इमं प्रपंचमनात्मत्वेन प
श्यतः पुरुषस्य यांतः शीतलता अमृतसागरनिमग्नस्येव यासंतापनिवृत्तिः असौ समाधिरिति कथ्यते॥७॥दृश्यैरिति
श्लोकद्वयं वाक्यं हृदये मे मनसंबंध इति निश्चित्य शीतलः॥कश्चित् संव्यवहारस्थः कश्चिन्ध्यानव्यवस्थितः॥८॥द्वावेता

नष्टुरिवनावंतस्थेत्परि शीतलो ॥छ॥ तः शीतलतायास्य तद्धनं ततपःफलं ॥ शायस्माकारणादितः शीतलतैवानंतस्य
तपसःफलं तस्मादितः शीतत्वे सति द्वयोः सामान्यमेवेति सर्वैर्णीवाच्ययः स्पष्टमन्यराः ॥छ॥ विततविश्रांतेरेव शीतलतास्य
याः प्राधान्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां समाधीति श्लोकद्वयेनाह ॥ समाधिस्थानसंस्थस्य चेतसे हृतिचंचलं ॥ तत्तस्य तत्समाधा
नं सम सुन्मत्ततांडवे ॥१०॥ उन्मत्ततांडवस्थस्य चेतसे रक्षीणवासनं ॥ तदसाम्नतच्चेतसमसुहृत्समाधिना ॥११॥ हृतिचं
वलं हर्षविषादादिभिः क्षुभितो तन्नहि । यदेकं गगनवत् ॥ कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ॥ इंद्रियार्थान्
विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यत इति इतरसमानो ॥छ॥ व्यवहारी प्रबुद्धोऽयं प्रबुद्धो वा वने स्थितः ॥ द्वावेतौ तु समौ नूनमसं
देहपदंगतौ ॥१२॥ अबुद्धोऽवगतात्मतत्त्वः ॥ असंदेहपदमसंदिग्धमात्मतत्त्वं प्राप्तवंतौ सर्वसमाया इति श्रुतेः ॥ समानमितरस्य
अकर्तृकुर्वदप्यतत्त्वेतः प्रतनुवासनं ॥ दूरंगतमनाजंतुः कथासंश्रवणे तथा ॥१३॥ चेतः प्रतनुवासनं चेत्कुर्वदपि शारीरादि
यापि प्रवर्त्तयदप्यकर्त्रैव कथाश्रवणे दूरंगतमनाजंतुर्यथा सद्गुरुपुराणकथामासन्नतया शृण्वन्नपि न शृणोत्येव
॥छ॥ अकर्तृवेदपि कर्त्रैव चेतः प्रघनवासनं निष्पंदांगमपि स्वप्ने श्वभ्रयावस्थिता विवा ॥१४॥ चेतः प्रघनवासनं चेदकर्तृवेदपि
कर्त्रैव यथा स्वप्ने श्वभ्रयानस्थितोऽश्व चपुराणकपादोपतमित्येवं प्रतीतो निष्पंदांगमपि शारीरक्रियामनुत्पादयन्नपि

श्री ॥
२४८

465

स्पष्टं ॥ चेतश्चलात्वत्वेन परमं कारणं स्मृतं ॥ ध्यानाध्यानद्वयोस्तेन तदेवानं कुरं कुरु ॥१९॥२

चेतः कर्तृत्वयुक्तं धादिहत्वात्तादिति चेतसोदयकर्तृत्वं तत्समाधानयुक्तमांतं विहि केवलीभावं साक्षुभानिर्वृ

तिः परा ॥१५॥ चेतएवाचलत्वेन ध्यानद्वयोः कारणमित्यर्थः ॥ पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायात् ॥ ध्यानं कुरु नि

र्वासनं ॥७॥ अवासनं स्थिरं प्रोक्तं मनो ध्यानं तदेव च ॥ स एव केवलीभावः शांतं तत्त्वेव सर्वदा ॥१६॥ शांत तेवेव तस्य

तदेव च स्थिरं मनः शांतता वेत्यर्थः ॥७॥ हिरण्यमानप्रतिति दिदृश्यमानयोरैक्यमापादयंति ॥ सर्वे नामानि यायेण हिंम

मां जिभवंतीति न्यायेन स एव केवलीभाव इत्यत्र विधीयलिंगोपादानं तदेव शांततेत्यत्रोद्देश्यलिंगोपादानं उद्दि

या ॥७॥ तत्तु वासनमत्यक्तेः पदायोग्यतत्रुच्यते ॥ अवासनमतोऽकर्तृपदं तस्मादवाप्यते ॥१८॥ तत्तु वासनमे तत्तु

स्न तत्तु वासनमिति श्लोकद्वयेन वासनात्यागं विधत्ते ॥ ततः कर्तृत्वभावनं सर्वदुःखप्रदं तस्माद्वासनात् तु तानं

यरा ॥ कर्तृत्वभावनं कर्तृत्वं गावयश्योषं स्पष्टं ॥७॥ चेतसा संपरित्यज्य सर्वभावात्मभावनां

कर्तृतया चोल्लेखे हेथवा ॥२०॥ सर्वभावात्मभावनां सर्वभावात्मिकां वासनां इतरत्समानं ॥७॥ एदमेव च रस्थ

नांसु समाहितचेतसां ॥ शांताहंकृतिदोषाणां विजनावनतामयः ॥२१॥ स्पष्टं ॥७॥ यथा विपणिगा लोका विरसंतो

ध्यसत्तमाः ॥ असंबंधात्तथा ज्ञस्य ग्रामोपि विपिनोपमः ॥२२॥ विपणिमार्गपथ्यवीथिगताः ॥ लोका जना विहरंतः सं

465

नी५ साहि

चरंतोपिदेशांतरादारात्तस्यपायस्यययाअसत्समाः असंतइवनोऽर्वति॥ अतः असंबंधात्तैःसहसंबंधाभावात्त
वात्तस्यज्ञानितोपिग्रामोपिविपिनोपमः अरण्यमिवाऽतविक्षेपहेतुरित्यर्थः॥ अंतरितिश्लोकंद्वैयैवाक्यं॥ अंतर्मुखमन
नित्यंसुखोबुद्धोऽजनरूपगराः॥ परंजनपदंग्राममरण्यमिवपश्यति॥२३॥ सर्वमाकारांतामेतिनित्यमंतर्मुखस्थितः॥ यस्मा
दंतर्मुखस्थितेःसर्वमाकारांतामेतितस्मादसौपुराद्विकंसर्वमरण्यमिवपश्यतीत्यन्वयः॥ शिष्टंसमानं॥ जग
॥२४॥ दिनत्वंदिनैरनल्याप्रयिच्छा एतावतः॥स्य
राः कल्पिताइत्यर्थः॥ जंतुमुदिनानिमासाश्चवर्षाण्येवंमितवत्सरपर्यंतंतस्यकालस्यप्रस्तत्वात्मस्यदिनविषयत्वेऽ॥
दिनानल्पानितिनोपपद्यते॥ अंतःशीतलतायांतुलब्धायांशीतलंजगत्॥ अंतस्तुत्तापतप्तानांदावदाहमयंजगत्॥२५॥
चित्तेशीतलेजगच्छीतलंनसंतप्तमेवमित्यर्थः॥ तदेवोपपादयितुमाहजवतीतिंभवत्याखिलजंतूनांयदंतस्तदहिः
स्थितं॥ द्यौःक्ष्मावायुराकाशंपर्वताःसरितोदिशः॥२६॥ अंतःकरणतत्वस्य×साहवितयवाक्येनस्यग्रामाबहिरिवस्थिताः
यस्तस्मरतिरवाः तः ऊर्वक्ष्मैंडियैःक्रिया॥२७॥ नवशोहर्षशोकाभ्यांसममाहितरचयते॥२८॥ आत्मवत्सर्वभूतानिपरद्रव्या
णिलोष्ठवत्स्वभावादेवनभयाद्यःपश्यतिसपश्यति॥२९॥ यस्मादखिलजंतूनांअंतर्यद्वर्ततेतदेवबहिःस्थितंभवति
यारिस्यादयोपिअंतःकरणतत्वस्यभागाएवबहिरिवस्थिताः॥ तस्मादंतःकरणद्वृत्तिरेवप्रधानमित्यर्थः॥ द्यौश्चगौ॥ ताकं

श्री॥
२४९

आकाशमंतरिक्षं यस्तिस्तिायस्त्वङ्इंद्रियैः कर्मजैर्वन्नपि आत्मरतिरात्मनिष्ठएव हर्षशोकाभ्यामुद्वेगाभ्यां न वशगः स्या-
धनाधीनो न भवतीति समाहितः इत्युच्यते शिष्टैः समानं ॥ ६ ॥ अद्वैव स्मृतिमायात्युक्तव्यां तन्निश्चयेन तत्त्वाद्वानात् सो कलंकमा-
ति हेमपंकजतं यया ॥ ३० ॥ स्पष्टं ॥ ७ ॥ सर्वप्रशांतमजमेकमनादिमध्यमाभास्वरं स्वदनमात्रमचिंत्यं ॥ स्वप्रशांतमितिरा-
हमयी तु दृष्टिर्बाधार्थमेव हि दृष्टमुद्यैव तदोमिती दा ३० ॥ अभास्वरं सर्वत्र प्रकाशमानं स्वदनमात्रं सर्वरसास्वादः हृत्तुः ॥ द
हविशेषणैर्बहुभिरभिसंबंधाद्दृष्टतत्रांगमारेंद्रं शाक्याः सर्वप्रशांतमिति सर्वप्रशांतमित्यादिभिर्विशेषणैर्यभेदो हृदि
नराद्वमयी दृष्टिः सा बाधार्थमेव कल्पिता हि ततो हृतोर्द्धैव तस्मादिदं सर्वमोमित्येव वक्तव्यं ॥ ओंकारस्यैव परब्रह्म प्रति-
पादकत्वात् ॥ ६ ॥ किमर्थमित्येवं लोकयंत्रमिवातैलाकर्षणायकल्पितं तिलयंत्रमिव व्यसिद्धत्वाच्च ॥ अत्रैवोदाहरंतीममि-
तिहासं पुरातनं किराते राज्ये सुरघोरेंद्रांतं विस्मयास्पदं ॥ ३१ ॥ हिमाद्रेः शृंगमस्तीह कैलासो नाम पर्वतः ॥ तस्य हेमज-
टो नाम किरातास्संस्थितास्तले ॥ ३२ ॥ आसीत्तेषामुदारात्मा राजा परपुरंजयः ॥ सुरघुर्नाम बलवानसुरघोरादिदर्पहा ॥ ३३ ॥
स चक्रेण जकार्याणि नियतानुग्रहक्रमैः ॥ तज्ज्ञाभ्यां सुखदुःखाभ्यां मतिस्तस्याभ्यनृयत ॥ ३४ ॥ किमर्थं पीडयाम्येनं तिलान्स्त्व-
चामिवोजसा ॥ सर्वेषामेव भूतानां ममवार्त्तिः प्रजायते ॥ ३५ ॥ श्लोकपंचकमेतत्स्पष्टार्थं ॥ ७ ॥ अथवा नियहंदावागं करिष्यत नाद-
विनाद्य त्वेतेन प्रजैवेयं विना वारि सरिद्यथा ॥ ३६ ॥ अथवा जाप्त नियहं करोमि ॥ यस्य यो दं [illegible] मेशास्त्रेयोग्यतया निरूप-

का३

तस्य स्यंदं करोमीत्यर्थः। यस्मात्तारनेन न विग्रहेण विनासरिक्ता कर्त्रीवारि विनेव अज्ञाः स्वमार्गेण वर्तंते। कामक्रोधादि
भिः परस्परबाधार्थं अहंतत्वात्। यदा एककामं दकः अगदे तत्तियानंदं कामलोभादिभिर्बलात्। निमज्यमानं निरये राज्ञा द
डेन धार्यते इति॥७॥ इति दायितं चेतो न विशाश्राम पूर्तः। अथ कदाचिद्दं तस्य मांडव्यो मुनिरायया॥९॥ तमसोऽपुनयामा
सप्रश्नं च महामुनिं भवदागमनेन। अस्मिन्मुने निर्वृतिमागतः॥१०॥ अद्य तिष्ठाम्यहं नाथ धन्यानां धुरि धर्मतः। भगवन्
सर्वधर्मज्ञ चिरं विश्रांतवानसि॥११॥ तदमुं संशयं छिंधि ममार्कस्तिमिरं यथा। महतां संगमे नार्तिः कस्य नाम न पश्यति
॥१२॥ संदेहं तु परामात्त्रिमाऽऽरात्रि विदाजनाः। मुन्निग्रहानुग्रहज्ञा महत्यवस्थिताः॥१३॥ कथंतिमामलं चिंता गड
हरिनखा इव तद्यथा समतोदेति सूर्यांशुरिव सर्वगः॥१४॥ मतो मम मुने मान्यते भा करुणया करुणा। मांडव्य उवाच। स्वयं
नेखसंस्थेन स्वेनापायेन भूपते॥१५॥ मनः पल्लवता हिमवस्त्वविलीयते॥१६॥ स्वविचारणयैवाशु शाम्यत्यंतर्मनो मलं। को
देकथमिदं किंवा कथं मरणजन्मनी॥१७॥ विचारयांतरे वर्तेमहंतामलमेष्यसि। विचारणपरिज्ञातस्वभावस्य स्वतस्तव
॥१८॥ मनः स्वरूपमुत्सृज्य शममेष्यति विज्वरं। तिष्ठदेवमनो रूपं परित्यज्य तितनेनधा॥१९॥ कल्पपर्णं तु मनो राजत्पेलपिति
मज्जति। कार्यगोष्पदतोयेपि जीर्णाऽऽगमशको यथा॥२०॥ यावद्यावन्महाबाहो स्वयं संत्यज्यते खिलं तावत्तावत्परालोक
परमात्मैव शिष्यते॥२१॥ अखिलं हृदयं यावद्यावदस्य मनस्त्वं वा स्वयमेव संत्यज्यते अन्यच्च स्वयमेवापह्न्यते तावत्

५

468

वस्परित्यक्तोहंस्यानुरूपं यथा तथा परालोकः प्रकृष्टः प्रकाशः परमात्मैव शिष्यते हृदयपरित्यागेऽप्येवं परिशिष्यत इति भा
वः ॥छ॥ यावत्सर्वं न संत्यक्तं तावदात्मा न लभ्यते । सर्ववस्तुपरित्यागे शेष आत्मेति कथ्यते ॥४९॥ स्पष्टं ॥छ॥ यावदन्यन्न संत्यक्तं
तावत्सामान्यमेव हि । वस्तु नासाद्यते साधो स्वात्मलाभे तु का कथा ॥५०॥ अन्यद्वस्तु यावन्न संत्यक्तं तावत्सामान्यमेव
साधारणमपि स्तन्तुवर्णरजतादिकमपि नासाद्यते हि यस्माद्धेतोः स्वात्मलाभे तु का कथा । अन्यद्वस्तु संत्यक्तव्यमिति कि
मुच्यत इत्यर्थः । तत्त्वन्यपरत्वे सति साधयितुं वस्तु किंचिदपि सिध्यतीति भावः ॥छ॥ आत्मावलोकनार्थं तु तस्मात्सर्वं प
रित्यजेत् ॥ सर्वं यत् परित्यज्य यावच्छिष्टं परं पदं ॥५१॥ स्पष्टं ॥छ॥ सकलकारणकार्यपरंपरामयं जगदिति वस्तु विज्ञं
तोऽलमपास्य मनः स्ववपुस्ततः परिविधूय यथास्थितमस्तु तत् ॥५२॥ कार्यकारणात्म जगद्वस्तु वास्ति तदनेनापास्य नि
स्यत तः स्ववपुः परिधूय अनात्मतया परिविधूय यथास्थितं वस्तु वस्थाप्यते तदेवास्तु ॥छ॥ वसिष्ठ उवाच । इत्युक्तो भगवान् व
रघुं रघुनंदन । ययौ स्वमेव रुचिरं मौंडव्यो मौनमंडलं ॥५३॥ गते वरमुनौ राजा गत्वैकांतमनिंदितं । धिया संचिंतयामास को
ऽहमिति स्वयं ॥५४॥ देहमात्रमहं मन्ये हस्तपादादिसंयुतं तदेतत्तावदाश्चं तरलमालोकयाम्यहं ॥५५॥ यदेतत्तावन्मा
स्थिनास्मि तदचेतनो । कर्मेन्द्रियाणि नैवाहं न च कर्मेन्द्रियाणि मे ॥५६॥ जडान्यसत्स्वरूपाणि न च बुद्धीन्द्रियाण्यहं तान्यपि
शरीरादिरिक्तमालोकयाम्यहं ॥५७॥ शेषो विकल्परहितो विशुद्धः चिदहं ततः । अज्ञानपीडयमेवायं सर्वभूतगणो तथा ॥५८

सएव भगवानात्मा तं तु मुक्तास्विव स्थितः। चिद्भिः किरमलासेवा सत्यामयविवर्जिता। स्वात्मनि निरताशेषपदिवुंजा भैरवाकार
धारिणी। सर्वभावगतास्वस्था भावाभावविवर्जिता।२४। आब्रह्म भुवनांतस्था सर्वशक्तिसमुद्गिका। साद्वैतैकमतस्य ह्यहं ब
सर्वं किंचिदिदं दृश्यं दृश्यते यज्जगद्गतं। चिन्निष्पंदांशमात्रं तन्नान्यत्किंचन शाश्वतं।२६। जगति दृश्यमानं सर्वमपि चि
च्चिष्पंदांशमात्रं चित्तो निष्पंदः स्फूर्तिस्तदंशमात्रं एव। अन्यच्छाश्वतं वस्तु किं। चनन्नास्ति। विगतरंजन निर्विषयस्थिति
रीतसर्वावमर्दं च्युतवर्जितः। स्थिरसुमतकलाभिगतस्ततः शमसमन्वितशाम्यदहस्समिति।२८। विगतरंजननिर्विषयस्थिति
रंज्यते येन तद्रंजनं वासनाजालं विगतं रंजनं यस्मात्सः। अतएव निर्विषया विषयेभ्यो निर्गता स्थितिर्यस्य विगतरंजन
श्चासौ निर्विषयस्थितिश्चेति। तथा। स्थिरसुषुप्तकलाभिगतः गाढसुषुप्तदशां प्राप्तः। शमेन समम् आत्मनि स्वरूपे नि
सामिष्ठा वसिष्ठ उवाच। इति हमउटाधीशो लेभे पदमनुत्तमं। विवेकाध्यवसायेन ब्राह्मण्यमिव गाधिजः।२९। गाधिजो
विश्वामित्रः स इव वसिष्ठेन स्पर्द्धमानः तपोभिर्ब्रह्मविर्वलब्धवानिति। शेषं स्पष्टं।३०। सुषुप्तपदधर्मिण्या वित्तवृत्त्या प्र
जेतौ न निर्ह्रुं ... रामायणादौ प्रपंचितं सुषुप्तदशां चन्ति विकारया वित्तवृ
×स्पष्टं।३१।× ख्यापराजतेत्य क्तात देव निर्विकारस्य समाप्तनेति। न निर्घृणो दयावान्नो नद्वंद्वी नाप्यमत्सरी। न सधीर्ना सधीर्नो
ऽर्थी नानर्थी सबभूव ह।३२। स सुरघुर्निर्घृणः क्रूरो न बभूव। दयावांश्च न। दयायाः परदुःखप्रहाणेच्छारूपत्वात्तस्य

मंडलं ४

वरागादिरहितत्वात्॥ अतएवामत्सरः द्वेषरहितः सुधीरसुधीश्च ना शुभाशुभ सर्वं बुद्धिस्थितचारा॥ अर्थी अनर्थी च नारागद्वे
षयोरसंचारा॥ यतो वै दहीनो बभूवेति योज्यं॥६॥ बभूव पारसीकानां पार्थिवः परवीरहा॥ परिघो नाम विख्यातः परिघस्पंदनेय
था॥९॥ परिघः स्पंदनं यथा॥ परिघो नाम आयुधविशेषः॥ परितो हन्यते नेनेति व्युत्पत्त्या यथास्पंदने रथे परान्वीरान्हंती
ति विख्यातः तद्वदसावपीत्यर्थः॥६॥ स बभूव परं मित्रं सुरघोः रघुनंदन॥ कदाचित्परिघस्यासीद्देशे कांडे महद्भयं॥६६॥ विना स्रुजं नेत
स्तत्रैवक्ष्यः क्षुद्रदेतजीविताः॥ तद्दुःखे परिघो दृष्ट्वा प्रतिकारेष्वशक्तिमान्॥६७॥ संतत्याजाखिलं राज्यं जगाम तपसे वनं॥ तपश्चरन्नरा
तमतिः शुष्कपर्णान्यभक्षयत्॥६८॥ ततः पर्णाद इति ख्यातिमसौ ययौ॥ ततो वर्षसहस्रेण तपसा द्रापणात्मनो ज्ञापदप्यासवज्ञ
तोज्ञानमात्मप्रसादजं॥ विक्षवे विगतद्वंद्वो नीरसः समदर्शनः॥७०॥ विजहार यथाकामं त्रिलोकीमृत्तिकामिमां॥ एकदा तस्य सदन
हेमरुद्रपतिर्ययौ॥७१॥ ते तत्रैव प्राक्तने मित्रे अन्योन्यमिदमूचतुः॥ परमानंदमायातश्चेतसैरुद्दर्शनेन मे॥७२॥ अहो नु बत कल्या
णैः फलितं मम पावनैः॥७३॥ परिघ उवाच॥ ज्ञानमेतन्मयाप्राप्तं त्वयाज्ञानं यथानघ॥७३॥ कच्चित्करोषि समया सुप्रसन्नगभीरया॥ त्वत्र
सुभगाकार्याणि कर्माण्यवनराधिप॥७४॥ आधिव्याधिविहीनेयं कच्चित्कायलता तव॥ आपातरमणीयेच कच्चिद्भोगे न मज्जसि॥७५॥
कच्चित्संकल्परहितं परं विश्रमणास्पदं॥ परमोपशमं श्रेयः समाधिमनुतिष्ठसि॥७६॥ एकादशैते श्लोकाः स्पष्टार्थाः॥७७॥ सुरघुरुवाच॥
यामहात्मन्समस्तं तेन्द्रश्लीव्यव हरैश्च च॥ असमाहितचित्तोसौ कदा भवति मे वद॥७७॥ यः शुभाशुभः प्रमनोज्ञो न भवति सोसौ तत्संनीति

पर

471

८९

षच्यवदर्स्वा कदा समाहितचित्तो भवति न कदापीत्यर्थः। अज्ञस्य समाधेरेव न संभवतीति भावः। असमाहितचित्त इति पा
वेष्टोऽज्ञ इत्येवज्ञ इति पदच्छेदः। ज्ञः कदा असमाहितचित्तो भवति न कदापीत्यर्थः। ज्ञानिनः सर्वदा समाधेरेवेति भावः॥६॥ तदेव
व्ययव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति निस्स्यादिना। नित्यप्रबुद्धचित्तस्तु कुर्वतोपि जगत्क्रियाः॥७९॥ आत्मैकतत्वतानिष्ठः सदैव सु
समाधयः॥७७॥ आत्मैकतत्वनिष्ठः। आत्मनः स्वात्मनामैक्यापन्नात् तत्वं यस्य तादृशो तत्त्वमवतिपाद्यं ब्रह्म पितिनिष्ठायेषां। गीता
सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति गीतोक्तेः। शिष्टं समानं॥६॥ बहूपन्यासनस्यापि कृतब्रह्मांजलैरपि। अविश्रांतस्वभा
वस्य कः समाधिः कथं लयः॥७८॥ बहूपन्यासनस्यापि बहूपन्यासनयेन तस्यापि बहूपन्यासनुष्ठस्येति पाठः कृतब्रह्मांजलैरपी
तिनुसंगच्छते। बहूपन्यासने हि हस्तयोः गुष्ठग्रहणविनियोगात् यथा ह्याज्ञवल्क्यः। ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्र कृत्वा पादतले उभे
अंगुष्ठौ च निबध्नीयात् हस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु॥८॥ पन्यासनं भवेदेतत्सर्वेषामपि पूजितमिति। केवलपन्यासनस्य ब्रह्मांजलेः श्रे
लक्षणमुक्तं गुरुस्मृतौ॥७॥ तस्यावबोधो भगवन्सर्वाशाहरणपावकः। प्रोक्तः समाधिशब्देन न तु तूष्णीमवस्थितिः॥८०॥ समाहिता
लियपहायथाध्वतार्थदर्शिनी। साधोः समाधिशब्देन परा प्रज्ञाप्यते बुधैः॥८१॥ इयमेतस्य संज्ञा। अकृत्रिमानिरंकाराद्द्वंद्वेषेनतिया
यिनी। प्रोक्ता समाधिशब्देन मेरोः स्थिरतरा स्थितिः॥८२॥ मेरोरिति पंचम्यंतं। ततोपि स्थिरतरा पार्वतनस्य स्थितिः सैव समाधिरि
तिप्रोक्ता। शेषं स्पष्टं॥ अनिश्चिंता विगताभीष्टा हेयोपादेयवर्जिता। प्रोक्ता समाधिशब्देन परिपूर्णमनोगतिः॥८३॥ मनोगतिर्हे
योपादेयवर्जिता। इदं हेयमिदमुपादेयमिति उद्भावनारहिता। अत एव विगताभीष्टा। अतश्च निश्चिंता सैव परिपूर्णमनोगतिः
समाधिः॥

श्रीम। २४९

472

स२

न विस्मरत्यविरतं यथा कलः कलागतिं न विस्मरत्यविरतं स्वात्मानं प्राज्ञधीस्तथा ॥ १३ ॥ कालो यथा कलागतिं कलाः काष्ठा
दिरूपां स्वगतिं न विस्मरति । तथा प्राज्ञधीः स्वात्मानं स्वस्वरूपं न विस्मरति । स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥ न विस्मरत्यसर्वं च यथा सत्ततगो गतिं
न विस्मरति न स्थिता । चिन्मात्रं प्राज्ञधीस्तथा ॥ १४ ॥ सततगो वायुः । शेषं स्पष्टम् ॥ १४ ॥ नित्यं समाहितधियः सुसमाः प्रशान्ता तिष्ठंति कार्यपरि
णामविभागमुक्ताः । तेनासमाहितसमाहितभेदभंग्या मिथ्योदिताः कनु वतो रचनाः प्रपंचः ॥ १५ ॥ महान्तः परिपूर्णज्ञानरूपाः
कार्यपरिणामविभागमुक्ताः कार्याणां परिणामः सुखदुःखादिरूपो यो विकारस्तेन यो विभागो भेदभावना तेन मुक्ताः । अ
तः सुसमाः सर्वत्र सदृशमहत्त्वाः । अतो नित्यं समाहितधियस्तिष्ठंति तेन हेतुना असमाहितभेदभंग्या असमाहिताः समाहि
ता इति या भेदभंगी भेदकल्पना तया मिथ्यैवोदिताः सर्वा रचनाः प्रपंचः कुतेन कापीत्यर्थः । एतन्मेति परिघसंबोधनं ॥ १५ ॥ परिघ उवाच ।
राजन्नूनं प्रबुद्धोसि प्राप्तवानसि तत्पदं । संशीतलांतःकरणो गंभीरः प्रकटाशयः ॥ १६ ॥ निर्मलो वितःप्रणीगतो हंकारविलवः । सर्वत्र
लक्ष्यसे स्वच्छसारो राजंस्त्वं वदत्र राजसे ॥ १७ ॥ द्वयमेतत्स्पष्टम् ॥ १७ ॥ अलमतिविततैर्वचःप्रपंचैरियमु चितेदसुखाय दह्यिरका उपशान्तितरस्य
मे मनोऽस्तु येदिमुदितं तदनुत्तमा प्रतिष्ठा ॥ १८ ॥ एवमित्स्कन्धराहं मनः केटं निरूप्यमाणमनः कटं न्वै प्रयामि तरसंतिवत्त विषये कवयं
अत एव समं समरसं सरप्रतः स्वात्मसुखे यदिमुदितं स्पष्टं तत्र हि इममंतमुखी ह्यस्थिरकासुखायो हिता उक्ता इयमेव बृहद्ध्रिरहतेनमा
सर्वात्मना प्रतिष्ठा जीवन्मुक्तिरपीत्यर्थः ॥ १८ ॥ इति श्रीवाल्मीकीयरामायणे मोक्षोपाये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्योत्तमश्लोक
पूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौ वासिष्ठचंद्रिकायां उपशमप्रकरणे सुरघूपाख्यानं नाम पंचविंशतितमः सर्गः ॥ ॥ २५ ॥ ॥ छ ॥ ॥

१ परमं यत्नमास्थाय चिरमुत्तारयेद्बलात् ॥ १ ॥

सर्वे चित्तविश्रांतिरेव जीवन्मुक्तिसीमेत्युक्तं । इदानीं चित्तविश्रांत्यभावे बहुविधः प्रयास इतीमं भासविलाससंवादे निरूप्यते । वसिष्ठउ
वाच । सुरघुः परिघश्चैव विचार्य निजकर्म मिथः । प्रहृष्टौ तौ स्वव्यापारपरौ गतौ ॥ १ ॥ स्पष्टोर्थः ॥ यो नित्यमध्यात्ममयो नित्यमंतर्मुखः सु
खी । नित्यं चिदनुसंधानः स न शोकेन बाध्यते ॥ २ ॥ अध्यात्ममयो योऽध्यात्मनि अध्यात्मे अध्यात्मशास्त्रे तन्मयस्तदनुसंधानपरः शेषं स्प
आरोति श्लोकत्रयं वाक्यं । नाशापाशशतैर्बद्धं भोगाद्युपस्थलालसं । मूढं दुःखमसत्सारं मोहपल्वलशायिनं ॥ ३ ॥ रागदंशावलीदष्टं
श्चावरत्रया । ऊकर्मकर्दमालिप्तं संसारारण्यवारिणं ॥ ४ ॥ अवलग्नशीतलच्छायं मामामरिच्छिंतं रामजीवबलीवर्दं निमग्नं संसारपल्वला
शपां भोगोद्युपस्थलालसं भुज्यंत इति भोगाः विषयाः त एव तुच्छपानि झनानवंति टेणा नितंतुच्छलालसं संसृतुच्छकं । रागदंशाच
दष्टं भोगा एव दंशावली तया दष्टं । सर्वं टच्छावरत्र्यार स्लेववरत्रा चर्ममयी रज्जुः तया कृष्टं आकृष्टं । ऊकर्मैकर्दमालिप्तं ऊकर्म
पापं तदेव कर्दमः पंकः तेनालिप्तं । मोहपल्वलशायिनं मुह्यते नेनेति मोहः संसारः स एव पल्वलं अल्पसरः तच्छायिनं अ
वग्रशीतलच्छायं । अप्राप्तविश्रांतिस्थानं इदं मं जीवरूपबलीवर्दं अनन्याहं मोक्षादिगुणयोग्या परमं यत्नं सर्वोत्कं आस्थाय संसा
रपल्वलादुत्तारयेत् ॥ शेषं स्पष्टं ॥ ६ ॥ महानुभावसंपर्कात्संसारार्णवलंघने । युक्तिः संप्राप्यते राम स्फुटा नौरिव नाविकात् ॥ यस्मि
न्देशे तरोतस्योनारिसज्जनपादपः । सफलः शीतलच्छायो न तत्र निवसेद्बुधः ॥ ७ ॥ नयनानि न मित्राणि न शास्त्राणि न बांधव
नराणामुपकुर्वंति मग्नस्यात्मसमुद्धृतौ ॥ ८ ॥ मग्नस्यात्मसमुद्धृतौ संसारसागरे निमग्नस्य स्यात्मनः समुद्धरणे देहेंद्रियादी
तादात्म्यमापन्नस्य स्वरूपस्य विविक्ततया निश्चयबोधवादीनि नोपकुर्वंति ॥ ९ ॥ किं तर्ह्युपकरोतीत्याह मनो मात्रेणेति म

श्री॰ २५०

4

474

नोमात्रेण सुहृदा सदैव सहवासिना सह किंचित्स्थिरा मृषीस्थवत्यात्मा सन्मुहृतः ॥ ८ ॥ किंचित्परा यस्य को हामत्यादि विचा[illegible]
सोऽस्मन्मुहृत्तो भवति ॥ शेषं स्पष्टं ॥ ९ ॥ एतावतैव देवेशः परमात्मावगम्यते । कायक्लेशसंभवेन देहलोयदवलोक्यते ॥ आदेहस्य[illegible]
शादिव रसनात्मव निश्चयेनैवात्मतः परमात्मतावगम्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ परिपूर्णार्णवप्रख्यान्नवाग्गोचरमेति सः । नोपमानमु
पादत्ते नानुधावति रंजनं ॥ १० ॥ नोपमानमुपादत्ते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति श्रुतेः । नानुधावति रंजनं रंजकं संस्क
रकं वस्तु नापेक्षते ॥ ६ ॥ किंचित्साहस्र्यात्मपमानमपि संभवतीत्याह केवलमिति श्लोकत्रयवाक्येन । केवलं विश्वकाशांशक
लिता स्थिरतां गता । तुर्याचित्प्राप्यते हृष्टिः तत्रैयासोपमीयते ॥ ११ ॥ अहंरगतसाहस्याः शुद्धस्योपलभ्यते । सावस्थामरि[illegible]
रागगनश्रीरिवाततता ॥ १२ ॥ मनोहंकारविलये सर्वभावांतरस्थिता । समुदेति परानंदा या तनुः पारमेश्वरी ॥ १३ ॥ मनोहंकारा[illegible]
सर्वेसमितिर्[illegible] भावांतरस्थिता परानंदा पारमेश्वरी या तनुः स स्वरूपं समुदेति सा तनुः । विश्वकोशांशकलिता वितुश्चैतन्यस्य
प्रकाश स्वरूपो वोधेन कलिता । प्रकाशस्य लक्षणोनांशांतरेण कलिता स्थिरतां गता । तुर्या हृष्टिः प्राप्यते [illegible]
मीयतां गगनश्रीरिव ततता ॥ भरिताकाराद्यपूर्णाकारा सा परमात्मभावदशा शुद्धभावस्तया [illegible] गगनसाहस्या [illegible] विना
चिन्मात्रेण [illegible] सा हस्या उपलभ्यते ॥ ६ ॥ सा स्वयं योगसंसिद्धा शुद्धाहरभाविता । [illegible] रामहदेवेत्याद्युपय ॥ १४

खि३

साधुवां कि... [illegible] महेशा योगेन समाधिना संस्थिहा सुषुम्णाहरभाविता सुषुम्णावस्थया अहत्वेन साहश्येन स विता
ह्येवानुभूयत वा य सां नगम्या॥७॥ अखिलमिदमनंतमात्मतत्त्वं दृढपरिणामिनि चेतसि स्थितोंऽतः। बहिरुपशामि
ते चराचरात्मा स्वयमनुभूयत एव देवदेवः॥१५॥ अखिलं जगत् अनंतमात्मा आत्मतत्त्वं आत्मस्वरूप नेव यस्मात्कारणात् दृ
ढपरिणामिनि वासनाभ्यासे छतया अगाढ विचित्रविकारे चेतसि समाधिवशाद्ब्रह्मनि तेसति अंतः स्थितः स वीतय
मि स्थितया स्थितो देवदेवो बहिरपि चराचरात्मा स्थितो देवदेवो स्वयं अनुभूयत एव वचयं अकाशात एव परिछेदकस्य ये
तसो विलयादिति॥७॥ तदनु विषयवासनाविनाशास्तदनु शुभः परमस्फुटप्रकाशः। तदनु च समतावशात्स्वरूप
परिणामनं महतामचिंत्यरूपं॥१६॥ तदनंतर बहिश्च परमात्म दृष्टेनंतरं। विषयवासनानां विषयसंस्काराणां विनाशः
तदनु विषयवासनाविनाशानंतरं शुभः परमस्य परमात्मनः स्फुटं यथातथा तथ्यप्रकाशः। तदनु च समतावशात्स्व
पेऽचिंत्यरूपे परिणमनं स्वस्यैव परमात्मभावात्स्वरूपनिष्ठतैव संपद्यत इत्यर्थः॥७॥ मनसैवमनस्थि [illegible] यथात्मा
वलोक्यते तन्न्यते जगदुःखमनस्य देहुःखात्मधीः॥१७॥ मनसैव शास्त्रसंस्कृतेन विवेकवता मनसैव मनः संसारास
वितं छित्वा॥ वसिष्ठ वाच अत्रैवोदाहरंतीममितिहाससंगुरातनं। संवादस्तु [illegible] दोः सवसानानोभासविलासयोः॥
स्पष्टा॥७॥ अस्य कस्य दंश जिता कारा पावनजिदं भूतलः। तलेन जितपातालः सर्वलोकोत्तरागिरिः॥१९॥ उत्सेधः औन्नत्य॥

उ०॥
२५१

476

तितंव्याप्तंपंचवर्णनाममहामेरुपरितःत्तोविस्तीर्णःपर्वतप्रदेशोद्वयेनभूतलंव्याप्नोतीतितलंनाममहस्यां॥निम्नःपर्वतमूलभा
गः॥सह्योनामकुलाचलः॥तदुक्तं॥महेन्द्रोमलयःसह्यःशुक्तिमान्ऋक्षपर्वतः॥विंध्यश्चपारियात्रश्चसप्तात्रकुलपर्वत
इति॥७॥तत्रान्तरतटसानावासमस्तकलपादपोअवरस्याश्रमः॥श्रीमान्नृसिंहाश्रमनरोहमदानु॥भ्यामहत्यस्याश्रमेत
स्मिन्तापसोद्वौबभूवतुः॥को॥८॥विदेवनभोमार्गेइवशुक्रबृहस्पती॥२०॥तयारथैकास्मिदयोस्तत्राभूतांस्तुतावुभौ॥विल
सभासनामानौवृद्धिमापतुःकुमारौ॥२१॥आस्तामन्योन्यसुस्निग्धौसुरक्ताविवदंपती॥एकंद्वित्वमिवापन्नंसममा
नयोर्मनः॥२२॥जग्मतुर्देहमुत्सृज्यततस्तत्पितरौतयोः॥नत्रोर्ध्वदैहिकंकृत्वावकातेपरिदेवनौ॥२३॥विविक्तौपिपितन
लंकृपयामासतुः॥पृथक्तातपसाशुद्धसर्वांगौअनास्थामागतौपरौ॥२४॥जग्मुर्दिनानिमासाश्चवर्षाण्यपितयस्तथा॥त
वेकदासंघटितौविदमन्योन्यमूचतुः॥२५॥विलासउवाच॥जीवितान्यद्रुमफलहृदाश्वासामृतंबुध॥जगत्यस्मिन्मला
भाभासस्वागतमस्कतो॥२६॥श्लोकाष्टमेतत्स्पष्टं॥छ॥एतावंतोदिनान्यासमद्वियोगेवताक्त्वया॥वदकाकुपिताःसाधोकैत्वि
तेसफलंतपः॥२७॥दिनत्राहक्षस्यनपुंसक॥वात्स्यस्वाभ्युपगमेपिसंहितायोगा॥२॥श्लोकःस्पष्टं॥छ॥कच्चित्तेविश्रान्तबुद्धिःकच्चि
ज्ज्ञातज्ञ्ममात्मया॥क्वचित्फलितविद्यस्त्वंकच्चित्कुशलवानसि॥२८॥भासउवाच॥साधोस्वागतमद्यावादिष्ट्यादृष्टोसिमानद
प्राप्तेवरुणोग्मार्कसंसारतिष्ठतामिहास्त्रे॥यावन्नाधिगतंज्ञेयंयावत्क्षीणानचित्तभूः॥यावत्क्षीणानसंसारःता

न्नौ २

न्तःकुशलं कृतः ॥२०॥ द्वयमेतत्स्पष्टं ॥छ॥ आशा यावदशेषेण न लूना चित्तसंभवा ॥ वीरुधो हृदये पोषं तावत्तत्कुशलं कृतः
वीरुधः तता निन्यो लता ॥ अत्र किल चित्तं यावन्नाधिगतं ज्ञानं यावन्न समतोदिता ॥ यावन्नाभ्युदितो बोधः तावन्न कुशलं
तः ॥२१॥ ज्ञानं ज्ञानशास्त्रजन्यं परोक्षविज्ञानं बोधः साक्षात्कारः स्पष्टमन्यत् ॥छ॥ आत्मलाभं विना साधो विना ज्ञानम
उदेति नरे वेद्यं दुःसंसृतिविहाविका ॥२३॥ स्पष्टं ॥छ॥ बहुविधसुखदुःखमध्यपाती विततजरामरणप्रयातभग्नः ॥ जगदुद
रगिरौ सुवनूजनो यं गतरसपर्णवदेति जर्जरत्वं ॥ वित्ते तेषु तरामरणदुःखेष्वेव प्रयाते शुष्यत्सुशुष्क भग्नो भंगं ... ग्नवा
उदरगिरौ सुवनू परिभ्रमन्ननुगततरसपर्णवत्कुक्षपणेव ॥२४॥ शिष्टं समानं ॥छ॥ ॥ ॥छ॥ इति श्रीवाल्मीकीये रामायणे
पाये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तम सुखप्रज्यपादशिष्यश्रीमद्रामसुखकृतो वासिष्ठचंद्रिकायां उपशमप्रकरण
सोत्तरणी नाम्नि भासविलासोपाख्यानं नाम   सर्गः ॥ ११५॥ ॥छ॥ ॥ एवं चित्तविश्रांत्यभावे बहुविधः प्रयासः
स्कीः इदानीं चित्तविश्रांतिसिद्धये संगत्यागः प्राणनिरोधः समाध्यासश्च कर्तव्या इति वीतहव्योपाख्यानेन निरूप्यते
संगत्यागं ... स्य सक्रमिति वसिष्ठ उवाच ॥ एवं तौ कुशलप्रश्नं कृतवंतौ परस्परं ॥ कालेनासाद्य विमलं ज्ञानं मोक्षमवापतुः
॥१॥ अतो वृत्ति महाबाहो यथा ज्ञानतरा गतिः ॥ नास्ति संसारतरणे संगवहस्य चेतसः ॥२॥ द्वयमेतत्स्पष्टं ॥छ॥ असक्तं निर्मलं
चित्तं मुक्तं संसार्यपि स्फुटं ॥ सक्तं तु दीर्घतपसा युक्तमप्यतिबंधवत् ॥३॥ संगासंगौ वक्ष्यमाणलक्षणौ ॥ द्वयं स्पष्टं ॥छ॥ ए

478

अंतःसंसक्तिनिर्मुक्तो जीवो मधुरवृत्तिमान्॥ बहिः कुर्वन्नकुर्वन्वा कर्ता भोक्ता न हि क्वचित्॥४॥ मधुरवृत्तिमान् मधु पुष्परसं रात्यदत्त इति मधुरो मधुकरः तस्य वृत्तिमान् स हि पुष्पेषु यथाकालं मधुग्रहणेन असक्त एव सुखं विहरतीति तद्वृत्तिरित्यर्थः॥ श्रीराम उवाच॥ कीदृशो भगवन्संगः कश्च बंधाय वा नृणां॥ कथश्च मोक्षाय कथितः कथं चैष [illegible]स्यते॥५॥ स्पष्टं॥ वसिष्ठ उवाच॥ देहदेहिविभागैकपरित्यागेन भावनात्॥ देहमात्रे तु विश्वासः संगो बंधाय कथ्यते॥६॥ देहदेहिविभागैकपरित्यागेन को देहः को वा देहीति विवेकमेकं परित्यज्येत्यर्थः॥ देहमात्रे तु विश्वासः देह एवाहमस्मीत्यभिमानः संगः स च बंधाय कथ्यते॥ अनंतस्यात्मतत्त्वस्य सपर्यंतत्त्वनिश्चयः॥ यः सुखार्थित्वमंतेषु स संगो बंधाय कथ्यते॥७॥ अनंतस्य देशकालादिभिरपरिच्छिन्नस्यात्मतत्त्वस्य सपर्यंतत्त्वनिश्चये देहपरिमितनिश्चये सति अंतःकरणे यः सुखार्थित्वं वैषयिकसुखेच्छा संगः स च बंधाय कथ्यते॥ इदं जगदहं च सर्वमात्मैव तथा सति किं वांछामि किं वा त्यजामि इत्येवं हेयोपादेयमुक्ततया स्थितिरसंगास्थितिः सा च जीवन्मुक्तेषु तिष्ठतीत्यर्थः॥ नाहमस्मि न चान्योस्ति मा भवंतु भवंतु वा॥ सुखान्यसक्त इत्यंतः कथ्य[illegible]ते मुक्तिभाक् नरः॥ नाहमस्मि अहंशब्दवाच्यं वस्तु नास्ति आत्मनोऽपरिच्छिन्नत्वात्॥ अहंतायाः परिच्छिन्नविषयत्वात्॥ न चान्योस्ति आत्मातिरिक्तं वस्तु नास्त्येवात्॥ अतः कारणात् सुखानि मा भवंतु भवंत्वेवं मतः स असक्तो मुक्तिभाक् कथ्यते॥ नाभिनंदति नैष्कर्म्यं न कर्मस्वनुरुध्यते॥ सुसमो यः फलत्यागी असंसक्त इति स्मृतः॥९॥ नैष्कर्म्यं कर्मत्यागं॥ सुसमः सिद्ध[illegible]॥ ना

सर्वमात्मैवमखिलं किं त्यजामि किं॥ इत्यसंगस्थितिं विद्धि जीवन्मुक्ततनुस्थितां॥८॥

साह्योः सुहृत्सु समः । फलत्यागी कर्मफलनिस्पृहः ॥छ॥ स्पष्टमन्यत् ॥छ॥ सर्वकर्मफलादीनां मनसैव न कर्मणा । निष्ठुणो यः परित्या
गः सो संसक्त इति स्मृतः ॥११॥ सर्वकर्मफलादीनां कर्माणि ज्योतिष्टोमादीनि फलानि स्वर्गादीनि । आदिशब्देनोपासनाफला
नां यमाद्यष्टांगावांतरफलानां तत्संनिधौ वैरत्यागाद्यइत्यादीनां च ग्रहणं तेषां सर्वेषां कर्मफलादीनां मनसैव यो निष्ठुणः परित्या
गो न कर्मणा सो संसक्त इति स्मृतः । परितस्त्यागो यस्येति व्यक्तस्यापरित्यागशब्देन नष्टान्नुरूपो विधीयते । अन्यथा असंसक्तशब्देन
सामानाधिकरण्यासंभवात् तच मनसा परित्यागो नाम फलाभिसंधिराहित्यं कर्मणापि परित्यागस्तु फलसाधनानां तत्स्व
कर्मणोऽनुष्ठानादि तिद्रष्टव्यं ॥छ॥ असंसंगेन सकलाश्चेष्टा नाना विजृंभिताः । चिकित्सिता न्भवंत्यंग श्रेयः संपादयंति च ॥२॥ अ
संसंगेन चिकित्सिता भवंति । अंग श्रेयः संपादयंतीवा शेषं स्पष्टं ॥छ॥ कृमिकीटत्वमायांति या जायमानाः पुनः पुनः । यदि मा ज
नता जीर्णास्तत्संसक्तिविजृंभितं ॥१४॥ अनंतानि यदनंतानि तरंगिणि तरंगवत् । सा हि श्लोकस्यार्थः ॥छ॥ उत्पद्योत्पद्य लीयंते) नाना वि
जृंभिताः नानाप्रकारं विजृंभितं विलासो यासां ताः सकलाः चेष्टा असंसंगेन इत्युक्तेन चिकित्सिता भवंति । श्रेयः कैवल्यं संप
दयंति च ॥छ॥ संगस्य बंधहेतुत्वमुदाहृत्य दर्शयति कृमिकीटत्वमिति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां । कृमिकीटत्वमायांति जायमानाः पुन
पुनः । यदि मा जनता जीर्णास्तत्संसक्तिविजृंभितं ॥१३॥ अनंतानि यदनंतानि तरंगिणि तरंगवत् । उत्पद्योत्पद्य लीयंते तत्संसक्ति
विजृंभितं ॥१४॥ जनताः जनसमूहाः संसक्तिः संगः तरंगिणि समुद्रः शेषं स्पष्टं ॥छ॥ सर्वबंधहेतुरेव संगो निरूपितः इदानीं मोक्ष
हेतुं संगं निरूपयितुमाह संक्तिरिति संक्तिर्हि द्विविधा प्रोक्ता वंध्या वंध्या च राघव । वंध्या सर्वत्र मूढानां वंध्या तत्त्वविदां निजा ॥१५

श्री॥
२५३

वंध्या निष्फला ॥ वंद्या मुक्तिप्रदत्वात्स्तुत्या ॥ तत्र पूर्वोक्तो बंधो ऽहंसंग एव वंध्यासक्तिरुच्यते ॥ छ ॥ तस्याः स्वरूपं मोह निरूपितमपि
भंग्यंतरेण ॥ हृ आत्मेति ॥ आत्मतत्त्वावबोधेन हीना देहादिवस्तुजा ॥ भूयः संसारदासक्तिर्दृढा वंध्येति कथ्यते ॥ १८ ॥ दृढा चिर
कालभविता ॥ रोधस्य दृष्टि ॥ छ ॥ आत्मतत्त्वावबोधेन सत्यभूता विवेकजा ॥ वंद्यादि कथ्यते सक्तिर्भूयः संसारवर्जिता ॥ १९ ॥ आत्मत
त्त्वावबोधेन आत्मस्वरूपनिश्चयेन हेतुना विवेकः आत्मानात्मविवेकः सति जाता ॥ सत्यभूता सत्यमबाध्यमात्मतत्त्वं तद्रूपा ॥ आत्मा
तद्विषयेत्यावत् ॥ भूयः आशाविरस्यस्य रूपं एवंविधा भूयः संसारवर्जिता सक्तिर्वंद्येति कथ्यते ॥ देहारामता वंध्यासक्तिः ॥ आत्मार
मता वंद्येति विवेकः ॥ छ ॥ प्रत्यासत्त्या वंधसंसक्तिमुदाहरति सेरखेति ॥ शंखचक्रगदाहस्तो देहो विविधये हृयां ॥ वंधः संसक्तिवशा
तः परिपाति जगत्त्रयं ॥ २० ॥ शंखचक्रगदाहस्तो देहो नाम श्री विष्णुमूर्तिः ॥ विविधये स्याम स्याः घवतार अहं तयावेस्या ॥ छ ॥ वि
ज्ञानगतयः सिद्धाः लोकपालास्तथैव च ॥ वंधसंसक्तिवशतः तिष्ठंति जगतां रणे ॥ २१ ॥ विज्ञानेन गतयः विज्ञानात्मकं ब्रह्मैव गतिर्ति
ष्ठा विश्रांतिपदं येषां ते ज्ञानगतिर्गणे तिष्ठंति ॥ इत्यनेन सर्वे ध्यपि जगत्सु अप्रतिहता गतिर्येषां ते ॥ छ ॥ अथ वंध्यसंसक्तिमुदाहरति म
नइति ॥ मनः पतति भोगेषु स्वधा मांसलवाष्पिवा ॥ वंध्यसंसक्तिवशतो व्यर्थया रम्यशंकया ॥ २० ॥ भोगेषु विषयेषु अरम्यशंकया र
म्य इत्येतद्कया रम्यत्वकल्पनयेत्यावत् ॥ छ ॥ वंध्यसक्तिमिमामेतारम्यांतः पुरभ्रमयः ॥ रचिता रोरवावीचि कालसूत्रादिनामि
का ॥ २१ ॥ रोरवंअवीचिकालसूत्रमिति नरकभेदाः ॥ देहारामाणां नरका एव विश्रांतिभूमयः दृढ्यर्थः इतरत्स्पष्टं ॥ छ ॥ वंध्यस
क्तिजनेदुःखस्मुक्तं मिंधनसंचयं ॥ ज्वलंतो नरकाग्नीनां बिंध्यतेन न शांतिं तेन ॥ २२ ॥ वंध्या शक्तिर्वंध्या शक्तिर्यस्य तं जनं नरकाग्नि

नांइंधनसंचयं विहाय स्मान्तेन रकारनयः तेनेंधनेन न ज्वलंति। विद्यादृष्टिप्रोदयमागतेन दृश्यं च विद्याविषये गतेन सर्वत्र
संसक्तिविवर्जितेन स्वचेतसा तिष्ठति यः स मुक्तः॥२४॥ विद्यादृष्टि अस्त [illegible] विषयेऽ
दयमागतेन प्रबुद्धेन अविद्याविषये प्रपंचमागतेन अनुसंधानरहितेन अतएव सर्वत्र दृश्यवस्तुनि संसक्तिवर्जितेन स्व
चेतसा दुःखहृतायः स्थितिः। तदुक्तं गीतासु या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी। यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा प
श्यतो मुनेरिति॥ सर्वदेत्य एष श्लोकं वाक्यं॥ वसिष्ठ उवाच सर्वदा सर्वसंस्थेन सर्वग्रासस्तिष्ठता सर्वकर्मकरेणापि मनः
कार्यं विज्ञानता॥२६॥ न सक्तमिह चेष्टासु न चिंतासु न वस्तुषु नाकाशेनाप्यधो नोर्ध्वं नादिक्षु न तलासु च॥२५॥ न बहिर्विषु
ला भोगेन चैवेंद्रियवृत्तिषु नाभ्यंतरे न च प्राणे न मूर्ध्नि न तालुनि रस्थाने भ्रूमध्ये न नासांते न मुखे न च तारके नांधकारे
न वाभासे न चास्मिन् हृदयांबरे॥२८॥ न जाग्रति न च स्वप्ने न सुषुप्तेन निर्मले नासिते च न वा पीते रक्तादौ शबले न चार न दि
रन चले नादौ न मध्ये नेतरस्वचान हृरे नांतिके नाग्रे न पदार्थे न चात्मनि [illegible] नशाह्वस्य पूर्णरूपेषु न मोहानंदवृत्तिषु न गमाग
मचेष्टासु न कालकलनासु च॥३०॥ केवलं चिति विश्रम्य किंचिद्वृत्त्यावलंब्य वा सर्वत्र निरसमिव तिष्ठत्यात्मरसे मनः॥३१॥
विज्ञानताज्ञाविशुरूपेण। सर्वसंस्थेन सर्वाः संस्थाः शानुयनाद्या अवस्था यस्य तेन सर्वेण ज्ञानिनामुखेनवा सहतिष्ठता।
सर्वकर्मकरेणापि नित्यनैमित्तिकादिकं सर्वकर्म कुर्वतापि सतां मनः चेष्टादिषु विविधेषु विषयेषु सक्तं न कार्यं। किंतु
किंचिदीपच्चर्यावलंब्यापि केवलं चिति चिन्मात्रे विश्रम्य सर्वत्र वस्तुनि नीरसं तदात्मरसं स्वस्वरूपानंदास्वादद्वैतिव

श्रीया
२५८

२५३

482

तुर्येथैवंतिष्ठतितथाकार्यमित्यन्वयः।तत्रनवस्कषिसेतस्यैवविवरणंनाकाराइत्यादि।अभ्यंतरंशरीराभ्यंतरंतस्यैवस्वभ
पंचोनवप्राणइत्यादि।नतारकेअक्षिणितारकाद्यैःकनीनिकाअस्याःस्त्रीलिंगशब्दादिभ्योजित्यडु।तारकराड्भोक्तिपर्यायः
संपादनीयः।अन्यथाकनीनिकायांतारकराट्स्थःस्यस्त्रीलिंगत्वात्तारकइतिनोपपद्यते।आभासेवप्रतिबिंबेनिर्मले
शुद्धेवस्तुनितिष्ठतितत्रस्थोविगतासंगोजीवोजीवत्वमागतः।व्यवहारमिमंसर्वंनकरोतुकरोतुवा।१३।तत्रस्थःआत्मनिष्ठः
अजीवृत्त्वेजीवन्मुक्ततांगतोव्यवहारःसर्वमाकरोतुकरोतुवा।करणाकरणयोर्नास्तिविशेषइत्यर्थः।१४।अविरोधाभावमा
तःकुर्वन्निति।अकुर्वन्नपिकुर्वंश्चाजीवःस्वात्मरतिक्रियाः।क्रियाफलैर्नसंबध्नमायातिखमिवांबुदैः।१२।क्रियाःविहितनि
षिद्धरूपाःक्रियाफलैःस्वर्गनरकादिभिःगोवस्पष्टः।१३।अथवातमपिस्पृक्ताचेत्यांसंशांतविघ्नःजीवाभवस्तिष्ठतुसंशांत
ज्वलन्मणिरिवात्मनि।१४।तमपिचेत्यांशंकिंचित्सावलंब्यचेतिपूर्वमभ्युपगतमपिचेत्यसंबंधमित्यर्थः।शांतविघ्नोनिर्विका
रविद्रूपः।१७।आत्मारामामहात्मानःप्रबुद्धाःपरमोदयाः।बहिःपिंछाग्रतरलाअंतर्मेरुरिवाचलाः।१५।आत्मन्येवारमंतिवि
श्राम्यंतीत्यात्मारामाः।तादृशामहात्मानःबहिर्बहिरिंद्रियव्यापारपिंछाग्रवत्तरलालक्ष्यंते।अंतोऽन्तःकरणेतुमेरुरिवाचलाः
आत्मनिष्ठचांगे।१०।चित्तेचस्यदशाहीनेयास्थितिःक्षीणचेतसः।सोच्यतेशांतकलनाजाग्रत्स्येवसुषुप्तता।१६।चित्तेचेयदशा
हीनेसंबंधिनीभिर्वृत्तिभीरिक्तेसतिक्षीणचेतसांक्षीणवृत्तीनांयास्थितिःशांतकलनाप्रशांतवासनासैवस्थितिःजाग्रत्य
वसुषुप्ततोच्यते।एवंवरामसोभ्यस्थितिरभ्यासयोगतः।प्रौढासतीतुर्यमितिकथितातत्वकोविदैः।१७।एवंवसोसुप्तस्थितिः

अभ्यासयोगाभ्योदासती तुरीयावस्थेति कथिता ॥ जाग्रदादिविलक्षणत्वेन तत्त्रितयापेक्षया तुर्यत्वात् ॥ ३६ ॥ अस्यामिति श्लोक
द्वयं वाक्यं अस्यां तु तुर्यावस्थायां स्थितिं प्राप्य विनाशिनी ॥ आनंदैकात्मशीलत्वाद् नानंदपदं गतः ॥ ३७ ॥ अतानंदमहानंद
कालातीतस्ततः ॥ [illegible] पि हि मुक्त इत्युच्यते योगी तुर्यातीतपदं गतः ॥ ३८ ॥ अस्यां पूर्वोक्तायां तुर्यावस्थायां अविनाशिनीं निरपा
यां स्थितिं प्राप्य आनंदैकांतशीलत्वात् ॥ अनानंदपदं स्वस्वरूपानंदरहितं ब्रह्मपदं ब्रह्मभावं गतः सन् ततोनंतरं अनानंदम
हानंदकालातीतः अतानंदो ब्रह्मानंदरहितो महानंदस्तद्भयेकरूपमतिक्रांतः निर्विकल्पतया ब्रह्मानंदसमरसीभावात् तस्मा
त्तादृशो योगी तुर्यातीतपदं गतो मुक्त इत्युच्यते ॥ तुर्यातीतो मुक्त उच्यते इत्यर्थः तुर्यस्यातीतत्व इति च सविकल्पकनिर्विकल्प
कसमाधिभाजो जीवन्मुक्तयोगिनो मनीत त्रजाग्रदाद्यवस्थात्रयं तदभिमानिनश्च विश्वतैजसप्राज्ञरूपान् जीवांश्च व्यतिरिक्ततया
पर्यंतस्य साक्षिणी चित्तमेवात्मस्वरूपं अनुसंदधानस्तुर्य उच्यते तातद्विकल्परहितस्तन्मात्ररूपस्तुर्यातीत इति ॥ ३९ ॥ परिगलित
समस्तजन्मपाशः सकलविलीनतमोमयाभिमानः परमरसमयीं प्रयाति सत्तां जलगतसैंधवखंडवन्महात्मा ॥ ४० ॥ परिगलित
समस्ताजन्मह[illegible] सर्वःपाशाः मलकर्दमादयो यस्मात् सकला विलीनाः स्तमोमया अज्ञानजनिता अभिमाना देहेंद्रियादिषु
अहंममाभिमाना यस्मिन् स महात्मा परमरसमयीं परमानंदरूपां सत्तां प्रयाति जलगतसैंधवखंडवत् रसरहितसैंधवो लव
णघनो जलस्यांतर्निहितः सन् परमात्मस्वरूपां रसमयीं द्रव्यरूपां सत्तां प्रयाति तद्वदिति ॥ छ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ जडाजडदृशोर्म
ध्ये यत्तत्वं पारमार्थिकं ॥ तदेव बद्धशाः श्रोकं दर्द्दारण्यकादिषु ॥ ४१ ॥ जडाजडदृशोः इदमिति दृश्यविषयासंविद जडदृष्टिरु

न नः

श्री ॥ २५५

मितिद्दृविषयासंविरसअजडदृष्टिः स योमर्थ्येय तत्वमिदं न पा अहं तया वानुच्छि खिनं गभयानुवृत्तं यच्चिन्मात्ररूपं वस्तु प्र
काशाने तदेव पारमार्थिकं परमात्मसंबंधितत्वं स्वरूपमिति। बृहदारण्यकादिषूपनिषत्सु ब्रुवाः जोक्तं॥७॥ दृश्यदर्शनसंबं
धेयत्सुखं पारमार्थिकं। अनुभूतमयं तस्मात्सारं ब्रह्मेति कथ्यते॥४२॥ दृश्यानां रम्यवस्तूनां दर्शनेन वृत्तिज्ञानेन संबंधे सति यत्
पारमार्थिकं परमार्थस्वात्मनि संभूतं अनुभूतिमयं अनुभावात्मकं स्वतएवानुभूयमानं सुखमस्ति तदेव सारं सुखं ब्रह्मेति क
थ्यते। उक्तं तस्मात्सर्वोक्ता हेतोः हर्षमानंदात्मकस्य चिन्मात्रस्यैव परमात्मस्वरूपेणाभिधानादित्यर्थः। तद्दृढविषयसुखस्य स्वस्व
प्यात्मस्वरूपत्वे बंधमोक्षविभागो न स्यादित्यत आह दृश्येति दृश्यदर्शनसंबंधे सुखसंविदनुत्तमा दृश्यसंवलिता बंधः तन्मु
क्तामुक्तिरुच्यते॥४३॥ दृश्यदर्शनसंबंधे दृश्यदर्शनयोः संबंधे या अनुत्तमा सुखसंवित् दृश्यसंवलिता चेद्बंध इत्युच्यते। तन्मुक्ता
दृश्यासंस्पृष्टा तत्सुखसंविन्मुक्तिरिति॥ दृश्यदर्शनसंबंधे यानुभूतिरनामया। तामवष्टभ्य तिष्ठ त्वं सौषुप्तीं मजनेस्थितिं॥४४॥
दृश्यदर्शनसंबंधे अनामया निरुपद्रवा या सुखमयानुभूतिः तामेवानुभूतिमवष्टभ्यावलंब्य त्वं तिष्ठ तस्यामेवानुभूतौ विश्रां
तो भव। सा सुषुप्तिः पूर्वोक्तां तेस्थितिं जना॥७॥ सैव तुर्यत्वमायाति तस्या दृष्टो तु राघव। नात्मा स्थूलो नैव वाणुः नेव दृश्यो न चेतरः॥४५॥
न चेतनो न च जडो नैवासन्नास ×सैवेति श्लोकद्वयेवाक्य× न मयः न ह नान्यो न चैवैको न चानेको पि राघव॥४६॥ सैव सा सुषुप्त
स्थितिरेव तुर्यत्वं तुर्यावस्थात्वमायाति। तस्यां तुर्यात्मिकायां दृष्टो तु आत्मा स्थूलो नाणुरणुत्वात्। अनुत्पन्नापरिपूर्णत्वात् प्रत्य
न्दो नाइंद्रियाग्राह्यत्वात्। इतरः परस्तु दृश्यो न। अपरोक्षतया प्रकाशमानत्वात्। चेतनो ना चेतन्याश्रयत्वाभावात् स्वयमेवचे

६

तन्यरूपत्वाश्रयेतन्याश्रयोहिवेतन्यत्व्यतेशेोह्याश्रयःश्रुक्ष्यइतिवश्नानानंवेदांतितांमतेवेतन्याक्लिन्नमासनःस्वरूपम स्त्रोडउश्चनसर्वेप्राकाशत्वात्॥अन्योन्यसर्वात्मकत्वात्॥एकंएकत्वसंख्याश्रयोन॥अनिर्गुणत्वात्सख्यायाःस्वगुणरूपत्वात्॥अने कश्चन॥७॥यदिहेदृश्यतांज्ञातंमनःषष्ठेंद्रियाश्रयं।सर्वातीतंपदरामयन्तकिंविदिवेदतत्र॥८॥मनःषष्ठेंद्रियाश्रयं।मनःषष्ठेयेषामिं द्रियाणांचक्षुरादीनांतेषामाश्रयंविषयभूतंदृश्यतांज्ञातंयदिदंजगत्प्रतीतमतिक्रांतंद्विलक्षणंयस्मात्तत्पदमात्मतत्वंतस्मात्का रणात्तदात्मतत्वंद्रष्टृजगतिकिंचिदिवनभवतिकेनापिनोपमीयतइत्यर्थः॥८॥नमोक्षोनभसःपृष्ठेनपातालेनभूतलेसर्वाशासंक ल्पतःक्षयोमोक्षइतीष्यते॥८॥बंधनिवृत्तिर्हिमोक्षोनाम।सचचेतसोबंधरूपत्वात्तन्निवृत्तिरूपमेवेतिभावः।छंदोपस्पष्टः॥श्री॥मो क्षोमस्त्वितिचिंतोत्तजीताचेद्वित्तमननंमननाद्बेमनस्फलंबंधःसंसारिकोहृढः॥९॥मोक्षोमस्त्वयभूयादितिचिंताप्रजीताचेद् मनउद्वितंस्यात्॥मननस्थितमननेनसंकल्पेनोक्षितसतिसांसारिकःसंसारहेतुर्बंधोहृढःस्यात्॥९॥आत्मन्यतीतेसर्वस्मात्सर्वेस्व पेथवाततेकोबंधःकस्यवामोक्षोनिर्मलंमननंकुरु॥१०॥आत्मनिसर्वस्मादतीतेविश्वविलक्षणेअथवासर्वरूपस्वरूपेसर्वात्मकेततो व्यापकेसतिकोबंधःकस्यवामोक्षः।प्रपंचातीतत्वेप्रपंचात्मकत्वेवाबंधमोक्षयोरभावात्॥तस्मान्मनःसंकल्पनिर्मलंकुरुमिननस्य मूलनाशेसतितस्यामंत्रस्त्रोतिअध्यात्मेत्यादिचिचित्रिःश्लोकैः॥अध्यात्मरतिराशांतःपूर्णःपावनमानसः॥निर्मूढकामपंकोकु च्छिन्नबंधनिजभ्रमः॥११॥इंद्वदोषभयान्मुक्तःतीर्णसंसारसागरः॥प्राप्तानुत्तमविश्रांतिर्लब्धालभ्यपदस्थितिः॥१२॥गोष्पदंपृथिवीमे रुःस्थाणुराशाःसमुद्गिकाः॥तृणंत्रिभुवनंरामनैरास्यालंकृताकृतेः॥१३॥अध्यात्ममात्मनिरतिर्यस्याआशांतःप्रशांतःपूर्णःप

×आपकरंजपरशुपरस्यानिर्दृत्तेःपदोपुष्पगुच्छंरामतनोनाशलक्षणतिराशातां

श्रीः
२५६

तथा आत्मनस्तत्त्वावलोकोप्यनुभूतोन्यथा कर्तुं न शक्यते स्वस्वरूप स्वस्य विस्मर्तुं न शक्यत्वात् ॥

रिहर्ष्टाहृष्टिः पावनमानसः । पावनं आत्मज्ञाननिर्धूतपापं मानसं यस्य ॥ आशा अकृतमा आत्मनि विश्रांतिर्यस्य स ताह
शो न किंचिदभिवांछति । पुष्पगुच्छे गुच्छस्तबकः । आशा दिशः । समुद्रिका कंचुटिका ॥ शेषं स्पष्टं ॥ ७ ॥ अनिर्वृतिपदं प्राप्तः कर्मणा
मनसा गिरा । सर्वाभिवांछितारं भो न किंचिदभिवांछति ॥ ५ ॥ स्पष्टं ॥ ७ ॥ नैराश्ये प्याप्तानुसंधानमेव हेतुरित्याह शरीरादिति । शरी
राद्व्यतिरिक्तं यं पश्यतः अधिवेकिनः विकल्पितांगकस्यापि न किं चित्तविवर्तनी ॥ ५ ॥ ज्ञेये तन्मात्मानं विकल्पितांगस्य चित्ताव्यवस्य
के निर्वृतिः । न शक्यते न्यथा कर्तुं न बालोकस्तथा मनः ॥ ५ ॥ स्वादु गुणानुभूतः सन् दाह विकल्पितैरपि देहसंतापच्छेदना दिभिरपि दुःख
यथा ॥ यन्नैरन्यथा कर्तुं न शक्यते । अनुभूतस्य गुडस्य स्वादुतये वानुसंधीयमानत्वात् । अतिशायितस्य सुखांतरस्याभावात् यदा हस वे
कायो शीयसंगिग निपरयस्याति लोकः उमापदी भवति परंपरया लोकः सातिशायो पयोगात्रिहितकांतिशायान वधीः स्वयामा
वर्ष्यतेमम निजं तद्खंडसौख्यमिति ॥ ७ ॥ एनमेव दृष्टांतमुपपादयन्नाह परेति श्लोकद्वय वाक्येन । परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृह
कर्मणि । तदेवास्वादयत्यंतर्नवसंगरसायनं ॥ ५ ॥ एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रांतिमागतः ॥ तदेवास्वादयत्यंतर्बहिर्व्यवहरन्नपि ॥ ६ ॥ प
यथा हि परव्यसनिनी परपुरुषासक्ता स्वैरिणी नारी गृहकर्मणि स्वीये गृहकार्ये व्यग्रापि विस्मापितदेव मनसानुभूतमेव नवसंग
रसायिनं नूतनसंभोगसौख्यं आस्वादयति अनुसंधत्ते एवं परे तत्त्वे विश्रांतिमागतो धीरोपि बहिर्दाहादौ व्यवहरन्नपि व्यवहारासक्तो

पिअंतस्थिते तदेव परचित्तमास्वादयति। तत्र निःस्पृहस्य बहिर्व्यवहारो न समाधिं भंगयतीति भावः॥७॥ असंसंगाख्यदार्थानां मतःरा
तिर्विमुक्तता। सत्यसत्यपि देहे सा संभवत्यनघाकृते॥८॥ पदार्थानाममसंसंगाद्धेतोरंतःशांतिस्थितस्यात्मनि लय एव मुक्तता। स
वदेहे सत्यसत्यपि वा अनघाकृते निष्पापस्यैव संभवति॥७॥ योजीवति गतस्नेहः स जीवन्मुक्त उच्यते। स वस्नेहजीवनो बद्धो मु
क्तएव तृतीयकः॥१०॥ योगतस्नेहो बाह्यवस्तुन्यनासक्तः स्वात्मरतिरेव जीवति स जीवन्मुक्त उच्यते। सस्नेहजीविता बाह्यवस्तु
निबद्ध स बद्ध उच्यते। तृतीयको योगतस्नेहो न भवति सस्नेहजीवितश्च न। विगतस्नेहवान् विदेहवान्। स तु मुक्त एव निरूपपादने
वमुक्त आहेनो त्यतइत्यर्थः॥७॥ नेति श्लोकषट्कं वाक्यं नापक्षते भविष्यञ्च वर्त्तमाने न तिष्ठति। न संस्मरत्यतीतं च सर्वमेव करोति च॥
॥११॥ अनुबंधपरे जंतावसंसक्तमनाः सदा। भक्ते भक्तिसमाचारः शठे शठ इव स्थितः॥ बालो बालेषु वृद्धेषु वृद्धो धीरेषु धैर्यवान्। युवा
यौवनवृत्तेषु दुःखितेषु सुदुःखधीः॥१३॥ धीरधीरुदितानंदः पेशलः पुण्यकीर्तनः। प्राज्ञः प्रसन्नमधुरो दैन्यादपगताशयः॥१४॥ अ
पिशीतरुवावकेषु तृष्णेपीडु मंडलोज्व पधःप्रसरत्यग्नौ जीवन्मुक्तो न विस्मयी॥१५॥ चिदात्मन इमा इत्थं प्रसरंति हि शक्तयः। इत्यस्या
श्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतूहलं॥१६॥ न भिमवद्गुतेषु अनासक्तो व्यवहरन् भक्तेराववालवृद्धादिषु तत्तच्चेष्टामनुकुर्वन्
धैर्यादिगुणयुक्तो जीवन्मुक्तः कीदृशविपरीतस्वभावेष्वपि विस्मयादिविकारं न प्राप्नोति। कस्मात्कारणात् इमाश्चिदात्मनःश
यः इत्थंबद्धा प्रस्फुरं जीवति चिच्छक्तिविलासविकारं न प्राप्नोति। मत्तुसंदधतो स्यजीवन्मुक्तस्याश्चर्यजालेषु कुतूहलं नाभ्युदे
तीति संबंधः॥

श्रीः
२५७

श्रीरामउवाच। येन प्रस्पंदते चित्तं येन न स्पंदते तथा।
तदलं ब्रूहि मे येन चिकित्सेयं तदेव हि।।६९।। स्पष्टं।।

यथा जलपरिस्पंदाद्व्यतिरिक्त इवांभसः। दृश्यते वर्तुलावर्तः चित्तस्पंदात्तथा जगत्।।७०।। जलस्य परिस्पंदात् परितश्चलनात् हेतो
र्वर्तुलो आवर्तः अंभसो व्यतिरिक्त इव दृश्यते। तथा चित्तस्य स्पंदात् विदाकारो जगदसत्यपि भासि दिव दृश्यते।।७०।। यथा व्योम्नि तारा
स्पंदा सिद्धमौलिकमंडलं। दृश्यते सदिवासत्यं चित्तस्पंदात्तथा जगत्।।७१।। चित्तं येन कारणेन स्पंदते येन वा न स्पंदते तत्स्पंदका
रणमस्पंदकारणं च मे ब्रूहि येन त्वदुक्तेन कारणेन तत् देवा विचित्तं चिकित्सेयं स्पंदरहितं विदध्यां। चित्तस्पंदनिवृत्त्युपायमुपदिश
तुः चित्तस्पंदनिवृत्तिरेव चित्तनाश इति दर्शयितुं चित्तस्पंदयोरभेदमाह यथेति वसिष्ठ उवाच। यथा शौक्ल्यं हिमं राम तिलतैल
लवायथा।।हृष्टो राघव संस्पृष्टो चित्तस्पंदो तथैव हि।।७२।। हिमशौक्ल्ययोः इव तिलतैलयोः इव चित्तस्पंदयोरपि विभागो न दृश्य
ते इत्यर्थः।।७२।। द्वौ क्रमौ चित्तनाशाय योगो ज्ञानं च राघव। योगस्तद्वृत्तिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणं।।७३।। क्रमौ उपायौ। तद्वृत्तिरो
धश्चित्तवृत्तिनिरोधः यथा च पातंजलं सूत्रं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति।।७३।। चित्तमिति श्लोकद्वयं वाक्यं। चित्तं प्राणपरिस्पंदः शांतो ऽस
व इति यथा। मा कुरु राम मत्पृषणाः तस्मिन्संरोधिते नूनं उपशांतं भवेन्मनः।।७४।। मनःस्पंदो पशांत्यायं संसारः प्रविलीयते लो
कपरिस्पंदशांतो व्यव हत्यर्थः।।७४।। प्राणपरिस्पंदं प्राणेन परिस्पंदायस्यतत् प्राणाधीनस्पंदमित्यर्थः। तस्मिन्प्राणवायौ।।७४।।
श्रीरामउवाच। अनिशं चरतां देहगेहे गगनगामिनां। प्राणादीनां परिस्पंदो वायूनां रोध्यते कथं।।७५।। गगनगामिनां दुर्बोधगमनानां प्रा
णादीनामित्यादि राघवेनापानसंग्रहः। तत्र एकादशभिः श्लोकैः प्राणस्पंदनिरोधप्रकारो निरूप्यते। तत्र प्रथमं शास्त्रेति श्लोकद्वयं वा
क्यं। वसिष्ठ उवाच। शास्त्रसज्ज्ञानसंपर्कवैराग्याभ्यासयोगतः। अनास्थायां कृतास्थायां पूर्वं संसारवृत्तिषु।।७५।। यथाभिवा

च्छितध्यानाच्चिरमेकतत्त्वोदितात्॥ एकतत्त्वघनाभ्यासात्प्राणस्पंदो निरुध्यते॥७॥ शास्त्रम् अध्यात्मशास्त्रं सज्जनसंपर्को
अविलंगः वैराग्यं विषयेष्वरतिः। अभ्यासः समाध्याद्यभ्यासः। तत्र एव योगोपायाः। तेभ्यो हेतुभ्यः सर्वैः प्रथमं संसारवृत्तिषुं सा
रिकव्यवहारेषु अनास्थायाम् अनादरे कृते आस्थायां दृढायां सत्यां चिरमेकतत्त्वोदितात् एकप्रकारतया उदितात् यथाभिवांछि
तध्यानात् अभिवांछितम् अभिवांछितानाम् अनतिक्रम्य ध्यानात् अचयनत्रयस्य स्वात्मनित्याभिवांछितस्य तस्यैव ध्यानाद्धेतोर्य एकतत्त्वघन
अभ्यास एकस्यैव वस्तुनः स्वरूपस्य निरंतरं पुनः पुनः पुनरनुसंधानं तस्मादुपायात् प्राणस्पंदः प्राणवायोश्चांचल्यं निरुध्यते
पूरकाद्यनिलायामाद् दृढाभ्यासादखेदजात्। एकांतध्यानयोगाच्च प्राणस्पंदो निरुध्यते॥८॥ दृढाभ्यासाद् दृढं यथा तथा पुनः पु
नः परिशीलनाद्धेतोः अखेदजो अप्रयासजो अन्यः केवलकुंभकसिद्धिपर्यंतो यः पूरकाद्यनिलायामः पूरककुंभकरेचकप्रका
रः प्राणायामः तस्माद्धेतोः एकांतध्यानयोगाच्च विविक्ते प्रवर्तितध्यानयोगाच्च प्राणस्पंदो निरुध्यते। यथा च याज्ञवल्क्यः केवल
कुंभकं प्रक्रम्य ह एव प्राप्नोत्युपायः सर्वमन्त्रोपघातकृत् इति॥८॥ ओंकारोच्चारणप्रांतशब्दतत्त्वानुभावनात्। सुषुप्ते संविदा ज्ञाते
प्राणस्पंदो निरुध्यते॥९॥ ओंकारस्य प्रणवस्योच्चारणे सति प्रांतपर्यंते यच्छब्दतत्त्वं तस्यानुभवात् अनुसंधानाद्धेतोः संविदो
बाह्येन्द्रियव्यापारे सुषुप्ते निलीने वा तस्मिन् प्राणस्पंदो निरुध्यते। अनाहतनादानुसंधानस्य मनोलयहेतुत्वात् अनाहतद्वारेण
प्राणायामे हेतुत्वं समुत्कीर्तितं हठप्रदीपिकायां। नासनं सिद्धसदृशं न कुंभः केवलोपमः। न खेचरीसमा मुद्रा न नादसदृशो लय
इति।

श्री॥
२५८

काष्ठप्रवर्तितो वह्निः काष्ठेन सह शाम्यति। नादे प्रवर्तितं चित्तं नादेन सह लीयते॥ विस्मृत्य सकलं बाह्यं नादे दुग्धांबुवन्म ॥ ॥
भूयाथ सहसा चिदाकाशे विलीयते॥ इति च॥ तालुमूलगतां यत्नाज्जिह्वयाक्रम्य घंटिकां। ऊर्ध्वरंध्रगते प्राणे प्राणस्पंदो निरु-
ध्यते॥७॥ जिह्वामूलस्योपरितनो वक्रांतर्भागस्तालु। तयोर्मूलमध्यभागः तद्गतां तत्र स्थितां घंटिकां लंबिकां समजिह्वारूपेण
बतानं मांसखंडं यत्नात् प्रयत्नविशेषात् जिह्वया साधनभूतया आक्रम्य प्राणे ऊर्ध्वरंध्रं गते ऊर्ध्वकपालकुहरं यदि सुषुम्नायास्तु प-
तनैद्वारमुच्यते। यदाह श्रुतिः। अंतरेण तालुके य एष स्तन इवावलंबते सेंद्रयोनिः। यत्रासौ केशांतो विवर्तते व्यपोह्य शीर्षकप-
ाले इति। तादृशमूर्ध्वरंध्रगते सति प्राणस्पंदो निरुध्यते। अनेन लंबिकायोगः प्रदर्शितः। यः खेचरीति नभोमुद्रेति वोच्यते। तदुक्तं विवेक-
मार्तंडे। कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा। भ्रुवोरंतर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरीति। अत्र च प्रयत्नश्च यदित्यूनेन जिह्वाया दैर्घ्यसिद्ध्यै चाल-
दोहनादिरूपो यत्नविशेष उक्तः। तदुक्तं हठप्रदीपिकायां। छेदनचालनदोहैः कलां क्रमेणाथ वर्द्धयेत्तावत्। सा यावद्भ्रूमध्यं स्पृशति
तदानीं खेचरीसिद्धिरिति। कला जिह्वा। तस्याश्छेदनं नाम ऊर्ध्वगमनप्रतिबंधकस्याधोभागस्थितस्य चर्मणश्छेदः। चालनं [illegible]
सूक्ष्मखंडवेष्टिताया जिह्वायाः पाणिभ्यां दृढं गृहीत्वा सव्यापसव्यं भ्रमणं। दोहनं तु पाणिभ्यां पर्यायेण शनैराकर्षणं॥ ॥ द्वादशांगुल-
पर्यंते नासाग्रे विमलांबरे। संविद्दृशः प्रशाम्यंत्यां प्राणस्पंदो निरुध्यते॥८०॥ नासाग्रे नासिकाया अग्रभागे द्वादशांगुलपर्यंते नासाग्रमारभ्य
द्वादशांगुलपरिमिते विमलांबरे निर्मले नभोभागे दृशो लक्ष्यभूते संविद्दृशि वृत्तिज्ञाने प्रशाम्यंत्यां [illegible]मानायां सत्यां प्राणस्पंदो निरुध्य-
ते। यथाह याज्ञवल्क्यः। नासाग्रे धारणं गार्गि वायोर्विजयकारणमिति॥ ॥ अभ्यासादूर्ध्वरंध्रेण तालूर्ध्वद्वादशांतगे। प्राणे गलितसंकल्पो

प्राणस्पंदोनिरुध्यते ॥ ८१ ॥ अभ्यासात्‌योगशास्त्रेषुयोगशास्त्रेषुनिरूपितात्पवननिरोधाभ्यासात् ऊर्ध्वरंध्रेणसुषुम्नामार्गेणप्राणो
णवायोस्ताल्वूर्ध्वद्वादशांतगे तालुरंध्रेन षोडशारं विशुद्धाख्यंचक्रमुच्यते ऊर्ध्वशंखेनब्रह्मरंध्रं द्वादशांतमित्युच्यते तदाख्यंद्वादशारंचक्रंत
यावत्तालुगऊर्ध्वगद्वादशांतगवासतिभासितसंविद्वोविगलितबहिर्मुखसंविदिसतिप्राणस्पंदोनिरुध्यते तत्रबोधरंध्रेणकपा
लकुहरेणप्राणेताल्वूर्ध्वद्वादशांतगे तालुस्थानादूर्ध्वद्वादशांगुलपर्यंतंब्रह्मरंध्रंगतेसतीतिव्याख्यानं तालुमूलगतामित्यादिनापूर्वो
क्तेनखेचरीयोगेनपुनरुक्तमित्यपेक्षितं ।अत्रचताल्वादीनांप्राणमर्मस्थानत्वात्तत्तस्यप्राणस्यतत्रलयोमुख्यनइत्सेतुसंदयो
यदाहयाज्ञवल्क्यः।पादांगुष्ठौचगुल्फौचजंघामध्येतथैवच।तालुमूलंचनासायामूलंचाक्ष्णोश्चमंडले।भ्रुवोर्मध्येललाटंचमूर्धाचमुनि
सत्तम।मर्मस्थानानिचैतानीति।अत्रचाभ्यासस्तुक्षेनजितेंद्रियस्यविविक्तदेशवर्तिनोहितमेहमेहमेध्याशिनोगुरूपदिष्टमार्गेणभोतिच
स्तिधमुखेस्थितोदधःशोधनैःकारणैर्विशुद्धदेहस्यआसनप्राणायामाभ्यांप्राणोवितनाडिकस्यसुषुम्नायांप्राणसंचारहेतुर्महामुद्राद्यभ्य
सोविवक्षितः।ताश्चमहामुद्रादयोदशमुद्राः।तदुक्तंहठप्रदीपिकायां।महामुद्रामहाबंधोमहावेधश्चखेचरी।उड्डीयाणंमूलबंधोबंधो
जालंधराभिधः।करणीविपरीताख्यावज्रोलीशक्तिचालनं।मुद्राणांदशकंचैतद्गोपनीयंप्रयत्नतइति।खिलापिमध्यमानाडीहठा
भ्यासेनयोगिनां।आसनप्राणसंयममुद्रामुद्राभिःसरलाभवेदितिच।महामुद्रादिलक्षणंतुग्रंथविस्तरभयान्नेहलिखितं।आन्हम
ध्येतारकालोकशांतावैतमुपागतो।चेतनैकेतनेबुद्धेप्राणस्पंदोनिरुध्यते।भ्रुवोर्मध्येधारवेव्योमचक्रे।तद्धिचिन्मयस्यज्योतिषउपलब्धि
स्थानात्तदुक्तं।भ्रूयुगमध्यगतेसरशि।चरिवविद्यकस्तुर्यवज्जगज्ञातिकेषांचित्सुण्यदशामुन्मीलतिचिन्मयंज्योतिरितितद्‌घदानंदणंदि

यो॰ग्रं॰
२५८

492

उ३ २८

यते तदा तत्रैव तारकालोकशांतौ। तारका दृशः कनीनिका। तारकयोरालोकोदर्शनव्यापारः। तस्य शांतावुपरतौ सत्यां केनचित् के
तनैः संकेतः। अस्य शब्दस्यायमर्थः इति पुरुषकल्पितो वाच्यवाचकनियमः। तत्र बद्धं तदनुसारि यच्चेतनं विकल्पज्ञानमिति यावत् श
तस्मिन्नेव तमुपागते सति प्राणस्पंदो निरुध्यते। बुद्ध इति पावैकेन शब्दार्थसंबंधे अबुद्धे यच्चेतनं शब्दार्थसंबंधं ननु संदधत् विकल्प
कं विज्ञानं तस्मिन्नस्तमुपागत इति व्याख्येयं ॥७॥ झटित्येव यदुद्भूतं ज्ञानं तस्मिन् दृढाश्रिते। असंस्पृष्टविकल्पांशे प्राणस्पंदो निरुध्यते ॥ ८३
यज्ज्ञाने झटित्येव उद्भूतं अस्यैसत्यामेव जिज्ञासायां अकस्मादेव समुत्पन्नं वासनावशाद्विषयसंविधानाद्वा तस्मिन् ज्ञाने दृढा
यते हृदीकृते तथैव दृढं भाविते असंस्पृष्टविकल्पांशे विगलितविकल्पविभागे सति प्राणस्पंदो निरुध्यते। यदा समुत्पन्ने दृढत्ति
नमेव दृढं भाव्यमानं विगलितविषयांशं सत् चिन्मात्रं संपद्यते तदापि प्राणस्पंदो निरोध इति भावः ॥७॥ चिरकालं हृदेकांतव्योमसं
वेदनान्मुनेः। अवासनमनोध्यानात् प्राणस्पंदो निरुध्यते ॥ ८७ ॥ चिरकालं हृदि मौनिव्रतनिष्ठस्य योगिनो हृदा चित्तेन एकांतव्योम
संवेदनात् एकांतं यद् व्योमसंवेदनं आकाशभावनं तस्मात् संप्राप्तं यद् अवासनमनोध्यानं विषयवासनाविनिर्मुक्तचित्तनिर्वर्तितं ध्या
तस्मादपि प्राणस्पंदो निरुध्यते। तत्र च हठं विना राजयोगः राजयोगं विना हठो न सिध्यति। ततो मुमुक्षुरा निष्पत्तेः समभ्यसेदिति
त्मारूढस्य विधिं सम्यग् ज्ञानायोक्तं समभ्यसेत् इतरत्र न कर्तव्या मनोवृत्तिर्मनीषिणेति वचनात् तन्मनोनिरोधेन सहैव प्राणनिरो
धाभ्यसनीय इति तत्र तत्र मुमुक्षुभिः संविदो जानेऽसौ विहृशिशम्यंत्यादित्यादिना प्रतिपादितमिति संक्षेपः ॥७॥ एभिः क्रमैस्तथान्यै
र्वनानासंकल्पकल्पितैः। नानादेशिकवक्त्रस्थैः प्राणस्पंदो निरुध्यते ॥ ८५ ॥ एभिः सर्वैः क्रमैरुपायैः तथानासंकल्पकल्पि

॰ः नानादेशिकवक्रे नानाविधाचार्यश्रोकेरन्यैस्तुक्रमेणा प्राणस्पंदो निरुध्यते तत्र चालोर्हित्वेन स्थानांतरावलंबिनो ये अन्या
गोभायाः स्वचित्तलयोपायाः सर्वाचार्यैः प्रदर्शिताः ते सर्वे संगृह्यंते चित्तलयोपायानां च [illegible] यथा रात इत्युक्तं [illegible]
पिकायां पवनाभ्यासे [illegible] येन मनस्त्वेनेव बध्यते इति मनश्च बध्यते येन तु पवनस्तेन बध्यत इति तेन चित्तलयोपाया [illegible]
दर्शयितुं शक्यंते तदुक्तं हठप्रदीपिकायां तत्रादिनाथेन सपादकोटिलयप्रकाराः कथिता जयंतीति अभ्यासेन तत्तिरोधीयं
मताश्वाय राजाक्यः उपायेतानुपायांति भव्यस्य भवसंदेन ॥१९॥ भव्यस्य भाग्यवतो यातिनः क्रोधस्य ॥१३॥ अभ्यासेन परि
हृष्टाणांतकृत्यनागतामनः प्रशममायाति निर्वाणमवशिष्यते ॥७॥ निर्वाणं कैवल्यरूपमात्मतत्त्वं ॥७॥ अभ्यासाहृदतोस्य
वैराग्यपरिलालितः यथावासनमायामः प्राणानां स फलस्मृतः ॥२०॥ विकल्पसंज्ञया जातः पदे तद्वच शिष्यते यतोवाचोनि
वर्तंते समयकल्पनाचिताः ॥२॥ श्लोकद्वयमेतस्य ॥८॥ इमावघटपटाकारपथेरात [illegible] आत्मैव नान्यदस्तीति निश्चय ॥
स्यगीकृणां ॥२०॥ घटपटाकारपदार्थ [illegible] घटपटाद्याकाराणि पदार्थरातशतानि तेषां [illegible] तत्सर्वमात्मैव अन्य
नास्तीति निश्चयः सम्यग्ज्ञानमित्यर्थः ॥ अनाद्यंतावभासात्मा परमात्मैव दृश्यते इत्येष निश्चयः स्फारः सम्यग्ज्ञानविदो
धाः ॥२१॥ स्पष्टं ॥ श्रीरामचंद्राचार्याभ्यां कस्य चित्तस्य [illegible] एवं निरूपितः सम्यग्ज्ञानमिदानीं कथयानुग्रहास्त्र [illegible] ॥२१॥
क्रमो चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च [illegible] योगज्ञानयोर्मध्ये योगस्य [illegible] गोपायवतः पुरुषस्यैव प्रवृत्तिप्रकरणे
रामो नानादर्शन इत्यर्थः ॥ वसिष्ठाचार्यथा [illegible] तार्थदर्शित्वमेतावद्भुवनत्रये यदात्मैव जगत् [illegible] नान्यदिति निश्चयः ॥

जगत्सर्वमात्मैवेति निश्चित्य संपूर्णतापरिपूर्णत्वमिति यद्दृष्टं तावदेव यथार्थास्तत्तार्थदर्शिनैव परमार्थदर्शित्वं ॥७॥ सर्वमात्मैवेति दृष्टि

भावो भावो वा क्व वा स्थितः । क्व बंधमोक्षकल्पने किमन्यज्ज्ञानमशाम्यते ॥८॥ इदं सर्वमात्मैव तत्र भावाभावौ क्वेति ॥ दृष्टिनिरू

पितो सर्वस्यात्मरूपत्वे ॥ एवं भावो ऽभावो वा भाव इति विभेदोऽपि रूपयितुमशक्य इत्यर्थः । क्व वा स्थिता विस्तृत भावाभावयो

राश्रयोरपि निरूपितुमशक्यत्वात् सा हि किमन्यज्ज्ञानमशाम्यते । बंधमोक्षयोरप्यभावान्न शोकावसर इत्यर्थः ॥९॥ न चेत्यमन्य

चाचित्रं ब्रह्मवेदं विजृंभते । सर्वमेकं परं ब्रह्म कामोहः कस्य वा ममता ॥१०॥ स्पष्टं ॥१०॥ ब्रह्मेदं प्रहिताकारं दृकच्छ दृदवस्थितं इदं रादत्त्वम्

तद्दिव्यं भावात्मैव मात्मना ॥११॥ हृदि तिमहीन धरादिरूपेण स्थूलत्वेन ममवस्थितो ऽतः कारणात् एवमात्मनैव स्वयमेवात्मभाव

परिपूर्णः परमात्मा भवति ॥ सत्यमालोकिते रूपे काष्ठपाषाणवाससां मनागपि न भेदोस्ति का मिथ्यासंकल्पना कुरुत ॥१२॥ काष्ठ ॥ आप

वासस्तां रूपे स्वरूपे सम्यगालोकिते विचारिते सति मनागपि ईषदपि भेदो नास्ति हि स्वभेदस्य गायते चाराहे ... स्वस्वरूपेणाभि तत्वो

शतस्मादस्य व्यतिरिक्तस्याब्रह्मणो भावाराक्क वा वस्तुनि संकल्प्यात्कुरुवासि ॥१३॥ आदावंते च संसारो स्वरूपमविनाशि यदा वस्तुतः कृत्ना

मासनमेव तत्त्वमयो भव राघव ॥१४॥ आदावुत्पत्तेः पूर्वं अंते विनाशानंतरं स्वस्वरूपं नामिदं तया प्रतीयमानानां सताभावाभावामनश्च ... सतास्थ

दस्य यत्तत्त्वं तदविनाशि स्वस्वरूपं चिन्मात्रमेव न मयो भवाख्या ॥ दैवादेव समुद्भूत जरामरणविभ्रमैः स्फुरत्यात्मनि रामेव तन्त्रि

रश्मिर्दिवा विभासि ॥१५॥ जनानामनयो विश्वमनोमनणादिविलासः ॥ यदेवादेव समुद्भूत रूपत्वं कृतानि या निवृत्तानि तयेवात्म

खस्वरूपैः आत्मैवावीचिभिरब्धिर्बुद्ध्या स्फुरति ॥ छ ॥ शुद्धमात्मानमालिंग्य नित्यमंतःस्थया धिया । यः स्थितस्तं किलात्मेशं बोभोगौघं श्रीं
तु द्रुमः ॥१००॥ नित्यं सर्वदा अंतःस्थतया अंतर्मुखतया धिया शुद्धं निरुपाधिकमात्मानमालिंग्य तादात्म्यमापद्य यः स्थित
न आत्मेहं आत्मारामकं नाम भोगा वंध्ययितुं द्रुमः न कमपीत्यर्थः ॥ छ ॥ कृतस्फारविचारस्य मनो भोगादयोऽप्ययं मनागपि
न भिंदंति शैलं मंदानिला इव ॥१०१॥ स्पष्टं ॥ छ ॥ नानात्वमस्ति कलना स्थितवस्तुनोऽन्तर्नाना विधास्तु सरसी भुजलादिवान्यर
इत्येकनिश्चयमयः पुरुषो विमुक्त उत्युच्यते समविलोकितसम्यगर्थः ॥२॥ कलनास्तु विकल्पबुद्धिः अंतरभ्यंतरभ्यंतरेन
नानात्वं नास्ति सरसी भुजलादसदिवेति एकनिश्चयमयः पुरुषो विमुक्त इत्युच्यते ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ अथ मामपरां रामः शृणु दृ
ष्टिपदप्रदां ॥ मुनिना वीतहव्येन यथा स्थितमशंकितं ॥३॥ वीतहव्यो मुनिर्नाम विंध्यकाननकंदरे । अविवासु चिरं काळं क्रिया
कांडपरायणः ॥४॥ अस्मात्क्रियाक्रमाद्धारात्संसारभ्रमदायिनः । आधिव्याधिमयाकाराकालनोद्वेगमाययौ ॥५॥ निर्विकल्प
समाध्यर्थं संत्यज्य सकलाः क्रियाः । विवेशारं भारं वितंनिजपर्णोटजांतरं ॥६॥ श्लोकचतुष्टयमेतत्स्पष्टं ॥ छ ॥ तत्रासने समस्तु हस्वा
स्तीर्णहरिणाजिने । बद्धपद्मासनस्तस्थौ पार्ष्ण्योरधिकरांगुलिः ॥७॥ पार्ष्ण्योः पादपश्चिमभागयोः पद्मासनवशात् । अंकयोरु
परिवर्तमानयोः । अधिकरांगुलिः उपरि स्थितोत्तानकरांगुलिः ॥ शेषं स्पष्टं ॥ छ ॥ संजहारालसालोकं दिग्विकीर्णमनः शनैः ॥ बा

श्री ॥
२६९

१२०

४ उपहृदितिपाठे मनसो विशेषणं ।१

ध्यानात्यंतरां श्चैव स्पर्शान्परिहरन्क्रमात् ॥८॥ स्पर्शान्विषयान्परिहरन्ध्याने दिग्विकीर्णं मनः संजहारेति संबंधः ॥ कु
ततः स्थमनसः स्थैर्यं वांछमानस्तदा मुनिः ॥ इदमालोकयामास मनसा विगतेनसा ॥९॥ वीतहव्य उवाच ॥ अहो नु चंचलमि
दं प्रत्याहृतमपि क्षणात् ॥ मननं स्थैर्यतामेति तरंगप्रोढपर्णवत् ॥१०॥ घटाद्घटमुपायाति पटाच्छकटमुत्कटं ॥ चित्तमर्थेषु च
ति पादपेष्विव मर्कटः ॥११॥ पंचद्वाराणि मनसः चक्षुरादीन्यमून्यलं ॥ तिनाम्म नावबुद्धेन निर्गतानि चक्षुरादयः ॥ मनागपि स
बद्धाः पातालस्थकृतल्पादिव ॥१२॥ निर्गतानि निःशब्दा बहिरर्थे वर्तते आत्मनो वहि भविनज्ञाता चक्षुरादयस्तेनात्मना म
नागप्पिन संबद्धाः ॥ पाताल स्थकृतल्पादिव ॥ पाताले दिवस्तल्पं यथा परस्परं संबध्यते तद्वदित्यर्थः ॥ छ ॥ चित्त चारुचार्वाकिंचनु
दिरूढिमिरूढिका व्यर्थं खेदमनास्थाय तेदं विहरेजगत् ॥१३॥ वारणदेशांतर संचार कारी स्वचार्वाकपरलोकपरास्मुख
चतु दिक्छिमिरुढिका स्तस्य पां दिशां कुक्षिषु अयं तरेषु भिक्षणशीलके चित्त व्यर्थं खेदमास्थाय इदं जगन्न विहर मा संच
र ॥ अहं अहं चेत नेमि स्येव मसस्या तव वासना ॥ अत्यंत भिन्नयोरैक्यं नास्ति चिन्मनसोः क्वचित् ॥१४॥ हे चित्त अहमेव चेतनमि
ति या तेवासना सा असत्या ॥ हे चित्त अत्यंत भिन्नयोश्चिन्मनसोरैक्यं नास्ति अत्यंतभेदश्च मनसो हृदयस्य जडत्वात् चितिरूप
त्वात् जीवः सा स्य हमित्येषा व्यर्थाहंकार दुर्मतिः ॥ अहंकारादयस्सौ मीत्य तां संरुद्धतां त्यज ॥१५॥ अहंकार दुर्मतिं व्यर्था

८

497

हंकारात्मासौ ॥ अहमस्मीति या तेसंरब्धता संभ्रमस्तां समुत्सृज ॥१४॥ एतावदेव ते रूपं साध्यं यदविचारणात् ॥ विचारणोपशान्तं त्वं
आलोकेन तमो यथा ॥१५॥ तच्चित्त अविचारणमिति ते रूपमेतावदेव अविद्यात्मकत्वाच्चित्तस्येति भावः ॥ विचारणाद
नस्त्वमुपशान्तं भवसि ॥ आलोकेन तमो यथा ॥१६॥ नित्यं सर्वमहं नायनास्ति रूपायसंज्ञाति मुचित्य लेचनोदर्के स्वम
नः स्वच्छितेस्थितः ॥१७॥ कालत्रयेऽप्यसद्रूपायतेस्यास्ति ॥ इतः परं मा बाधस्वेत्यर्थः ॥ स्वमनइति संबंधः ॥ स्पष्टमन्यत् ॥१७॥ प
रिनिर्वामशीतोऽस्मि दिष्ट्यास्मि चिरात ॥ इरः स्वात्मन्येवावतिष्ठे हं तुर्यरूपपदे स्थितः ॥१८॥ परिनिर्मानिपरिनत्य परमा
॥ विदात्मा भवाबावस्सर्वसाद्रिवेन करोत्सज्जः हतेंद्रियमणा सूर्यं किं निरर्थकमाकुलाः ॥१९॥ भीतः पांथ इवाहिस्यः कुच्च
षेष्य इव द्विजः हरेति ष्ठति चिन्मात्रमिंद्रियेभ्योद्य नामयं ॥२०॥ संकल्पानुखतासेयं दुःखदा संविद्व मृतिः ॥ कल्पनारे डितेव
विदेह मनसिं वा जडेऽरा ॥ संवित्संवेद्यनिर्मुक्ता सोरस्तन्नाम नेतरत् ॥ वसिष्ठ उवाच इति निर्णीय समुनिः वीतस्त्योविवुसनेभव
ला ॥ शितं समाधाय तस्थावस्पंदितेन्द्रियः ॥२२॥ अंतरवरागामास्य क्रमेण घ्राणसंततिः ॥ बालाज्जालपरिस्पंदो दग्धेधन इवा
नलः ॥२३॥ साहप्यचकमेतत्पदे ॥१०॥ घ्राणघ्रांतगतास्पाल्पसमालोक इवेक्षणो ॥ अहकज्ज्वलितः सुषुप्तेऽस्मिन्द्रियमायय ॥ऽ स
मीर २४॥ भ्रूमध्ययोजितत्वात् ॥ घ्राणघ्रांतगतः अल्पाल्पः समालोकयोस्तेइव इतरत्समानं ॥७॥ समकायशिरोग्रीवस्था
नकः समनोमतिः आसीच्छिलादिवोत्कीर्णः चित्रार्पित इवाथवा ॥२५॥ समकायशिरोग्रीवस्थानकः समकायशिरोग्रीवस्

श्री॥४॥
२९२

498

स्मिंस्थानके आसनबंधे तादृशं स्थानकं यस्य शेषं स्पष्टं ॥ तथैव तिष्ठतस्तस्य संवत्सरशतत्रयं । कोटरे विंध्यकंद्रस्य
यथावर्हस्तु रूर्त्वदः ॥२६॥ तच्च केनापि कालेन कायस्तस्य महामुनेः । बाढंडो घवि … तत्पक्केनोवर्तितेवृक्षैतः ॥२७॥ वर्षेत्रनाना
तेनैवंसो बुध्यतमःराधकृतिः । देहेनैव स्वचालास्य धराकोटरपीडितः ॥२८॥ संविदेहोस्य तं देहं जग्राहोवीतिपीडितं । न तु प्राण
मयस्पंदः प्राणोसंसर्पौं विना ॥२९॥ श्लोकचतुष्टयमेतत्स्पष्टं ॥ उत्सविशेषो हि मासाद्यकलनाहृदयाकाराख्यमनोरूपिणीय
स्यहृदयेनानुवभूवसा ॥३०॥ यस्यश्च मनोरूपिणीकलनाकल्पनाहृदयांतरे हृत्पुंडरीकमध्ये ऽस्य त्रिशोढिंडस्य तत्वेयेजन्म
तराणितद्विषयां प्रमत्तभतामासाद्य हृदये वत्तत्वैव हृदये अखिलेजन्मांतरवृत्तांतमवस्मराथ ॥ किलासकोनंतकालिकेवस्यत
रोस्तलोमु निर्वंशातमक्षानां जीवन्मुक्तात्मनिर्मले ॥३१॥ विद्याधरत्वं वर्षाणां शतमाधिविवर्जितं । युगपंचकमिंद्रत्वं गणतं गुरुत्व
रुपेः ॥३२॥ कल्पमेकंगणत्वं सर्वंऽमौलेश्वकारह ॥ प्रतिभासवशादेतद्वीतत्व्यो चेतवान् ॥३३॥ अनंतरमनंतात्मवीतत्व्या
सिद्धमनः ॥ इछां कदाचित्संकेत्प्रागतन्मात्सलोकनेकरोत्व ॥३४॥ अशेषानसंदृदशाथनेष्टानष्टा । गृहस्थदेहकाशानष्टातामप
स्वयंत्तवीतत्व्या भियांतहो ॥३५॥ तद्दिहक्षयेवोर्ध्वं हेमगनदेहभवन्मतिः । सोहं यं नैतस्पष्टार्थो ॥ अथैवं चिंतयामासकायोप
कपीडितः ॥३६॥ एनं उद्धरणायाहं प्रविशामि रविप्रभं । तदीयः पिंगलो देहमुह्यस्य हरिस्यतिमततः ॥३७॥ इत्यसौ मुनिराधिस्थिं
अथेति सार्धश्लोकद्वयं वाक्यं

४४

वशानिलरूपस्य पुर्यष्टकवपुर्भूत्वा उत्थापिंडमिवालिनः ॥३८॥ पूर्वोक्तं स्पंददेहमालंब्य अनिलरूपस्य प्राणवा
योः सर्वेंद्रियशक्तीः अंतर्भाव्य तत्प्रसन्नपद्मपिंडं अलिन इवादिविवेशोत्पपात ॥३९॥ भानुनाथाभ्यनुज्ञातं वीतहव्याभि
धं मुनिं विवेश पिंगलाकारं विंध्यकंदरगामिनं ॥४०॥ अथ वीतहव्याभिधं मनः वीतहव्यव्यपदेशात् पुर्यष्टकाद्वीतहव्य
स्य पुर्यष्टकरूपेण प्रविष्टत्वात्तस्य पुर्यष्टकस्य मनः प्रधानत्वात् तादृशं मनो गच्छतीति भानुना अनुज्ञातं सत् विंध्यकंदरगामि तं
पिंगलदेहं विवेश ॥४१॥ पिंगलोसौ नभस्त्यक्त्वा उत्पत्य जरत्सुंदरं प्राप विंध्यवनं प्राप्त तमस्तांबरभास्वरं ॥४०॥ उदधारधरा
कोशान्तरवन्निष्कृष्टभूतलः कलेवरं मुनेर्दृष्ट्वा नं मृणालमिव सारसः ॥४१॥ श्लोकद्वयमेतत्स्पष्टं ॥ मौनं पुर्यष्टकमयस्य
विवेश कलेवरं जगाम पिंगलो व्योम मुनिश्च विमलं सरः ॥४२॥ मौनं मुनिसंबंधि अस्ति नास्तीति संबासंबो [illegible] खि
नीकल्लं तां [illegible] दृष्टिं मृद्वीं लतामिव मक्षिकाभग्नां कृत्वा बोधे अव्यपदेश्ये चिन्मात्रे अनुबद्धसंधानः अयत्नश्रृंगपत्रिहा
मि ॥ वीतहव्यो मनोज्ञाशु सरस्स्फटिकं तत्पंकजं । तत्र स्नात्वा जपं कृत्वा पूजयित्वा दिवाकरं ॥४४॥ मन्त्रेषितया तथा
वल्गुनरा बभौ मैत्र्या तया समतया परया वशांत्या सत्यया मुदितया कृपया श्रिया चायुक्तो मुनिः सकलसंगविमुक्त
चेता विंध्यसरित्तटगतो दिवसान्निरमा ॥४५॥ वसिष्ठ उवाच । कदाचिच्छमनाथान्ते पुनरेव मनो मुनिः स्वचेतसा कलयामा

ने:२

श्री ॥ २६३

५०२

नोचेनुबद्धसंस्थानस्तिष्ठाम्यचलशृंगवत्॥२७

सदृष्टलोकपरावरः॥४५॥ सर्वमेवेंद्रियगणो मया परिहृतस्फुटं। इदानीं चिंतयानार्थः पुनर्वितततया मम॥४६॥ साहं
चतुष्टयमेतत्स्पष्टं॥छ॥ अस्तिनास्तीतिकलनां पंक्तामुद्दीलतामिवं अस्तिनास्तीतिसत्त्वासत्त्वोच्छेस्विनां कलनां भेदद्दृष्टिमु
द्दीलतामिव तं त्यक्त्वा अग्न्यां कृत्वा शेषे अव्ययपदे स्थेयचिन्मात्रे अनुबद्धसंधानः अचलशृंगवत् तिष्ठामि॥छ॥ उदितोस्तमत
इवास्तंगतइवोदितः समरसमरसाभासस्तिष्ठामि स्वच्छतां गतः॥४८॥ उदितोस्तंगतइव प्रकाशमानेपि निष्क्रियत्वात्
अस्तंगतउदितइव इंद्रियागोचरत्वेपि सर्वसाक्षित्वात् समः एकरूपः समरसाभासः इष्टानिष्टादिषु समरसः एकप्रका
रस्याद्वमाभासोवभासो यथा तादृशः सन् स्वच्छतां गतः निष्कलंकस्तिष्ठामि॥छ॥ प्रबुद्धोपि सुषुप्तस्थः सुषुप्तस्थः प्रबुद्ध
वान् तुर्यमालंब्य कायांतस्तिष्ठामि स्तंभितस्थितिः॥४९॥ प्रबुद्धोपींद्रियैरर्थानुपलब्धमानोपि सुषुप्तस्थो हर्षविषादा
दिरहितः सुषुप्तस्थः समाधिनिष्ठतया बहिरनुसंधानाभावात् सुषुप्तदशापन्नः प्रबुद्धवान् स्वस्वरूपे नित्यंजागरितवान्
तुर्यं अवस्थात्रयानुवृत्तं चिन्मात्रमालंब्य कायांतर्हृदये स्तंभितास्थितिः नियमितचित्तवृत्तिस्तिष्ठामि॥छ॥ इतिसंचिंत्य स
ध्याने पुनस्तत्क्षोदिना निबद्धः ततः प्रबोधमापन्नः कश्चिदद्रवाद्युगाः॥५०॥ ततः सिद्धः स भगवान्वीतहव्यो महातपाः
विश्रामविरंकात्संजीवन्मुक्ततया तया॥५१॥ द्वयमेतत्स्पष्टं॥छ॥ हेयादेयसमासंगत्यागादानदशोः क्षये वीतहव्यमु

नेरासीदिछानिछा तिगंमनन॥२४॥देयमादेयमितियः समस्संगोऽभिमानः तस्यत्यक्तामिष्यादास्यमीतियेहशोतयोः द्वयो
सतिर्यातद्व्यमुनेर्मतः इछानिछा तिगंइछाहे हकेवल्येअतिशयितोवांछामापश्राप्रवान्॥ इछानिछारहितं निर्विकल्प
मासीश॥ विदेहकेवलीभावेसीमांतेज न्मकर्मणां संसारसंगसंत्यागवांछामायातिशायिनी॥२६॥ जन्मकर्मणांसीम
तपरमावधौ संसारसंगानां सम्यक्त्यागरूप विदेहकेवल्ये अतिशायितोवांछामापश्रापश॥ एकदासमुनि॥ज्ञानी वि
वेरागिरिकंदरांबहुपश्रासतः स्थित्वाप्रश्नोवाचात्मनात्मनि॥२७॥रामेत्यादिना स्लोकाष्टकेन रागादानुवृत्वेसर्वाप्यतः स
र्वतलुवासयति रागनीरागतां गच्छद्वेषनिर्द्वेषतां ब्रजाभव त्यांसुचिरकालमिदप्रक्रीडितंमया॥२८॥ हे रागत्वं नीराग
तां गच्छ मद्विषयं रागं मुंचेत्यर्थः भोः समाप्तं मां विसृजेतियावत् हे द्वेषत्वं निर्द्वेषतां व्रजत्वां विसृज्यगच्छेत्यर्थः मिदं षं
कार्पश्दिस्य र्थः॥ भोगानेमोस्त्कयुष्माच्यं जन्मकोटिशतान्यहो नवकिर्ल्लालितोलोकेलोकेरिवबालकः॥२९॥र
र्थः॥ इमामपिपरां ध्रुवां निर्वापदवीमदं यतविस्मारितस्मैसुखायास्त नमोनम॥३०॥ यन विषयसुखेनाऽहमिमा
र्पानिरतिशयानंदस्तपोपरामपि निर्वाणपदवीविस्मारितोस्मि तस्मैसुखायनमोस्तुद्रजषनमोस्त्कानमस्काराद्वत्रि
र्वको तिशयंद्योतयितुं॥ दुःखनेन दुःखमयात्मा विष्टआदरात तस्मात्वेउपदिष्टाहयंमार्गोममनमोऽस्त्कतो॥३१॥
दुःखत्वउतप्तेनमयाऽदुःखशांतयेआत्मा ऽदरादविष्टः तरतिशोकमात्मविदितिश्रुतेः तस्मात्कारणादयमोक्ष

त्वार

एत स्वरे

र्गो मम त्वदुपदिष्टः त्वयैव वैराग्यरसेन नाबोधितः अतस्ते गुरुकल्पाय नमोऽस्तु ॥७॥ मित्रकार्यमपाद्यैवं स्वजसे चिरं
श्रवः अधिगम्यात्मविज्ञानं स्वस्य नाशः कृतः त्वया ॥८॥ हे कार्यमित्र धर्मादिसाधनत्वात् मया आत्मज्ञानमधिगम्य अद्य
उसौ त्वयैव स्वस्य नाशः कृतः । मोक्षार्थमुद्यमं कुर्वता त्वयैव अयमपराधः कृत इत्यर्थः ॥८॥ का किं त्वया विषवयं त्यागशांतम
यि दीनया त्वया दुःखं न कर्तव्यं मातस्तृष्णे नमोऽस्तु ते ॥९॥ कंतव्याः काम भगवन् विपरीतापराधजा दोषा उपशमे का
उज्ञाम्यादिशं मंगलं ॥१०॥ द्वयमेतत्स्पष्टं ॥९॥ वियोगदुःखितरमिवोपसांत्वयन्नाह मन इति मनस्तु कृत... देवाय भवते स्फुवय
दुराना नरकेभ्यः समुत्तार्य स्वर्गे हम मियोजितः ॥११॥ हे सुकृत ...वते देवाय नमोऽस्तु ॥ शेषं स्पष्टं ॥ एते भवंतः सदृज्ञाः प्रात
...ज्ञा मया क्रमेणाद्योत्कृताः प्राणाः स्वस्ति वोऽस्तु व्रजाम्यहं ॥१३॥ अथ क्रमेणापर्यायेण उत्कृताः क्रांताः इत्यर्थः ॥१०॥ एवमिति
श्लोकत्रयं वाक्यं वसिष्ठवाक्यं ॥ एवं कलितवानंतः प्रशांतमनेनैविपाः ॥ ... रुच्चारयंस्तारं प्रणवं प्राणामिकः ॥१४॥ सब
घाभ्यंतरान् भावान् स्थूलान् सूक्ष्मतरानपि त्रैलोक्यसंभवास्त्यक्त्वा संकल्पैकविकल्पितान् ॥१५॥ सहप्रणवपर्यंत...
र्घनिःस्वनतंतुना प्रकाशविंद्रियतन्मात्रजालं गंधमिवानिलः ॥१६॥ प्रशांतानि मननानि संकल्पा येषणादयश्च यस्या ता
रं उच्चरतः कृतिं प्राणाभ्यामिकायोगम्... मिकायेन प्रणवपर्यंतदीर्घनि...स्वनतंतुना सहइंद्रियाणां तन्मात्राणां गंधादीनां प्रा...

प्रतिभातं ततस्तेजो निमेषार्ध विचार्य स जडो बभूव
चिदानं तमो न प्रकाशनं ३ त्मिकायाः २ ग्रोबंस्पष्टं २

जडत्वोऽज्ञानवस्यपर्यंतनादेनसहैव इंद्रियविषयजालमुपरराम इत्यर्थः ॥६५॥ ततो जडत्वे तमोमात्रं प्रतिभातमिवांबरे ॥ त्रिष्व
स्फुरद्रूपं प्राज्ञः कोपलवं यथा ॥६६॥ तमोमात्रं गुणत्रयाणां ... अपि अविद्यायां तामसवृत्तिविभ्रांबं अंबरे चिदाकाशे प्रति
तोमितिजः ते सांतिकं वृत्तिविशेषं न तमो न प्रकाशनं बभूवेति गुणत्रयातीतो बभूवेत्यर्थः ॥६७॥ तामवस्थामथासाद्य मन
तन्मनस्त्वरणं । मनाग् चित्स्फुरितं निमिषार्धदशापतत् ॥६८॥ निमिषं अवस्थां निमेषमुख्यावस्थां ॥६९॥ ततो गसंविदेस्वद्
प्रतिभासमुपागमात् सद्योजातशिशुज्ञानसमानां कुमलातलां ॥६९॥ अंगसंविदं स्वरूपचेतन्यां सद्योजातशिशुज्ञानसमा
नां निर्वासनामित्यर्थः ॥७०॥ निमेषार्ध इह भागेन कालेन कलितां प्रभुः जडत्वे चितश्चेत्यदशां स्पंदशक्तिमिवानिलः ॥७१॥ प
स्यंतीपदमासाद्य सत्तामात्रात्मकं ततः सुषुप्तपदमालंब्य तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥७२॥ चित्तमात्रं निर्विकल्पं चिन्मात्रं परं
ती शब्दवाच्यं ततः परं सत्तामात्रात्मकं सुषुप्तपदमालंब्य गिरिरिवाचलस्तस्थौ ॥७३॥ सुषुप्तस्थैर्यमासाद्य तुर्यरूपमुपाययौ ॥ नि
रानंदोपि सानंदः शाश्वतोऽपि तत्रैव सः ॥७४॥ सुषुप्तेनि विकल्पसमाधौ स्थैर्यमासाद्य तुर्यरूपं अवस्थात्रयातीतं रूपमुपा
ययौ । तस्यां दशायां समु निर्निरानंदः सानंदश्च बभूव । अपि शब्दः समुच्चये । तत्र निरानंदत्वं स्वरूपातिरिक्तस्यानंदस्याभा
वात् । सानंदत्वं वानंदानुभावात् । तथा सद्रूपत्वात् सच्च बभूव सर्वव्यवहारनिवृत्तेः सच्च बभूव ॥७५॥ अचिन्मयश्चिन्मयश्च
नेति नेति यदुच्यते स्पष्टं ॥७६॥ ततः इति श्लोकत्रयं व्याख्येयं । ततस्तत् संबभूवासौ यद्गिरामप्यगोचरं यच्छून्यवादिनां श्
साहं २

२९५

503

मध्यं माध्यात्मिकानां त्वसर्वं शुसमवेतसां॥२

न्यंअलब्रह्म विदां तथा॥७३॥ विज्ञानमात्रं विज्ञानविदां यदमलात्मनां॥ पुरुषः सांख्यदृष्टीनां ईश्वरो योगवादिनां॥७४
शिवः शैवमनस्थानां कालः कालैकवादिनां॥ आत्मात्मकस्तद्विदुषां नैरात्म्यं तादृशात्मनां॥७५॥ ततोऽन्तरमसो मुनिः येह
स्कृ निगिरामगोचरं अभिधाहृत्या प्रतिपादयितुं नशक्यते अथ च सर्वैरपि वादिभिः स्वस्वमतानुसारेण श्रुत्यादिशब्दै
र्यः प्रदिश्यते तत्परमात्मस्वरूपं वेदितव्यम्॥६॥ यः सर्वशास्त्रसिद्धान्तो यः सर्वहृदयानुगः॥ यः सर्वः सर्वगः सर्वयुक्त तत्त्वसद्
सोऽस्ति तनः॥७६॥ यदहत्क सर्वबौद्धशास्त्राणां सिद्धान्तः तथा सर्वप्रतिपादितो॥ सर्वहृदयानुगः॥ अतएवाखिलात्मा॥ सर्वः सर्वात्मक
सर्वगं व्यापकत्वात्॥ यः षड्भ्रष्टा स्यं तत्राह शं वस्तु स्वा सोऽस्ति नः॥७॥ यदत्युत्तममनिष्पन्दि दीपकं दत्तेजसां मपि स्वानुभूत्येक
मानं च यत्तत्त्वसदसोऽस्ति नः॥७७॥ यदहत्क अत्युत्तममनिष्पन्दं अत्यन्तनिश्चलं तेजसां सूर्यादीनामपि दीपकं प्रकाशकं ज्योतिरिति अ
तः स्वानुभूतिरेवैकं मानं प्रमाणं यस्य॥७॥ यदेकं चाप्यनेकं च सांजनं च निरंजनं॥ यः सर्वं वा समं चैव यदात्त तत्सदसोऽस्ति नः
॥७८॥ यदहत्क एकं च वस्तु तोऽद्वितीयत्वात्॥ अनेकं च मायावशात्॥ कृत्या निश्चलं आर्याचार्यवाक्यावगम्यत्वात्॥ निरंजनं स्व
प्रकाशत्वात्॥ अंजनं व्यंजकं प्रकाश मिति पर्यायः॥ सर्वं सर्वात्मकत्वात्॥ असर्वं सर्वप्रपंचातीतत्वात्॥६॥ अजमजरमनाद्यम
प्रमकंपद ममलं सकलं च निष्कलं च॥ अस्ति तदिति सतदानभः स्वरूपादपि विमलं स्थितिरीश्वरो बस्तवा॥७९॥ समुनिः अजं अमरं
अनाद्यं आदिरहितं॥ आद्यं आदौ भवं सकलं च निष्कलं च स्वरूपद्वयेन वर्तमानं॥ अमलं परं वस्तु स्वा अस्ति तदिति हेतोः न रूस्व

504

रूपादपि विमलास्थितिरीश्वरो बभूवेत्यन्वयः ।७। त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्फुरित्वा सयथासुखं । वीतहव्यः शशामैवमपुनर्मन
से मुनिः ।८०। अपुनर्मनसे अपुनर्मनःसंबंधी भावाय पुनर्जन्मांतराभावायेत्यर्थः । इतरत्समानं ।७। ।७। ।इति श्रीवाल्मीकी
यरामायणे श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यात्ममुखपूज्यपादशिष्य श्रीमदात्मसुखकृते वासिष्ठविवरणे मोक्षोपाय
संसारतरणिनाम्नि उपशमप्रकरणे वीतहव्योपाख्याने सप्तविंशतिः सर्गः ॥ ॥७॥ ।५॥ ॥ पूर्वं चित्तविश्रांतिसिद्धये स
म्यग्ज्ञाननिरोधसमाध्यभ्यासादर्शिताः । इदानीं जीवन्मुक्तस्याकाशगमनादिनिरूपणमुखेन चित्तस्योपशमप्राप्तिमु
पसंहरति जीवन्मुक्तेति । जीवन्मुक्तशरीराणां कथमात्मविदां वर । शक्तयो नेह दृश्यंते आकाशगमनादिकाः ।१। आकाश
गमनादिकाः आकाशगम्यते यया शक्त्या सा आकाशगमना सा आदिर्यासां ताः । शेषं स्पष्टं ।७। वसिष्ठ उवाच । अनात्मविदमु
क्तोपि नभोविहरणादिकं । द्रव्यमंत्रक्रियाकालशक्त्याप्नोत्येव राघव ।२। द्रव्यं रसायनादि । मंत्रस्त्रैपुरादिः । क्रियाहठाभ्यास
आदिरूपा । कालः चिराभ्यासकालः । तेषां शक्त्या ।७। नात्मज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञो ह्यात्ममात्रदृक् । आत्मनात्मनि संतृप्तो नावि
द्यामनुधावति ।३। आकाशगमनादिविषयः साध्यत्वेन बुद्धिगोचरो न भवति । हि यस्मात्कारणात् आत्मज्ञः सदात्मदृक् आत्म
ज्ञानेन सर्वदा पूर्णात्मानंदतृप्ततया अविद्यां अविद्यामयीं आकाशगमनादिसिद्धिं नानुधावति ।७। आत्मवातिहस
स्मादतीतो विगतैषणः । आत्मन्येव हि संतुष्टो न करोति न चेहते ।४। ये केचन जगद्भावाः तानविद्यामयान्विदुः कथं तेषु कि

श्री॥
२६६

505

लाभज्ञस्य क्वाविद्यो निमज्जति। यायस्कभावाविताल्मापि सिद्धिजालानि वांछति। स सिद्धिसाधकैर्द्रव्यैस्तानि साधयति
क्रमात्॥ ६॥ द्रव्यमंत्रक्रियाकालयुक्तयः साधु सिद्धिदाः। परमात्मपदप्राप्तौ नोपकुर्वंति काश्चन॥ ७॥ आत्मज्ञस्य तु पूर्णस्य ने
छा संभवति क्वचित्॥ यस्येच्छा विद्यते क्वापि स सिद्धिं साधयत्यलं॥ ८॥ सर्वेछाजालसंशांतावात्मलाभोदयो हि सः। स क
थं सिद्धिवांछायां मग्नचित्तेन लभ्यते॥ ९॥ श्रीरामउवाच। ब्रह्मन्कथं चिरं कालं कथं जीवंति योगिनः॥ १०॥ तन्मे संशयं छिंधि भि
वं ब्रह्मविदां वर॥ १०॥ श्लोकसप्तकमेतत्स्पष्टं॥ ७॥ प्राणानां स्पंदनात्स्पंदः तच्छांतौ तेह वत्स मा। न युतः स्थिता धारणायां त
स्तेन श्यंति योगिनः॥ ११॥ प्राणानां प्राणादिवायूनां स्पंदनाद्रवहनाद्देहस्य स्पंदश्चलनं स्थिरत्वमित्यावृत्तं तच्छां
तौ प्राणस्पंदनिवृत्तौ निरुद्धप्राणायामिनो हे वत्स मा। चिरकालं जीवंति योगिनो यतो धारणायां प्राणनिरोधा
स्थिताः तत्तस्मात्कारणान्न पश्यंति॥ ९॥ सबाह्याभ्यंतरः स्पंदः चित्तजो वात्मजोथ वा। न यस्य विद्यते तस्य हृत्स्थो विद्र
द्वयो॥ १२॥ यस्य योगिनः सबाह्याभ्यंतरो बाह्यश्चाभ्यंतरश्च चित्तजो वा तेजो वा स्पंदो न विद्यते तस्य निरुद्धप्राणे वित्ते
विकृति क्रियो जरामरणाहृत्स्थो॥ १०॥ यदि विज्ञातिविषया वीतरागा महाधियः। संछिन्नग्रंथयः सर्वे तेषु चैते चास्तनो
तो॥ १३॥ विच्छिन्नग्रंथयः प्राणनिरोधात्सुषुम्नामुखभेदनेस तिभिन्नब्रह्मविष्णुग्रंथय इत्यर्थः प्राणधारणायाः प्रकृतत्वा
त्सर्वे योगिनः तनो हृद्देहस्य तेजाः स्थिताः स्वच्छयैव त्यजंति गच्छंतीत्यर्थः॥ १०॥ श्रीरामउवाच॥ द्विविधश्चिन्नमार्गो

नेमः   वां ८   उत्थितसंसारदुःखभाजनं जो चित्तं जीव उच्यते

विवेकाप्यदयाच्चित्तस्वरूपं ॥ महितेमुनेः मैत्र्यादयो गुणाः कुर्वजायंते योगिनां वदा ॥१४॥ मैत्र्यादयो गुणाः कुर्वजायंते
आत्मनो निर्गुणत्वात् चित्तस्य विलीनत्वात् स्पष्टमन्यत् ॥ छ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ द्विविधश्चित्तनाशोऽस्ति सरूपोऽरूप एव वा ॥ जी
वन्मुक्तेः सरूपः स्यादरूपो देहमुक्तिजः ॥१५॥ चित्तसत्त्वे हि दुःखाय चित्तनाशः सुखाय तु ॥ चित्तसत्तां क्षयं नीत्वा चित्तना
शमुपानयेत् ॥१६॥ द्वयमेतत्स्पष्टं ॥ छ ॥ ज्ञो क्तं तु गुणसंभारं ममेति बद्धं मन्यते यत्तु चित्तमतत्त्वज्ञं दुःखितं जीव उच्यते ॥१७॥ अ
कृते गुणसंभारे सर्वादिगुणसमुदायं ममेति यच्चित्तमतत्त्वज्ञं बद्धं मन्यते दुःतरसमानीष्ठ ॥ सुखदुःखाद्यवष्टब्धमस्म
त्येव विनिश्चलो विद्यमानो विद्धि संसारद्रुमदोहदं ॥१८॥ यन्मनः सुखदुःखादिनिरवष्टब्धं जाघितं अस्मीत्येव सुख्यहं दु
ख्यहमस्मीत्येव निश्चलं दृढात्सिद्धांतं तत्संसारद्रुमदोहदं संसारवृक्षस्य पल्लवकुसुमफलोत्पादकं मनो विद्यमानं विद्धि
॥ छ ॥ चेतसः कथिता सत्ता मया रघुकुलोद्भव तस्य नाशमिदानीं त्वं शृणु प्रश्नविदांवर ॥१९॥ स्पष्टं ॥ छ ॥ सुखदुःखदशा धीरं सा
म्यान्नप्रोद्धरंति यत् ॥ निःश्वासा इव शैलेंद्रं चित्तं तस्य मृतं विदुः ॥२०॥ यं धीरं ज्ञानिनं सुखदुःखदशा साम्यान्नप्रो
द्धरंति तच्चालयंति ॥ निःश्वासवायवः शैलेंद्रमिव तस्य धीरस्य चित्तं मृतं विदुः ॥ अस्यैव विवरणं ॥ आपत्कार्पण्यमुत्सा
हो मदो मांद्यं महोत्सवः ॥ यं नयंति न वैरूप्यं तस्य नष्टं मनो विदुः ॥२१॥ आपत् कष्टाद्युपस्थितिः कार्पण्यं दारिद्र्यं
उत्साहः पुत्रोत्पादिजन्यो हर्षः मदः अस्मिद्धः मांद्यं मपाटवं महोत्सवो विवादादि वैरस्य विकारः स्पष्टमन्यत् ॥

श्रीः ॥ २६

१२६

507

॥ २८ स्यष्टां॥ अरूपस्तु मनोनाशो यो मयोक्तो रघूद्वह॥ विदेहमुक्त एवासौ विद्यते नि
ष्कलात्मकः॥२५॥

मनस्त्वां मूढतां विहाय यदा नश्यति सानघा चित्तनाशाभिधानं हि तदा सखस्तु देत्यल॥२६॥ मनस्त्वामनःसदत्तातां
मेव मूढतां विहाय सा मनःसत्ता यदा नश्यति तदा चित्तनाशरूपसत्वं ज्ञानमुदेति॥ गुणत्रयात्मके मनस्ति जेऽस्त
मोमयी मूढता यदा नश्यति तद्दृशानि नाम मनःशुद्धसत्वात्मकं संपद्यत इत्यर्थः॥७॥ मैत्र्यादि निर्गुणो युक्तं भवस्य
त्रमवासनं॥ भूयो जन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मनः॥२॥ अतदेव सत्वं मैत्र्यादियुक्तं विशुद्धवासनं जीवन्मुक्त
स्य मनो भवति॥७॥ सरूपोसो मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य तद्वि हि॥ वसंत इव मंजर्यो भांति मैत्र्यादयो गुणाः॥२८॥ नि
ष्कलात्मकः॥ विदेहस्य रूपः सर्वांशस्यापि विनष्टत्वात्॥ शिष्टं समानं॥७॥ समग्रे त्रिश्लोक चतुष्टयं वाक्यं समग्रान्यगुण
धारमपि सत्वं प्रलीयते॥ विदेहमुक्ते विमलपदे परमपावने॥२९॥ विदेहमुक्तिविषये तस्मिं स्थित्तत्क्रयात्मके॥ चित्त
नाशो विरूपाख्यो न किंचिदपि विद्यते॥२७॥ न गुणा नागुणास्तत्र न श्रीर्नाश्रीर्न लोलता॥ न चोदयो नास्तमया
न हर्षामर्षसंविदः॥२८॥ न तेजो न तमः किंचिन्न संध्या दिनरात्रयः॥ न सत्ता नापि चासत्ता न च मध्यं हि तत्पदं॥२९
यस्मात्कारणाद्विदेहमुक्तरूपे परमपावने पदे समाश्रितानामन्यगुणानां मैत्र्यादिश्रेष्ठगुणानामाधारस्तु तं
सत्वमपि प्रलीयते तस्माद्विदेहमुक्तिविषये सत्वक्षयरूपे तस्मिं विरूपे चित्तनाशे गुणदोषादिकं किंचिदपि

सा ई८

विधते॥ गुणाः मैत्र्यादयः॥ अगुणाः मनोदोषाः॥ श्रीर्गुणानां सम्यग्दृष्टिः॥ अश्रीर्दोषाणां संपत्॥ न सत्तानाप्यसत्ता॥ अ
नास्ति व्यवहारयोरभावात्॥ तत्पदं विदेहमुक्तिरूपं मध्ये वचनासदसदात्मकं अणुरूपं वा न भवति॥ सत्तास
त्तयोर्विरोधात्॥ ये हि पारंगता बुद्धेः संसाराडंबरस्य रचाते वांतदास्पदं स्फारं पवनानामिवांबरं॥ ७॥ तद्विदेह
कैवल्यं स्फारं आस्पदं विश्रांतिस्थानं॥ असंगां तद् दुःखमजडात्मकमेकं सुषमानंदमंथरमपारं तरअस्तमायत्र
आकोशकोशतनवो ऽतनवो महान्तः तस्मिन्पदे गलितचित्तलवा वसंति॥ ३॥ एकं सुषमं एकं सुषममेवयस्मिन्
वेदाविचित्तस्य लीनत्वात्॥ आनंदमंथरे ब्रह्मानंदनिर्भरे॥ एवंविधं यत्परं विदेहमुक्तिरूपं तस्मिन्पदे आकाशकोशात
नवः स्थूलसूक्ष्मकारणात्मकदेहत्रयाभावात् अतनवः॥ गलितचित्तलवाः विगलितसर्वचित्तांशाः मलाः
वसंति विश्राम्यंति॥ ७॥ ब्रह्मन्नित्तिरिक्ष्मो कद्वयैवाक्य॥ श्रीरामउवाच॥ ब्रह्मंस्त्वं स्मृतिमृद्वीकाललतायाश्चितताकृतेः किं
जमथ बीजस्य तस्य किं बीजमुच्यते॥ ३२॥ अथ तस्यापि किं बीजं बीजे तस्यापि किं भवेत्॥ सर्वमेतत्समासेन पुनर्बो
धविवृद्धये॥ ३३॥ सिद्धये ज्ञानसारस्य वद मे वदतांवर॥ स्पष्टं विंकाः॥ जाड्यजालता मोक्षस्य ॥ ७॥ वसिष्ठ उवाच॥ अंतली
नसमारंभशुभाशुभमहांकुरां संसृतिव्रततेर्बीजं शरीरं विद्धि राघव॥ ३४॥ अंतलीनसमारंभशुभाशुभम
हांकुरं अंतर्गतानाद्यमपुण्यपापरूपमहांकुरं शरीरमेव संसृतिव्रततेर्बीजं संसारस्य शरीर ... पश्य निरकानुभ

श्री
२६८

परिणामः

विधायि विचार ॥३६॥ भावाभावदशाकारां दुःखरत्नसमुद्गकं। बीजमस्य शरीरस्य चित्तमाशावशानुगं ॥३७॥ भावाभाव
दशानां जन्ममरणादिरूपाणां कोशागारं गृहं यस्य भूतं तस्य दृढमन्यत् ॥ चित्तस्य शरीरबीजत्वमुपपादयति चित्तादिति ॥ चित्ता
दिदमुदेत्युच्चैः सदसच्छ्रीमज्जालकं यथा चैतन्यस्वप्नसंभ्रमेष्वनुभूयते ॥३८॥ इदं सदसद्वा विद्यमानमविद्यमानं वां
गजालकं अवयवसमष्टिरूपं शरीरं चित्तादेवोदेति एतच्चाश्चर्यस्वरूपं यथा येन प्रकारेण स्वप्रकाशस्वप्नसंभ्रमेषु
स्वयमेवानुभूयते चित्तस्य शरीरपरिकल्पनादृष्टत्वस्वप्नादिस्वानुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य वृत्तिव्रतति
धारिणः। एकं प्राणपरिस्पंदो द्वितीयं दृढवासना ॥३९॥ वृत्तिव्रततिधारिणः वृत्तयः सत्वादिगुणरूपाः ता एव व्रततयः
शाखास्ताः धारिणः प्राणस्पंदो वासना च चित्तस्य बीजमित्युक्तं तत्र प्राणस्पंदस्य बीजत्वमाह यदेति यदा प्रस्पंदते प्रा
णो नाडीसंस्पर्शनोद्यतः। तदा संवेदनमयं चित्तमाशु प्रजायते ॥४०॥ प्राणो यदा नाडीसंस्पर्शनोद्यतः चालने कचनोद्द
यस्य ताल्वादि इति श्रुतेः यानाज्योमनोवहास्तासु संचारणोन्मुखः स प्रस्पंदते तदा चित्तमाशु संवेदनमयं वृत्तिज्ञान
प्रचुरं संजायते ॥ सतीसर्वगतां संवित्प्राणस्पंदेन बोध्यते। संवित्संरोधनं श्रेयः परमं विहितं ध्रुवं ॥४१॥ सर्वगतां संवि
त्प्राणस्पंदेन बोध्यते तेन क्षोभ्यते तस्मात्संविदो बहिर्मुखायाः संरोधनमेव परं श्रेयो विहितं ॥ संवित्संवेदितं वा श्रेय
त्ति संवेद्यमादरात्। संवेदनादनंतानि ततो दुःखानि चेतसः ॥४२॥ संवित्सु तां बोधिता चित्ता संविदा तिन्नातु संवेद्यया ति

सती

ततः संवेदनात्संवेद्यानुसंधानाच्चेतसोनंतानि दुःखानि संभवंति ॥ छ ॥ सुषुप्तावनवबोधाय संवित्संतिष्ठते यदा ॥ लब्धं भवति
ध्येयं तदा तदमलं पदं ॥ ३१ ॥ यदा संविदनवबोधाय पुनरनुत्थाय सुप्ता संतिष्ठते स्वरूप एव विश्राम्यति तदा लब्धव्यं तदमलं
पदं लब्धं भवति ॥ छ ॥ तस्मात्प्राणपरिस्पंदैर्वासनावेदनैस्तथा ॥ नो चेत्संविदमुत्पन्नां करोषि तदजो भवान् ॥ ३२ ॥ तस्मात्त्वं वो
...हेतोः प्राणपरिस्पंदैर्वासनावेदनैश्च संविदमुत्पन्नां संवेद्यं गर्भितया स्थूलां नो करोषि चेत् तर्हि भवानजो जन्मा
दिरहितो भविष्यसि ॥ छ ॥ संविदुत्पन्नतां विद्धि चित्तं तेनेदमाततं ॥ अनर्थजालमालूनं विशीर्णजनजीवकं ॥ ३३ ॥ संवि
दुत्पन्नता विद्धि चित्तं तेन चित्तेनैव इदमालूनं विशीर्णजनजीवकं ॥ आलूनाः आसमंताच्छिन्नाः विशीर्णाः ज
र्जरापिताश्च जनानां जीवाः प्राणा येन तादृशमिदमनर्थजालं संसाररूपमाततं प्रपंचितं ॥ छ ॥ योगिनश्चित्तशांत
ये कुर्वंति प्राणरोधनं ॥ प्राणायामैस्तथा ध्यानैः प्रयोगैर्युक्तिकल्पितैः ॥ ३४ ॥ युक्तिकल्पितैर्योगशास्त्रनिरूपितैः ॥ प्र
योगैः मत्स्यासनादिभिः ॥ शेषं स्पष्टं ॥ छ ॥ चित्तोपशांतिफलदं परमं साम्यकारणं ॥ सुखं संविदः स्वास्थ्यं प्राणसंरोधनं
विदुः ॥ ३५ ॥ प्राणसंरोधनमेव चित्तोपशांतिफलदं साम्यावस्थाकारणं संविदः स्वास्थ्यं विदुः ॥ छ ॥ ज्ञानवद्भिरकल्पितां
तु भ्रांतिं त्वं राघवाद्य ॥ चित्तस्योत्पत्तिमपरां वासनाजनितां शृणु ॥ ३६ ॥ पूर्वं प्राणस्पंदकल्पिता चित्तस्योत्पत्तिरुक्ता ॥ इ
दानीं वासनाकल्पितामपरां चित्तस्योत्पत्तिं शृणु ॥ छ ॥ दृढभावनया त्यक्तः पूर्वापरविचारणं ॥ यदादानं पदार्थस्य वा

श्री ॥
२६९

१६९

सनासाग्रकीर्तिता ॥७॥ त्यक्तपूर्वापरविचारणं पूर्वं नियतपूर्वभाविकारणं । अपरं नियतपश्चाद्भाविकार्यं त्यक्तं पूर्व
वापरयोर्विचारणं यस्मिन् किमस्य कारणं कार्यं चेति विचारं विनैव पदार्थस्य आदानमुपादानं । यद्यस्मात् कारणात्
दृढभावनयैव दीर्घकालनैरंतर्यपरिशीलनयैव जुवत्तिन तस्मात् सैव दृढभावनावासनेति प्रकीर्तिता ॥ सद्य उत्पन्नस्य
मोहितस्य वासनत्साग्रहनो हेतुर्वासनेत्यर्थः । यद्वा पूर्वं चिरपरिशीलनया संभृतित्यक्तपूर्वापरविचारणं परिशी-
लितसजातीयपदार्थादानं यतः संस्कारात् प्रवृत्तिः सा वासना प्रकीर्तिता । स संस्कारो वासनेत्यर्थः ॥६॥ भावितं तीव्रसंवे
गादात्मना यत्तदेव सः । भवत्याशु महाबाहो विगतेतरसंस्मृतिः ॥४॥ यद्वस्तु तीव्रवेगात् दृढाभ्यासात् आत्मना चित्तेन भा
वितं वासितं भवति । भावयिता पुरुषो विगतेतरैर्न संस्मृतिः वस्त्वंतरमचिंतयन् आशु तदेव वस्तु भवति ॥६॥ तादृग्रूपो
हि पुरुषो वासनाविवशीकृतः । संपश्यति यदेवैतत् सद्वस्त्विति विमुह्यति ॥५॥ वासनाविवशीकृतः तादृग्रूपः पुरुषो
यदेव वस्तु प्रपश्यति भावयति तदेव सद्वस्तु प्रामाणिकं वस्त्विति विमुह्यति ॥७॥ वासनावेगवैवश्यात् स्वरूपं प्रजहाति तत्
भ्रांतं । तं पश्यति दुर्दृष्टिः सर्वं मदवशादिव ॥५०॥ दुर्दृष्टिर्दुर्वासनादूषितदृष्टिः पुरुषो वासनावेगवैवश्यात् तत्प्रसिद्धं
वस्तुस्वरूपं विजहाति नष्टं जानातीत्यर्थः । मदवशादिव मदपारवश्यादिव सर्वं वस्तु भ्रांतमन्यथाभूतमेव पश्यति ॥
असम्यग्दर्शनं यस्या रूप नास्मन्यात्मभावनाय दवस्तूनि वस्तुत्वेन द्विर्न विद्धि राघव ॥५१॥ यच्छुद्धत्वयं भव्यं दृव

८६

४९ मनः कर्तृ न मनुते न संकल्पयति॥ टी०॥५

५१ जगति वस्तुनि वा क्वचिदपि भावः सत्ता पदार्थ न भाव्यते नेति वासनाभावा

थै असम्यग्दर्शने अनात्मन्यात्मभावने तु वस्तुनि वस्तुत्वसंकल्पने च यत्कारणं तदेवान्यथाज्ञाननिमित्तं चित्तमि
त्यर्थः॥६॥ दृढाभ्यासपदार्थैकभावनादतिचंचलं। चित्तं संजायते जन्मजरामरणकारणं॥४८॥ दृढाभ्यासमतिचंचल
चित्तं जन्मादिकारणं संजायते॥टी०॥ स्पष्टं॥७॥ यदा न भाव्यते किंचिद्धेयोपादेयरूपि यत्। स्थीयते सकलं त्यक्त्वा तदा
चित्तं न जायते॥४९॥ आयरस्योपादेयरूपितवस्तु किंचिदपि यदा न भाव्यते किं तर्हि सकलं त्यक्त्वा तूष्णीं स्थीयते तदा
चित्तं न जायते॥टी०॥ अवासनत्वात्सततं यदा न मनुते मनः। अमनस्ता तदोदेति परमोपशमप्रदा॥५०॥ स्पष्टं॥टी०॥ यदा न भा
व्यते भावः क्वचिज्जगति वस्तुनि। तदा हृदंबरे शून्ये कथं चित्तं प्रजायते॥५१॥ शून्ये हृदंबरे कथं चित्तं प्रजायते स्पष्टमन्य
त्॥टी०॥ एतावन्मात्रकं मन्ये रूपं चित्तस्य राघव। यद्भावनं वस्तुनोऽन्तर्वस्तुत्वेन रसेन च॥५२॥ वस्तुनः पदार्थस्य अन्तःकरणे व
स्तुत्वेन वस्तुस्वरूपेण रसेन आदरेण सह यद्भावनं एतावन्मात्रकमेव चित्तस्य स्वरूपमन्यत्॥टी०॥ न किंचित्कल्पनाया
यं दृश्यं भावयतः स्वतः। आकाशकोशस्वच्छस्य कुतश्चित्तोदयो भवेत्॥५३॥ कल्पनायोग्यं संकल्पादिविषयं द्रव्यं कि
चिदपि स्वतो न भावयतः अत एवाकाशवत्स्वच्छस्य चित्तोदयः कुतो भवेत्। यदभावनमास्थाय यदभावनभाव
नाशयद्यथावस्तुदर्शित्वं तदचित्तत्वमुच्यते॥५४॥ आस्थाय आहृत्य दृश्यस्य यदभावनं अनादरवीक्षणमित्यर्थः॥७

श्रीवा० २९०

५१९

513

८२

भावस्य हृदयस्येनास्तित्वस्य वा यथा चूस्कदर्शित्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति यथार्थवस्तुदर्शित्वं यावत्तावत्सर्वमचित्त्वं लक्ष्यतो वे
धापि चित्तस्य निर्वासनत्वात् ॥८०॥ सर्वमंतः परित्यज्य शीतलाशयवर्तिय शावृत्तिस्थमपि चित्तं विभ्रमसद्रूपमुदाहृतम् ॥८१॥ शी
तलाशयं हृद्वृत्तिनिवृत्तरागद्वेषतया शीतलं तेनाभिप्रायेण वर्तमानं व्युत्थितमपि वृत्तिमदपि इतरसमानो ॥८२॥ घनानावा
सनायस्य पुनर्जन्मनकारिणी जीवन्मुक्तस्स तत्त्वस्थः चक्रभ्रमवदास्थितः ॥८३॥ चक्रभ्रमवत् यथा कुलालचक्रस्य
भ्रमणं कुलालव्यापारनिवृत्तावपि याचत्संस्कारमनुवर्तते तद्वज्जीवन्मुक्तशरीरं अविद्यानिवृत्तावपि तत्संस्कारशे
षारब्धभोगपर्यंतमेव तिष्ठतइत्यर्थः ॥ शेषं स्पष्टं ॥८४॥ दग्धबीजोपमा येषां पुनर्जन्म न वर्जिता वासनारसनिर्दग्धा जीवन्
मुक्ताः हि ते स्मृताः ॥८५॥ रसनिर्दग्धा रसो विषयेषु आदरातिशयः तद्रहिता ॥ शिष्टं समानो ॥८६॥ सत्त्वरूपपरिप्राप्तचित्तास्ते
न पारगाः ॥ अचित्ताइति कथ्यंते देहांते व्योमरूपिणः ॥८७॥ सत्त्वरूपपरिप्राप्तचित्ताः रजस्तमोभागयोर्निवृत्तत्वात् सत्त्वरू
पमेव प्राप्तं चित्तं येषां ते जीवन्मुक्ताः अचित्ताः कथ्यंते ॥ अचित्तत्वादेव देहस्यांते व्योमरूपिणः चिदाकाशरूपा भवंति ॥८८॥
~~द्वे बीजे राम चित्तस्य प्राणस्पंदनवासने ॥ एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः ॥८९॥~~ वासनाप्राणस्पंदयोः चित्तबीज
त्वमुपपाद्य इदानीं बीजांकुरवत्तयोः परस्परहेतुत्वादन्यतरनाशेपि द्वयोर्नाश इति द्वे बीजे इति श्लोकद्वयेनोच्यते ॥ द्वे बीजे चि
त्तसमस्य प्राणस्पंदनवासने ॥ एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः ॥८९॥ चित्तबीजस्य चित्तस्य जीवस्य तयोर्वासनाप्रा
णस्पंदयोरित्यर्थः शेषं स्पष्टं ॥९०॥

वासनावशतः प्राणस्पंदस्तेन च वासना ॥ जायते चित्तबीजस्य तेन बीजांकुरक्रमः ॥९१॥

स५ खां५

वासनाप्राणपवनस्पंदयोरनयोर्द्वयोः ॥ संवेद्यं बीजमित्येकं स्फुरत्तोयं तरस्ततः ॥६६॥ संवेद्यं हृद्यं यदान्तःकारणं तौ वासनाप्रा-
णस्पंदौ ततः संवेद्यात्स्फुरतः प्रवर्तते ॥७॥ संवेद्यसंपरित्यागात्तु प्राणस्पंदनवासने ॥ समूलं नश्यतः क्षिप्रं मूलच्छेदादिव द्रुमः
॥६६॥ स्पष्टः ॥७॥ संविदं विद्धि संवेद्यबीजं धरतया विना ॥ न संभवति संवेद्यं तैलहीनस्तिलो यथा ॥६७॥ धीरेति संबोधनं । तथा
संविदा । शिष्टं समानं ॥७॥ न बहिर्नान्तरे किंचित्संवेद्यं विद्यते पृथक् ॥ संवित्स्फुरति संकल्प्य संवेद्यं पश्यति स्वतः ॥६८॥ संवि-
ल्पि न बाह्यसंवेद्यस्य संविदेव बीजमित्यर्थः ॥७॥ एतदेव दृष्टान्तमुपपादयति स्वप्न इति । चक्रे यथात्मनो मरणं यथा देशांतरस्थिति
स्वचमत्कारयोगेन संवेद्यं संविदस्तथा ॥६९॥ यथा स्वप्ने स्वचमत्कारयोगेन स्वस्यैव भावनावशादप्रसक्तमपि स्वमरणं दे-
शांतरस्थितिश्च प्रतीयते तथा संविदः सकाशात्संवेद्यमित्यर्थः ॥७॥ सर्वं हृष्टमदृष्टं वा यदस्याः प्रतिभासते ॥ संविदे स्वस्वयत्नेन मा-
र्जनीयं विजानता ॥७०॥ यदस्मत्पूर्वं दृष्टमदृष्टं वा अस्याः संविदः सकाशात्प्रतिभासते तत्संवेद्यं स्वस्वविज्ञानतानुरूपेण प्रय-
त्नेन मार्जनीयं निरसनीयं ॥ तदमार्जनमात्रं हि महासंसारतां गतं ॥ तत्प्रमार्जनमात्रं तु मोक्ष इत्यभिधीयते ॥७१॥ तदमार्जन-
मात्रं तस्य संवेद्यस्याविस्मरणमेव महान्संसारः तत्प्रमार्जनमात्रं हृदयविस्मरणमेव मोक्षः ॥ स्पष्टमन्यत् ॥७॥ संवेदनमनंता-
य दुःखाय जननात्मने ॥ असंवित्तिरजाड्यस्था सुखायाजननात्मने ॥७२॥ संवेदनं संवेद्यानुसंधानं अनंताय जननात्मने सं-
साररूपाय दुःखाय भवति । अजाड्यस्था जाड्यसंबंधरहिता असंवित्तिः संवेद्याननुसंधानं अनंतजननात्मने मोक्षरूपाय सुखाय
भवति ॥७॥

आ॥ २७२

२००

575

त्यं

अजडो गलितानंदस्त्यक्तसंवेदनोऽपि वा ॥ असंवेद्यप्रभुह्यात्मा यः स सर्वं हृदि ॥७३॥ एरष्वृह रूपं अजडो जाड्यरहितः वि
गलितानंदचित्तपरिणामः त्यक्तसंवेदनः हीनः हीनसंवेद्यानुसंधानश्च ऽपि वा । यो ऽसंवेद्यमनुसंधाय प्रभुह्यात्मा प्रकाशमान
स्वरूपः स एव परमात्मेव सत्यं नात्र संशयः । इदं हृदयस्थ इत्यर्थः ॥ श्रीरामचन्द्र उवाच । अजडश्चात्मसंवित्तिः कीदृशो भवति प्रभो । अ
संवित्तौ च जाड्यं तत्कथं वा विनिवार्यते ॥७४॥ असंवित्तौ संवित्त्यभावे तज्जाड्यं कथं निवार्यते असंवित्तौ जाड्याविना भवतीत्य
स्याऽचेतनस्तु दृष्टवाश्मा ॥ वसिष्ठ उवाच । यः सर्वत्रानवस्थात्मा विश्रांतस्थानकुच चिज्जीवो न विंदते किंचिदसंविज्जडो
हि सः ॥७५॥ यो जीवः सर्वत्र सर्वस्मिन्दृश्ये अनवस्थो स्थिरादरः क्वचित्किस्मिंश्चिदपि विश्रांतस्थो न भवति । अतश्च किंचिदपि सं
वेद्यं चित्तेन विंदते नानुसंधत्ते स जीवोऽसंविदसंवेद्याननुसंधानाज्जडश्चेतनो वा ॥७६॥ संविदस्कंदशालंबः सयस्येह न विद्यते सो
विदजडः प्रोक्तः कुर्वन्कार्यशतान्यपि ॥७६॥ विस्कंदशालंबः चेतन्यस्यतदिदमितिपदादिवस्तुव्यवस्थानुसंधानं संविदित
स्य तेसा तादृशी संविद्यस्य न विद्यते स कार्यशतान्यपि कुर्वन्नसंविदजडः प्रोक्तः ॥ संवेद्येन हृदाकाशमनागपि न लिप्य
ते यस्यासावजडो संविज्जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥७७॥ हृदाकाशं चिदाकाशं न लिप्यते निर्वासनत्वान्नाश्लिष्यते शेषं स्पष्टं ॥
यदेति श्लोकद्वयं वाक्यं यदा न भाव्यते किंचिन्निर्वासनतया मनि बालमूकादिविज्ञानमिव स्थीयते स्थिरं ॥७८॥ तदा जाड्यविनि
र्मुक्तमसंवेदनमात्मनो आश्रितं भवति प्राज्ञ यस्माद्धृदयो न लिप्यते ॥७९॥ यदा निर्वासनतया किंचिदप्यमनिना भाव्यते नानु
संधायते बालमूकादीनां विज्ञानमिव च निर्विकल्पतया स्थिरं स्थीयते स्वरूपे पानिरोधः वा ... इति विकल्पज्ञानस्वरू

स्याख्यातेत्ययं इत्यर्थः। तदा ज्ञाज्य वितिर्मुक्तं असंवेदनं प्राप्तिनं भवति। यस्मादसंवेदनाश्रयणात् त्ययो न लिप्यते गुणप्रपंच
वासनाभिर्न संबध्यते।७। समस्तवासनात्यक्तो निर्विकल्पसमाधितः। लीनत्वमिव स्वस्फारे आनंदित्वं प्रवर्तते।८०॥
समस्तवासनात्यक्तो यो निर्विकल्पः समाधिः संभूतस्तस्माद्धेतोः स्वे आकारे लीनत्वमिव कल्पितं स्फारे आनंदित्वं प्र
वर्तते।८। योगिनस्तत्त्वज्ञानस्य निःसंवेदनसंविदः। तन्मयत्वादनाद्यंते तद्द्वयं न विलीयते।८१। तत्र निर्विकल्पसमाधौ
लीनस्य अत एव निःसंवेदनासंवेद्यानुसंधानरहितासंविद् यस्य तादृशस्य योगिनः तन्मयत्वात् ध्येयेन वस्तुना सामरस्य
त्वात् अनाद्यंते अंतः स्वरूपे तदपि आनंदित्वमपि विलीनं।८। गर्भस्थितस्य स्पृशन् जिघ्रन् अर्पितेन सज्यते।८२। जडा
लितानंदं त्यक्तसंवेदनः सुखी।८३। स्पष्टो।८। एतां दृष्टिमवष्टभ्य कृष्टयायन्न वेष्टया। तरंगः स्वाभुधः पारमपारं गुणसागरात्।८४
एतां दृष्टिं ज्ञात्वा हितां संवित्तिस्थां दृष्टिं शेषस्पष्टो।८। अथास्याः संविदो नाम सन्मात्रं बीजमुच्यते। सन्मात्राद्यदुदेस्ये पोऽप्याका
स्य मिव तेजसः।८५। यादि संविसंवेद्यस्य बीजं अस्याः संविदः सन्मात्रं अविच्छिन्नं चित्स्वरूपं बीजमुच्यते। यद्यस्मात् कारणा
देषा संवित् तेजसस्तेजोद्व्यात् प्रदीपादेः प्रकाशमिव प्रकाश इव सन्मात्रादेवोदेति।८। रूपे तत्र सत्तायाः एकरूपा न
रूपे तिष्ठति।८। द्वितीयमेकरूपं तु विभागोऽयं तयोः शृणु।८६। सत्तायाः स्वरूपसत्तायाः द्वे रूपे स्तः तत्र तयोर्मध्ये एकं रूपं
नानाकृति नानाप्रकारवस्तु स्थितं एकं रूपमविच्छिन्नं तु रूपं द्वितीयं।८। घटता पटता तत्ता वत्ता मत्ता इति कथ्यते। सत्ता

श्री ॥ २९२

२०१

पं विभागेन यत्र नानाकृतिस्फुटं ॥६॥ यत्सत्तारूपं घटता पटता तत्तावत्तामेति विभागेन कथ्यते न सत्तायास्तु रूपं नाना
कृतीति स्मृतौ नानुक्तं हरिणा । संबंधिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दाः व्यवस्थिता इति
७ विशेषं संपरित्यज्य सन्मात्रं यदलेपकं । एकरूपं महारूपं सत्तायास्तत्पदं विदुः ॥७॥ विशेषे नाम जात्यादि भेदं परित्यज्य
य सन्मात्रमलेपकं निर्दोषिरूपमस्ति तत्सत्तायाम्महारूपं पदं । एकरूपमिति विदुः ॥८॥ कालसत्ता कलासत्ता वस्तुसत्तेय
मित्यपि । विभागकलनां त्यक्त्वा सन्मात्रैकपरो भव ॥८॥ कालसत्ता कालकृता भूतभवज्जादि भेदभिन्ना सत्ता । कलास
त्ता कला अंशाः तत्कृता स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वादिरूपा सत्ता । वस्तुसत्ता वस्तुरूपभेदकृता घटपटादिरूपा सत्ता
इयं कालसत्ता इयं कलासत्ता इयं वस्तुसत्तेत्यपि विभागकलनां भेदभावनां त्यक्त्वा सन्मात्रैकपरो भव ॥८॥ कालसत्ता
खसत्तावशोन्मुक्तकलना सती । यद्यप्येकत्र सद्रूपा तथाप्येषा न वास्तवी ॥९॥ कालसत्ता खसत्ता स्वरूपसत्ता च कारात्कलना
सत्ताशोन्मुक्तकलना परित्यक्तविकल्पांशा सती यद्यप्येकत्र सद्रूपा तथापि एषा न वास्तवी कलादिसत्तावास्तवी अवि
कल्पिता न भवति । विभागकलना यत्र विभिन्नपददायिनी । नानात्वकारणं दृष्ट्वा न कथं पावनं भवेत् ॥१०॥ यत्र कालसत्तादि
नानात्वकारणं भेदहेतुमुपाधिं दृष्ट्वा विभागकलना विभिन्नपददायिनी तत्स्वस्वरूपभेदबोधिनी भवति तत्कालसत्तादि
कैसत्तारूपं कथं नाम पावनं शुद्धं रूपं भवेत् । सोपाधिकत्वादिति भावः ॥१०॥ सत्तासामान्यमेवैकं भावयन्केवलं विभुः । प
रिपूर्णपरानंदी तिष्ठ हरित दिगंतरः ॥११॥ विभुर्व्यापकं सत्तासत्तासामान्यमेवैकं वस्तु केवलं भावयन् परिपूर्णपरानंदी

518

आपूरितदिगंबरस्तिष्ठति ॥ ॥ सत्तासामान्यमात्रस्य या कोटिः कोविदैश्चिता ॥ सैवास्य बीजतां याता तानतए तत्प्रवर्त्तते ॥२४॥ सत्तासा
मान्यमात्रस्य या कोटिः स्थूलकषविकलतेरूपं सैवास्य जगतो बीजतां याता तानंतरए तज्जगत्सर्वं कारणं प्रवर्त्तते । अयं संक्रमः स
त्तासामान्यात्सर्वं विस्रवंतीति संविदः संवेद्यं संवेद्यात्प्राणस्पंदवासनं ततश्चित्तं ततो देहः ततः संसार इति ॥ ॥ सत्तासाम
न्यपर्यंते यत्र कलनयोज्झितपदमाद्यमनाद्यं तत्तस्य बीजं न विद्यते ॥२५॥ सत्तासामान्यपर्यंते कोट्यां यत्र सिद्धैकत्वनय
ज्झितं आद्यं अनाद्यं तेन पदं तस्यैव स्फुटं बीजं न विद्यते ॥ ॥ तत्र सत्तालयं याति निर्विकारस्तिष्ठति । यो नाव नंतदुःख
रवंतं चरलघुपदः पदो ॥२६॥ तत्र सर्वबीजे पूर्वोक्तपदेशेषस्पष्टं ॥ ॥ तद्धत्रः सर्वहनेना तस्य हेतुर्न विद्यते । संसारः सर्वसार
णां तस्मात्सारो न विद्यते ॥२७॥ तत्पूर्वोक्तं सत्तासामान्यकोटिस्थं पदं अवगतं विततमेकं तत्त्वरूपं येन ताहशः स्त्वं भव । तस्मि
न्हृदर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः इमास्ताः प्रतिबिंबंति सरसीव तटद्रुमाः ॥२८॥ श्लोकद्वयेन तत्स्पष्टं ॥ ॥ तदमल
मजरं तदात्मतत्त्वं तदवगतावुपशांतिमेति नूनं अवगतं विततमेकतत्त्वरूपो भव यमुक्तपदो सितज्वराय ॥२९॥ तत्पूर्वोक्तं
सत्तासामान्यकोटिस्थं पदं अवगतं विततं तमेकं तत्त्वरूपं येन ताहशः स्त्वं वा भयेन संसारभयेन मुक्तं पदं स्वरूपं यस्य
सो सि ॥ ॥ श्रीराम उवाच । एतानि तानि बीजानि नित्यबीजानि मानद । कृतमस्य प्रयोगेण शीघ्रमासाद्यते पदं ॥३०॥ स्पष्टं ॥
वसिष्ठ उवाच । एतेषां दुःखबीजानां प्रोक्तं यद्यन्मया त्वरा । तस्य तस्य प्रयोगेण शीघ्रमासाद्यते पदं ॥३१॥ तस्य तत्त्वरोत्तरबीजस्य
प्रयोगेण भावनया ॥ ॥ शिष्टं समानं ॥ ॥ सत्तेति श्लोकद्वयेवाक्यं सत्तासामान्यकोटिस्थं द्वागित्येव पदं यदि । पौरुषेण प्रय

श्री ॥ ७२

202

त्तेन बलात्संत्यज्य वासनाः ॥१०॥ स्थितिं बध्नासि तत्त्वज्ञ क्षणमप्यक्रियात्मिकां । क्षणेस्मिन्नेव तत्साधुपदमासादयस्यलं ॥११॥
सत्तासामान्यकोटिस्थे पदे क्षणमपि स्थितिं समाधिं बध्नासि चेत्तस्मिन्नेव पदे क्षणे तत्पदमासादयसि स्वयं ॥ शेषं स्पष्टं ॥ सत्ता
सामान्यरूपे वा करोषि स्थितिमेग चेत्तत् न किंचिदधिकेन दयत्नेनापेक्षितत्पदं ॥१२॥ सत्तासामान्यनिष्ठायां तु ततोपि प्रयत्नाद्विशेषः
कर्तव्य इत्यर्थः ॥ संवित्तत्त्वैकतत्त्वध्यानाय दिति स्थिरोसि राघव यद्यत्नेनाधिकेनाद्य रासादयसि तत्पदं ॥१३॥ संवित्तत्त्वसमाधौ तु तया-
प्यधिको यत्नो विशेषः इत्यर्थः ॥ संवेद्यैकेवलं ध्यानं न कार्यं रघुनंदन । संवेद्यवासनात्यागः सुमेरून्मूलनादपि ॥१४॥ केवलं संवे-
द्यध्यानमेव न संभवति ॥ आयावद्विलीनं न मनो न तावद्वासनाक्षयः न क्षीणा वासना ध्यानं तत्कार्यं रघुनंदन ॥१५॥ स्पष्टं ॥ स-
र्वत्र संभवादस्याः संवित्तेरेव संवेद्य वासनासंपरित्यागाय दिन्ययत्नं करोषि वा ॥१६॥ अस्याः संवित्तेरेव सर्वत्र सर्वदा संभवात् केवलस्य
संवेद्यस्यासंभवादिति भावः ॥ सर्वेभ्य इति श्लोकषट्कं वाक्यं ॥ सर्वेभ्यस्तु प्रयत्नेभ्यो विषमोयं हि संस्मृतः । दुःसाध्यो वासनात्यागः
सुमेरून्मूलनादपि ॥१७॥ यावद्विलीनं न मनो न तावद्वासनाक्षयः न क्षीणा वासना यावच्चित्तं न शाम्यति ॥१८॥ यावन्न तत्त्वविज्ञा-
नं न तावच्चित्तसंक्षयः यावन्न चित्तोपशमो न तावत्तत्त्ववेदनं ॥१९॥ यावन्न वासनानाशः तावत्तत्त्वागमः कुतः यावन्न तत्त्वसंप्राप्तिः
न तावद्वासनाक्षयः ॥२०॥ तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय एव च । मिथ्याकारणतां गत्वा दुःसाध्यानि स्थितान्यतः ॥२१॥ तस्माद्रा-
घव यत्नेन पौरुषेण विवेकतः । भोगेच्छां दूरतः त्यक्त्वा त्रयमेतत्समाश्रयेत् ॥२२॥ अयं वासनात्यागविषयः प्रयत्नः वासनाक्षयमनो-
नाशतत्त्वज्ञानानामन्यसापेक्षत्वात् एकैकत्रः साधयितुमशक्यत्वात् त्रयमपि सममेवाभ्यसेदित्यर्थः ॥ इतरत्स्पष्टं ॥ ॥

४८ युक्त्या पूर्वोक्तेन योगेन आसनाशनयोगेन आसनं प्राहुः ॥ तत्र प्राणनिरोधोपायमाह प्राणायामेति ॥
अशनं क्षीरादि तदेव योगः उपायः स तेनाशनेन ... उपायमाह निःसंगेति

एकैकशो निषेव्यन्ते यद्येते विरमत्यलं तन्न सिद्धिं प्रयच्छन्ति मंत्राः संकीलिता इव ॥१३॥ मंत्राः संकीलिता इव शिवशाक्तमंत्राणां प
रस्परसापेक्षाणामेकैकशः उच्चरणं यथा न फलदं तद्वदित्यर्थः ॥छ॥ विमिरेति स्थिराभ्यस्ते हृदयग्रंथयो दृढाः । निःशंकमेव त्रु
घंति बिसछेदाद्गुणा इव ॥१४॥ जन्मांतरशताभ्यस्ता राम संसारसंस्थितिः । सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचित् ॥१५॥ श्लो
कद्वयमनतस्पष्टं ॥छ॥ वासनासंपरित्यागसमं प्राणनिरोधनं । विदुस्तत्त्वविदस्तस्मात्तद्द्वयं समाहरेत् ॥१६॥ वासनाया परिस्पं
या मिलित्वा चित्तबीजं वा र वासनात्यागेन समं प्राणनिरोधनं विदुः तस्मात्कारणात्तदपि प्राणनिरोधनमपि एवं वासनात्या
गादित्रयणसममेव समाहरेत् समभ्यसेत् ॥छ॥ वासनासंपरित्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्ततां । प्राणस्पंदनिरोधाच्च यथेच्छसि त
था कुरु ॥१७॥ चित्तनाशो वासनात्यागः प्राणनिरोधो वा हेतुरित्यर्थः ॥छ॥ प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया । आसनाश
नयोगेन प्राणस्पंदो निरुध्यते ॥१८॥ निःसंगव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् । शरीरनाशदर्शित्वाद्वासना न प्रवर्तते ॥१९॥
वासनाविभवे नष्टे न चित्तं संप्रवर्तते । संशांतपवनस्पंदे यथा पांसुर्नभस्तले ॥२०॥ यः प्राणपवनस्पंदश्चित्तस्पंदः स एव हि । सा
~~वेदनमेव वस्तु॥छ॥ तत्र प्राणनिरोधोपायमाह प्राणेति~~ । प्राणस्पंदजये यत्नः कर्तव्यो धीमतोच्चकैः । उपविश्योपविश्यैकचि
त्तकेन मुमुक्षुणा ॥२१॥ न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिंदितां ॥२२॥ अंकुशेन विना मत्तो यथा दुष्टमतंगजः । सोऽहं त्रयमतस्प
ष्टं ॥छ॥ चित्तनाशोपायमाहाध्यात्मेति श्लोकद्वयेन । अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसंगम एव च । वासनासंपरित्यागः प्रा
णस्पंदनिरोधनं ॥२३॥ एतास्ता युक्तयः पुष्टाः संति चित्तजये किलाभिस्तज्जीयते क्षिप्रं धाराभिरिव भूरजः ॥२४॥ आभि
नवभावनवर्जनात् भवभावनानि संसाररूपत्वं मालिनवासनाः तद्दर्शनात् ॥छ॥

श्री॥ २७४

५०२

आस्तिर्मुक्तिमिस्त्र चित्रं॥७॥ सतीश्चयुक्तिषेतासुहृद्यान्नियमयंतियोखेतस्तेदीपमुत्सृज्य विनिघ्नंतितमोऽज्ञनेः॥२५॥ विमृ-
कर्तुमुद्धकर्तायेद्रगाश्चेतसोजयं॥ ते निबध्नंतिनागेंद्रमुन्मत्तं बिसतंतुभिः॥२६॥ श्लोकद्वयमेतत्स्पष्टं॥७॥ मतिरालूनशरी पोगी
यदीयापल्लवांतिका॥ न कविघ्नातिविश्वासं मृगीव्यामगतायथा॥२७॥ यदीया॥८॥ योगसंबंधिनी॥ शेषं स्पष्टं॥७॥ कालेयद्वा
तपोदानतीर्थदेवार्चनश्रमैः॥ विरमाथिन्नतापतेः रूपयंतिष्टगाढ्वा॥२८॥ तस्मादेतांपरित्यज्य दुर्हृदि हिरं धुनेदनाशुद्ध
संविदमाश्रित्यवीतरागः स्थिरो भव॥२९॥ संवेद्यवर्जितमनुत्तममाद्यमेकं संविसदे विकलनं कलयन्महात्मन्। हृद्येव तिष्ठ
कलनारहितः क्रियां तु कुर्वन्नकर्तृपदमेत्य समोदितश्रीः॥३०॥ वसिष्ठ उवाच॥ मनागपि विचारेण चेतसः स्वस्य निग्रह
मनागपि कृतो येन तेनाप्तं जन्मनः फलं॥३१॥ विचारकणिकायेषां हृदिस्फुरति पेलवा॥ एषां वाभ्यासयोगेन प्रयातिशतशा
तां॥३२॥ श्लोकषट्कमेतत्स्पष्टं॥७॥ आरूढ्हीतमनसा पीवं विचारकुसुमद्रुमे चिंतावात्याविधुर्वंति न स्थिरा स्थितिसुस्थितं॥३३॥
आरूढ्हीतं आसमेतात्क्षाकृतं मनसापीठं महती उत्तिष्ठाय ये नतं रूढमूलमित्यर्थः॥ अन एव स्थिरस्थिति सुस्थितं॥ स्थिरश्री
घत्वादेवलं विचाररूपे कुसुमद्रुमे चिंतावात्या विधुर्वंतीति॥७॥ गोच्छंते स्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोपि वा न विचारपरं चे
तोयस्यासौ मृत एव सः॥३३॥ किमिदं स्यात् जगत्किं स्यादहमित्यनिशं धिया नेः॥ विचारयाध्यात्मदृशां स्वयं वा सज्जनैः सह॥
३४॥ विचारोऽध्यात्मविद्या नाज्ञानमेगीविड्बुधौः प्रेयेतस्याऽन्तरवाप्नोति माधुर्यं पयसो यथा॥३५॥ श्लोकद्वयमेतत्स्पष्टं॥७॥
सम्यगितिश्लोकद्वयेवाक्यं सम्यग्ज्ञानसमालोकः प्रमाणं गूहज्ञेयस तमः स्वयं॥ न बिभेति न चाद्दत्ते वैवश्यं न च दीनतां॥३६॥

सलिले १ अन्ने १

सम्यग्ज्ञानसमालोकः समदृष्टिः ज्ञेयसमः ज्ञेयेनवस्कनासमः नवव्यापीतमेरयः सदामदमयोयथासमं विद्रुपममलं ते
यंब्रह्मपदं विदुः॥३७॥ सम्यग्ज्ञानसमालोकः समदृष्टिः ज्ञेयवस्कसमः ज्ञेयेनवस्कनासमः शेषं स्पष्टं ॥छ॥ ज्ञानाभिगमसाधे प
तत्त्वयं सप्रसीनदति स्पष्टं ॥छ॥ अपवित्रमपथ्यं च विषसिक्तं मलाद्ययोभुक्त्वा जरयति किंचित् क्लिन्नं नष्टं च मृष्टं वज्ञातान्नामृष्टवदप
त्रादिकं भुक्त्वा जरयति समदृष्टितया निःसंगत्वादिति भावः तत्रापवित्रमुच्छिष्टादि अपथ्यं वैद्यशास्त्रविरुद्धं क्लिन्नं विरपर्यु
षितत्वादार्द्रं क्लिष्टमिति वा पाठे क्लिष्टमिति पक्वं नष्टं स्वस्वरूपेणाहृष्टरूपांतरापन्नमित्यर्थः मृष्टं निर्दोषगुणवत्त्वान्मृष्टं ज्ञो वा तं
प्रति विषं विष निवर्त्तकं प्रतिविषाधिकारे निरूपितं द्रव्यांतरं अकल्कमकल्मषं येरन्दीरंत वरंवधिसि॥छ॥ जीवितस्यापरूते
रंदातारे वैकरूपया दशाप्रसादमाधुर्यशालिन्या परिपश्यति ॥४०॥ स्पष्टं॥छ॥ सकस्य विल्लोकदाचित्रअरूपस्य विषयस्थितो दद्दा
प्रसरं साधु राधिशोज्झितयाधिया॥४१॥ समदृष्टिः अदरस्य इंद्रियस्य प्रसरं आसक्तिं शेषं स्पष्टं॥छ॥ अतद्वज्ञम विश्रांतमलब्धात्म
नम स्थितिं ॥ ति गिरं डियाप्याश्रुदरिणाइव पत्तवे॥४२॥ निगिरंतियसति इतरत्समानं॥छ॥ निःसंगत्वबहास्त्रादित्यादात्मस्त
त्वा संग निरूपणाय तं संगम नवस्यहेयुचेनश्रुतातिसंगइत्यादिना॥ रामप्रश्नानंतरं च मलिनवासनैव संगइति तत्स्वरूपं च
रूपयिष्यति। संगः कारणमर्थानां संगः संसारकारणं। संगः कारणमाशानां संगः कारणमापदां॥४३॥ संगत्यागं विदुर्मोक्षं संग
त्यागादजन्मता। संगं त्यजत्वं भावानां जीवन्मुक्तो भवानघ॥४४॥ श्रीरामउवाच॥ सर्वसंशयनीहारशरन्मारुत हे मुने। संगः किमुच्य

श्री ७॥

तेष्वपि समासेन मम प्रभो ॥४५॥ वसिष्ठ उवाच ॥ भावाभावपदार्थानां हर्षामर्षविकारदा । मलिना वासना येषां सासंग इति कथ्य-
ते ॥४६॥ जीवन्मुक्तशरीराणामपुनर्जन्मकारिणी । मुक्ता हर्षविषादाभ्यां शुद्धा भवति वासना ॥४७॥ अजीवन्मुक्तरूपाणां दीनानां सु-
दवे तस्मौ । कथ्यते संगशब्देन वासना भवकारिणी ॥४८॥ हर्षामर्षविषोपायान्यदि गच्छस्यवश्यतां मत्ता हर्षविदोर्भ्यां ब-
धनी वासना भवेत् ॥४९॥ मुक्तो हर्षविषादाभ्यां यदि गच्छसि नान्यतां । वीतरागभयक्रोधः तदसंगोसि राघव ॥५०॥ दुःखे न ग्लानि-
मायासि यदि हृष्यति नो सुखैः । आशावैवश्यमुत्सृज्य तदसंगोसि राघव ॥५१॥ सपद्विपदि चैवात्मा यदि ते लक्ष्यते समः । पूर्ण-
यात्रानुवर्त्ती चेत्तदसंगोसि राघव ॥५२॥ सदा समस्तेपि हि वस्तुजाते समाशयश्चेत्तरदीनसत्वः । यैवं द्वेवक्ति विसकृतं तदेवकुर्वन्न-
संगः सुखमास्व राम ॥५३॥ एकादशोत्र श्लोकाः स्पष्टार्थाः ॥७॥ ॥७॥ ॥इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाये रामायणे श्रीमत्पर-
हंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सुखपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौ वासिष्ठचंद्रिकायां संसारतरणिनाम्न्युपशमप्रकरणे आ-
कादशत्यभादि निरूपणं नामाष्टाविंशः सर्गः ॥७॥ ॥७॥ ॥५॥ ॥अथ निर्वाणप्रकरणं निरूप्यते तत्र पंचदशाख्याना-
नि । भुशुंडः । देवपूजा ॥ बिल्वफलं । शिलार्जुनः । शतरुद्रः । वेतालः । भगीरथः । किरीटचिंतामणिमज्ञाख्योपाख्यानत्रयं ग-
र्भः । शिखिध्वजः । कचः । मिथ्या । भृंगी । इक्ष्वाकुः । व्याधः । नैमिकाश्चेति । तत्र प्राणावृत्यनुसंधानात् चित्तविश्रांत्या निर्वाणमिति
भुशुंडोपाख्याने निरूप्यते । स्थितमुपदिशति द्विकाले तिश्लोकद्वयवाक्येन वसिष्ठ उवाच । दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमदृष्ट-
द्वयकोटिकं । चिन्मात्रमक्षयं शांतमेकं ब्रह्मास्ति नेतरत् ॥१॥ इति मया बोधितमित्यत्र मुक्तामुक्तवत् महाद्वारएकरूपास्वशांता-

२९

मोनी स्वात्मसुखो भव॥३॥ अहं दिगादिभिरनवच्छिन्नो आद्यंतरहितं चिन्मात्रं ब्रह्मैवास्मि। इतरद्देहादिकं नास्तीत्येवं तमेवानिश्चि
त्यमुक्तामुक्तेवपुः अभिमानपरित्यागान्मुक्तेऽशरब्रुवशास्मुक्तेयनत्वाहं॥ स त्वं स्वात्मसुखः आत्मारामो भव॥ अस्ति मुक्ते
तिपाठे एकं ब्रह्मैवास्ति इतरन्नेति मत्वा अनेनरदेमित्यहं तां मुक्तोऽभमुक्तेवपुर्जीवन्नेव स्वात्मसुखो भवेति योजना॥६॥ अन्यथा
संसारो न निवर्तते इत्याह यावदिति। यावद्द्वैतकलना यावद्ब्रह्मभावना। यावदास्थाजगज्जाले तावच्चिंतादिकल्प
ना॥७॥ ब्रह्मभावना ब्रह्मैवेदं सर्वमिति भावना या अभावः यावदनुवर्तते। अत एवाज्ञानकलना अज्ञानमयो बंधश्च या
वदनुवर्तते। अतश्च जगज्जाले आस्थाया वर्तते तावद्देव चिंतादिकल्पना। चित्रंजीवो विद्यायादिकल्पना प्रवर्तते॥७॥ वस्तुन
स्तु न कश्चिद्दकल्पनेत्याह नास्तीति। नास्ति चित्तं न वा विद्या न मनो नास्ति जीवकः। एताश्च कल्पना रामकृता ब्रह्मण्येव कल्पि
ताः॥८॥ चित्तं शुद्धसत्वप्रधानं अंतःकरणं मनस्तु रजोगुणप्रचुरं संकल्पविकल्पात्मकमंतःकरणं॥ ब्रह्मैके मैव नाद्यंत
चिद्रूप्यति जंगत्तास्पदं॥ दृश्यावद्देहभावो दृश्येस्मिन्यावदात्मता। यावन्ममेदमित्यास्था तावच्चिंतादिविभ्रमः॥९॥ अर्थो
स्य वपुषेव दृश्य परकीयदेहादौ आत्मता चेतनत्वबुद्धिः। यद्वा दृश्य प्रतिमादौ आत्मतापरमात्मभावो देवताबुद्धिरित्यर्थः॥
चिंतादिकल्पना निवृत्त्यपायमाहांतरिति। अंतर्मुखतया सर्वं चिद्वह्नौ त्रिजगत्तृणं। जुह्वतोंऽतर्निवर्तंते मुने चिंतादिवि
भ्रमाः॥१०॥ अंतर्मुखतया सर्वात्मकानित्यपरिहरणात्मभावनया। त्रिजगत् तृणवदुपेक्षणीयं दृश्यं। चिद्वह्नौ सर्वप्रपंचा
धिष्ठान प्रत्यक्स्वात्मचैतन्याग्नौ जुह्वतो दृश्यातिरेकेण दृश्यस्याभावात् विलापयतो मुने चिंतादिविभ्रमा निवर्तंते॥१०॥

श्री

२१

कथं तन्मुखत्वाकांक्षायां विश्वरूपमाह विदात्मेति। विदात्मास्मि निरंशोस्मि पारावारविवर्जितः। रूपे स्मर निजं स्फारं मा सं-
ख्यासम्मितो भव॥ ३॥ पारावारविवर्जितः सर्वोत्तरावधिरहितो निरंशश्चिदात्मास्मीति निजं स्फारं व्यापि रूपे स्मर अनुसंधत्स्व। उ-
मेवानन्तसुखमिति भावः। अस्मृत्या निजस्वरूपाविस्मरणान्संमितः परिच्छिन्नदेहसंस्कारभाग्भव। असीति पाठे यत्त्विदात्मास्मि अतो
निजं स्फारं रूपं स्मरेति योजना॥ ३॥ एवं तितीर्षोः शत्रुः सखा रं मारयाद्यतः तमेवाह निर्मलमिवेयः पश्यति स पश्यति॥ पायो तिन
रो शत्रुः सखा रं मारयाद्यतस्तमेव तथाविधमेव शत्रुर्यो रागद्वेषरहितस्तथा अहं निर्मलमिवैः पश्यति। शत्रुमित्रयोः समदर्शी भुम-
न्यस्य तितिक्षा नान्यात्मतत्त्वमित्यर्थः॥ ४॥ समूलकार्षं कषति निदाघे तटद्रुमं यः सौहृदं मत्सरं च स लक्षाम परं पदं वल्ल्यः॥ ४॥ यः सौहृदं
मत्सरं च रागद्वेषं च समूलकार्षं कषति स वा सनेपरित्यज्यते लीनस्तु गुमाद्य हर्षविषादादिदोषान्कृति॥ ४॥ अध्यात्मशास्त्रमंत्रेण तृष्णा-
विषविषूचिका। क्षीयते भावितेनान्तः शरदा मिहिका यथा॥ ५॥ अतः अन्तः करणे भावितेन चिरं वासितेनाध्यात्मशास्त्रमंत्रेण तृष्णा-
विषविषूचिका तृष्णारूपविषजन्यविषूचिका क्षीयते शरदा मिहिका यथा। शरत्काले तद्धिमं तिवाध्यात्मशास्त्रमभ्यासविलुप्यत्वा-
दक्षतं चित्ते लगति॥ ५॥ नान्यथेत्याह यत्रेति। यत्र पादद्वयरूपितेभावितेश्चेतनेवेनसा तद्धितो तदविर्भ्रान्त्यैकैरस्तु येकेसेयथापदः॥ ६
यत्र यस्मिन्नरुवेद्यपादद्वयवाक्ये विग्रहे निवेश्यते न चेतसा॥ ७॥ विमे निश्चितेतद्वचः स्तस्यैवान्यस्य वाक्य ऽपकर्षणां मर्तः करणे
शातिर्विशति। तस्म देवे पयोऽजलमिवा॥ ६॥ गुरुमुखेन तच्छुत्वेन च विचारभावेसंशयायदेव पर्यवस्यतीत्याशयः। पर्यालोचिते
ति। अपर्यालोचितात्माथो अपरामृष्टसंविदः। स्पन्दंते चेतितात्क्वापि पाचन्मूढयु हयः॥ ७॥ अपर्यालोचितात्मार्थाः आत्मे-
वार्थः अतिपाद्यो यस्मिन् शास्त्रे तदध्यात्मशास्त्रं तदपर्यालोचितमविचारितं येस्तेपरामृष्टसंविदः अविचारितस्वरूपसंविदश्चेत

दबुद्धयः सर्वे तृणवत्स्पंदते इतस्ततस्सूलंति। संदिहंतइत्यर्थः॥७॥ ननु सर्वेषामपि जीवानां चिद्रूपत्वात्कथं केषांचित्संदेहइत्यत्राह
सर्वेषामिति। सर्वेषामेव चेतेषां स्थितेवेषा चिदव्यया। किंतु बोधवशादस्याः परां रूपणतां गताः॥१॥ अस्य सर्वेषामिमेवेते षां जी
वानामव्यया चिदेवेषा स्थितेव स्वरूपत्वेनावस्थितेव। किंत्वस्याः स्वरूपेनावस्थितायास्थितेः बोधवशादनाद्यविद्यामदिमनु
संधानवशात् परां रूपणातां रूढतां गताः॥७॥ तामेवरूपणतां दृष्टयन्नाह तर्जनमिति। तर्जतं गर्जनं मूढा हनुर्दंड गुणादिव
जायते मणीरेयेव चिद्बोधपरिवर्जिते॥५॥ धनुर्दंड गुणादिव धनुष्यारोपितायामौर्व्यांइव मूढादज्ञाज्जनात् चिद्बोधपरिव
र्जिते स्वरूपविता वबोधरहिते तर्जनं भर्त्सनं गर्जनं केवकोलाहलेश्च मरणायैव भवति शरायैवश्रेयते। क्षुद्गुणवन्मूढादिधनगु
परेषां नाशायैव कल्पते। अतो न कस्मांश्चिदपि त्रातव्यमिति भावः॥७॥ सम्मूढो दानसन्मानादिकं किंचिदपि नार्हतीत्याह
तस्मिन्निति। तस्मिन्न्यदधमे दत्तं तत्यक्तं सोडं कर्दमो तेन सार्हं कथायातरकोलेया क्लानमंबरो॥५॥ तस्मिन्नात्माव बोधविधुरे ध
मदत्तं घनकर्दमच्छिन्नमिवा तेन सहसंकथापि अंबरे निरावणप्रदेशो॥७॥ कौलेयकबाधायाअपरिहार्यत्वं दर्शयति। तस्मात्सर्वा
पदां संसारसरणेवाज्ञानमेव मूलमित्याहाज्ञत्वमिति। अज्ञत्वमापदां निष्ठाकारिना पदजानतः इयं संसारसरणिर्वल्लरस्य [illegible]
सादतः॥६॥ अज्ञत्वमज्ञानं आपदां जरामरणादीनां। निष्ठा निष्पत्तिहेतुः अतः प्रियस्मात्कारणादज्ञानतः गुरूपस्यकाओष्ठ
स्यात् सर्वपत्स्यादेवायं इयं संसारसरणिरज्ञानमेवप्रसादतो वल्लतिप्रवर्तते। संसारशङ्कुतेरज्ञेऽप्रह्न्ति मूलत्वात्॥७॥ यदेय
गोष्पदाकारं ज्ञधियः बलवंजगत्तत्रातदेवापारपर्यंतमगाधममलात्मनः॥७॥ ज्ञधियः ज्ञोतितोबुद्धेः यदेवजगत्रगोष्पदाका

श्री॥
२७

कल्पते

रंगोष्यदमिव पेलवं मल्पमवभासते तातदेव जगद् अमलात्मनोऽज्ञस्य अगाधमपारपर्यंतं च अवकीयते दुस्तरं भवतीत्यर्थः॥७॥
इदमात्मज्ञादेव गुरोः श्रोतव्यमित्युक्तात तं बोधयितुमाह संवेद्येनेति संवेद्येनापरामृष्टं शांतं सर्वात्मकं च यत् तस्य द्विदा ने
दमयं श्लीह कलनोस्थिते॥१८॥ संवेद्येन विषयेणापरामृष्टं असंश्लिष्टं शांतं सर्वात्मकं च यत्स द्विदा नेदमयं कल्पनोस्थि-
तं निश्चलं तदेव वस्तु वस्तुतोऽस्ति॥७॥ स्वमुदेति स्वतस्तस्मात्कलाकलनरूपिणी॥ स्तद्गामेध्यात तथा स्थूलाच्च ति साक-
ल्पते त्रिधा॥१९॥ तस्मात् परब्रह्मणः सकाशात् कलनरूपिणी बंधनस्वरूपा कला अविद्या स्वत एव न तु परेच्छया वा समुदे-
ति सैव स्वेच्छया सा च कल्पना स्तद्मादिभेदेन त्रिधा॥७॥ सत्वं रजस्तम इति चैव प्रकृतिः स्मृता एषैव संसृतिर्जंतोरस्याः
पारं परं पदं॥२०॥ एषा सत्त्वादिभेदभिन्ना कलैव सत्वादिगुणत्रयात्मिका प्रकृतिः स्मृता एषैव गुणत्रयात्मिका प्रकृति-
रूपा कलैव जंतोः संसृतिः बंधनहेतुः अस्या एव पारं निवृत्तिः परं पदं कैवल्यं॥७॥ अथ त्रये त्रयः प्रोक्ता गुणाः स्तेपि त्रि-
धा स्मृताः। नवधैव विभक्तेयमविद्या गुणरूपिणी॥२१॥ अत्रास्याः प्रकृतो गुणास्ते प्रत्येकं त्रिधा स्मृताः। सत्वादीनां गुणा-
ना रः सत्व्यामिश्रितत्वात्। तथा हि। सत्वं शुद्धं रजोमिश्रितं तमोमिश्रितं चेति त्रिविधं इत्थं रजस्तमसी चेति। एवं गुणत्रयात्मि-
केयमविद्या कला शुद्धा स्यान्नवधा विभक्ता॥७॥ ऋषयो मुनयः सिद्धाः नागा विद्याधराः सुराः इति भागमविद्यायाः सा-
त्विकं विद्धि राघव॥२२॥ अत्र मंत्रद्रष्टारो वसिष्ठविश्वामित्रादयः ऋषयः। मौननिष्ठा मुनयः॥७॥ ~~सात्विकत्वात्स्या भागमय~~
~~नामाविद्याधरास्तत्र महः रजस्तम मुनयः सिद्धाः सर्वे देवा सनकादयः~~ श्रीमव्यादयो मिलित्वाऽविद्यायाः सात्विको भाग इत्यर्थः॥

तत्रावांतरविभागमाह सात्विकस्येति। सात्विकस्यास्य भागस्य नागा विद्याधरास्तमः। रजस्सु मुनयः सिद्धाः सत्वं दे-
हरादयः॥२३॥ सात्विकस्यास्य भागस्य मध्ये। नागा वासुकितक्षकप्रमुखाः कर्णींद्राः। विद्याधराः शंखगुलिकौ जा-
दिविद्याधारिणो जीमूतकेतुप्रभृतयश्च तमस्तमोमिश्रसत्वांशो मोहप्राय इति यावत्। मुनयस्सिद्धाश्च रजः रजोमिश्रस-
त्वांशाः तपोनिष्ठतया वृत्तिप्राय इति यावत्। हरादयो देवाः सत्वं सात्विकभागे सत्वांशाः ज्ञानप्राय इति यावत्॥२३॥ भाग एव
विद्याया एवं विद्यात्वमागतः। शुद्धसत्वं च विद्याया भागो विद्येति कथ्यते॥२४॥ अविद्यायामध्ये अविद्याभेदानां नवानां म-
ध्ये एव भागः सात्विकभागस्य सत्वांशो विद्यात्वं विद्याशब्दवाच्यत्वमागतः। यस्मात्कारणाच्छुद्धं सत्वं शुद्धसत्वरूपो विद्या-
भाग एव विद्येति कथ्यते॥ उक्तान्यांशमन्यत्वाति दिशति राजसीति राजसी तामसी चेति स्पष्टिरेवं विद्याविद्या मोक्ष्य-
पिंडः स्थावरादिः आमस्तामसस्तामसी मता॥२५॥ एवमुक्तप्रकारेण राजसी तामसी च स्पष्टविधा अविद्या क्रांता तथा हि मनुष्या-
णामपि सर्वेषां राजससत्वे ज्ञानप्रधाना आत्मनः सत्वांशाः। शुद्धादिप्रवृत्तिप्रधानाः कृषिवाणिज्यादयो रजोंशाः। मोहबहुलाः सत्वरे-
ष्ठादयस्तमोंऽशाः। एवं तामसेषु तिर्यक्स्थविडादिकास्त्रिमोहबाहुल्याद्गवादिषु चैत्यविश्वेदितव्यं। मोक्ष्यपिंडः पिंडोऽस्मिता
ज्ञानरूपः स्थावरादिः सर्गविशेषः तामसी सेमता तामसस्पृष्टः परमावधिर्वं प्राप्तः॥ रामं उवाच। मोक्ष्यमत्यं तथ नेत-
मागतं समुपस्थिते स्थावरादितत्त्वं आसां कीदृशां वृत्तिः स्यात्यो रक्षा। अत्यंतघनतां सोऽन्तामागतं मोक्ष्यमज्ञानं स्थाव-
रादितत्त्वं प्राप्तं सत् कीदृशं समुपस्थितं भवति केन प्रकारेणावस्थितं भवति॥ इतरं समानं॥ ७॥ वासिष्ठ उवाच॥

श्री॰ का॰
२७८

२०१

529

३५

अमनस्त्वमसंप्राप्तं मनस्त्वादपि विच्युतं तटस्थं रूपमाश्रित्य स्थितैषा स्थावरेषु चिरं ॥२७॥ पाषाणादिवन्निर्मनस्कतां अ
संप्राप्तं हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थायाः प्रवृत्तेः संभवान्मनस्त्वादपि मनोव्यापारादपि विच्युतं तां स्मरणाद्यभावाद्
क्तं तटस्थं मनस्त्वान्मनस्त्वमध्यवर्ति यन्मोरव्यं तादृशं रूपमाश्रित्य चिदेषा स्थावरेषु स्थिता ॥७॥ श्रीराम उवाच अम
नस्त्वाद्विच्युता यत्र संस्थिता स्थावरेषु चिरं तत्राहुरस्थितां मुक्तिं मन्ये वद विदांवर ॥२८॥ स्पष्टः ॥ वसिष्ठ उवाच यास
षुप्तपुर्यष्टकाया विस्थिता सुखदायिनी मूकांधजडवत्तत्र सत्तामात्रेण तिष्ठति ॥२९॥ यत्र स्थावरेषु चिच्चैतन्यं सुप्तपुर्यष्टक
अहंकारकलुषं बुद्धिबीजसमन्विता तत्पुर्यष्टकमित्युक्तं रोवागमेत्तास्याभ्युदयैकैमतः करणाधीकर्मकरणादीन्स्फ
कोता दृशं पुर्यष्टकमिंद्रियसहितरूपं सुप्तं निलीनं यस्यां सा तादृशी सती सुखदायिनी सुप्ता विचसुखा विभावदेहः स्थि
ता च स्थावरेषु मूकांधजडोपिव विरसत्तामात्रेण तिष्ठति न तु नःप्रकटतया प्रकाशते ॥७॥ श्रीराम उवाच सत्तादेतत्
याय त्र संस्थिता स्थावरेषु चिरं तत्राहुरस्थितां मुक्तिं मन्ये वद विदांवर ॥३०॥ यत्र स्थावरेषु विरसत्ता येतत यासत्तया
सत्तालिन्नतया सत्तामात्ररूपतयेति यावद्संस्थिता सेकल्पविकल्पाद्युन्मावात् तत्र स्थावरेषु मुक्तिं महत्स्थि
तां सन्निहितां सन्ये समाश्चवस्था सादृश्यादिति भावः ॥७॥ वसिष्ठ उवाच बुद्धिपूर्वं विचार्येदं यथावस्त्ववलोकनात् ॥र॥
सत्तासामान्यबोधोयः स मोक्षः स्यादनेतकः ॥३१॥ इदं जगदिचार्येत्युक्तविदन्तु ... वैः पर्यालोच्य यथावस्त्ववलो

कनारूपमार्थनिश्चयात्॥ शुद्धिस्सर्वेयः सत्तासामान्यबोधः सत्तासामान्यबोधः सत्तामात्रपर्यवसितो बोधः स एवानंतः
नराद्वृत्तिरहितो मोक्षः स्यात्। अन्यथा महापातकैरेव कार्यैकैः स्थावरत्वसिद्धेर्मोक्षस्य सुलभत्वात् लोकशास्त्राणां वै
यर्थ्यं स्यादिति भावः॥१॥ एतदेवाह परीति। परिज्ञाय परित्यागो वासनानां य उत्तमः सत्तासामान्यरूपत्वात् तत्केवलं
पदं विदुः॥२॥ परिज्ञाय विचार्य हेयत्वाद्वासनानां संसारहेतूनां य उत्तमः परित्यागः पुनः संसारप्राप्तिरहितः परि
त्यागः अतः सत्तासामान्यरूपत्वात्। चैतन्यस्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वात्। तदेव कैवल्यरूपं विदुः॥३॥ विचार्येय
सहालोक्य शास्त्राण्यध्यात्मभावनात्। सत्तासामान्यनिष्ठत्वं यत्तद्ब्रह्म परं विदुः॥३॥ सर्वोक्तस्यैव प्रपंचः शास्त्राण्यध्या
त्मशास्त्राण्यालोक्य गुरुमुखादेवावधार्य आर्यैः सह ब्रह्मवादिभिः सह विचार्य युक्तिभिरनुचिंत्य अध्यात्मभावना
रूपचित्तानुसंधानात् यत्सत्तासामान्यनिष्ठत्वं तदेव परं ब्रह्म विदुः॥४॥ अतः सुप्ताः स्थिता मंदा यत्र बीज इवांकुरः॥ वास
नानन्तःसुषुप्तं विद्धि जन्मप्रदं पुनः॥४॥ यत्रैव यस्यां स्थावरदेशायां वासनाबीजांकुर इव अतः करणे सुप्ता निलीना मंदा
स्थिता तत्सुषुप्तं गाढनिद्रासादृश्यात्। तत्पुनर्जन्मप्रदं विद्धि। वासनाया निःशेषत्वे नवल्लिगूढमवस्थानात्॥
अंतः संलीनमननं परितः सुप्तवासनं। सुषुप्तं जडधर्मत्वाज्जन्मदुःखदं स्मृतं॥५॥ अंतरभ्यंतरे संलीनमननं नि
तममनोव्यापारे परितः सुप्तवासने च यत्सुषुप्तं सुषुप्तसमदृशी दशा तज्जडधर्मत्वात्। जडधर्मवर्तमानत्वात् जन्मदुः

श्री॥
२७०

२०८

खः शान्तप्रदं जन्मनां दुःशतानां हेतुः ॥ स्थावरादय एते हि समस्ता जडधर्मिणः सुषुप्तपदमारूढा जन्मयोग्याः पुनः पुनः
॥३८॥ अतः कारणादेते स्थावरादयो जडधर्मिणः समस्ताः सुषुप्तपदमारूढा इति कृत्वा पुनः पुनर्जन्मयोग्याः सुषुप्ताद्धि पु-
नः पुनः संसरन्ति ॥ यथा बीजेषु पुष्पाणि मृदो राशौ घटो यथा तथान्तः संस्थिता साधो स्थावरेषु स्ववासना ॥३९॥ बीजेषु
तादिबीजेषु यथान्तः पुष्पाणि पिण्डीभूततया रूपतया संस्थितानि पुष्पग्रहणं पत्रादीनामुपलक्षणं फलादीनां यथा च मृदो रा-
शौ मृत्तिकासमूहे घटाः संस्थिताः घटग्रहणं शरावोदंचनादीनामुपलक्षणं तथा स्थावरेषु स्ववासनाः स्वीयाः पु-
ण्यापुण्यसंस्काररूपा जन्मान्तरहेतवोऽन्तः संस्थिताः ॥ यत्रास्ति वासनाबीजं तत्सुषुप्तं न सिद्धये निर्बीजा वासना
यत्र तत्तुर्यं सिद्धिदं स्मृतं ॥४०॥ यत्र स्थावरादौ या वासना च तद्बीजमज्ञानं च संसारकारणमस्ति तत्सुषुप्तमेव न तुर्यात्म-
सिद्धये कैवल्याय न भवति यत्र यस्मिञ्जीवन्मुक्तपदे निर्बीजा निर्गतं बीजमज्ञानरूपं यस्याः सा शुद्धवासना प्रव-
र्तते न । तत्तुर्यं पदं सिद्धिदं स्मृतं ॥ वासनायास्तथा वह्नेः ऋणव्याधिद्विषामपि स्नेहवैरविषाणां च शेषः स्वल्पोऽपि बाधते
॥४१॥ वह्न्यादीनामपि वासनायाः शेषः स्वल्पोऽपि बाधत इत्यर्थः ॥ निर्दग्धवासनाबीजः सत्तासामान्यरूपवान्
सदेहो वा विदेहो वा न भूयो दुःखभाग्भवेत् ॥४२॥ निर्दग्धवासनाबीजः निर्दग्धा वासना च बीजमज्ञानं येन तादृशः
सत्तासामान्यनिष्ठ आत्मा तद्रूपवान् पुरुषः सत्यसति वा देहे भूयो दुःखभाग्भवेत् ॥ विशुद्धचिद्वासनाबीजरूपि

त्पिणी सर्वदेहिनां॥ अस्यास्तत्वदर्शनं यत्तदविद्येत्युच्यते बुधैः॥७॥ यावद्वस्तुविलक्षिर्देव चेतन्यारूपायाश्चितः शक्तिः
वासनाबीजरूपिणी वासनारूपा तद्बीजाज्ञानरूपा कस्वायधर्मिणि निद्राहेतुश्च विद्येति॥ यद्यस्याश्चित्स्वरूपे हेतोश्चितः
स्वरूपस्य तत्त्वसिद्धमदर्शनं अप्रतीतिः सा आवरणशक्तिरविद्येत्युच्यते॥ यत्तदविद्येति पाठे तद्दर्शनकारणं विद्ये
त्युद्देश्यगतलिंगोपादानान्नपुंसकत्वं॥७॥ अविद्यायास्तु भागेन प्रधानेनेतरेण हेतुना तावद्द्योवन्निथोवर्णद्वयं श
न्येष्ठिवं तु वेशः॥८॥ अविद्याया उक्तलक्षणायाः गुणत्रयात्मकत्वात् गुणानां च भूयस्त्वे केचि विविधत्वान्नवधा विभक्तायाः
प्रधानभूतो यो भागः शुद्धसत्वरूपः तेन विद्याशब्दवाच्यत्वेन भागेनेतरेण मविद्याभागं तावद्धेतुशायावद्भागद्वयं वि
द्याविद्यारूपं मिथो घर्षणात् परस्पराभिभवात् हदं सम्यक्संयमयेश॥ विद्ययाऽविद्या निवर्त्यमाना विद्यामपि
निवर्तयति॥ अन्यशब्देनापांत्यशब्दइवेतिभावः॥७॥ एतावदेवाविद्यावैनेदं ब्रह्मेति निश्चयः॥ एवमेवरूपोऽस्यायं
ब्रह्मेदमिति निश्चयः॥९॥ इदं जगत् ब्रह्म न ब्रह्मात्मकं न भवति। किंतर्हि बियदादिरूपमेवेति यो निश्चयः एतावदेवा
विद्यावैभविद्याव्यापारः॥ इदं ब्रह्मेति यो निश्चयः एवमेव तस्या अविद्यायाः क्षयइति संक्षेपः॥ आत्मकृतमनुसरति नि
श्चय इति॥ श्री ~~सामान्या~~ निश्चयो यो हरादीनां हृदि तिष्ठति निर्मलः॥ ऋषीणां नारदादीनां सततेजवउशधवाश्चाहरादी
नां देवानां नारदादीनां ऋषीणां च हृदि यो निश्चयो निर्मलो निश्चयो नियमो वर्तते स निश्चयस्ते तव उत्तमपि तमेव जीवन्मु
क्तमार्गमवलंबस्य स्वधर्म्यः॥१०॥

श्री॥
२८०

२००

533

श्रीराम उवाच ॥ येन तत्वगा वक्रधीरा निश्चयेन महाधियः विशोकाः संस्थितास्तन्मे ब्रह्मन् ब्रूहि तत्वतः ॥४५॥ एते हरादयो ये
न निश्चयेन विशोका जीवन्मुक्ताः संस्थिताः तं निश्चयं तत्वतो मे प्रब्रूहि ॥ शेषं स्पष्टं ॥४५॥ वसिष्ठ उवाच ॥ यदिदं किंचिदाभाति ज
गज्जालं प्रदृश्यते तत्सर्वममलं ब्रह्म ह्येवमेव स्थितं ॥४६॥ प्रतीयमानं दृश्यमखिलं ब्रह्मैवेति तद्वादिनां निश्चय इत्यर्थः
॥४६॥ एतदेव प्रपंचयति ब्रह्मेति ॥ ब्रह्म विश्वं भुवनं ब्रह्म भूतपरंपरा ब्रह्माहं ब्रह्म मच्छत्रुर्ब्रह्म मन्मित्रबांधवाः ॥४७॥ अकारि
का विस्त्रकार्यं च चेतनाचेतनात्मकं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ भूतपरंपरा वियदादिमहाभूतसमूहः अहमिति प्रमच्छत्रुरिति च हरादीव
निश्चयः स्वरूपाभिनयः ॥ ज्ञानं चैकमेवेदं जगत्कथं कस्यचित्सुखाय कस्यादिसा शोकाय दृष्टांतेनोपपादयन्नाह ॥ अज्ञस्य
ति ॥ अज्ञस्य दुःखौघमयं ज्ञस्यानंदमयं जगत् ॥ अंधं भुवनमंधस्य प्रकाशं तु सुचक्षुषः ॥४८॥ ज्ञानाऽज्ञानकृतोऽयं विशेष
इत्यर्थः ॥ शिष्टं समानं ॥ ज्ञानप्रकारमेव सदृष्टांतमाह सर्वमिति ॥ सर्वमेव हि ब्रह्मेति भाविते ब्रह्मवेद्यमात्रापीन्द्रेऽमृतेऽमृतम
यः को नाम न तत्रैव क्लिन्नः ॥४९॥ भावितेति निश्चिते । स्पष्टमन्यत् ॥४९॥ आभासमात्रममलं सर्वं भ्रान्त्यैव बोधकोऽसि सर्वं चावस्थितेर
तं विज्ञस्येयं नु पश्यतो ॥५०॥ आभासमात्रे विषयासंस्पृष्टज्ञानरूपं यद्रक्तं तच्चिद्रूपमिति परब्रह्मेत्येवं पश्यतो चिद्रूपग्राहक
ह ब्रह्मणो निवृत्त्यर्थं ॥५०॥ एतदेवोदाहरणेन स्पष्टयन्नाह असंरक्तेति ॥ असंरक्तता ह्यगाल्लोके मनस्यन्यत्र संस्थिते साङ्ग
तीति नागरकाः तत्राचिद्रूपोऽस्मि सर्वगः ॥५१॥ असंरक्तस्य पूर्वमपरिचितस्य लोकदर्शने सति मनसि वान्यत्र वस्तुन
स्वाभिमते संस्थिते सति अनागरकानि खिलविकल्पनिर्मुक्ता या प्रतीतिरस्ति तत्सर्वगं चिद्रूपोऽस्मि ॥ अत्रासंरक्तेस

धगास्या

चिद्रूप

का२

नविकल्पानांनोदयस्तुक्तं।अध्यगेस्यनेनकालविलंबाभावान्निर्विकल्पोदयस्यावकाशोनास्तीतिदर्शितौमनसोऽन्यत्र
स्थानकथनात्तात्कालिकविकल्पकल्पनापिनसंभवतीतिसूचितंमित्यनुसंधेयंनरामतीतिरेवनोदेतीतिवक्तुंयुक्ते
बाह्येंद्रियबाह्येंद्रियग्राह्यादिकयाबहिर्मुखायाःसंविदःप्रकाशकत्वाव्यभिचारात्॥अथन्यथानिर्विकल्पेऽपिजीवंत
न्मूलस्यसविकल्पस्याप्यनुदयप्रसंगात्॥कालांतरेकिमत्रकश्चिदागतइतिपृष्टस्यतद्विषयस्मरणसंभवाच्चतस्मान्नि
र्विकल्पतया।विषयदोषनिर्मुक्तानिर्मलाप्रतीतिरस्तीति।अभ्युपगंतव्यं॥सर्वसंकल्पफलदंसर्वतेजःप्रकाशकंसर्वा
धारेयस्मीमांतंविदात्मानमुपास्महे॥५२॥सर्वेषांसंकल्पानांफलदंजगत्त्वामितानात्वाहशंविदात्मानमुपास्महे॥शां
तसर्वसंकल्पेविगता।खिलकौतुकंविगताशेषसंरंभंविदात्मानमुपास्महे॥५३॥स्पष्टो॥इतिनिश्चयवंतस्तेमहां
तोविगतेनसः।सत्यासत्येपदेशांतेसमेसुखमवस्थिताः॥५४॥इतिनिश्चयवंतः।उक्तप्रकारनिश्चययुक्ताः।अत
एवविगतेनसोनिःपापाःसत्यसतिसद्रूपेब्रह्मणिसाधवस्तेनारदादयोमहांतःसमेएकरूपेशांतेनिर्विशेषे
अबाध्यस्वरूपेपरेब्रह्मणिसुखंयथातथाअवस्थिताइतिव्याख्येयं॥इतिपूर्णधियोधीराःसमनीरागाचेतसः
नानंदंतिनिंदंतिजीवितंमरणंतथा॥५५॥इत्यनेनप्रकारेणपूर्णधियःपरिपूर्णबुद्धयोब्रह्मनिष्ठत्वात्॥अतएवे
ष्यतएवसमंनीरागानचेतोयेषांतेधीराःजीवितेननंदंति।आत्मारामत्वात्॥श्रीरामउवाचसम्यग्व्यक्तानविल

३सस्यासस्यइतिपाठेहमनम्बालस्येह ह्रूमत्ताउभसस३

श्री॥ २ को

२६

सनवासनाविलयोदयो जीवन्मुक्तेपदे ब्रह्मन्नूनं विश्रांतवाहनं ॥ सम्यग्ज्ञानस्य विलासेन महिम्ना प्राणनिरोधेन
वा कथं केन प्रकारेण वासनाविलये सति जीवन्मुक्तो विश्रम्यते ॥७॥ वसिष्ठ उवाच ॥ संसारोत्तरणे युक्तिः योगशब्देन क-
थ्यते ॥ आसमाप्तप्रकारोस्य प्राणानां संयमस्तथा ॥८॥ संसारस्योत्तरणे या युक्तिरुपायः स एव योगः स च आत्मज्ञा-
नं प्राणनिरोध इति द्विविधः ॥ शेषं स्पष्टं ॥ प्रकारौ द्वाव पि प्रोक्तौ योगशब्देन यद्यपि तथापि रूढिमायातः प्रा-
णयुक्तावसौ भृशं ॥९॥ प्रकारद्वयसाधारणोपि योगशब्दः प्राणनिरोधे तत्र रूढ इति अर्थः ॥ ॥ असाध्यः कस्यचि-
द्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः ॥ प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिवः ॥१०॥ स्पष्टं ॥ ॥ तदिदं यथई वाक्यं तत्प्रोक्तं उवेतस्मा-
न्योगक्रममथो शृणु ॥ तत्संसारोत्तरणसाधनं उवते पूर्वमेव प्रोक्तं ॥ अतः परं योगक्रमं प्राणनिरोधस्योपायं त्वं शृणु
॥ ॥ अत्र ते कथयिष्यामि वृत्तांतं परमाद्भुतं ॥ ज्ञानं ॥ अहं कदाचिदास्थाने स्वर्गे तिष्ठन् शतक्रतोः ॥११॥ शृणुत नारदादिभिः
कथास्ताश्चिरजीविनां ॥ कथाप्रसंगे कस्मिंश्चित् अथ तत्राब्रवीद्वचः ॥१२॥ शातातपो नाम मुनिः प्रस्तावे चिरजीविनां ॥
१३॥ साईद्वयमेतस्य स्पष्टं ॥ ॥ मेरोरीशानकोणस्थे पद्मरागमयोज्ज्वले ॥ अस्ति कल्पतरुः श्रीमान् शृंगे सर्वमनोरमे
॥१४॥ पद्मरागमयोज्ज्वले ॥ पद्मरागमणिमयाज्ज्वलित्तरुगुल्मादयो यस्मिन् मेरोः शृंगे कल्पतरुरस्तीति संबंधः
पद्मरागमये दीप्यतीति पावे पद्मरागमये मेरोः शृंगे याद्योः स्वर्गः तत्र कल्पतरुरस्तीति योजना ॥ एकविंशाः पमीत्यच

कोटरप्रदेशाः ८

निविष्टामेरुसूहनीतिखर्गाणां वाञ्छल्यश्रवणात्॥७॥ तस्य कल्पतरोर्मूर्ध्नि दक्षिणे स्कंधकोटरे। कस्मिंश्चोज्वलताशोभे
विद्यते विमलाशयः॥८३॥ स्पष्टः॥७॥ तस्मिन्निवसति श्रीमान् भुशुंडो नाम वायसः। वीतरागोद्य कोशोऽस्वैव निजपं
जरः॥९॥ तस्मिन्विहगालये भुशुंडो नाम भुवनेषु सर्वेष्वपि सुखं रमते विहरति। भुशुंड इति प्रसिद्धः॥७॥ स्पष्टमन्यत्॥
स यथा जगतां कोशे जीवती हसुराच्चिरं। चिरंजीवी यथा स्वर्गे न भूतो न भविष्यति॥९५॥ स दीर्घायुः सनीरागः सश्री
मान्सम लाम तिः स विश्रांतमतिः शीतः सकांतः कालको विदः॥९६॥ इति तेन भुशुंडो सौ भूयः पृष्ठेन वर्णितः॥ यथा
वदेव देवानां सभायां सत्यमुक्तवान्॥९७॥ कथावसरसंप्राप्तां तं वयं यातेसुरव्रजे। भुशुंड विहगं द्रष्टुं अहं यातः कौ
हलात्॥९८॥ भुशुंडः संस्थितो यत्र मेरोः शृंगोत्तमोत्तमो। कल्पांगमहमद्राक्षं निमेषार्द्धेन राघव॥९९॥ श्लोके पंचकु
मे तस्य स्पष्टः॥७॥ तस्य कच्छे गुंजेषु लतापत्रेषु पर्वसु। अभ्यन्तरालयसंलीनान् विहगान् दृष्टवानहं॥१००॥ कच्छाः जलप्रायाः
जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविध इत्यमरः। कुंजाः लतादिभिः पिहितप्रदेशाः। निकुंजकुंजौ वा क्लीबे लतादिपिहितोद
रे इत्यमरः। लताः शाखाः। पत्राणि पलाशानि। पत्रं पलाशमित्यमरः। पर्वाणि ग्रंथयः। ग्रंथिर्ना पर्व परुषी इत्यमरः। ते
ष्वालयान् विधाय तत्र संलीनान् विहगान् दृष्टवान् भुशुंडावयवणार्थमित्यर्थः॥७॥ निशानाथकलाखंडे मृ
णालदाकलेधितान्॥ चिरविरथहंसानां पोतकान्सोमगायिनः॥१०१॥ निशानाथेति चतुर्भिः श्लोकैर्वाक्यार्थ

ओंध

२७२

२२१

537

कीर्णमंत्रनिर्घोषैर्नृत्यत्साहाकारनिःस्वनैर्नानापशुकाननकाशान्नवानुरुध्यमानं त्रिशृंगं शिखिशिखाशिखान्नु
गौरीरक्षितबहोधान्नसमाराध्वरबर्हिणः ॥ स्कंदोपन्यस्तनित्यशेषशैवविज्ञानकोविदान् ॥७३॥ तत्र पश्यामि हं या
वदेकांतेस्कंधकोटरे ॥ पंच परिच्छिन्नाकाराः सजायां वायसान् स्थिताः ॥७४॥ चिरं चिरं अथ हंसपोतकादीन् प
क्षिणो यावत्पश्यामि तावदेकत्र स्कंधकोटरे सभार्यां वायसाः अपरिच्छिन्नाकाराः स्थिता इत्यत्र्यः ॥ अप
रिमितवयसं गुरुसन्निधौ चापरानौ विद्यात् ॥ अंतर्मुखत्वादितिवेदितव्यं ॥ हंसादीनां सामगायनेमंत्रोच्चारण
शैवागमविज्ञानादिकं अनलोकादीमहर्षिभिः सामगानादौ सहवासादितिद्रष्टव्यं ॥ दूरस्थमानं ॥ छातवांमध्य
स्थितः श्रीमान् भुसुंडः ज्ञोन्नताकृतिः परिशेषमना मौनी समः सर्वांगसुंदरः ॥७५॥ प्राणस्पंदावधानेन नित्यमंतर्मु
खः सुखी ॥ प्रसन्नगंभीरमनाः पेशलः स्निग्धवाक्सुरवधीः ॥७६॥ अथ तस्याहमपतं दीप्यमानं च्चचक्षुः पुरः ॥ भु
शोऽन वायसस्थानं नीलोत्पलसरःक्षणं ॥७७॥ अहो किं त्वमपि श्राद्धदर्शनान्मामनंतरं खे खेडस्कं च सिद्धोयं प्राप्तं ह
त्यवबुद्धवान् ॥७८॥ पात्रपुंजात्समुत्तस्थौ मेघशावइवाचलात् ॥ हंसमुने स्वागतमिति प्रोवाच मधुराक्षरं ॥७९॥ मामुवाच मे
हातेजाः सोऽहा हर्षान्मधुराक्षराः ॥ साहर्षं चक्रमे तत्स्पष्टं ॥८०॥ संकल्पमात्रजाताभ्यां सकराभ्यां कुसुमांजलिं मध्य
मास्तुत देवादौ मे घोऽहमिवाकरं ॥८१॥ सत्यसंकल्पनया संकल्पमात्रकरोद्धाडुर्ह्नाविस्थतः ॥ हे मधुकर मिव

सौवर्णगुच्छप्रकारमिव शिशुसमानं ॥ ६॥ इदमासनमिदमर्घ्यमानवं कल्प्यते रुच्छदं ॥ ७॥ यातिन्येमहाबुद्धिः स्वय
मेवस्वगाधिपः ॥ ७॥ समंतात्खगवृंदेषु दर्शनोन्मुखदृष्टिषु तस्मिन्कल्पलताकुंजे रूपविष्टोहमासने ॥ ८॥ अर्घ
पाद्यादिसंपाद्य भुशुंडस्तुष्टमानसः ॥ मामुवाच महात्मा तेजाः सौहार्दमधुराक्षरं ॥ ९॥ भुशुंड उवाच ॥ अहो नु भगवता
स्माकं प्रसादोद्य दर्शितः चिराद्दर्शनामृतसेकेन यत्सिक्ताः सद्भाव ये ॥ १०॥ किमर्थमद्यागमनं हे रो नासाकदर्थि
तः ॥ वचनश्रवणोत्का नो आज्ञानोदात्तमर्हसि ॥ ११॥ त्वत्पाददर्शनादेव सर्वज्ञाने मयामुने ॥ चिरजीवितवात्रामि

वः६ वयं वांस्मृतिमागताः ॥ १२॥ श्लोकषट्कम तत्स्पष्टं ॥ ज्ञातेवदागमोप्येवं यत्त्वां पृच्छाम्यहं मुने ॥ भवद्वाक्यामृतास्वा
दवांछेवमपिजृंभते ॥ १३॥ ज्ञाते त्वदागमोपि भवगत्वदागमननिमित्तोपि एवमनेन प्रकारेण बोधयस्मात्कारणात्तु
इच्छामि सर्वं कारणभूता भवद्वाक्यामृतास्वादवांछैव अतिजृंभते ॥ भवद्वाक्यश्रवणवांछैव भवदागमननिमित्तं
ज्ञानन्त्विपृच्छामीत्यर्थः ॥ इत्युक्तवान्सो पक्षी भुशुंडश्चिरजीवितः ॥ त्रिकालमलसंवेदी तत्रोक्तइदं मया ॥ १४॥
विहंगमहाराज समस्तसमतत्त्वयाच्युते इच्छुमभ्यागतोस्यधन्यामेव चिरजीविनां ॥ १५॥ त्वात्तदेतत्संशयं छिंधि भग
वन्मम तत्त्वतः ॥ कस्मिन्कुले त्वं जातोसि ज्ञातज्ञेयं कथं त्वया ॥ १६॥ कियदायुश्च ते साधो दृष्टं स्मरसि किं च वा ॥ केनायं
नाविवासस्तो निर्दिष्टो दीर्घदर्शिना ॥ १७॥ [illegible] ॥ अथ रामभुशुंडोसौ नवहृष्टो नवकंधीः ॥ यत्पृष्टमि
त्युनेस सर्वं शृणु तत्कथयाम्यहं ॥ १८॥ भवादृशामिमामाज्ञां कोविलंघयितुं क्षमः ॥ इत्युक्त्वा विहगाधीशः सर्वं कथितवा
निदं ॥ १९॥

श्री॥

२९३

२१२

उक्तं उवाच ॥ अस्त्यस्मिन् जगति ज्येष्ठः सर्वलोकनिवासिनां देवदेवो हरो नाम देवदेवाभिवंदितः ॥ ९६ ॥ स्रोत
लकमेतस्य हि ॥ खिरः उं खुरां खुरकरां करस्वामुखोदरां ॥ सक्रोशजे भवक्राश्च प्रमथा यस्य लैकैसकाः
खिरसि खुराः शफा निये षां ते वा खुरकराः खुराकाराः करा येषां ते वा करदंताः करस्थादंता येषां ते वा मुखो
राः मुखान्युदरेषु येषां ते वा ॥ रैक्रोशजा उवक्राश्वा नक्राः महत्काः उष्ट्राः क्रमेलकाः ॥ अजाः छागाः ॥ इभा
गजाः ॥ तेषां वक्राणीव वक्राणि येषां ते तादृशा आननानि रूपाः प्रमथा यस्य देवस्य लालकाः क्रीडाहेतवः
यथागणास्तथैवान्याः परिवारास्त्वमितरः ॥ दृश्यंति मातरस्तस्य पुरो भूतगणान्विताः ॥ ९६ ॥ वसंति निर्ऋति कुवे
ष्ण्यो मिलोकांतरेषु वा ॥ अवदेषु रमसानेषु शरीरेषु च देहिनां ॥ ९७ ॥ जया च विजया चैव जयंती चापराजिता
सिंहारक्ता लंबुका सा उत्पला चेति देवताः ॥ ९८ ॥ सर्वासामेव मातॄणां अष्टावेता नायकाः ॥ आसां मनुगता
स्त्वन्यास्तासां मनुगता धेना ॥ ९९ ॥ तासां मध्ये महाहर्षिणां मुनिनायकाः ॥ आसां मनु ॥ तास्त्वन्यास्तासां मनु
ताः परा ॥ १०० ॥ तासां मध्ये महाहर्षिणी मातॄणां मुनिनायका ॥ अलंबुसेति विख्याता मातामानं दाविघते ॥ १०१ ॥
षडेते श्लोकाः स्पष्टार्थाः ॥ ७ ॥ वज्रास्थितुंडं स्वं जाख्य इंद्रनीलाचलोपमः ॥ तस्यास्त्वाहनं काको वैष्णव्या
रूढा यथा ॥ १०२ ॥ वज्रास्थितुंडः वज्रवत्कठिन मस्थितुंडं अस्थिमयं मुखं यस्य सः ॥ चंडास्यः चंडउ ...

सा।१

सस्य ताहृशः काकस्तस्या अलंबुकौयावारुनमस्ति।शिष्टं समातं।२।इत्युक्तैश्वर्यं युक्तास्ता मातरो रौद्रचेष्टिताः
कदाचिन्मिलिता व्योम्नि सर्वाः कृतापिरुह्नताः।३। उत्सवं परं मंत्रं चक्रुः परमार्थप्रकाशकं।जहसुर्नन्नृतुश्चैव प
प्रसुस्वैर्जगुस्तथा।४।इत्थं सर्ववर्तमानंतासां वाहास्तथा श्रमाः।तथैव मत्ताजहसुर्नन्नृतुः पप्रुस्तासवं।५।तत्रैक
ासवोन्मत्ताः काचिन्नेदुरंबरे।६।अथ हंसस्तथा बाल्यः काकश्चालंबुसारथिः।६।संजातरतयस्तत्र सर्वाहं
स्यो मदाकुलाः।रेमिरे सह काकेन चंडकेनाथ मातरस्तदा।७।अथ तासां गर्भधारिण्यो बभूवुरतितोषिताः।देव्यश्च
हतनृत्यास्ताः प्रशांतमदतांडुययुः।८। ततो देव्यो हरश्चैव परिवारसमन्विताः।सुर्वाः संतुष्टमनसः स्वात्म्य
मुपययुर्हिरौ।९।अनंतवल्यो बभूवुस्ता ब्राम्ह्यो हंसस्य मुनीश्वर।वृत्तांतं कथयामासुर्ब्राह्म्यादेव्या यथा स्थितं।१०
प्रस्फुवाचाहं वरस्यः सांप्रतं वसर्वत्यो मेरथकर्मिणि।न समर्था उवैसा स्त्रियैर चरत सांप्रतं।११।इति गर्भालसा
साहंसीरुक्ता देवी दयापरा।निर्विकल्पसमाधाने ब्रासीतस्थौ यथा सुखं।१२।हंसस्योपि पक्षिगर्भस्ताः सुव
सुःयथाक्रमं वीरिं ब्यपसरसिस्फारेतनयानेकविंशतिः।१३।एवं तास्य स्त्रहंसीभ्यो जातावयमिमे मुने।भ्रातर
चंडतनयाश्चायसा एकविंशतिः।१४।मातृभिः सहंसीभिः ब्राह्मी भगवती तथा।ततः चिरमाराधितास्माभिः
समाधिविरतासती।१५।प्रसादपरया काले भगवत्यानतः स्वयं।तथैवानुगृहीताः स्मोयथा मुक्तावयं स्थिताः।

श्री॥
२८४

२१

541

तिष्ठाम इति निश्चित्य पितुः ॥ ...श्चैवयं गताः ॥१७॥ वं दिव्यापि तरं तत्र न
मत्त्वबुस ॥ ... ॥१८॥ प्रसादेन प्राकवृतस्तदावयं ॥१९॥ तातत्रातमत्तेजोयआत्मा देव्याः प्रसादेतः ॥ किंवे
ः स्थानमभिवांछाम उत्तमं ॥२०॥ तेनायं सर्वबाधानां अगम्यः कल्पपादपः ॥ कथितं स्थानमस्माकं ज्ञातिनं
र्शनी ॥२०॥ ततः कृतनमस्कारास्तस्माद्देशाद्विनिर्गताः ॥ इमं कल्पतरुं प्राप्य तिष्ठामो विगतक्लेशाः ॥२१
...मफलितैः पुण्यैः चिरकालोपसंभृतैः ॥ निर्विघ्नमवपश्यामि यकवे तं मुनीश्वर ॥२२॥ स्पष्टयेश्लोक विश्राति
...सायनमयी ज्ञाता परमानंददायिनी ॥ तानंदयति कं नाम साधुसंगतिवृंदिका ॥२३॥ रसायनमयी रामादिदं
षनिवर्तकत्वात् ॥ शीतातापत्रयापाकरणात् परमानंददायिनी ज्ञानोपदेशात् हे वत्साः ॥२४॥ वैते तासाधुर्तो स
गतिरूपा वृंदिका नानंदयति ॥ छान्नातः परतरं किंचिन्मन्ये कुशलमात्मनः ॥ संतोयदनुगाम्यं ते सत्यके सद
लिषणाः ॥२५॥ अधिगत परमात्मनोपि मन्ये सवदेव लोकनशीतऽहत स्याममसफलमि... धज्जन्मसाधोः
कलभयापहरो हि साधुसंगः ॥२५॥ वसिष्ठ उवाच ॥ इत्युक्त्वा ध्यंवपाद्यं च तेयोदत्तवतिस्वयं ॥ भुक्तुं विहगान
स्मिन्निदं रामा... हमुक्ते नारद ॥२६॥ वातरस्ते निहंगशाता हरेस्वामभ्राम्रियः ॥ इह कस्मान्न हरयं तत्वमेवैको हि देव्य
सा ॥२७॥ शुकउवाच ॥ तिष्ठतामिह नः कालो भूयानेतिगतो मुनो ॥ अनुगानां पक्षयः क्षीणाः कल्पानां च मलामतो ॥२८

एतावता च कालेन सर्वं एवम मातृगणाः तत्श्रेष्ठ स्तम्भसिवत्य स्कांशिवपरिणताः पदाः स्था दीर्घायुषो महांतोपि संता
पिबलिनोपि वा। सर्व एव निमीर्यंते कालेनाकलितात्मनो॥३०॥ अहमुवाच कल्पांतेषु महाबुद्धे वदस्वन्य
भुवा भुवा प्रतपत्सु तथा केषु कथं तिष्ठसि विह्वरः॥३१॥ भुशुंडउवाच यदा शाम्यति कल्पांते व्यवहारो जगन्मते
कृते स्तइव सन्मात्रं तदानीं इयं ज्ञान्यहं॥३२॥ न चेतस्य पदार्थाः॥ छा अकाशाद् इव तिष्ठामि विगताखिलकल्पनो॥ स्त
ब्धप्रकृतिसर्वांगो मनो निर्वासनं यथा॥३३॥ स्तब्धप्रकृतिसर्वांगः स्तब्धानि स्थला प्रकृतिः शरीरं सर्वांगानि सर्वावय
वा यस्य स ताहृशः स न्॥ निर्वासनं मनइव वासनाहीनं जीवन्मुक्तचित्तमिव। विगताखिलकल्पनं विगताभि
…कल्पनाय स्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात् सर्वकल्पनारहितं यथा तथा तिष्ठामि दग्धप्रकृतिसर्वांग मिति वा पाठः
…नादग्धा प्रकृतिरविद्या सर्वांगानि कामसंकल्पचिकित्सादीनि यस्येति मनो विशेषणं वेदितव्यं॥ छवि
…तौ॥ आवर्त मपति यदादित्याप्र… तपंति यदादित्याव्योमांगणजानतो हं। वारुणीं धारणां बद्धा तदा तिष्ठा
…॥३४॥ यदा … मये … दादित्या … ज्ञापि सुगापदेवोदिताः प्रतपंति तदा व्योमांगणगतो हं वारुणीं
…र्निश्चयबुद्धिस्तिष्ठामि वर… णोयथा… पो मभ्यासीनो बाधमा

श्री॥
२८५

543

तिष्ठति १

तपसंतापं मां व गच्छति तद्वत् कुंडोपि वरुणभावनया तन्मयत्वमासाद्य तद्वदेव संतापनात् उन्नवती स्पर्श्यः ।छ। यदा
लिताडीद्रावो तिन्नलयवायवः पार्वती धारणां बध्वा खे तिष्ठाम्यचलं तदा ।२५। यदा प्रलयवायवः शोकलिताडीद्रावाति
न्तदा पार्वती धारणां बध्वा खे आकाशे चलं तिष्ठामि ।२६। यदि षष्ठानामेव पर्वतानां संहार्यं वृत्ते तत्रैव प्रलयवायुसंरंभात्
संतप्तसंरंभविषयेष्ट तांडव रिंगाकाशे साधारणवायुसंदो भा भावाय पार्वती धारणामालंब्य सुखं तिष्ठामीत्यर्थः ।छ। ज
गत्संपत्संभवाद्दिभान्यैकार्णवे तायदा वायवी धारणां बध्वा खे स्वेवे चलधीस्तदा ।२६। एकार्णवसमये पि वायुधारणा स्वं
वेत्पर्यंतरानिः स्पष्टमन्यत् ।छ। ब्रह्मांडे तिस्रो लोकत्रये वा कथं ब्रह्मांडपरमासाद्य त्वांते विमलपदे सुषुप्तावस्थया तावत्
तिष्ठाम्यचलरूपया ।२७। यावत्पुनः कमलजः सृष्टिकर्मणि तत्र प्रविश्य ब्रह्मांडे तिष्ठामि विहगालये ।२८। प्रलये सति
ब्रह्मांडस्य पारं परिभोगमासाद्य नवांते ब्रह्मांडावरणे … तानामसृष्टेर्वा आकाशे हंकारमहत्प्रकृतिरूपाणां सम
नोत्तवा नामंते विमलपदे सुषुप्तावस्था यासमाध्यवस्थया तावत्तिष्ठामि ।छ। यावत्कमलजः पुनः सृष्टिकर्मणि
प्रतितदा पुनः सृष्टो ब्रह्मांडं प्रविश्य विहगालये तिष्ठामि ।छ। वसिष्ठ उवाच । कल्पांतेषु तिरश्चां हि दुर्लंघ्यापारम
शरीरमये दृष्टेन वै भाव्यं भाव्यमन्येष्वतादृशोः ।२९। यतिनियमकं साकापारमेश्वरीशक्तिः … ।छ।
नराक्यते चालयितुमवश्यं भवितव्यता । यद्यथा तत्तथैव तद्धि त्वगावस्यैव निश्चयः ।३०। चालयितुं विलंघयि
।२४। यथा तिष्ठसि पक्षींद्र धारणाभिः स्वं … कल्पांतेष्वत्र तथा तस्मादन्ये तिष्ठंति योगिनः ।२।

ना २

तुंभवितव्यता दैवगतिः नियतिः ईश्वरवादे भवितव्येति निरीश्वरवादे दृष्टस्वभावस्येत्यद्वैतं निश्चयइतिस्वभा
वादइतिमतभेदेनोक्तमित्यनुसंधेयं ॥ ७ ॥ ज्ञाने विज्ञाने वा धीरा योगयोग्यमनोगतिः ॥ किं किं स्मरसि कल्पा
चित्रमस्मिन्नुगात्रया ॥ ८ ॥ तत्र ज्ञानं मोक्षहेतुस्तत्वज्ञानं विज्ञानं लौकिकं निखिलकलाशास्त्रादि विज्ञाव
नं चित्रमाश्चर्यं ॥ ७ ॥ भुशुंड उवाच ॥ आसीत्तत्र शिलाहेमजा वृत्तपादपी रुक्मी ॥ अशेषत्वनदरौघां स्मरामी म
धरामधः ॥ ४३ ॥ आभोः तीते कल्पांतरागो वस्पष्टं ॥ ७ ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि चानुसमाभारभरा
र्णां संस्मरामि धराधमः ॥ ४४ ॥ शोषणदहनानंतर विलं वितायाम तिस्रष्टावेकादेश सहस्राणि वर्षाणि भूभ
भारपृष्ठे वर्णे वधरा स्थितेत्यर्थः ॥ ७ ॥ चतुर्युगांतमिति श्लोकद्वयं वाक्यं ॥ चतुर्युगांतमपरां नीरंध्रां वनपादपे
चतुर्युगामपरां नीरंध्रे स्वलेहितां ॥ ४५ ॥ अनगेस्याभिमामेक विंध्यपर्वततां गतां ॥ चतुर्युगांतमपरां संस्मरामि
गकुटी ॥ ४६ ॥ अपरां कल्पांतरगतां शृंगकुटीं जगदाधारस्तंभधरां चतुर्युगांमितं एकस्मिंश्चतुर्युगे वनपादपे
नीरंध्रां संस्मरामि ॥ अन्यस्मिंश्चतुर्युगे नीरंध्रे स्वलेहितां संस्मरामि ॥ अन्यस्मिंश्चतुर्युगे अगस्त्येन महविंध
स्त्यां अतएव नियामकाभावादेक विंध्यपर्वतां गतां विंध्य नैवेके न व्याप्तां स्मरामि ॥ ७ ॥ सुरापत्राः
येतानतिविहंसुरसद्दकां स्वेरहतिसती कं चकं क्विसर्गं स्मराम्यहं ॥ ७ ॥ सुरापाज्ञात्मपायस्मिन्निविहि

२८

बालैरपिविहितासाक्षात्स्मर्यंतेतास्तुकोग्रहः

सा०ई२

वर्जितंसुरायानाः स्रजायस्मिन्स्वैरहस्तयःस्वेच्छाचारिण्यःसस्तःकुलांगणीयस्मिंस्तादृशंकंकस्मिंसर्गेऽहंस्म
रामि ॥६॥ जन्मेतिश्लोकत्रयंवाक्यंजन्मेंद्रभास्करहीरादीनामिंद्रोपेंद्रव्यवस्थितिंहिरण्याक्षापहरणंवराहोद्ध
रणादितेः ॥७॥ कल्पनंपार्थिवानांचवेदानयनमेवच । मंदरोन्मूलनं [illegible] बुद्धस्मृतार्थंचमंथनं ॥८॥ प्रजापत्र
गरुडंसारंगाणांसमुद्भवः इत्यादिकायाःस्मृतयःस्वल्पातीतजगत्क्रमाः ॥९॥ इंद्रभास्करादीनांजन्मतस्मि
इंद्रोपेंद्रव्यवस्थितिंइंद्रस्यचोपेंद्रस्यचमर्यादांस्थितिंहिरण्याक्षेणापहरणंवाराहेणोद्धरणंपार्थिवानां
मन्वंतराधिपतीनांकल्पनंवेदानांसामकेतुनात्रिणापहृतानांमत्स्यावतारेणानयनंमंदरस्यमंथा
परिकल्पनायस्तुराज्ञोरेरुन्मूलनं अमृतार्थमब्धेर्मंथनंचऋतीयास्मृतिरस्ति इत्यादिका एवमादयःस्वल्पा
तीतजगत्क्रमायास्तुताःस्मृतयःसन्त्यार्थाः बालैरपिस्मर्यंते अतःकारणात्तासुस्मृतिकोग्रहःकोवाआ
दरःमांप्रत्येतादृशोवृत्तांतोनप्रष्टव्यइतिभावः ॥६॥ ननुइतिश्लोकद्वयंवाक्यंननुजगतिजातेभगवन्युष्म
दादिभ्यःभरद्वाजपुलस्त्यवसिष्ठनारदेदेदमरीचिभ्यः ॥१॥ सनत्कुमारताविद्विश्वक्रेदेवचंद्रवर्नादिभ्यःगौरीसरस्वती
लक्ष्मीगायत्र्याद्यास्तुस्त्रीभ्यः ॥१२॥ युष्मदादिभरद्वाजादिभ्यःसनत्कुमारादिभ्यःवयस्मरणंतथाअद्यतनसर्ग
भवयस्मरणंतत्रस्मरणेकागणनाकोवाआदरः ॥११॥ रम्यंत आद्यतनसर्गभ्यःस्मरणेगणनवका ॥१२

546

भ:७

मुनेते अस्तुत्तस्य जन्माष्टकमिदं किलासंस्मरास्यष्टमं सर्गं तस्मिं स्त्वं मम संगतः॥५३॥ अस्तुतस्य मां अस्तणा
मानसस्तुत्रस्य तेइदीं जन्म किल अष्टमं विशिष्टमे जन्मनि अस्तुत्व जाय ते इत्यर्थः॥ तस्मिन्नष्टमे सर्गे जन्म
नि तमेव संगतं इदानीं वर्तमानमपि सर्वमेव स्मरामि॥७॥ जन्मोत्तरे शुक्लता जायते इत्यत्राह कदाचिदिति
कदाचिज्जायसे व्योमतः कदाचिज्जायसे जलात्॥ कदाचिज्जायसे शैलात् कदाचिज्जायसे नलात्॥५४॥ क
दाचित् किं समं स्विन्मन्वंतरे स्पष्टमहं स्मर॥७॥ अंतर्हाने गता धावीवारे पंचकमुहूर्ता मुने पंचसु सर्गेषु क्रमपि
व पयोनिधेः॥५५॥ अंतर्हाने एकार्णवजले तिरोधानं क्रमेणैव नतु युगपत् हिना शीर्षसमानां॥७॥ स्मरामि
दशं वेदं अमृता जो विमंथरी वारत्रये हिरण्याक्षो नीतवान् वसुधां धीमन्॥५६॥ रेणुका जन्मतः यतः प्रष्ट
वारमिमं हरिः॥ गते कलियुगानां वहरे वृहद्दशा गतं॥७॥ इदं यमेतस्य पृष्टं॥७॥ त्रिंशद्विद्युर विक्रो मारूढो दक्ष
धरसंक्रयौ दशाराक्षविघातं च देशमौलेः स्मराम्यहं॥५८॥ केन विद् विनयेन तु शुभावेदमौलेः संस्क
शादशानां राक्षसाणां विघातार्थं सर्वमनुजस्ता निदानं स्मरामि॥७॥ बाणार्थमेषोसं ग्रामान्प्रधरस्य मत्रय
रास्यष्टं॥७॥ युगं प्रति धियां युसा न्यूनाधिकतया मुनाक्रियांगपाठवैचित्र्यमुक्तावृद्धिं स्मराम्यहं॥५९॥ युगं
ति युगापेक्षया॥ युसाधियां युक्तप्यमुहानां न्यूनतयाऽधिकतयावक्रियां म[illegible] वैचित्र्यं [illegible] वैचि[illegible]मु

गपाठ८ युक्तानू८

श्री॥ २७

स्मृतिक्रियावेदोक्तकर्मानुष्ठानं वेदांगानि व्याकरणादीनि पाठोऽध्ययनप्रकारः क्रियावैचित्र्येण पाठवैचित्र्येण
युक्तान्वेदान्स्मरामि। द्वापरे कलौ च धर्मह्रासात् पुरुषबुद्धीनां ह्रासे तत्तदनुसारेण वेदानां क्रियापाठह्रासो
भवति। त्रेतायां कृते च धर्मे ह्रासात् पुरुषबुद्धिप्रवृद्धौ सत्यां क्रियादिवृद्धिरिति वैचित्र्यमित्यर्थः॥१७॥ एकाधि
निसमग्राणि बहुपाठानि यानि पुराणानि प्रवर्तन्ते निवृत्तानि युगान्ते॥१८॥ निवृत्तानि संप्रदायाभावात् युगान्ते
एतानि युगान्तरे तिभावि युगापेक्षया पुरुषबुद्धिवैचित्र्यादेकार्थानि समानार्थान्यपि बहुपाठानि पुराणानि पुनर
पि प्रवर्तन्ते॥१९॥ इतिहासं महाश्चर्यं मया रामायणाभिधं ग्रन्थलक्षप्रमाणं वै ज्ञानशास्त्रं समग्राम्य हाद्य॥ महाश्च
र्यं महदाश्चर्याणि यस्मिन् तादृशं ज्ञानशास्त्रं मोक्षोपायनिरूपणपरं। अत एव हेतोः अन्यस्य रावणवधार्थप्र
सिद्धरामायणाद्भिन्नं रामायणाभिधं ग्रन्थलक्षप्रमाणमितिहासं स्मरामि। अन्यद्वितीयं ज्ञानशास्त्रापेक्षया न प्र
कृतिनिर्देशः॥२०॥ वाल्मीकिना महात्मा जीवनते नैवान्येन वा कृतं एतच्च द्वादशं वारं क्रियते विस्मृतिं गतो।२१। तेनैव यः प्र
सिद्धस्य रामायणस्य प्रणेता तेनैव अन्येन तस्मादन्येन वाल्मीकिना जीवनकृतमेतच्च ज्ञानशास्त्ररूपं रामायणं
युगान्ते विस्मृतिं गतमिति निष्कृत्वा द्वादशं वारमधुना क्रियते। यः सर्वरावणवधप्रोथितानां ज्ञानशास्त्ररूपाणां वरसा
प्तानां प्रणेता स एव वाल्मीकिः स्वप्रदाय प्रहृत्य परमेश्वराज्ञया पुनः पुनराविर्भवति। अन्यो वा कश्चिज्जीवः तपसा

हि स्मा वाल्मीकि भावमापद्य रामायणसंप्रदायं कृतयतीत्यर्थः ॥६॥ द्वितीयमेतस्य समं भारतं नाम नामतः स्मरा
मि प्राक्तनं व्यासकृतं जगति विस्मृतौ ॥६३॥ एतस्य रामायणस्य समं लक्षप्रमाणं भारतं नाम प्राक्तनं पूर्वकल्पातीतं
व्यासकृतं द्वितीयमितिहाससंज्ञं स्मि । विस्मृतिं गतमिति पिस्मरामि गतान्यपि भारतानि स्मरामीत्यर्थः ॥६॥ ॥
व्यासाभिधेन ऋषिणेव नैवान्येन वा कृतं । एतच्चु सप्तमे वारं क्रियते विस्मृतिं गतं ॥६४॥ व्यासे ति पूर्ववद्व्याख्येयं ॥ आर
रूसकृतये विष्णोर्महामवतरिष्यतः । अधुनैकादशांशेन रामनाम्नो भविष्यति ॥६५॥ रामावतारात्प्रागेव रा
मायणप्रवृत्तेरवतरिष्यतो भविष्यतीति च भावितया निर्देशः । शेषं स्पष्टं ॥६॥ वसुदेवगृहे विष्णोर्भुवि भारति
कृतये । अधुनाष्टांशेन जन्म भविष्यति मुनीश्वर ॥६६॥ स्पष्टं ॥६॥ जगन्मयी भ्रांतिरियं न कदाचन विद्यते । वि
द्यते तु कदाचिच्च जलबुद्बुदवत्स्थिता ॥६७॥ जगद्रूपो भ्रांतिरियं कदाचित्कल्पांते नैव विद्यते कदाचित्तु स्थिति
काले विद्यते अतो जलबुद्बुदवत्स्थिता ॥६॥ दृश्य भ्रांतिरनिश्चयमेतस्थासं विदामनः । जायते लीयते चाऽश्व
त्ताविव विरिवांधिः ॥६८॥ इयमनिशान्नियता अतिविचित्रताः । अनिशमिति पाठे नाशरहिता अनरपि अ
ज्ञाता । दृश्य भ्रांतिरात्मनोंतःस्था संविदेव अतावीचिरिव सी बलाल्लाजायते लीयते वै नेशात्कृत्वरा

श्री ॥
२९८

२९

र्वकंकुन्तायं च क्ष्मधरः। दिगुत्तरा तदन्यत्र पूर्वं एवमहीधरः सह्यः। पूर्वमतीते कल्पान्ते इहास्मिन्देशे उत्तराक
शनाभूत्। २। अयं मेरुस्तत्र नाभूत् अन्यत्रोत्तरादिग्भूत् अयं महीधरस्त्वन्यत्राभूत्। ३। ७। अर्कादिग्रहसंचारा
मेवादिस्थानकादिशां संस्थानमन्यथा तस्मिंस्थिते यांति दिशोन्यथा। ७०। अर्कादिग्रहसंचारारस्त्वां
दिग्रहसंचारार। मेवादिस्थानकानुमेरुप्रभृतिमर्यादापर्वतसंस्थानाद्य दिशां संस्थानं संनिवेशः तस्मिन्मेवादि
संस्थानेऽन्यथा स्थिते सति दिशोप्यन्यथा प्रकारांतरं यांति। दिशामादित्यादिग्रहसंचारमेवादिसन्निवेशोपा
पेक्ष्य कल्पितत्वात् तदन्यथाभावे दिशामप्यन्यथात्वं भवतीति भावः। ७। कलौ कृतयुगाचारानुकृते कलियु
गस्थितिं त्रेतायां द्वापरेवैव विपर्यासं स्मराम्यहं। ७१। वसिष्ठ उवाच। अथासौ वायसश्रेष्ठो जिज्ञासार्थमिदं मया। त्वय
पृष्टो महाबाहो कस्मृहलतनाशके। ७२। वरतो जगतः काले व्यक्तीरावतामपि। कथं विहगराजेंद्र देहं मृत्यु
र्नबाधते। ७३। द्वयमेतत्स्पष्टं। ७। भुशुंड उवाच। जानन्नपि हि सर्वज्ञो ब्रह्मन् जिज्ञासयैव मां। पृच्छसि प्रभो वानि
त्यं भृत्यं वा वाचयंतीति हि। ७४। स्पष्टं। ७। तथापि यत्पृच्छसि मां तत्ते प्रकटयाम्यहं। आज्ञावदैरणाम बाहुमुख्य
मासाधनं सतां। ७५। तथापि ज्ञानिनः प्रियं यस्मात् मोपृच्छसि तत्तस्मात्ते प्रकथयामि। सतां विदुषां भाज्ञा वरव
मेव आज्ञापितार्थानुष्ठानमेवाराधनमाहुः। ७। दोषमुक्तो फलश्रोता वासनानंतुसंततिः। हृदिनग्रथिताय

स्य मृत्युस्तन्न जिघांसति ॥७॥ आदोषैरा रागद्वेषादिभिः एवमुक्ताफलैः ओतावासनारूपा तंतुसंततिः यस्य हृदि न याति

नातं मृत्युर्न जिघांसति हंतुं नेच्छति ॥८॥ विश्वासवत्ककेकचा सर्वदेहलता घुणाः आधयो यं न भिंदंति मृत्युस्तं न जि

घांसति ॥७॥ विश्वासवृक्षकेकचा विश्वासानां पुत्रमित्रादिविषयाणां विश्रंभणामेव वृक्षाणां केकचा विदारणास्ता

नानिकरपात्राणि सर्वदेहानामेव लतानां घुणाः विलेखनपटवः कृमयः यत्कृते विलेखने घुणाक्षरमिति प्रसि

आधयो मानसदुःखानि ॥ शारीरतरुसर्पौघा चिंतापि तच्छिरस्फटाः आशायं न दंदशंत मृत्युस्तन्न जिघांसति

शारीरिणामेव तरूणां सर्पौघाः सर्पसमूहस्तत्पदेन वः आशाः चिंताविरोधाः चिंतापि तच्छिरः फटाः चिंताभिरपि

नाशिरस्फटायोसौ ताः आशारूपाणां सर्पाणां चिंता एव शिरोभागस्थिताः फणा इत्यर्थः ॥ रागद्वेषविषादूर्मिः

खमनो बिलमंदिरः ॥ लोभव्यालो न चुंबति यं मृत्युस्तं न जिघांसति ॥७॥ लोभव्यालः लोभरूपः सर्पः ॥ यस्य

पीताशेषविवेकांबुः शरीरांभो न धिवाडवः न निर्दहति यं कोपो मृत्युस्तं न जिघांसति ॥८॥ स्पष्टं ॥ यत्रैतत्सा

कविंतरां शिमुग्यमेवाकुलं यंपश्यति नानंगो मृत्युस्तं न जिघांसति ॥ कविनं दार्वादिमयं बाह्यदंतिसानां यं वति

लभ्यस्तलनिः पीडनार्थं यंत्रं कर्तं ग्रन्नंवाङीषयां ॥ एकस्मिन्निर्मले येन पदे परमपावने सौसृता चित्तवि

श्रांतिर्मृत्युस्तं न जिघांसति ॥ संस्थिता संश्रांता मृत्युस्तं न जिघांतिष्ठत्कंवान बाधन इतिष्टय यस्याशयदोषानसंति

तं नवाप्नुत इत्यर्थः ॥छ॥ तत्राशयदोषनिवृत्तिः कथमित्याकांक्षायामिदानीं तन्निवृत्त्युपायमाह ॥ ९ तत्र ॥ तेष्वेतेष्वन्म
दोषाः संसारव्याधिहेतवो मनागपि न लुंपंति चित्रमेकसमाहितो ॥ ८३ ॥ संसारव्याधि ॥ तत्र ॥ तेषु सर्वोऽपि कोमलदोषाः
एकसमाहितं एकस्मिन् संसारव्याधिसमाधिसुके चित्रं मनागपि न लुंपंति ॥ आधिव्याधिसमुत्थानि चलितानि मदोष
मेः न विलुंपंति दुःखानि चित्रमेकसमाहितो ॥ ८४ ॥ महाभ्रमेः पुत्रकलत्रादिविषयव्यासादच्चलितानि अवहित्वा
स्पष्टमन्यत्र ॥छ॥ अधीकृतहृदाकाराः कामक्रोधविकारजाः चिंतान परिहिंसंति चित्रमेकसमाहितो ॥ ८५ ॥ स्पष्ट
यऽरर्थ दुरारंभाः दुर्गुणा दुरुदाहृताः ॥ ८ प्रमास्ते न कंतंति चित्रमेकसमाहितो ॥ ८६ ॥ अर्थाः सांसारिककार्यसिद्धि
तवः संपदः ॥ आरंभास्तदर्थमुद्यमाः गुणाः सत्तदनुकूलाः शौर्यादयः ॥ उदाहृताः त्यागभोगादिपरिश्रमः पामरजनै
उदीरितकीर्तयः ॥ क्रमाः परिवृत्तिरंजनक्रमाः नीतिशास्त्रोक्तास्तेषां हृः खेदं दुःखभ्रयिष्यते पर्यंतविरसत्वादिति
त्वादिना सर्वमेव वैराग्यप्रकरणे निरूपितं तेऽरर्थादयः ९ एकसमाहितं चित्रं न हिंसंति ॥छ॥ किंतु हि विहिंसत्येवेतिम
हितोऽयऽदके हि तत्सत्यमनुपाक्षिणतो भ्रमो ऽरीहिति दिशान्मुक्तं तत्परं कारयेन्मनः ॥ ८७ ॥ यद्वस्तु दके हि तं ऽत्र क
लिरंगमाह ॥ गतभ्रमं निवृत्ताविद्यावृत्तस्यानुपाक्षपाधिरहितं प्रत एव ऽरीहिति दशायाः संसारदशायां च
काप्ततयसर्वमेवाध्यविष्ठितामनः कर्मतत्परं ताहृरूपं प्रदेतं निर्विकारयेत् ॥ यथा सततिनमनोदोषाः प्रसतिचद

यकालुष्येण न मुक्तभयमिति पूर्वोक्तनिर्वाहः। आयं दृष्टमसुहृत्त विरवैधुर्यदायिना। अनेकत्वपिशाचेन तत्परं
कारयेन्मनः॥८८॥ चिरवैधुर्यदायिना चिरकालं विरोधहेतुना असुहृता अप्रामाणिकेन अनेकत्वपिशाचेन भेदभ्र
मेण यद्दृष्टं असुहृत्तमस्पृष्टं एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतः मनस्तादृग्ब्रह्म परं कारयेत्। भेदस्य विरोधहेतुत्वं विर
द्धयितृत्वं च श्रुत्या भेदभावनायां इति पद्यते। इयदाद्येव एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवतीति॥
आत्मचिंतासमस्तानां दुःखानामंतकारिणी। सुखदा दिशु सुप्राप्या दुःप्रापा चास्मदादिभिः॥८९॥ अस्मदादिभिः
तिमंदबुद्ध्युपलक्षणं मंदानां दुःप्रापत्वमेवाह समस्तेति। समस्तक्लेशनाशकत्वं परोक्षोऽपि सुप्राप्य इति। पदमास
दयंत्यनेकार्थसामान्यबुद्धयः॥९०॥ सामान्यबुद्धयो मंदबुद्धयः। आत्मचिंताया दुःप्रापत्वादेव तत्समानां प्राणचिंता
मयाश्रितेत्याह। मेति श्लोकद्वयेन। आत्मचिंतासमानानां विविधानां मुनीश्वर। आत्मचिंतावयस्यानां मध्यादेकतम
मया॥९१॥ सर्वदुःखक्षयकरी सर्वसौभाग्यवर्द्धनी। कारणजीवितस्येह प्राणचिंता समाश्रिता॥९२॥ आत्मचिंतासमु
मानत्वादेव विधानानामुपासनांतराणां तद्वयस्यात्वं। [illegible] समाने॥ वसिष्ठ उवाच। इत्युक्तवंतं तं चिहंगं भुसुं
डमनरस्पृहं जानन्नपीदमव्यग्रः पृष्टवान्निह्नमादरात्। [illegible] सर्वसंशयविच्छेदिनात्यंतचिरजीविनं। यथार्थं ब्रूहि मे सा
धो प्राणचिंता किमुच्यते॥९४॥ इयमेतस्य पृष्टी॥ पृष्टवितिसाहश्लोकद्वयेनेत्युक्तं। भुसुंड उवाच। शृणु प्राणसमाश्र
ने वक्ष्यमाणमिदं मया। पप्रच्छ यदं भगवन् सर्ववेदेन [illegible] मनोरमं॥९५॥ तत्रोर्ध्वाधो हि संकेतो प्रस्तावनिलो मुने।

श्रीरामचन्द्र

श्री॥
२९०

हृत्सु उरसि स्थितस्यैव ~~[struck]~~ विलनू गच्छतिवासनाः सहस्रविनिहतांगा बिसतंतुलवादपि ॥२०॥ दुर्लक्ष्या विद्यमानापि नाति सूक्ष्मतरात्मयोः ॥
न१

प्राणापानाविति रव्याता प्रकृष्टौ तौ वरानिलौ । ह्यातयोरनुसरन्त्यियं सुनेग तिम ह्रं स्थितः । प्राणसमाधानं
प्राणगस्यनुसंधानमित्यर्थः इतरत्समानं ॥ शीतोष्णेति श्लोकत्रयं वाक्यं शीतोष्णवपुषोर्नित्यं त्तित्यमं
बरपांथयोः कलेवरमहायलवाहयोः श्रमहानयोः ॥१९॥ हृदाकाशार्कशशिनोरग्नीषोमस्वरूपयोः त
योर्ममानुसरतः प्राणापानाभिधानयोः ॥२०॥ गतिं शरीरमरुतो शरीरमरुहयोः जा...
सदेवसमरूपयोः ॥२१॥ शीतोष्णवपुषोः शीतवपुरपानः उष्णवपुः प्राणः हृदाकाशार्कशशिनोः प्राणार्कः
अपानः शशी ॥ सहस्रेति सहस्र विनिहंतांगाः शासहस्रं विनिहंतान्यंगानि यस्य तस्मात् शासहस्रधा छि
न्नादित्यर्थः । बिसतंतुलवादपि तयोः प्राणापानयोर्गतिः सूक्ष्मतरा दुर्लक्ष्या चास्येत्यर्थः ॥ प्राणोयमग्नि
शिखस्तनुस्पंदशक्तिः सदागतिः सबाह्याभ्यंतरे देहे प्राणोयमूर्ध्वगः स्थितः ॥२२॥ अयं प्राणः अग्निशिखः स्पंदश
क्तिः स्पंदरूपा वह्निनाभिका शक्तिर्यस्य सदागतिर्यस्य तादृशस्तिष्ठति । अयं च प्राण ऊर्ध्वगः सन् सबाह्याभ्यंत
रे द्वादशांगुलपर्यंतं बहिर्निःसरणात् बाह्यसहिते देहे यदभ्यंतरं तत्र ऊर्ध्वगः स्थितः ॥ पूर्वोक्तरीत्या द्विरुक्तौ
प्राणशब्दस्य पौनरुक्त्यं ॥ अपानोप्यग्निशिखस्तनुस्पंदशक्तिः सदागतिः सबाह्याभ्यंतरे देहे ह्यपानो यमध
ः स्थितः ॥२३॥ अयमपानस्तु अवारुअधोगमनस्वभावः स्थित इत्ययमेव विशेषः । अन्यत्तु प्राणवदेवेत्यर्थः ॥

जाग्रतः स्वपतश्चैव प्राणायामोयमुत्तमः प्रवर्त्तते योऽभिज्ञस्य तं तावत्कुर्यात्सदृढं ॥२०॥ प्रायोयमुत्तमः प्राणायामोऽभि-
ज्ञस्य प्राणापानगतिज्ञस्य जाग्रतः स्वपतश्चैव प्रवर्त्तते तं प्राणायामं तावत्कुर्यात्सदृढं ॥ ॥ बाह्योन्मुखत्वं प्राणानां यद्द्वाद-
शकोटराद्बहिः स्वरसेनास्तयत्नानां मतं रेचकं विदुः ॥५॥ स्पष्टं ॥ द्वादशांगुलपर्यंतं बाह्यमाक्रमतां ततः प्राणानां मं-
संस्पर्शयोः संपूरकं उच्यते ॥६॥ द्वादशांगुलपर्यंतं बाह्यप्रदेशमाक्रमतां प्राणानां प्राणवृत्तीनां मतो विस्मृतो योगसं-
गः प्राणावयवानां परस्परसंश्लेषः संपूरको बाह्यस्तु प्रउच्यते शरीरापेक्षया बाह्यस्य द्वादशांगुलात्परिमितस्य प्र-
देशस्य पूरणात्स्वतइति पाठे स्वतएव बाह्यमाक्रमतामित्यन्वयः ॥ ॥ बाह्यात्परापतत्यंतरपानयत्नवर्जितः योगि-
पूरसंस्पर्शो विदुस्तमपि पूरकं ॥७॥ अपानवायो बाह्यद्वादशांतः परापतति विशति शरीराभ्यंतरं प्रविशति यत्नव-
र्जितः अयत्नसिद्धः ... शरीरपूरणायः स्पर्शस्तमपि पूरकं विदुः ॥ अंतः पूरकं विदुरित्यर्थः शरीरांतः पूर-
णात् ॥ ॥ अपानेस्तंगते प्राणो यावन्नाभ्युदितो हृदि तावत्सा कुंभकावस्था योगिभिर्यानुभूयते ॥८॥ अपानवायो-
रस्तंगते सति हृदि प्राणो यावन्नाभ्युदितस्तावत्सा वायोर्निश्चलागतिः कुंभकावस्थोच्यते या योगिभिरनुभूयते
अयमवस्थाविशेषो ऽतः कुंभकइत्युच्यते शरीरस्यांतरवायोः कुंभितत्वात् ॥ ॥ रेचकः पूरकश्चैव कुंभकश्चै-
त्रिधास्थितः ... तदवस्थानिःस्पंदे घटवद्यास्थितिर्बहिः ॥ ॥ द्वादशांगुलपर्यंतं नासाग्रसमसंमुखं ... नित्य-
मपानस्य तं विदुः कुंभकं बुधाः ॥९॥ इयमेतत्स्पष्टं ॥ बाह्योन्मुखस्य वायोर्यन्नासिकाग्रावधिर्गतिः न वाह्यस्य

श्री॥
२८१

समावस्तंभरणे १

कंत्राद्यं विदुर्योगविदो जनाः॥११॥ बाह्योन्मुखस्य प्राणवायोर्यन्नासिकाग्रावधिर्गतिरस्ति तं गतिविशेषमाद्यं बाह्यपू
रकं विदुः। अपरस्यापि बाह्यपूरकस्यैव समाणबाह्याद्यव्यपदेशः। नासिकाग्रलक्ष्यबाह्यदेशस्य पूरणात् बाह्य
पूरकत्वं॥ नासाग्रादपि निर्गत्य द्वादशांतावधिर्गतिः या वायोस्तां विदुर्धीराः अपरं बाह्यपूरकं॥१३॥ नासाग्रादपि
निर्गत्य वायोर्यावद्द्वादशांतावधिर्गतिरस्ति तं गतिविशेषं अपरं बाह्यपूरकं विदुः॥१३॥ बहिरस्तंगते प्राणे यावन्ना
न्तर्गमः तावत्पूर्णसमावस्थं बहिष्ठं कुंभकं विदुः॥१४॥ प्राणे बहिरस्तंगते सति यावदपानो वायुरंतराकर्षणा
ल्लानोद्गतस्तावत्पूर्णकुंभत्वस्य मध्ये विशेषं बहिष्ठं कुंभकं विदुः। शरीराद्वायोः कुंभितत्वात्॥१४॥ अंतर्मुखं वा
यदपानोदयरूपकं तं बाह्यरूपकं विद्याद्वियमानं विमुक्तिदं॥१५॥ वायोरपानोदयरूपकं यदंतर्मुखं तं बाह्य
विद्यात्। बहिः कुंभितस्य वायोः अंतर्मुखतया रेचनात्॥१५॥ द्वादशांतात्समुच्छ्रायरूपपीवरता परा। अपानस्य बहि
स्तं अपरं रेचकं विदुः॥१५॥ बाह्यं तावत्तत्रैव कुंभकादीननारतं प्राणापानस्वभावांस्तान् बुध्वा भूयो न जायते॥१६॥
इयमेतत्स्पष्टं॥ अष्टावेते महाबुद्धे रात्रिंदिवमनुस्मृताः स्वभावादेव देहानां कथिता मुक्तिदा मया॥१७॥ बाह्य
रकाद्यास्त्रयः आंतराश्चत्रयः अतिरिक्तौ बाह्यपूरकावित्यष्टविधत्वं तत्राद्यश्लोकेन स्थूलो प्राणापानगति
मार्गस्य पदद्वयमुक्तं। अनंतरश्लोकषट्केन सूक्ष्मगतिमार्गस्य षड्विधा निरूपिता इति विवेकः॥१७॥ अव्यग्र
स्थिर्व्यापारबाह्यपरिजनस्य मनः स्थिनः कतिपयैरेव पदैर्मात्रातिकैवल्यं॥ स्पष्टं॥ अथ तदभ्यासतः कुंभो बहिः

क्ष्यह्नि त्रिधा नव ध्यानिरतिं वेन तः अव हृतौ ग्रसनयोर्यथा ॥ १ ॥ श्वहृतौ सुतनक चर्मनिर्मितायां भस्त्रिकायां शेषं स्पष्टं ॥ ७ ॥
प्राणस्याभ्युदयो ब्रह्मन्नूर्ध्वमपवाह हृदि स्थिता श्वहृदाद्वादशांगुलपर्यंते प्राणोस्तमयात्यथैव हि ॥ २ ॥ हृदि स्थितस्य मध्यस्य
प्राणस्याभ्युदयः उक्तमनेन यः प्राणो बहिर्द्वादशांगुलपर्यंतमस्तं याति ॥ ७ ॥ अपानस्योदयो बाह्याद्वादशां
तान्महामुने । अस्तंगतिरथो भोज मध्ये हृदय संस्थिते ॥ ३ ॥ यत्र प्राणस्य लयः तस्माद्वादशांतादपानस्योदयः
यत्र प्राणस्योदयस्तत्र हृत्स्वमध्ये अपानस्य लय इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अपानश्चंद्रमा देहमाप्याययति बाह्यतः ॥ प्राणः सूर्यो
ऽग्निरथवा पचत्यंतरिदं वपुः ॥ ४ ॥ अपानश्चंद्ररूपत्वाद्देहबाह्यद्वादशांतरूपात् बाह्यदेशादागत्य आप्याययति ॥ सू
प्राणः सूर्याग्निरूपत्वात् इदं वपुः पचति पाकयुक्तं करोति ॥ ७ ॥ इत्थं प्राणापानगतेः प्राणायामरूपेणानुसं
धानप्रकारमभिधाय इदानीं प्राणगत्यनुसंधानमुखेन आत्मानुसंधानप्रकारमाह प्राणेति ॥ अपानशशिनां तं
स्त्वाक्रम्य प्राणविवस्वता ॥ यत्र ग्रस्ता तदा तदा साधक न भूयो जन्मभाङ्नरः ॥ ५ ॥ अपानशशिनोऽपानरूपस्य चंद्रस्य
तस्य शारीरीनिर्गताकला एकदेशः प्राणविवस्वता प्राणाख्येन सूर्येण यच यस्मिन्नासमवे ग्रस्ता ॥ आत्मनः अयं
तस्या हृता तत्पदं तदात्मतत्त्वमासाद्यानुसंधाय भूयः पुनर्न जन्यते ॥ ७ ॥ प्राणार्कस्य तथोत्सृष्टाय नापानसितांशुना
ग्रस्तात्तत्पदमासाद्य नेह योजन्मभाङ्नरः ॥ ६ ॥ प्राणेति पूर्ववद्व्याख्येयं ॥ प्राणापानयोः परस्परग्रासावस्थायां
सेव शाक्तवत्तित देवात्मतत्त्वमनुसंधाय ग्रस्यत इत्यर्थः ॥ प्राणार्कस्यात्तस्याकलेति संबंधः शेषं स्पष्टं ॥ ७ ॥

२ ।३।।
२ ३२
२१

प्राणो गतागतीकुर्वन्संधत्ते स्वयं वहतां स्वयं। प्राणभक्षोन्मुखे वाने प्राणे वापानभक्षके उभयोरेतरालस्थो
भूयो जायते नरः॥२५॥ इत्थमनेन प्राणभक्षोन्मुखे सति प्राणे वापानभक्षके सति यस्मिन्नेव समुद्भवयोः प्राणापानयोरेतदं-
स्थे मध्यस्थे साक्षितया वर्तते तत्पदं तदात्मतत्त्वमासाद्य नरो भूयो न जायत इत्यनुष्टुभा संबंधः॥७॥ प्राणद्वयसमीपस्थं
अपानोदयकोटिगं। अपानप्राणयोर्मध्ये चिदात्मानमुपास्महे॥२६॥ यः खलु चिद्रूप आत्मा प्राणद्वयसमीपस्थः प्रा-
णस्य द्वादशांतरद्वये सति स्वयं समीपे तिष्ठति साक्षितया सन्निधत्ते न तु स्वयं दीयते अपानोदये च कोटिं केगः सा-
पगः साक्षी न तु स्वयमुदेति इत्थमपानप्राणयोर्मध्ये साक्षिणं चिदात्मानमुपास्महे॥ अनुसंदध्महे॥७॥ एतदेव विवृ-
णोत्यपान इति। अपानोऽस्तंगतो यत्र प्राणो नाभ्युदितः क्षणा। कलाकलंकरहितं तं चिद्रूपमुपास्महे॥२७॥ कलाकः
करहितेऽविद्यासंबंधरहितं शिष्टं समानो॥७॥ नापानोऽस्फुदितो यत्र प्राणश्चास्तमुपागतः। नासाग्रगगनावं-
तस्थितं त्वमुपास्महे॥२८॥ यत्र चित्तत्वे प्राणोऽस्तमुपागतः अपानश्च नाभ्युदितः नासाग्रगगनावर्तनासिकाया अ-
भागे यद्गगनं द्वादशांतरूपं तत्र चावर्तमानं प्राणापानप्रवर्तकं तया गगनागमने अस्तमापन्नं तं तादृशं चित्तत्वमुपास्महे। हो
पदखिलकलनाकलंकरहितं परिवलितं च सदा केलागणे॥ अनुभव विजुवैपदं तदस्य सकलस्तु रखपणतप
प्रपद्य॥२९॥ तत्पदं अखिलकलनाकलंकरहितं परमात्मस्वरूपता ज्ञानकलनागणेन अविद्यासहितेन परिवलित-
च परितो व्याप्तं जीवरूपत्वात्। अनुभव विजुवै स्वानुभवप्रमाणेन तदायं परं पदं प्रपद्य॥७॥ उकुरुउवाचाष्टमादि

ज्ञोवं२ नै८

चित्ते विश्रांतिर्मया प्राप्ता समाधिना क्रमेणानेन संप्राप्तास्त्वय्यमात्मतिर्मलो ॥३०॥ अनेन पूर्वोक्तेन क्रमेणैवाचित्ते चिद्रूपेऽ
स्मिन् विश्रांतिर्मया प्राप्ता तिसं बंधः स्पष्टः ॥छ॥ न भूतेन भविष्यत्र चिंतयामि कदाचन । दृष्टिमालंब्य तिष्ठामि वर्तमानामि
हात्मना ॥३१॥ भूतं भविष्यच्च न चिंतयामि वर्तमानामेव दृष्टिमालंब्यात्मनास्वरूपेणैव तिष्ठामि ॥छ॥ चिरंजीवितदेहम
मेनस्थितेन तृप्तिप्रकारमेवप्रपंचयितुमाह इदमित्यादिभिर्नवभिः श्लोकैः इदमद्यमयालब्धं इदं प्राप्स्यामि सुंदरं इति चि
तमनेन चिरंजीवाम्यनामयः ॥३२॥ सुंदरं अभिनवं वस्तु स्पष्टमन्यत्सर्वं स्तौमि न च निंदामि किंचित्कदाचन ॥३३॥ आ
त्मनोऽन्यस्य वा साध्वी तेन जीवाम्यनामयः ॥३३॥ न तुष्यामि शुभप्राप्तौ नाशुभे खिद्यते मनः समं नित्यं तेन जी
म्यनामयः ॥३४॥ इयमेतत्स्पष्टं [illegible] परमसारगामी लब्ध्वा सर्वमेव सद्देवहि । जीविताद्प्रियान्यत्र कं तेन जीवाम्यनामयः ॥३५
परमं त्यागं त्यज्य तेनेति सागौ वैराग्यं प्रकृष्टं वैराग्यमित्यर्थः ॥छ॥ गृहीतवान् पैलवीत [illegible] कमस्तसमीहितं मनो मम मु
नेष्टं तेन जीवाम्यनामयः ॥३६॥ तत्र बालतनामस्व वर्तमानेष्टं वै दर्शनेनैकौ त्रहलीतद्रक्तौ तेन रहलेरम्य दृष्टौ चालना
रिक्तीर्तितमित्रिशोकानुष्टं वस्तु विषयः समीहितं भविष्य दिष्टं वस्तुवांछितं ॥छ॥ आशापाशशतैर्मुक्ता यास्वितदृष्टे
मारितः । संस्पर्शं न ददाम्यतः तेन जीवाम्यनामयः ॥३७॥ आशापाशपरवशाया चित्तवृत्तेः अंतः संस्पर्शं यन्न ददामि सम
हितं बाशतेन जीवामि ॥छ॥ दुःखितोऽस्मि सुखासीनो दुःखितो दुःखितेजने । सर्वस्य प्रियमित्रं च तेन जीवाम्यनामयः ॥३८॥ स्प
ष्टं ॥छ॥ आपद्यचलधीरोऽस्मिन् जगन्मित्रं च संपदि । भावाभावेषु नैवास्मि तेन जीवाम्यनामयः ॥३९॥ आपदि आपत्सु

क्रू १

समयेऽवलवहीरोस्मि। संप्रत्यपोऽगतः सर्वस्यामित्रं सर्वदा आगतः सर्वस्योपरणाः ३। भावाभावेषु नैवास्मि एते
भावरूपाः एते चाभावरूपाः इति पदार्थानुगान्तच्छेदं नानुसंदधामीत्यर्थः ॥७॥ मत्तुङ्गज्याकदर्थेन रक्षोऽहं लमिनि
भुवनं। विष्टरादहं सुष्ठायनभः स्वगावदा १ सुतः ४०॥ मत्तुङ्गज्याकदर्थेन अहङ्कारज्ञानहीनेनात्तं मत्तुङ्गज्यां मा
ऽविस्यर्थः। तोहं समानं योक्तियोजनमात्रे हुमदनुङ्गज्ययागतः। मया निवारितः हूता रुत्ला ज्यासगतिः
सतो। ४१॥ यातेकृतयुगस्यादोषतस्तेनास्मि संगतः संगतोहं मुहुर्हेन मेरोः श्रृङ्गे मे अनवे। ४२॥ वसिष्ठत्वासाम
रामहृते हीणे त्रेतासं प्रतिवर्तते मध्ये त्रेतायुगस्यास्य जातस्त्वरि पुसदना। ४३॥ तेनरप्यष्टमे वर्षे तत्रैवापरिमहं
मिलितो भद्रे ह्युदडोमतथैवाजररूपवान्। ४४॥ श्लोकचतुष्टयमेतत्स्पष्टम्॥७॥ इति सेकथितं चित्रं भुशुण्डादेनमुत्त
मं। अ श्रुत्वा विचार्य यथावत् धर्मं तत्समाचरः। २५॥ यद्धर्मं तत्समाचर पूर्वोक्ताख्यानेषु भुशुण्डदृष्टान्तेन यद्धर्मं त
तथाऽतीयत तत्समाचरेत्यर्थः॥ इत्यतः समानी ॥७॥ ॥६॥ ॥७॥ इति श्रीवाल्मीकीयरामायणे महाकाव्ये मोक्षोपाये
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य मरुखण्डपूज्यपादशिष्य श्रीमदात्मसुखकृते वासिष्ठचन्द्रिकायां निर्वाणप्रक
रणे भुशुण्डोपाख्यानं नाम एकोनत्रिंशः सर्गः ॥७॥ ॥६॥ ॥७॥ एवं प्राणवृत्त्यनुसंधानात् चित्तविश्रान्त्या निर्वाणमुक्
त्वा इदानीं तद्वदेव देवपूजयापि चित्तविश्रान्तिलक्षणं निर्वाणं भवतीत्युच्यते तत्र तावद्देहाभिमानस्य सर्वे निर्वाण।

पायप्रतिबंधकत्वात्तन्निवृत्तये हितं किं विदुप दिशति आभासेमिति वसिष्ठवाक्य आभासमात्रमेवेदमित्यं
संप्रतिभासते।अयं नामाहमित्यं तरसदेवशरीरकः।।१।।इदं शरीरं वस्तुत आभासमात्रं प्रतीतमात्रसिद्धमविसंवादि
अविचारदशायां मिथ्यमयमित्यहमितिवात्मनो भेदेनवाभिमानविषयतयांतरंतःकरणे भासते।विचार्यमाणं तु
नरसदेवकल्पितत्वात्।२।मांसास्थिमयनिर्माणदेहोऽहमितिविभ्रमोऽत्यजसंकल्पनिर्माणदेहोऽसंसेतिसत्यत्वं
।२।मांसास्थिमयं निर्माणं यस्य तादृशो देहोऽहमिति यो विभ्रमः तं त्यज।एवंविधानां संकल्पकल्पितानां देहा
नां सहस्रो विद्यमानत्वादित्यर्थः।३।देहाऽसत्यत्वमेवाह सुखेति।सुखतल्पगतो येन स्वप्नदेहेन दिक्चक्रपरि
भ्रमसि हराम सदेहस्तैकसंस्थितः।३।सुखं तल्पगतस्य ते दिक्चक्रभ्रमणदेहस्त्वाय स्वप्नदेहास्ते ब्यांअसत्यत्वं ब्रू
व्यास्वरूपगाममेवेत्यर्थः।शेषं स्पष्टं।४।जागरायां मनोराज्ये येन स्वर्गपुरांतरोपरि भ्रमेरुवा स देहस्तैकसंस्थितः।५।
जाग्रद्दशायामपि मनोरथपथेन प्रवृत्तश्चित्तस्य देहविस्मरणपूर्वं वसिते यत्सारवद्र्व्यं तन्मनोराज्यं तत्रापि मि
थ्यादेहेनैव देशांतरभ्रमणमित्यर्थः।५।दीर्घस्वप्नमिमं विद्धि दीर्घं वा चित्तविभ्रमं दीर्घं वापि मनोराज्यं संसारं र
घुनंदन।६।दीर्घं वा चित्तविभ्रमं नीलनभ इतिवत् चिरकालानुवृत्तो भ्रांतिः।६।आभासमात्रमेवेदं न सन्नास
ज्जगत्त्रयं।इत्यन्यकल्पनात्यागी सम्यगालोकने विदुः।७।जगत्त्रयं सच्च न बध्यमानत्वात्।असन्न प्रतीयमानत्वा

२

अत आभासमात्रं प्रतिभासमात्रमेव न वास्तवमित्यन्यकलनात्यागमेव सम्यगालोकनं विदुः ॥६॥ अवश्यप्रा
वरिमयामन्तव्यमिति निश्चयः इत्यात्मस्मरणप्राप्तौ किं मुधा परितप्यते ॥ आत्मरणस्य ज्ञाने नैव आवश्यकत्वनिश्चया
त्प्राप्तौ परितापो व्यर्थ इत्यर्थः ॥७॥ अवश्यमेव ज्ञातेन किं विस्तु विभवादिकं । प्राप्तव्यं गुरुवेषेणेति लाभे ह
र्षस्य को मदः ॥ ज्ञातेन जीवता गुरुवेषेण तु विभवादिकं किं विस्तु यः प्राप्तव्यमिति निश्चयादर्थलाभे हर्षमदा
पि नोचित इत्यर्थः ॥८॥ अविभागं परित्यज्य पदार्थपटलं वृषो आभासमात्रं सामान्यमिदमालोकयानघ ॥
पदार्थपटलं वृजे पदार्थवरी समुदायात्मके प्रपंचे प्रविभागं भेदबुद्धिं परित्यज्य इदमाभासमात्रमेव सामान्यं
वोत्तुङ्गं सचिन्मात्रमेवालोकय अनुसंधत्स्व ॥९॥ आभासमात्रमखिलं चित्तमर्थकलंकितं । ततस्तदपि सं
त्यज्य निराभासो भवोत्तम ॥१०॥ यतः कारणादाभासमात्रमपि चित्तमर्थकलंकितं विषयसंबंधदूषितं ततः का
रणादपि आभासमात्रमपि संत्यज्य निराभासो भव निर्विकल्पो भव ॥ ॥ रागद्वेषस्वरूपो हि न विलीनो मनो
लोयस्य कल्पतरोस्तस्मात् किं नाम अंगं न लभ्यते ॥११॥ रागद्वेषाख्यौ द्वौ सर्पौ यस्मिन् नो विलीनौ विलीनौ नावस्थितौ स एव क
ल्पतरुः सर्वगुरु पाथ साधकत्वात् तस्मात् ज्ञानादितात् गुरुः सकाशात् लोके किं नाम श्रेयो न लभ्यते सर्वमपि श्रे
यो न लभ्यत इत्यर्थः ॥१२॥ ये प्रज्ञागर्वमापन्ना विदग्धां शास्त्रशालिनः । रागद्वेषभयामान्यगर्दभास्ते ग्गिगस्तना ॥१३॥

येऽगुनः शास्त्रशालिनो विदग्धाः लौकिकवैदिकव्यवहारनिपुणा अपि प्रज्ञावर्गप्रज्ञावंतोऽप्ययमेवेत्यहंका
रमापन्नाः संतो रागद्वेषमयाः रागद्वेषप्रहयपिशाचैर्भवंति ते मान्यगर्दभाः हरभारवहनक्षमत्वात् ॥७॥ कुं मू
येगर्दभास्तत्तुल्याः स्तोधिगाश्कनस्त्रष्टव्या इत्यर्थः ॥ इदं संसारचक्रं हि नाभौ संकल्पमात्रके संरोधित
यां वहनाशे रघुनंदन रुध्यते ॥१३॥ संसारो जननमरणादिप्रवाहः स एव चक्रं भ्रमणशीलत्वात् तस्य संकल्प
त्मके चित्तमेव नाभिः प्रवर्तकत्वात् अनुचित्तनिरोधे संसारो निरुध्यते ॥ दोभितायां मनोनाभ्यां इदं संसा
रचक्रकं प्रयत्नाद्रोधितमपि प्रवहत्येव मगनः ॥१४॥ मनसि दांपिते संसारः प्रवहत्येव न ह्यप्रकारांतरेणारा
शक्यते ॥ पौरुषमाश्रित्य बलेन प्रज्ञा च युक्तितः । नाभिं संसारचक्रस्य चित्तमेव निरोधयेत् ॥१५॥ स्पष्टो ॥ प्र
ज्ञा सौजन्ययुक्तेन शास्त्रसंवलितेन च । पौरुषेण च यत्नाप्तं न तल्लवनलभ्यते ॥१६॥ प्रज्ञा प्रतिभा सौजन्यं श
मादिसंपत् शास्त्रमध्यात्मविद्या पौरुषं गुरुषस्य कर्म ॥ भयप्रदमकल्याणं धैर्यसत्त्वं वस्तुतारिणी मनः
पिशाचमुत्सृज्य यासि सोऽसि स्थिरो भव ॥१७॥ मनो विकारे परित्यक्ते स्वरूपमेवावशिष्यत इत्यर्थः ॥ चित्तयक्ष
दृढाक्रांतं न शास्त्राणि न बांधवाः । शक्नुवंति परित्रातुं गुरवो न च मानवाः ॥१८॥ मनःपिशाचपरवशस्य केना
पि परित्रातुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ संशांतचित्तवेतालं गुरुशास्त्रार्थबांधवाः । शक्नुवंति समुद्धर्तुं स्वल्पपंका

श्री॥
२८५

२२८

न्मृगं यथा ॥१९॥ स्पष्टं ॥ छ ॥ भोगा भोगा बहिः कार्या आर्यस्यानुसरेत्पदं । प्रविचार्य महार्थं स्वं आत्मानमेकमाश्रये
त् ॥२०॥ भोगा भोगा विषयविस्ताराः आर्यस्य जीवन्मुक्तस्य । महार्थं परमार्थसिद्धमात्मानमेकमाश्रयेत् ॥ मनू
र्यत्वमिति पाठे स्वात्मन एवमुत्कार्यं तं प्रविचार्य तमेवात्मानमेवाश्रयेदित्यर्थः ॥ छ ॥ अत्रैव मोक्षपुरी दृष्टिमस्ता मोक्षवि
नाशिनी । शृणु या कथिता पूर्वं मम कैलासकंदरे ॥२१॥ अपरां दृष्टिमान्यमात्मज्ञातोपायां ज्ञो भैः स्पष्टं ॥ छ ॥ संसारदु
खशांत्यर्थं देवेनार्द्धेन्दुमौलिना । स्पष्टं ॥ छ ॥ अस्तीन्दुकरसंभारभास्वरः परमो द्विवः । कैलासो नाम शैलेन्द्रो गौरीर
मणमंदिरे ॥२२॥ दिवः स्वर्गादपि परमुत्कृष्टः श्रीष्टः समातः ॥ छ ॥ तत्रास्ति भगवान्देवो ऽर्धेन्दुकलाधरः । तं सज्जयन्म
हादेवं तस्मिन्नेव गिरौ पुरा ॥२३॥ स्पष्टं ॥ छ ॥ कदाचिदिति श्लोकद्वयमेकं वाक्यं । कदाचिद्दृष्टसंगे गानटे विरचिताश्र
मः । तपोर्थं तापसाचारश्चिराय चिरतः स्थितिः ॥२४॥ सिद्धसंघातवलितः कृतशास्त्रार्थसंग्रहः । पुण्यार्थस्फूर्तपु
टिकः पुस्तकव्यूहसंग्रही ॥२५॥ स्फूर्तपुटिकः पुटिका हि ज्ञानपुष्पनिक्षेपयोग्या पुटिका सा स्फूर्ता प्रोता येन स तथा ।
पुस्तकव्यूहसंग्रहो ज्ञानशास्त्रविषयाणां पुस्तकानां यो व्यूहः समूहः तत्संग्रहशीलः ॥ छ ॥ एवं गुणविशिष्टस्य
कैलासवनेऽनंतकेतनः अवरतारामममकालेप्रवर्त्तते ॥२६॥ स्पष्टं ॥ छ ॥ अथेति श्लोकद्वयमेकवाक्यं । अथैकः
स कदाचित्तु वजन्स्याष्टमे दिनागते श्रावणवपक्षस्य रात्र्यर्धे कृष्णमागतो ॥२७॥ दिक्पुसंज्ञांतरूपस्थकाष्ठमौन

१८

567

टि५ गि४ गि२ ४० नानाविधैः नमस्कारार्णामष्टांगं पंचांगादिभेदेन स्तोत्राणां चलौकिकवैदिकभेदेन भिन्नत्वान्नानाविधत्वं ४०

स्थिताखिलस्वच्छेद्यान्धकारेस्तुतं तेन गहने गुहावास्थ एतस्मिन्समये तत्र याम इयं भगवते समाधिं तनुतां नीलाश्चितो हं बाध्यमानहृदयः ॥ अपश्यं कान्तेन तेजसा सत्यैवसमुत्थितं शुभ्राभ्रशतसंकाशं वेदं च दिंगणोपमं ३० कदाचित्तु बकुलस्य आवण ... स्यरा ते ऽतीते ऽष्टमे दिने रात्र्यग्रभागे दृश्यमाने सति एको हं समाधिं तनुतां नीलाबाध्यमानहृदयः स्थितः सन्काननेसत्यैवसमुत्थितं शुभ्राभ्रशतसंकाशं वेदं च दिंगणोपमं तेजो ऽपश्यमित्यन्वयः ॥ अगीत्यर्थे अगीति शाकटायनः पपाठ ॥ प्रकटीकृतदिङ्मंडलं तदालोक्य मया स्मयात् ॥ अतः प्रकाशशान्त्या बुद्धिहृष्ट्या विलोकितं ३१ यावस्तत्र प्रामितेसा नु आगमश्चंद्रकलाधरः गौरीकरार्पितकरानंदिगासारितोग्रतः ३२ ॥ वयमेनत्स्पष्टं ॥ शिष्याः बुद्ध्यैतत्र स्थानुगृहीत्वार्घ्यं सुसंयतः ॥ अगमं सुमनास्तस्य हृष्टहृष्टतमेद् गुरः ३३ शिष्यान्नुद्बुध्य समाश्रेव्य कृत्वाप्यं तस्य परमेश्वरस्य हृष्टहृष्टतं गुराभागमगमं ॥ तत्र गुप्यांगलिं दत्वा हरादेव विलोवनः दत्तार्घ्यं मयादेवः से अपाप्या शिवेदितः ३४ ततश्चंद्रप्रभासख्यां जनश्चाशीतलयातया ॥ हृत्सासवो निरारिपया विरमस्यास्य दीक्षितः ३५ नानाविधैर्नमस्कारैः स्तोत्रैश्चाभ्यर्चितः शिवः ॥ ततो भगवती गौरी ताहृदयेवस्याबावमोमहींदुकलाधरः स्पष्टं ॥ तत्प्रशममालिन्यः आगमेविश्रान्तयः परा कश्चिकेल्याणकारिण्यसे विदः तस्थिरास्यद ३७ परेयदेआमविश्रान्तयस्तेसे विद स्थिराः कश्चिशयागांतनायानसंतिकश्चिदित्यर्थः ॥ कश्चित्तस्ताहृदयेव यादृशी शिवस्य विहितानाहृदयेवागणमंडलिकाः प्रमथसमूहः ३

अ० ३॥
२९६

568

परिपूर्णे॰ ४

यस्तेनिर्विघ्नं कल्याणमनुवर्त्तते नाकस्त्रियाप्यमनुआप्नोंक स्थिलाम्यं विभीतयः॥ २५॥ एवं वदन्ति देवेशे सर्वलोकैककारणे
वीरानुनयसालिन्या मयोक्तं रघुनंदनाः॥ २६॥ यद्यानुस्मृति कल्याणवतामिह महेश्वर। न च किं चनदुःखं प्रापनचका
श्चन भीतयः॥ २७॥ त्रयमेतद्ध्यहो॥ २८॥ त्वदनुस्मरणानंदपरिमरितचेतसां न तेसंति जगत्कोशे प्रणमंति नये पुरः॥ २९॥
त्वदनुस्मरणात् जनिता नंदेन चेतसा ब्लेकुका नाछरो भाराय न प्रणमंति ते जगत्कोशे न संति॥ ३०॥ ते देशास्ते जनपदास्ते
दिशास्ते च पर्वताः। त्वदनुस्मरणेकांतधिया यत्र स्थिता जनाः॥ ३१॥ ते देशाः अंगवंगकलिंगादयः। जनपदाः ग्रामाः च
इत्येतिवासा एव देशादयः श्लाघ्या इत्यर्थः॥ ३२॥ फलं भूतस्य पुण्यस्य वर्त्तमानस्य संचनं तन्नोति च भविष्यतो बीजं त्वद
नुस्मरणं विभो॥ ३३॥ त्वदनुस्मरणं भूतस्य पुण्यस्य प्राक्कृतस्य सुकृतस्य फलं। पुण्यस्यासंभवात् वर्त्तमानस्य पुण्य
स्य संचनं तनोति पुण्यं संवर्धयतीत्यर्थः। ईश्वरानुस्मरणेन पुण्यस्य समृध्यात्। एष्यतो भविष्यतः पुण्यस्य बीजं। ईश्व
रस्य स्मरणं भूत चेतसः पुण्यकारणेच्छा प्रवृत्तेः॥ ३४॥ अज्ञानामृतैककलशो दृष्टेतिव्यो॥ त्वन्निशाकरः। अपवर्गपुरद्वारं त्व
दनुस्मरणं प्रभो॥ ३५॥ त्वदनुस्मरणोदारचिंतामणिवतामया। सर्वासामापदां मूर्ध्नि दत्तं पतत्पदं॥ ३६॥ २ स कस्त्वां
च संन्नेतं भगवंतं महेश्वरो। अवोचैप्रणतो भक्त्यायन्मामतदिदं शृणु॥ ३७॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेन सम्यग्मे संकल्पादिशः॥ किं
तु पृच्छामि देवेश संदेहं तत्र निर्णयं॥ ३८॥ बुद्धि प्रसन्नया बुद्ध्यात्मकोऽहमनामयः। सर्वपापक्षयकरं सर्वकल्याण
वर्द्धनं॥ ३९॥ देवार्चनविधानं तत् कीदृशं भवेति प्रभो। श्रीमहेश्वर उवाच। शृणु वत्स विदांश्रेष्ठ देवार्चनमनुत्तमं॥ ४०॥
पंचैते तस्य प्रत्यर्थाः॥

नीतिसारे श्लोकत्रयं कथ्यते ~ लो ५ मिते ४

नदेवः सुंदरीकाक्षोन्नदेवस्त्रिलोचनः। नदेवो देहरूपो हि तद्देवश्चित्तरूपकः॥५१॥ अकृत्रिममनाद्यंतं देवनं
व उच्यते। आकारादिपरिच्छिन्नमितवस्तु नितकुतः॥५२॥ अकृत्रिममनाद्यंतं देवनं चिच्छिवं विदुः। देवः कस्यादि
तिवेतस्य यमंतावदुच्यते॥५३॥ न देवदेवशब्देन कथ्यते तस्य सज्जये। साकारस्य वस्तुनः परिच्छिन्नत्वात् न श्वरत्वाद्
कृत्रिममनाद्यंतं वेदने चिन्मात्रमेव देवशब्दार्थः। आकारादिभिः परिच्छिन्नैर्वस्तुनि देवत्वेनाभ्युपगम्य[illegible]मान
सति तदकृत्रिमत्वादि देवलक्षणं कुतः संभवेत्। तस्मादकृत्रिमादिलक्षणं देवनमेव चिच्छिवं विदुः पंडिताः विदुः॥
अज्ञातशिवतत्त्वानां आकारादयः तेनैव कृतं प्रोजनान्यशास्त्रस्य कोशाद्यापरिकल्पते॥५४॥ अज्ञातशिवतत्त्वानां
हरौ विचिच्छिवमज्ञानतां श्रोयं स्पष्टः॥छ॥ विश्राममवकिलास्ती॥ हपारावारविवर्जितो सर्वत्रासौ सवद्वेत्यं यतः कल्पांतं
शिष्यते॥५५॥ पारावारविवर्जितो उत्तरस्वावधिरहितो॥ असंभवश्चेत्यं दृश्यासंस्पृष्टं यद्वस्तुकल्पांते तदेव शिष्यते
तदेव विश्रामसर्वत्रास्ति॥छ॥ बोधः साम्यं शमश्चेति पुष्पाण्यग्राणि तत्र तैः। शिवं चिन्मात्रममलं पूज्यं तज्ज्ञा विदुर्बु
धाः॥५६॥ बोधस्तत्त्वज्ञानं साम्यं तस्य पूर्णता हृष्टिः शमो निर्विकारचित्तता तस्य चिच्छिवस्य अप्राणिष्वंगानि
पुष्पाणि तैः शिवं पूज्यं विदुः॥छ॥ अकृत्रिममनाद्यंतम् अद्वितीयमखंडितं। अबहिः साधनासाध्यसुखं तस्माद्
वाप्यते॥५७॥ अबहिः साधनासाध्यं बहिःसाधनाभिर्बाह्यप्रयत्नैः असाध्यं कैवल्यसुखं तस्मात् पूर्वोक्तादे
वार्चनादवाप्यते। देवपूजाया बाह्याभ्यंतरभेदेन द्वैविध्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥छ॥ बाह्यपूजा विवर्जितो देवतामा

श्री
२९१

पयस्वि २ वा॰४

हंसं विदितासं विसर्वकलातीता सर्वभावांतरस्थिता॥ नित्यं सदसतोर्मध्ये सत्तासामान्यरूपिणी॥८८॥ सर्वे
कलातीता निवृत्तिप्रतिष्ठाविद्याशांत्यतीताख्यपंचकलातीता यंत्र भूतात्मप्रपंचातीतेत्यर्थः॥ यदुक्रमापस्तं
बाह्यतमो निवृत्तिरुद्दिष्टा प्रतिष्ठा विद्यानले मरुति शांतिरतीत शांतिः॥ व्योम्नीति याः कुलिकलाः कलयंति
तं वंसौ तासौ हि तरमंबपदं वदीयमिति॥ सदसतोः कारणकार्ययोः भावाभावयोर्मध्ये सत्तासामान्यरू
पिणी सेविन्मतासेत्तात्मा आत्मैव तबंदि सर्वत्र परिपूर्णतायामस्त शक्ष्वा व्याससतीदेव [illegible] न कथ्यते॥८९॥
विकल्पकलिता सेव चित्स्वरूपपरित्यक्ता जीवभावक्रमाज्जावयंती प्रयाति कलनास्पदं॥९०॥ सेव संविद्विकल्प
कलिता जीवभावं यंती क्रमाच्चित्स्वरूपात्परित्यक्ता सती कलनास्पदं दृश्यभावं प्रयाति॥९०॥ एतदेव विवृणो
ति देशेति॥ देशकालादिशक्तीनां मुख्या सैव लिता क्रमाज्जीवो भूत्वा भवत्याशु बुद्धिः पश्चाद्दमनः॥९१॥ देश
कालादिशक्तीनां मुख्यासैः प्रजावैव लिता [illegible] क्रमाज्जीवो भूत्वा आशु बुद्धिर्भवति पश्चादहंकारो भव
ति पश्चान्मनो भवति॥ मनस्त्वं समुपायाता संसारमवलंबते। चंडालोस्मीति मननाच्चंडालत्वमिव द्विजः॥९२॥
संसारमवलंबते मनोरूपतां प्राप्तेत्यर्थः। यथा हि कश्चिद्द्विजो बाल्य एव देशांतरं नीत्वा विमोहात् चंडालैः सह चिरमुषि
तान्नदीयान्नपानादिवितंत्राल्यपः पश्चात्कथं विस्मृत्य तुहं नाहं चंडालोस्मि [illegible] तंतमेव भावादितिमन्यमानः चं॥

लब्धमवलंबनेन तद्वदित्यर्थः॥७॥ इयमस्मीति बोधेन देहास्थापरिपातिनी। मनना मोहमहापंके दुःखाद्दुःखं वहन्त्यसौ॥८॥ अ
सौ संविदियमस्मीति परिच्छिन्नभावेन देहास्थापरिपातिनी देहाभिमानेन तदपायवती दुःखाद्दुःखं व्रजतीति॥८॥ दृष्टे संकल्प्य मा
त्रेण यदिदं दुःखमागतं तदसंकल्पमात्रेण क्षयिका व कदर्थना॥९॥ इदं संसारदुःखं यद्यस्मात्कारणात्संकल्पमात्रेण
आगतं तेनैव गुरुसंवर्धितेन तत्तस्मात्कारणात् असंकल्पनमात्रेण संकल्पाभावेनैव दीयिका क्षीयतां अनेनोऽत्र संसारे का
कदर्थना न काचिदित्यर्थः॥९॥ यत्किंचिदपि संकल्प्य नरो दुःखे निमज्जति। न किंचिदपि संकल्प्य सुखमव्ययमश्नुते॥१०॥ स्व
विवेकानिलैः कृत्वा संकल्प्यजलदक्षयं। परां निर्मलतामेहि शारदीव नभोऽन्तरा॥११॥ स्वसंकल्पनकालुष्यं विनिवार्य मे
नात्मनः। परं प्रसादमासाद्य परमानंदवान्भव॥१२॥ श्लोकत्रयमेतत्स्पष्टं॥७॥ सर्वशक्तिमयो ह्यात्मा यां शक्तिमेष ललितां तु वे
संसारं तन्निवृत्तिं च सर्वमासादयत्यलं॥१३॥ आत्मा सर्वशक्तिमयः यां शक्तिमेष इच्छति तस्यां तां तु वेः उल्लासैः संसारं तन्निवृत्तिं च सर्व
मासादयति स्पष्टमन्यत्॥१३॥ समचिन्मात्ररूपस्य सर्वस्यानाकृतेरपि स्पष्टं॥७॥ शक्यः का इत्याशंक्याह उक्तेति श्लोकद्वय
वाक्येन [illegible] ज्ञानसत्ता व्योमसत्ता कालसत्ता कालसत्ता तथैव च। तथा नियतिसत्ता च महासत्ता च सुव्रत॥१४॥ ज्ञानशक्तिः
क्रियाशक्तिः कर्तृता ऽकर्तृतापि च। इत्यादिकानां शक्तीनां अंतो नास्ति परात्मनः॥१५॥ उक्तादीनां सत्तादिशक्तीनां भेदोपचार प
च्चैव सत्त्वेऽपि एव सामानाधिकरण्यनिर्देशः। तथा हि। कस्यचिदस्य क न इच्छामात्रेण वसत्तासंपद्यते तथा सुखादेः कस्याचि
तु व्योमत्वाय यथा सुखादेः कस्यचित्तु कालेन यथा पल्लवकुसुमादेः कस्यचिन्नियत्या यथा दीपांतरएव केषांचिद स

श्री॰
२९८

572

नां कर्तृता क्रिया समवाय हेतुः सत्ता शक्तिः महासत्ता पुनः सर्वत्रास्तिप्रत्यय हेतुः आत्मनः स्वरूप सत्ता ज्ञानशक्ति
ज्ञान हेतुः शक्तिः इच्छा क्रिया हेतुः क्रिया शक्तिः कर्तृतात द्विपरीता इत्यादीनां परमात्म शक्तीनां मध्ये तोना स्ति ॥ अनुग्रह
शक्त्या संसारः सर्वतः संप्रवर्तते । निरोधशक्त्या शीतिः शोषमयुमायाति संक्षये ॥७२॥ संसारो जृंभण हेतुरुद्भासत्र
क्तिः तन्निवृत्ति हेतु निरोधशक्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥ पूजा कर्मेषु सर्वेषु देहदाहं पवित्रकं । साज्यं देहावबोधात्मा ग्राह्यं यत्
पवित्रकं ॥७३॥ एष देवः परमः पूज्य एवं देशादासतां । पूजने ध्यानमेवांतर्नान्यदस्त्यस्य पूजने ॥७४॥ इयमेतस्य
तस्मादिति श्लोक पंचकं वाक्यं । तस्मात्त्रिभुवनाधारं नित्यं ध्यानेन पूजयेत् । विद्युत्सूर्यलक्षाभं समस्ताभो
भासनं ॥७५॥ अंतःस्थं विश्वतत्त्वकाशेषमहत्तासारमाश्रयेत् । अपारपरमाकाशविपुलाभोगकेश्वरं ॥७६॥ अनंत
वस्तूनाकाशकोशपादसरोरुहं । अनंतदिक्तटाभोगभुजमंडलमंडितं ॥७७॥ नानाविधमहालोकगृहीतपर
युधं । कोशाकोणविश्रांतब्रह्मांडौघपरंपरं ॥७८॥ आकाशपरमाकाशपारगापारविग्रहं । अधऊर्ध्वं चतुर्दिक्षु दिदि
क्षु च निरंतरं ॥७९॥ यस्मादस्य देवस्य ध्यानसेव पूजनं तस्मादिति त्रिभुवनाधारं देवध्यानेन नित्यं पूजयेदित्यन्व
यः समस्ताभासे भासनं सर्वभासस्वरूप मित्यंतं अकाशकानां सूर्यादीनामपि प्रकाशकं । अंतःस्थं विश्वकाशं
रीतः स्फुरचित्प्रकाशरूपं स्वसंवेदीस्वरूपमित्यंतं आश्रये हृदयेयोऽहंता अहंभावः तस्यांसारं चित्ति [illegible]

२८

केऽहंकारे चिद्रूपस्यैवसारभूतत्वात् ॥ तदुक्तं श्रीकृष्णके। अहमित्यग्निमबोधे चिद्विद्रूपे य इत्थिति चिद्रूपं तत्साक्षीदपरो
स्त्र हीं अनास्मि स्तदा हंवेद मिति। अपारस्य परमाकाशस्य यो विपुलआभोगो विस्तारः ४ केधरीके गेयस्यालेनेत्रा ॥ ना
तनाकाशस्य यः कोशाभ्यंतरविस्तारो स एव पादसरोरुहायस्य । नानाविधायेमहोतोलोकप्रसादयं ५ त एव गृहीतानि
स्वहस्तगृहीतानि स्वहस्तस्वीकृतानि परमायुधानियस्य । हक्कोशकोणविश्रांतब्रह्मांडाघपरंपरमिति स्पिष्ट
विब्रह्मांडाभिप्रायेपोतिवेदितव्या। अकाशस्य परमाकाशस्य पोरगः पर्यंतगः पारश्चविग्रहायस्येति। अभूत्
शप्रमुरवामरमंडितोऽमोऽस्तु त्रिधयं तस्य रोमालीप्रविचिंतये ७ ॥ तत्परंपरा तस्य देवस्य रोमालीरित्यर्थः स्पष्टमन्य
विविधारंभकारिण्यस्त्रिजगदंतरवः । इच्छाद्याः शक्तयः तस्य चिंतनीयाः शरीरगाः ॥ ८ ॥ त्रिजगदेवयत्र कल्पितेसंस्था
पराधीनक्रियैंद्रव्यं तस्य रज्जवः । प्रवृत्तिहेतवः । इत्यर्थः ताः सर्वोक्ताः इच्छाद्याः शक्तयः तस्य शरीरगास्त्विं चिंतनीयाः ॥ ८ ॥ एष देव
स परमः प्रत्यय एव सदा सतां चिन्मात्रमनुभूतपूर्वा सर्वगः सर्वसंश्रयः ॥ ९ ॥ स्पष्टम् ॥ अनंतः स पराधारः सत्तामात्रैकवि
ग्रहः । विवर्तितजगज्जालकालोस्य द्वारपालकः ॥ १० ॥ अनंतो निरवधिकः । पराधारः परमात्मनः शक्तिरूपत्वात्तदाश्रय
सत्तामात्रैकविग्रहः जडरूपत्वात् । विवर्तितजगज्जालः विविधप्रवर्तितजगज्जालयेन कालेन विश्लेषितिबहिर्नितः सा
यतिका निस्त्वं ततः प्रवेशयति काचिच्चित्रं यैवस्थापयतीति कृत्वासौ यः प्रसिद्धः कालो यस्य देवस्य द्वारपालकः द्वारस्थः
श्वरेच्छानुसारेण जगतो प्रवर्तनाशसर्वचेतिसार्धश्लोकद्वयं वाक्यं सर्वत्र [illegible] सर्वत्र दण्डशक्त्याद्यैः सर्वेता

घ्राणदृशा॥ कीर्णं सर्वतः स्पर्शनमयं सर्वतो रसनान्वितं।८३। सर्वत्र श्रवणाकीर्णं सर्वत्र मननाचितं। सर्वतो मन
नातीतं सर्वत्र परमं शिवं।८४। इति संवित्स्वदेवेशमर्चयेद्विधिवत्ततः। विश्वतश्चक्षुरित्यादिश्रुतेः सर्वतः सर्वेन्द्रिय
शक्तियुक्तं सर्वतो मननातीतं मनोव्यापारागम्यं सर्वत्र परमं शिवरूपं देवेशमेवं सर्वोक्तप्रकारेण संवित्य वि
धिवदर्चयेश॥८५॥ स्वजातिविधो विशेषं दर्शयितुमाह स्वसंविदिति। स्वसंविदात्मा देवोयं नोपचारेण पूज्यते। नित्य
मक्लेशलभ्येन शीतलेना विनाशिना।८६। एकेनवामृतेनैव बोधेन स्वेन पूज्यते।८७। तदेव परं ध्यानं पूजैव परास्मृ
ता।८८। यदनारतमंतःस्थशुद्धचिन्मात्रवेदनं। प्रत्ययं कुर्वन्स्पृशक्तिघन्नमच्छन्नं पश्चसन्ना।८९। अलपचितिरनंत
कं शुद्धं सौ चिन्मया भवेशः।९०। अयं स्वसंविदात्मा देवो बाह्योपचारेण पूज्यते किं त्वक्लेशलभ्येन शीतलेन चिंतासंता
परहितेन अविनाशिना केनैव बोधामृतेन पूज्यते। आनकेवलं बोधामृतमुपहार एव अपि पूजापि
तदेवेत्याह तदिति। अनारतमविच्छिन्नं अन्तःस्थस्य शुद्धस्य चिन्मात्रस्य वेदनमनुसंधानं येद स्थितं तदेव ध्यानं।
एषैव परमा पूजा। अनारतानुसंधानप्रकारमेवाह त्रयमिति। स्वसन्निधानमात्रेण सूर्यवत् सर्वेन्द्रियव्यापारा प्र
वर्तयन्न्यः सर्वस्य साक्षी स विशुद्धः स चिन्मात्ररूपोऽहमिति सर्वदानुसंदध्यादित्यर्थः। तदुक्तं हस्तामलके निमि
त्तं मनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौ निरस्ताखिलोपाधिराकाशकल्पः। रविर्लोकचेष्टानिमित्तं यथा यः स नित्योपलब्धिस्वरू
पोऽहमात्मेति।

एवइति सार्द्धश्लोकोक्तवाक्यार्थः एषोसौ परमो योगः इयं सा परमा क्रिया।श्वासस्तंभनं प्रोक्तं मे तदुत्तममात्मनः॥१०॥ इ
दानीं संग्रवक्ष्येहं अतः ध्यजनमात्मनः परमा क्रिया परमं तपः।शिष्टं समानं।नित्यमिति श्लोकद्वयं वाक्यं।नित्य
मेव शरीरस्थमिमं ध्यायेत् स्वरे शिवं शयानमुत्थितं चैव व्रजंतमथवा स्थितं।११। एशांतेमभितः स्पृश्यं स्पृजंतमथवापि
तः।भुंजानं संत्यजंतं च भोगानाभोगपीवरान्।१२। शरीरस्थं देहाभिमानिनं जाग्रदाद्यवस्थासु बउभाव्यात्तेतं ह
ममेव जीवं परं शिवं ध्यायेदित्यन्वयः।इतरत्समानं।१३।प्रवाहेति श्लोकद्वयं वाक्यं।प्रवाहरूपतितार्थस्यस्वबोधस्य
न शुद्धिमानुनित्या वबोधाहिणया बोधलिंगप्रभ्रजयेत्।१३। मनोमननशक्तिस्थं प्राणापानांतरादितो ह्यकं गता
लुमध्यस्थं भ्रूनासाग्रतं पीठगं।१४। प्रवाहरूपतितार्थस्यस्वबोधस्तान शुद्धिमानुप्रवाहः।त्रबहिर्मुखचित्तवृत्ति
प्रवाहः तस्पतितस्तद्विषयार्थो घटादिः तत्स्थं तत्र प्रतिफलितं तद्युतं तत्स्थं च स्वस्वरूपचेतन्यं च घटाद्याकारायां वृ
त्तौ प्रतिबिंबितमात्मचेतन्यमित्यर्थः।तस्यबोधानुसंधानं।तदेव स्नांबां स्नानं हि प्रवाहरूपतितार्थस्यस्वद
हरूपार्थस्थितस्य स्वरूपस्यावरोधः तेन शुद्धिमानुशुद्धः सन् मनो मनशक्तिस्थं मनःसायामननशक्तिस्तत्स्थं
तत्सवेतनं प्राणापानयोरंतरं दितेतयोः प्रवृत्तेकालात् तदुक्तं शांबेना।प्राणापानौ वहति च समौ यामिथोग्र
संसकौ हृत्स्थं तं सपदि परमादित्समाद्यं प्रपद्ये।इति।हृकं च तालुमध्यस्थं हृन्मध्ये कंठमध्ये तालुमध्ये च स्थितं ह

श्री॥
३००

३२९

दादीनां मर्मस्थानत्वयात्त्व विशेषेणाभिव्यक्तं भूतासाकुटपीवगं भूमध्ये नासाग्रे चोपास्यं स्थलेष्वेतं बोधस्व
पं लिंगं नित्यावबोधार्हं तथाज्ञिरेतरानुसंधानरूपया भृज्जया प्रष्टव्यं ये श। लिंगं हिशक्रयायुक्तं पिंडिकांतरस्थ
दितेमध्यस्थं पीठगं च भवेति । तदिदं दिदमिति भावः । आषट्त्रिंश सदकोटिस्थं उन्मेत्यं तदृशां निगीस्पष्टा
सल्लेतिश्लोकपंचकं वाक्यं सहस्रपादावयवः सकेशानवदंतकः स्वदेहे से विदाभासो देवोऽहमिति भा
वयेत् ॥२५॥ विविधाः शक्तयो बह्व्यो नानाचारा मनोदृशां । उपास्यं तेमाम नित्रं पत्यः कांतमिवोत्तमं ॥२६॥ मनो
मेवाररपालीयं निवेदितं जगत्त्रयं । चिंतयं मेव नीहारा हारस्थाशु हरूपिणी ॥२७॥ ज्ञानानिव विविधाणि हृष
णान्यंगगानि मा । कर्मेंद्रियाणि द्वाराणि बुद्धींद्रियगणोः सदा ॥२८॥ अयं सोऽहमनंतात्मा व्यवच्छेदोस्मिता हि
तिः । तिष्ठामि भरिते कात्मा पूर्णः सर्वावसरकेः ॥२९॥ हस्तपादादि सर्वावयव व्याप्ययेतन्यः स्वदेहे देवत्वं मानो
यश्चिदाभासः अहंकार प्रतिबिंबितत्वेतन्यरूपो जीवोऽहमिति प्रतीयते । यमेव देवः बिंबप्रतिबिंबयोर
भेदात् । मनोदृशो बाह्येंद्रियाणि मनसो बाह्यार्थग्रहणसाधनत्वान्मनःप्रवहणं च मिति बहुव्रीहिः । तेषां मनोदृ
नो बाह्येंद्रियाणां स्वविषयग्रहणासामर्थ्यानि तेषां मनोदृशां नानाचाराः पृथग्भूतव्यापाराः अतएव विवि
धा बह्व्यः शक्तयो रूपादिग्रहणसामर्थ्यरूपा पत्यः कांतं स्ववल्लभमिव मां सर्वेंद्रियशक्तिप्राणदं लीवात्म

रूपं देवमनिशमुपासते।६६८। तस्य देवस्य मे निवेदितं जगत्त्रयं विज्ञापितं विश्ववृत्तान्तं मन एव द्वारपालः।६६९। बा
र्थविषयावितैव मे द्वारस्थितौ शुद्धरूपिणी विश्वसनीया प्रतिहारिणी। अंतःपुरद्वारस्थानि विज्ञाणि विविधव
स्तुविषयाणि ज्ञानानि ये मे।६७०। अव्ययवगतानि भूषणानि स्वरूपशोभाहेतुत्वात् कर्मेन्द्रियाणि वागादी
नि बुद्धीन्द्रियाणि सद्मद्वाराणि बहिर्विहारहेतुत्वात्। अत्र बुद्धीन्द्रियाण्येव गणाः विचित्ररूपत्वात् विच्छितो
सकलत्वात्। अयमपरोक्षतया प्रतीयमानः सोऽहं शिवरूपोऽहं व्यवच्छेदोऽस्मिताकृतिः परिच्छेदरहितस्वरूपत्वात्
अनंतात्मा निरावधिकात्मा पूर्णः सर्वैः हरितैः मयि समस्तवस्तुसंभवात् सर्वव्यवहारकः अंतर्यामितया सर्व
वस्तुहरणात्।६७१। गरिनैकात्मा अखंडाद्वितीयरूपस्तिष्ठामीत्येवं भावयेदित्यन्वयः।७।। समः समरसः सारः
समाभासः समाकृतिः सौम्यनामलमायातीतमूर्तिरेवमत्र ध्येयो।१००।। समः परिपूर्णत्वात् समरसः साचारः
रागद्वेषरहितत्वात् एकप्रकारव्यवहारः समाभासः सर्वप्राणिनां चित्ते मम एवायमित्येकरूपतयावभा
समानः समाकृतिः सर्वदा निर्विकारत्वात्।२। ततः सर्वमव्ययमात्मानमेवं हर्षोत्केन प्रकारेण सहजवि
षोऽलं सम्यक् सौम्यतां जीवन्मुक्ततामायाति।७।। समया सर्वथा बुद्ध्या चिन्मात्रं देवं विस्पष्टं यथा प्राप्त
क्रमोक्तेन सर्वार्थेन समर्चयेत्।१। देवविरहश्च विक्षेदे वस्वरूपः चिन्मात्रं परं देवं समया रागादिरहितया

श्री।१।
३०१

२१०

सर्वयासर्वेंद्रियजन्ययाबुद्ध्या य[illegible]ाकमोछेनसमुचितव्यापारसिद्धेनसर्वार्थेनवसमर्पयेत्॥७॥मनागपिन
कर्त्तव्योयत्नोऽत्राऽदृष्टवस्तुनि॥कामसंवेदनेनार्थदृष्ट्यानयेद्येततेशिवो॥९॥अत्र ऽदृष्टाविधौ मनागपिदृष्टव
पिच्छदृष्टवस्तुनि दुर्लभवस्तुलाभाय यत्नो न कर्त्तव्यः किंतर्हि कामसंवेदनेनेष्टवस्तुनिवेदनेन चेतनस्य
पशिवसूजयेत्॥७॥भक्ष्यभोज्यान्नपानेन नानाविभवशालिना॥शयनासनयानेनयथाभक्त्याइयेच्छिवेश
स्पष्टे॥७॥एतदेवविवृणोति कांतान्नेति॥कांतान्नपानसंभोगसंभारादिविलासिना॥सुखेनसर्वरूपेणसंबुद्ध्या
त्मानमर्पयेत्॥७॥कांतान्नपानसंभोगसंभारादिविलासिना कांतैर्मनोहरैरन्नपानैः संभोगसंभारैः स्त्रक्चं
दनादिभिः आदिशब्दग्राह्यैरन्यैश्च सुखसाधनैर्विलासिना सर्वरूपेण सर्वप्रकारेण सुखेनात्मानं संबुध्य
सम्यक्शिवरूपं बुद्ध्वार्पयेत्॥७॥आधिव्याधिपरीतेन मोहसंरंभशालिना॥सर्वोपद्रवदुःखेन प्राप्तेनात्मान
र्पयेत्॥८॥अत्रदुःखस्यपापरूपेकालुष्यनिवर्तकत्वाद्दुःखदर्त्तनादिकल्कद्रव्यवदात्मोपयोगित्वात्सुखवत्साधनत्वं
द्रष्टव्यं॥७॥दारिद्र्येणाथराज्येन प्रवाहपतितात्मना॥विचित्रचेष्टाद्रष्टेण गृहात्मानंप्रपूजयेत्॥९॥प्रवाहपति
तात्मनावासनाप्रवाहपातितेन विचित्रचेष्टाद्रष्टेण हितेन नु विचित्रचेष्टाद्वहितेन नादारिद्र्येण राज्येन वा
शुद्धात्मानं देहाद्व्यतिरिक्तमात्मानं समर्पयेत्॥७॥निर्विकारतयैव हि पश्यन्नेवं मानमनमाप्नातरमणीयं
थापातसुदुःसहं॥७॥सर्वं मामेवमर्पयंस्तुर्यान्तियासमाप्योनरः सर्वदा सर्वैरन्वेयमसर्वेच स्थितेन सिन[illegible]मास्से

भोगानामनिषिद्धानां निषिद्धानां च सर्वदा त्यागेन चाथ रागेण त्यात्मानं शुद्धमर्पयेत् ॥३॥ अनिषिद्धानां रागेण
निषिद्धानां त्यागेन चेत्यन्वयः ॥३॥ स्पष्टं ॥ नष्टं नष्टमुपेक्षेत प्राप्तं प्राप्तमुपाहरेत् । निर्विकारतयेत्यत्र हि परम
नमात्मनः ॥४॥ एतन्नष्टोपेक्षणं प्राप्तोपादानं चेत्यर्थः । निर्विकारतया हर्षविषादादिविकारहेतुतया स्पष्टम
न्यत् ॥ आपातरमणीयं यत्तथापातसुदुःसहं । सर्वमात्ममयं कुर्यान्नित्यात्मा चापरो नरः ॥५॥ आपातरम
णीयं प्राप्तमेकदृष्ट्या उपादेयमिव प्रतीयमानं सुखं तत्साधनं वा यदस्ति तथा आपातसुदुःसहं प्रतिकूलतया
प्रतीयमानं दुःखं तत्साधनं च यत् एतदुभयमपि नित्यात्मा चापरो नरः । आत्ममयं आत्मसमर्पणेन ॥ तदुपेक्षे
यं हि ॥ सर्वदा सर्वरूपेण यत्सर्वत्र स्थितं हि तत् सर्वं ब्रह्मेति निश्चित्य नित्यात्मा चाब्रवीत् ॥६॥ सर्वदा स
र्वस्मिन्काले सर्वरूपेण नानारूपेण सर्वत्र [illegible] यदस्ति तत्सर्वं ब्रह्मेति निश्चित्य नित्य
मा चाब्रवीत् [illegible] नीतस्य सर्वस्यात्मार्पणेन ब्रह्मभावेति [illegible] तमित्यर्थः ॥ न वाञ्छितानन्त
जनतां जन प्राप्नाश्च भावतः सरितः सागरेणेव भोक्तव्या भोगभ्रमयः ॥७॥ जनेन ज्ञानिना [illegible] वाञ्छिताः
[illegible] स्वभावतः स्वभावतः प्राप्तभोगभ्रमयः सागरेण सरित इव भोक्तव्याः ॥ तदुक्तं गीतासु आपूर्य
माणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामीति ॥ उ
द्वेगो नानुगन्तव्यः [illegible] व्योम्ना विचित्रपदार्थस्य पतिना पातिते [illegible] ॥८॥

यो॰

श्रव्याश्रव्यरूपासु पदार्थप्रतिपत्तिषु इष्टेनोद्वेगचित्तविकारो नानुगंतव्यः चित्रेषु नानारूपेषु पक्षिमेघा
दिषु पदार्थेषु पतितेषु पतितेषु चाप्याह्लाद यथोद्वेग विकृतिर्नानुगम्यते तद्वत् ॥१२॥ देशकालक्रियोगाद्य
दुपेतेषु भाशुभेषु अविकारगृहीतेन तेनैवात्मानमर्चयेत् ॥१३॥ देशकालकर्मवशात् शुभमशुभं वा यद्व
स्तूपैति अविकारगृहीतेन निर्विकारस्वीकृतेनैव शुभाशुभरूपेण वस्तुना आत्मानमर्चयेत् ॥१४॥ निर्वि
कारे चित्तताख्ये पदार्थसन्नाहासमेतिश्लोकद्वयवाक्येन आत्मार्चनविधानेस्मिन्प्रोक्ताद्व्यवस्थियस्तु याः एके
नैव समेनैतारसेन परिभाविताः ॥१४॥ नाम्लातकश्चोनो तिक्तानकषाया श्चकाश्चन । विचित्रैरपि रसैर्दिग्धा मधु
राएव ताः किल ॥१५॥ अस्मिन्नात्मार्चनविधाने याः शुभाशुभरूपाद्व्यवस्थियः पदार्थसंपदः प्रोक्तास्ताश्चित्र
रसैर्दिग्धाः उपचिता अपि एकेनैव समेन रसेन भाविता वासिताः सत्यः रसांतरमम्लतिक्तकषायादि
परित्यज्य मधुरा एव भवंति किल । माधुर्यमिह रम्यता ॥ समता मधुरो रसस्तस्य रसशक्तिरतींद्रिया तत्याय द्रा
वितं चैत्यममृतं तत्कृष्णाद्भवेत् ॥१६॥ समतारूपा मधुरतारस्याखादनीयाया रसशक्तिः रसरूपा शक्तिर
तया रसशक्त्या भाविवितयद्वस्थेदृश्यं तत्सर्वं कृष्णादेवामृतं मधुरमेव भवेत् ॥ समत्तामृतरूपणयद्
तामविभाव्य तेनानतेहाया तिमाधुर्यं परमिंदोतिव्यक्तं ॥१७॥ इदाव्यक्तमहत्तनिव परमाधुर्यमायातीयद्
यः शेषस्पर्शौ ॥ रपेंदुरेव मुणे सभाव्यशमसमविषा स्वछेन विद्वनैकेन ज्ञेनाव्यक्तपंचरूपिणा ॥१८

मि॰

तेन ज्ञानिना क्रमेण समस्ति विषाह्चकरूपसिन्न वृत्तिनाभ्यन्तश्च सूर्णेंदु नेवह्मणेनष्ठरवछेन चिह्न नैकेन अस्य
सहकोत्तनेन उपलरूपिणा पाषाणवन्हि विकाररूपेण भाव्या। देशकालकरणक्रमो दितेः सर्ववस्तु
सुखदुःखविभ्रमः। नित्यमवितशरीरनायकस्तिष्ठशं। तत्सकलेछया धिया। आदेशकालोऽप्रतिहो करणं
गुरुषव्यापारः तेषां क्रमेण परिपाट्यो दितेः सर्वेषां वस्तूनां सुखदुःखरूपे विभ्रमे विलासे नित्यमवितः श
रीरनायक आत्मायन्तसनातहंशः सन्नशांतकलनेछया धियापलक्षित स्तिष्ठ॥ आत्मा येन तत्र ज्ञानस्या
दिल्त्वा सहये अविद्यामलक्षालनोपायमाह। विद्यातिरेश्वरजवाय अविद्याश्रेष्ठयाश्रेष्ठः क्षालयन्
वतिष्ठति। मलंमलेनापहरन्स्फ किनोरज कोयथा॥२०॥ श्रेष्ठः आत्तः पुमान् श्रेष्ठया शुद्ध सत्त्व जन्यया
उत्कृष्टया विमलवासनारूपया अविद्यये वा विद्यामलवासनारूपां क्षालयन्नवतिष्ठति। यथाहि शुक्
शउपाय विरज कोवस्त्राणां मलं क्षरादिना मलेनापहरति॥ नदृशं॥ अहत्व चोप्य विद्यांशः श्रेष्ठः
कारणतां गतः क्रमाद्गुरूपदेशाद्या आत्मज्ञानस्य सिद्धये॥२१॥ वुक्तं तं अहंतत्वो पि गुरूपदेशाद्या श्रेष्ठ
अविद्यांशः क्रमाद्दृष्टतास्विदुपायादात्मज्ञानस्य सिद्धयेकारं तां गतः॥ एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह क्र
मस्तिक्रमे गुरूपदेशानां प्रवृत्तौ विष्यबोधनो अनिर्देश्योप्यहंस्यापि स्वयमात्माप्रसीदति॥२२॥ गुरूप
देशानां क्रमेण शिष्यस्य बोधने प्रवृत्तेस्ति अनिर्देश्यो गुरुणाशक्य प्रवृत्त्या ज्ञातिपादयितुमशक्यापि शोपेष

ण

श्री॥

२०३

२३२

582

विघ्नहत्या ब्रह्महत्यापि सा ह्यकर्तुमशक्या । पि आत्मा स्वयमेव प्रसीदति प्रकाशते । तदुक्तं स्कान्दे संहितायां ॥ च
छेदित्रिमन्त्राप्यदृते स ह्यलितयोगिनः । दृश्यास्ति वृत्त्येव मन्त्रज्ञानं प्रसन्नेन तेजसेति ॥ छ ॥ शास्त्रार्थं बुध्यते नात्म
गुरोर्वचनतो नराः बुध्यते स्वयमेवास्य स्वबोधवशतः स्वतः ॥२३॥ आत्मा शास्त्रैर्गुरोर्वाक्यैः स्वेन चेतसा नावबुध्यते कि
न्तु स्वबोधवशात् स्वरूपानुसंधानमहिम्ना स्वत एव बुध्यते ॥ छ ॥ यदि स्वतएवात्मा बुध्यते तर्हि गुरुशास्त्रा
दिभिः किमित्याशंक्याह तदुपायं शङ्करो माह गुरुपदेशेति । गुरूपदेशशास्त्रार्थैः विना चात्मा न बुध्यते । एत
त्संयोगसत्त्वे च स्वात्मज्ञानप्रकाशिनी ॥२४॥ एतत्संयोगसत्त्वे च तयोगुरुशास्त्रार्थशिष्याणां सन्निधिः सत्त्वे च स्वा
त्मज्ञानप्रकाशिनी ॥ छ ॥ गुरुशास्त्रार्थशिष्याणां चिरसंयोगसत्क्रिया । अहर्निवृत्तनाचार आत्मसान्नं ध्रुवन्
तो ॥२५॥ अहनि स्वार्थसंनिधौ जनाचारो लोकव्यवहार इवाशिष्टसमानौ ॥ छ ॥ एवं देवार्चनं नित्यं ततः कुर्वन्मु
निनायक । पित्रास्मदादयो भृत्यास्तस्य याति परं पदं ॥२६॥ अस्मदादयो हरिहरादयो पि यत्र यस्मिन्परम
पदे भृत्याः भृत्यवन्निकृष्टा वर्तन्ते इत्यर्थः ॥ छ ॥ आत्मार्चनेन सर्वं ब्रह्मेति निश्चित्य निसात्मा व्रतं चरेदित्युक्ते
तत्र जगत्स्विन्मयत्वेन ब्रह्मभावं प्रतिपादयितुं विविच्य तेऽप्रक्रियां प्रस्तौति अविद्यमानमिति । अविद्यमानम
वेदंति यमानमिव स्थितं । आभासमात्रं त्रिजगन्नान्यदस्ति मुनीश्वर ॥२७॥ आभासमात्रं संविन्मात्रमवा
भासोऽन्यादिनाशार्थः संविद्विहि केवलं । सावयम विगच्छतीयाति चिन्तामयाम्यतां ॥२८॥ यः प्रसिद्धो सा

परोक्तनयाद्वितीयमामोक्षांतादिशब्दार्थः ब्रह्मपरमात्मापरंज्योतिरित्यादिशब्दनामार्थः अलिप्तापूर्वस्वलितां केव
लां विशुद्धां चितं विद्धि सैव विदेहं गच्छतीवसतीनामयोग्यतां यातीति ॥ छ ॥ रूपा भावितवेद्यत्वादहंतामनुगच्छति
घुमान्भावनयास्वस्वेवनवारणातामिवा ॥ ८२ ॥ सैव चिरंभावितवेद्यत्वात् भावितं वेद्यं दृश्यं यया सा या तस्या भाव
स्तत्वं तस्मात्स्वेद्यतात्मभावनाहेतोरहंतामहंकाररूपतामनुगच्छतीति घुमान्स्वस्वेवारणभावनयावारणता
वा ॥ छ ॥ अस्या अहंतारूपाया देशोकालतांगताः संपद्यते स्वयं शून्यरूपिण्यः सख्य एवता ॥ ८३ ॥ अहंतारूप
याः अहंकाररूपायाः माया अस्याश्चितो नानारूपास्ताः एवं शक्यो देशकालतां देशकालादिरूपतां गताः से
स्वलाबुद्धितमायातिनित्यमज्ञपदे स्थिता ॥ ८४ ॥ सैवाचिन्मयसत्तानाभिर्देशकालादिशक्तिभिः संवलितावे
तासतां जीवाभिधानिका जीवरूपा ॥ ८५ ॥ सत्वा अलपदे स्थितासती बुद्धिर्बुद्धिरूपतामायाति ॥ छ ॥ जीवशक्तिल
शक्तिः तथा भूता बुद्धिर्वशाद्यात्मनस्यनिश्चयैकविलासिनी बुद्धिनिश्चयात्मकत्वान्निश्चयेनकेनवविर
संनी शब्दशक्त्यादिभिरनुगम्यते तत्र शब्दव्यवहारहेतुः शब्दशक्तिः एवं ज्ञानव्यवहारस्य क्रियाव्यवहार
स्य हेतू तज्ज्ञानक्रियाशक्ती ॥ छ ॥ ते लिखिते पगणः क्लिष्टसंस्मृतिसमनुकस्यय ग्राम नो भवतिशुद्धासत उसैव

४शि
३०४

२३२

ल्पशाखिनः ॥३४॥ एषमायाः पूर्वोक्तो ऽहंकारादिसमूहः शाखशाखाप्रतानगतः स्फुलिंगः परिणामशाखिसमनुकल्पय
नृसंकल्पशाखिनो बीजमंकुरं श्रुतात्मन्स्वच्छं मनो भवति । सत्यासेति यावे मायाकल्पिताकारमित्यर्थः ॥छ॥
आतिवाहिकदेहांकिभाजनं तं हि ३ बुधाः ॥ परामर्शैकरूपिण्याहानैनास्तस्य शक्तयः ॥३६॥ तदेवमतः आतिवा
हिकदेहांकिभाजनं आतिवाहिकदेहइत्यकेरपि विषयं विदुः मन एव आतिवाहिकदेहइत्यर्थः ॥छ॥ व्योमादि
रूपतामेत्य जगन्नानाविभातितरां तदेवमनः स्फटिकाकारणो नाकारव्योमादिरूपतामेत्य नानारूपं सर्व
जगत्तयाविभाति ॥छ॥ शून्यएव हि वेतालइवेद्धं चित्तवासना ॥ उदितेयं जगन्नाम्नी तच्छान्तौ शांतिरद्भुता ॥३५॥ यथा
हिवेतालः कल्पितत्वात् शून्य एव न परमार्थः ॥ इदं मनेन प्रकारेण चित्तवासनैव जगन्नाम्नी जगद्रूपा उदिता
अतस्तस्याश्चित्तवासनायाः शांतौ सत्याम् अद्भुता जगतः शान्तिः केवल्यमित्यर्थः ॥छ॥ अद्भुतायां जगतीव मृगतृ
ष्णाजलेव यः स्वास्थः स्वाधिग्रधननरेनोपदेश्यस्त्वसावि ॥३६॥ यो नरः अद्भुतादिस्वास्थः परमार्थबुद्धियुक्तः
तत्त्वतन्त्रधिकः असावि हब्रह्मविद्यायां नोपदेशार्हः ॥छ॥ जीवं विवेकिनमेवोपदिशन्ति तज्ज्ञानो बालमूढमस
न्यमायमुक्तं । अज्ञं प्रशास्ति किल यः कनकावदातां सस्वप्नदृष्टपुरुषाय स तां ददाति ॥३७॥ हतज्ञाः अविवेकि
विवेकिनमधिकारिणमेनमुपदिशन्ति बोधयन्ति । ... तद्विपरीतज्ञानं अतएव वायः सभ्यमुक्पपरिस्या
मसन्न्यच अविद्यमानकल्पबालं हे स्वनोपदिशंतीत्यर्थः । यस्माद्धेतोर्यो ऽज्ञमीदृशं प्रशास्ति स गुरुः स्वप्न दृष्टपुरुषाय

कन्यकाप्रदानमिवव्यर्थमित्यर्थः ॥३९॥ ईश्वरउवाच ॥ यथापृष्टंमुनेप्रोक्तंत्वयिकल्याणमकुरुक्तेनोदेशंश्रयामोऽभि
मतभागछो त्रिष्ठपार्वति ॥४०॥ सिद्धउवाच ॥ एत्स्कक्त्वानीलकंठोसौत्यकेशुप्यांजलोमयितताश्परिवारणसम
मेवरकोटरं ॥४१॥ तृःप्रभृतितेनेवक्रमेणार्चनमात्मनः ॥ अद्ययावत्तत्व्यग्रकुर्वन्नहमवस्थितः ॥४०॥ त्रयमने
स्यहौ ॥३॥ अनेनार्चाविधानेनमयेमारामवासनाः ॥ अखिन्नेनचबाह्यंतेव्यवहारपराअपि ॥४१॥ इमाः संसार
वासनाः अखिन्नेनवविद्रूपरहितेनेवमयाप्यतिबाहितनीयंते ॥७॥ अथाप्राप्तक्रियाचारअसुमेरात्मनृ
र्चने ॥ व्यक्तिछिन्नमव्यक्तछिन्नेमेनकदाचिदहर्निशं ॥४२॥ यथाप्राप्तक्रियाणामाचारानुष्ठाननीतेरवऊस्तुमेरात्मार्चन
विछिन्नमपिलौकिकदृष्ट्याप्रतीयमानमपिमेनिरंतराभ्रुसंधानवतः अहर्निशंकदाचिदपिनव्यक्तछिन्नंउव
ति ॥८॥ नचेताहरामेवार्चनंसर्वेसुलभमेवेत्याशंक्ययोगिनाविशेषणमत्याग्राह्यातिसर्वे [illegible] प्राचग्राह
कसंबंधंसामान्यः सर्वज्ञेतु ॥ योगिनः सावधानत्वेयत्तदर्चनमात्मनः ॥४३॥ सर्वेषामपिदेहिनांप्रावप्राहकसं
बंधसामान्येसर्वदेहिनांएवंतथापिपामराबहिर्मुखतयाक्षुत्पिपासादिभिःपीडिताविचित्रमन्नपानादि
केभोग्यामहे ॥९॥ इत्याेनयारघुपतेसंगमुक्तेनचेतसा ॥ संसारविरलारण्येविहरास्मिन्नखिद्यसा ॥४४॥ श्रीराम
उवाच ॥ इदानींसंशयोऽस्तिवितिरचोविशेषतः ज्ञातंज्ञातव्यमखिलंजातारेप्निरकृत्विमा ॥४५॥ पूरामम
धामपरेदंविताशामतंगजं ॥ संसारसमरेरम्याधीरातामागतेमनः ॥४६॥ दलिताशा ॥४२ इयमेतत्स्पष्टं ॥४ मतं
२४ यास्यामइतिव्याकुलारवैरि [illegible] गीतुसर्वोकृप्रकारेणयात्मैवदेवताइथचिविन्ना ॥ भोगसंपन्नअस्यैवप्राज्ञेतिसावधा
नोवर्त्तनइतिविशेषः ॥ तस्मादनुसंधानमेवस्वात्मार्चनमित्यर्थः ॥१२

श्री॥
३०५

जां विदलितदिग्गजां निवर्तितमनोरूपमतंगजामिति वा ॥ परिगलितविकल्पनाम्नुपेतं प्रशमितवांछमदी
नसाररसं ॥ विजगातियदतिप्रसन्नरूपं प्रमुदितमंतरमुत्तमं मनो मे ॥ ७ ॥ मेमनो विकल्परहितं गलितवांछ
अदीनं दैन्यरहितं अतएव सारस्वरूपं च कृष्टज्ञानं प्रसन्नरूपं प्रमुदितं च सर्वमनुत्तमं सर्वोत्तमं वर्तत इत्यन्वयः
॥ ७ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ इति श्रीवाल्मीकीये रामायणे मोक्षोपाये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमसुखहरस्य
पादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृते वासिष्ठचंद्रिकायां निर्वाणप्रकरणे देवपूजोपाख्याने नाम त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥
पूर्वमपूर्वे पादे देवपूजाविधानेन चित्तस्यांतर्मुखतया निर्वाणमित्युक्तं इदानीं द्वितीयेऽस्मिन्वांऽतर्भावितसर्वा
र्थं व्याप्य स्थितमित्यत्र बिल्वफलं निदर्शयन्नाख्यानांतरमारभते ॥ तत्र ॥ चित्तसमाश्रयप्रकारांतरेण बोधयितुं उप
क्रमते ॥ श्रीरामउवाच ॥ तव वाक्यसुधासेकैर्नष्टमिरूपजायते ॥ भूयः कथय मे ब्रह्मन् कौ चित्तं वै मयीं कथां ॥ १ ॥ स्फु
टा ॥ १ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ यथा ग्राह्यकिरणे वस्तुप्रथमे तुष्यते तथा ॥ न ग्राह्यैककिरणाद्धैर्यं इति को नानुभूतवान् ॥ २ ॥ यथा वा
ग्रासि ३ ह्नितेवस्तु प्रथमे किरणे यथा तुष्ये भवति तथा ग्रास्यककिरणात्स्रामि संबंधिन एकस्मात्किरणाद्धैर्यं तुष्टयेन भवती
ति कोनानुभूतवान् अयमर्थः सर्वैरेवानुभूतं यत इत्यर्थः तस्मादस्मिन् किरणसुखे बाल एवासक्तिं बध्नाति
नेतरः प्रेक्षावान् ॥ कालादपि [illegible] सुखं कल्पितमेव न वास्तवमिति ॥ २ ॥ दर्वांछेति वांछाक्षणे तुष्याति पिस्त्रवं
वांछाकाले यथा वस्त्व [illegible] स्पदा तथा ॥ तस्मात्क्षणसुखेष्वस्मिन् किं बालो बध्नाति नेतरः ॥ २ ॥

छेवकारणं तुष्टिस्तत्तुष्टिपर्यन्ता तस्मा वांछां परित्यज ॥ वांछाक्षणे तु यावत्तुष्टिः स्यात्तावत्तत्र तस्यां तत्तुष्टौ वांछेव क-
रणं वांछा वा न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् तुष्टिः साकल्पिता पितुष्टिरतुष्टिपर्यन्ता अतुष्टौ पर्यवस्यति । तस्माद्दुः-
खपर्यवसितां तृष्णामुखहृद्यां वांछां परित्यज ॥ आशायाश्च निराशात्वं मभावं यातु भावनं । अमनस्त्वं मनो याति
तवासंगेन जीवतः ॥१५॥ अतश्चासंगेन विषये घनास्थया जीवतो व्यवहारवतस्तव आशा भविष्यद्दृष्टवस्तु-
वांछा निराशात्वं निरुद्यमत्वं यातु । भावना विषयवासना च अभावं यातु । मनश्च निर्वासनं सत् अमनस्त्वं नि-
र्वासनतां यातु ॥ वासनारहितैरन्तरिंद्रियैराहरन् क्रियां न विक्रियामवाप्नोषि खवत् क्षोभशतैरपि ॥१६॥
तच सर्ववासनारहितैरिंद्रियैश्चक्षुरादिभिः क्रियामाहरन् अनुतिष्ठन्नपि त्वं तरंतःकरणविकारं नावाप्नोषि
क्षोभशतैर्वा तव च ब्रह्मदृष्टिभिः विक्षोभशतैरपि खमाकाशं यथा विकारं नावाप्नोति तद्वत् ॥१६॥ चित्तोन्मेषनिमेषा-
भ्यां संसारप्रलयोदयौ । वासनाप्राणसंरोधाद् निमेषं मनः कुरु ॥१७॥ चित्तस्योन्मेषनिमेषाभ्यां आविर्भावति-
रोभावाभ्यामेव संसारप्रलयोदयौ भवतः । तस्मात्त्वं मनो वासनासंरोधात् प्राणसंरोधनेन स्वोत्कादनिमे-
षं मनः कुरु ॥१७॥ प्राणोन्मेषनिमेषाभ्यां संसृतेः प्रलयोदयौ । तमभ्यासप्रयोगाभ्यां तुन्मेषरहितं कुरु ॥१८॥ प्रा-
णस्पन्दस्यापि चित्तस्फुरणहेतुत्वात् संसृतिहेतुत्वं तत् तमपि प्राणं अभ्यासप्रयोगाभ्यां पवनतत्तिनिरोधाभ्या-
सात्मकः स योगात् मनो निरोधाद् निमेषमस्पन्दं कुरु । मनश्च बध्यतयेन पवनस्तेन बध्यता इति मनो निरो-

श्री॥
३०६

२३६

यस्यापि प्राणनिरोधहेतुत्वात् ॥६॥ मोक्षोत्पत्तिप्रतिबन्धकाभ्यां कर्मणां प्रलयोदयौ । तद्विलीनं कुरु बलात् गुरु-
शास्त्रार्थसंगमैः ॥७॥ मोक्षमज्ञातं तदपि कर्मद्वारा संसारहेतुः तथाहि । अज्ञानादन्यथाज्ञानं तस्माद्रागा-
दीनाभ्यां पुण्यापुण्यप्रवृत्तिस्ततः जन्मादिदुःखमयः संसार इति तन्मोक्षं गुरुशास्त्रार्थसंगमैः गुरूप-
देशाच्छास्त्रार्थानुसंधानात् संगमात् बलात् पुरुषप्रयत्नात् विलीनं प्रनष्टं कुरु ॥८॥ असंवित्स्पन्दमात्रेण याति
चित्तमचित्ततां प्राणानां वा निरोधेन तदेव परमं पदं ॥१०॥ चित्तं कर्तृ असंवित्स्पन्दमात्रेण स्पन्दो असंविदः स्प-
शो बहिर्मुखता स्फूर्तिस्तदभावोऽसंवित्स्पन्दः तन्मात्रेण वा प्राणनिरोधेन वा अचित्ततां निर्विकल्पत्वं याति
तदेवाचित्तत्वमेव परं पदं मुक्तिः ॥१०॥ दृश्यदर्शनसंबन्धे यत्सुखं पारमार्थिकं । तदेकांतसंवित्त्या ब्रह्मदृष्ट्या मनःक्ष-
यः ॥११॥ दृश्यदर्शनसंबन्धे अभिमतविषयाणामिन्द्रियैः संबन्धे सति यत्पारमार्थिकं परमार्थभूतैरात्मनि संभू-
तं सुखमाविर्भवति तदेकान्तसंवित्त्या एकान्तशब्दः स्वरूपवाची तस्य पारमार्थिकसुखस्यान्तः स्वरूपं तस्यैवैका-
न्तसंवित्त्या निरन्तरानुसंधानेन ब्रह्मसंवित्त्या स्वरूपसुखसंवित्तिरेव ब्रह्मदृष्टिरित्यर्थः । अयमात्मा ब्रह्मेति श्रु-
क्तेः तया ब्रह्मदृष्ट्या मनसः क्षयो लयः स्यात् ॥११॥ चित्ते लये सति तदेव स्वरूपसुखं कैवल्यसुखं संपद्यते इत्या-
ह यत्रेति । यत्र नाभ्युदितं चित्तं तदेव सुखमुत्तमं । क्षयातिशयनिर्मुक्तं नोदेति न च शाम्यति ॥१२॥ यत्र यस्मिन् सु-
खे चित्तं नाभ्युदितं चित्तवृत्त्यः संकल्पविकल्पादयो नोद्यन्ति तदेवाकृत्रिमं सुखं निजानन्दः कैवल्यसुखं ति

क४

तियावशात्तद्रूपातिशयनिर्मुक्तं नित्यं निरतिशयं चेति कथ्यानोदेति न च शाम्यति॥ ज्ञानानुज्ञातिनश्चित्तल
याभावात्कथं जीवतो मुक्तिरित्यत्राह अस्येति। अस्य चित्तं न चित्ताख्यं न चित्तं सत्समुच्यते। नानार्थान्यत्वभावा
चित्तं बोधात्मना स्वसुवर्णवत्॥१३॥ अस्य चित्तं न चित्ताख्यं चित्तमिति नाख्यायते किं तर्हि तज्ज्ञचित्तं सत्यमुच्यते तद्रू
वेत्यर्थः॥ तस्मात्कारणान्नानार्थान्यत्वभावान्नानारूपैः कामसंकल्पादिभिरर्थैः अन्यत्वभावाद्ब्रह्मणः सकाशा
द्भेदभागेव चित्तं चित्तशब्दार्थः। तस्य तु चित्तं बोधात्मपरिपूर्णबोधात्मतदभिन्नसत्संपद्यते यथा तात्रं तु कित्वत्रा
त्सुवर्णभावमापद्यते तद्वत्॥१४॥ चित्तं चित्त्वमायातिके चित्कालं जगत्स्थितौ। विहृत्य तुर्यावस्थायां तुर्यातीत
भवस्यतः॥१५॥ चित्तं कर्तृ जगत्स्थितौ कंचित्कालं विहृत्य तुर्यावस्थायां श्रवणमननादिक्रमात्समाध्यवस्था
यां सिद्धायां चित्त्वं चित्स्वरूपैक्यं याति। अतः परं तुर्यातीतं भवति। जाग्रदादित्रये सति तदपेक्षया समाध्यवस्थायां
तुर्यत्वं। सर्वदा समाधौ जाग्रदाद्यभावात्तुर्यत्वमपि नास्तीत्यर्थः॥१६॥ भ्रमत्येवं भूरिभुवनभ्रमविभ्रमो घस्थितिः
तसममनेकतयैकमेव सर्वात्मसंभवति न तु तरङ्गा किंचिच्छित्तादिकं च न हादीव दृश्यन्ते वेरगः॥१७॥ सर्वात्मकं
एकमेव भूरिभुवनभ्रमविभ्रमौघः भूरिभिर्भुवनभ्रान्ति विलासपरंपराभिरित्थं विपद्यादिप्रकारेणानेकतया
समयुगपदेवस्थितौ इतरच्चित्तादिकं किंचिपदं पिनास्ति। सन्ति वेगाः संस्थानं वर्ग्यामादीनां प्रतीयमानेनास्ति
न तु ततीतस्य मिथ्यात्वं कहष्टमित्यत्राह हृदीवेति। यथा स्वप्नदन्त्यां हृदि चित्तप्रनीयमानं वस्तु न सन्ति वे
स्वनास्ति तद्वत्॥१८॥ वसिष्ठः॥ अत्रैमामेवबोधाय विस्मयोह्लाससज्ञालिनी॥ अहमेवं चिवसं बोधार रामरम्यां कथां भूणु॥

मा७ च३

१९

590

योजनानामिति श्लोकत्रयं वाक्यं। योजनानां सहस्राणि विपुलं विमलं स्फुटं। युगे रम्यतरं दृष्टं परमस्ति बिल्वफलं
महत्॥१७॥ पुराणमपि बालेंदुलदलमार्दवसुंदरं। महाकल्पांतवात्याया अपि वेगैरचालितं॥१८॥ योजनायुतके
हीनां कोटिलक्षशतैरपि। वेपुल्येनापरिच्छेद्यं मूले माद्यं जगत्स्थितेः॥१९॥ विद्यमानमंतर्गतसर्वार्थकलं वा पूर्वं बिल्व
फलत्वेन निरूप्यते। अजरद्रूपं अत एव जरादिविकाररहितत्वात्। पुराणमपि बालेंदुशकलवन्मार्दवेन सुंदरं। आनं
दमयत्वात्। अचालितं निष्कंपं मेरुवत्। वैपुल्येनापरिच्छेद्यं अनंतत्वात्। जगत्स्थितेर्माद्यं मूलं तु पादानत्वात्। इत्थं
तं महद्बिल्वफलं अस्ति॥ छ॥ तस्य बिल्वफलस्याभ्यंतरे त्वंतर्दानि समीततः। हरंति लीलीं शलोपारा जिका कणपर्वतेः
॥२०॥ तस्य बिल्वफलस्य समीपतः अंतर्दानान्यपि नोराध्यः स्थिता तां राजिकाकणानां पद्महतेलीलोद्धरंति। किंवक्ष्ये
ते तन्महत्त्वमित्यर्थः। राजिकाकणस्य सर्वप्रानकदाचन पाकेन पातां तेन समेतितत्रास्य देवपक्कमध्ये गजरसाय
तवाध्यतो॥२१॥ तत्फलं कदाचन पातपर्यंत पाकेन न समेतिर नस्य युज्यते नित्यत्वात्॥ छ॥ समस्तसारस्य फलस्या
स्य महाकृतेः। अंतर्मज्जात्वमायातिसंविच्छक्तिचमत्कृतिः॥२२॥ समस्तफलसारस्य परमपुरुषार्थरूपत्वात्। अस्य
प्रकृतस्य फलस्य संविच्छक्तिचमत्कृतिः विच्छक्तिस्फूर्तिरेव अंतर्मज्जात्वं अंतः स्थितसारत्वमायाति ब्रह्मणः
सविस्तारत्वात्॥ छ॥ संविच्छक्त्या तया तत्र तत्सारलरूपया। नितरामेव समेरूपहृगिच्छेसंप्रसारिता॥२३॥ तत्र बि
ल्वफलस्यांतस्तया सरलरूपया विश्वपरिणामतया स्फुररूपया संविच्छक्त्या समेतिजरामेव तरूपहल्ववद्राम
यात्प्रकारेण हक्कसिस्ट दाहविकाहष्टिः संप्रसारिता प्रवर्त्तिता॥ छ॥ तेनैव प्रकारमाह दमिति इदं व्योम म[illegible]

श्लोकद्वयवाक्येन ८

ब्रह्मांडमंडपमिदमिमा आशाः क्रमोदयं। रातिसा तस्य विद्धस्य नि
रुद्धः मज्जोच मरुत्तिः ॥२५॥

नंतमियं कालमयी कला। इयं नियतिरित्युक्ता क्रियेयं स्पंदरूपिणी ॥२६॥ वह्नकाजगंति नियंतृत्वाद्यताानि
यतिरियं स्पंदरूपिणी वलनस्वभावा क्रियारूपा शक्तिरियं निजमज्जाचमरुत्तिः निजाया संविद्धकेः स्फू
र्तिः सर्वस्या चिद्रूपचस्य संविद्धक्तिरूपत्वात् ॥ श्रीरामउवाच। भगवन् सर्वसारज्ञ बयेव बिल्वरूपिणी
तथैव महाविद्वनसत्तेन कथितेति मतिर्मम ॥२९॥ महाविद्वनसत्ता महती विद्वनस्य ब्रह्मणः सत्ता यो श्रेय
श्रीः ॥ चिन्मज्जारूपमखिलमहंतादीदमातता। नमनागपि भेदोस्ति द्वैतैक्यकलनात्मकः ॥२७॥ यद् अहं
ता दि अहंकारप्रकृतिः आततं विस्तीर्णमिदं मखिलं जगत् चिन्मज्जारूपं अतस्थमनागपि द्वैतैक्य
कलनात्मको भेदा उदवि चाररूपो भेदाभेदरहितो नास्ति ॥ यथा ब्रह्मांडकेष्वांड मज्जामेवादित्संस्थि
तिः तथा चिद्विल्वमज्जेयं ब्रह्मांडादि जगत्स्थितिः ॥२८॥ ॥ ॥ ॥ ॥ इति श्रीवाल्मीकीये रामायणे
मोक्षोपाये संसे सारतरणिनाम्नि श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तम सुखहृदयप्रादित्रीव्यश्रीमदात्म
सुखकृतो वासिष्ठसंदीपिकायां निर्वाणप्रकरणे बिल्वोपाख्यानं नामैकचितः सर्गः ॥ ॥ ॥ ॥ एवमे
तं भावितसर्वार्थमद्वितीयमेव चैतन्यं बिल्वफलत्वेन निरूपितं इतो दाती जगच्छित्रवि चित्रेताप्यखंडक
रसा निर्विकल्पा घनीभूता सैव चिरमहाशिलात्वेन निरूप्यते अथेत्यादिना वसिष्ठउवाच अथ सा
मिंदुवदन चित्रां विस्मयकारिणीं विवर्णमानों महत्यां रम्यां अन्यामाख्यायिकां शृणु ॥१॥ चिंतामस्कृतस्त्वां अन

श्री ३०८

२३

श्च विस्मयकारिणीं ॥ ३ ॥ तरलसमानां ॥ ६ ॥ स्निग्धास्पष्टा मृदुस्पर्शा महाविस्तारशालिनी ॥ निबिडा नित्यनीरंध्रा
चिदस्ति महाशिला ॥ ४ ॥ स्निग्धा विचित्रधर्मास्पदं, त्वास्यस्पष्टात्वमर्मेवप्रकाशमानत्वात् मृदुस्पर्शात्सुखदत्वात् म
हाविस्तारशालिनी निरवधित्वात् ॥ निबिडा संततत्वात् ॥ नित्यनीरंध्रा विजातीयवस्तुमिश्रत्वाभावात् ॥ इत्थं म
हाशिलाकचिदस्तित्वव्यतिरिक्तस्याभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् क्वचिदित्यनेन भगवत्कस्मिंश्चित्
ष्ठिते इति स्वमहिम्नीति श्रुतेः ॥ ७ ॥ तस्यामिति श्लोकद्वयं वाक्यं ॥ तस्यामंतः प्रफुल्लानि पद्मानि सुबहून्यपि ॥
रस्यामिव रम्याणि संस्थितानि निरंतराणि ॥ ८ ॥ अन्योन्यप्रोतपत्राणि मिथो विघटितानि च ॥ मिथश्चोपरिरूढानि मृ
निष्कटानि च ॥ ९ ॥ ऊर्ध्वमूलान्यधोमूलान्यमूलानि तराणि च ॥ अव्ययमानीत्यनेन भुवनानि विवक्षितानि
संकोचविकासयोगित्वात् ऊर्ध्वमेरोश्रयत्वात्तानि च कानिचित् अन्योन्यप्रोतपत्राणि परस्परसंबद्धानीति ॥ का
निचित्तु मिथो घटितानि संबंधरहितानि तेषां च मध्ये कानिचिदूर्ध्वमूलानि अमरादिभुवनानि नानारूपस्थित
ऊर्ध्वमंडलाश्रयत्वात् ॥ कानिचिदधोमूलानि पातालानां भूलोकस्याधस्थितत्वात् कूर्माश्रयत्वात् ॥ कानिचिदमू
लानि शिवविष्णुलोकादीनां नित्यत्वात् ॥ इतराणि चैतेन तिर्यङ्मूलान्युच्यंते तिर्यग्गामकत्वभावेन वा
नेनकेषांचिद्भुवनानां अवष्टंभत्वात् ॥ १० ॥ एतान्यपि मानि तस्यां शिलायां अंतःसंतीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ तेषां च त्रिव
देसंति शंखाः सांतःसहस्रशः ॥ वक्ष्योधाय्यमहाकाराः पद्मवत्संनिवेशिनः ॥ १२ ॥ तेषां च पद्मानां च निकटे सह

स्रम

स्वराः गोखाः संति॥ गोखगाहेन नक्षत्रग्रहतारारूपाणि ज्योतिर्मंडलान्युच्यंते। समुद्रवलीलेनाभसि गांखवदा
मानवाग्रा चक्रवाहेन वर्मंडलाकाराणि द्वीपानि। तेषां वक्रधारावद्देवभासमानैः समुद्रैः परिक्षितत्वात्॥६॥ गो
रामनुवाचासम्मेतन्मयाहृष्टाहं तादृशी सामनाशिला। शालग्रामे दूरे भूर्हविद्यते सामनाशिला। पाषा
णत्वाचा चिच्छिलैषा मयोक्ता तेयस्यामंतर्जगस्थितिः॥ घनत्वे कालमकत्वादिवशादेषा शिलैव विरा७॥ घन
त्वे कालमकत्वादिवशाद्घनत्वं निबिडत्वं एकात्मकत्वं एकरूपत्वं आदिशब्दात् हिवादीनि तद्वशात्सामर्थ्याद्
षा चिच्छिलैवेतस्महृत्राचाग्रा॥७॥ अव्यक्तस्यैतद्घनांगायाः स्तुतीरश्चाकृतेरपि विद्यतेऽतर्जगहृदंग्योम्नावविद्युल
तिलः॥८॥ घनायोनीरंध्राया अपितस्याः शिलाया अंतर्जगद्विद्यते। जगद्दृदस्य तदभिन्नत्वेन घनत्वं ना
स्तयोर्विरोधाभावात्॥७॥ द्यौः क्ष्मा वायुराकाशं पर्वताः सरितोदिशः। संति तस्यां शिलायां सा च सुषिरा न मना
गपि॥९॥ सा च मनागपि सुषिरा सरंध्रा न भवति द्यौप्रभृतीनां तदभिन्नत्वाद्वाराशिष्टसमाना॥७॥ गोरवपद्मा
दिकं लोकपाषाणे लिख्यते तथात्र तत्र भवद्विख्यद्वत् चिच्छिलाशालभंजिका॥१०॥ गोरवपद्मादिलेखने पि
पाषाणो यथा न किंचिद्भिद्यते तथात्र तत्र भवद्विख्यद्वपापि चिच्छिलामयी शालभंजिकोवक्ष्ये चि
च्छिलाप्रकृतिरिव न भिद्यते तस्य ये॥७॥ उपलोतः सन्निवेशानानात्माख्यैकपिंडतां। न आचि हिंस
भोपि रनमुंचस्यैकपिंडतां॥११॥ यथांतः सन्निवेशाः अंतःस्थितः गोरवपद्मादिसन्निवेशा उपलोना ...

यो०वा०
३०९

२३८

594

मा

तयाप्रतीयमानोपि वस्तुतः एकपिंडकस्तथा चित्सर्गभूर्यपि जगद्भिन्नताप्येकपिंडतां न मुंचतीति ॥११॥ य
था पद्मः शिलाकोशाद्भिन्नस्तद्वपुर्मयः । तथा सर्गश्चितोरूपाद्भिन्नः सर्वैर्दैवहि ॥१२॥ शिलायां क
ल्पितः पद्मः तद्वपुर्मयः शिलामयत्वात् शिलाकोशाद्यथा भिन्नः तथा चिति कल्पितः सर्गोपि चिद्रू
पाद्भिन्नः ॥१२॥ शिलांतः पद्मलेखालीमरीचांतश्चमत्कृतिः । नोदेति नास्तमायाति यथा सर्गस्तथा चितौ
॥१३॥ शिलायां कल्पिता पद्मलेखाली मरीचांतश्चमत्कृतिः मरीचस्यांतश्चमत्कृतिः कारकत्वं कटुक
रसस्फूर्तिश्च यथा नोदेति स्वाभाविकत्वात् नास्तमायाति यावद्द्रव्यमविनाशात् तथा चितौ सर्गस्फूर्तिः
यथाङ्कुरांग्रं मध्ये तिर्मज्जा वा बिल्वगा यथा । तथा नंतविकाशा चितौ ब्रह्मांडमंडली ॥१४॥ अंकुरं ध्रुवांगभिर्फल
मध्ये गर्भरूपाय वै था वर्त्तते मज्जासारभूतो शाय यथा बिल्वगा बिल्वफलांतर्वर्त्तते तथैवानंतविकाश
श्या ब्रह्मांडमंडली चितावेतर्वर्त्तते ॥१४॥ सुषुप्तावस्थया वक्रपद्मलेखाः शिलोदरे । यथा स्थिता स्थितेरंतः
स्थितेयं जगदावली ॥१५॥ वक्रपद्मरूपाः लेखाः शिलोदरे यथा सुषुप्तावस्था सुषुप्तमवन्ति स्वलावस्थया स्थि
ता इयं जगदावली चितेरंतः स्थितैव तथैव सुषुप्तावस्थया स्थिता यथा यत्र यदाकारं तथा तत्र तदेव हि ।
ब्रह्मसत्तात्मकं सर्वं सुषुप्तमिव स्थितं ॥१६॥ सत्तात्मकं ब्रह्म यत्र यस्मिन् देशे यदाकारं यद्रूपं स्थ यथावर्तते

नन्वतदेव वस्तु तथा तेनैव प्रकारेणोपलक्षितं भवति। अतः सर्वं ब्रह्मैव सुषुप्तमिव सुषुप्तावस्थापन्नमिव
निर्विकारं स्थितं ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वात्सत्यसंकल्पत्वाच्च स्वसंकल्पानुसारेण नानारूपतयावस्थानं यु
क्तमित्यर्थः॥७॥ भूरिभावविकाराढ्यो योयं जगद्रूपभ्रमः। सुषुप्तमेव तद्विद्धि शिलान्तः पंकजादिवत् ॥८॥
भूरिभिर्भावविकारैर्जन्मादिभिराढ्यो योयं जगद्रूपो जगद्रूपभ्रमः तं शिलान्तः पंकजादिवत्सुषुप्तं ब्रह्मैव विद्धि
॥८॥ नित्यं सुषुप्तपदमेव जगद्विलासः सम्यक्प्रशान्तसमविद्घनमात्मनीह रूपं प्रसः शिलान्तइव सर्गी
रास्त्वसारा दृष्टानदेहमुपयान्ति कदाचिदेव ॥९॥ प्रशान्ते समे चिद्घने चात्मनि रहरूपं प्रतीयमानो जग
द्विलासः शिलान्तः पद्ममिव सुषुप्तपदमेव ब्रह्मणः सुषुप्तावस्थयावस्थानमेव दृश्यास्तु सर्गदृशाः सर्गा
द्यवस्था असारास्तिः प्रमाणाः अतः कदाचिदेव देहं वास्तवं स्वरूपं नोपयान्ति ॥९॥ ॥६॥ ॥९॥ इति श्री
वाल्मीकीये रामायणे मोक्षोपाये संसारतरणिनाम्नि श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमत्सुखस्वरूपपा
दशिष्य श्रीमदात्मसुखकृतौ वासिष्ठचन्द्रिकायां निर्वाणप्रकरणे शिलोपाख्यानं नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥
एवं विचित्राप्यखण्डैकरसा चित्शिलावन्निरूपिता इदानीं सर्वं ब्रह्मेति विवेकिनां युक्त्यादिरपि चित्तविश्रा
न्तिबाधको न भवतीति दर्शयितुमर्जुनाख्यायिका निरूप्यते ॥ श्रीराम उवाच ॥ ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलं दृष्टं द्रष्टव्य

उ.३।

३१०

२३८

क

अनाद्यंतमिति श्लोकमर्थवाक्यं

मत्कृपया॥ ते॥ लीलयेदं त्रुटच्छामि त्वयो बोधाभिवृद्धये॥१॥ स्य टी०॥ जगत्सहस्त्रनिर्माण नदि मायादर्पणस्य
उ॥ पुर्यष्टस्य भगवन् रूपं कथय कीदृशं॥२॥ जगतां सहस्त्रस्य निर्माणं हे महिमायस्य तत्पदर्पणवन्निर्म
लस्य पुर्यष्टकस्य रूपं कीदृशं कथय॥२॥ वसिष्ठ उवाच॥ अनाद्यंतजगद्बीजं यद्यत्तान्तित्रे निरामयं तत्तद्
विकल्पनायुक्तं अत्र जीव इति स्मृतः॥३॥ नारूपं शुद्धचिन्मात्रं कलनवर्जितं कलनोन्मुखं तत्वतो यातमत्र
जीव इति स्मृतः॥४॥ स जीवः खलु देहेस्मिन् विनातिस्पंदते स्फुटं॥ अहंभावादहंकारो मननान्मन उच्यते
॥५॥ जगद्बीज अनेककल्पनायुक्तं अविद्यायुक्तं स जीव इति स्मृतः॥ अहंभावादहमित्यभिमानादहंकारः
स्मृतः॥ मननात् संकल्पादिरूपान्मन उच्यते बोधस्य निश्चयरूपाद्व्यापाराद्बुद्धिरुच्यते॥ तथेंद्रियैः इं
द्र आत्माते न दृष्टत्वात् कर्मोपार्जितत्वात् इंद्रियमुच्यते इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमित्यादिना सूत्रेणेंद्रिय
टी स्य शब्दस्य इंद्र इत्यर्थे निपातितत्वात् देहरूपभावनया देहो भवति॥ घटाकारभावनया घटो भव
ति॥ एवं स्वभावात्मा एवं प्रकारस्वभावस्वरूप एष एवात्मा तज्ज्ञैः पुर्यष्टकमिति स्मृतः॥७॥ तल्लक्षणं
४ बोधनिश्चयतो बुद्धिरिंद्रदृष्टस्तथेंद्रियाद्देहभावनया देहो घभावनया घटः॥६॥ एवं स्वभावा
त्मा तज्ज्ञैः पुर्यष्टकं स्मृतः॥४२॥ श्लो० ७७॥५

कृ ७॥८

अहंकारकलनायुक्तं बुद्धिबीजसमन्वितं। तत्पुर्यष्टकमित्युक्तं भूतहृत्पद्मषट्पदमिति पूर्वमुक्तं। इदानीमह
कारांतरेण लक्षणमाह जीवेति। जीवकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वाद्यभिमानिनी। यासौ विज्ञजीव इत्यु
क्ता तद्धि पुर्यष्टकं विदुः॥७०॥ जीवकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वाद्यभिमानिनी अहं कर्ता अहं भोक्ता अहं साक्ष्य
इत्याद्यभिमानवती या स विज्ञजीव इत्युक्ता तदेव सविज्ञरूपं पुर्यष्टकं विदुः। अंतःकरणमणिप्रति
बिंबिता कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानवती सैव देवजीवः पुर्यष्टकमित्यर्थः॥७०॥ पुर्यष्टकमसत्तो नेव स्वप्नात्स्व
प्नांतरं यथा। असत्यमेव पश्यंति जनास्तद्वदिदं जगत्॥७१॥ यथा जनाः पुर्यष्टके नेव स्वप्नात्स्वप्नांतरं असत्यमे
व पश्यंति तद्वदिदं जगदपि पश्यंति॥७१॥ उक्तं स्वप्नवत्प्रपंचस्य मिथ्यात्वं निश्चित्यार्जुनवदसंगतव्यवहर्तव्य
मिति तन्निकथोऽस्तीति पुंडरीकाक्षेत्यादिना। वसिष्ठ उवाच। पुंडरीकाक्षनिर्दिष्टामसंसक्तिमतिं शुभां। यामालि
स्यमत्वा बाह्यजीवन्मुक्तमहामुनिः॥७२॥ पांडोः सुतोर्जुनो नाम सुखं जीवितमात्मनः। रूपयिष्यति तिदुःखं त
रूपयजीवितो॥७३॥ श्रीराम उवाच। भविष्यति कदा ब्रह्मन्सोर्जुनः पांडुनंदनः। कीदृशीं च हरिस्तस्य कथयि
ष्यति सत्कृतां॥७४॥ श्लोकत्रयमेतत्स्पष्टं॥७४॥ यमस्तीति श्लोकत्रयेवाक्यं वसिष्ठ उवाच। यमः कदाचिज्ज

अ॰श॰॥ २११

२१०

598

गव्यानुगते प्रतिचतुर्युगे । तपः प्रकुरुते भूपैः तदलं नास्य पराक्रया ॥ ४ ॥ कदाचिद्दशवर्षाणि द्वादश ॥ ३ ॥ वापि च
कदाचित्सप्तस्ना पि कदाचित्षोडशापि वा ॥ ५ ॥ भगवान्यमः किल गतेष्वन्तु युगेषु कदाचिद्भुतदोहनपाप मे
शंकमानः तस्मिन्हृदये तपश्चरन्कदाचिद्दशैव वर्षाणि तपः कुरुते कदाचिद्द्वादश कदाचिद्दश गाल कदाचित्सप्त क
दाचित्सप्त कदाचित्षोडशापि वर्षाणि इत्येवं बहुवारं न कृत्वा तपः कुरुते ॥ ५ ॥ तदासीन्नवहासीत तस्मिन्नियमे सं
स्थितो न हि नस्ति जगत्यालमृत्युर्भूतानि कानि चिरं ॥ ६ ॥ स्पृष्टा ॥ ६ ॥ तेन नारंभस्ततो घृनिः संचारमदीत ल
भयत्तिप्राहूर्विरच्दी कं जरामरणं केरिवा ॥ ५ ॥ तेन न ॥ स्वहिंसायाम प्रवृत्याहेतुना प्राहूर्विमदवशारेखदी
कं जरामरणं केरिव नीरधः स्वतले नीरध्रस्ततो घं सरतिः संचारसंचरितुमशक्यो भवति ॥ ७ ॥ अथ तानि चिरं चि
रणीभूतानि बहुयुक्तिभिः क्षपयंति सुरारामचंद्रवा भारतिच्चयं ॥ ८ ॥ एवं यमसहस्राणि लवतार शतानि
वासमतीतान्यनंतानि भूतानि चनगतिचा ॥ ९ ॥ इयमनंतस्पष्टा ॥ ९ ॥ एवं वचनमिति लोक इवाक्यं । ...
तो नाम यमो यत्र विहितायकः । अनेन न तद्धुना साधो प्रतिक्षोपाडु के बुत्तिरा ॥ जायुर्योधाय विधाता हि ...
विहा दशात्मनि जतत्र चुर्यकर्तव्या हराल्लजनक वर्षाणा ॥ १ ॥ विवस्वतः स्त्वर्यस्य तत्रेणापि यमेन तथा
घ विधानाय तथैव दश वर्षाणि हराल्लजनक वर्णाहरपरिहतजनमारणाव्रतचर्यातपश्चर्याकतव्य

तेनयमुर्वीनीरंध्राभ्रतेमूर्त्यैरमृत्युकृत्सिः॥ दीनाघघनगुल्मेव भारस्तैर्वेक्ष्यति॥२०॥ अघनगुल्मो ऽघघना
निरंतरागुल्मास्तंबा यस्यां सा तथा॥ शेषस्य॥२०॥ त्वं सारिपरिस्तां गीहरिं शरणमेष्यति॥ हरिर्देहहृयेना
थमहीमवतरिष्यति॥२१॥ वसुदेवसुतस्त्वेको वासुदेवइतिस्मृतः॥ देहोभविष्यति हरेर्द्वितीयः पांडुनंदनः
॥२२॥ धृतराष्ट्रसुतैः सार्द्धं संग्रामेत्वं तदारुणे॥ उपेष्य सर्जुनेनेते योद्धुं तत्रैधवोखिलाः॥२३॥ अर्जुनः स्वजना
दृष्ट्वा तान्सर्वान्मरणोन्मुखान्॥ विषादमेष्यत्युद्योगं युद्धायनकरिष्यति॥२४॥ शोकच्च त्वद्यमतस्य हे॥
तमर्जुनात्रिदेहं प्राप्य कार्यकसिद्धये॥ हरिर्वृहन्नदेहेन बोधयिष्यति युक्तिभिः॥२५॥ बृहन्नदेहेन बोधिता
कृष्णावतारे पांडुतेरसमानां॥ श्रीभगवानुवाच॥ अनंतमप्रक्रमनादिमध्यमात्मानमालोकयराजसिंह
संविद्रसस्फारमलब्धदोषमजोसि नित्योसि निरामयोसि॥२६॥ राजसिंहेति शोकवेहल्यनिराशायसंबोधनं
देहादिव्यतिरिक्तं जनो॥ तादिलक्षणमात्मानमेवालोकयविचारय॥ यतस्त्वमजोसि॥ अतएव नित्योसि नि
रामयोसि॥ तत्र संविद्रसस्फारमित्येकं पदं॥ संविद्रूपेण वञ्च…स्फारमस्तिरहंत्याग…॥ नजाय
ते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः॥ अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥

अहंदेहादिव्यतिरिक्त आत्मा॥आ॥ कदाचिदपि न जायते म्रियते वा जननमरणयोर्द्वंद्वधर्मत्वात्॥ अयमात्मा सा
भूत्वा भवनक्रियामनुभूय भूयः पुनर्न भविता वा न भवतीत्यर्थः यथापियोजनीयं। तोयंभूत्वा पुनर्यदा दिव
न्नभविता अतो न म्रियते यतश्चायं पूर्वं न भूत्वा पुनः कालांतरे भविता वा न भवति अतो न जायत इत्यर्थः
पपादानं इत्यजो नित्यश्च नित्यशब्देन कदाचित्सत्तारूपोपि विकारो निरस्यते। शाश्वतः अपक्षयरहितः
पुराणो वृद्धिरहितः नूतनेन हि वस्तु वेहते। अयमात्मा शरीरे हन्यमाने विपरिणाम्यमानेपि स्वयं न हन्यते न
विपरिणाम्यते इति षड्भावविकारराहित्यमुक्तं॥छ॥ योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय। ब्रह्मार्पितसमा
रोबसेव भवसिद्ध्या॥२॥२८॥ सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वयोगस्तन्निष्ठः सन् संगं ईश्वरो मे तुष्यत्विति फलाकांक्षां त
क्त्वा कर्माणि ईश्वराराधनार्थं कुरु इत्युक्तं ब्रह्मार्पितसमाचारः ब्रह्मार्पितसत्कर्मा त्वं ब्रह्मैव उत्व सि॥छ॥ ईश्वरार्पित
सर्वार्थः ईश्वरात्मा निरामयः ईश्वरः सर्वभूतात्मा भवबंधविनिर्मुक्तश्च॥श्लो॥ ईश्वरार्पितसर्वार्थः ईश्वरार्पिताः सर्वे
अर्थाः शुभाशुभरूपा येन नाहं कर्ता ईशः सन् ईश्वरात्मा ईश्वरेऽर्पितः आत्मा येन तथाभूतश्च सन् निरामयः सर्वभू
तात्मा भवविनिर्मुक्तः ईश्वरो भ[illegible]॥ संन्यस्तसर्वसंकल्पः समः शांतमना मुनिः। संन्यासयोगयुक्तात्मा ज्ञानवंतु
क्रमंति सर्वदा॥३०॥ संन्यासयोगयुक्तात्मा कर्मफलत्यागः संन्यासः शेषं स्पष्टं॥छ॥ अर्जुन उवाच। संगत्यागस्य

अ

तम्र

२२

गवंस्तथाब्रह्मार्पणस्यचाईश्वरार्पणरूपस्यसंन्यासस्यचसर्वेग्रागः ३१ ॥ तथाज्ञानस्ययोगस्य विभागः कीदृशः प्रभो ।
क्रमेण कथयेतन्मे महामोहनिवृत्तये ॥ ३२ ॥ श्लोकद्वयमेतत्स्पष्टं ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सर्वसंकल्पसंशांतो प्रशांतघ
नघनवासनं । न किंचिद्भावनाकारं तं ब्रह्म परमं विदुः ॥ ३३ ॥ सर्वेषां संकल्पानां संशांतो सत्यां प्रशांतघनवासने । ने
वासिनं अतस्त्वं न किंचिद्भावनाकारं न विद्यते किंचिदपि भावनायोग्यरूपं यस्य तादृशं विशुद्धं चिन्मात्रं यस्ते
स्ति तदेव परं ब्रह्म विदुः ॥ ०॥ नड्योगं विदुर्ज्ञानं योगयुक्तबुद्धयः ब्रह्म सर्वं जगदिदं चेति ब्रह्मार्पणं विदुः ॥ ३४ ॥ कर्मणा
यः फलत्यागः तं संन्यासं विदुर्बुधाः त्यागः संसारजालानां असंग इति कथ्यते ॥ ३५ ॥ द्वयमेतत्स्पष्टं ॥ ०॥ समस्तं कल्प
जालसर्वेश्वरत्वैकभावनं । गलितद्वैतनिर्भासं एतदेवेश्वरार्पणं ॥ ३६ ॥ समस्तकल्पनाजालस्य सर्वस्यापि संकल्प
जालस्य गलितद्वैतनिर्भासं भेदावभासरहितं यथा तथा ईश्वरत्वैकभावनं ईश्वर एव सर्वांतर्यामीत्यात्तथा प्रवर्त्त
य० तेइति । तद्विलासार्थं सर्वव्यवहार इति यच्चात्मन्येव भावनं एतदेव सर्वव्यवहारस्य तन्निवेदनमेवेश्वरार्पणं ॥ ०॥ मन्म
नाभव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३७ ॥ एवमनेन प्रकारेण आत्मानं
चित्तं सुकृतमपि संयोज्य तत्परायणः तत्परः सन्मामेवैष्यसि शिष्टं समानं सामान्यमिति श्लोकचतुष्टयं वाक्यं
सामान्यं परमं चेति परमं चेति मनघापापाण्यादियुक्तं सामान्यं शंखचक्रगदाधर ॥ ३८ ॥ परं रूपमनाद्यंतं मन्मयेके

मनाम बंधमा परमात्मादि ग्राह्येन तदुदीयते ॥ ३९ ॥ यावदप्रति बुद्धस्त्वं ततोऽज्ञास्यसि तत्वसे अनात्मज्ञतया स्थि
तः तावच्चतुर्भुज आकार देव एव ज्ञानपरो भव ॥ ४० ॥ ततः क्रमात् संप्रसिद्धस्त्वं ततो ज्ञास्यसि तत्परं ममेदं यन्मनाद्यं तं येन भ
योन जायते ॥ ४१ ॥ साकारे निराकारे च मे द्वे रूपे तत्राप्रबुद्धदशायां शंखचक्रगदापद्मधराकारेरूपं उपास्यं ततउपा
सनया क्रमाच्चित्तवृत्तिद्वारा परब्रह्मरूपं द्वितीयरूपं ज्ञानं कैवल्यपर्यवसितं सिध्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ सापष्टमन्यत्र
निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाः पदम
व्ययं तत् ॥ ४२ ॥ निर्मानमोहाः मानोऽभिमानोऽहंकार इति यावत् मोहः तन्निमित्तमज्ञानं ताभ्यां निष्क्रांताः जि
तः संगदोषो यैस्ते अध्यात्मनित्याः आत्मानुसंधाननिरताः अतएव विनिवृत्तकामाः सुखदुःखसंज्ञैर्द्वंद्वैर्विमुक्ताः
अमूढाः विद्वांसः तत्पदं गच्छंति ॥ स्पष्टमन्यत्र ॥ ७ ॥ यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं
तमाहुः पंडितं बुधाः ॥ ४३ ॥ स्पष्टः ॥ ७ ॥ निर्द्वंद्वो नित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् यथाप्राप्तानुवर्ती च स्व भव वितभ्र
लः ॥ ४४ ॥ द्वंद्वानुसंधानरहितः नित्यं स्वगुणनिष्ठः निर्योगक्षेमः इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरुदासीनः आत्मवान्
प्रमत्तचित्तश्चैव यथाप्राप्तमनुवर्तमानो भव वितभ्रतलो भव ॥ अतलस्य भवबीभत्स्याः ॥ ७ ॥ अपि स्फुटति विंध्या
द्रोवाति वा प्रलयानिलो गुरुशास्त्रानुगो मार्गः परित्याज्यो न धीमता ॥ ४५ ॥ सहसा मव्यापदि गुरुत्वे दिष्टः शास्त्र

ति२

मार्गान्स्युज्य २ तरसमानां॥ इति गदितवति त्रिलोकनाथे कृष्णमिव मौनमुपस्थिते पुरस्तात्॥१॥ अथ मधुपद्
स्मितान्मुखखण्डे वचनमुपेष्यति तत्र पाण्डुपुत्रे॥४॥ वचनमुपेष्यति वच्मि नीत्यर्थः॥ अर्जुन उवाच। परिगलितर
मस्तभारापरमुदयं भगवन्मतिर्गते मे। मम तव वचनेन लोकभर्तुर्दिनपकिरणापरिबोधिता ब्जिनीवा॥ ॥ दि
पतिनाः ब्जिनीव त्रिलोकभर्तुस्तव वचनेन परिबोधिता मम मतिः परिगलितसमस्तशोकभारा सती परमुदय
प्रकारं गता॥ ॥ ॥५॥ ॥ ॥ इति वासिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे ऽर्जुनोपाख्याने नाम त्रयःत्रिंशः सर्गः॥
सर्वं विवेकिनो युक्तादिरपि चित्तविश्रान्तिबाधकमिति दर्शयितुमर्जुनाख्यायिका वर्णिता। इदानीमेवाज्ञानप (भ्रांति)
रपरास्वसंकल्परूपं परं परामात्रसिद्धमिति दर्शयितुं दृष्टान्ततया शतरुद्रीयाख्यायिका निरूप्यते। वसिष्ठ उवा
च। अथ राघव वक्ष्येऽहं इतिहासमिमं शृणु। यद्दृष्टं कस्य विङ्क्षिकोः किंचिन्मननशालिनः॥१॥ स्पष्टं॥ आसीत्
कश्चिन्महाभिक्षुः समाध्यभ्याससततरः। नित्यं स्वव्यवहारेण रूपयस्य खिलं दिनं॥ श्री महाभिक्षुः महान्यति
र्बाह्यत्यव्येव ... समाध्यभ्याससंप्रवृत्तिना॥२॥ स्पष्टं॥ समाध्यभ्याससंशुद्धं तत्तस्य चित्तं कर्णेन यशा वि
यया श्रुतजाग्रद्गतं संविद्वीचितो॥३॥ समाध्यभ्याससंशुद्धं निर्मलं तस्य भिक्षोश्चित्तं यत्र चिन्तयति भावयति आशु
तस्य वस्तुनो भावं स्वरूपं गच्छति तद्रूपं तु वर्तते बुद्बुदवीचिन्तामिव॥ ॥ कदाचित्समाधानविरतो तिष्ठदेकधीः

श्री॥ ३५४

604

२१

किंचित्सं चिंतयामास स्वासनस्थः क्रियाक्रमं ॥४॥ समानविरहः समाधेर्व्युच्छितः। क्रियाक्रमं व्यवहारप्रकारं ॥ शेषस्य हृ
तस्य चिंतयतो जाता प्रतिमेयमिति लिखितः। भावयाम्याशु लीलार्थं सामान्यजनवृत्तितां ॥५॥ चिंतयतस्तस्य लीलार्थं
विनोदार्थं सामान्यजनवृत्तितां सामान्यजनतः स्मार्थो गजनः पामरजन इत्यर्थः। तद्वृत्तितां भावयामीति स्वत एव
यं प्रतिभाप्रज्ञाविशेषो जातः ॥६॥ इति संचिंत्य चेतोस्य स्थितं किं विस्तरोत्तरं। स्पंदसंस्थानसंत्यागमात्रेणावर्तितं ॥ तेन निर्मितं स्व
ष्विवा ॥६॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण संचिंत्य तस्य चेतः तदा चिंतानुसारेण नरांतरे गुरुर्वांतरमं भ्रमं ॥७॥ स्पंदस्खलने संस्थानसंत्यागः
अहं तेनात्मानं वांछया तथा हि चेतश्चिंतावशात्स्पंदसंस्थानसंत्यागमात्रेण स्पंदस्खलने संस्थानसंत्यागः [illegible]
निवेशात्यागः पूर्ववासनात्यागः इत्यर्थः। तन्मात्रेणावर्तितरूपांतरं प्रविपद्यते। अंब्धिवयथा हि द्विलं वायुवेगाद्वलि
सरः पूर्वसंस्थानत्यागनंतरंगादिरूपतामापद्यते तद्वत् ॥८॥ तेन चिंतांतरेणाथ हतेनात्मानं वांछया। जीव
स हंसाकाकतालीयवांछितं ॥९॥ तेन चिंतांतरेण चिंताकल्पितपुरुषेण स्वयमेवास्मीति जीवः स्मीति
लीयवांछितं यदृच्छया स्मिमतां पुनरपि जविद्याधरादिनामसु प्रार्थनामकृतं स्वतेनैव काचिद्व्यक्तनास
त्यर्थः ॥९॥ जीवको विजत्वाराथ स स्वप्नपुरुषस्थिरे। स्वप्ननिर्माणनगरे कस्मिंश्चित्सुरवीथिषु ॥१०॥ बुध्वनिसर्ग
हस्वेति स्वप्नपर्यंतः स्वप्नपरंपरा तत्र पीनैर्यानं प्रपामत्तो मदनिद्रामवाप च। स्वप्ने ददर्श विप्रं स प्राणा
मत्राप्य प्रतिभामात्रमात्रसंपन्नं वित्ते देशांतराप्नि वरं। कदाचित्स हि जन्मेष्टः स्वल्पव्यापारनिरतः [illegible]
जीवक इत्यादि इयमिह जीवकप्रभृतिरूढपरंपर्यंता स्वप्नप[illegible]

वहति वीज्जावस्थामिव द्रुमः ॥ ...दिडो पश्यन् स्वयं स्वप्ने सामंतत्वमथात्मनि ॥११॥ स सामंतः क्षणात्सारः क... ष्टि

न निद्रया ॥ अपश्यद्राजतो स्वप्ने कंअंचलयपालिनीं ॥१२॥ स कदाचिन्नृपः स्वस्थः सुखापास्तमितेहितः ॥ अपश्य...

स निस्वप्ने सुरस्त्रीवमनिंदितां ॥१३॥ सा सुरस्त्रीरतिश्रांता निद्रां गाढामुपागता ॥ अपश्यदात्मनि स्वप्ने मृगी...

तिवैवलं ॥१४॥ सा मृगीलोलनयना कदाचिन्निद्रया युता ॥ स्वप्ने ददर्श वल्लीत्वं त्याभ्यां हृढमात्मनि ॥१५॥ ति...

सोपि अपश्यंति स्वप्ने चित्ते स्वभावतः ॥ हृष्टानां अंकुतानां च चेतः स्मरणमकृते ॥१६॥ सा बध्वे वलताडाग्रफल...

लवशालिनी ॥ वनदेवी वनक्रीडालता दृष्ट्वा विलासिनी ॥१७॥ बीजांतस्थांकुराकारसामर्थ्याधिरूढया ॥...

स्यद्वं तं सवित्या स्फुटं लंबनमात्मनः ॥१८॥ कंचित्कालं सुश्रुतस्थ कल्पयाजडतां घनां ॥ जहौ त्ते यददर्शा...

मानं भ्रमरस्थितो ॥१९॥ सबंसरोजिन्यां व्यसनी बिसनालगः ॥ कश्चिद्देवरतिर्यातिचेतो जं...तेरवौ ॥२०॥ तामा...

गोमनलिनीपारिलोलचित्तंगजः ॥ रम्यवस्तूकृपायैव सूतानां जृंभते पदं ॥२१॥ नलिन्यासतया सार्द्धतेन...

र्णवमायया ॥ भ्रमरो वारणालोका द्वारणालोकभावना ॥२२॥ ददर्शात्मानमामोदमत्तहस्तिनत्यो दितां गुह...

सागरगं गिरिगजः खाते पपात तदा बिभ्रद्वल्गुभाराज्ञो बध्वा तेन शृंखलितः ॥२३॥ क्वचित्समरसंमर्दे घातितोस्त...

पाययो ॥२४॥ गंडस्थभ्रमराश्यासीत् जौ भूयोप्यभूद्दलिः ॥ पुनः करिखुराक्रांत्या पद्मिन्यां पूर्णतां ययौ ॥२५॥

त्तवध

२ तत्रकुहिरमूलस्यरूढोऽहमितिनिश्चिता २

पार्श्वस्थ हंससंचित्रासावत्सवकलहंसकः ॥ कलहंसस्थिरतरं यो निषण्यांस्तु संस्तुठगुरुहायदृछया कदाचित्
जातः पम्पासारसंगःसकदाचिददर्शोथ रूढं रूढगुरेखवगः ॥२७॥ जीवदृः स्वचपाठावधानेन हिम रूपा वेनतदृतं
वारणपाचतुर्हिमराकृतेतत्कृत्याप्रति भामात्रेणैवसंपन्नं विप्रवंददर्श । चित्रे देशांतरा त्रिवरयथा प्रिचित्रे देशां
तरमापद्यते तद्वरासचद्धिजे अष्टः कदाचिद्दृष्यापारतिगयादिवसव्यापारसरणेश्रांतिहेतुना । बीजरूप
तांपादपइवघननिद्रामागतः स्वप्नआत्मनिपतताकायुक्तदृस्य आदिसनयेवजलदमालयायुक्तं सामंतत्वंम
डलेपरस्यशासचनृपः सुरस्त्रीवं सावसुरस्त्रीमृगीवं सामृगीवल्लीवांततस्तिर्यंचोपी स्यर्थांतरन्यासः । यतो हेम
नांश्रुतानां च चेतोकृतं अनुपदत्तं स्मरणं स्मृतिहेतुः ॥२८॥ नो हस्तोः संस्कारवशात् तिर्यंचोपि स्वप्नं पश्यंति । सा
लतावनदेवानां वनक्रीडास्थलता गृहवरं विलसंतीव भृवासावलता बीजांतः स्थांकुराकारसमर्थेयाधिरूढं
बीजांतस्थांकुरस्य यः आकारस्तत्समेन निरूढेन ज्ञेयवस्कना अधिरूढया आश्रितया अंतः संचिंत्य आत्मना
लतादेहदौर्धार्यालंबमानं लतामावो चितं वृक्षादोद्धविरुलंघनमपश्यदितिलताया जायदशा दर्शिता ॥ अ
थसैवलतास्तुस्तस्यस्थकलयास्तुस्तस्थस्यया दृशीकलासं वितिता दृश्येव कलयाघनांजड तां निजरूपं जाय
मभ्युपस्य स्वप्नस्यात्मानं भ्रमरस्थितं ददर्श ॥ ॥ सच भ्रमरः सरोजिन्यां मसन्यासके सनूबिसनालगोबहस्व ।

गते २ पे २

तथा हि गजेंद्रमत्तेरपि रसानभिज्ञस्य कृमिकीटादेरपि चेतनं किंचिदेव स्त्रीव्यक्तोरतिं याति। स च भ्रमरस्तया नलिन्या
सार्द्धं गजेन्द्रेण घूर्णमानस्तद्रूपालोकभावनया आत्मानमामोदमत्तहस्तितया आमोदेन गंधविशेषेण मत्तो यो हस्ती त
द्भावेनोदितं तद्देशे। स च गजः केन चिद्राज्ञा रवात्तेमत्त्यं निपात्य बद्धः शिक्षितश्च। राजवल्लभो भूत्वा कं चित् समरे हन्य
मानो गंडस्थलगतभ्रमरभावनया पुनर्भ्रमरो भूत्वा। स च भ्रमरः करिपदाक्रांतो घूर्णितः पार्श्वस्थहंससंविसाकमल
हंसो वभूव स च कलहंसो योन्यंतरे शुश्रुवन्यहं तु यायमजस्य ब्राह्मणः सारसो हंसो जातः। स च खगो हंसः कदाचित्
~~कस्मिंश्च~~ ब्राह्मणो रुद्रपुरगामने रुद्रं दृष्ट्वा तद्भावनया रुद्रोहमिति संस्कारवशान्निश्चितबुद्धिर्भूत्वा। रुद्र भूत्वा तत्पु
रस्तत्र विजहार यथेच्छया। ते स्तोः शिवपुराचारे गणानां श्री विलासिभिः॥२८॥ तत्र रुद्रपुरे रुद्रभूत्वा पुरः रुद्राकारवपुरयं
हंसो गणगोष्ठी विलासिभिः प्रथमपरिवलसंभूतैस्तैस्तैः प्रसिद्धैः शिवपुराचारैः रुद्रलोकव्यवहारैः शिवमाहात्म्य व
र्णनादिभिः यथेच्छया विजहार॥ रुद्रस्त्वनुत्तमज्ञानविलासिन्या तया ततः स्वमशेषमुदंतं तं अपश्यज्ज्ञाके नेवि
या॥२९॥ स तु रुद्रत्वनुत्तमज्ञानविलासिन्या सर्वत्रिमज्ञानविलासिन्यास्तारयातया धिया आकृतं सर्वं जन्मसं
तं अशेषं स्वमुदंतं वृत्तांतमपश्यत्॥ निरावरणविज्ञानवपुः स भगवान् हरः। उवाच स्वयमेकांते स्वं मनसि तवि
स्मितः १ त्रेमः॥३०॥ निरावरणं जन्मांतरेष्वावरणरहितं विज्ञानमेव वपुर्यस्य स भगवान् हरः स्वस्य जातविस्मितः स्वीयम

अध्या ३९६

608

स४

स्वप्नशातेन विस्मितः सन्नेवं कांते स्वयमेव मुवाच ॥ ३० ॥ अहो नु चित्रा मायेयं वनविश्वविमोहिनी । असत्सैवापि सद्रू
पा सुरूढा मरुवारिवत् ॥ ३१ ॥ इयं माया असत्यैवापि मिथ्याभूतापि मरुवारिवत् सुरूढा सती सद्रूपा विश्वं विमो
हयति ॥ ३१ ॥ एवमिति श्लोकत्रयं वाक्यं । एवमत्यंतविचित्रासु संसाराख्यासु मिश्रु बद्धोऽहमिति भावाचीर्णोऽस्म्यात स्वशक्त्या स्वि
वेषरिशः ॥ ३२ ॥ कस्मिंश्चिद्भवे स्वर्गे वटजीवटनामकः । कस्मिंश्चिन्नुब्राह्मणश्रेष्ठः कस्मिंश्चिद्वसुधाधिपः ॥ ३३ ॥ हंसः पम
वने भूत्वा विंध्यकच्छे च वारणः । एवं योनिशतं गच्छन्यातोऽहमिति रुद्रतां ॥ ३४ ॥ अत्यंतविचित्रासु संसाराख्यासु मिश्रु बद्धो
ऽस्म्यातोऽहमिति स्वमनोमात्रकल्पनादनेकेषु सर्गेषु जीवटादिरूपेण योनिशतं गच्छन्निदानीं रुद्रतां गतः ॥ ३४ ॥ त्र
ति श्लोकत्रयं वाक्यं । अत्र वर्षसहस्राणि चतुर्युगशतानि च । समतीतान्यनंतानि दिनानुरवितानि ॥ ३५ ॥ तान्स
र्वांश्च संसारानुल्लाघ्यालोकयाम्यहं । सम्यगालोकदानेन तेभ्य एव करोम्यहं ॥ ३६ ॥ इति संचिंत्य रुद्रोसौ तेन सर्गं प्र
जगाम ह । यत्र भिक्षुर्विहारस्थः सुप्तः शव इव स्थितः ॥ ३७ ॥ असौ रुद्रोत्र जन्मांतरेषु वर्षसहस्रादिरूपे भूयः कालेन
तः तस्मात्तांस्तान्नानारूपान्स्वसंसारानुल्लाघ्य गत्वा आलोकयामि तेभ्यः सम्यगालोकदानेन सम्यग्ज्ञानद
दानेन तन्मया सहैकीकरोमि । इत्येवं संचिंत्य यत्र सर्गे भिक्षुर्विहारस्थो मठे स्थितो विहरस्यस्मिन्भिक्षुवदिति वि
रोम ७ तन्च्यतो सुप्तः शववदास्तो तं सर्गं प्रजगाम ॥ ३७ ॥ बोध इत्याथ ० तं भिक्षुं चेतसा चेतनेन चायोजयामास स्मारं भि

क्षुरव्यात्मनो भ्रमं ॥३७॥ बोधयित्वाथ बोधश्चैतत्सा चित्तेन चेतनेन तज्ज्ञानेन च योजयामास भिक्षुरव्यात्मनो भ्रमं सस्म
र ॥३८॥ रुद्रमात्मानमालोक्य जीवटादिमयं तथा ॥ बोधाद्विस्मयमाप्तेपि स भिक्षुर्विस्मयैर्ययौ ॥३९॥ स भिक्षुरात्मानं रुद्र
मालोक्य तथा जीवटादिमयं चात्मानमालोक्य नो भास्वरमार्थावगमात् ॥ अविस्मयापन्नोपि मायीयामहिम्नो विस्म
यं ययौ ॥३९॥ अथ रुद्रस्तयाभिः क्षुर्द्वविबोधाय जगन्मतुः ॥ क्वापि जीवटसंसारं विदाकारो रोकको णगं ॥४०॥ अथ रुद्र
स भिक्षुर्बन्धूंश्च तं प्रबोध्य नियोज्याशु चेतसा चेतनेन च ॥ बोधयंतस्तु योऽव्यासन्नु विस्मिता अथ विस्मिताः ॥४१॥ ए
कस्तपास्त्विरूपास्ते रुद्रभिक्षुकजीवटाः ॥ जग्मुर्विप्रादिसंसारान्नृ तैश्च संमिलितास्तथा ॥४२॥ दिव्यज्ञानाविरु
स्ते रुद्रांशास्से नमुन्नमी रुद्रेणाप्रेषिताः सर्वे तेप्रतिरवं स्वमालयं ॥४३॥ तेन रुद्रेण तां मायामवलोक्य तथोदिता
स्वांशास्तामेव संसारस्थितिं संप्रेषिताः पुनः ॥४४॥ अथ पुः स्वास्पदे तेपि जीवटब्राह्मणादयः ॥ स्वकलत्रैः समं दे
हपश्चात्राथ कालेन तः ॥४५॥ अथ रुद्रेण भिक्षुवरजीवटादीनामपि प्रबोधने सति ते सर्वेपि रुद्रवद्दिव्यज्ञानतया
रुद्रांशास्संतो विरेजिरे ततो भिक्षोर्जन्मशतोपभोग्यप्रारब्धशेषमनुसंधारय परमार्थरुद्रेण प्रेषिताः संतो जी
वटादिसंक्रांता रुद्रांशाः स्वस्वमाकयश्राद्धः ॥ रुद्राणां तत्स्थानानां च बहुत्वात् ॥ स्वंस्वमिति वीप्सानिर्देशः ॥ तेपि जी

अथेत्यादि

श्री॥
३५

610

यत्स्वप्ने दृश्यते यच्च संकल्पैरवलोक्यते तत्प्राप्यावियते नलं सर्वकाल तं तदात्मकं ॥२

रत्नाकराद्यः स्वस्वमास्पदं प्राप्य स्वकलत्रादिभिः सहविहारादेरुत्तरे रुद्रमाप्नुवन्ति निश्लोकषष्ठ्यार्थः ॥६॥ वसिष्ठ
उवाच सर्वमस्ति चितिः कोशे यद्यथा लोकयत्यसौ । चित्तं यथा तदेवाप्नोति सर्वात्मित्वादसंशयं ॥४८॥ चितः कोशे कोशव
त्समस्तवस्तुनिधौ स्वरूपे सर्वं वस्तु स्थितमतः सर्वात्मित्वादसौ चित्तं यथा तत्तथैव प्राप्नोति तदात्मकं तद्रूपं स सर्वं क
लं विद्यते सर्वस्यापि संविद्विवर्तत्वात् ॥७॥ यं ॥८ — दि विद्यते तर्हि न प्राप्यते इत्यत आह संकल्प्येति संकल्प्यस्वप्नगं वस्तु
यथादर्शयाप्यते परमाभ्यासयोगाभ्यां विनात्वे तन्न लभ्यते ॥७॥ संकल्प्यस्वप्नगं कं संकल्पगतं स्वप्नगतं वस्तु
यथा दर्शया प्राप्यते सैव सिद्धदृशा अभ्यासयोगाभ्यां वायुनिरोधनेन चित्ता लभ्यते ॥७॥ येषां तु योग विज्ञानं
हृयः फलिताः स्थिताः सर्वे सर्वत्र पश्यन्ति ते ते ॥ तेशं करादयः ॥४०॥ येषां तु सिद्धानां योगविज्ञानदृष्टयः योगः समाधि
विज्ञानमध्यात्मशास्त्रज्ञानं तज्जन्या दृष्टयो दर्शनानि फलिताः फलवत्यः स्थिताः ॥ ते एव शंकरादयः स्वसंकल्प्य
नुसारेण सर्वं वस्तु सर्वत्र देशे काले च पश्यन्ति ॥७॥ सर्वत्वाभिमतं कार्यमेकनिष्ठस्य सिध्यति दक्षिणां कक्षान्तपद्मम्
नामोत्तरां दिशं प्राप्नोति ॥७॥ अभिमतं सर्वं कार्यमपि एकनिष्ठस्य तदेकनिष्ठस्यैव सिध्यति दक्षिणां ककुभं प्रस्थानु
॥५०॥ संकल्पार्थपरे वसंकल्पार्थावगम्यते ॥ [illegible]
॥५०॥ संकल्पार्थमत्स्यरेवावगम्यते प्राप्यते ॥ अग्रसंस्थितार्थः अग्रे पुरोभागे स्थितो व्यर्थः ॥ अग्रस्थार्थपरे ... नं

अहं श्लोकुत्रुकमाप्नेर

७७

वस्तु तस्यैवावगम्यते ॥ ७ ॥ अन्यस्त्वेवबुद्धिसंस्थेयः संकल्पं प्राप्तुमिच्छति । तदासावेकनिश्चयत्वादेवागान्नाशयेदयं ॥ ८ ॥
योऽमूढो यस्त्वेव वस्तुनि बुद्धिस्थो बुद्धौ स्थिते सति संकल्पं संकल्पितमर्थं प्राप्तुमिच्छति तदा अविवेकी एकनिश्चयाभावाद
कर्तृतास्वर्याभावान्नद्वयं अग्रस्थं कल्पितं चोभयं ताश्रयं शायर बुद्धिस्थं तत्र प्राप्तुमिच्छति । न तद्बुद्धिस्थमेतस्मै भयोर
प्यसिद्धं विनाशः ॥ ७ ॥ इन्द्र विद्याधरोऽहं स्यामहं स्यामिति वैदिकः । स्यैकज्ञानसाफल्यं दृष्टांतः कार्यसिद्धयो ॥ ९ ॥ अ
हं देशे काले च विद्याधरः स्यामिति वा अहमिन्द्रो वैदिकः स्यामिति वा यदेकध्यानसाफल्यं एकवस्तुविषयस्य
ध्यानस्य फलसंबंधः स एव कार्यसिद्धये दृष्टांतः ॥ ७ ॥ तस्मादेकार्थनिश्चयात् भिक्षुर्जीवेन रुद्रतां प्राप्य रुद्रात्मना
लब्धा संकल्पार्थस्य सत्यता ॥ १० ॥ तस्मात्सर्वोऽकाहितारेकार्थनिश्चयात् संकल्पार्थैकनिश्चयात् भिक्षुरूपेण जीवेन
रुद्रतां प्राप्य तेन रुद्रात्मना संकल्पार्थस्य सत्यता प्राप्ता ॥ ७ ॥ भिक्षुसंकल्पजीवास्ते प्रत्येकं तत्तथा जगत्वो पश्यंति रुद्र
रूपत्वात् प्राप्ताः सर्वे च सत्यतां ॥ ११ ॥ ते भिक्षुसंकल्पसिद्धा जीवा रुद्ररूपत्वात् संकल्पानां सत्यतां साफल्यं प्राप्ताः त
तः प्रत्येकं तज्जगत् पृथग्विलक्षणं पश्यंति । स्वतंत्रत्वात् रुद्रस्य संकल्पाद् इति भावः ॥ ७ ॥ एवं ते भिक्षुसंकल्पा जीवटाभा स्वप
स्य रुद्रविज्ञानवशात् स्वसंकल्पपुरीं गताः ॥ १२ ॥ ते सर्वे भिक्षुसंकल्पकल्पिता जीवटब्राह्मणादयः रुद्रमति
म्नास्वसंकल्पपुरीः स्वसंकल्पकल्पिता निरस्थानानिगताः प्राप्ताः ॥ ७ ॥ ततो रुद्रेण संगत्य विविक्तस्तत्परैः पदार्थैः

यो॰ ४
३१८

612

वसिष्ठउवा

राम उवाच एवं ते भिक्षुसंकल्पजीवटब्राह्मणादयः कथं सत्यत्वमायाताः संकल्पार्थक्रसत्यताः ॥१॥ एकैकः स्वं स्वं उवतियथा वेषजनार्दनः ॥ श्रीशावतारलीलाभिः कुरुते जागती स्थितिः ॥२॥ एवं ते भिक्षुसंकल्पा जीवटब्राह्मणादयः संशुद्धसंविदेकोशाः सत्याइव किल स्थिताः ॥५८॥ ॥२॥ इति श्रीरामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपाये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमत्सुखप्रकाशपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतो वासिष्ठचंद्रिकायां निर्वाणप्रकरणे सारतरणिनाम्नि शवतरुशाख्यानं नाम बद्ध्वि(?)शः सर्गः ॥ ॥३॥ ॥सर्वमेवाजन्मपरं पराख्य संकल्परूपभ्रांतिसिद्धिनिदर्शयित्वा शवतरुशाख्यानमुक्तं इदानीं सौषुप्तमौनसंपादयिकं वक्तुं कर्कटीप्रश्नसंघवरुघटीवेताल प्रश्नघोनिरूप्यते। वसिष्ठ उवाच। सुषुप्तमौनवान्भूत्वा सन्ता चित्तविलासिताकुलनामलनिर्मुक्तः स्तिष्ठावष्टब्धतसद ॥१॥ चित्तविलासितां संकल्पादिरूपं चित्तविलसितस्य त्योकलनामलनिर्मुक्तो वासनारूपमलरहितः सुषुप्तमौनवानुवक्ष्यमाणलक्षणसुषुप्तमौनयुक्तो भूत्वा अवष्टब्धतत्पदः अलं बितब्रह्मभावस्तिष्ठ ॥१॥ श्रीराम उवाच। वाङ्मौनं अक्षमौनं च काष्ठमौनं च वेद्म्य हं सुषुप्तमौनं त्वं ब्रह्मन्ब्रूहि किमुच्यते ॥२॥ मौनेशमुनीनां सुषुप्तमौनं तस्येशमुनिश्रेष्ठ स्वर्थः शिष्टसमानं ॥७॥ वसिष्ठ उवाच। द्विविधः प्रोच्यते राम मुनिर्मुनिवरैरिह ॥ एकः काष्ठतपस्वी स्याज्जीवन्मुक्तस्तथापरः ॥३॥ एतत् श्लोकार्धमेकं स्पष्टार्थं अपरं अभाविताया मिश्लोकद्वयेन विविच्यते अभाविताया शुष्काय ...मायां

मौनं २

वागिसाद्दिनावाङ्मोगादीनां सद्भं शुद्धं ...

९६

हनिश्चयः ॥ हठाज्जितेन्द्रियग्रामो मुनिः स्यात्काष्ठतापसः ॥ ब्रह्मभावितायां ब्रह्मभावरहितायां अतःशुष्क
रसायां क्रियायां प्राणायामादिरूपायां बद्धनिश्चयः सन् हठयोगाज्जितेन्द्रियग्रामो मुनिः काष्ठतापसः स्या
यथाभूतमिदं बुद्ध्वा भावितात्मा निःस्थितः । लोकोपमो चित्तमौनी यः स मुक्तो मुनिः स्मृतः ॥५॥ यो मुनिरिदं जगद्य
याभूतं तथा बुद्ध्वा ब्रह्मैवेदं सर्वमिति निश्चित्य भावितात्मा ब्रह्मैवाहमिति निश्चितात्मा नवः आत्मनि स्थितः ॥ रूपस्व
वाचु संदधानो व्यवहारमात्रेण लोकोपमोपि अंतः स्वरूपसुखानुभवात् [illegible] इति समुक्तो मुनिः
तः ॥७॥ उपायानुगतं सामान्यलक्षणमाह तयोरिति । एतयोर्यो भवेच्छ्रावः शांतयोर्मुनिनाथयोः । चित्तनिश्चयरूप
सा मौनं शब्देन कथ्यते ॥८॥ शान्तयोर्निर्विकारचित्तयोरेतयोः प्रकृतयोर्मुनिनाथयोः चित्तनिश्चयरूप
शानेन वाचयश्चित्तनिश्चयः एकनिष्ठता तद्रूपं आत्मस्वभावो यः सत्तादृशो भावोभिप्रायो मौनशब्देन कथ्यते ॥ मुमुक्षु
मौननिरूपणाय प्रथमं मौनांतराणि लक्षयन्नाह वाचेति । वाङ्मौनं वचसां रोधो बलादिंद्रियनिग्रहः ॥ अक्षमौनं परि
त्यागः चेष्टानां काष्ठसंज्ञकं ॥९॥ वचसां निरोधः ज्ञानेन वाङ्मौनं बलाद्धठयोगवशाच्च रागादींद्रियनिग्रहः अक्षमौनं
हठादेव चेष्टानां शरीरस्य देहयववक्रियाणां परित्यागः काष्ठमौनं ॥९॥ प्रस्फुरच्चित्तकलनं एतन्मौनत्रयं स्थितं ॥ एतेषां
मौनानां विषयः काष्ठतापसः ॥ एतत्सर्वं किं मौनत्रयं प्रस्फुरच्चित्तकलनं विलसच्चित्तवासनं स्थितं एतेषां

अविभागमि–

ब्रह्मोनानां कार्यतापसएव विषयभ्रान्त्या योन जीववस्तु क्वइति विपर्ययः ॥छ॥ अथ स्तेत्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैः सु
तमोनमो दाक्षविभागमनायासं यदनाद्यंतमास्थितं । ध्यायतो ध्यायतो चैतत्सोऽहं ब्रह्मोनमुच्यते ॥१॥ ध्यायतोऽध्यायतो वा
अंतर्मुखस्य बहिर्मुखस्य वा मुनेर विभागं अविद्यमानजाग्रदादिविभागं अनायासं अविद्यमानज्ञानकर्मेंद्रिय
निरोधक्लेशं अनाद्यंतमुपक्रमोपसंहाररहितं यच्छद्वास्थितं ब्रह्मनिष्ठवं एतत्सोऽहं ब्रह्मेति सुदृढं मोनमुच्यते ॥
हायोग एव वस्तुसुब्रह्मोनमित्यर्थः । यदा हृस्सर्वं जयो गो । अपंच स्वभानेप्यभाने व्यभाने सममंयतया विद्यया विद्यया
ध्येयालिंगितांगा । तदात्मस्वरूपं दत्तदानंदं सोऽहं परब्रह्मभानेन महायोगमाहुरिति । यथा च शैवे । शिवस्वभाव एवैकः
विस्तेनेनिरुपाधिकः । यभासेवमनोवृत्तिर्महायोग इहोच्यत इति ॥छ॥ यथास्तमिदं बुधा । जगन्नानात्वविभ्रमं यद
स्थितमसंदेहं सोऽहं ब्रह्मोनमेव तत् ॥१०॥ नानात्वविभ्रमं नानात्वेन परिभ्रांतमिदं जगद्यथास्तं येन प्रकारेण तिष्ठ
त्तं तं प्रकारं बुधा । अन्यथ्यस्तत्या तदात्मकं तिष्ठित्यपसंदेहं निर्विकल्पं यद्ब्रह्मभावेनावस्थितं तत्सोऽहमिति मोन
मेवाकविंतु सोऽहं मौनसंगतमिति ॥११॥ तत्र मौनसंगतं मौनेसंस्थानं मौनस्य प्रकारमित्यर्थः ॥छ॥ अनेकसवि
रूपात्मशिवमेवदमानं तां रस्यास्थितमनंतं यत्सोऽहं ब्रह्ममौनमुच्यते ॥१२॥ अनेकसंविद्रूपात्म अनेकसंविद्रूपात्मा
नःस्वभावायस्यतादृशोब्धानंतं व्याप्तं शिवं ब्रह्मैवत्तियदनंतं निरवधिकमास्थितं ब्रह्मनिष्ठं तत्सोऽहं ब्रह्ममौनमुच्यते ॥

आकारंनैवचाकारंसर्वमस्तिननास्तिवाइतिस्थितंसमंशांतंयत्नन्मोनमस्तुभ्यमव्ययः॥९॥सर्वंजगदाकारंचिदाकारा
विवर्त्तितं॥आकाशंनैवचमूर्त्तिवाइ॥१०॥तथाअस्तित्वअधिष्ठानसत्तायाःसद्रूपेणप्रतीतेःनास्तिवकल्पितत्वा
दितिजगतोब्रह्मव्यतिरेकेणनास्तित्वंतिष्ठितंसमममेकाकारंशांतंनिर्विकारंत्वयेत्स्थितंयानिष्ठातस्मैतुभ्यमवन्मो
नमस्तुभ्यमतुल्यमानमित्यर्थः॥७॥स्तुभ्यमनोनंयोगीशैर्विविधैःप्राप्यतेखलुसांख्यायोगिनएकेस्फुरपरेयोगमार्गिणः
॥१३॥सांख्ययोगिनोयोगयोगिनश्चवदंतेसम्यग्ज्ञानावबोधेनसिद्धएकसमाधिना।सांख्ययेवावबुद्धायेतेसांख्यायो
गिनःस्मृताः॥१४॥सम्यग्ज्ञानावबोधेनतत्त्वज्ञानोदयेनसिद्धायएकसमाधिःएकस्मिन्नद्वितीयब्रह्मणिचित्तविश्रांतिः
तदुपलक्षितायेयोगिनस्तेसांख्ययेवसम्यग्ज्ञानेनैवबुद्धाइतिहेतोःसांख्ययोगिनःस्मृताः॥७॥प्राणाद्यनिलसंशां
तोयुक्त्यायेपदमागताः।अनामयमनाद्यंतंतेस्मृतायोगयोगिनः॥१५॥येतुयुक्त्याअष्टांगयोगेनप्राणादीनामनिला
नांसंशांतशांतोसत्यांअनामयमनाद्यंतंचपदमागतास्तेयोगयोगिनःस्मृताः॥७॥उपादेयंतुसर्वेषांशांतंपदमकृ
त्रिमं।यत्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानंपरंयोगैस्तदेवहि॥१६॥शांतमकृत्रिमंपदमेवसर्वेषांयोगिनामुपादेयं।अतोहेतोःसांख्यै
र्योगिभिःयत्स्थानंप्राप्यतेयोगैरपितत्परंस्थानंप्राप्यते॥७॥किंतत्पदमित्यत्राहयत्रेति।यत्रप्राणमनोवृत्तिरस्तंगता
पलभ्यते।वासनावागुराक्रांतातद्विद्धिपरमंपदं॥७॥यत्रयस्मिन्पदेवासनावागुराक्रांतावासनैववागुराबंधकर्त्री

श्री०॥

२२०

२८८

सम्यक्

ध्यायतस्याकांतत्वाभावात् प्राणमनसोर्वृत्तिव्यापारः अत्यंतं नोपलभ्यते तत् देवास्य स्वरूपं परमं पदं विद्धि परब्रह्मस्वरूपं वि
द्धि ॥ मनो मुधैवाकांक्षति तेष सदेवानवेक्षणात् स्वप्ने स्वमरणाकारं प्रेक्ष्यमाणं न विद्यते ॥१८॥ मनस्तावदस्तीवस्क्त
ः सदेव अनवेक्षणाद विचारात् मुधैव स्वप्ने स्वमरणवदुल्लिखितं ॥ अतः प्रेक्ष्यमाणं विचार्यमाणमपि सत् न विद्यते ॥ अविचार
सिद्धस्य विचारेण निवृत्तिर्युक्तैवेति भावः ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासः प्राणानां विलयस्तथा ॥ मनो विनिग्रहश्चेति म
रुक्षोक्षार्थसंग्रहः ॥१९॥ एकतत्त्वघनाभ्यासः एकस्यैव वस्त्वात्मनस्तस्य तत्त्वस्य निरंतरं अनुसंधानं तथा
प्राणानां विलयो मनोनिग्रहश्चेति ॥ त्रितयमेव मोक्षरूपस्यार्थस्य संग्रहः ॥ अत एतदेव मोक्षसाधनमि
त्यर्थः ॥ एकार्थाभ्यसनप्राणरोधचित्तपरिक्षयाः ॥ एकस्मिन्नेव संसिद्धे संसिध्यंति परस्परं ॥२०॥ एक
तत्त्वाभ्यासादीनां त्रयाणां मध्ये एकस्मिन्नपि सिद्धे इतरेऽपि सिद्ध्यंतीत्यर्थः ॥ अविनाभावनीतिश्लोकद्व
यं वाक्यं ॥ अविनाभावनी नित्यं जंतूनां प्राणचेतसी ॥ कुसुमामोदयन्मिश्रे तिलतैलेइवस्थिते ॥२१॥ आधाराध
यवच्चैते एकाभावे विनश्यतः ॥ कुरुतश्च स्वनाशेन कार्यं मोक्षाख्यमुत्तमं ॥२२॥ जंतूनां प्राणचेतसी कर्तृणी अविना
भाविवान्निले तैलवत् कुसुमामोदवदाधाराधेयवच्च मिश्रे परस्परसंगते एव स्थिते अतो हेतोरेकस्याभा
वे द्वे अपि विनश्यतः ॥ स्वनाशेन कारणेन मोक्षाख्यमुत्तमं कार्यं कुरुतश्च ॥ एकस्मिन्नुदिते तत्त्वे तावच्चांव

विभावयेत्॥ तावेत्तावत्त्वमायाति स्वभ्यासाद्यावदानतं॥२४॥ सुंदरे ग्रामणिकेएकस्मिंस्तवे तावज्ज्ञावं चित्त
ह्रतिं विभावयेत्प्रवर्तयेत्॥ यावज्जावः स्वभ्यासात् हेतोरात तं सततं तावच्चं भाव्यमानं तत्त्वरूपत्वमायाति॥छ॥
यदेकतानं भवति चेतस्तद्भवति तद्रूपा॥ शांतारो॥ चित्रबोधं चिराभ्यासस्य प्रभावतः॥२५॥ चेतः चित्तं यदेकतानं यस्मिन्
स्तन्येकाग्रं भवति चिराभ्यासस्य प्रभावतः चिरकालानुसंधानवशात्॥ शांत॥ तारोषविशेषबोधं निरंतनिखिलप्रदेश
रद्रूपाणां तदेव वस्तु भवति॥छ॥ वसिष्ठ उवाच॥ संस्मृतिस्वपनविभ्रांतो वेतालो दाहतानि मान्नुपश्नानाकर्णय प्र
भान्नप्रसंगात्स्मृतिमागतान्॥२५॥ स्पष्टं॥छ॥ अस्ति विंध्यमहाटव्यां वेतालो विपुलाकृतिः॥ स किंचिन्मंडलं ग्रामात्
आजगाम जिघांसया॥२६॥ मंडलं देशं॥ जिघांसया उद्रूपछया॥ शेषं स्पष्टं॥छ॥ स वेतालो ऽवसत्तत्र वंकस्मिंश्चित्
ज्ज्ञानास्पदे बहुबल्कपत्रेण नित्यं तृप्ततया सुखी॥२७॥ बहुवल्कपत्रारेण मांसादिकल्पितबहुविधबलि
समर्पणेन॥ रतरत्तमानं॥छ॥ निर्निमित्तं निरागस्कं पुरो भ्यागतं नसः॥ क्षुधितोपि नरं हंति सन्तो हि न्यायद
र्शकाः॥२८॥ स वेतालः क्षुधितोपि निरागस्कं निरपराधं नरं पुरोभ्यागतमपि निर्निमित्तं न हंति॥ हि यस्मात्कारणा
त्सतो विद्वांसः न्यायदर्शकाः न्यायस्यप्रवर्तकाः॥ वेतालो बलविशेषात् अन्यायेन न हंतीत्यर्थः॥छ॥ स कदा
नाटवीगर्हो ग्राम नगरं नरं न्यायवृत्त्या नर द्रोहं क्षुधा समभ्यसिना दितः॥२९॥ स्पष्टं॥छ॥ नवप्रापसभ्रपा

श्री॥
३२१

२५७

618

क्ष २

सार्द्धत्रयेण ... नवउक्तराव सरस्कृ ... व्यतिरिक्त ... राजानि

रात्रिचर्याविनिर्गतं ।तमादवनघोरे प्राह्येनोग्रनिशाचरः ।३०। रात्रिचर्याविनिर्गतं राजानो हि राज्यरक्षितं विचा
रयितुं एकाकिनः प्रच्छन्नवेषेण रात्रौ वदंति । तया रात्रिचर्यया विनिर्गतं । शेषं स्पष्टं । वेतालउवाच । राजन्नुद्धोसि
धीमन् वेतालेन मयाधुना । [illegible] सि विनष्टोसि तव भोजनमद्य मे ।३१। राजोवाच । रात्रिंचर निर्न्यायं मां वद स्त्रिव
लादि हात त्रेस ल्लवधा मूर्ध स्फुटिष्यति न संशयः ।३२। वेतालउवाच । न त्वामन्यथ मत्वायं न्यायो वृद्धि मयोच्यते ।
राजासि सकलाशास्त्रधूरणीयास्त्वयार्थिनां ।३३। श्लोकत्रयमेतत्स्पष्टं । इमे तामर्थितां राजन्सभार्थं प्रथमं या प्रश्ना
न्निमान्मयोक्तांस्त्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।३४। संभवार्थं संभवद्र्थं । अथ श्लोकैः पंचभिर्नवेतालप्रश्नाः । कस्य सूर्यस्य
रश्मीतां अनाडानिक्षराणवः । कस्मिन्स्फुरंति पूर्वने महागगनतरणवः ।३५। चर्नोत्यमांतरं गच्छन्नशातरो । अथ सद
स्वरः । स्वजन्नोस्यजति स्वच्छं कस्य रूपं प्रभास्वरा ।३६। रं भास्त्वं भो यथा पत्रमात्र एव पुनः पुनः । अंतरं तस्तथां तथ तथा
कोणुः स एव हि ।३७। शिलां तर्निर्विडैकांतरूपामज्ञा जगत्त्रयी । वसिष्ठउवाच । स्फुरू वति वेतालेवदं कुप्रभान्विद
स्य सः । उवाच वचनं राजा दंतांशुधवलांबरं ।३८। सार्द्धश्लोकद्वयमेतत्स्पष्टं । एव चित्सूर्य इत्युक्तः सर्वमेतन्तपत्य सोऽपि
ज्ञानात्मैव परमो भास्करो भावितात्मयः ।३९। इमे ये भुवनाभोगास्तस्यैव त्रसरेणवः । विज्ञानपरमार्कस्य भासाभा
तिभवंति च ।४०। कस्य सूर्यस्य तिरश्मीः एव सूर्यो चित्सूर्य एवेति भग्यं तरणवयोक्तः । यतो सौ चित्सूर्य एवैति र सर्वं जगत्त्रय

स्य सूर्यस्य ... शा ... नाशनिप्र ... स्यो तरेण ... निश्चा कदर्थे नाव

तितस्यभासासर्वमिदंभातीतिश्रुतेः।एषवित्सूर्यउदितइतिकविस्पार्थः तत्रउदितत्वयोक्तइस्यायमेवार्थःतस्यप्रसिद्ध
सूर्यवैलक्षण्यमाह।एषविज्ञातात्माभावितात्मायः जीवरूपेणसर्वांतःकरणप्रवर्तकः परमोभास्करःभास्करादीनाम
पितत्तेजोलेशावाशयेइक्षेंगीतासुयदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेखिलं।यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकमिति
इमेभुवनाभोगास्तस्यैवविज्ञानपरमार्कस्यत्रसरेणुतुल्याअंशाःतस्यैवचभासाभांतिवर्ततिचउक्तार्थंतेचा॥७०॥घन
यंतेचाकस्मिन्पवनेमहागगनादयोरेणवःस्फुरंतीतिद्वितीयंप्रश्नंकालेतिश्लोकद्वयेनविवृणोति।कोचसत्तानभ
सत्तास्पंदसत्ताथचिन्मयी।शुद्धचेतनसत्ताचसर्वमित्यादिपावनेोऽ॥परमात्ममयेवायोरजःस्फुरतिचेचलं।कुसुमां
इवामोदस्तदतद्रूपकंस्वतः॥७१॥कालसत्ताकालरूपायाःशक्तेःस्फूर्तिः।इ●छंनभःस्फूर्तिर्नभःसत्तास्पंदसत्ता
स्पंदस्वभावस्यवायोःसत्ता।अथचिन्मयीशुद्धचेतनसत्ताचकेवलचेतनस्यचिच्छसादिचेतनाचेतनात्मकंपावनंचिद्वि
वर्तरूपंचचलंरजःकुसुमांगेकुसुमावयवेष्वामोदइवपरमात्ममयेवायोतदतद्रूपकंतद्रूपमतद्रूपंचस्वातःस्फुरति
तत्रतद्रूपत्वंसद्रूपत्वात्भासमानत्वात्केनविकारेणप्रतीतिहेत्वाच्चा।अतद्रूपत्वंतुविकारित्वजडत्वदुःखमयत्वा
दिभिरितिद्रष्टव्यं॥७२॥स्वप्नात्स्वप्नांतरंशतसद्वस्वशोगच्छत्सर्वखसंस्यैस्यजन्नपिकःस्वच्छंस्वभास्वरंचस्वरूपं
नसजतीतितृतीयप्रश्नंश्लोकेनविवृणोति।जगदाख्यमहास्वप्नेस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजन्रूपंस्यजतिनोज्ञांते

जगदिति।

श्रीय॥
३२२

पिताः इदानीं दुर्लभापि चित्तविश्रांतिः स्वप्रयत्नेनैव लभ्यत इति दर्शयितुं भगीरथकथा कथ्यते। वसिष्ठ उवाच। सं
हृत्य सर्वतश्चित्तं स्तिमितेनांतरात्मना। प्रवाहपतितं कुर्वन्निरिच्छस्तिष्ठ राघव धीः॥ १॥ सर्वतो बाह्यविषयाच्चित्तं संहृत्य
स्तिमितेन स्वरूपनिष्ठेनांतरात्मनांतःकरणेनोपलक्षितः प्रवाहपतितमाचारक्रमं प्राप्तं कुर्वन्निरिच्छ
राघव त्वं धीः तिष्ठ॥ ७॥ आकाशविशदं कृत्वा मनः सैव मनो मुनिः। तिष्ठेकसमतां तातमाप्तो सर्वत्रसमदर्शनः॥ ३॥ मन
सैव विचारतत्परेण स्वचित्तेनैव। शिष्टं समानं। ७॥ स्थिरबुद्धिरमूढस्य यथा प्राप्तानुवर्तिनः। राज्ञो भगीरथस्येव तु
साध्यमपि सिद्ध्यति॥ ३॥ स्पष्टं॥ ७॥ श्रीरामउवाच। यथा चित्तचमत्कृत्या राज्ञो गंगावतारणं। भगीरथस्य संपन्नं तन्मे
कथय मे प्रभो॥ ४॥ चित्तचमत्कृत्या आश्चर्यकारिणी चित्तवृत्तिश्चित्तचमत्कृतिस्तया। स्पष्टमन्यत्॥ ७॥ वसिष्ठ उवा
च। आसीद्भगीरथो राम राजा परमधार्मिकः। भुवः समुद्रयुक्ताया भूमंडले तिलकोपमः॥ ५॥ संकल्पानंतरं प्राप्तार्यार्थ
मिमतमर्थिनः स्वेदप्रसन्नवदनाद्यथा स्माच्चिंतामणेरिव॥ ६॥ गंगासोपानपदव्यायेन या तालवासिना॥ यो द्वि
ता ब्राह्मणा लोके बांधवा लोकबंधुना॥ ७॥ त्रयमेतत्स्पष्टं॥ ७॥ यौवन इति श्लोकद्वयं वाक्यं। यौवने वर्तमानस्य त
स्य क्षत्रमिव तेरपि प्रविचारयतो लोकयात्रां पर्याकुलामिमां॥ ८॥ खुविचीरचमत्कार विचारकणिकोदक्षत्र राघव
स्य पितुरूव्येदेवाहली मरा विव॥ खु विरागचमत्कारो भनो विरागचमत्कारो वैराग्यनिश्चयो यस्यासौ सद्वि

नार

रकणिकास्तन्मो विचारः। शेषं स्पष्टं ॥७॥ एकांते चिंतयामास महीपतिरसावथ। जगद्ग्रामिमां नित्यमसमंज
ससंकुलं ॥१०॥ असमंजससंकुलं असमंजसमन्याय्यं तेन संकुलं व्याकुलं ॥७॥ पुनर्दिनं पुनः श्यामादीनादान
रातं पुनः। तदेव शुष्कं विरसं लभ्यते कर्म कुर्वता ॥११॥ श्यामा रात्रिः। कर्म सांसारिकं व्यापारं शुष्कं विरसं नीरसं वि
परीतरसं वा दानादानग्रातं लभ्यते स्याभोगरातं प्राप्यते ॥७॥ येन प्राप्तेन लोकेऽस्मिन्नाप्राप्तमवशिष्यते। तत्कृ
तं सुकृतं मन्ये शेषं कर्म विसूचिका ॥१२॥ येन वस्तुना प्राप्तेन सता अप्राप्तं वांछितं किंचिदपि नावशिष्यते तदेव सुकृ
तं सुकृतं मन्ये। शेषमन्यत्कर्म विसूचिकेव पुनः पुनः प्रवृत्तिहेतुत्वात् बंधनिवृत्तिहेतुरेव सत्कर्मेत्यर्थः। यदाह्यबु
द्धः। तत्कर्म यन्न बंधाय विद्या सा या विमुक्तये। आयासायापरं कर्म विद्यान्या शिल्पनैपुणमिति ॥७॥ पुनः पुनः पयु
षितं कर्म कुर्वन्न लज्जते। मूढबुद्धिरमूढस्तु किं कुर्यात्क्लिष्टबालवत् ॥१३॥ अथैकदोद्विग्नमनाः कदाचिद्विच्छिन्नलंगु
रुं। एकांतसंस्थितं भीतः समपृच्छद्भगीरथः ॥१४॥ जरामरणमोहादिरूपाणां भयकारिणां। भगवन्सर्वदुःखानां क
थमंतः प्रजायते ॥१५॥ व्ययमतस्पष्टं ॥७॥ विपुलत्वार्थं विरतिश्लोकद्वयं काक्वं विरसाम्यात्मनोल्लेनेति विभा
गविलासिना राज्ञोयावबोधेन पूर्णेन भरितात्मना ॥१६॥ क्षीयते सर्वदुःखानि चेष्टितिर्यथयाभितः। सेशाया
विलयं यांति सर्वकर्माणि चानघ ॥१७॥ विरसाम्यात्मना विरसामान्यरूपेण सर्वाभिगताकारणयुक्तितः

श्रीः। ३२४

२५२

संज्ञायाः २

यदुदितास्तेन निर्वीभागविलासिता निर्विशेषं स्फुरता पूर्णेनाखंडेन परितात्मना व्याप्तेन ज्ञेयावबोधेन ज्ञेयस्य
परतत्त्वस्य साक्षात्कारेण सर्वदुःखानि क्षीयंते। अग्रंथयो बंधहेतवः अहंकाराद्यः टंघंते छिद्यंते कैवल्यमस्ति भ
वात्मा परमानंदरूपो भवति चित्तेन माद्यः शाममायांति सर्वकर्माणि पुण्यापुण्यरूपाणि॥ सर्वाण्यपि
कर्माणि शाममायांति। भिद्यते हृदयग्रंथिरित्यादिश्रुतेः॥१८॥ किं तज्ज्ञेयमित्यत्राह ज्ञेयमिति। ज्ञेयं तु विद्यात्म
नं संसृष्टं ज्ञप्तिरूपिणं॥ स च सर्वगतो नित्यं नास्त्यमेति न चोदयं॥ आत्मा ज्ञानस्वरूपो नित्यः सर्वगतश्च विसृ
ष्ट आत्मैव ज्ञेय इत्यर्थः॥१९॥ चिन्मात्रमिति श्लोकद्वयं वाक्यं। भगीरथ उवाच॥ चिन्मात्रं सर्वगं शांतमच्छं
निर्मलमव्यक्तं। देहादिनेतरत्किंचिदिति वेद्मि मुनीश्वर॥१९॥ किं च त्वत्प्रतिपत्तिर्मे स्फुटतामेति न प्रभो।
एतावन्मात्रसंवित्तिः स्यामहं सर्वदा कथं॥२०॥ शांतत्वादिलक्षणं चिन्मात्ररूपं निर्गुणं ब्रह्मैवात्मे
ह तदात्मव्यतिरिक्तं देहादिरूपं वस्तु किंचिदपि वस्तुतो नास्तीति वेद्मि किंतु अत्रास्मिन्नर्थे प्रतिपत्तिः स्थिर
प्रतिष्ठा नेति। अत एतावन्मात्रसंवित्तिश्चिन्मात्रानुसंधानमयी कयकेन प्रकारेण स्यात् तं प्रकारं निरूप
येत्यर्थः॥२०॥ वसिष्ठ उवाच॥ ज्ञानेन ज्ञेयनिष्ठत्वमेति चेत्ताहं दं वचे। ततः सर्वं तत्त्वात्मयो जीवो न ज्ञा

यते॥२१॥ ज्ञानेन वक्ष्यमाणक्षेत्रलक्षणेन तज्ज्ञानसाधनेन चेतो यदा हृदंबरे हृदयाकाशे ज्ञेयनिष्ठं स्वरूपनिष्ठं च
मेति तत्तस्तदा जीवः सर्वविद्भूत्वा सर्वात्मको भूत्वा भूयो न जायते। अतएव स्वतया स्वरूपनिष्ठत्वेन सर्वात्मकं ज्ञा
त्वा पुनर्जीवभावं नेति इत्यर्थः॥७॥ किं तज्ज्ञानमित्यत्राह असक्तिरिति श्लोकत्रयवाक्येन। असक्तिरनभिष्वंगः
पुत्रदारगृहादिषु। नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥२२॥ आत्मनोनन्ययोगेन तद्भावनमनारतं। विविक्त
देशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि॥२३॥ अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं। एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतो
न्यथा॥२४॥ असक्तिर्विषयेषु अनासक्तिः पुत्रदारगृहादिषु अनभिष्वंगो ममताराहित्यं। इष्टानिष्टोपपत्तिषु प्रि
याप्रियेषु नित्यं संसमचित्तत्वं हर्षविषादराहित्यं। अनन्ययोगेन भेदभावनया आत्मनः स्वरूपस्यानारतमविच्छि
न्नं तद्भावनं ब्रह्मभावनं। ब्रह्मैवाहमित्यनुसंधानं विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तः पूतो निर्जनश्च यो देशः तत्सेवना
शीलत्वं जनसंसदि पामरजनसभायां अरतिरनवस्थानं। अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वं आत्मविषयज्ञानतत्परत्वं तत्त्व
ज्ञानार्थदर्शनं तत्त्वज्ञानप्रयोजनस्यात्यंतिकदुःखोपरमस्यानुसंधानं एतत्सर्वं क्षेत्रज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानमिति
प्रोक्तं। इतरत्वन्यथा [illegible] अज्ञानं विपरीतं विषयासक्त्यादिकमज्ञानं संसारहेतुः स्यादित्यर्थः॥८॥ रागद्वेषद्वयकरं सं
सारव्याधिभेषजं। अहंकारोपशांतौ तु राजज्ज्ञानमवाप्यते॥२५॥ देहादावहंभावप्रतिबंधकत्वाच्छांतउपशांतौ

तस्यात्मज्ञान

औ॥
३२५

तावेवात्मनः स्वरूपमवगम्यत इत्यर्थः। भगीरथ उवाच। शरीरेस्मिन्स्थिरारूढो गिरौ तरुरिवस्वके। अहंभावो म-
भागवदेमेत्सज्यते कथं॥१६॥ संसारस्यानादित्वान्मूलभूतस्याहंकारस्य सूढमूलतया त्यागो दुष्कर इति भावः।
॥छ॥ त्रितल उवाच। पौरुषेण प्रयत्नेन सत्यक्तो भोगौघभावनां। गत्वा विकसितां सत्तामहंकारलयं व्रजेत्॥१७॥
पौरुषेण प्रयत्नेन वासनाक्षयहेतुः सम्यग्ज्ञानसमाध्यभ्यासादिरूपः पौरुषः प्रयत्नः तेन भोगौघभावनां विष-
यवासनां सत्यक्त्वा विकसितां परिपूर्णां सत्तां गत्वा आश्रित्य अहंकारलयं व्रजेत्॥१७॥ समाधये दित्यर्थः॥छ॥ येन त्र-
णापंजरं यावचरे लग्नं लज्जादिना खिलं। अकिंचनत्वशेषेणे स्फुटा तावदहंकृतिः॥१८॥ ये लज्जादि अनुचि-
ते कर्मणि चेतसः संकोचो लज्जा आदिशब्दाज्जातिकुलाभिमानादिग्रहणं तदुक्तं। घृणा शंका स्पृहा लज्जा
जुगुप्सा चेति पंचमी। कुलशीलं तथा जातिरष्टौ पाशाः प्रकीर्तिता इति। तादृशं लज्जादिरूपं यं त्रणापंज-
रं अकिंचनत्वशेषेण स्वरूपातिरिक्तं किंचिदपि यस्य नास्ति सो अकिंचनः। तद्भावमात्रशेषेण यावदखिलं न
लग्नं न त्यक्तं तावदहंकृतिः स्फुटा न निवर्तते इत्यर्थः॥छ॥ सर्वमेतद्धियात्यक्त्वा यदि तिष्ठसि निश्चलः। त-
दहंकारविलये त्वमेव परमं पदं॥१९॥ एतत्सर्वं लज्जाभिमानादिकं सर्वमित्यर्थः। स्पष्टमन्यत्॥छ॥ ७

शांताशेषविशेषणो विगतभीः संत्यक्तसर्वैषणो गत्वानूनमकिंचनत्वमरिभृत्यक्तासंगोश्रियं
शांताहंकृतिरस्तदेहकलनस्नेषेव सिद्धामटन्नुमामप्कस्मितवान त्वंयदि भवस्यैवैस्तुधेरसि ॥७०
शांतान्यशेषविशेषणानि बाल्यपोहं गृहस्थोहमित्यादीनि यस्य । विगताभीर्भयहेतुर्यस्मात् शांतं
त्यक्ताः सर्वाएषणाः पुत्रकलत्रादिविषयोद्योगेन तादृशः स नरो अरिषु समग्रां श्रियं वसत्यक्त्वा अकिंचनत्वमेव
गत्वा आश्रित्य शांताहंकृतिरस्तदेहकलनस्नेषेव वारिधौ सिद्धामटन्मामपरिसाध्यं गुरुमपि अल्पस
स्य गुरुस्सि न वा नूनं यदि भवसि तत्र हि गुरोरप्यवैरसि उन्नतादप्युन्नतोसि सर्वोत्कृष्टं बलेवासीत्यर्थः ॥७०
वसिष्ठ उवाच । अथ तस्य गुरोर्वक्त्रादित्याकर्ण्य भगीरथः । मनस्याहितकर्तव्यः स्वव्यापारपरोभवत् ॥७१
मनस्याहितकर्तव्यः गुरूपदिष्टं कर्तव्यं चित्ते निधायेत्यर्थः । स्वव्यापारपरः राज्यचिंतास्वव्यापारः तत्र ता
त्पर्यवान् निवाभ्रत् । शान्तिष्टं समानेना ॥७ ततः कतिपयेष्वेव वासरेषु गतेषु सः । अग्निष्टोमम खं कृत्वा चक्रे सर्वस
गोकसिद्धये ॥७२ सर्वत्यागैकसिद्धये सर्वधनत्यागावसरसंपादनीयेत्यर्थः ॥७ गोभूम्यश्वहिरण्यादि
द दो धनमशेषतः । द्विजदेवार्त्तबंधुभ्यो गुणागुणविचारवान् ॥७३ दिवसत्रयमात्रेण सर्वमेव परित्यजन् ॥

श्री०४।
३२६

626

स्ववस्त्रमात्रशेषो सावासीद्राजा भगीरथः ॥३४॥ इयमेतस्य षष्ठी ॥छ॥ अथ सर्वार्थरिक्तं तत्र खिन्नप्रकृतिपौरकं ।
सीमांतिने तृणमिव राज्यं स्वमरये ददौ ॥३५॥ अथ भगीरथः सर्वार्थरिक्तं सर्वधनशून्यं खिन्नप्रकृतिपौर
कं खिन्नाः दीनाः प्रकृतयो मन्त्र्यादयः पौराः पुरजनाश्च यस्मिन् तत्स्वं स्वीयं राज्यं तृणमिव सीमांतिने स्वरा
ज्यसीमांते वर्त्तमानाय अरये ददौ । सामंतिन इति पाठे सामंताः सामंतसंभवा देशास्तद्वतो समापदेशा
धिपतय इत्यर्थः ॥छ॥ आक्रांते द्विषता राज्ये मुनिः सन्निमंडले । अधोवासो वशेषो सौ निर्जगाम स्वमंड
लात् ॥३६॥ द्विषता राज्यभावे स मुनिः स्वराट् स्वे मंडले स्वराष्ट्रे आक्रांते सति तिष्ठन् सो भगीरथः अधोवासो
वशेषः परिधानमात्रशेषो मुनिर्मौननिष्ठः स्वमंडलान्निर्जगाम ॥छ॥ यत्र न ज्ञायते नाम्ना यत्र न ज्ञायत
सुखात् । तत्र ग्रामे पुरण्यस्मिन्दूरेष्ववास धैर्यवान् ॥३७॥ रसल्पेनैव कालेन प्रज्ञातः सकलेषणः परमेण स
मेनासौ प्राप विश्रांतिमात्मनि ॥३८॥ स्पष्टौ ॥छ॥ भ्रमन्नु द्वीपानि भूपीवे कदाचित्कालयोगतः । अवशः शत्रु
णाक्रांतं स्वमेव प्राप तत्पुरं ॥३९॥ अवशः स्वस्य गंतव्यदेशाभावात्पथिकानुसारी शत्रुणाक्रांतं स्वमे
व तत्पुरं कदाचित्प्राप इत्यर्थः ॥छ॥ नानागारांश्च तत्रासौ प्रवाहपतितांश्चतान् पौराणां मं । भिक्षां चैव शनैः

क्षामयाचनात् ॥४०॥ प्रवाहपतितानुमेगेन प्रवाहानुसारेण आगतानू त्रिहंसमानतां ॥ ०॥ विविक्तस्तेन पंथे रामं त्रि
णश्च भगीरथः ॥ स जयामास्तुरथ तेस विषादेसपर्यया ॥ ०॥ प्रभो राज्यं यत्र स्या येति अर्थिनोप्यरिणा मुनिः ॥ नाद
देनाहताच्छेषं तृणमप्यत्रानाहतो ॥४२॥ कति चिद्दिवसांस्तत्र नीत्वान्यत्र जगाम सः ॥ भगीरथो यं त्ताकष्टमिति
लोके न शोचितः ॥४३॥ अथान्यत्रो पत्रां तत्रामा परिभ्रांवितधीः सुखी ॥ आत्मारामः कदाचिद्यस्प्राप्त्रितुलं
गुरुं ॥४४॥ चव्दहय मे तस्य [illegible] ॥ ०॥ स्वमेव स्वागतं कृत्वा तेन सार्हं भगीरथः ॥ कं चित्कालमुवासाद्वैव नेग्रामे
पुरे वने ॥४५॥ स्वयमेव स्वागतं कृत्वा ख्याचितं स्वागतादि सत्कारं कृत्वेत्यर्थः ॥ ०॥ समतामुपयातौ तौ गुरुशि
ष्यौ समौ स्थितौ ॥ कलयामासतुः स्वस्थौ चित्तोदं देहधारणं ॥४६॥ देहधारणं विषादं दुःखहेतुं मध्यममनु
त्कृष्टहेतुं कलयामासतुः ॥ ०॥ किमित्थि लोकद्वयं वा क्व किमयं भाग्यते दृढः ॥ किं वानेनोज्झितेन नः ॥ यथा
क्रमं यथाचारं तिष्ठत्वेष यथास्थितौ ॥ ०॥ इति निश्चित्य तौ तत्र वनाद्वनगामिनौ ॥ आनन्दं दुरानन्दं न सुखं न
तु मध्यमं ॥४८॥ आनंदं अनाहृतेन ते सुखहेतुं न ननं दतुः नाभ्यवदतां ॥ दुःखं दुःखहेतुं मध्यममनुभवद
तौ ॥ ०॥ धनानि वाजिविजवासेश्वर्यं चाष्टधोदितं ॥ सिद्धैरप्यर्पितं तुष्टैर्मेनाते तृणं [illegible] ॥४९॥ धनानि प्रसिद्धा
नि ॥ वाजि विजवाश्चसंपत्तिः ॥ नदारलियजात्रामैश्वर्यं तच्च तदष्टधोदितं अणिमादिकं तच्च सिद्धैः [illegible]

श्री ॥
२२९

२४९

628

सिद्धिमद्भिर्द्वयोनिमेदैस्तुष्टैः प्रीतैः अर्पितमपि जर्जरं मेने नान्तरायधियेतिभावः ॥४९॥ अथैकदा गुरा श्रेष्ठ
कस्मिंश्चिन्मंडलान्तरात् अनपत्येन्नृपं मृत्युकरहरत्त्वमिवामिषं ॥५०॥ तत्र प्रकृतयः स्विन्नान्तः कष्टदेश क्रमान्नृपं ॥ अभि
ष्यंतिस्म सेतुकं गुणालन्द्या विशालया ॥५१॥ तं भगीरथमासाद्य स्थितं भिक्षामरं मुनिं ॥ परिज्ञाय समानीय
सेत्येत्य कुर्म हीपतिं ॥५२॥ भगीरथः क्षणेनैव प्राप्तश्रीर्वा हुनारसैः वलितः सेनया गुर्व्या समारोहन्म तं गजं ॥५३॥
भगीरथो जगन्नाथो जयतीति जनारवैः नीरंध्रतां प्रजग्मुर्गिरां द्वावां महामुखाः ॥५४॥ तत्र तत्सालयं तं तं राज्ये
राजानमाहूताः जग्मुः प्रकृतयः प्रायाः प्राकृरिक्तमृताधियाः ॥५५॥ राजन्नस्माकमधिपो यस्त्वया सद्गुराकृतः
मृत्युना धिनिर्गमीर्णोसौ मत्स्येनेवामिषं प्रभु ॥५६॥ तत्र पालयितुं राज्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ अर्थितो पयात
नासौ गाथतां वनोवितः ॥५७॥ श्लोकाष्टकमेतस्य ॥छ॥ वसिष्ठवाचा इति संप्रार्थितो राजा तद्दीक्षत्यतद्वचः स
प्रसागरविज्ञायाः सबभूवभुवःपतिः ॥५८॥ तत्र दृष्टांतद्वचस्तां प्रकृतीनां वशः ॥छ॥ समः शांतमनो मौनी वीत
रागो विमत्सरः प्राप्तकार्यैककरणरतिसाद्भितविस्मयः ॥५९॥ स्पष्टं ॥छ॥ अथ वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा सुदारुणं
स्वपितामहोद्धारणे प्रभुर्विगंगामयोजयच्च ॥६०॥ पितामहाः सगरतनयाः तेषामुद्धारणार्थं नरकाद्धरणाद्यर्थं
॥छ॥ भगीरथे महीपतौ यशःप्रचारवीथिका तदादि सा त्रिमार्गगा महीतले बभूव हि ॥६१॥ यशःप्रचारवीथिका

लभ्यत इति २

खि॰ ७१

गीरथस्य कीर्त्तिसंचारमार्गः। तदादि स भगीरथ आदिर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथेति महीतलं भवनं क्रि-
या विशेषणं॥ ॥७॥ ॥इति वासिष्ठविवरणे भगीरथोपाख्यानं नामैकोनषष्टितमः सर्गः॥ ॥७॥ ॥सर्वं दुर्लभाभि-
चिरात्र विश्रांतिः स्वप्रयत्नेनैवं दर्शयितुं भगीरथकथा कथिता। इदानीं तु प्रतिबंधकपापसंक्षयकृत्याभावे दु-
र्लभमपि स्वात्मज्ञानमाचार्यस्य प्रयत्नातिशयाल्लभ्यत इति दर्शयितुं अनेकोपाख्यानगर्भं शिखिध्वजोपाख्या-
नमारभ्यते। वसिष्ठ उवाच। इदं सर्वं परित्यज्य कोऽडीकृत्य मनः स्वकं। शांत आत्मनि तिष्ठ त्वं शिखिध्वज इवा-
स्वः॥१॥ सर्वमिदं विश्वं परित्यज्य प्रपंचरूपं हित्वा तद्वासनां त्यक्त्वा मनः स्वकं परिच्छिन्नं परिश्रमपात्रीलं मनः क्रो-
डीकृत्यैकनिष्ठं कृत्वा शांतः सन् शिखिध्वज इवामन्यबलस्तिष्ठ। श्रीराम उवाच। कोसौ शिखिध्वजो नाम कथं बाल-
ब्धवान्पदं। एतन्मे कथय ब्रह्मन्भूयो बोधविवृद्धये॥२॥ वसिष्ठ उवाच। द्वापरेष्वसमभवदतीते सप्तमे मनौ। मा-
लवानां पुरः श्रीमान्शिखिध्वज इतीश्वरः॥३॥ धैर्यौदार्यदयायुक्तः क्षमादमशमान्वितः। शूरः शुभसमाचारो
मानी गुणगणाकरः॥४॥ सुराष्ट्राधिपतेः कन्यां चूडालां नाम नामतः। उपयेमे स तीमात्मसदृशीं स शिखि-
ध्वजः॥५॥ चतुष्टयमेतत्स्पष्टं॥७॥ अथ वृद्धतत्तयोः प्रीतिरन्यार्पितचेतसोः। नित्यमेवाभियुक्तत्वात्प्रियत्वाच्च स्थि-
रस्य चा॥६॥ विहितस्य परस्परालोकसंभाषणादिरूपस्य प्रियत्वादभिमतत्वाच्च तयोः प्रीतिरवर्द्धतेत्यन्वयः

योवा॰
७२९

२न्यो

630

एवं यत्कृतिवर्षाणि मिथुनं तन्निर्जरस्पृहं रेमे यौवनलीलाभिर
नेकाभिर्दिने दिने॥
सा॥ ८

मिथः कलाकलापस्य कोविदौ तौ बभूवतुः स्वरूपमेकमेवैतौ दधतुर्मित्रतां गतौ॥७॥ कलाकलापस्य गीतवादि
त्रनृत्यादिरूपस्य॥ ७॥ अथ वेति श्लोकषट्कं वाक्यं॥ अथ जातेषु बहुषु वर्षेषु पादपहिमालिङ्गनेनेगलति तारुण्य भि
ऊर्माद्विवांभसि॥ पातः पक्वफलस्येव मरणं दुर्निवारणं॥ हिमांशाविव खिन्नौ जीर्णौ ते नित्य पतनोन्मुखौ॥१०॥ आयु
लत्व विरतं जलं करतलादिवायातॄष्णा वलताचैवीद्द॥ कादीर्घतां गता॥११॥ गलनघादयइव संप्रयातेवयौवन
सुखानि प्रविलीयन्ते शरदाइव मनुष्यकृताः॥१२॥ रे भागभ इवासारो व्यवहारो विरागदः॥ तदिदत्यान्नसंसारे ताद्ट
कृदमति शोभनं॥१३॥ यदा साधु पुनरत्र तादृशस्तु न विद्यत इति निश्चीय युगमतेर संसारव्याधि भेषजं॥१४॥ विर
वियथारयामास शास्त्रमध्यात्मसंमतं॥ अथ बहुषु वर्षेषु यातेषु तत्र बुडयालाशी विधि जयोर्युगमं तरुणं ज्ञान
गलति जराशनिपतनो न्मुखीत्यादिना प्रकारेण संसारतांनिर्णीय संसारव्याधि भेषजं अध्यात्मशास्त्रं विरंविचा
रयामासेत्यन्वयः॥ त त्रचुडालीला तौ लाः शेषं स्पष्टं॥७॥ आत्मज्ञानैकमंत्रणा संस्पृत्याख्या विह विकासेशाम्यतीति
विरतेचुः॥१६॥ तदित्यात्मज्ञाने परामृश्यते॥ तत्तत्प्राणो वित्तस्य तत्तत्त्वा विन्नप्राणयोश्चाविनाभावात् तन्निष्ठान
इवात्मज्ञाने निष्ठा नियमाययोस्तौ तद्विधाश्रयौ तद्विधाः आत्मज्ञाननिष्ठाः तथा अपाश्रयणीयाययोः
तौ तद्दर्शनपरौ आत्मवित्सज्जनपरौ॥ दत्तदीक्षौ तदुचितचेष्टायुक्तौ॥७॥ तत्रैवा तिघनाभ्यासौ बोध यतो परस्परं

दासिन्नोऽज उष्टवसः१

तस्मीनोनत्समारंभो निरारंभोबभूवकः॥१९॥स्पष्टं॥छ॥अथेति श्लोकद्वयं वाक्यं॥अथसा विरतं रामरमणीयपदक्रमा॥२॥ श्रुत्वाध्यात्मविदां वक्त्रात्शास्त्रार्थस्तीर्णरं क्रमानू॥१०॥इच्छं विचारयामास स्वमात्मानमहर्निशं॥अव्याप्टता व्याप्ता वाधियो धवलयेहया॥११॥अव्याप्टता रसीमा सा ना॥व्याप्टवतावासमुचितं व्यापारं कुर्वाणापि॥धियास्वमात्मानं इच्छंव क्षमाणप्रकारेण विचारयामासा॥छ॥हडालोवाच प्रिक्रेया कस्वमात्मानं किम दंस्या [illegible]तिस्वयंकस्यायमागतोमोहः कथमप्युचि[illegible]तः क्व वा॥२०॥स्पष्टं॥छ॥ देहस्तावज्जडोमूढो नाहमित्येव निश्चयः॥कर्मेंद्रियगणश्चास्मा [illegible]लोष्टकः॥२१॥देहस्तावज्जडः न त्र हेतुः मूढो विचिन्तः॥अनीहमित्येव निश्चयः॥कर्मेंद्रियगणश्च अस्माद्देहाद भिन्न इति जडएव॥छ॥बुद्धीन्द्रियगणोप्येवं जडएवेति हन्यते॥अर्यते मनसायस्मादस्थिवल्लुविलोष्टकः॥२२॥बुद्धीन्द्रियगणोपि यष्ट्या लोष्टक इव मनसायस्मादर्यते तस्माज्जड एवेति हन्यते निश्चीयते॥मनस्त्वेवं जडं मन्ये संकल्पात्मकरा क्रिमरा क्षेपणेरिव पाषाणः अर्यते बुद्धिनिश्चयैः॥२३॥संकल्पात्मकरा क्रिमन्मनस्य क्षेपणैः पाषाण इव बुद्धिकृतैर्निश्चयैः अर्यतेइति जडं मन्ये॥क्रियं तेएभिरिति क्षेपणानि रज्जुदावादिमयायंत्रविशेषाः॥छ॥बुद्धिर्निश्चयरूपेव जडा ससैव निश्चयः॥स्वातेनेवसरिन्क्षेपअहंकारणचाल्यते॥२४॥निश्चयरूपा बुद्धिश्च स्वाते न स्वनन्नजनितश्वात्रेणसरिदिव अहंकारेणचाल्यते॥अर्यतेइति जडैवेति निश्चयः॥

श्री॥

३२९

व२ वा२

अहंकारोपि निःसारो जड एवावरात्मकः। जीवेन जन्यते यद्वो बालेनैवाऽत्ममात्मकः। रूपानिःसारः विपरीतज्ञान
रूपत्वान्निःसत्वे चेहाऽरहितश्चारव अवरात्मको ऽहंकारोपि बालेनऽत्ममात्मको यद्रूद्रवज्जीवेन जन्यते। कल्प
त इति जड एव। अवरात्मकइ प्रोग्य परवशः स्वभाव इत्यर्थः॥६॥ जीवस्वकलनाकारो वा तास्मात् हृदये स्थितः
सुकुमारान्तरन्यैर्न केनापि परिजीवति॥१६॥ हृदये स्थितः अन्तःकरणप्रफुलितचैतन्यरूपत्वात् हृदयवर्तिम
नः। अपि तेव कलनाकारः कल्पितस्वभावः। वा तासाद्याणामयत्वा रात्रौ सुमाकारो ऽत्र वः। प्रसहं सुषुप्तावा
त्मनि लीयमानत्वात्। एवंविधो जीवस्य अन्तरुच्छेनस्वस्याप्यन्तरनुप्रविष्टेन केनाप्यवपर्यदेरचेन आपाप्रदायिन
पुरुषेणानुप्रवीतः परिजीवति। अतो जीवोपि पारमार्थिकमात्मस्वरूपं न भजतीत्यर्थः। एतदुक्तं भवति यथाघ
टाद्युपाधावविच्छिन्नो ऽनवच्छिन्न आकाशोस्ति। यथा च जलाद्युपाधौ प्रतिबिम्बभूतो बिम्बभूतश्चाकाशोस्ति। त
था सर्वप्राणिनां हृदि जीव ईश्वरश्चास्ति। तथा च व्यासस्तत्त्वं गुहां प्रविष्टावात्मानो हि तद्दर्शनादिति। तत्र च माया
विषयो जीवः विधेयमाय ईश्वर इति भेदः। तदुक्तं श्रीगौडपादाचार्यैः। कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः।
कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोवशिष्यते इति॥७॥ आ अहो ज्ञातमेतेन चेत्यो हि ते स्वकलनं किं ना जीवो जीव इति जी
र्णनविरूपेणात्मरूपिणा॥१७॥ आ इति स्मृतिद्योतकमव्ययम्। अहो इत्याश्चर्ये। अहो मया ज्ञातमेतत्। किं तदित

व६

नात्॥ अयं जीवः चेत्योल्लेखकलंकिनां चेत्योल्लेखोदरस्य संबंधः तेन कलंकिना प्रतिबिंबरूपकलंकवता।
जीर्णेनानादिना। आत्मरूपिणा सर्वेषामात्मभूतेन एतेन चिद्रूपेण विश्वरूपेणैव जीवति। प्राणान्धारयति।
एतदेव सदृष्टांतमाह चेत्येति चेत्यभ्रमवता जीवः चिद्रूपेणैव जीवति। आमोदः पवनेनेव खातेनेव सरिद्रयः।
१२८। चेत्यभ्रमवता चेत्ये प्रतिफलनं नानोल्लासात्तादात्म्याभिमानवता। ७। असत्यजडचेत्यांशावयनाच्चिद्घन जी-
डामहाजलगतोऽग्निरिव रूपं स्वमुज्झति। २९। चिद्घनश्चित्स्वरूपं असत्यजडचेत्यांशावयनात्र असत्यात्मा
श्वयेचेत्यांशाः तेषां चयनात् उपचयात् हेतोः जडं सत् महाजलगतोऽग्निरिव स्वरूपं चित्त्वभावमुज्झति। ७। एवं चि-
द्रूपमप्येतच्चेत्योन्मुखतया स्वयं जडं शून्यमसंकल्प्यं चैतन्येन प्रबोध्यते। ३०। एतच्चिद्रूपमेवं सर्वोक्तप्रकारे-
ण चेत्योन्मुखतया हृदयभावनया स्वयमेव जडं जाड्ययुक्तं अन्यसममसंकल्प्यं च चापि पुनश्चैतन्येन प्र-
नुप्रविष्टचैतन्येन प्रतिबोध्यते। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः। ७। इदानीमहमसौ केयं केनेषा विस्तव-
त्यतोऽप्यहो चिरकालेन ज्ञातं ज्ञेयमनोमयं। ३१। ज्ञेयं ज्ञातं यज्जिज्ञासितं विद्धि वर्तेनिमित्तं ज्ञातव्यं। तत्र
ज्ञातव्यमित्यर्थः। किं तदित्यत्राह तेनेति। एतद्धि चिद्विलासांता मनोबुद्धीन्द्रियादयः। असन्तः सर्व एवाहो अव-
धाने विनोच्छिताः। ३२। चिद्विलासांताः जडेषु वस्तुषु चैतन्यप्रतिफलनं चिद्विलासः तदंताः तत्पर्यंताः।
एते मनोबुद्धीन्द्रियादयः सर्व एव वस्तुतोऽसंतोऽपि वा। अवधानं विना एकाग्र्यमवधानं तेन विना तदभावे

ड्वैधा।

३२०

२१२

१ दिने पूर्वभाविदिने पश्चाद्भाविदिनं वानुदिनं सर्वेष्वपि दिनेष्वि- त्यर्थः। एषा ह्यद्गुला। स्य सम्बन्धः॥१

४ तत्समेति द्विरूपादीयते तयोरेकः समाशब्दः सदृशशब्दपर्यायः समः सर्वश्चे- त्यर्थः॥ अन्यस्तु वैषम्यवाची ... इति नपौनरुक्त्यं॥४

नोदिताः॥३॥ भ्रान्ताः अमनाः स्वस्वरूपनिष्ठत्वाभावरूपेण प्रमादेनोदिताः। घनवधानमेव चित्तेनानास्वरूप त्वविवर्तहेतुरित्यर्थः॥७॥ महाचिदिति श्लोकद्वयं वाक्यं। महाचिदेवास्तीदं महासत्तेति योच्यते निष्कलंकासम शुद्धा निरहंकाररूपिणी॥३३॥ सकृद्विभाति विमला नित्योदयवतीसमा॥ सा ब्रह्मपरमात्मादिनामभिः परिगीय ते॥३४॥ महासत्तापरपर्याया निष्कलंकाया महाचिदस्ति सैव ब्रह्मपरमात्मादिनामभिर्गीयत इत्यर्थः॥ शेषं स्प ष्टं॥७॥ वसिष्ठ उवाच॥ दिनानुदिनमित्येषा स्वात्मारामतया तया। नित्यमन्तर्मुखतया बाह्यवस्तुकृतस्थितिः॥३५॥ नीरागा निरुपासंगा निर्द्वन्द्वा निःसमीहिता। न जहाति न चादत्ते प्रकृताचारशालिनी॥३६॥ परमात्ममहाला भपरिपूर्णान्तरान्तरा। सर्वोपमातीततया जडमाव्यपदेश्यता॥३७॥ स्वविवेकघनाभ्यासवशादात्मोदयेन सा पुष्पगुच्छेशोभना गुच्छलतेवाभिनयोत्कृता॥३८॥ अथ तामनवद्यांगी कदाचित्सा शिखिध्वजः। अपूर्वशोभामालोक्य स्मयमान उवाच ह॥३९॥ भूयो यौवनयुक्तेव मण्डितेव पुनः पुनः। अधिकं राजसे तन्वि कान्त्या विमलया तनोः॥४०॥ प्रपीतामृतसारेव लब्धालब्धपदेव वा। आनन्दामृतपूर्णेव राजसे नितरां प्रिये॥४१॥ अभोगकृपणं शान्तमू र्जितं समतां गतं। गंभीरं च प्रसन्नं च चेतः पश्यामि ते प्रिये॥४२॥ श्लोकषट्कमेतत्स्पष्टं॥७॥ अथाष्टभिः श्लोकैः चू डाला स्वानुभवं भर्त्रे निवेदयति॥ चूडालोवाच॥ न किंचित्किंचिदाकारमिदं त्यक्त्वा समागता। न किंचित्किं किंचिदाकारं तेनास्मि श्रीमती स्थिता॥४३॥ न किंचिद्भोगतत्त्वावेश उपवाति नेह नास्तीति बाध्यमानत्वान्नाप्य स

४८ रागः इच्छा उपासंगः आसक्तिः द्वन्द्वमिष्टानिष्टबु- द्धिः समीहितं उद्योगः नजहाति दुःखभावान्नचादत्ते रागाभावात्॥८

स्तूयमानत्वात्॥ अतश्च सत्तया व्यवहर्तुमयोग्यं॥ अतएव किं विदाकारं महासत्तात्मना केनचिदा
कारेणोपलक्षितं परब्रह्म येन हेतुना ऽमीता ग्रामाज्जनभावमापन्नेति यावत् तेनाहमस्मि श्रीम
तीकान्तिमतीस्थिता। अस्मीत्यहमर्थव्यय आरिहि ब्रह्मविद्या ऽभासज्ञावंतमतिलोके दिव्यं तेज॥
३॥ एतदेवाह इदमिति। इदं सर्वं परित्यज्य सर्वमन्यन्मया ऽश्रिताय तास्त्यमसेत्यं च तेनास्मि श्रीमतीस्थि
ता॥४॥ इदं जगत्सर्वं परित्यज्य अन्यद्विश्वविलक्षणं सर्वं सर्वात्मकं सत्यं अबाध्यमसत्यं च असति कल्पि
ते जगत्यनुप्रविष्टं ब्रह्म यद्यस्मादाश्रिता तेनाहं श्रीमतीस्थिता॥५॥ यत्किं विद्यन्ते किं चिद्व तज्ज्ञानामि यथा
स्थितं यथोदयं यथानाशं तेनास्मि श्रीमतीस्थिता॥६॥ यद्वस्तु किंचिन्मे हासत्तारूपत्वात् न किंचिद्वविश्व
विलक्षणत्वात् तद्वस्तु यथास्थितं यथोदयं यथानाशं च जानामि। स्पृष्ट्यादिषु यथा यथा प्रवर्त्तते तत्सर्वं जा
नामीत्यर्थः॥६॥ भोगैरभुक्तैः स्पृष्यामि भुक्तैरिव सुदुहरैः न हृष्यामि न क्रुध्यामि तेनाहं श्रीमतीस्थिता
॥७॥ भुक्तैरिव सर्वं हृतपभुक्तैरिव सुदुहरैर्विप्रकृष्टैर्भुक्तैरपि भोगैः स्तुष्यामि। भुक्तानां च विप्रकृष्टानां वा विशेष
त्वापक्षपाते देवेभावादिति भावः। आनहृष्यामि न क्रुध्यामि रागद्वेषयोरभावात्॥८॥ एकेवाकाशे संका
रो केवले हृदये रमे न रमे राजलीलासु तेनाहं श्रीमतीस्थिता॥९॥ आकाशसंकारो आकाशवत्स्परिस

श्री॥
३२५
२६०

636

र्णे केवले विशुद्धे हृदये हृद्यवस्त्वंतरे स्वात्मनि ए केवरमे । राजलीलासु राज्ञां लीलासु गीतवाद्यनृत्यादिषु न र
मे ॥ जगतां प्रभुरेवास्मि न किंचिन्मात्ररूपिणी इत्यात्मन्येव तुष्यामि तेनाहं श्रीमती स्थिता ॥४८॥ न किंचिन्मा
त्ररूपिणी यद्धि ब्रह्म न तु किंचित् किंचिदपि न भवति सर्वविलक्षणत्वात् तन्मात्ररूपिण्यस्मि अहं जगतां प्रभु
रेव सर्वाणि भूतानि योत्तरेव यमयतीति सर्वनियामकत्वादित्यात्मन्येव तुष्यामि ॥छ॥ न तु विदग्धरागाभिः प्र
ज्ञाभिः शास्त्रदृष्टिषु रमे सहवयस्याभिस्तेनाहं श्रीमती स्थिता ॥४९॥ न तु विदग्धरागाभिः न तु कुशलो विदग्धरा
गीयास्तु ताभिः शास्त्रदृष्टिषु प्रज्ञाभिर्वीतरागकथाभिरित्यर्थः । ताभिर्वयस्याभिः सखीभिः सह रमे विनो
दयामि । पश्यामि यन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वा चित्तेन वा । हृदि तदं च न किंचिदेवा पश्यामि तद्धि रहितं तु न किं
चिद् दृतः पश्यामि सम्यगिति नाथ बिरोदयास्मि ॥५०॥ यद्वस्तुहृरस्तु चान्नयनरश्मिभिः पश्यामि यद्वसन्नि
हितेन बाह्यरत्नगादिभिरिंद्रियैः पश्यामि यज्ञानीतमनागतं वा चित्तेन पश्यामि तत्सर्वं किंचिदपि न पश्यामि
नानुसंदधामि । तद्धि रहितं दृश्यव्यतिरिक्तं तु न किंचिद्धि श्वविलक्षणं परं वस्तु सम्यगंतः पश्यामि । इत्यनेन न
तु नाथ विरोदयान्नित्योदयास्मि ॥छ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ असेवेहृद्यलापासि बालासि वरवर्णिनि रमसे राज
लीलाभिरहमेवं नृपात्मजे ॥५१॥ रमसे राजलीलाभिरहमेवं नृपात्मजे यथाहं रमे एवं त्वमपि रमसे । नरा
इति ब्रुवाणा त्वं असेवेहृद्यलापासी स्वयं राजलीलाभीरमस्वावनृपात्मजे रतिपावे यथेदानी रमसे एवं तु सरकालमपि

रमखन रम्य इति मिथ्यालापिनी मा भूरित्यर्थः॥३॥ न किंचित्किंचिदाकारमिदं स्यात्केति यदुक्तं तत्परिहरति किं
चिदिति। किंचित्स्यान्न किंचि-त्प्रयोगतः प्रत्यक्षसंस्थितौ त्यक्तप्रत्यक्षसद्रूपः स कथं किल शोभते॥५२॥ य
त्प्रत्यक्षसंस्थितं किंचित्पृथिव्यादिरूपं वस्तु स्यात्क्वापि न किंचिद्व्यपदेश्यं वस्तु गतः प्राप्तः त्यक्तप्रत्यक्षस
द्रूपः त्यक्तं प्रत्यक्षं दृष्टं वस्तु येन स कथं शोभते प्रामाणिकस्य प्रतीत्यागात् अप्रामाणिकस्य स्वीकारादिति
भावः॥७॥ भोगैरभुक्तैरिति यदुक्तं तत्परिहरति भोगैरिति। भोगैरभुक्तैः स्पृष्टोऽहमिति भोगाञ्जहाति
यः॥ दरिद्रदुर्भगः सन् स कथं किल शोभते॥५३॥ यो मूढो भुक्तैरेव भोगैः स्पृष्ट इति मन्यमानः प्राप्तानपि
भोगाञ्जहाति स मूढः प्राप्तभोगत्यागात् दरिद्रवत् दुर्भगो भाग्यहीनः सन् कथं शोभते॥ रुष्टे वा सन्नरा
ख्यायामिति पाठे यथा हि कश्चिद्रुष्टोऽपि ततः परिविष्टेष्वपि भोज्यवस्तुषु सन्निहितायामपि स्वकान्तायां रोषवशा
दासन्न एव शय्यायां तिष्ठन् भोगपराङ्मुखः स्यात् तद्वदित्यर्थः॥७॥ यत्पश्यामि न पश्यामि तत्पश्याम्यन्यदे
व तु प्रलाप इत्यसंन्यस्य स कथं किल शोभते॥५४॥ यद्वस्तु पश्यामि चक्षुरादिभिर्विषयीकरोमि तदहं
वस्तु न पश्यामि नानुसंदधामि। अन्यदेव तु दृश्यव्यतिरिक्तं अन्यदेव वस्तु पश्यामीति यः प्रलापः एतं
प्रलापमनर्थकं वचनं असंन्यस्य त्यक्त्वा कथं शोभते प्रलाप इत्यसंन्यस्येति पाठे इति एवंरूपो सन्न शोभ

वि ५

व

श्री॥

शंकर

२५

घा ८ हर

मु

तदस्यार्थः॥छ॥तस्माच्चूडाला सिद्धाभ्यासिवपला सि विलासिनि नानालापविलासेन क्रीडसे क्वाऽपि उत्तं
द रो॥५५॥वसिष्ठ उवाच॥ स विस्या हृद्हासेन शिखिध्वज इति प्रियां॥ मध्याह्ने स्नातुमुत्थाय निर्ययौ तु गामां
गनागृहात्॥५६॥ कष्टं नाम मनि विश्रान्तो वैमदवांसिन बुद्धवान्॥ राजेति खिन्ना हृदया स्वव्यापारपरा भ
वत्॥५७॥ त्रयमेतत्स्पष्टं॥छ॥ तदा तथा गते त्राथ ता हृष्टाशयोस्तयोः॥ ताभिः पार्थिवलीलाभिः कालो बङ्ग
तियो ययौ॥५८॥ तदा तस्मिन्नू काले तु चूडे ब्रोतस्मिन्देशे तथा तेन प्रकारेण अवस्थितयोस्तयोः ताभिः पा
र्थिवलीलाभिर्बहुतिथः कालो ययौ॥ अंगेति संबोधनं॥छ॥ एकदा नियत प्राया तिरिछाया अपि स्वय
हृदालाया बभूव ह्या लीलया खगमागमे॥५९॥ खगमागमेराकाशगमनागमने॥ शेषं स्पष्टं॥छ॥ ख
खगमागमसिद्ध्यर्थं अथ सा नृपकन्यका॥ सर्वभोगान्ननादृत्य समागत्य च निर्जने॥६०॥ एकैवैकान्त निरत
स्वासनावस्थिता गिका॥ ऊर्ध्वगप्राणपवनं चिराभ्यासं चकार ह॥६१॥ श्लोकद्वयमेतत्स्पष्टं॥छ॥ श्रीराम उ
वाच॥ कस्य स्पंदविलासस्य चिराभ्यासस्य मे वद॥ ब्रह्मन् खगमनोद्यतं फलं यल्लोके योगिनः॥६२॥ स्पंद
विलासस्य प्राणगति विलासस्य चिराभ्यासस्य चिरमभ्यस्तस्य ऽ तेरत्समानं॥छ॥ वसिष्ठ उवाच॥ श्री
मच्छिखिध्वजकथाप्रसंगापातितामिमां॥ प्राणादिपवनाभ्यासक्रियां सिद्धिफलां शृणु॥६३॥ स्पष्टं॥

ऽन्तःस्था इति श्लोकचतुष्टयं व्याख्येयं। अंतस्था अखिलास्य त्वाख्यसाध्येतर वासनाः गुदादिस्थानसंको
चाख्स्थानकादि क्रियाकर्मेः॥६४॥ भोजनासनशुद्धाचसाधुशीलार्थभावता।श्वाचारात्सुजनासंगात्स
त्यागात्स्ववासनाः॥६५॥ प्राणायामधनाभ्यासाद्रमकालेनकेनचित्॥ क्षेपलोभादिसंत्यागभोगत्य
गाच्च सुव्रता॥६६॥ त्यागादाननिरोधश्च भृशं यांति निरोधतां॥ प्राणाः प्रभुत्वात्तत्रस्य ध्येसोऽभ्यासाद्वा खि
लाः॥६७॥ अंतस्थाश्चित्तगताः स्वसाध्येतरवासनाः स्वसाध्यव्यतिरिक्तवस्तुविषयावासना। अखिला
पिज्ञानादिवायवोऽभ्यासात्स्वत्यागादाननिरोधरेचकपूरककुंभकैर्विधेयतां यांति स्वयुः॥ तत्र गुदा
दिस्थानसंकोचहेतुमाहस्थानकादिक्रियाकर्मेरिति। स्थानकानि मत्सुगुदादयः स्थानविशेषाः। आदि
शब्दाद्यागादिग्रहणं स्थानकादयश्च तत्क्रिया चामाश्चगपाद्यभेदाश्च तैस्तत्र मूलबंधेन गुदसंकोचश्च रेच
२ निरोध योर्पुरितनवद्वारेइति विवेकः। तत्र मूलबंधलक्षणं पार्ष्णिभागेनसंपीड्य योनिमाकुंचयेद्गुदं। अपान
मूर्ध्वमाकृष्य मूलबंधोयमिष्यतइतिः स्वेचरीलक्षणं उक्तं रुशाः स्वयमुक्तं। भोजनासनेश्वभोज

न २   धै ५

अ॥४॥
३।३

३६८

तस्य वस्तुनः अर्हर्हिनमितिमेध्याभावः आसनं स्थिरासनं तस्य निर्विकारता । साधुशास्त्रार्थभावना २
योगशास्त्रस्य सम्यगनुसंधानात् २ स्वाचारो योगांगानुष्ठानं । सुजनो योगविदः सर्वे साम्यास्तद्वर्वकाः सुखा
सनाद्राः स्थिष्ठमन्यशष्ठा । राज्यादिमोक्षपर्यन्ताः समस्ता एव संपदः । देहानिलविधेयत्वसाध्याः सर्वस्वरा
घवादृता देहानिलविधेयत्वसाध्याः प्राणलयेन अणिमादयोपि सिद्धयंतीत्यर्थः । शेषं स्पष्टं ॥ परिमंडलि
तेति श्लोकत्रयेणाक्ये । परिमंडलिताकारा मर्मस्थानसमाश्रिता ॥ अतवेष्टनिका नाम नाडी नाडीव्रातास्थि
ताः स्वा वीणाग्रावर्त्तसदृशी सलिलावर्त्तसन्निभा । कीटादिषु केशांते उ सर्वेषु प्राणिषु दिता ॥ १ ॥ शीतान्नं
सप्त भोगींद्रभोगवद्दृहमंडला ॥ अनारतं ससस्पंदा पवमानेन तिष्ठति ॥ २ ॥ परितो मंडलितः मंडलीकृतः
आकारोयस्याः सा मर्मस्थानसमाश्रिता । तस्योर्ध्वं कुंडलीस्थानं नाभेस्तिर्यगधोर्ध्वतः । अष्टप्रकृतिरूप
सा घट्ट्धा कुंडलीकृते ति याज्ञवल्क्येन कंदस्योर्ध्वं नाभेस्तिर्यगूर्ध्वतः कुंडलीस्थानं निरूपणात् २ नाभे
श्च मर्मस्थानात् २ नाभिस्थानमाश्रिता मर्मस्थानं समाश्रिता भवति । नाभिश्च हृदयं गार्गि कं चक्रपतेनथैव च
इति याज्ञवल्क्येन मर्मस्थानेषु परिगणनात् २ वीणाग्रावर्त्तसदृशी वीणादंडस्योपरि भागे यस्तुंबीफलं तद्व
दुनरूप आवर्त्तः तत्सदृशी । सलिलावर्त्तसन्निभा । यतः शीतान्नं तया गुप्तं सभोगींद्रस्य भोगवद् दृढबद्ध मं

त्वा सर्वप्राणगता नाडीशतैरावृता आंत्रवेष्टनिका नाम आंत्रवेष्टनिकेति प्रसिद्धा काचिन्नाडी पवमानेन वा
युता अनारतं सस्पंदा तिष्ठतीत्यन्वयः ॥ छ ॥ तस्या इति श्लोकद्वयं वाक्यं तस्या आभ्यंतरे तस्मिन्नूर्ध्वकदलीकोशको
मले पावनी परमा शक्तिः सर्वशक्तिजववृद्धा ॥ ७२ ॥ अनिशं निश्वसद्रूपा कुंडलितेव भुजंगमी ॥ संस्थिता नोर्ध्वं
मुखी स्पंदानां हेतुतां गता ॥ ७३ ॥ तस्याः सर्वकायानाड्याः कदलीकोशवत्कोमले अभ्यंतरे कुंडलिता भुजंगमीव
अनिशं निश्वसद्रूपा स्पंदनानां हेतुतां वेष्टनादेव गता ॥ ऊर्ध्वीकृतमुखी सर्वासां शक्तीनां जवप्रदोल्लासहेतुः
पावनी पवनसंबंधिनी परमा शक्तिः संस्थिता ॥ छ ॥ अस्यामिति श्लोकत्रयं वाक्यं ॥ अस्यां समस्ताः संबद्धा ना
ड्यो हृदयकोशगाः ॥ शांतकुंडलिनी स्पंदस्पर्शसंविकला मला ॥ ७४ ॥ कलोत्कलनेनाशु कथिताचेतनेन
चिरं जीवनाज्जीवता या ता मननान्मनः स्थिता ॥ ७५ ॥ संकल्पात्सैव संकल्पो बोधाद्बुद्धिरिति स्थिता ॥ अहं
कारात्मतां याता सैवाद्यर्ष्टकाभिधा ॥ ७६ ॥ अस्यामेव प्राणशक्तौ हृदयकोशगाः समस्ता नाड्यः संबद्धाः
स्थिताः स्पंदस्पर्शसंविकला क्रियाहेतुः स्पर्शानुभवहेतुश्च अमला सैव पावनी शक्तिः अतः कुंडलिनीत्यु
च्यते सैव चकलनेन नंदनेन हेतुना कलेत्युक्ता चेतनेन ज्ञानोत्पादनेन चिदित्युक्ता जीवनादुच्छ्वासनि
श्वासप्रवर्तनाज्जीव इत्यवस्थां गताः मननात्स्मरणहेतुत्वान्मन इति स्थिता संकल्पादिविधान्मनोरथक

श्री ४ ॥

३३४

२६३

642

ल्पनानुसंकल्पशब्दनाख्याशक्तिरपि बोधनान्निश्चयोत्पादनाद्बुद्धिरिति स्थिता सैवाहमित्यभिमानात् अहं
कर्तांयातोसेती पुर्यष्टकशब्दवाच्यापीत्यन्वयः ॥६॥ स्थिताकुंडलिनीदेहे जीवशक्तिरनुत्तमा ॥ प्राणापानस्व
रूपत्वात् अधऊर्ध्वं व्रजत्यसौ ॥७॥ देहे स्थिताकुंडलिनीशब्दवाच्यानुत्तमा या जीवशक्तिः सा असौ एव प्राणा
पानस्वरूपत्वाद्धऊर्ध्वं व्रजति ॥६ समस्तैवोर्ध्वमायाति समस्ताधोथ सा व्रजेत् ॥ तदा सा मृतिमायाति सैव
णमयी स्मृता ॥८॥ सा प्राणशक्तिः समस्तैव कादाचिदूर्ध्वमायाति अथानंतरं समस्तैवाधो व्रजेत्तदा तस्मात्
णगतेर्हेत्वात्सु मामृतिं मरणमायाति ॥ हि यस्मात्कारणात्प्राणमयी स्मृता ॥८॥ सर्वदात्मनि तिष्ठेश्च स्को ऊर्ध्व
धोगमागमौ ॥ तज्जेतो हीयते व्याधिरंतर्मारुतरोधतः ॥९॥ सा प्राणशक्तिर्निरोधाभ्यासवशात् ऊर्ध्वाधोगमाग
गमौ त्यक्त्वा आत्मनि देहे सर्वथा सर्वेण प्रकारेण तिष्ठेत् एवं तर्मारुतरोधतः मारुतस्यांतर्निरोधवशात्
तोजेतो व्याधिर्हीयते च ज्यते व्याधिरित्युपलक्षणं जरामरणादयोपि हीयंत इत्यर्थः ॥९॥ श्रीराम उवाच
किं विनाशः किमुत्पादः शरीरस्मिन्मुनीश्वर ॥ आधयो व्याधयश्चैव यथावत्कथयाशु मे ॥१०॥ विनाशोत्पाद
शब्दाभ्यां तद्धेतुलक्ष्यते ॥ को विनाशोयचाकुतः उत्पादो येषामिति ब्रूहि ॥ त्रिसमासनं ॥१०॥ वसिष्ठ उवा
च ॥ देहदुःखं विदुर्व्याधिमाध्याख्यं वासनामयं ॥ मौर्ख्यमूले हि ते विद्यात्तत्त्वज्ञानपरिक्षये ॥११॥ देहदुःखं शा
रीरदुःखहेतुं व्याधिं विदुः वासनामयं मानसदुःखहेतुं आध्याख्यं विदुः ते उभे अपि दुःखे तत्त्वज्ञानपरि

643

अत एवेति श्लोकद्वयं वाक्यं

स्यैतत्त्वज्ञानाभावे सति मौरव्ये मूले अज्ञानमूले विंदारौ॥६॥ अतत्त्वज्ञानवशान्तःस्वेंद्रियाक्रमणं विना हृदि न
न वमुस्त्यज्य रागद्वेषघनारतं॥८२॥ इदं प्राप्तमिदं नेति जास्यात्सुघनमोहदः॥ आत्मधयः संप्रवर्तते तर्वेषासु मिहि
का यथा॥८३॥ अतत्त्वज्ञानवशात्तत्त्वज्ञानाभावात् स्वेंद्रियाक्रमणं विना इंद्रियजयाभावे सति तानवस्तु
स्त्यज्य हृदि रागद्वेषप्रहते तोऽत्यं वशादिदं वस्तु प्राप्तमिदं नेत्येवरूपाघनमोहदा आत्मधयः संप्रव
र्तन्ते । वर्षासु वर्षर्तौ मिहिकाः प्रालेयानी वा आलेयं मिहिकावेस्युमरः इतरसमानो॥८४॥ स्वरामिति श्लोक
उत्पयं वाक्यं स्वरांस्फुरंती छिद्रासु मौरव्ये वघनतां गते इरंत्वाभ्यवहारेण इदं राक्रमणेन वा॥८५॥ उः कालव्यवहा
रेण उद्भ्रियास्फुरणेन वा उजनासंगदोषेण उभयोऽभावनेन वा॥८६॥ क्षीणत्वाद्वातिपूर्णत्वान्नाडीनां रंध्रसंततौ।
प्राणो विधुरतां याति काये च विकलीकृते॥८७॥ दोषस्थित्यकारणाद्दोषाधाधि दृशासवर्तते॥ घनाः आवृण्वती दाद्यपा
मिवाकारविपर्ययः॥८८॥ छिद्रासु सर्वकोसु आधिरूपासु स्वरांस्फुरंती उ मौरव्ये वघनतां गते सति उरस्य दोष
इकहेतोई इस्यान्नस्याभ्यवहारेण उदंशस्य भ्रमसानादेरांः क्रमणेन उक्ताकोध्वे संध्यादौ भोजनादि व्याय
तारेण उद्भ्रियायाः शावबाहनादिरूपायाः स्फुरणेन प्रवर्तनेन तक्षुधादि दूषितजनानामासंगदोषेण उभाव
स्य क्रोधादेरुद्भावनेन वनाडीनां प्राणसंचारमार्गाणां क्षीणत्वात्सूर्णत्वाद्वातेऽध्रसंततो प्राणो विधुरतां वेष

ऋ०॥४॥
३३५

624

षष्ठ्यं याते कायेच चिकित्सीकृते न अपटौकृते सति दोस्थित्यकारणात् दुःखहेतोर्दोषा वातादिरूपा देहाद्व्याधिर्जायते । अ
हापिते दोषाभ्यां आधि । दृष्टिदेय हेतुभ्यां नद्यां आकारविपर्ययो दृष्टिदोय इत्येवं त्वच्चयः ॥७॥ प्राक्तनी चैहिकी वापि
शुभा वाप्यशुभा गतिः । येवाधिकास्तवत्तथा तस्मिन्योजयति क्रमो ॥८॥ प्राक्तनी सर्वजन्मसंभवा ऐहिकी इहज
न्मनि संभूता शुभाशुभा वा या गतिर्वासना अधिका प्रबला सैव तस्मिन्व्यापुरुषे शुभे अशुभे वा कर्मव्यवहारे त
था तेनैव प्रकारेण योजयति प्रवर्त्तयति । उद्वासितावज्ञाग्रव्याधिहेतुमपवारमाचरतीति भावः ॥७॥ आधयो व्याध
यश्चैवं जायन्ते भूतपंचके । कथं शृणु विनश्यन्ति राघवाणां कुलोद्वह ॥१०॥ एवं सर्वोक्तेन प्रकारेण भोवेत्स पृष्टः ॥७॥
द्विविधो व्याधिरस्तीह सामान्यः सार एव वा । व्यवहारस्य सामान्यः सारो जन्ममयः स्मृतः ॥११॥ आधिर्द्विविधोस्ति सा
मान्यः सारभूतश्चेति तयोर्व्यवहारः व्यवहारमात्रहेतुराधिः स सामान्यस्त्यक्तविदेदविवक्षाधारणाचारय
स्तु जन्ममयो जन्ममयो हेतुराधिः स सारः स्मृतः । सुदृढदेहवासनामय आधिः सामान्यः मलिनवासन
मयस्तु सार इति तात्पर्यं ॥७॥ प्राप्तेनाभिमतेनेव नश्यतीति व्यावहारिकाः । आधिक्षयश्चाधिभवाः क्षीयंते व्या
योप्यलं ॥१२॥ व्यवहारिकाः व्यवहारमात्रप्रयोजना आधयः प्राप्तेन सम्यगभिमानेनेव वस्तुना नश्यंति । इह
माचिद्धान्निवृत्ते रुचितत्वात् । आधिजन्या व्याधयोपि आधिक्षये सति क्षीयंते ॥७॥ आत्मज्ञानं विना सारा नाधिर्न
श्यति राघव । यथा रज्ज्ववबोधेन विना सर्पो न नश्यति ॥१३॥ आसारस्त्वाधिरात्मज्ञानं विना न नश्यति । अविद्या

यत्वान्नास्य दृष्टमन्यच्छ्रा॥६॥ अनाधिजा व्याधयस्तु द्रव्यमंत्रशुभकर्मभिः चिकित्सकादिशास्त्रोक्तैर्नश्यंति खं वदेहि
तश्शा॥२७॥ द्रव्याणि कल्ककल्पशरादिरूपाणि मंत्रा आरोग्यहेतवः सौरादयः शुभकर्माः देवब्राह्मणसंतर्पणा
दयः॥ शिष्टं समानं॥७॥ श्रीरामउवाच॥ आधिः कथं भवेद्व्याधिः कथं च स विनश्यति॥ इति मे भगवन्ब्रूहि प्रसन्न
पदया गिरा॥२८॥ स्पष्टं॥८॥ ~~वसिष्ठ~~ चित्ते चित्ते इति श्लोकषट्कवाक्यं॥ वसिष्ठउवाच॥ चित्ते विधुरिते देहः संक्षोभमुपया
ति हि॥ तथा हि रूषितो जंतुरग्रमेव न पश्यति॥२५॥ अनवेक्ष्य पुरोमार्गममार्गमनुधावति॥ प्रकृतं मार्गमुत्सृज्य
शरार्तो हरिणो यथा॥२६॥ संक्षोभात्साम्यमुत्सृज्य वहंति प्राणवायवः॥ असमं वहति प्राणे नाड्यो यांति विसंस्थि
तिं॥२७॥ असम्यक्संस्थिते त्वेवं यथावर्णाश्रमक्रमाः॥ कुजीर्णत्वमजीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेव वा॥२८॥ दोषाय
व प्रयात्यन्नं नाडी प्राणविपर्ययात्॥ तथान्नानि विरोधं न तिष्ठंत्यंतः शरीरके॥२९॥ तान्येव व्याधितां यांति प्रकृ
णामस्वभावतः॥ एवमाधिर्भवेद्व्याधिराधिनाशाच्च नश्यति॥१००॥ चित्ते विधुरिते विक्षिप्ते सति देहः संक्षोभमुपयाति॥ वि
तायल्लंधातुवद्वहंशरीरमिति॥ एतदुपपादयन्नाह तथाहीति॥ रुषितो हि जंतुरग्रं पुरोभागमेव न पश्यति किंतु ता
न्पव स्खलितिरोधः तथा पुरोमार्गमनवेक्ष्य अमार्गमकार्यमेवानुधावति॥ शरार्तो विद्धो हरिणः वा ततश्च देहस्य
सप्तधातुमयस्य संक्षोभात् प्राणवायवः साम्यमुत्सृज्य विषमं वहंति प्राणे विषमं वहति सति नाड्यो विसंस्थि
तिं यांति॥ एवं नाडीनां प्राणानां च विपर्ययात् वैषम्यादहता रसैरन्नमुपभुक्तं दोषाय वदोषाय केवलं कुजीर्ण

श्लोकत्रयवाक्येन १

त्वमजीर्णत्वमेवचाप्नोति। एवंयात्यम्लानिशरीरेविरोधेनतुजीर्णत्वादिरूपेणगतिंप्रयांतिनान्येवाम्लानिपरिणा
मस्वभावतोविपाकवशाद्व्याधिरूपतांयांति। एवमुक्तेनप्रकारेणाधिर्व्याधिर्वेत्युभौसतन्त्रौदेहंविनश्यतियथाव्या
धयामंत्रैरारोग्यादिहेतुभिर्विनश्यंति तत्क्रमंवक्ष्यामिश्रृणुविस्तरेणयः।दोषैस्पृष्टः६। यथाविरेचंकुर्वंतिहरीतक्यः
स्वभावतः।भावनावशतःकार्यंतथायरलवादयः॥१॥हरीतक्योहरीतकीफलानियथास्वभावादेवविरेचकंमल
मोचनंकुर्वंतितथैवयरलवादयोमंत्रवर्णाभावनावशतःआरोग्यसमुत्पत्तिध्यानवशात्रोगनिवृत्तिरूपंका
र्यंकुर्वंति।७।नतुस्फोलोपजननेनितिरूपिणावनेनेतिन्यायादाधिनाशात्तज्जन्योव्याधिर्नश्यतीत्युक्तं।तत्कथ
मित्याकांक्षायांतत्प्रकारमाह शुद्धयेति। शुद्धयाशुण्यया साधोक्रियया साधुसेवया। मनःप्रयातिनैर्मल्यंतिकार
णेवकारणे।२।आनंदोवर्द्धतेदेहेशुद्धेसत्त्वेसिराघव।प्रणेदावुदितेसम्यक्नैर्मल्यंभुवनेयथा।आस्वशुद्धेव
र्द्धस्यतेक्रमेणप्राणवायवः।जरयंतितयान्नानिव्याधिस्तेनविनश्यति।४। शुद्धयानिर्दोषयाशुण्ययाक्रिययात्रिव
र्तनादिरूपयासाधुसेवयामहापुरुषशुश्रूषयात्वपापक्षयेसतिमनोनैर्मल्यंप्रयाति।।वनिकेषेणघर्षणेनकांच
नमिवात तेश्वेतसिशुद्धेसति देहेआनंदः सुखं वर्द्धते प्रणेदावुदिते सति भुवने नैर्मल्यंप्रकाशइव।तथासत्त्व
शुद्धौचित्तनैर्मल्येसतिप्राणवायवःक्रमेणैववर्द्धंतितथासाम्येनवर्द्धंतःसंतोऽन्नानिजरयंति तेनान्नाजर
णेनव्याधिर्विनश्यति।७।आधिव्याध्योरितिप्रोक्तौनाशास्यत्रिक्रमौत्वयि।ॐउलिन्यांकथायोगमधुनाप्रकर्त
शृणु।५।

धा८

अविद्याग्रंथीर्नाशोस्य त्तिक्रमो नाशाक्रमतस्तत्क्रमश्चेति षड्वर्गक्रमप्रकारेण प्रोक्तो॥ अधुना प्रकृतं कुंडलिन्यां कुंडलि
नीविषयकथायोगं कथ्यमानेयोगं स्पृशु॥छ॥ गुर्वष्टकापराख्यस्य जीवस्य प्राणात्मकां विद्धि कुंडलिनीमंतरामो
दस्यैव मंजरीं॥५१॥ अतः कुंडलिनी सर्वोक्ता गुर्वष्टकापराख्यस्य गुर्वष्टकमित्यपराभिख्यायस्य तस्य जीवस्य प्राण
नामिकां प्राणस्वतां विद्धि॥ आमोदस्य मंजरीमिव यथा हि मंजर्यां सत्यामेवामोदः प्राणितितथा॥ कुंडलिन्यां सत्या
मेव जीव इति भावः॥छ॥ तां यदा पूरकाभ्यासादापूर्य स्थीयते समीतं देति मेरवं स्थैर्यकायस्यापीनतां तथा॥५२॥ यदा पू
रकाभ्यासात्पूरकाभ्यासवशाद् हेतोस्तां कुंडलिनीमापूर्य समंतत्तिचकारे स्थीयते तदा मेरवमरुसंबाधस्थैर्यं स्थौल्य
कायस्यापीनतां स्थौल्यं चैति प्राप्नोति॥ नाडीस्थपूरकाभ्यासवशाद्योमकोरेव स्थिरःस्थूलश्चउक्ततात्यर्थः॥छ॥ यदा [illegible] ति
स्रोकत्रयवाक्य॥ यदा पूरकपूर्णांतरायतत्प्राणमारुतं तानीयते सविदेवोर्ध्वं सोढुं धर्मश्रमक्रमात्॥ सर्पीव खरितैव
ध्वंयाति तदंडोपमांगता॥ नाडीः सर्वाः समादाय देहबद्धालतामा॥५३॥ तदासमेरवभेवदढत्वालावयतिदेहकानं
रंध्रपवनापूर्णा मत्रे वांबुगतानतेः॥५४॥ यथा पुत्र साकुंडलिनी पूरकपूर्णांतरायतत्प्राणमारुतेंसरकः पूर्णाः प्र
तेरायते दीर्घश्च प्राणमारुतो यस्मिं कर्मणि तद्यथा भवति तथा सर्वदा ऊर्ध्वगतिभावनया ऊर्ध्वमुपरितनोकाश्म
देशनायतो धर्मश्रमक्रमात्साद्गुणैव तथाहि केनविरुद्धमेत्यांतेन कुंचिद्विच्छायापाप्रमापनोदनायचीलाख्य
ऊर्ध्वकमध्यस्यता पूरकपूर्णांतरायतप्राणं यथा तथा कुंडलिन्यधीनीयते तद्दीर्घ्यंघीतदासा कुंडलिनीसर्पी

श्री॥
३३

२६९

648

वद्भुजंगमीवदंष्ट्रोपमां गताः सतीर्दहवत्नाः सर्वा नाडीर्लेताश्च समादाय स्वरितैवोर्ध्वं याति तदा चेद्देहकं समस्तमेवोत्सा
यति ॥९॥ क्रमयति ॥ ततः पवनाभ्यासेन अर्थात् यथा तथा पवनेनापूर्णा भस्त्रा चर्मप्रसूविकाश्च वुगतास्तनी नीरं यथोत्सावयति
तद्वदित्यर्थः ॥४॥ इत्यभ्यासविलासेन योगेन व्योमगामिता । योगिनः प्राप्नुवन्त्यत्र दर्शनादिदशाभिवा ॥५॥ इत्यभ्यासविला
सेन इत्थं अभ्यासविलासवता योगेन योगिनो व्योमगामितां प्राप्नुवन्ति दीनादर्शनादि दशांग इद्धुपदमिवेत्यध्याये: ॥६॥ आ
नाडीति श्लोकद्वयं वाक्यं प्रबलनाडीप्रवाहेन शक्तिः कुंडलिनी यदा बहिस्त्र्यंककपाटस्य द्वादशांगुलमूर्ध्वं ॥१२॥ रेचक
प्रयोगेन नाश्चंतरानिरोधिना मुहूर्तं स्थितिमाप्नोति तदा व्योमगदर्शनं ॥१३॥ यदा सा कुंडलिनीरूपो प्राणवायुः प्रब
लनाडीप्रवाहेन सुषुम्नाप्रवाहेन ऊर्ध्वकपाटस्य ब्रह्मरंध्रस्य बहिर्भागे द्वादशांगुलपरिमिते तस्याकाशदेशस्य पा
भागे नाडीशतनिरोधिना सर्वनाडीनिरोधकेन प्रयोगेन रेचकाभ्यासरूपेण प्रकृष्टेन योगेन मुहूर्तमात्रं स्थिरमवस्थानं
प्राप्नोति तदा तस्मिन्काले व्योमगदर्शने सिद्धविद्याधरगंधर्वादीनां खेचराणां दर्शनं भवति ॥७॥ दर्शनप्रकारमेवाह
विज्ञानादीति । विज्ञानाहरसंस्थेन बुद्धितेजः पराधवद्दृश्यंते व्योमगाः सिद्धाः स्वप्नवत्स्वार्थदा अमी ॥८॥ विज्ञानाहरसंस्थे
न विज्ञाने स्वस्वरूपे चैतन्ये तस्याहरसंस्थेन सन्निकृष्टेन अंतश्चेतनस्य संकोचात्प्रकाशकेन बुद्धितेजसा प्रांशुरूपा व्योमगाः
सिद्धाः स्वप्नवत्स्वप्नदशायामिव दृश्यंते न केवलं दर्शनमात्रं स्वार्थदा अपि स्वापेक्षितामणिमादिसिद्धिं प्रयच्छंतीत्यर्थः ॥

प्रकार~ वि२४

५

परं मुग्[illegible]ने शौमा त्सुखादिति। सुखाद्बहिर्वा दशांते रेचकाभ्यासयुक्तितः। प्राणो विरं स्थितिं याति अविरां स्यपरां शरीं।५।
सुखाद्बक्त्रोद्बहिर्वा दशांते द्वादशांगुलपरिमिताकाशदेशे पर्यंत रेचकाभ्यासयुक्तितो रेचकाभ्यासरूपाद्योग विशे
षाद्धेतोः प्राणोऽपानवायोः स्थितिं नीते सति अपरां शरीरे दत्तां तरं प्रविशति। परकायप्रवेशसिद्धिर्भवतीत्यर्थः।६।
श्रीरामउवाच। सूक्ष्मसच्छिद्रादिगत्यर्थं हरणार्थं च कस्य वा। अणुतां स्थूलतां वापि कायो यं नीयते कथं।७। सूक्ष्म
च्छिद्रादिगत्यर्थं सूक्ष्मसच्छिद्रादिषु गत्यर्थं गमनार्थं हृदये स्वस्याकाशस्थ हरणार्थं व्याप्त्यर्थं वा। अयं कायोऽणुतां स्थू
लतां वापि कथं नीयते। कायस्य कत्वात्परिमाणभेदे वैशेषदशसंगादिदिति भावः।७। वसिष्ठ उवाच एकं चिन्मा
त्रमस्तीह शुद्धं सौम्यमलेपकं। आकाशादतिसूक्ष्मं तरं शांतं नाजगाम्न जगत्कृतः।७। चिन्मात्रमेकमेवास्ति जग
ज्जगत्कृतः पदार्थसमूहयोरपि नास्ति। शिवसमानां।८। तद्विनोयासमनासानसंगे कल्पनासुखनांगतां यदा
तदा जीव इति प्रोक्तमाविलतां गतं।१। जात चिन्मात्रं वस्तु संकल्पोन्मुखतां गतं सत् यदा आसमनेवास्मानं चिना
ति बुद्धौ पश्यति तं करोति तदा आविलतां कलुषतां गतं जीव इति प्रोक्तं।९। असत्यमेव संकल्पभ्रमेण देशरी
रं को जीवः पश्यति मूढात्मा बालो यक्षमिवोद्धतं।१०। मूढात्मा जीवः स्वसंकल्पभ्रमेण बालो यक्षमिव असत्य
मेव देहं शरीरं पश्यति।७। एवं विदितात्मानो भावयंति यथैव यच्छांतस्तथैवाशु पश्यति इह भावनया तया।२०।

१८
श्री॥
३३८

650

एवं सति विदितात्मनो निखिलात्मवत्त्वात् [illegible] रूपाय दृढरूढं यथैव भावयंति तथा दृढभावनया तदर्थं तथैवानु
पश्यंति ॥ छ ॥ दृढभावानुसंधानाद्रवि[illegible]द्धा अपि राघव । विषं तयंत्यमृततामसृतं विषतामपि ॥ २१ ॥ सदा आ
त्मज्ञानवशीकृता अपि आत्मज्ञानानुसंधानात् गुणो दृढभावनायाः सा तत्या हि विषं दुःखादकं निषिद्धं कर्मा
मृततां नयंति शेषस्य प्र[illegible] ॥ छ ॥ एवं यथा यदेव रूपं भाव्यते दृढभावनया [illegible] यतो हि तदेवाशु तदिस्यात्को कितं
सुकृतः ॥ २२ ॥ एवं यद्वस्तु यथा भाव्यते तत्तथैव [illegible] यते तदेतदर्थस्वरूपमङ्कुरालोकितं विचारितमित्यर्थः ॥
अणिमादिपदप्राप्तौ भावनायुक्तिरीदृशी ॥ सुलज्जेयमहाबुद्धे योगसंसिद्धसंविदां ॥ २३ ॥ योगसंपृष्टं तं वि
दितं कर्म विषतां दुःखदं तां नयंति सिद्धसंविदां योग एव तज्जयसंसिद्धा दृढपरिचयाः संविधिषां तेषां अणि
मादिप्राप्तव्यपरिदृश्यायं भावनायुक्तिः सुलभा ॥ अत एव भावनायामणिमादित्वं भावनायां मदिमवे
मणिमादिसाधिका पियुक्तिः सुखेन लभ्यते इत्यर्थः ॥ छ ॥ अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ता सा तु प्रभाविनी ॥
एवं बहुतरचूडाला घनाभ्यासवती सती ॥ २४ ॥ सा चूडाला घनाभ्यासवती सती अणिमादिगुणैश्वर्ययु
क्ताऽभवेत्यन्वयः ॥ छ ॥ जगामाकाशमार्गेण विवेश बुधिकोटरं ॥ वचारवसुधापीठं गंगवामलशीतलाः ॥

सा गंगेव लोकत्रये पी श्वरविज्ञ ह्यारेत्यर्थः। तत्रां बुध्विको टर प्रवेशो नऽपानालगमनमुच्यते॥ छ॥ रूणमव्याग
ता भर्तुर्वक्रस्युश्चेर्यथा द तदा भर्तारं बोधयामीति तदुपायमवेक्ष्यते॥ २६॥ साहृडालाभर्तुर्वक्रस्या लिंगन
यं रूणमपि यदागता तदा भर्तारं बोधयामीति बुध्वा तदुपायं तद्बोधनोपायमेवावेक्षते॥ छ॥ विचारयति। नद्गुरा
लिंगनादिकमपेक्षते। विषयसुखे च नादनाराद्धिति भावः॥ छ॥ यत्नेन तं च भर्तारमात्मज्ञानामृतं प्रति। बद्धशो
बोधयामास पिता बालमिवात्मजं॥ २७॥ स्पष्टं॥ छ॥ न वासा वापतऽर्त्ता राजा विश्रांतिमात्मनि। मुक्ताफलं सुसंश्लि
ष्टं मुक्ताफलमिवामलं॥ २८॥ मुक्ताफलममलं सुसंश्लिष्टमपि यथा विश्रांतिं नापतत् तथा सोराजाप्यात्मवि
ष्टनाव तापि कालेन नामैवं गुणशालिनी। बोलोविद्यामिव न्यपाश्वडालांन विवदसः। साप्यलब्धात्मविश्रांतिः
तां सिद्धिमयमामनः॥ २९॥ दर्शयामास नो राज्ञः शूडस्येव मखक्रिया॥ ३०॥ श्रीराम उवाच॥ महत्याः सिद्धियोगि
न्यास्तस्या अपि शिखिध्वजः। यत्नेन आपनो योगं बुध्यते न्यः कथं प्रभो॥ ३१॥ श्लोकत्रयमेतत्स्पष्टं॥ छ॥ वसिष्ठ
वाच। उपदेशक्रमो राम व्यवस्थामात्रपालनं। ज्ञप्तेः कारणमच्छ हा शिष्यप्रज्ञैव केवला॥ ३२॥ श्री उपदेशक्रमः
गुरूपदेशरूपक्रमः। व्यवस्थामात्रपालनं व्यवस्था ज्ञानशास्त्रोक्ता मर्यादा तन्मात्रस्यैव पालनं ज्ञप्तेरात्म

तिश्रीरामउवाच॥ एवं स्थिते वद गुरो कथमेतज्जगत्स्थितो ऽ
ज्ञ मो गुरूपदेशाख्य आत्मज्ञानस्य कारणं॥१९

साक्षात्कारस्य तु गुरुशास्त्रशिष्यप्रज्ञैव न ततः कारणमिति एवं स्थिते सति जगत्स्थितो लोकव्यवहारो गुरूपदेशा
ख्यः क्रमः आत्मज्ञानस्य कारणमिति तत्कथं केन प्रकारेण वद तं प्रकारं वदेत्यर्थः॥१९॥ श्रीवसिष्ठ उवाच
सिष्ठ उवाच [illegible] त्यं तत्कृपणः कश्चित्किरातो धनधान्यवान् आस्ते विंध्याटवीकच्छे कुटुंबी अस्तनादि वर॥२१॥
किरातो वैश्यः किरति धनलाभार्थमटति पुनः प्राप्नोति च ततः द्विगुणत्रिगुणादिरूपेणेति व्युत्पत्तेः विंध्यविं
बने किरातः कटसलिलेषु इति वचनात् किरात इति तु नपातः धनधान्यवत् बस्य ब्राह्मणादिवत् कुटुंबि बस्यति
नेत्रयं अरण्ये कपर्दीको च्युतपस्य स किंजातं अस्यनो विस्यारे तस्यैकदा निपतिता गच्छतो विंध्यजंगले॥ एकाव
नाटिका नाटिका रामचंद्रपाल [illegible] मावृतो॥२२॥ विंध्यजंगले जंगलमरण्यप्रायो देशः युगल इति पावे अल्प
दकं स्वस्यतन्तु स्थलं वनाटिकाक[illegible]पर्दिकाशोधस्पृष्टी॥ कार्पण्यात्स प्रयत्नेन सर्वं तृणगुल्मसादिकं कपर्दि
कार्थमत्तितो दुधावद्दिवसत्रयं॥२४॥ कृपणस्य भावः कार्पण्यं लोभातिशय इत्यर्थः तृणबुसादिकं बुसं
उंगरः कपर्दिकार्थं पतितां वराटिकामन्वेष्टुं स्पष्टमन्यत्॥२४॥ ततो दिनत्रयस्यांते तेन तस्मात्कुजंगलात् शर्षर्णौ
बत्तिमो लब्धश्चिंतामणिर्महान्॥२५॥ कुजंगलात् कुत्सितादरण्यप्रदेशात् शिरो हं समानो॥॥ यथेति श्लोके द्व

वाक्यं। यथा तत्र किराटेन कपर्दान्वेषणात् तत्र रत्नं लब्धं जगन्मूल्यं महोदारमखेदिना।२२। तथा कृतोपदेशेन स्वा
त्मज्ञानमवाप्यते। अन्यदन्विष्यते यान्याल्लभ्यते हि गुरुक्रमात्।२३॥ यथार्थेति किराटेन कपर्दान्वेषिणा जगन्मूल्यं र
त्नं लब्धं तथा गुरोः कृतोपदेशेन शिष्येणाख्यात्मज्ञानमवाप्यते। कियस्मात्कारणात् गुरुक्रमात् गुरूपदेशादुपाया हे
तोः अन्यदुपदिष्टं वस्त्वन्विष्यते। ध्यायते अन्यदनुपदिष्टं वस्तु लभ्यते साक्षात्क्रियते। शिष्टं समाने।छ।। चेतस्या
स्य महार्घस्य गुरूपकथनेन गतं। अकारणं कारणतां मणेरिव कपर्दकः।२४। महार्घस्य बहुमूल्यस्यास्य तत्त्वस्य
तत्त्वज्ञानस्य गुरूपकथनेन गुरूपदेशः तत्प्रकरणं साक्षात्कारणं अपि मणेः कपर्दक इव परंपरया कारणतां गतः।२
च सिद्धं भवान्। ततः शिखिध्वजो राजा तत्त्वज्ञानपदं विना। अज्ञानमपरं मोहं तमोऽन्धत्वमिव प्रजाः।२५। तत्त्वज्ञानप
देविनात्तत्त्वज्ञानरूपस्य विश्रान्तिः पर देस्याभावादित्यर्थः। गतमोऽन्धत्वं धामित्रमंधत्वं प्रजाः जनाः। शेषं स्पष्टं।छ।। दुः
खाग्निदीप्ति तप्तमनाः मनागपि विश्रान्तिं। ताश्च भीष्टापनीतासु नरेमग्निशिखास्विव।४। ददाव तितरां दानं तीर्थ
याचांचकार सः। तपः कृच्छ्रादिकं च कोवाभ्याम परितो दिशः।४। सर्वथापि विशोकत्वं न मनागपि लब्धवान्। चिन्तापरव
शोदीनो राज्यं पशान्विभाप सं... शोकदेकोऽत गतः बुद्ध्यालामेकमाश्रिता। इदं मधुरया वाचा समुवाच शिखि
शंडाः।४३। ... एव आत्ममयः। अनुं धुनास्मि विनागोपमुक्तो गच्छामि काननं।४४। पयक्र
सुर्गं राज्यं चिरंकालं दृष्टाविर
मेतस्पष्टं।छ।।

नृसुखानि न दुःखानि मा पुत्रो न च संपदः। क्रोडीकुर्वंति तत्त्वं गिमुनिं वन निवासिनं। ४५। क्रोडीकुर्वंति स्वाधीनं कुर्वंति। शोषस्य पूर्वोक्त। नं देश भग्न संभ्रान्तो न संग्रामे जन क्षयः। राज्याद्प्यधिकं मन्ये सुखं वन निवासिनां। ४६। वनं नि
नां देश भंग संभ्रमो नास्ति। न संग्रामे जन क्षयः युद्ध निमित्तः प्राणिनां संक्षयोपि नास्ति। अतश्च वनवासिनां सु
खं राज्य सुखाद्प्यधिकं मन्ये। ७। यया विविक्रमैकांते मनो भवति निर्वृतं। न तथा राशि विंबेषु न च ब्रह्मेंद्र स
मसु। ७। अस्मिन्स्त्रियेर पातत्वि न विघ्न कर्तुमर्हसि। मनुर्विघटयंती छांन स्वप्ने विकुलस्त्रियः। ४८। लज्जालोचाय
प्राप्तकाल कृतं कार्यं राजते नाथ तेतर शूवस्ते राजते पुष्पं फलं शरस्विदि राजते। ४९। जरा जरवद् हतानां युक्तो वासन
माश्रयः। न यूनां त्वाहशामेव वने नैतन्मे न रोचते। ५०। त्रिविधं तत्र वाच अलंकृत्य स्थले प्रवालिकि विद्धेना भिमतस्य म
विद्धि मांगत मेव ताहरमेकांत कानने। ५१। बालात्व मन वद्यांगी नागं तव्यं वयावने। उ सामपि ह्मिद्दंगी उर्विगा
हो वनाश्रय। उवत्यो पालयत्येन राज्येस्थानव्य मत्तमे। कुं हं व भारोद्द रनं पत्योया ते वनं स्त्रियः। ५२। उत्स्कंस्काद
यितां राज्ञा तामिंदुवदनां वशी। उन्नेस्थोस्ता तु मखिलं दिनकार्यं चकार ह। ५३। अथोसित प्रजा चारो र विस्ताच
लं ययौ। यामिन्यायो वनं प्राप सरोज मुकुलस्तनी। ५४। कृत संध्या समाचारः सरह्य उलये ययो। सुधा प्रशयने
भ्रयो मेना कइव सागरे। ५५। अथार्द्धरात्र समये देशो निःशब्दतां गते। घननिद्रा शिला कोरो निलीन सकले जने

नी२

निवार

तस्याज दयितां सुप्तां काजाजाथ नियैद्यो। सार्द्धद्वे ते श्लोकाः स्पष्टार्थाः ॥छ॥ वीरक्रमार्थयामीति तत्रैवानुचरवज्रं।
योजयित्वा जगामासो पुरान्निर्गस्विदृर्णधीः ॥५७॥ वीरक्रमार्थं वीरचर्यार्थी ॥छ॥ जडेल द्धिं तमस्कृत्यं इत्यकामंडलाह।
तः ॥ विवेश ग्राममरण्यानीमकोनदड्वाणोवां ॥५८॥ पुनः प्रातः पुनाया विरुपिवादश्च शर्वरीः। जवेन लंघयामास
मंडलानि गिरीन्नदीः ॥५९॥ द्वयमेतत्स्पष्टं ॥छ॥ ततइति श्लोकद्वयेवाक्यं ततो मेदुपशैलस्य तटस्थं जनदुर्गमाप्र
पकाननमत्यंतहरस्थजनताघुराहं ॥६०॥ रटखनालसलिलवापीवलितयारदपारीपर्वैद्यादिविज्ञातजातहर्षवद्वि
जाश्रमा ॥६०॥ अत्यंतेहरस्थाजनताजनसमूहः पुत्राणिच यस्मीररटंति पुनंतित्रपाल सलिलात्रिकुल्याजल
नियास्तांलाभिर्वापीभिः दीर्घिकाभिर्वलितः पादपायस्मिन् शीर्णैः शिथिलेर्वैद्यादिभिर्वेदिकाप्रपाशालादिभिः
विज्ञाताः [illegible] तवर्षेर्वाः द्रुतं [illegible] ताः द्विजानामाश्रमायस्मिन् ततसाहद्रां मंदपशैलतटस्थकाननेप्रापेत्यन्वयः।
॥छ॥ कुडपामि [illegible] लिसिद्धसेव्यलताग्रहांतवैकस्मिन्समेदेशे सचकारोटजालयं ॥६१॥ सर्वं संपादितं तद्व
योग्य ताप्रसन्न [illegible] सार्द्धश्लोकोस्पष्टार्थः ॥छ॥ मृस्तृणमिति श्लोकद्वयेवाक्यं मृस्तृणावेणवंदंडफलभो
जनभाजनं ॥ व्यैपात्रं पुष्पाद्यं म [illegible] कमालां कमंडलुं ॥६२॥ कंथां शीतापनोदाय हसीचाथ मृगाजिनं। आनी
यायोजयत्तत्र मठिकामंदिरं नृपः ॥ मृस्तं पांस्त्रिंगाहसीमितिनामासनं ॥ हसीआसनरूपं मृगाजिनमित्य
व्रतिनामासनं हसी ॥ र्थः ॥छ॥

श्री॥ ३४९

७२

656

६५८

वृ ४

तस्य दिनचर्यामाह संध्या मिति श्लोकद्वयवाक्येन । संध्यापूर्वं जपं प्रातः प्रहरे स तदाकरोत् । द्वाभ्यां द्वयं द्वितीये
तस्मात्तं दैवार्चनं ततो भः ... पश्चाद्भुक्त्वा किंचिद्दनकं दिवा शास्त्राद्दिवा । भुक्त्वा जाप्यपरो भूत्वा ततो नायेको निशां वशी ॥
६६ ॥ अन्तरेयामी ... अन्त्यराः ॥ ७ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ एवं त्रिः ॥ खिद्यतः पर्णमिचिकायां च नेस्थितः । इद । नीश्वशुच्छ
लासा किं ... (१२) ॥ किंवृत्तवती कीदृशा चरित्रयुक्ता ॥ ७ ॥ तदिति श्लोकद्वयं वाक्यं । तत्रार्द्धरात्रसमये ह
रेयान्ते शिखिध्वज ... रिणीग्राम ... बुबुधे भयात् ॥ ९ ॥ अपश्यत्पतिं निद्री नाशयनं शून्यतां गतं । तत्र
स्थौ किंचितदाम्लानवदना खेदशालिनी ॥ १० ॥ उ सिक्के व म ... वल्ली निरुत्साहा ... व पद्रवा । कृष्णं शय्यापवि
ष्टैव चिंतयामास खिन्नधीः ॥ ११ ॥ कष्टं राज्यं प्रभुस्त्यक्त्वा वनं यातो ... दिति । सा हृदयमेतत्स्पष्टं ॥ ७ ॥ तदिति श्लो
कद्वयं वाक्यं । तन्मये ... किं कार्यं तत्समीपं व्रजाम्यहं । भर्त्रैव गतिरुद्दिष्टा विधिना प्रकृता स्त्रियाः ॥ १२ ॥ इति सं
चिंत्य भर्त्तारं अनुगंतुं समुत्थिता । चूडाला वातरंध्रेण निर्गत्यांबरमायया ॥ १३ ॥ विधिना ... भर्त्रैव प्रकृतान्या
यागतिरुद्दिष्टा । वातरंध्रेण गवाक्षेण । रोषस्पष्टं ॥ ७ ॥ चकार सिद्धसार्थस्य सुखेनान्येद्युर्विचचार ददर्शाथ पथायां
तं रात्रौ खंगकरं पतिं ॥ १४ ॥ सुखेन सुखेन सिद्धार्थस्य सिद्धसंघस्य । अन्येद्युर्विचरं अन्योयमिंदुरिति भ्रांतिं ॥ ७ ॥ ताद्दृशं
पतिमालोक्य स्थिता गगनकोटरे । भविष्यच्चिंतयामास सर्वं भर्तुरखंडितं ॥ १५ ॥ भविष्यज्ञा वि भर्तुः शुभाशुभं ... खं
डितमशेषं चिंतयामास ॥ ७ ॥ अवश्यं भवितव्यं न रहस्था भर्तुः पुरः स्थिता । तद्वसं पाद चित्तं गगनात्सा न्यवर्तत ॥

स्त्रियाः ९

आस्तां ममाद्य गमनं काले नातिचिरे पाहि मयास्य पार्श्वं गंतव्यं विपने रेष निश्चयः ॥७३॥ इति संचिंत्य चूडाला प्रविश्यां-
तःपुरं ततः । सुष्वाप शयने कांता नभसीव देवीकला ॥७४॥ केन चित्कारणेनासौ गतां इति स्म पतिः । इति पौरजनं सर्व-
माश्वास्यातिष्ठदंगना ॥७५॥ राज्यं ररक्ष भर्तुः स्वं क्रमेण समदर्शिनी । जगामाथ दिने पक्षो मासः संवत्सरस्तथा ॥७६॥
वङ्नात्र किंचिदुक्के नव षाण्यष्टादशांगना । नूनं वाससदने वनगर्ते श्रीशिखिध्वजः ॥७७॥ भर्तुः समीपगमने मम कालोयमि-
त्यथा संचिंत्य मंदरोपांतगं तु बुद्धिं चकार सा ॥७८॥ चचाल ततः पुराद्राज्ञीत तापन नभसः पथा । जगाम वातस्कंधेन प्राप मं-
दरकंदराणि ॥७९॥ अदृश्यैव नभःस्थैव प्रविवेश वनांतरान् । नृपयोगेन बुबुधे देहांतरमिवास्थितं ॥८०॥ हार केयूर कटक कुंड-
ला बुद्धिविवर्जितं । कृशांगं कृष्णवीर्यं च पतिं जर्जरतां गतं ॥८१॥ तमालोक्य नवधांगी चूडाला पीवरस्तनी । किं चिज्ञा-
नविषादेव सुवावात्मनि बैतसा ॥८२॥ अहो नु विषमं मौर्ख्यं सवेगा स्वार्थदर्शिनः । एवं विधास्य मायां तिष्ठद शायत्स-
द ततः ॥ पतंद वक्ष्यमि साध्वैव नाथं विदित वेद्यतां । नयाम्येनेन संदेहो भोगमोक्षश्रियं तथा ॥८४॥ इदं रूपं परित्यज्यस्व-
पेणान्येन केनचिरसकाशमस्य गच्छामि बोधदातुमनुत्तमं ॥८५॥ बालेयं मम कांतेति मदुक्तं न करिष्यति । तस्मात्ताप-
सवेषेण बोधयामि पतिं रूपात् ॥८६॥ एवं दशैते श्लोकाः स्पष्टार्थाः ॥७॥ सर्वकषायपाकेन परिपक्वमतिः [illegible] नाव तस्य
स्याद्य चिमलोत्यगतेमति बिंबति ॥ [illegible] कषायपाकेन कषाया रागादयः । तेषां पाको निषिद्धवर्जनेन विहित [illegible] तेन ॥
इति संचिंत्य चूडाला वपुस्त्वद्विजदारकः [illegible] ध्यानागतान्यत्वं भर्तुरग्रे पपात ह ॥८८॥ द्विजदारको द्विजपुत्रकः । ईषद्ध्याना-
ल्पादेव ध्यानांश ॥ अन्यत्वं रूपांतरं [illegible] समाना ॥८९॥ ददर्शेति श्लोकद्वयं वाक्यं ॥ ददर्श द्विजपुत्रत्वं धरायां तं शिखिध्व-

उः ॥ मधुवत्कनकगौरांगं मुक्ताहारविभूषणं ॥ ॥ शुक्लरौप्ययज्ञोपवीतां शुक्लांबरसुगात्रतं ॥ मामावलनवरणं
किंकुमौत्रोपरिस्थितां ॥ ॥ किंकुमौत्रोपरिस्थितं ॥ ममिमुक्ताहस्तमाबाहुपरिवर्तमानं ॥ शिष्टसमानं ॥ ॥ तमालो
क्य द्विजसुतं समुत्तस्थौ रविध्वजः देवपुत्रागमं धियासंपरित्यक्त पादुकः ॥ १२ ॥ देवपुत्रं नमस्कार इदमासनमा
स्यतां ॥ इत्यदर्शयामास पाणिना पत्रविष्टरं ॥ १४ ॥ हे राजर्षे नमस्ते स्य मिस्कृत्को सग्रपाविशत्त्वात् तदर्पितां पुष्प
वृष्टिं गृहीत्वे प्रविवेशाह ॥ १५ ॥ रविध्वजत्त्वाच्च देवपुत्र महाभाग कुतआगमनेन कृतं दिवसात्मफलोमन्येय त्वाम
द्यास्मि हृष्टवान् ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा पाद्यमर्घ्यं च मालाद्युक्ताणि चानघ ॥ रविध्वजस्तद्दीशाय देवनाय ददौ क्रमात् ॥ १७ ॥ कृ
डालोवाचा पेक्षालेनानुरूपेण प्रश्रयेण संतानघा मन्ये हंतनम्रत्यं वंशि राजाविभविष्यसि ॥ १८ ॥ श्लोकषट्कमतत्स्पष्ट
शांतेन मनसोदारमाराद्धुमुक्तकल्पनं ॥ निर्वाणार्थे तपःसाध्यो कश्चित्संभृतवानसि ॥ १९ ॥ आराद्धरादेवो मुक्तकल्प
नं यथा तथा शांतेन मनसा निर्वाणार्थं उदारं महातपः संभृतवानसि कच्चित् ॥ १४ ॥ असिधारासमं सौम्य शीतवृतमिदं
तव ॥ स्फीतं यज्ञान्यमुत्सृज्य महावननिषेवणं ॥ २० ॥ असिधाराव्रतत्वं तेन रूपेण तु ॥ युवायुस्यासाई तुयाभृतं वदा
वरः ॥ असितनिवृत्तसंगस्तदसिधाराव्रतं विदुरिति ॥ तस्मादृश्यं चासत्तिस्तितायोमपि राज्यलक्ष्म्यां भोगसामर्थ्ये विभा
गत्या गात्रस्य शमनं च ॥ २१ ॥ रविध्वज उवाच ॥ जानासि भगवन्सर्वं देववत्स कोत्र विस्मयः ॥ पृथिव्यां सर्वदिनमवा
ष्णायसे चिन्ताभरतया ॥ ॥ लक्षकस्त्वं कस्य पुत्रस्त्वं किमायातोस्यनियतो ॥ २२ ॥ नमे सीरायवृत्ति विमलं दुःसमाननं ॥

659

दा६

ङ्गरखोवाचाराजन्मेष्टपुवक्ष्यामियथाहष्टमखंडितंकोनामपरिछद्दंतंविनीतंवंचयेन्नुमानु॥३॥अस्यास्मिन्भुगन
कोरोभुङ्कात्मानारदोमुनिःपुण्यस्व[illegible]यामुखेकोतेकर्हिचित्तृकोपमः॥४॥सकदाचिन्मुनिर्हैव्योगुरुयांध्यानमाश्रि
तः॥तत्रहेमतटेगांगावस्तुरुतरंगिणी॥५॥एकदानारदमुनि[illegible]सरितस्तटे॥ध्रुतदलयमश्रोषीच्छुलाकलक
लारवं॥६॥किमेतदितिसोकिंचित्[illegible]मवाहवी[illegible]हेसचालोकयेन्नद्याअपन्युत्तुसनागणं॥७॥रेभातिल
त्रमोआयंत्रिपात्तेजलसीलया॥क्रीडंतंत्रकेवसनंदंरागुरुपवर्जितं[illegible]सर्वांगविश्वरूपमिवस्थितं॥प्रति
विबिनसर्वांगंअन्योन्यादर्शतांगतं॥८॥रेखाणसालोक्यतेकोतसहस्रेवमनामुनोअनाश्रितविवेकोतदभ्वीनंदिन
स्फुरन्॥९॥आनंदवलितेचित्रेशुद्धेप्राणानिलेस्थितेवाहरचत्यप्रद्वस्यमदनस्वसखलितंतदा॥१०॥नारदोविधजगव
लोतादृशोपिबुजोपिजीवन्मुक्तोप्यसौमुनिः॥कथमेवविधंबुद्धि प्राप्तोमदनवश्यतां॥११॥पुनश्चडालावाक्यंबुद्
लोवावास्यनिर्मलेसत्येनिमेषमपिविस्मृतोदृश्यमुल्लासे मायातिआर्द्रवीवपयोधरः॥१२॥निर्मलेसत्येच
स्वरूपेतिस्मृतमात्रमपिविस्मृतेसतिदृश्यंजगदुल्लासंगाढंगंबु मानोति॥१३॥अनारतानुसंधानोदप्युत्मनम
स्मृते॥स्वेरूपेणीहद्धसत्येपचित्तिदृश्यतिशाश्वकः॥१४॥चितिचिन्मात्रे स्वभावस्वरूपेणीरतानुसंधानाहृतोरुन्मे
मात्रमप्यविस्मृतेसत्येतदृश्यंपि[illegible]नाहुसतिनस्फुरति॥१५॥ सुखदुःखकलास्पंदोवेधोजीवस्यानेतरः॥तद
भावोस्मिमोदंस्यादितिदेआख्यचस्थितिं॥१६॥जीवस्यासुखदुःखास्पंदःसुखदुःखस्फुरणमेवबंधस्तदभावःसुख

धार

३४२

दुःखकलासंदाभावत्वमोक्षः स्यात् इत्येवं द्वयोर्बंधमोक्षप्रकारयोर्व्यवस्थितिर्निःकृष्टः देवे निषद्धी द्विवचनांतं ॥९॥
अथ स्वबोध्यबोधेन स्वात्मज्ञानेन तयाः भिन्ना सुखदुःखादिनास्तीति ज्ञातो ज्ञायाति सौम्यतां ॥१०॥ स्वात्मज्ञानमयात्मनो स्वरू
पज्ञानात् आभ्यंतरशुद्धेन बोध्यबोधेन बोध्यस्य ज्ञेयस्य परतत्त्वस्य बोधेन स्वरूपाभिन्नपरब्रह्मानुभवेन सुखदुःखादिकं न
स्तीति ज्ञाते सति ज्ञानी सौम्यतां जीवन्मुक्ततां याति ॥१०॥ सर्वमेव चिदाकारो ब्रह्मेति घननिश्चये। स्थितिं याते समं याति जी
वो निःस्नेहदीपवत् ॥११॥ सर्वमेव जगच्चिदाकारा रूपं ब्रह्मैवेति घननिश्चये स्थितिं याते सति जीवो जीवभावः शमं याति ॥११॥
आत्मस्वभाववशाताज्ञाते जगदिदं महत्। स्थितिवासनया भ्येत्य धर्माधर्मवशे स्थितं ॥१२॥ इदं जगदात्मस्वरूपज्ञानवास
ना स्थितिमभ्येत्य धर्माधर्मवशे पारतंत्र्ये स्थितं ॥१२॥ वासनानाशमात्रेण धर्माधर्मैर्न गृह्यते ततो न जायते जंतुरिति नादर्शन
सुनो ॥१३॥ अतः कारणात् वासनाशममात्रेणयं धर्माधर्मैर्न गृह्यते न बध्यते ततः कर्मबंधाभावाज्जंतुर्न जायत इति एवं वि
धेनास्माकं दर्शनं सिद्धांतः ॥ चूडालावाक्यं ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ अस्फारमस्पष्टं यथैवक्लिष्टं वदतो वर ॥ अनुभूतिमुपारूढं
स्पष्टं च परमार्थवत् ॥२०॥ विशेक्य विभवेनाद्य कृतेनानेन सुंदरि। पीतेन वामृतेनाहं भृशं तर्पितोस्मि शीतता मृतस्मानेनेत
तावदासौरभ्य त्वं वदाश्रमे। ततः श्रीव्यामियत्नेन ज्ञानगर्भं गिरं तव ॥२१॥ तेन प्रजंपुत्रेण मुनिना नारदेन तत्राकृतं वी
र्यमार्यपाकथया घ्ययास्थितं ॥२२॥ श्लोकत्रयमेतत्स्पष्टं ॥ ततः रतिश्लोकद्वयं वाक्यं चूडालोवाच ॥ ततो निबध्नाता तेन
मनोसम्भ्रमं तगजा। विवेकविपुलालाने शुद्धबुद्धिवरत्रया ॥२३॥ मुनिना पार्श्वगोकुंभे स्फाटिके वीर्यमर्पितं ॥ सकाल्पे तेन

५५

661

ह्वरेणास्तुं भस्तेन प्रि तः ॥४॥ विवेकविद्युल्लालालां गगनबंधनलं भमस्तुद्वद्धिवृरवथा वनवाजैव मेमपीरक्षुः ॥६॥
अवर्हृतं ततो मा सा फिरिगभादिवोऽस्याः ॥ परिपूर्णसमस्तांगं ऊँ भातप्ता विनिर्ययौ ॥७॥ सर्वसंस्कारसंपन्नं सुतं
लिभिन्ना पदोत्तु निःभांडक्षांडरवा ज्ञं वंविद्याधनेमयाज्ञ यरा ॥८॥ अथैनं पुत्रमादाय सुगा मवत्स पोतिकं । पोत्र
तं भगवान्वेधा स्वकारज्ञानपारगः ॥९॥ त्रयमेतत्स्पष्टं ॥१०॥ सो धीइति श्लोक हयवाक्या सा ओ सोयमहंनाम मुं
पुनास्मि कुलतः चत्वारः पुरुषार्थवेदा मम लीलाविलासिन ॥११॥ मातृ स्वसा मे गायत्री माता मम सरस्वती
यथाकाममशो बेणज गोति विजदान्य हांष्या च यानो वेदाममसु हदः ॥ इत्यनेनवेदार्थतत्त्वज्ञानं सूचयति
गायत्री मे मातृस्वसा माता सरस्वती ॥ पोषयित्री तिदत्वा वातस्योः स्वसा पुरगिनी गायत्री येनेन च
स्वस्यसन [illegible] प्रसादं लब्धुं सार्वज्ञं स्वयमेति ॥ ओं [illegible] ॥ शिरवि [illegible] अधेतिध
म्यहं साधो धन्यानां धुरि धर्मतः ॥ अमृतस्पंदि वचसा य त्वया [illegible] समागतः ॥ [illegible] नक
चन तथा [illegible] वा श्लोके तच्चेतिमेन [illegible] दयो ध्येते यथा साधु समागमः ॥ [illegible]

मा

श्री

३४४

662

चूडालोवाच । आस्तामेषा कथा तावत्सर्वं ते कथितं मया । त्वं मे कथय हे साधो कस्त्वमत्र करोषि किं ॥३॥ शिखिध्वज उवाच ।
देवपुत्रो सि ज्ञातासि एतत्स्वं वक्ष्याम्यहं शृणु । संसारभयभीतत्वान्निवसामि वनांतरे ॥४॥ शिखिध्वजोहं नृपालः सन्त्यक्त्वा
राज्यमिह स्थितः । भृशं भीतोस्मि तस्मात्संसृतेर्जन्मतः पुनः ॥५॥ इमामखंडितां सम्यक् क्रियां संपादयन्नपि । दु
खाद्दुःखमिवाघं ममृतं मे विषं स्थितं ॥६॥ षडेते श्लोकाः स्पष्टार्थाः ॥७॥ चूडालोवाच । ज्ञानं हि परमं श्रेयः कै
वल्यं तेन चे... ले । कालातिवाहनायैव विनोदाय क्रियोदिता ॥८॥ ज्ञानं ज्ञानसाधनं कालातिवाहनाय कालह
रणरूपाय विनोदायैव क्रिया । तैः तपः स्वाध्यायादिरूपोदिता ॥९॥ अलब्धज्ञानदृष्टीनां क्रिया हि परमायणं । वा
सनामात्रसारत्वादज्ञस्य सफलाः क्रियाः ॥१०॥ अलब्धज्ञानदृष्टीनामनात्मविदां क्रियैव परागतिः । नयतो वासनाम
त्रसारत्वात्प्रवृत्तेः वासनाश्रयत्वाद्धेतोरज्ञस्यैव क्रियाः सफलाः । न तु वासनरहितस्य ज्ञस्येत्यर्थः ॥११॥ सर्व एव फ
लाज्ञस्य वासनामात्रसंक्षयात्रोपस्थितः ॥१२॥ भवंतरे यथा याति विलयं सर्वमार्त्तवं । तथैव वासनानाशो नाशमेति कि
याफलं ॥१३॥ एवं प्राक्तनं आर्त्तवं मतो उवं कुसुमफलादिकं वर्षेवंतरे एवं तेरापगमेनान्यस्मिन्नृतौ यथा विल
यं याति तथैव वासनानां नाशे सति क्रियाफलमपि नाशमेति ॥१४॥ वासनाहेतुत्वात्क्रियाफलस्येत दैवोपपादय
न्नाह नेति । नरस्य भावेन फलति यथा सरलता फलं । क्रिया निर्वासना यत्र फलं फलति नो तथा ॥१५॥ सरलता
सरला त्वग्रटगस्य नीवः । सा यथा रसभावेनैव वल्कस्य भावेनैव फलं न फलति कुसुममात्रपर्यवसितत्वात्

२२

श्री॥३

में ४ वै ४

यस्य मे खर्व्वं कृयं प्यातं सर्वं ब्रह्मेति भावनाशनो देति वासनानातस्य प्राज्ञस्येवांबुधिर्मरौ ॥३॥ वासनामात्रसंत्यागाज्ज
रामरणवर्ज्जितं पदं भवति जीवोतं भूयो जन्म विवर्जितं ॥४॥ सवासनं मनोज्ञानं ज्ञेयं निर्वासनं मनः ज्ञानेन ज्ञेयता
मेत्य पुनर्जीवो न जायते ज्ञानमेव परं श्रेय इति ब्रह्मादयोपि ते प्राकृ मुनो ते राजर्षे कथं [illegible] ॥ यं कि
मज्ञानं वांछितः ॥५॥ कोऽहं कथमिदं जातं कथं शाम्यति चेति भोः ॥ साह वचतुष्टयमेतत्स्पष्टं ॥६॥ कथं बंधः कथं मोक्ष इ
ति प्रश्नानुदाहरन् ॥ पारावारविदां पादाननुकस्मात् जानन्सेवसा ॥७॥ पारावारविदां संसारसागरस्य पारावारं व ब्रह्मे
व तद्विदां पारावारज्ञाभ्यां अंतादील [illegible] ॥ पुनः कुंजवाक्यो [illegible] सः तां समहर्षीणां परिप्रश्नेन सेवया ॥ संगमेन च सायुक्ति
र्लभ्यते मुच्यते यया ॥८॥ वसिष्ठ उवाच ॥ कांतया देवरूपिण्या तथैवं प्रतिबोधितः ॥ अक्षर्षणमुखो वाक्यं त्रिशिखिध्वज उवाच ह
॥९॥ त्रिशिखिध्वज उवाच ॥ अहोऽनुबोधितोऽस्म्यद्य चिरात्सुंदर त्वया ॥ मोर्ख्यदार्यसमासंगमुक्तोऽहमवसं वने ॥१०॥ अहो
नु मे रुक्ष्यं यातं मन्ये पापमशेषतः ॥ सर्वमेव नमागत्य सं प्रबोधयसीह मां ॥११॥ गुरुस्त्वं मे पिता त्वं मे मित्रं त्वमेव यातना ॥ शि
ष्योनमस्कारोम्यद्य पादौ तव कृपां कुरु ॥१२॥ यदुदारतमं वेत्सि युस्मिंज्ञाते न शोच्यते ॥ उवाचेति निर्वृतो येन तद् ब्रूहि पदि
शा श्रमा ॥१३॥ चूडालवेवाच ॥ यदि पादेह वाक्योऽहं राजर्षे तद्वदामि ते ॥ अन्यथा नेकधा प्रोक्तं मम विस्याद्धि फलं वचः ॥१४॥ श्लोक
समकमेतत्स्पष्टं ॥१५॥ पुनरुवाच ॥ अनुपादेयवाक्यस्य वक्तुः पृष्टस्य लीलया ॥ व्रजेत्यफलतां वाचस्तमसीवाक्षसंवि
दः ॥१६॥ लीलया प्रमादेन [illegible] उपादेयवाक्यस्यानामस्य वक्तुर्वाचस्तमस्यक्षसंविद् अक्षुरिंद्रियं वृत्तिरिव इव
फलतां व्रजंति ॥१७॥ शिखिध्वज उवाच ॥ यत्त्वं कथयसि तदनुष्ठेयं मया विधिरिव कृतः ॥ अविचारितमेवाशु ॥ सत्यमेतन्मयोदितं ॥१८॥

श्री
३४

664

त्वंयदद्रिभूषेतद्भूते विधिधिरिवेद्वेदिकं कार्यमिव अविचारितमेव मया आसुअनुष्ठेयं। एतन्मया सत्यमेवोदितं।छ।। रङ्ग
लोवाच। यथो बाल। पितृवाक्यं लुक्केन ह्नुमे पादयन्। आदत्ते इति तथैव त्वं रक्षणवचनं मम।८।। तनः ॐ भः बोलो यथो पितृ
वक्ये युक्तं प्रतिपादनं यस्य कः युक्तिमर्थनमेवाद्य त्वं स्वीकरोति। तथैव त्वमपि मेवचो रक्षण।छ।। प्रथमं श्रुणु भो राजन्
ह्तान्तकं चिद्रद्भुतं वाचान्वयोपयिष्यामि प्रकृतार्थव्यवस्थितिं।५५।। अस्ति कश्चिन्मान् श्रीमानुस्थाने सर्वगुणाश्रियो। सर्व
शास्त्रार्थतत्वज्ञो न तु ज्ञानात्यजे पदं।५।। अनंतयत्नसंसाध्य सवितामणिसाधने प्रवृत्तो वाउवाव क्विर ब्रिसंशोषणे यथा।
तस्य यत्नेन महता कालेनाध्यवसायिनः। कालस्य वसतस्तस्य मुनेर्निबंधशालिनः।५७। शुद्धचिंतामणिः किं वा न सिध्यवश्य
तात्मनो।मणिमग्रस्थितं प्राप्तं हस्तप्राप्तेद दर्शसः।।। मेरो रुद्रस्य शृंगस्थो मुनि तिरिङ मिवोदितं। बिभ्रत्वमणिं प्राप्य जं प्रतनु
श्रयवानसो।।६०।। राज्ञिङ्गा त्रिरिसं प्राप्त सुदीन द्रुवपामरः। इदं संविंतयामास मनसा स्मयशालिनः।६१।। संप्राप्तं नवया
र्घदीर्घदुःखसमं भ्रमे स्मा।ह श्लोकसप्तकमेतत्स्पष्टं।छ।। अयमिति सप्तमिः श्लोकेर्वाक्यं अयं मणिर्मणिनो यं मणिश्चिन्ता
वक्षसः। षष्ठमिनस्पृशाम्यनंकदाचिर्स्थरताग्रजेन।६२।। नेताव तेव कालेन मणीन्द्रः किल सिध्यति यत्नेनजीवितातेन सिद्ध
तीत्यागमक्रमः। कृपणः क्रमितः साक्षाद्बालालानालतो मम।।६३।। रत्नाल किंद्र पश्यामि दिव्यं त्वमिव भ्रमात्राक्रुतए तावे
नीस्फीता भाग्यसंपन्न मागता। अधुनेव यदाप्तामि मणीन्द्रं सर्वसिद्धिदं।६४।। के विदेव महत्तां तस्तेमहाभाग्याभवं तिदि
यषासुत्पेन कालेन तुवंत्यभिमुखाः श्रियः।६५।। अहमल्पतपाः सावेध्रुवरो को मानुषः किल। सिद्ध्यः कथमायांति म
न भाग्यकोराजनि।६६।। एवं विकल्पसंकल्पैश्चिंपमद्धपराम्टशान्नानमणिग्रहणे यत्नमकरोन्मोक्षमोहितः।६७।। इ

स्ट्र्या ५ स्प ५

तितस्मिंस्थितेयातोमणिरुड्डीयसिद्धिदः॥ त्यजंत्विवमंतारंसरागुणमिवोसिताः॥६७॥ गुमान्नृयःक्रियायत्नंचेत्कर
तेंऽसाधनेनोद्दिष्टंतेस्वकार्यग्रजनाअध्यवसायिनः॥६८॥ अयंगुरोवर्त्तीवमणिर्वा अयंदृश्यमानोमणिर्नभवतिचेत्
णिश्चन्मणिर्भवतिचेत्तत्तर्हिसचिंतामणिर्नज्ञेयः॥ अतःसंदेहदशायांपश्यन्नेवनस्पृशामिस्पर्शतःकदाचिद्वान
पिमणीऽश्चिंतामणिरेतावतैवकालेननसिध्यतिकिलकिंतर्हिजीवितांतेनप्राणस्पंदितेनमहतायत्नेनसिध्यतीत्या
गमानांसमणिसाधनानांकल्पानांक्रमः॥ अहंतुहेपणःसद्रूपणितेनसक्तचितेनाशालोलातत्तलतोपमंलातमुत्
केतच्छारवासहस्रांरलालोकंद्विसंडत्वमिवभ्रमादेवपश्यामि॥ एतावतीस्फीतापरयिष्ठाभाग्यसंपन्न
आगतायधस्याभाग्यसंपदोहतारघुनेवसर्वसिद्धिदंमणींद्रमाप्नोमि॥ येषामल्पेनैवकालेनक्रियासिद्धि
रवाप्नुवंतितेकेचिदेवमहांतोमहाभाग्याभवंति॥ अहंतुनरल्पतपाःसाधुतराकःसाधूतांशोच्यामानुषएव
अतोमममभाग्यतःभाजनंसिद्धयःकथमायांति॥ एवंविकल्पसंकल्पेविकल्पैःसंकल्पैश्चचिरंपरामृश्यन्
मोऽरव्यमारितेऽज्ञानपरवशोमणिग्रहणयत्नंनाकरोत्॥ शिखसमानां॥६९॥ ददर्शाथकचरुपंकाचखंडमरव
डितं॥ तस्मान्निर्विवेकैःसिद्धेःपुरस्कृतमलक्षितः॥७०॥ अथहसन्निर्विवेकैःसिद्धेरलक्षितेरेवपुरस्कृतेकचरु
पंअखंडितंकाचखंडंददर्श॥७१॥ अयंचिंतामणिरितिमूढस्तस्मिन्सवस्तुतां॥ बुबुधमोहितोवज्ञामूढेदेमव
पश्यति॥७२॥ सम्मूढस्तस्मिन्काचखंडेऽयंचिंतामणिरितिवस्तुतापरमार्थचिंतामणिर्बुबुधे॥ अज्ञादिमोहि
तःसन्मूढंदंशृत्तिकाविशेषंदमवस्पश्यति॥७३॥ ततस्तंमणिमादायप्राक्तनीसत्त्रियंजहौसर्वंचिंतामणिरस्मीति

प्यते किं धनैरिति ॥ ३ ॥ दद्यामयमसुखो रुद्धो जनैः श्यासि भिराहृत ततः हृदं गत्वा यथाकामं सुखं तिष्ठामि संपदा ॥ ७ ॥ इत्याद
यमणिं हृदः स्वस्य कोन्तमायया तेन कोशमणोनासामस्ती मापदं ययौ ॥ ८ ॥ श्लोकद्वयमेतत्स्पष्टं ॥ ७ ॥ इति चिंत
मप्यकूपारव्याने ॥ ७ ॥ हडालोवाच ॥ अथ ममापरं रस्यं वृत्तांतं शृणु भूमिप ॥ परं प्रबोधयन्बुद्धेः साध्वीस दृशमात्मना ॥ १ ॥
अस्ति विंध्यवने हस्ती मदान्यः पथि पद्मथपः वज्रास्थि विषमो दीर्घो तिस्थास्तांदशनोसितो ॥ २ ॥ द्वयमेतत्स्पष्टं ॥ ७ ॥ स च
हालो हडालेन हस्तिपेन किलाभितः ॥ निबद्धो यंत्रणामाप क्रूरशृंखलया दिनं ॥ ३ ॥ स हस्ती हस्तिपेन तु कड्डालो हड्डा
लेन शृंखलया साधनेन अभितो बद्धो हरडा इडं निबद्धः क्रूरशृंखलया बद्धः ततः स नूयंत्रणां पारंतं नूमापेति वाक्य
न्निबद्ध इति पानरुक्त्यं ॥ ७ ॥ स्वदांस्तिगडनिर्भेदं चकार स मतांगजः ॥ दंताभ्यां यत्नतस्ताभ्यां मुहुर्त्तैर्दित [illegible] ॥ ४ ॥ स ध
तस्यानं निगडच्छेदं दृष्ट्वा सहेहदं निश्चयः ॥ पपात तार्थं गजेंद्रस्य मूर्ध्नि तालतरोरिपुः ॥ ५ ॥ तद्बंधनिश्चयः तस्य हस्तिनो बंधनि
श्चयो यस्य स रिपुर्हस्तिपकः तालतरोः सकाशात् गजेंद्रस्य मूर्ध्नि पपात ॥ ७ ॥ सोपतद्द्रुमतिभ्रमावशात्प्यकरिणः शिरः ॥ तं गुरुः
पतितं दृष्ट्वा महेभः करुणां ययौ ॥ ६ ॥ कोपिस्फारगुणाः संतः संति तिर्यग्गतावपि पापतितं दक्ष्यामीति किं त्वाममभपार
धी ॥ १ ॥ वारणोपीति कल्पयन्न जघान स तं रिपुं केवलं तं परित्यज्य प्रदेशं सय यो गजः ॥ ७ ॥ गते गजे स मुक्तस्थो हस्तिपः स्व
स्थदेहधीः ॥ सोचिंतयद्गजं यत्नान्मत्तं कोनरितं वने ॥ ८ ॥ चिरेणाल्लुनेनेडंक स्मिंश्चित्काननेस्थितो साहंसवतुष्टयमे
तत्स्पष्टं ॥ ७ ॥ स खानवलयं चक्रे हस्तिपः काननेभितः ॥ उपर्यस्थगयज्जीर्णलितो घेन स तं शठः ॥ ९ ॥ खातवलयं श्वभ

नदंधं८

२७९

वल्लयमस्खगायदाहणो१॥ शेषंस्पष्टं॥७॥ दिनैःकतिपयैरेववारणाविदरन्नुनेतस्मिन्निपतितःखातेश्रु धाद्याविवर्पवर्तः॥७६॥ इतिभूयोहदंबहस्तेनदस्तिपकेनसः॥ तिष्ठत्युद्यापिडुःखेनसंसमनियथाबलिः॥७७॥ अद्दनिव्युत्तुरेवसोयदग्रेपतितंरिपुं॥ तत्रालःसततंडुःखंगजःखात्मनिबंधने॥७८॥ त्रयमेतत्स्पष्टं॥७॥ मोरव्यादिगामितंकालंवर्वर्वृमनुक्रिया॥ क्रमेः॥ अपशोधयन्नरोडुःखंयातिविंध्यगजोयथा॥७९॥ नरोमोरव्यादिज्ञानाहतोरागामिनंकालंवर्वर्तमानेक्रिया क्रमेः उपायैरशोधयन्निरपायमकुर्वतःदुःखंयातिविंध्यगजोयथेत्यन्वयः॥७॥ इतिगजोपाख्यानी॥ इदानींशिखिध्वजःकथाद्दयस्यतात्पर्यंपृच्छति॥ शिखिध्वजउवाच॥ मणिसाधकविंध्यभवबंधनाद्यमराद्भुतं॥ यत्कथाजालमुनमेशकटीकुरु॥१॥ मणिसाधकविंध्यभवबंधनान्मणिसाधकादिंध्यभवबंधनाचेत्यर्थः॥ स्पष्टमन्यत्॥ योसावित्यर्द्धचयंवाक्यं॥ चूडालोवाच॥ योसौशास्त्रार्थकुशलस्तत्वज्ञानेनपंडितः॥ रत्नसंसाधकः॥ प्रोक्तःसत्वमेवमहीपते॥२॥ धानज्ञोभवसिशास्त्रकृतत्वज्ञानेनशिक्षितः॥ विद्धिचिंतामणिंसाधोसर्वत्यागमकृत्रिमं॥ ध्यातमंतस्सर्वदुःखानांवसाधयितुमुद्यतः॥ संत्यक्तंभवताराज्यंसदारधनबांधवं॥५॥ खदेशास्यातिहरखरखमागतोसिममाश्रमाय॥ प्रमानृस्वार्थकुशलःशास्त्रार्थज्ञानप्रवीणः॥ तत्वज्ञानेनपंडितो॥ प्रगल्भःसन्मानुरत्नसाधकः॥ प्रोक्तः॥ शास्त्रोक्तविधिनारत्नसाधनात्तदपिरत्नंनिश्चयाभावात्स्वरत्नंसंसाधकः॥ मानस्त्वमेवयततस्त्वंशास्त्रतत्वज्ञोनुवसिनेहदिविश्रांतिस्तवनिष्ठास्तनास्तिकस्तर्हिचिंतामणिरित्यत्राह॥ वीहीति॥ श्लोकद्वयवाक्येनायतोवता

श्री॥

३७

२॥

२७६

६४

राज्यं संत्यक्तं यतस्त्वातिहरमिममाश्रमं समागतोसि अतस्त्वं सर्वदुःखविनाशकं सर्वत्यागं नाम चिंतामणिं
साधयितुमिच्छस्य यः ॥ ७ ॥ कथं तर्हि स चिंतामणिर्मया न लब्धइ इत्यत्राह केवलमिति अर्हत्र यद्वाक्येन के
वलं सर्वसंत्यागे शिखिता मतिस्त्वया । न तु तःसर्वपरित्यागो यावन्नाप्नोति पूर्णतां ॥ ८ ॥ तावत्त्यागविक
ल्पस्त्वां स्वमं दुःखं इवाहृणो ग्राये तत्त्वया सर्वत्यागमतिः केवलं शिखिता अभिमानो त्यक्त इत्यर्थः । ततस्त
स्माद्धेतोः सर्वत्यागस्यापरिपूर्णत्वात्तद्विषयो विकल्पस्त्वा माहृणो ग्राखमाकारा स्तुबुद्दे इवा ॥ ८ ॥ नायमिति
श्लोके द्वयं वाक्यं नायं स परमानंदः सर्वत्यागो महोदयः । को प्यन्यः परोप्यन्ये एवासौ चिरसाध्यो महानिति ॥ ९ ॥
चिंतयेति गते हृहि विकल्पे तव प्रवेत सिवास्ययेवच्चः स्पंदत्यागः प्रोड्डीय ते गतः ॥ १० ॥ अयमिदानीं सिद्धः स
र्वत्यागः परमानंदः परम आनंदो यस्मिन् महानुदय उद्दोतो यस्मिन् तादृशः सर्वत्यागो न भवतीय तोसौ परमा
नंदरूपः सर्वत्यागश्चिरसाध्यो महानन्य एव कोपीइत्येवं चिंतया विकल्पे चेतसि हृदि गते स तितेत्यागः प्रो
ड्डीय गतः । वायस्यया वातसमूह नवनस्पंदकं पेहृदिंगत पक्षी यथा प्रोड्डीय गच्छति तद्वत् ॥ ८ ॥ अमितानंदमुद
ज्यसुसाधं यः प्रवर्त्तते । मितवस्तुनि दुःसाधे खात्मनासत्रावः स्मृतः ॥ ११ ॥ अमितानंदः सुसाधश्च सर्वत्यागो मित
परिमितानंदं दुःसाध्यं च वस्तु न यः ॥ ७ ॥ चिंतामणिमणिमर्याद्राप्तइत्यलं बुद्धवानसि न लब्धवान् भवान्साधोस्म

नृपविहाय यथा बलिरिस्तेन ॥ सि २ तप: २

टिकस्यापि खंडुकं । कायम णिं लब्धवानुश्रेयस्कं किंचिदपि न लब्धवानित्यर्थः । शिष्टं समानं ॥६॥ ॥इति चिंतामणि वर्णनं ॥ ॥७॥ ॥इदानीं विंध्यहस्तिकथां विवृणोति योसावित्यादिना । खेल्डालावा वा योसौ विंध्यवने हस्ती सो
१ भवा स्मिन्नस्मिं तल्लम्हानत्यो वैराग्यविवेकौ ततौ तस्य दन्तौ नौ स्मृतौ ॥१॥ यश्चासौ वारणाकांति तस्य राहस्ति पः स्मृतः तत्वज्ञानं नदकांतिनस्य रेतपि दुःखदो ॥२॥ अतिसक्तोप्यसक्तेन दुःखदुःखं भयान्वयो ॥ अस्ती हस्तिपकेन वराजन्मो खर्वेण नीयते ॥३॥ यद्वो हरजुसाले नजालेन परिवेष्टितः । तदाशापाशजालेन भवानापदमागतः ॥४॥ आश रिलोहरज्जुस्यो विषमा विपुला दृढा कालेन क्षीयते लोहं तृष्णा तु परिवर्द्धते ॥५॥ यद्वद्बंधगजः शत्रोः शृंखला जालबंधने । तद्वत्याज भवान्भोगान्नत्वमिराज्यमकंटकं ॥६॥ अयं तु तालतरोर्भ्रष्टो भ्रमो हस्तिपको पतत्र त्वयि स्यजु तिन ज्ञाज्ञां संज्ञानं पतितं कृतं ॥२॥ यदा विरक्तः पुरुषो भोगान्संत्यक्तुमिच्छति । तदाजकं पतज्ज्ञानं च्छेद्यदहोपि शा वरा ॥३॥ भोगो भवेदनु भुक्ते पतत्यज्ञानसंस्थितिः । यदा विवेकी पुरुषो भोगान्संत्यज्य तिष्ठति ॥४॥ तदाय पत्राय तेज्ञानं छिन्नं महोपि शावरः ॥५॥ महावनं भयानस्ते तदाज्ञानं कृतं त्वया । पतितः सन्ननिःसृतं सर्वस्यानामदासि ना ॥१॥ तेन भूयः समुच्छाय सन्नापमि संकृतं । ततः प्रपंचखाते स्मिन्नास्णत्वं निजाजितः ॥७॥ तदेवाघातयिष्यस्य यघज्ञानं तथा गतो राज्यस्याग्निविश्रान्तं वा बाहु निष्पात्कृयं गतः ॥८॥ यत्खातं बलयस्तेन वैरिणा हस्तिनः कृतः ।

२४८

ततः परं दुःखमतुलमज्ञानेनानुभवितव्यमिति ॥ ३ ॥ तस्य परिवारे श्रीगर्जारेर्गडकरे नृपासत्वमज्ञानं नृपतेश्चिन्तनं तिवि
सारिणी ॥ ४ ॥ यत्र खातवलयो बालतृणलताभिरवगुंठितः । आहतं तत्र पौडुःखमीषत्सज्जनवृत्तिभिः ॥ ५ ॥ इत्यथापितप
खातं दुःखद्यामिन्नु दारुणा ॥ छिन्ना सिपाताल तलेनृपव ह्रोय थाबलिः ॥ ६ ॥ विंध्य हस्ती भवान्मूर्खवाद्वैराग्यविवे
को रखवदीयोस्य दर्शनो ॥ शृंखलादिबंधभंजकत्वात् । हस्तिपकस्त्वदज्ञानं बंधकत्वात् । दुःखहेतुत्वाज्जालोदरज्जु
जालमोचायाज्जालं शृंखलाभंगस्त्व राज्यभोगत्यागः । हस्तिपकस्य तालतरोर्वंशो नाम त्वया राज्यस्य त्यज्य मान
त्वदज्ञानस्य भ्रंशः । पतितं हस्तिपकमुपेक्ष्य हस्तिनो वनगमनं नाम तव सर्वत्यागमसिनानि निःशेषमज्ञानस्याच्छेदनं
नाख्याश्रयणं । हस्तिपकेन भ्रयो हस्तिबंधनाय वने खातकल्पनं । अज्ञानेन तपो नियमतियोजनं खातवल
यस्य बालतृणलताभिरवगुंठनं च तपोदुःखस्य सज्जनवृत्तिभिरीषदावरणमिति तात्पर्यनिःकर्षः ॥ ७ ॥ ॥ ६
इति गजवृत्तांतविवरणं ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चूडालोवाच । यदुक्तं तव शालिन्या तया विदितवेद्यया । तदाह चूडालया ज्ञानं
तत्कस्मान्नानरीकृतः ॥ १ ॥ शालिन्याश्च श्लाघ्यया ॥ २ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ सा हि तत्वविदां मुख्या यद्यद्वक्ति करोति वा तत्सवं
सत्यमेवांगनदनुष्ठेयमादरात् ॥ ४ ॥ स्पष्टं ॥ अथ तद्वचनं तस्यास्त्वया नानुष्ठितं नृपातत्सर्वपरित्यागः कस्मा
न्न निःगुणीकृतः ॥ ५ ॥ तस्याश्चूडालायाः वचनं नानुष्ठितं चेत् हि सद्वेषा क्रियमाणः सर्वपरित्यागो पि वादस्या

हेतोर्न निगुणीकृतः संहर्षीनकृतः ॥ स्पष्टमन्यच्च ॥ श्रीशिखिध्वज उवाच ॥ राज्यं सक्तं गृहं त्यक्तं देशास्त्यक्तस्तथाविध-
दारास्त्यक्ताः सुतास्त्यक्ताः सर्वत्यागो न किं कृतः ॥५॥ स्पष्टं ॥ कुंभ उवाच ॥ धनं दारा गृहं राज्यं भूमिश्छत्रं च बांध-
वाः इति सर्वं न ते राजन् सर्वत्यागो हि कस्तव ॥७॥ अत्र मत्येषां राज्यविक्रानामुपलक्षणं । इति सर्वमेतत्सर्वं न
त्वदीयं न भवति । अतः सर्वत्यागः को नाम स्वकीयस्य त्यागः त्यागो न भवतीत्यर्थः ॥ तर्हि मदीयः क इसचास्त
वेति । नवास्त्येवा परित्यक्तः सर्वस्माद्भाग उत्तमः । तं परित्यज्य निःशेषं परमां यास्यशोकताम् ॥८॥ सर्वस्मादस्कृता
परित्यक्तः अनपगत उत्तमो रागः इच्छा विषयस्तवास्तीतं रागं निःशेषं परित्यज्य परमामशोकतां यास्यसि ॥ शि-
खिध्वज उवाच ॥ राज्यं चेन्मम नो सर्वं तत्सर्वं वनमेव मा । शैलवृक्षादिगुल्माढ्यं तदप्येतत्त्यजाम्यहं ॥९॥ यासर्वं राज्यं
मम मदीयं नो चेत्तर्हि शैलवृक्षादिगुल्माढ्यं वनमेव सर्वं मे मदीयं यदस्ति तदेतदपि त्यजामीत्यन्वयः ॥ इ-
ति श्लोकद्वयं वाक्यं वसिष्ठ उवाच ॥ इति राम वदन्नेव कुंभवाक्येन नोदितः । निमेषांतरमात्रेपावशीर्ध-
रः शिखिध्वजः ॥ [illegible] ममा [illegible] तां दृढासहृढनिश्चयः ॥ आरूढोऽघस्तटगतां रजोरेखामिवात्मनः ॥५॥
आत्मनस्तीवनस्त्वीवना । [illegible] ममाऽस्येत्यन्वयः ॥ इतरत्समानं ॥ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ सवृक्षाद्रिवनं श्वभ्र-
हि पिनाद्य पिबासनापरित्यक्तमया कृतं सर्वत्यागः स्थितो मम ॥१२॥ स्पष्टं ॥ अद्रिरित्यर्थद्वयं वाक्यं [illegible]

श्री॥
३४६

गवान्या अदिस्वटं वनं ध्वजं सलिलं पादपास्थलं इत्यादि तव नो सर्वं सर्वस्या गः कथं तवाज्ञानवास्त्येवापरिस्यक्त
सर्वं भाजनाग्रम म [illegible] तत्रजन्म मनो सर्वं तत्सर्वं स्वाश्रमो मम माव मकुञ्ज कुञ्ज स्थलादि तत्रावसं स्यज
स्य हं [illegible] वत्रिविधजनाचाइ सक्लो ज्ञातसर्वं मिदं मालाजिनादिकं एकत्रैव समानीय ददाह त्यागबुद्धितः।
सार्वं चयगतस्तत्र व्याख्येयं ॥ भांडजातं दहत्युग्नो सहस्रुक्षेधने न तत्र केवलाकृति रस्त्रेहस्त्यमानाव
रपतिः ॥ त्रिविधजनवावा वापीस्थलोटजयुतस्तमेवाश्रुत्यजाम्य हं आश्रमोपि न ते तस्मिं स्त्यक्तेत्यागे ग नो
सर्वगः ॥ तवास्त्येवा परित्यक्तः सर्वस्माद्वागतस्तमः ॥ त्रिविधजनवावा तत्र जन्ममनो सर्वं तत्सर्वं भाजनादि
मावासनां तत्र संत्यज्य सर्वस्यागी स्थितो वदार्थ ॥ अहो नु विरकालेन देवगुरुप्रबोधितः ॥ संपन्नः केवलः शुद्ध
सुखेनो ज्ञाधवान हंभ ॥ सा हृत्त्वहृत्यमतस्पष्ट ॥ त्रिविधजनवाक्ये किं नाम किलवस्त्वेतत्त्वे संकल्पितं
मायया भांडोपस्कर स्थानसदनाद्यवलंबनं ॥ संकल्पितकमं बुद्धिपरिकल्पितो प्रयोगं ॥ भांडोपस्कर स्थानसद
नाद्यवलंबनं ॥ भांडं भाजनं उपस्करं गृहोपकरणं स्थानं निवासः सदनं गृहं इत्यादीनामवलंबनं परिग्रह
इति यदेतत्किं नाम वस्तु न किं चिद्वस्तु दुःखैक हेतुत्वात् यदुक्तं वैराग्ये यावतः कुरुते जंतुः संबंधान्मनसः प्रि
या न् तावंतोस्य निखंन्यंते हृदये शोकशंकवः इति ॥ यावद्यावदनुलीयंते विविधा बंधहेतवः तावत्तावत्सम

१२

याति परमां निर्वृतिं मनः ॥ ३१ ॥ स्पष्टं ॥ शाम्याभिपरिनिर्वामि सुखितोस्मि जयाम्यहं । विषयाः प्रलयं याताः स-
र्वत्यागो मयाकृतः ॥ ३२ ॥ दिगंबरो दिग्विवासो दिक्समो यमस्थितः । देवपुत्र महात्यागाद्यदन्यद्वद शिष्यते ॥ ३३ ॥
कुंभ उवाच ॥ सर्वमेव न संत्यक्तं त्वया राज्यं शिखिध्वज । सर्वत्यागपरानंदमामुधाभिनयं कुरु ॥ ३४ ॥ वसिष्ठ उ-
वाच ॥ इत्येवं ब्रुवता तेन किंचित्संचिन्त्य भूभृता । इदं मुक्तं मनस्तावाद्योरामराजीवलोचन ॥ ३५ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ इदं वि-
षव्यालसंघातो रक्तमांसमयाकृतिः । शिष्यते सर्वसंत्यागे देहो मे देवतात्मज ॥ ३६ ॥ तदुत्थाय गुनदं दं भृगुपाताद-
विघ्नतः । विनाशात्मकतां नीत्वा सर्वत्यागी भवाम्यहं ॥ ३७ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ इत्युक्त्वा देहमग्रस्थे श्वभ्रे यत्कुंभसंपु-
वा शाकरोति यावदुत्थानं तावत्कुंभोभ्युवाच ह ॥ ३८ ॥ कुंभ उवाच ॥ राजन्किमिति देहं त्वं निरागस्कं महावटात् ॥ सजस्य
हि हेष भो कोपितोहं तिनर्णकं ॥ ४० ॥ त्यक्तेनापि शरीरेण किल तामरसेक्षण । सर्वत्यागो न ते याति निष्पत्ति वि-
षमो हि सः ॥ ४१ ॥ येनायं चालितो देहो यद्बीजं जन्मकर्मणां । तत्संत्यजसि चेत्त्यागं महात्यागवान्भवान् ॥ ४२ ॥
शिखिध्वज उवाच ॥ किं तद्बीजं जन्मकर्मणां । कस्मिंस्त्यक्ते परित्यक्तं सर्वं भवति सुंदर ॥ ४३ ॥ कुंभ उवाच ॥ न दे-
हो ... वाक्यं साधो सर्वगताकारं जवज्ञाणादिनामकं । न जडं नाजडं भ्रांतं चि-
त्सर्वमिति स्थितं ॥ ४४ ॥ चित्तं विद्धि ... तस्मिन्नु साधो परित्यक्ते सर्वत्यागो ...

श्री॥
३५०

स ६

...नाकारं सर्वं जगदाकारेण परिणमं न जडं संक्रांतचैतन्यतया प्रकाशकत्वाद्गुनाजडं कल्पितत्वेनासमर्थ्य [illegible]
[illegible] समानं ॥ ३ ॥ जन्मनां कर्मपादपोपि वीजं बीजमुदाहृतं ॥ पादपः पूर्वनेनेव देहं चित्तेन चाल्यते ॥ ४ ॥ चित्तत्यागं विदु
सर्वेत्यागं यागं विशोधनां [illegible] कल्पयं याति दैतमैक्यं च सर्वतः ॥ ६ ॥ शिष्यते परमं शांतमेकमच्छमनामयं ॥ स
र्वत्यागं परानंदाद्रखमन्यत्तु दारुणं ॥ ७ ॥ इत्योमीत्यंकरीकृत्य यदिच्छसि तदा वर ॥ कृत्वा सर्वपरित्यागं शांतः स्वच्छो
यसमः ॥ ८ ॥ सोऽत्मा भव स्थिर इत्युपस्तद्रूपो ऽनुवर्तते [illegible] धं ज उवाच ॥ चित्तस्यादौ स्वरूपं मे यथावद्भगवन्मम चद
ततस्त्वं चित्तपरित्यागं वद मे वदतां वर ॥ ९ ॥ वासनैव सदा राजन्स्वरूपं विद्धि चेतसः ॥ चित्तशब्दस्य पर्यायो वासनाया
उदाहृतः ॥ १० ॥ सोहं बद्धमेतस्य ॥ ११ ॥ टीका उउवाच ॥ अहमर्थोदयो यो यं सर्वानर्थैकभाजनं ॥ १२ ॥ एतच्चित्तद्रुमस्य
स्य विद्धि बीजं महामते ॥ १३ ॥ सर्वानर्थैकभाजनं सर्वस्यार्थानर्थरूपस्य संसारस्य मूलकारणं योयमहमर्थोदयो अह
कारोदयोस्ति एतदेवास्य चित्तद्रुमस्य बीजं निदानं विद्धि एतस्मात्प्रथमोद्भिन्नादंकुरात्तु उवाकृतिः ॥ निश्चयात्मानि
राकारो बुद्धिरित्येव सोच्यते ॥ १४ ॥ प्रथमोद्भिन्नात् प्रथममुद्भूतादेतस्मादहंकारादनुउवाकृतिः अनुभवैरूपो निश्च
यात्मा निश्चयस्य भावो निराकारो बाह्यविषयाकारानुपरक्तोयांकुरोयातः सैव बुद्धिरित्युदीर्यते ॥ ७ ॥ अस्य बुद्ध्यभि
मानस्य यांकुरस्य प्रपीनता संकल्परूपिणी तस्याश्चित्तं चेतो मनोभिधा ॥ १५ ॥ बुद्ध्यभिमानस्य बुद्धिरूपस्यांकुर
स्य संकल्परूपिणी या प्रपीनता स्थूलता तस्याः संकल्परूपिण्याः स्थूलताया एव चित्तं चेतो मन इति चाभिधा

मूलोद्धरणमेवाशुस्त्यागंत्यागविदोविदुः॥२॥

तान्नुवंति॥छ॥इह शास्यास्य चित्तस्य दुर्हृद्रूस्य प्रतिकृणं॥शाखाविलवनं ऊर्ध्वन्मूलकाषेणुरं कुरु॥छ॥इह वास्योक्तप्रका रस्यास्य चित्तस्य दुर्हृद्रूस्य शाखाविलवनं कामसंकल्पविचिकित्सादिरूपवासनानां शाखानां विछेदं ऊर्ध्वन्नु चित्त स्य मूलकाषे अहंकारात्मनोमूलस्यछेदं भर मास्थितिसंयं कुरु॥छ॥तछाखा विलवनप्रकारमाह वासनाइति॥वा सना विविधाः शाखा फलं स्या विविधफलं॥आभाविता भवं स्यं मर्त्यमाः सं विह्वलेन वे॥छ॥ विविधं नानाप्रकारं फ लं सुखदुःखादिरूपं फलं स्यो वितरं त्यो वासना रूपा विविधाः शाखाः सं विह्वलेन आत्मानुसंधानेबलेन अंतर गाविता उपेक्षिताः सं त्यो लुनाछि ना नुवं ति॥ असंसक्तमं नामोनीशांतवादविचारणः॥संप्राप्तकारीयःसोंतल्ल नचित्तलतानुवंत्र॥छ॥यः प्रुमानसंसक्तमना विषयेषु नासक्तचित्तो मौनी मौननिष्ठः॥शांतवादविचारणः शांता परेषांवादे सु संकथासु विचारणा विवेकेन कथमित्यादिरूपा यस्य तादृशः सन् संप्राप्तकारी अवश्यकार्यकारी कुरुयां तस्य न चिन्मल नः छिन्न चित्तशाखो भवेत्॥छ॥गौणं शाखा विलवनं मुख्यं मूलविकर्तनं॥चित्तदृद्रूस्य तेन त्वं मूलं काषय संत्रुग॥छ॥ गौणमप्रधानं॥ मुख्यं प्रधानं॥ शिष्टं समानं॥छ॥ मुख्यत्वेन महावृहन्मूलदाह मलं कुरु चित्तकंटककखंडस्य मुख्यमेव मचित्तना॥८॥ चित्तकंटककखंडस्य चित्तमेव कंटककसमूलात्मकोवृक्षः तस्य मूलं दाहमलं सम्यक्कुरु॥एवं सत्य चित्त भवति शेषं स्पष्टं॥छ॥ शिखिध्वजउवाच॥ अहं ज्ञावात्मनश्चित्तद्रुमबीज

श्री॥ ३७

स्यहे मुने। कोनलोदहत्मास्मे [illegible] र्थकरोऽवेदर॥१॥ अहंभावात्मनोऽहंकाररूपस्य चित्तद्रुमबीजस्य दह
नेको वाऽनलोऽर्थकरोऽर्थ [illegible] भवेत्॥४॥ ओं गुरुरुवाच। राजन्नात्मविचारोयं कोहंस्यामिति रूपकः। चित्तद्रु
द्रुमबीजस्य दह[illegible] नः स्मृत [illegible] चित्तद्रुमबीजस्याहंकारस्य दहनेको हमित्येवं रूप आत्मविचार एव
दहनं स्मृतं [illegible]॥ इति श्लोकद्वयं वाक्यं। शिखिध्वज उवाच। मुने मया स्वया बुद्ध्या बहुशः भावि
चारितं। नाहं [illegible] देहो न मांसास्थ्यसृगादिमान्। [illegible] कर्मेंद्रियाण्यपि न च न च बुद्धीन्द्रियाण्यपि न मनो ना
पि च मत्ति तदहंकारः स्वजाड्यतः॥६॥ जगदादिरहंकारान्तो वर्गो जडत्वान्नाहमिति स्वये वबुध्या बहुशः भविचा
रितमित्यन्वयः॥६॥ कटकलंयथा [illegible] तथाहं लं विदात्मनि। ओं [illegible] एतावन्मात्रकं द्दे दयदिनत्वं महीपते।
जडत्वात्तन्मह्याबुद्धयोऽसितं वदमनघ॥७॥ शिखिध्वज उवाच। चिन्मात्रमजमच्छात्मवेदनं विदुषां वरायत्र भावाः
स्वदंस्यते निर्णीयंतत्र वयनवा॥८॥ एवं ज्ञीयमानाः भावाः पदार्था यत्र यस्मिन्वस्तुनि स्वदंते यदा खितारावंतेये
नत्र निर्णीयंते निश्चीयंते तदच्छात्मनिर्मलं [illegible] चिन्मात्रं वदनमेवाहं। श्लोकस्य मुख्योर्थः॥७॥ एवं रूपस्य मल
मलं न्नने मलमकारणं॥ चित्तद्रुमस्य यद्बीजं महं भावात्मकं हृदि॥९॥ यच्चित्तद्रुमस्य बीजं तदहंभावात्मकं म
लं एवं रूपस्याविच्छिन्नाचिन्मात्ररूपस्य मे हृद्यकारणमेव लग्नं॥९॥ तस्य कुतः शक्तोमित्यकंस्य कमुपेति मां।

तरिसाई श्लोकोस्पष्टार्थः॥१

गुनेयस्मान्नवाक्को मितेन तथ्ये सुदारूपां ॥ अतश्चाहं भावात्मकं मलं ध्रुयो भूयस्सक्रम यिमामुपैति अनस्य
नराक्को मि। यस्माच्च नवाक्को मितेन हेतुना सुदारूपं तथ्ये तमोऽउवामि ॥ ७ ॥ ॐ उगवाच। कारणाज्जायते कार्यं अ
हंभावात्मकस्य तत्रामुने कारणम विष्यकथयाशुममामुना ॥ ५ ॥ कार्यं वस्तु कारणादेव जायते। तत्तस्मात्का
रणादहंभावात्मकस्य कार्यस्य कारणम विष्यात्म नेव कथय। शिखिध्वज उवाच। मुनेहमिति दोषस्य वेदनं
वेमि कारणं। तद्यथोपशामं याति तन्मे वद मुनीश्वर ॥ ७ ॥ अहमिति दोषस्याहंकार वेदनं चित्तचेत्योन्मुखत्व
वकारणं वेभि। तच्च वेदनं यथोपशामं याति तन्मे वद ॥ ८ ॥ एतदेव विवृणोति चित इति। चितश्चेत्योन्मुखत्वेन दु
खायायमहंकृतिः। चेत्योपशामनं बुद्धि मुने दुःखापशांतये ॥ ९ ॥ चितश्चेतन्य चेत्योन्मुखत्वं दृश्यानुसंधानं
तेन हेतुनायमहंकारो दुःखाय स्थितः। अतो दुःखोपशांतये चेत्योपशामनं दृश्यस्यास्फुरणं बुद्धि।
ॐ उः कारणाकारणाद्यासिवेदनस्य वदाशु मे। ततस्त्वां बोधयिष्यामि कारणाकारणक्रमं ॥ ३० ॥ वेकारणज्ञा
पि। अतो वेदनस्य कारणं वेदांसि तो वेदनं तिमित्तनिरूपणात् तं तरं त्वां कारणाकारणक्रमं अकारणं कार
णाज्ञावः कारणस्य कारणाज्ञावस्य क्रमं प्रकारं बोधयिष्यामि। इदमस्य कारणं भवति इदमस्य क
रणं न भवति एतद्बोधयिष्यामीत्यर्थः ॥ ३० ॥ शिखिध्वज उवाच। देहादिरूपया देतिवेदनं वस्तुसत्तया।

श्री॥
३५२

अस्त्याभासयस्पंदोयथापवनलेखया॥ आवेदनं कर्ट्टदेहादिरूपयाअसत्याभासयामिथ्यात्वे तत्स्फुरणाय
वस्तुसत्तयापदार्थरूपसत्तयाउदेति॥ वर्षेनेलेखयास्पंदः कंपइव॥छ॥ असत्तांवस्तुसत्तायानावगच्छाम्यहं
॥ अहंत्ववेदनंचित्तबीजंसमनुस्मराम्यति॥ ययाअसत्तयाचित्तबीजमहंत्ववेदनं अहंकारस्तत्कारणवेद
नंचसमुपेत्यास्यति॥ तांवस्तुसत्तायाअसत्तांमिथ्यात्वंनावगच्छामि॥छ॥ ॐ उवाच॥ विद्यतेयदिदेहादिवस्तु
सत्तातदस्तिते॥ अभावादेहसत्तादेः कैनिष्ठंतववेदनं॥ देहादिवस्तुसत्तायदिविद्यतेतत्तर्हितेवेदनमस्ति
संभवतियुज्यतइतियावत्॥ देहसत्तादेरभावात्तववेदनंकिंनिष्ठंनिरालंबनमित्यर्थः॥छ॥ शिखिध्वज उवाच
हस्तपादादिसंयुक्तः क्रियाफलविलासवान्॥ सदानुभूयमानोयंदेहोनास्तिकथंमुने॥ सावयवोर्थक्रि
याकारीसदानुभूयमानश्चदेहः कथमपन्हूयतेसंकल्पत इत्यर्थः॥छ॥ ॐ॥ कारणंयस्यकार्यस्यभूमिपालन
विद्यते॥ विद्यतेनैवतत्कार्यंतत्संवित्तिस्तुविभ्रमः॥ कारणं विनाज्ञायमानंकार्यंनास्त्येव॥ तत्संवित्तिस्तुविभ्र
माभ्रांतिरित्यर्थः॥ शिष्टंसमानं॥छ॥ अविद्यमानमेवत्वंविद्धिसर्गभ्रमादितं॥ अकारणत्वयदुक्तंमिथ्यारज्जुसर्प
वत्॥ भ्रमादितंभ्रांतिकल्पितंसर्गमविद्यमानमेवविद्धि॥ हियस्मात्कारणाद्यत्त्वकारणंतस्यविकारणं विन
वप्रतीयमानंतत्कार्यंरज्जुसर्पवन्मिथ्या॥छ॥ शिखिध्वजः॥ आद्यःपितामहोयःस्यात्तेनसृष्टमिदंजगत्॥ सएवास्य
कथंनस्यात्कारणंवेदमेमुने॥ इदंजगत्पितामहेनसृष्टमितिकृत्वासएवपितामहएवअस्यकारणंकथंनस्या
त्स्पष्टमन्यत्॥

असत्याभासयस्पंदोयथापवनलेखया॥आवेदनं कर्तृदेहादिरूपयाऽसत्याभासया मिथ्यात्तस्फुरणाय
वस्तुसत्तयापदार्थरूपसत्तया॥देतिविंपं नलेखयास्पंदः कंपइव॥छ॥असत्तांवस्तुसत्तायानावगच्छास्य ह
॥अहंत्ववेदनैःसिचितबीजंसमनुग्राम्यति॥यया असत्तया चित्तबीजम हंत्ववेदनं अहंकारस्तत्कारणवेद
नेरससमुपैत्याम्यति॥तांवस्तुसत्तायाअसत्तांमिथ्यात्वंनावगच्छामि॥छ॥ॐ उवाच॥विद्यतेयदि देहादिवस्तु
सत्तातदस्तिता॥अभावादेहसत्तादेःकिंनिष्ठंतववेदनं॥देहादिवस्तुसत्तायदिविद्यतेतत्तदितिवेदनमस्ति
संभवतियुज्यतइतियावद्देहसत्तादेरभावात्तववेदनं किंविषं निरालंबनमित्यर्थः॥छ॥शिखिध्वज उवाच
हस्तपादादिसंयुक्तःक्रियाफलविलासवानुसदानुभूयमानोयंदेहो नास्ति कथं मुने॥सावयवो ऽर्थक्रि
याकारीसदानुभूयमानश्चदेहःकथमपन्हवितुंसंकल्प्यत इत्यर्थः॥छ॥ॐ उ॥ कारणं यस्य कार्यस्य भूमिपालन
विद्यते॥विद्यते नेह तत्कार्यं तत्संवित्तिस्तुविभ्रमः॥कारणं विनाजनीयमानंकार्यंनास्त्येव॥तत्संवित्तिस्तुविभ्र
मोभ्रांतिरित्यर्थः॥शिखिध्वजसमानो॥छ॥अविद्यमानमेवत्वं विद्धिसर्गभ्रमादितं॥अकारणं द्वियदस्त तन्मिथ्यारज्जुस
र्पवत्॥भ्रमादितं भ्रांतिकल्पितं सर्गं अविद्यमानमेव विद्धि॥द्वियस्मात्कारणाद्यद्वस्तु कारणं उत्पत्तिकारणं विना
प्रतीयते तत्कार्यं रज्जुसर्पवन्मिथ्या॥छ॥शिखिध्वजः॥आद्यः पितामहस्तायःस्यात्तेन सृष्टमिदं जगत्॥स एवास्य
कथं नस्यात्कारणं वेद मे मुने॥इदं जगत्पितामहेन सृष्टमितिकृत्वा स एव पितामह एवअस्य कारणं कथं नस्या
त्स्पष्टमन्यत्॥

680

श्री २ क १ यदि ६

ॐ भगवानुवाच। सर्गादौ केवलं शान्तं ब्रह्मैवास्ति महीपते। द्वितीयकल्पनाभावाद्वेधसोऽस्ति न कारणं॥ सर्गादौ केवल
मद्वितीयं ब्रह्मास्ति तत्तु न कारणं निर्विकारत्वात्। अन्यदपि कारणभूतं वस्तु नास्ति द्वितीयकल्पनाभावात् द्वितीयस्य
ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य वस्तुनः प्रतीत्यभावात्। आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषदित्यादिश्रुतेः। अतो
वेधसः कारणं नास्तीत्यन्वयः॥ शिखिध्वज उवाच। वेधसः परमं ब्रह्म कारणं किन्न दृश्यते। अकारणकृता साधो
तन्न प्रत्येमि वेधसः॥ स्पष्टं॥ अनन्तमिति सार्द्धश्लोकत्रयं वाक्यं। श्रीभगवानुवाच। अनन्तमजमव्यक्तं यदाद्यनु
पलंभनं। अजैकत्वमविज्ञेयं तच्छिवं शान्तमव्ययं॥ तत्कथं कस्य केनैव कर्तृ भोक्तृ कदा भवेत्। अतो नेदं कृतं
किंचिज्जगदेतन्न विद्यते॥ चिन्मात्रकल्पितो वेधाश्चिदेवेति विनिश्चितः। तन्मात्रनिर्मितः सर्गः तदात्मक इति
स्थितः॥ न कर्तास्मि न भोक्तास्मि सर्वं शान्तमजं शिवं॥ अनन्तत्वादिलक्षणं यदाद्यमनुपलंभनं ज्ञानाज्ञानस्वरूपं
वस्त्वस्ति [illegible] शिवं शान्तमव्ययं चेति कृत्वा तत्कथं केन प्रकारेण कर्तृ भवेत् न कथंचित्। कस्य वा कर्तृत्वं व्यतिरिक्तस्य
कार्यस्याभावात्। केन वा [illegible] न केनचित् तस्याप्यभावात्। केन वा उपकरणेन तस्यापि भावात्। एवं कर्
तृत्वाद्यभावात् भोक्तृत्वमपि नास्तीत्य [illegible] अत इदं जगदपि न कृतं। अतश्चैतज्जगन्न विद्यते वस्तुतो ना
स्तीत्यर्थः। अतश्च वेधाश्चिन्मात्रकल्पितः [illegible] देव सर्गश्च चिन्मात्रनियतः। चिन्मात्ररूपिणा वेधसैव पतितत्वात्
एतदात्मकश्चिन्मात्रात्मक इत्यर्थः [illegible] न कर्तास्मि न भोक्तास्मि सर्वं शान्तमजं शिवं इति निश्चय

श्री ३॥ ३५२

२८२

681

कारणपत्रा ५

वि

वानंतरज्ञानं तत्तु तां नयाशु [illegible] तया वप्रतीयमानं सर्वं वस्तु शांतमजं शिवं च अतो न कर्ता [illegible]
त्वास्मि इत्येवं निश्चयकानुसंपूर्ण [illegible] ज्ञानं तत्तु तां कुशातां नय ॥ ७ ॥ अज्ञानं शिथिलीभूतमेवं नष्टं विदुर्बुधाः न
नाशेन विनोदेति सर्वसंस्थानुविच्यति ॥ ७ ॥ एवं पूर्वोक्तनीत्या शिथिलीभूतमज्ञानं नष्टं विदुः । यस्मान्नाशेन वि
नाशं सर्वसंस्थानं विच्यतीति [illegible] समवायिकारणनाशे कार्यद्रव्यनाशस्य न्याय्यत्वात् सर्वसंसंस्थानविच्युत
श्वासमवायिनाशस्वरूपवादि[illegible]भावः ॥ ७ ॥ नानवं दृश्यते यस्य तस्यानुक्रमतः स्वयं । सर्वसंस्थानविगमात्प्रशाम
त्यपपद्यते ॥ [illegible]नानवमिति सप्तवार्थः । प्रशमस्तेजोद्रव्यनाशः निर्विकारता वा शेषं स्पष्टं ॥ ७ ॥ तस्माच्चिदात्मकत
यात्मनि विन्नतोयं नित्यं स्वयं कुरवतीदित्तमिपदेवदेवः । तेनैव प्रभजइति स्वयमात्मना मा प्रोक्तः स्वरूपमित्थं विश्वांत
मिदं समस्तं ॥ ७ ॥ तस्माद्धेतोर्देवदेवः परमात्मा स्वयं स्वात्मनि चिदात्मकतया इदं भूत एव चित्ततः स्वसंकल्पवशाद्दृश्यं प्र
तीयमानः प्रपंचः कुरवतिस्फुरति तेनैव देवदेवेनात्मा स्वयं स्वस्वरूपमेव प्रभजइत्यात्मनैव प्रोक्त इति अतो हृत
विदं समस्तं देवदेवस्य शांतं स्वस्वरूपं ॥ ७ ॥ त्रिविधं जगत्वा चाबुद्धोस्मि भगवन्युक्तियुक्तमुक्तं त्वयोत्तमा कर्तृभा
वाज्जगन्नास्ति तेन नास्ति पदार्थदृक् ॥ ७ ॥ बुद्धः प्रबुद्धोस्मि ॥ कर्तृभावात्कार्यं जगन्नास्तीति तेन जगदभावेन च पदा
र्थदृक् नास्तीति त्वया युक्तियुक्तमुक्तं ॥ ७ ॥ एवं स्थिते विशुद्धोस्मि विबुद्धोस्मि शिवोस्मि च । न मामत्पपरं चैत्यं न किं
चिदितिबोधितः ॥ ७ ॥ यतो हमेतः परं चैत्यं किंचिदपि नास्तीति बोधितः चिन्मात्ररूपोहमेव समर्त्मासमुराशीति

खं ४

बोधवानस्मि अतःकारणादेवं चिन्मात्र एव स्थिते विशुद्धो निर्मलोस्मि विबुद्धः स्वरूपावबोधवानस्मि
वः परमात्मैवास्मि। ततश्च ममधमेवनमः मेतव्यस्य देवतांतरस्याभावात्॥७॥ पदार्थवेदनादित्थमसदेवावभा
तो अहमधालमेतेनशांतमोऽसर्वकोशावन्तु ॥९॥ पदार्थवेदनात् भेदेन पदार्थानुसंधानाद्धेतोरसदेवेदं जगदि
त्थमनेनप्रकारेणावभासते। अतोयेन पदार्थवेदनेनालं पर्याप्तं। अधुनेदानीमहं कोशावदाकाशाभोगभवस्थात
मास्मि॥८॥ जगत्पदार्थविभागदृष्टिः सदेशदिक्कालकलाक्रियौघा। अस्तोत्थु कालेन चिरेण शांता ब्रह्मैवशा
स्थितमव्ययात्म॥९॥ सदेशदिक्कालकलाक्रियोघा देशादिसंविस्तृता जगत्पदार्थविभागदृष्टिः जगद्वि
षयाः पदार्थभेदविषयाश्च संविच्छिरेण शांता निवृत्ता। अव्ययात्मशांतं निर्वृत्तं ब्रह्मैव स्थितमवस्थितं। शेषं स्पष्टं।
॥१०॥ वसिष्ठ उवाच। काकुत्स्थ भेन बोधितस्त्वं सब भूत्वाव बोधवान्। विनिर्गतो राजाथ महामोहसमुद्रकात्॥११॥
वंऽभेवयो राजा वाल्मीयको दक्षत्रिमो रघु एवात्मपदे तस्मिन्नरूपं परिणतो भवराधा। लोकद्वयमेतत्स्पष्टं॥७॥
बभूवामीतिमनोलोचनः शांतवाग्वृत्तिः। शिलातलादिवोत्कीर्णो निष्पंदावयवाकृतिः॥१२॥ आमीलितम
नोलोचनो मनोमीलनेनामसवृत्तिनिरोधः। शिलातलादुत्कीर्ण इव टंकादिभिः शिलातले उत्कीर्णो वि
र्मित इव। शिष्टं समानं॥७॥ ततोसौ क्षणमात्रेण प्रबुद्धः स्फुरितेक्षणः। तमुवाच महाबाहुः श्लोकोऽभरूपिणं।

लि २ स ४ खं ४ क्र १

२५४

बोधवानस्मि अन्तःकारणादेवं चिन्मात्र एवं स्थिते विशुद्धो निर्मलोऽस्मि विबुद्धः स्वरूपावबोधवानस्मि [illegible]
वः परमात्मैवास्मि। ततस्तमहमेव नमः मेतव्यस्य देवतांतरस्याभावात्॥७॥ पदार्थवेदनादित्तिमसदेवावभा
तो। अहमधाल्मे तेन शांतमास्मे स्वकोशावन्नः॥१९॥ पदार्थवेदनाच्च भेदेन पदार्थानुसंधानादेतो रसदेवं दृढं जगद्
ल्ल मनेन प्रकारेणावभासते। अतो येन पदार्थवेदनेनालं पर्याप्तं। अयेदानीमहं कोशवदाकाशाभोगभेवछात
मास्मे॥७॥ जगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिः सदेशदिक्कालकलाक्रियोघा। अस्तोत्रु कालेन चिरेण शांता बलेवशा
स्थितमव्ययात्मा॥१९॥ सदेशदिक्कालकलाक्रियोघादेशादिसंविस्तृता जगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिः। जगद्वि
षया पदार्थभेदविषया च संवित्चिरेण शांता निवृत्ता। अव्ययात्मशांतं निर्वृतं ब्रह्मैव स्थितमवस्थितं। शेषं स्पष्टं।
॥१७॥ वसिष्ठ उवाच॥ अनेन बोधितस्त्वेवं स बभूवावबोधवान्। विनिर्गतो रराजाथ महामोहसमुद्गकात्॥१८
वं भवयो राजा वाल्मीकये [illegible] दकृत्रिमो स्वएवात्मपदे तस्मिन्नरूपं परिणतो भवराघव॥ श्लोकद्वयमेतत्स्पष्टं॥७॥
बभूवामीलितमनोलोचनः शांतवाग्घृतिः। शिलातलादिवोत्कीर्णो निष्पंदावयवाकृतिः॥७॥ आमीलितम
नोलोचनो मनोमीलनेन तामसवृत्तिनिरोधः। शिलातलादुत्कीर्ण इव कंटकादिभिः शिलातलादुत्कीर्णो वि
र्मित इव। शिष्टं समानो॥७॥ ततोस्तु मुहूर्तमात्रेण प्रबुद्धस्फुरितद्रूपां तमुवाच महाबाहो तूर्णं ओंभस्तपिणो

लि१२५४ स४ क्र१

683

कारणपत्रा ५

वानंतरज्ञानं तन्तुतां [illegible] इति तयाऽवप्रतीयमानं सर्वं वस्तु शांतमजं शिवं च अनोत्‌ कर्ता [illegible]
याऽस्मि इत्येवं निश्चय [illegible] ज्ञानं तन्तुतां कृशतां नयाऽ॥ अज्ञानं शिथिलीभूतमेवेन नष्टं विदुर्बुधाः॥ न
नाशेन विनोदेति सर्वसंस्थानविच्युतिः॥ एवं पूर्वोक्तनीत्या शिथिलीभूतमज्ञानं नष्टं विदुः। यस्मात्तन्तुना
नाशे पूर्वसंस्थानविच्युतिः [illegible] समवायिकारणनाशे कार्यद्रव्यनाशस्य न्याय्यत्वात्पूर्वसंसंस्थानविच्युत
असमवायिनाश [illegible] वादिति भावः॥ तानवं दृश्यते यस्य तस्यानुक्रमतः स्वयं। पूर्वसंस्थानविगमस्तद्वाम
रूपपद्यते [illegible] मिति स एवार्थः। अज्ञानमस्ते जोऽद्व्यनाशा निर्विकारता वा शेषस्य पूर्णः॥ तस्माच्चिदात्मकतः
यस्मान्निर्वितितोयं नित्यं स्वयं कुरुवति देहमिपदेवदेवः। तेनैव पमजड्डतिस्वयमात्मनात्माप्रोक्तः स्वरूपमित्मितांत
मिदं समस्तं॥ तस्मात्स्वतो हि देवदेवः परमात्मा स्वयं स्वात्मनि चिदात्मकतयाऽछंभृत एव चित्रतः स्वसंकल्पवशाद्दृश्यप्र
तीयमानः प्रपंचः कुरुवत्तिस्फुरति तेनैव देवदेवेनात्मा स्वयं स्वस्वरूपमेव प्रमज्जइस्यात्मनेव प्रोक्त इति अतो हत
रिदं समस्तं देवदेवस्य शांतं स्वस्वरूपं॥ विविधजन्तुवाचा बुद्धोऽस्मि भगवन्नुक्तियुक्तमुक्तं त्वयोत्तमाकर्तृभा
वाज्जगन्नास्तीति तन्नास्ति पदार्थदृश्या॥ बुद्धः प्रबुद्धोऽस्मि। कर्तृभावात्कार्यं जगन्नास्ति तेन जगदभावेन च पदा
र्थदृश्यास्ति इति त्वया युक्तियुक्तमुक्तं॥ एवं स्थिते विशुद्धोऽस्मि विबुद्धोऽस्मि शिवोऽस्मि च। न मामतत्परं च सत्यं न किंचि
दिति बोधितः॥ यतो हमेतत्परं सत्यं किंचिदपि नास्तीति बोधितः चिन्मात्ररूपोऽहमेव परमात्मा सुखी इति

ॐ भ उवाच ॥ काङ्क्षदास्मिन्पदस्फारं अहं मूढानां नमलाभुतल्पानां विकल्पानां सुखं विश्रांतवान् सि ॥ ४ ॥ निर्विकल्पम
नां समाधिभाजांसु तल्पे विश्रांतिस्थाने स्य टीका मन्यः ॥ ७ ॥ किंचिदं तः प्रबुद्धोसि कश्चिद्भ्रांतिस्त्वयोज्झिता ॥ कश्चिद्भूयं प
रिज्ञातं दृष्टं दृष्टव्यमेव वा ॥ ४ ॥ अस्य टीका ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेन महाविभव भक्षिता ॥ महत्तीपदवी दृष्टा
सर्वस्यार्थं स्थिता मया ॥ १ ॥ महाविभवा भक्षिता ॥ महाविभवा अणिमादयः ॥ महत्ती पदवी जीवन्मुक्तमार्गः ॥ टीकास्य टं
तां विदितवेद्यानां अत्रोबतमहात्मनां ॥ अप्सर्वैकामृतमयः संगः सारफलप्रदः ॥ २ ॥ जन्मतापिमयालब्धं यत्नः ॥ नाममम
हाम्रितां तद्घत्वत्समासंगात्रेनवासादितास्त्वयेः ॥ ३ ॥ अनंतमाद्यमभूतं मेतत्कमललोचनाः ॥ कथं ॥ आसादितमत्स्यर्वमा
त्मपदं पदं मया ॥ ४ ॥ अयमेतस्य टीका ॥ मनसीतिश्लोकैर्द्वयं वाक्यं ॥ मनस्कपत्राममयो तेत्यक्तभोगेषणा स्थिताकषायपा
केनिर्वृत्ते सर्वेंद्रियगणास्य वा ॥ ५ ॥ यांतिचेतसि विश्रांतिं विमलादेशिकोक्तयः ॥ यथासितांशुद्धेबिंदवः कुसुमांभसः ॥ ६
देहान्मलानि सर्वाणि कालेनकमलेक्षण ॥ साधोवृक्षात्फलानीव पाकेन विगलंत्यधः ॥ ७ ॥ त्यक्तभोगेषणास्यकवि
षयाभिलाषे कषायपाके अंतःकरणपाके सर्वेंद्रियगणस्य च पाके आनुकूल्ये निवृत्ते निश्चये स्यन्दे कुसुमांभसः
कुसुमादिरसस्य कालेनयः परिपाकः तेन वृक्षात्फलानीव विगलंति देहात्सर्वाणि मलानि विगलंति ॥ शि
समानं ॥ ७ ॥ द्वित्वैकत्वदृशौ भिन्ने तदेवाज्ञानमुच्यते ॥ एतयोर्यो लयो दृष्ट्वा स्तत्ज्ञानं सा परागतिः ॥ ८ ॥ द्वित्वैकत्वदृशौ द्वित्व
कत्वविषये दृष्टी तदेव भिन्ने तदेवाज्ञानं एतयोर्दृष्ट्योर्यो लयः तदेव ज्ञानं सैव परा गतिः कैवल्यं ॥ टीकास्य टीका ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

ॐ लग्रहायचे

न४

ॐभगवानुवाच। प्रबुद्धोसि विमुक्तोसि त्यक्तं चित्तं त्वयानघ। पामहोदयो मुनिर्मौनी स्वरूपे तिष्ठ निर्मलः॥४॥ त्रिशिखिध्वज
उवाच। प्रबुद्धस्य न तज्ज्ञस्य चित्तं नाम किल प्रभो। जीवन्मुक्तास्तदेते हि विहरंति कथं कथं वद॥५॥ त्रयमेतत्स्पष्टं॥६॥ कु
भः। पुनर्जननयोग्यस्य वासना घनवासना। सा ज्ञोक्ता चित्तशब्देन न सा तज्ज्ञस्य विद्यते॥७॥ सर्वोक्ता मलिना वासनेव
चित्तं सा च न तज्ज्ञस्य नास्तीत्यर्थः इतरत्समानं॥८॥ यया वासनया तज्ज्ञा विहरंतीह कर्मसु तां वसत्वाभिधां विद्धि पुन
र्जन्मवर्जितां॥९॥ अज्ञव्यवहारहेतुः शुद्धवासनासत्वमभिधीयते न चित्तमिति। न देवादहमहमिति दृढं चित्तं चित्त
माहुः प्रबुद्धं सत्वमुच्यते। अप्रबुद्धादि चित्तस्थाः सत्वस्थाः सुमहाधियः॥१०॥ मूढमलिनवासनानुविद्धं प्रबुद्धं शुद्धवा
सनां। शिष्टं समानं॥११॥ स्वर्गमोक्षादिफलदं यत्किंचित्सर्वमेव तत्। त्यक्तासमसमाभासा यस्य सा वेदवेदमेवं॥१२॥
पदार्थौघमग्रहलानतिष्ठास्पंदितचित्तः॥ अपरिस्पंदचित्तस्य संसृतिर्नैह धावति॥१३॥ याति याति हि दुःखानि प्रसू
यंति जगत्त्रये। चेतस्यापलजान्येव तानि महीतले॥१४॥ त्रयमेतत्स्पष्टं॥१५॥ अथ चेतसि निर्बीजं स्पंदस्यां दीर्घमेकतां
नीत्वा तिष्ठ यथाकाममैक्यमात्मतयात्मनः। स्पंदः चित्तस्य बहिः प्रसरास्पंदः समाधिस्तावेकतां नीत्वा सर्वदा स्वरूपा
नुसंधानेन विक्षेपाविक्षेपौ च भेदं नीत्वा। शाश्वतं नित्यमैक्यं ब्रह्म। द्वैतमागत्य यथाकामं तिष्ठ॥१६॥ शिखिध्वज उवाच
कथमेकां विशायातः स्पंदौ विभो। सर्वसंशयविच्छेदकारिन्नेतद्वदाशु मे॥१७॥ यात इति लटि हि वचनं। इतरत्समानं॥१८॥

स्पंदाविमा १

श्रीयो॰
३५८

२०८

686

ॐ भ एकं वस्तु जगत्सर्वं चिन्मात्रं वारिवांबुधिः। तेदेवस्पंदते धीभिः शुद्धवारीव वीचिभिः ॥१॥ सर्वं जगत् चिन्मात्रमेकं वस्त्वेव
यथांबुधिः सर्वो वार्मात्रं तद्वत् तदेव चिन्मात्रं वस्तु वीचिभिः शुद्धवारीव धीभिर्बुद्धिवृत्तिभिः स्पंदते। ब्रह्म चिन्मात्र
म मलं सत्यमित्यादि नामकं। यन्नीतं तदिदं मूढाः पश्यंत्यंग जगत्त्रया ॥१॥ ब्रह्मैव मूढा जगत् त्रयापश्यंतीत्यर्थः ॥
[illegible] स्पंदमात्रात्मा सम्यग्दृष्टो विलीयते। उदेत्यसम्यग्दृष्ट्या तु रज्ज्वां सर्पभ्रमो यथा ॥२०॥ चित्स्पंदमेव मोत्रेस
र्गः स च सम्यग्दृष्टो अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञाने विलीयते। असम्यग्दृष्ट्या तु रज्ज्वां सर्पभ्रम इवोदेति॥ शास्त्रेतिश्लोक
द्वयं वाक्यं शास्त्रसज्जनसंपर्कसंततोभ्यासयोगतः कालेनामलतायाते चेतसी दाविवादिते ॥२१॥ एतत्केवलम
भासं स्वा[illegible] तुभूतिमयं जगत्। उदेत्यंतर्महाबुद्धः स्वयमेव महात्मनां ॥२२॥ स्वानुभूतिमयं स्वयंप्रकाशं। इतरत्समानं।
इतीति [illegible] श्लोकद्वयं वाक्यं इति ते कथितं सर्वं श्रीरविधुजमहीपते। यथेदमुच्छितं सर्वं यथा च प्रविलीयते ॥२३॥ एत
च्छ्रुत्वा च मत्वा च बुद्ध्वा च मुनिनायक। यथेच्छसि तथा तिष्ठ दृष्टस्पष्टपदे पदे ॥२४॥ एतच्छ्रुत्वा चेतसि कृत्वा मत्वा युक्तिभिर
नुसंधाय बुद्ध्वा तत्वतो वगम्य दृष्टस्पष्टपदे दृष्टस्फुटस्वरूपे पदे जीवन्मुक्तपदे यथेच्छसि तथा तिष्ठेत्यर्थः। त्रोषंस्पष्टं
स्वर्गमितिश्लोकत्रयं वाक्यं स्वर्गं गच्छाम्यहं पर्वकाले स्मिन्नारदो मुनिः। ब्रह्मलोकात्समायातो भवत्यमरसंसदं ॥२५॥
मांपश्यति न तत्र सकोपमुपगच्छति। नोद्वेजनीया भव्यन गुरवो द्विकुदा न न ॥२६॥ त्यक्तसंकल्पलेखनेन किंचिद
भिवांछिता। त्वया [illegible] सदेवं वस्तव्यं हृष्टिरेषा द्विपावनी ॥२७॥ अमरसंसदं देवसभां। तत्र देवसभायां। नोद्वेजनीयाः

687

रूपेण गापणीयाः ॥ त्वयात्र न किंचिदभिवांछता । स देवत्यक्तसंकल्पलेखेन स्थातव्यं लेखाराजिः समुद्गः ॥ शिष्टं प
मानं च ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ इत्युक्त्वा भगवान्कुंभः क्षणादंतर्हिमायया ॥ गते कुंभे महीपालः परं विस्मयमाययौ ॥ ३
शिखिध्वज उवाच ॥ अहो नु शांतिमाश्चर्यं शांतये पदवीं निजा ॥ रसायनोपमवाकारा सखे संतयतीव मो ॥ २९ ॥ वसि
ष्ठ उवाच ॥ एवं संचिंतयन्राजा ध्यानं निर्वासनाशयः । शैलादिवसमुत्कीर्णं मौनमेवावतस्थिवान् ॥ ३० ॥ तस्मिन्नेवत
तो मौने निःसंकल्पे निराश्रये । अतिष्ठत् निश्चलां ध्यायन् स तस्मिन् गिरिशृंगवत् ॥ ३१ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ निर्विकल्पसमाधा
ना काष्ठकुड्योपमस्थितिः । एवं शिखिध्वजो राजा चूडालामधुना शृणु ॥ ३२ ॥ शिखिध्वजं तं भर्तारं कुंभवेषेण तेन सा । प्र
बोध्यांतर्हिमागत्य तत्तारतरसा नभः ॥ ३३ ॥ विदग्धमुग्धमाकारं स्वं पांज गाह सुंदरं । स्वयं तेन मयोगबाविवेशांतः
पुरं कृणा ॥ ३४ ॥ हृष्यावबद्धलोकस्य नृपकर्मचकार च । वत्सरं चिंतयेनाथ पुरं वरमेत्य सा ॥ ३५ ॥ बभूव कुंभायो
गेन शिखिध्वजवनं ययौ । ततस्तत्रैव तं भूपमपश्यद्वनभूमिगा ॥ ३६ ॥ निर्विकल्पसमाधिस्थं तत्रापश्यन्महीपतिं
सा ज्ञानं तावदेतस्मात्प्रबोधयामि परास्पदात् ॥ ३७ ॥ इति संचिंत्य चूडाला सिंहनादं चकार सा ॥ भूयो भूयः अभोर
ये वने वरभयप्रदं ॥ ३८ ॥ न च चाल शिलेवाजो यदा नादेन तेन सः । भूयो भूयः कृतेनापि तदा सा तं व्यचालयत् ॥ ३९ ॥
चालितः पतितोप्येष यदा नैव बुबुधे नृपः । तदा सा चिंतयामास चूडाला कुंभरूपिणी ॥ ४० ॥ त्रयोदशैते श्लोकाः स्पष्टार्थाः ॥ १४ ॥

श्री ॥ २५८

श्लोकत्रयं वाक्यं   इति श्लोकद्वयं वाक्यं ४

अहाय परेण ततः साधु स्वपदे भगवानयं। आलोकयामि वै तावद्देहं देहं महीपतेः ४। सुत्वरं जस्त्वमो विमुक्तं सि
तं।) यद्यस्य सत्वशेषोस्ति बोधबीजं हृदंतरे। तदाहमपि जीवामि अभोदं पत्यसि हृदये। ५।। अन्यथा त्वंगनाद्दहमि
मं स्वस्कापरं पदं। अद्य पुनर्जननायेव गच्छामि हि किं मम। ५। देहमालोकयामि जीवितशेषवदुवतिनवेति
विचारयामीत्यर्थः। सत्वशेषा जीवितशेषाः स्पृष्टमन्यत्रैः ६। वसिष्ठ उवाच। इति संचिंत्य हृद्लालास्पर्शेन तत्पत
न चापतिमालोक्य सा त्रोकं मुवाच वरवर्णिनी। ७। स्पर्शेन प्राणिसंचारसूचकेन शरगा तु सर्वमर्मस्थानसंस्प
र्शिनि नयनेन च जीवितसूचकेनागलित गोलकेन रक्तरेखायुक्तेन नेत्रद्वयेन च सत्वशेषं व्यबुध्यते त्यन्वयः। नि
ष्टसमाना। ६। ४ अस्त्येव सत्वशेषोस्य हृदि संबोधकारिणा। संबोधहेतुदमने सत्वशेषं व्यबुध्यत। ३४। ८। श्रीराम उ
वाच। मृगसंज्ञात चित्तस्य कोष्ठलोष्ठसमस्थितेः सत्वशेषः कथं ब्रह्मन्नज्ञायतेध्यानशालिनः। ९। प्रबोध इति श्लोक
त्रयवाक्यं वसिष्ठ उवाच। प्रबोधकारिणा तस्य दुर्लक्ष्याणुवपुर्हृदि। विद्यते सत्वशेषांत बीजे पुष्पफलं यथा
चित्तस्पंदविमुक्तस्य तस्याचलसमास्थितेः। कायः समसमाभोगो न ग्लायति न हृष्यति। १०। नास्तमेति न चोदेति
सममेवावतिष्ठते। एष्टंतकथितेराम संप्राप्तं प्रकृतं शृणु। ११। अस्य समाधिस्थस्य दुर्लक्ष्याणु च पुर्हृदि दुर्दर्शसूक्ष्मस
पे हृदि अंतः सत्वशेषा बीजे पुष्पफलमिव विद्यते। चित्तस्पंदविमुक्तस्याचलसमास्थितेः तस्य कायः समसमाभोगः

त्वां न ग्लापयति न हृष्यति नास्तमेति न चोदेति किंतु साम्येन तिष्ठति ॥ इह छमेवं कथितं सांप्रतं प्रकृतं शृण्विदस्य
यः ॥ इतरत्समानं ॥७॥ इतीति श्लोकद्वयं वाक्यं इति निर्णीय चूडाला स्वदेहं तत तथास्थितं संत्यज्य आपवित्रदेह
स्थितिमाधेयतवर्जितो ॥४॥ तत्र सा चेतसः स्पंदहत्यासवयता प्रभोः स्वं विवेश पुनर्देहं स्वं नीडमिव पक्षिणी ॥४॥
इति सर्वशेषस्य सत्तां निर्णीय परकायप्रवेशप्रवीणतया स्वं देहं संत्यज्य चित्तत्वे स्थितिमापातत्र वस्त्वय
रमायारणे चित्तत्वे स्थितासती प्रभोः शिखिध्वजस्य चेतसः स्पंदं कृत्वा नीडं पक्षिणीव स्वं देहं पुनर्विवेश ॥८॥
कुंभाकृतिरथोच्छायनिविष्टा निजविष्टरे । सामगानुप्रवृत्तासा भ्रमरीवृंदनिःस्वना ॥७॥ तं सामस्वनमाकर्ण्य
चित्तत्वगुणशालिनी ॥ बुबुधे भूपते हृदे हेवसंतइव पद्मिनी ॥९॥ दृशौ विकासयामास ततो दत्तदाकेइ वाहितनी ॥ अ
पश्यत्कुंभमग्रस्थं स्वस्थचेताः शिखिध्वजः ॥१०॥ अहो बत वयं धन्याः पुनः प्राप्ता मुनीश्वराः इत्येवोदाहरन्राजा कुं
भाय कुसुमं ददौ ॥११॥ दिष्ट्या दृष्टोसि भगवाननुरागतोसि पुनर्वनं । अस्मत्पवित्रीकरणं तवागमनकारणं ॥१२॥ कुंभः
यतः प्रभृति यातोस्मि त्वत्सकाशादनिंदितः । ततः प्रभृति चेतो मे त्वय्येवेह समास्थितं ॥१३॥ न स्वर्गमेषु लीलासु नि
वत्स्यामि समं त्वया । वाद गोबंधुरागस्य सुहृन्मित्रं तथा सखा ॥१४॥ विश्वास्यो वापि शिष्यश्च मन्ये जगति नास्ति मे । शि
खिध्वज उवाच । अहो नु फलितं पुण्यपादपैर्नश्चिरार्जितैः । यस्मात्कृपा न संगोपि वांछत्यस्मत्समागमं ॥१५॥ उवा

औवा । २५

२८६

690

सि२

श्री

द्वितीर्णया योगभुव्या विश्रांतिवान् ह्रं ॥ यथासाधो तथा मन्ये स्वर्गे विश्रमणं कुतः ॥६५॥ तामेव स्वर्ग[illegible] निःसत्तामवदं
ष्य प्रकाशितं ॥ विहरे यं यथाकामं स्वर्गेपि मितले तथा ॥५६॥ [illegible] परे पदे महानंदे कश्चिद्विश्रांतवान् [illegible] भेदमयं
दुःखं कश्चित्संत्यक्तवानसि ॥६०॥ कच्चिदापातरम्येभ्यः संकल्पेभ्यो रतिर्भवेत् ॥ निर्मूलतां गता राजन् गामिनी रसमेव
ते ॥६१॥ हेया हेयदशा दंतीत ज्ञातसमसमास्थिति ॥ यथाज्ञान्धनुद्वेगं कच्चित्त्वमनः स्थितो ॥६२॥ श्रीरविष्णु उवाच ॥ ब्रह्म
सादेन भगवन् हृष्टाहस्याति गागतिः ॥ आप्तः संसारसीमांतो लब्धालब्धा[illegible]निश्चयः ॥६३॥ नापदं दृष्टव्यमस्माकं किंचि
दप्युपयुज्यते ॥ सर्वत्रैवातितृप्तास्मः स्थिताः स्मो विगतज्वराः ॥६४॥ सोहं पंचदशीतेस्लोकाः स्पष्टार्थाः ॥६॥ श्रीरविष्णुउवाच
निःसंसृतिर्विगतमोहभयो विरागो नित्योदितः समसमाश्रय सर्वसौम्यः ॥ सर्वात्मकः सकलसंकलनाविमुक्त आकाशव
च्छविशादः सममागतोस्मि ॥६५॥ समसमाश्रय सर्वसौम्यः समसमेन समप्रकारेणाशयेनाभिप्रायेण सर्वत्र सौम्यो हर्षवि
षादरहितः सकलसंकलनाविमुक्तः कलनाः कलत्रपुत्रादि ममता पाशाः ॥ समागतोस्मि समं सर्वगतं ब्रह्म तद्रूपो स्मीत्य
र्थः ॥७॥ वसिष्ठ उवाच ॥ त्यध्यात्मविचित्राभिः कथाभिः तौ परस्परं ॥ आसातां वेद्यवेत्तारौ वरं तौ विपिने ततः ॥६६॥ वनान्यनेक
रूपाणि जांगलानि तटानि वा सरांसि गुल्मजालानि मृगादिगहनानि च ॥६७॥ सममेव समस्तेहो समं मे नौ स्थिता वुभौ ॥ सम
सचैवासमं स्ताहोवरंतो तस्थतुः सह ॥६८॥ आनर्तुः पितृन्देवाननु बुध्यजाते वराघवा ॥ इदं ग्राह्यमिदं नेति विकल्पकलनां मनः ॥
नाजहारतयो राम वास्येव विबुधाचलौ ॥ विचेरतुस्तौ सुहृदौ कविहिलि विश्वसरौ ॥ कचिद्वंदन दिग्धांगौ कचित्कस्मालुरंजितौ ॥७१

निजः इति श्लोकचतुष्टयं वाक्यं ॥२

दिनैः कतिपयैरेवं सम्यग्रूचितया तया। ततो दातृतया चैव राजानं प्रवदाम्यहो॥७३॥ अथ तं सुरगर्भाभं दृढोल्लासा स्मितं खि
न्नं नो दृष्ट्वा सोऽन्यमुपगतं चिंतयामास भामिनी॥७४॥ सा हंसप्रेते श्लोकाः स्पष्टार्थाः॥७७॥ दृढोल्लोचा सा निजः पतिरुदारा मानि
राधिश्च नवं वयः। स्वर्ललित्यजाला नि साहतायानकामिनी॥७४॥ सच्छुसततायथाप्राप्तं मपि वेद्य विदासती॥ अनिंद्यं स्वम
दारार्थं किं तज्ज्ञेन कृतं भवेत्॥७५॥ न किं विदुर्वयाम्यास्य प्रपंचं प्रज्ञया। देवायेनायं पतिर्नित्रां रमते मयि मानदः॥७६॥ च स्ति
घः इति संचिंत्य दृढोल्लासा तं पृथ्वीपतिं। प्राह कानने मध्यस्था कोकिलं कोकिला यथा॥७७॥ यथा प्राप्तमपि श्वनिंद्यं स्वम
मीयं दारार्थमहं सुखदुःखं तत्तातस्य ज्ञाता वेद्य विदा वेद्यं बल प्राप्तवृता ज्ञेन किं कृतं तु चेत् किंवा प्रयोजनेन साधितं स्यात्
न किं विदित्यर्थः। न्याय्य सुखस्यागी व्यर्थ एव स्यादिति पूर्वोक्त एवार्थस्तामिति दिति। तत्र स्मात्कारणात्सज्ञया स्वप्रज्ञा विशेषेण
नवं प्रपंचं किं चिद्रचयामि कल्पयामि। येन कल्पितप्रपंचेन हेतुना ऽयं भर्त्ता मयि रमते इति संचिंत्य दृढोल्लासा मयि रमते तं प्रा
स्वत्वयं। शिष्टं समानं॥७॥ चेचे ति श्लोकपंचकं वाक्यं कुंजः चैत्रमासस्य शुक्लो यं प्रतिपद्दिवसो महान्। प्रथास्थानमलं
स्वर्ग सुवतिवत्सरः॥७८॥ सन्निधानं मया तत्र कर्त्तव्यं पितुरग्रतः। यथास्थिता हि नियतिर्नसंख्या ज्याकदाचन॥७९॥ प्रतिपालयितं
व्यं तत्त्वयैवेह वनावनौ। कीडता ध्यानगुप्त्या भ्यां समुद्रगमगच्छता॥८०॥ प्रागच्छामि दिनांते च निर्विकल्पं तु भर्त्तलाभ स्वर्गा
दतितरामेव त्वत्संगाममनुप्रिय॥८१॥ इत्युक्त्वा मंजरीकं भा ददौ मित्राय कौसुमीं। प्रीतये खा सिवप्रीतिं कांतानंदनचंद्रजां॥८२॥
ध्यानगुप्त्याख्यौ समाख्ये ध्यानेन प्रसमाधौ गुप्ता णवकीरता। गुप्त्यराद्यादौ जातिवाच्यः प्रतो दिवचनं। शरत्सुखपयोदवत्
यथा शरदा दोषयोदोम घस्त्ररसौ व्योम सत्वतलं पुत्वान्तद दित्यर्थः। शिष्टं समानं॥७॥ आगंतव्यं त्वया शीघ्रमेवं वदति भूप
३ आगंतव्यं त्वया शीघ्रमेवं वदति भूपतौ। पुष्पुवे सा स्वा व्योम शरन्मुखपयोदवत्॥८३॥

१६

श्री॥
२५५

२८७

रिव ५

शिखिध्वजदृशामन्त्रेभ्यो ऽस्ति कुंभवपुर्जडो ॥ शांतावर्त्तैर्ववारिश्रीर्मुग्धास्वंरूपमाययोः ॥ १ ॥ दृशो नयनरश्मयः ॥ शांतावर्त्तैर्ववारिश्रीः
यथावारि सम्भृद्धिरावर्त्तैः शांतोस्वंरूपमादत्ते तद्वदित्यर्थः ॥ स्पष्टमितरत् ॥ ३ ॥ प्राप्य मंजरिताकारं कल्पवृक्षोपमं परं ॥ अंतःपुरमं
दिरैयेव विवेशललनाकुलं ॥ मंजरिताकारं मंजर्यः कृता मंजरिताः ताद्दशा आकाशप्रसादादिसन्निवेशाय स्मिन् ॥ अत एव
कल्पवृक्षोपमं ॥ ३ ॥ राजकार्याण्यशेषाणि तत्र संपाद्य सत्वरं ॥ शिखिध्वजस्य पुरतः कुंभरूपधरापतत् ॥ ४ ॥ स्पष्टं ॥ ३ ॥ तत्र स्नानद्य
निमुखं चकार खिन्नमानसा ॥ हंसनीहारमिव रम्या माखिन्नमिवांबुजं ॥ ५ ॥ तत्र शिखिध्वजः पुरोभागे चूडाला खिन्नमानसेव कत्य
नया स्वमुखं ग्लानकांति चकार ॥ स्यामा रात्रिः यथेंदुं सनीहारं करोति अंबुतं वा खिन्नं मुकुलितं करोति तद्वत् ॥ ३ ॥ तं दृष्ट्वा
ताद्दशाकारं समुत्तस्थौ शिखिध्वजः ॥ बभूव खिन्नचेताश्च समुवाच दमादरात् ॥ ६ ॥ देवपुत्र नमस्ते स्तु विमना इव लक्ष्यसे ॥ कुंभस्त्वं
त्यज संरंभमिदमास्यतामास्यतां ॥ ७ ॥ हृदयमेतत्स्पष्टं ॥ ३ ॥ संतो विदितवेद्या ये ते हि बद्धविषादजां ॥ नाश्रयंति स्थितिं स्वस्थाः पद्मा
इव जलार्द्रतां ॥ ८ ॥ पद्माजलार्द्रतां यथा हि पद्माः कमलानि जलस्थाः संतो पि तद्धन्यामार्द्रतां नाश्रयंति ॥ ३ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥
तेन सा पतिनेत्युक्ते कुंभ उवाच रूपसेन वियाता ॥ गिरा विषमया शीर्णवंशास्तनसमानया ॥ ९ ॥ स्पष्टं ॥ ३ ॥ कुंभ उः ॥ यावद्विमलमव
स्थासु समचित्ततयेव यः ॥ कर्मेन्द्रियैर्न तिष्ठंति न तत्वविदः शरीरगाः ॥ १० ॥ अवस्थासु सुखदुःखदशासु यावद्देहं समचित्ततये व
निर्विकारचित्ततयेव कर्मेन्द्रियैर्न तिष्ठंति ते तत्वविदो न भवंति किंतु शरीरगा एव ॥ ३ ॥ ये तु तत्वविदो मूढा राजन् बालतये स
ता अवस्थाभ्यः पलायंते गृहीताभ्यः स्वजावतः ॥ ११ ॥ ये पुनरतत्वविदो मूढाः संति ते बालतयेव मूर्खत्वतयेव हेतुनास्वभावतो
गृहीताभ्यो वस्थाभ्यः सुखदुःखदशाभ्यः पलायंते अवस्थासु निर्विकारं नाययंत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ यावच्चेतिलं यथा तैलं यावद्देहं यथा

वायुस्पिन्दनं नाति नमित्तमरः ॥ १८

दशायां न देहदशा मेति सञ्छिन्नस्य सितांबरं ॥७॥ तिलेषु शुक्लेकेलेषु तैलमिव देहेष्वपि सर्वेष्वसुखदुःखदशा
स्यैवा अतो यो देहदशां नेति न प्राप्नोति सो सितांबरछिन्नत्रिअंबरछेदवद्देहदशारहितोपि नास्तीत्यर्थः ॥७॥
एवं देहदशादुःखपरित्यागो ध्वनुत्तमः । यत्साम्यं चेतसो योगात्तत्तु कर्मेंद्रियस्थितेः ॥८॥ योगात्समाधेश्चेतसोश्चे
तसो यत्साम्यं निर्विकारता एष एवानुत्तमो देहदशापरित्यागः कर्मेंद्रियस्थितेः साम्यात्तु देहदशादुःखपरित्या
ग इति नोच्यते ज्ञानिनामपि तदसंभवात् ॥८॥ यावद्देहं यथाचारं दशास्वंगविजानता । कर्मेंद्रियैर्हि स्थातव्यं न तु बु
द्धींद्रियैः क्वचित् ॥९॥ तस्माद्धि ज्ञानवतापुरुषेण यावद्देहं देहदशासु यथाचारं स्ववर्णाश्रमोचितानुसारेण कर्मेंद्रि
यैरेव स्थातव्यं न तु बुद्धींद्रियैः बुद्धींद्रियप्रवर्तनं बुद्धिपूर्वकत्वात् ॥ निवृत्तो निवृत्तेः कर्मेंद्रियाणां त्वबुद्धिपूर्वमपि प्र
वृत्ते बुद्धिनिवृत्तौ निवृत्त्यसंभवात् ॥९॥ परमेष्ठिप्रभृतयः सर्व एवोदिताशयाः । न देहावस्थासु तिष्ठंति नियतेरेव तिष्ठ
॥१०॥ परमेष्ठिप्रभृतयो ब्रह्मादयः । शिष्टसमाना ॥१०॥ अज्ञतज्ज्ञभूतानि हस्त्यजातमिदं हि यत् । तत्सर्वमेव नियतिर्याव
त्यप्रबुध्यतां बुधीं ॥११॥ अज्ञतज्ज्ञभूतानि अज्ञास्तज्ज्ञाश्च प्राणिनः । तयोरज्ञतज्ज्ञयोः को विशेष इत्याशंक्य तज्ज्ञो इत्यादि
श्लोकद्वयेन विशेषं दर्शयन्नाह तज्ज्ञाबुद्ध्यादिसाम्येन पाण्यादिचलनेन च नियतिं पालयंतीमां यावद्देहमखंडितां ।
अज्ञास्तु सर्वक्षोभेण सुखदुःखदशाहताः । नियतिं पालयंत्यंगदेहलक्षैर्विखंडितां ॥१२॥ तज्ज्ञास्तावद्बुद्ध्यादिसाम्येन
बुद्धींद्रियसाम्येन पाण्यादिचलनेन च कर्मेंद्रियाणां मननायासेन च यावद्देहं देहपर्यंतमेव नियतिमखंडितां पालयंति

श्री
२

अज्ञास्त्वं सर्वं हि यन्नोभेया सुखदुःखदशा द्वताः संतोदेहलक्केरनं तेद्दृहे निर्यत्तिं विखंडितां विविधं खंडितां पालयंतीति वि
शेषः ।६॥ शिखिध्वज उवाच । एवं स्थिते मम भाग कथमुद्वेगमीहशं लब्धवान सिद्देवोपि वदवेद्य विदां वर ।७॥ कुंभ उवाच ।
कथयामि तवाशेषं स्वर्गयहत्तमयवेमे सुहद्या वेदितं दुःखं परमायातितानवं ।१॥ अहं तावदितो यातो गवते पुष्पमंजरीं
दत्वा गगनमुल्लंघ्य संग्रामस्य विविक्षयां ॥२॥ ततः पित्रा सहैंद्रस्य सभास्थानं यथाक्रमं । स्थित्वा गायतदास्थान काले पित्रा वि
सर्जितः ॥३॥ इहागंतुमहं स्वर्गं त्यक्त्वा संग्रामवानतः । दिवाकरहयैः सार्कं वहाम्यनिलवर्त्मनि ॥४॥ अथैकत्र गतो भानुरेके
नान्येन वर्त्मना ॥ आगच्छाम्यहमाकाशसागरात्पतिताकृतिः ।५॥ अथाग्रेवारिपूर्णानां मेघानां मध्यवर्त्मना ॥ अपश्यं मुनि
मायांतमहं दुर्वाससंज्ञवारा ।६॥ कृत्वा तस्य नमस्कारमुक्तं खवत्तामया ॥ मुने नीलाभ्रवस्त्रस्त्वं अभिसारिकयासमः ।७॥
रत्नाकपर्यंमु मो वासो मयि मानंदशापकं । स्तनकेशवती कांता हावभावविकारिणी ॥८॥ गच्छानेन दुरुक्तेन रात्रौ योषा भविष्यसि
इति श्रुत्वा शुभं वाक्यमुच्छितं जर्जरि द्विजात् । विस्मृत्या मिमनाग्यावत्तावदंतर्हितो मुनिः ।९॥ इत्यहं खिन्नमनाः साधो संग्रामाद्देव
गस्तलात् ॥ अतिवाह्यं दिनांते स्त्रीत्वमेतन्मयाकुथं ।१०॥ गुरुदेवद्विजातीनां लज्जापरवशात्मना ॥ कथमुग्रे मया सम्यग्वक्त
व्यं यामिनी स्त्रिया ।११॥ शिखिध्वज उवाच । परिवेदनया कार्यं देवपुत्र न खिद्यतो । यदायाति तदा यातु देहस्यात्मा न लिप्य
तो ।१२॥ यदि त्वमपि कार्यार्थी सखेदाहोपि खिद्यसे । तदान्येषामुपायः स्यात्कइवागमभूषण ।१३॥ वसिष्ठ उवाच । तामेवमादि
भिर्वाक्यैरन्यान्याश्वासनं स्वयं । कृत्वा स्थितवनौ स्निग्धौ सुहृदौ खेदितौ मिथः ।१४॥ अथार्को व्यस्यत्कुंभस्य स्त्रीत्वमुत्पादयन्नि
वानगामतं जगद्दीपो दीपं स्नेहक्षयादिवां । सुहदौ तावदुत्थाय संध्यामुपघ्न्निशाकरां वंदयित्वा तथा कृत्वा जाप्यंगुल्मांतरे स्थि
तौ ।१५॥

ततः शनैस्तत्र क्षणमभ्याहरद्वपुः। शिरसि विधृतं गुरुः संस्थं प्रोवाच गलदक्षरं॥६॥ साह्लादरोतेभ्यो कांस्यस्वार्थिनः॥
ऊं भ उवाच। पतामीव स्फुरामीव द्रवामीव गायहीमि। लज्जयेव वने राजन्मध्ये स्त्रीत्वं व्रजाम्यहं॥७॥ लज्जयेव तावदं मय
यहिभिस्त्वन्तुवरैर्गैर्गैः पतामीव भ्रमामि वितिरोषः स्फुरामीव चलामीव द्रवामीव वने बंधुमित्रादिरहिते मध्ये नतु जन्माद
स्त्रीत्वं व्रजामि॥८॥ पश्य मे परिवर्हं तेषां जन्म मशिरोरुहाः। पश्य मे मम जायते शान्सुरवा वुरसि स्तनौ॥९॥ स्यष्टौ॥॥ आ
त्फमवलंब्यानि सम्यष्टंते अंबराणि मोसं विदानुभवाम्यंते नितंबजघने त्विमे॥१०॥ अंबराणि बाह्यानि आभ्यंतराणीति बऊं नं
नांइमे नितंबजघनेनितंबः स्त्रीकद्याः पश्चाङ्गगाः तेऊऊ अपि संविदा अंतरनुभवामि। अवनितंबस्य जघनस्य च माया
कल्पितत्वेन देहारंभकत्वाभावात्स्वाप्ययंगत्वं नास्तीत्येकवज्जावो न रूनइस्यन्तु संधेयं॥११॥ वसिष्ठ उवाच। विपिने ऊं भस्य
कैस्तत्क्षी खिन्ना बभूव ह। राजापि वनमालोक्य खिन्नचित्ताभ्युवाच ह॥१२॥ शिखिध्वज उवाच। साधो विदितवेद्यस्त्वं जानासि
नियतेर्गतिं॥ अवश्यभाविन्यर्थेस्मिन्मा खिन्नहृदयो भव॥१३॥ ऊं भः। एवमस्त्वनुतिष्ठामि यामिनीं स्त्रीत्वमात्मनः। न खेदम
नुगच्छामि नियतिः केन लंघ्यते॥१४॥ इति निर्णीय तौ खेदं नीत्वा तनुतामिवाएकतल्पे निशां तल्लीनौ तत्र वतो विरेपतु
अथ प्रभाते तत्क्षेणं वपुस्त्यज्य यौवनं॥१५॥ बभूव ऊं भः कंभासः ऊचे प्रोसितमूर्तिमान्॥१६॥ इति सा राजमहिषी चूडाला वर
वर्णिनी। ऊं भरूपमास्थिता भर्तुः पश्चात्स्त्रीत्वमुपागता॥१७॥ विजहार वनान्तेषु कुमारी धर्मिणी निशि। ऊं भरूपधरा या कि
मित्रेणा संयुता॥१८॥ ततः कतिपयेष्वेवं गतेषु दिवसेषु सा। इदं प्रोवाच भर्तारं ऊं भरूपधरासती॥१९॥ राजन् राजीवपत्राक्ष
ममेदं वचनं शृणु। निशायां प्रत्यहं तावत्स्थिता एवाहमंगना॥२०॥ तदिच्छाम्यंगनाधर्मे निपुणी कर्तुमीदृशी। ऊचे कस्मा

अ०४। २६०

२६०

696

सिदात्मानं विवादेन ददाम्यहं ॥४९॥ तत्कृत्वा तेव मे भर्त्ता रोचते भुवनत्रये । गृहाणामां विवाहेन गार्यावेति त्रिसर्वदा ॥
शिखिध्वज उवाच ॥ कृतेनानेन कार्येण तव तुष्टोऽस्म्यहं सखे ॥ प्ररयामि तन्महाबुद्धे यथेच्छसि तथा कुरु ॥ इदादेशे तं श्लोकाः स्व
र्थार्थाः ॥ छ ॥ यदीति श्लोकचतुष्टयं वाक्यं ॥ ते सउवाच ॥ यद्येवं तन्महीपाल लग्नं मद्य वसाउनाराके यं श्रावणस्यास्य ...ः
सर्वं गुणान्वितं मया । राज्ञा बुद्धो दिते चंद्र परिपूर्णकलामले ॥ जन्यचोतौ मल्लाबाल्हो द्वयोर वत्र विष्यति ॥ १७ ॥ तत्रिघात्स विव
दार्थं कुर्वः कमललोचना । राजं चंदनगुग्गुल्वादि संरंभात त्रसंयुतं ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा कुंभ छाय सुरुतेन म[illegible]ी गुता कुसुमाव
चयं चक्रे तथा रत्नादि संचयं ॥ आराका पूर्णचंद्रयुक्ता प्रणिमा ॥ खः पूर्वस्मिन्नहनि जन्य चोजन्यावा[illegible] यस्यास्तिग्राः सं
वेववः । तां स्त्रायते पालयति ॥ वां छितार्थसाधने नेति जन्य च राष्ट्रे न विवाहेत्य च्यते ॥ नोऽपाव[illegible] विवाह[illegible]च
ति ॥ इतरसमाने ॥ छ ॥ तथा जन्य त्र संभारं कृत्वा कौ वन कंदरायपुत्तस्तौ मत्तमित्रे स्ताउं मंदाकिनी[illegible] ॥ जन्य त्र संभारं
विवाहोपयुक्त रत्नकुसुमादि द्रव्यसंभारं मह[illegible] मत्रुक्त तिप्रियसखो ॥ स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥ हजयामास तुः स्नातो मत्र देव पि
न्मुनीन् ॥ यथा क्रियाफले निष्ठा क्रियात्यागे तथैव तौ ॥ ९० ॥ यथा क्रियाफले अनिष्ठा क्रियायाः कर्मणः फले यथाऽब
रहिता तथा क्रियात्यागेप्यनिष्ठा तत्र वैराग्यात् क्रियाफले निष्ठा लोकसंग्रहार्थं क्रियात्यागे ॥ छ ॥ कल्पवृक्ष उक्तानि
परिधाय सितानि तौ फलानि तु स्वाजन्यत्र स्वान्तमाययतुः क्रमात् ॥ ९१ ॥ एतावता थ कालेन रविरस्ताचलं ययौ ॥ सांध्ये

एकादशोत्तेश्लोकाः स्पष्टार्थाः॥८

कर्मणि निर्वृत्ते वधूवरं कुंभ आययौ ॥३॥ हृदयमेतत्स्पष्टं ॥६॥ उवाचेदं वचो नाथत्वं मां भवयजनयोर्णा॥ क्रमेणाग्निं च संक्षाल्य
मत्पाणिग्रहणं कुरु ॥३॥ अहं मदनिका नाम कन्यायत्तिपरलोचना॥ एवमुक्तो महीपालस्तत्सर्वं समवर्त्तयत् ॥३५॥ एवं मदं
दर्पिता वुभौ कुंभशिखिध्वजौ स्वयं विवाहिता विष्टौ संपन्नौ स्निग्धदंपती ॥३८॥ विलेसतुर्विचित्रासु अत्यहं वनराजिषु प
पक्वफलभारासु पुष्पपल्लविनीषु च दिने दिने स्त्रिमिस्त्रि मिगेवा निजं याते शिखिध्वजे चूडाला राजकार्याणि कृत्वा सात्याय
यौ पुनः ॥४०॥ ततो याते तु मासे सुशुभे नः कतिपयेषु सा॥ चूडाला चिंतयामास देवपुत्रकरूपिणी॥४१॥ अहो॥ सांप्रतं भोगभा
रेण परीक्षेऽहं शिखिध्वजं माकदाचन वैतोऽस्य भोगेषु रतिमेष्यति॥४२॥ वसिष्ठ उवाच॥ इति संचिंत्य चूडाला माययाविपि
नावने॥ आगतं दर्शयामास स सुराप्सरसं हरिं॥४३॥ इंद्रमभ्यागतं दृष्ट्वा परिवारसमन्वितं यथावत्पूजयामास वनसंस्थः शि
खिध्वजः॥४४॥ शिखिध्वज उवाच॥ आत्मनः किं कृता हरादभ्यागमकदर्थना। देवराज यथा चन्मे प्रसादाद्वक्तुमर्हसि॥४५॥ आत्म
नस्त्व वहरादभ्यागमकदर्थना हर्षदानमम प्रयासः॥ शेषं स्पष्टं॥६॥ इंद्र उवाच॥ इमे वयमिहायातास्त्वद्गुणप्रायेन खो
राहदि लग्नेन सूत्रेण खगा वनगता इव॥४७॥ उत्तिष्ठ स्वर्गमागच्छ तत्र सर्वे च उत्सुकाः॥ त्वद्गुणश्रवणाश्चर्याः स्थिता देवांग
नाः॥४८॥ आकल्पं विविधा भोगाः त्वया विबुधनायक॥ किंतु सर्वत्र मे स्वर्ग इति यत्तो न तु कुत्रचित्॥४९॥ सर्वत्रैव हि तुष्यामि
सर्वत्रैव रमे प्रभो॥ अवांछत्वान्मनसः सर्वत्रानंदवान्हं॥५०॥ नियतं किं विदे कत्र स्थितं स्वर्गं किमीदृशं॥ शक्र गंतुं न जाना
मि त्वदाज्ञां न करोम्यहं॥५१॥ वसिष्ठ उवाच॥ तां मायां राममानीय चूडाला समचिंतयत्॥ एवमुक्ते क्षितिं हित्वा सुरवृंद म

ओ॥८
२६
नाग

२९९

मन्त्रोषत्तः कल्याणं मे स्त्कृत्त भेत्ति वदन्त्वं तर्हि मायया ॥५४॥ तां मायां ग्राममानीय त्वं ज्ञात्वा समचिंतयत् दिष्ट्या मो गेहगा
नायं क्रियते वस्तुधाधिपः ॥५५॥ शांतः समसमाभोगे एवं शाकसमागमे। असंभ्रमहेलं च कृतवान्व्यावहारकं ॥५६॥ भूय एव
प्रपंचेन विश्रम्य ग्राम्ये वसादरं। रागाद्वपडधानेन केन विहुह्रिकारिणा ॥५७॥ इति संचिंत्य सा रात्रौ विंदावभ्युदिते वनो
ध्याजव्यपरे न पास्त्रीरसंस्थे शिखिध्वजो ॥५८॥ संतानकलतागेहं नीरंध्रं पुष्पगुच्छकैः। गुहां तं वनदेवीनां प्रविश्य न
दनाचिता ॥५९॥ तत्र संकल्पिते पुष्पशायने माल्यमालिता। कंचे संकल्पितं कांतं रविंगमादाय संस्थिता ॥६०॥ आगत्या शि
ष्यकुंजीतः संध्यांते स शिखिध्वजः। मिथुनं तद्ददर्शाथ मिथः प्रहसिताननं ॥६१॥ तदालोक्याविकारेण चेतसा लं उत्तोषस
अप्येकौ स्थितौ सुखं रविंगाविस्याह्व शिखिध्वजः ॥६२॥ तिष्ठतां गां यथाकामं सुखं रविंगौ यथासुखं। विघ्नं माकुरुतं जीता वि
त्वा निर्जगाम सः ॥६३॥ ततो मुहूर्तमात्रेण प्रपंचं तमुपेक्ष्य सा। निर्ययौ दर्शयंती स्वं रतियुक्ता कुलं वपुः ॥६४॥ उपविष्टं
ददर्शैनं वृषपदे मणिशिलातले। समाधिसंस्थमेकांते मनाविकसितेक्षणं ॥६५॥ तं प्रदेशमुपागम्य लज्जावनमितानना ॥
सीमासीनतूष्णीं चिंताम्लाना मदनिकांगना ॥६६॥ क्षणाच्छिखिध्वजो ध्यानाद्विरतस्तामुवाच ह। प्रसन्नं मधुरं वाक्यं दम
कुब्याधिया ॥६७॥ तन्वि किं शीघ्रमेव त्वं विघ्नितानंदमागता ॥ त्वं यस्तोषयत्तं गच्छ कांतं प्रणयवृत्तिभिः ॥६८॥ परस्परेरासि
तस्नेहो दुर्लभो हि जगत्त्रये। मदनिकोवाच। एवमेषमहाभाग स्त्रीस्वभावो हि चंचलः। कामो ह्यष्टगुणः स्त्रीणां न
कोपं कर्तुमर्हसि ॥६९॥ अबलाज्ञा तथा बाला मूढाहमपराधिनी। कृं तुमर्हसि नाथ वं क्षमावंतो हि साधवः ॥७०॥ शिखिध्वज उवा
चा

699

मन्ये कर्म मनबाले हि विधत्ते स्वस्वबुद्धगः केवलं साधु निंधत्वान्तेह्यमिवामरं स्वप्नं ॥१६॥ वसिष्ठ उवाच । एवं समनया तत्र
स्थितेन तस्मिं शिखिध्वजे । चूडाला चिंतयामास तत्साम्येनोदितावता ॥१॥ अहो बत परं साम्यं भगवानयमागतः । अनेनैव
रतिभोगाशानमहत्योपि संपदः ॥२॥ आत्मवृत्तांतमखिलं तदेनं स्मारयाम्यहं । त्यक्त्वा मदनिकारूपं चूडालेव नृपा
म्यहं ॥३॥ वसिष्ठ उवाच । इति संचिंत्य चूडाला चूडालावपुरादृता । तां ददर्श नवध्यानी पुरः प्रणयपेशलां ॥४॥ अथ तां दयितां
दृष्ट्वा विस्मयोत्फुल्ललोचनः । शिखिध्वज उवाचेदं माधुर्याकलया गिरा ॥५॥ कात्वमुत्पलपत्राक्षि अतः आप्तासि सुंदरि
मिहासि कियत्कालं किमर्थमिह तिष्ठसि ॥६॥ अंगेन व्यवहारेण स्मितेनानेन येन वा मम जाया विलासेन तुल्ये लेखेवो पल्ल
ससे ॥७॥ चूडालोवाच । एवमेव प्रभो विद्धि चूडालास्मि न संशयः । अकृत्रिमेन देहेन लब्धोस्यद्य मया स्वयं ॥८॥ कुंभादि
हनिर्माणैः त्वां बोधयितुमेव मे । प्रपंचरातशः स्वावमिज दजातो वनांतरे ॥९॥ बुद्धो विदितवेद्यस्त्वं ध्यानेनैतेन दखंडिते
सर्वं पश्यति तत्त्वज्ञ ध्यानेनात्मावलोकय ॥१०॥ वसिष्ठ उवाच । अथ चूडालयेत्युक्तो बद्धपरिकरो नृपः । आमोदितमनावण
ध्यानेनामलमेकतां ॥११॥ आस्वराज्यपरित्यागाच्चूडालादर्शनावधि । सर्वमालोकयत्पालो विरराम समाधितः ॥१२॥ चि
सोर्धतरसाबाहू पुलककालितां गतो । आलिलिंग चिरं कांतां समाधिविरतो नृपः ॥१३॥ घनानंददृढं स्थित्वा तत्स्नीप्रणय
पेशलां तामथांके समारोप्य प्रोवाच स शिखिध्वजः । एवं दुस्तरादस्मात्संसारादुस्तरादहं । उत्तारितो यया सुभ्रू सा हि केनोप
मीयतां ॥१५॥ मोहादनादिगहनादनंतविषमादपि । पतितं व्यवसायिन्यस्तारयंति कुलांगनाः । नितिष्ठायाः प्रयातायाः पारं सं

श्री॥
२६२

700

सारवारिधेः॥ कथमस्योपकारस्य करिष्येऽत्र प्रतिक्रियां॥ चूडालोवाच॥ देव शुद्धक्रियाकालपरे त्वय्याकुलास्मि नि। भ्रष्टो
भ्रष्टो भ्रष्टा मलत्वदर्थं दुःखिता भवं॥ जातेन त्वं देव बोधात्मा स्वार्थं एवोपादितः। मया तत्र कथं देवः करोति मम गौरवं॥ नास्त्य
त्र सकलकलनास्ताः संकल्पकल्पनाः त्वयि नाद्यावलोक्यं तदेव व्योम्नीव पर्वताः॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ शिखिध्वजो वारिं राश्छो ह्लोकाः स्व
र्थः॥ शिखिध्वज उवाच॥ निरीहोस्मि निरंशोस्मि तन्वः स्वच्छोस्मि निस्पृहः॥ शांतो हं समर्थ रूपोस्मि विशयाहमदं स्थितः॥
शांतो हं समर्थ रूपः शांतो हं समर्थोहंकाराय स्मिन्नत्यक्ता हं रूपोस्मि॥ अ किं चिन्मात्र चिन्मात्रे निष्ठोस्मि स्वस्थ आस्थितः॥ न
उद्योस्मि न खिन्नोस्मि नायमस्मि न चेतरः॥ अ किं चिन्मात्र चिन्मात्र निष्ठः अ किं चिन्मात्रं परिशिष्टं यच्चिन्मात्रं तत्स्थितो
स्मि॥ स्पष्टमन्यत्र॥ तेजो बिंबात्त्वया तेन निर्मलत्वमापतितेन त्वां क्या दिति राय मुक्तेन प्रकारेणास्म्यहं समः॥ प्रातःकाले
बालेंदुमंडलादेः यातेन निर्गतेन निर्गतोऽन्यादवाश्रयांतर अपतिः तेन दृष्टा तिरायमुक्तेन निःसेन निरतिशायने प्र
कारेण समोस्मि॥ यत्तदस्ति देव तवास्मि वक्तुं शक्नोमि नैव तत्र रातरंग तरला पारा गुरु त्वं मे नमोस्तु ते॥ अस्मीत्यन्तद
व्ययमहमित्यर्थात् तत्त्वास्मि हं यस्त्वस्ति अहं तावदेवास्मि तत्तु वक्तुं वक्तुं न शक्नोमि नाम जात्यादिगुणावात्॥ प्रसादेन वि
शाला त्वया स्तीर्णोस्मि नु वसागरात्॥ सर्वातीतः सर्वगश्च खमिवायमहं स्थितः॥ चूडालोवाच॥ एवं स्थिते महात्मन् सर्वप्राण
शहृदयप्रिय। किमिदानीमभिप्रेतं वर्तेऽमहामते॥ शिखिध्वज उवाच॥ प्रतिषेधं न जानामि न जानाम्यपि वांछितं
यदा वरसि तत्किंचित्कदाचिद्दर्शितस्तथा॥ आय देव किंचिज्ज्ञानासि तदेव कुरु सुंदरि। तदेव धारयिष्यामि प्रतिबिंबं यथा
मणिः॥ श्रानस्तोमि न च निंदामि यथेच्छसि तथा कुरु॥ चूडालोवाचाय एवं तन्मत्ता बाला समाकर्णय मन्मतं॥ आकर्ण्य जाव

न्मुक्तात्मं स्त्वं देवाहर्तुमर्हसि ॥४॥ सर्वत्रैक्यावबोधेन मोक्ष्यं हृदय भुवाध्विताः ॥ निरिच्छास्तावदाकाश विशदाः संस्थिताव
यं ॥५॥ तस्मादावं तमभ्येत्य येव यं पुरुषोत्तमम् । मोक्ष्यमेकं परित्यज्य गत्वा तद्रूपतां पुनः ॥६॥ राज्येन प्रकृतेनेमं कालं नीत्वा
क्रमेणवो विदेहतां प्रयास्यामः प्रयो कालेन केन चित् ॥७॥ स एव नगरे राजा ग्वैवं स्वासने स्थितः । तत्र माहेन्तु कांता
नां महिषी तेन्वावाभ्यहं ॥८॥ इदं सुखमिदं नेति मिथुने द्वय भागतः समानमेव पदे शांते तिष्ठवं विगतेषणाः ॥९॥ शिखिध्वजः
इदमुक्तं विशालाक्षि त्वयैतत्सम्मया प्रिया । को वार्थः केवल राज्यस्य ग्रहे त्यागे पि वा भवेत् ॥१०॥ सुख दुःख दशा चित्ता स्यक्ता
विगतमत्सराय थासंस्थानमेव मा तिष्ठावः स्वस्थतां गतौ ॥११॥ वसिष्ठः ॥ अथोत्थाय चूडाला रत्नकुंभं पुरः स्थितां कांतं सं
कल्पयामास पूर्णं सप्ताब्धिवारिभिः ॥१२॥ तेन मंगलकुंभेन तं पूर्वाभिमुखं स्थितं । भार्या भर्तारमेकांते स्वराज्येऽभिषिषं
सा ॥१३॥ अथासने समास्थाप्य महादेवी पदे तथा । अभिषिक्तां नृपः कृत्वा चूडालामाह तां प्रियां ॥१४॥ शिखिध्वज उवाच
प्रियेकमलपत्राक्षि कृपालं कल्पसंभवां महाविभवमुद्यम्य सैन्यमाहर्तुमर्हसि ॥१५॥ वसिष्ठ उवाच ॥ इति कांतवचः
श्रुत्वा चूडाला वरवर्णिनी । सैन्यं संकल्पयामास नीरंध्रीकृतकाननं ॥१६॥ तत्र गंधद्विपवरं कृत पार्थिवमंडनं । रहितेहय
सामंतै रारुरोह नृपदंपती ॥१७॥ ततः शिखिध्वजो राजा महिष्या सममिष्यया । पदाति रथ संबाध कर्षन्ति बलो बलैः ॥१८॥ तस्मा
न्महेंद्र शैलेन्द्राच्चलितः स्वां पुरीं प्रति । प्राप्याल्पेनैव कालेन स्वां पुरीं स्वर्ग शोभनां ॥१९॥ पुरीस्थास्तस्य सामंतास्तदागमन
माहृताः । विविडुर्जयशब्देन निर्जग्मुश्चादिताशयाः ॥२०॥ एकत्तांसंप्रयातेन तारत्र्यादिना सहा प्रस्कृतेन सर्वेण सत्ता

श्री॰
२६२

२६३

702

मंतेन तेन चान्॥ बलद्वयेन तेनासौ विवेश नगरं नृपः दशवर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा महीतले। रामसहवृद्धालयारामवि
रतो देहधारणाद् देहमुत्सृज्य निर्वाणमस्तं हइवदीपकः॥ ॥ अपुनर्जन्मने राजा जगामेति महामतिः भुक्त्वा भोगानन
ताननुविसकलमहीपालचूडामणिर्वैसुखितो दीर्घकालं परमममृतं प्राप्तवान् ब्रह्म रोघवः एवं रामागते तं प्रकृतमनु
सरकार्यजातं विशोकः स्थितो तिष्ठस्वयं वा प्रसन्नमनुसरन् भोगमोक्षादिलक्ष्मीः॥ ॥ सार्द्धश्लोकषट्कं इति रियं स्पष्टार्थ
ततः परं तावन्योन्यानुमत्या स्वराज्यान्मुखोसंकल्पसिंहासनसर्वतीर्थजलेन परस्परमभिषिक्तो महतां साम्राज्य वै गुज
नस्व ग्रीषविश्य दशवर्षसहस्राणि साम्राज्यसुखमनुभूय ततोजन्मविमुक्तां विदेहमुक्तिं जग्मतुरिति कथा राघव
देपः ॥७॥८॥१३॥ ॥इति श्रीरामायणे वाल्मीकीये महाकाव्ये मोक्षोपाये श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्योत्तम
स्वपाद शिष्य श्रीमदात्मसुखकृतो वासिष्ठिकायां निर्वाणप्रकरणे किरात विताम णिगजोपाख्यानचयगर्भ शिखिध्वज
पाख्याने नाम सप्तविंशः सर्गः॥ ॥७॥ ॥एवं प्रतिबंधकपापसंक्षयात्रा वेदुर्लभमपि स्वात्मज्ञानं आचार्यस्य प्र
यत्नातिशयाद्भवत्येव इति दर्शयितुं अनेकोपाख्यानगर्भं शिखिध्वजोपाख्यानं इदानीं चित्तत्यागएवसर्वत्यागो नाम
इति कचोपाख्याने नाभिधीयते वसिष्ठ उवाच एतत्ते सर्वमाख्यातं शिखिध्वजकथानकं अनेन गच्छमार्गेण न कदाचन विद्र
वसे ॥१॥ शिखिध्वजः क्रमेण वयथा बोधमवाप्तवान् कचो बृहस्पतेः पुत्रस्तथाबुध्यस्व राघव॥ श्रीराम उवाच बृहस्पतेः
गवतः पुत्रसोऽगवान्कचः यथा प्रबुद्धो जेवन्नु समासेन तथा वद॥ वसिष्ठ उवाच बालगावात्समुत्तीर्णः संसारात्र
रणोन्मुखः कचः वपदपदार्थज्ञो बृहस्पतिमन्भाषत॥ बालगावान्मोरव्याः पदपदार्थज्ञः पदे पदे तत्त्वे पदेतयोरर्थः पद
र्थः स्पष्टमन्यत्॥२८॥

१९

ग २

नयमेतत्स्पष्टार

कचउवाच। भगवन्सर्वधर्मज्ञ कथं संसृतिपंजरात्। अस्मान्निर्गम्यते ब्रूहि जंतुनाजीवतं तुना। पाजीव तं तुनाजीवः आपाश्च
रणं सएव तंतुः वेष्टानिमित्तं स्तत्वं यस्य तेन। शिष्टं समानं बृहस्पतिरुवाच। अनवर्थमकाराकारादस्मात्संसारसागरात्। उड्
डीयते निरुद्वेगं सर्वत्यागेन पुत्रक ॥६॥ वसिष्ठउवाच। इत्याकर्ण्यैव वचो वाक्यं पितुः परमपावनं। सर्वमेव परित्यज्य जगामैव
तकाननं ॥७॥ बृहस्पतेस्तु मनने नोद्वेगाय बभूव ह। संयोगे च वियोगे च महांतो हि महाशयाः ॥८॥ अथ वर्षेषु यातेषु त्रिषु
पंचसुवानधाउनजापमलारण्ये कस्मिंश्चित्तिचिरं कचः ॥९॥ परिहृज्या। तु विवादेन समालिंगितपुत्रकः। अपृच्छ हा वच ति
न्वयः सकचः कांतया गिरा ॥१०॥ अद्येदमष्टमं वर्षं सर्वत्यागः कृतो मया। तथापि तात विश्रांतिं नाश्मगच्छाम्यनिंदितां ॥११॥ क
~~[struck]~~ र्गः ॥१३॥ वसिष्ठउवाच। एवमार्त्तवचः तस्मिन् कचे वदति कानने। सर्वमेव ब्रह्मजे स्म स्का वाक्यतिर्द्दिवचद्य
यो ॥१२॥ गते तस्मिन्कचे वादे लाहत्कलादप्यथात्यजात्। ततो व्याघ्रकांतारे घोरारण्ये समोज्वरा ॥१३॥ अमनुवर्षत्रयेणा
कस्मिंश्चित्कानने नातरा हूयमानमनाः प्राप्तमेव पितरं गुरुं ॥१४॥ कृतप्रज्ञानमस्कारं तमालिंगितपुत्रकः। अपृच्छन्मसो
न्वयः स्वेदगत्या गिरा ॥१५॥ कचउवाच। तात सर्वं परित्यक्तं कंथावेणुलताद्यपि। तथापि नास्ति विश्रांतिः स्वपदे किं करोम्य
हं ॥१६॥ बृहस्पतिरुवाच। चित्तं सर्वमिति प्राहुः तत्त्यक्त्वा पुत्र राजसे। चित्तत्यागं विदुः सर्वत्यागं सर्वविदो जनाः ॥१७॥ व
सिष्ठउवाच। इत्युक्त्वा वाक्पतिः पुत्रं प्रत्युवाचेतरस्मानजः। अचिंत्य एव कचश्चित्तं परित्यक्तुम स्विन्नधीः ॥१८॥ अचिंतताप्यसो
चित्तं नयदा वेदकानने। तदा संविस्रवियेव स विषया ॥१९॥ कचउवाच। पदार्थवृंदं देहादि न चित्तमिति कथ्यतां तदेतलिं

तयामा २ ख २

३
२

704

अयं सोहमिति व्यर्थं प्रत्ययं त्यज पुत्रक ॥१७॥

कथा व्यर्थं निरागस्कं त्यजाम्यहं ॥२०॥ पितुः सकाशं गच्छामि ज्ञातुं चित्तं महत्तरि ह्युं जीवात तावत्त्यजाम्यात्र ततस्तिष्ठामि विघ्नः ॥२१॥
वसिष्ठ उवाच। चिंतयित्वा जगामेति कचः स्वपितरं गुरुं। प्रपच्छ प्रयतो भूत्वा चित्तं तात किमुच्यते ॥२२॥ बृहस्पतिरुवाच। चित्तं नि
उमम हंकारं विद्धि चित्तं विदो तनाः। अंतर्योयमहंभावो जंतोस्तं चित्तमुच्यते ॥२३॥ कच उवाच। मन्ये स्य दुष्करस्त्यागो न सि
द्धिमुपगच्छति। कथमेष किल त्यक्तुं शक्यते योगिनां वर ॥२४॥ बृहस्पतिरुवाच। अपि पुष्पावदलनादपि लोचनमीलनात्
सुकरोहंकृतेस्त्यागो न क्लेशोत्र मनागपि ॥२५॥ विंशतितिरियं स्पष्टार्था ॥ एकमाद्यंतरहितं चिन्मात्रममलं ततं। खाद्व्यति
तरामच्छं विद्यते सर्ववेदना ॥२६॥ सर्ववेदनं सर्वसाक्षि चिन्मात्रमेव वस्तु विद्यते इत्यन्वयः ॥ तदेव भावयन् साधुः शांत
स्त्रिधगतव्यथः। मिथ्यारूपो ह्ययं भावो लीयते तत्वभावनात् ॥२७॥ तत्वभावनात् चित्स्वरूपभावनात्। विद्धि कोयमहंभा
वः को वा तु कथमुत्थितः। अंतः कोयमहंभावः कुतो नु कथमुत्थितः ॥२८॥ स्पष्टः ॥ कोऽस्तु जातो रजोराशिः क्वालाढु [illegible]
लं। अयं सोहमिति व्यर्थं प्रत्ययं त्यज पुत्रक ॥२९॥ अस्तु रजोराशिरिवानले जलमिव। वेत्व स्वरूपं स्वं भावो न युज्यत इत्यर्थः।
तुच्छं परिमिताकारं दिक्कालविवशीकृतं। दिक्कालवशीकृतं परिमिताकारं तुच्छं प्रत्ययं त्यज ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नं स्वच्छं नि
त्योदितं ततं। सर्वार्थमयमेकार्थं चिन्मात्रममलं भवान् ॥३०॥ सर्वार्थमयमपि यदेकार्थमेकरूपं तदमलं चिन्मात्रं भवानित्यन्व
यः ॥ वसिष्ठ उवाच। इति प्राप्य परं योगमुपदेशमनुत्तमं। जीवन्मुक्तो बभूवासौ ततो देवगुरोः सुतः ॥३१॥ निर्ममो निरहंकारः
छिन्नसंधिः प्रशांतधीः। कचो यथा स्थितो राम तथा तिष्ठ विकारवान् ॥३२॥ इयमेतत् स्पष्टा ॥ अहंकारमसद्विद्धि मे नमायम

त्यज॥असतः शशशृंगस्य किल त्यागाय प्रोद्यतः॥३॥ शशशृंगवदहंकाराश्रयं मा स्यजेस्यर्थः॥छ॥ इति श्रीवासिष्ठे दि
यां निर्वाणप्रकरणे कचोपाख्यानं नामाष्टविंशः सर्गः॥ ॥३॥ ॥पूर्वं चित्तत्याग एव सर्वत्याग इत्युक्तं इदानीमविचारि
तरम्योयमहंकारः संसारेहयथेवशावतीत्यत्र दृष्टांततया मिथ्यापुरुषवृत्तांतो निरूप्यते वसिष्ठउवाच॥ द्विवेकत्वमतीत्यत्का
शेषस्थः सुखितो भव मा दुःखितो भव व्यर्थं मिथ्यापुरुषो यथा॥१॥ द्वित्वमते भेदविषयत्वादेकत्वमते च भेदप्रतियोगित्वेन
भेदाद्वैत्विवात्तेन्तेअपित्यक्त्वाशेषस्थो भेदाभेदाभ्यां व्यपदेश्ये चिन्मात्ररूपे वस्तुनि स्थितः सन् सुखितो भवात्यर्थं
निर्निमित्तमेव मिथ्यापुरुषवद्दुःखितो मा भव॥छ॥ श्रीरामउवाच॥ परमामारातास्यं तस्य सिंज्ञानामसृतेन तौ॥ इच्छापि त्वयः
इच्छामि त्वां प्रश्नमिममीश्वर॥२॥ किमुच्यते मुनिश्रेष्ठ मिथ्यापुरुषनामकः॥ वस्तुवस्तुकृतजगद्वस्तुजातं वदाशु मे॥३॥ व
सिष्ठउवाच॥ मिथ्यापुरुषबोधाय शृणु राघव शोभनां॥ इमामाख्यायिकां हासजननीमुदीरितां॥ भावय मे तत्स्पष्टं॥छ॥ अस्ति
कश्चिन्महाबालो मायायंत्रमयः पुमान्॥ बालपल्लवधीर्मंदो मूढो मौर्ख्येण केवलं॥५॥ मायायंत्रमयः पुमान् अहंकाररू
पो बालपल्लवधीर्बालवदल्पबुद्धिः॥ शिष्टं स्पष्टं॥छ॥ स एकांते क्वचिज्जातः शून्ये तत्रैव तिष्ठति केशोंडुकमिव व्याप्तिमृग
तृष्णेव चामरौ॥६॥ उमानेकांतेति: पंचे शून्ये निर्विशेषके विद्व्यपदेशे चिदाकाशरूपे वस्तुनि जातः तत्रैव वस्तुनि व्याप्ति
केशोंडुकमिव कुंडलितः केशसंचय इव॥ मरोमृगतृष्णेव च भ्रांतिमात्रः तिष्ठति॥छ॥ तस्मादन्यन्न तत्रास्ति यदस्ति च स एव तत्
शायुयान्यत्तदाभासं न च पश्यति दुर्मतिः॥७॥ तत्र चिदाकाशे तस्मान्मायापुरुषादन्यन्नास्ति यच्चास्ति तत्स एव स एव स्वा
पहंकारिकत्वाशात्तदाभासं तेन तेन वियदादिरूपेण भासमानं अन्यत्स्वप्रपंचातिरिक्तं यच्च वस्तुतस्मिंस्तत्र न पश्यति॥

श्रो॥ २६५

नान्नुसंभवन्नेदुर्मतिर्बारमंदमतिर्बार॥६॥ संकल्पस्तत्र संभ्रमन इति श्लोकद्वयं वाक्यं॥ संकल्पस्तत्र संजातस्तत्र वृद्धिमुपेयुषः
खं स्थापयित्वा रक्षामि वस्त्विष्टं रक्षसमादरान्॥७॥ इति संचिंतयन्व्योमरक्षार्थं सोऽकरोद्धृदं॥ अस्य कोशो वबंधा स्थारदितं खं
मयेस्ससो॥८॥ तत्र विदाकाशैः वृद्धिमुपेयुषस्तस्य मायाद्युसः खमाकाशं स्थापयित्वा तत्र विदा प्रतिष्ठाप्य रक्षामि यस्मादि
ष्टवस्तु आदराद्रक्षणीयमिति संकल्पो जातः इत्येवं संचिंतयन्व्योमरक्षार्थं सद्युमानं गृहं अकरोत्॥ अस्य गृहस्य
कोशोऽयं तरे स्वमयाद्धितं मित्यास्था मादरमकरोत्॥९॥ अथ कालेन तत्रस्य गृहं नाशमुपाययौ॥ अनंतरे याद्दइव वातेन
वतरंगकः॥१०॥ अनंतरेण शरदाख्यं नवर्षकोद्धाय यथा नाशमुपयाति तद्वद्विशिष्टसमानो॥६॥ अत्र द्वादशभिः श्लोकैः संबंधः
हाहृदहाकाशान्तस्त्वं हा कया॥ तमसि कणा हा हा तु गन्तमसि खछे मित्यर्थेन शुन्नोचसः॥११॥ इति शोकं विरक्तवा तु नस्त
चैव दुर्मतिः कूपं चक्रे स्वरक्षार्थं कूपाकाशपरो भवत्॥१२॥ ततो नाशं स कालेन नीतः कूपोपितस्य वै हृकूपाकाशे गते शोके
तिमग्नोसो ततो भवत्॥१३॥ कूपाकाशमलाव्यां तेन कुंभी धमथाकरोत्॥ कुंभाकाशपरोत्तत्वा स्वयं निर्वृतिमाययौ॥१४॥ कुं
भोपि तस्य कालेन नाशं नीतारह्द्दद्हायामे वदिशमादं तेन भंगस्य ह्रिनत्रयति॥१५॥ कुंभाकाशगलापांते स्वरक्षार्थं चका
रसः कुंडं तत्रैव तेनासौ कुंडाकाशपरो भवत्॥१६॥ कुंडमप्यस्य कालेन केन विन्नाशमाययौ॥ तेजसेव समस्तेन कुंडाकाशं शुशो
वसः॥१७॥ कुंडाकाशस्य शोकांते स्वरक्षार्थं चकार सः॥ वडःशालं महाशालं तदाकाशपरोऽभवत्॥१८॥ तदप्यस्य जहाराशु का
लः कुवसितप्रजाः जीर्णपर्णं यथा वातः तेनः शोकपरोऽभवत्॥१९॥ स वडःशालशोकांते स्वरक्षार्थं चकार तां कुसूलमंबुदा
कारं तदाकाशपरः स्थितः॥२०॥ तदप्यस्य जहाराशु कालो वात इवांबुदा कुलाकाशशोकेन तेनासौ पर्यतप्यत॥२१॥ एवं गृह

व२

चतुःशालकं गकुंड कुस्तलकेः तस्यापर्यवसानात्माकालोडुःखमयोगतः॥२२॥ एतेस्पष्टार्थाः॥ आदौ स्टहं तन्नाशकुपं ततः
कुंभात नेकुंडंगत्वे विरोधं स्थालीवा ततो महाशाले विशाल गृहयुक्तं। चतुःशाले चतुर्णां शालानां समाहारं ततः कुस्तलेधान
वपनस्थानं कृत्वा तन्नाशेशुशोचेति संबंधः॥ एवं स्थितः स गगनेकुमतिर्गृहायां गृहं नृगृहेण गगनेन किल मेबुद्धी
डुःखांतराद्घनतराद्घनडुःखजातं आयातियातियाति च मतागतिसंगमूढः॥२३॥ एवं डुःखमयः स्थितः स कुमतिर्गृहायां
स्थितं गगनं गृहेणाकेन विदावासस्थानेन गृहेण नृसंगृहेण नृगगनेन नजतिता या आत्मबुद्धिः तया चारासविषया मे बुद्ध
घनतराद्डुःखांतराद्घनडुःखजातमायाति गतागतिसंगमूढः॥ उपाधीतां गमनागमनसंबंधेन मूढः सन्स्वयं मया ति
श्रीराम त्वया वामिथ्या नरजुसंगान किं मायागुरुषः प्रभो कथितो यत्वया व्यामरक्षणं च किमुच्यते॥२४॥ स्पष्टं॥ मायायंत्र
मयः प्राक्कोयः पुमान्रघुनंदना एतत्त्वंतमहंकारं विद्धि स्वत्यांबरा छितं॥२५॥ मायायंत्रमयो यः पुमान्प्राक्तः तमेतं स्वत्यांबरा
छितं विदाकाशाछमहंकारं विद्धि॥ यस्मिन्नाकाशकोशस्मिन्स्साधो जगदिदं स्थितं इत्यर्थं स्पष्टं॥ यदनंतमसद्रूपं सं
गदीतिष्ठति स्वयं तस्मादुदेत्यहंकारः पूर्वं स्पंद इवानलात्॥२६॥ अनंतमपरिछिन्नं स्वत्यं सर्वोपाधिरहितं अत एव सं
हारविषये असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत इति श्रुतौ ईहशाय दसत्क सगदीतिष्ठति तस्माद्रस्त्कनः पूर्वं प्रथममेवा
हंकारउदेति। अनिलात्स्तिमितवायोः सकाशात्स्पंदश्चलनमिवेति॥ अनात्मात्मेकरक्षार्थं देहान्नानाविधानसौ॥ स्वय
स्वयो विनाशोपि सृजत्याकुलतां गतः॥२७॥ अनात्मावस्तकृतम आत्मनोन्यः सोयमहंकारः आत्मन एव रक्षार्थं चिदाकाशस्वरू
स्यात्मन एव रक्षणाय नानाविधान्देहान् स्वयो स्वयो विनाशसति सृजति॥ इहापकुंड चतुःशालकं आदीन्देहकानस

श्री॥ २६६

कृत्वा रक्षित आत्मेति या तितिक्षा भ्रान्तिभावना ॥२॥ असावहंकारः कुम्भादितुल्याद्देहकाशकृत्वा आकाशकल्प आत्मा रक्षि-
त इति तद्भ्रान्तिस्तस्मिं स्थिदाकाशे भावनया ॥ति॥छ॥ यथैवमिथ्या गुरुणा प्रोच्यते न्योन्यमात्मस्वं शंकया घटाकाशादिवृत्ति एवं म-
केशावानेव ॥२॥छ॥ आकाशादपि विस्तीर्णः शुद्धः स्वच्छः शिवः शुभः ॥ यथात्मा सकथं केन गृह्यते रक्षितस्तथा ॥
॥२०॥ य आत्मा आकाशादपि विस्तीर्णः स कथं गृह्यते केन वा गृह्यते रक्ष्यते वा तद्व्यतिरिक्तस्य वस्तुन एवाभावादिति
भावः ॥छ॥ हृदयाकाशमात्रस्य शरीरक्षयसंक्षयो व्यर्थं भ्रान्ता निशा चेति न ह्यात्मेति शंकया ॥२१॥ हृदयाकाशमात्रस्य
हृत्पुंडरीकावच्छिन्नस्याकाशस्य शरीरक्षयसंक्षये शरीरक्षयेण संक्षये सति भ्रान्तोऽन्यात्मा नष्ट इति शंकया व्यर्थमेव शं-
केति ॥छ॥ घटादिषु नष्टेषु यथाकाशमखंडितं यथा देहेषु नष्टेषु देही नित्यमलेपकः ॥२२॥ आकाशादीत्यादि सदृष्टान्त दिग्-
धमन्तव्यं संग्रहः शिष्टसमानः ॥छ॥ शुद्धचिन्मात्र आत्मायमाकाशादप्यणोरणुः स्वानुभवसंशमाच्चत्वारं रवतद्यामननक्रिय
ति ॥२३॥ अयमात्मा शुद्धचिन्मात्रोऽणोः सुक्ष्मादाकाशादप्यणुः स्वज्योतिरवयवत्वात् आत्मा स्वानुभवसंशमाच्चत्वारः स्वा-
नुभवमात्ररूपत्वात् सर्वदाकाशवन्न नश्यति ॥छ॥ न जायते न म्रियते क्वचित्किंचित्कदाचन जगद्विवर्तरूपेण केवलं
नरंजते ॥२४॥ किंचिदपि वस्तु क्वचिदपि देशे कदाचिदपि कालेन जायते न म्रियते चा किं तर्हि ब्रह्मैव केवलं जगद्विवर्तरू-
पेण जगदाकारेण रंजते परिस्फुरति ॥छ॥ सर्वमेकमिदं शान्तमादिमध्यान्तवर्जितं ॥ भावाभाव विनिर्मुक्तमितिमत्वा
सुखी भव ॥२५॥ इदं सर्वं जगदादिमध्यान्तवर्जितं ॥ अत एव भावाभावाभ्यां जन्मनाशाभ्यां विनिर्मुक्तं चात एकमद्वितीं

६४ ५२

यं ब्रह्मेति मत्वा सुखी भव ॥८॥ सर्वापदां निलयमध्रुवमस्वतन्त्रमासन्नपातमविवेकममानमज्ञं बोधादहंकृतिपदं स-
कलं विमुच्य शेषस्तु हबुह पदं त्वमनो भया हि ॥९॥ सर्वापदां निलयं अध्रुवं स्वतन्त्रं आसन्नपातं नश्वरं अविवेकं अमानं
अप्रामाणिकं अज्ञं जडं अहंकृतिपदं अहंकाररूपं वस्तु सकलमपि बोधादात्मतत्त्वरूपादवबोधाद्धेतोर्विमुच्य शेषं अ-
प्यहंकृतिरहितं सुबुध पदं ज्ञानिपदे स्थित्वा त्वम् तां जीवन्मुक्ततां भया हि ॥९॥ ॥३॥ ॥इति श्रीवाल्मीकीयरामाय-
णे मोक्षोपाये महाकाव्ये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमसुखपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतो वासिष्ठयंदिका-
यां संसारतरणिसंज्ञिकायां निर्वाणप्रकरणे मिथ्यापुरुषोपाख्यानं नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥४॥ ॥४॥३॥४॥ ॥४
सर्वमहंकृतिरेव मिथ्या शोकहेतुरित्युक्तम् । इदानीं कथं तर्हि धीविश्रान्तिरित्याकाङ्क्षायां समाधिनापि महता कर्तव्यो
दिना धियो विश्रान्तिः सिध्यतीति श्रीराम ख्यानेन निरूप्यते वसिष्ठ उवाच । तस्यादृश्यात्मतत्त्वस्य विस्मृते वगतं स्थि-
तं नान्यस्मादागतं राम जगद्रज्जुभुजंगवत् ॥१॥ इदं जगत्तस्य सर्वस्याधिष्ठानस्यापरस्याधिष्ठानस्यात्मतत्त्वस्य विस्मृत्या च
ननुसंधानेनैव स्थितिः प्रामाणिकबुद्धिगतं नान्यस्मात्कारणान्नागतं रज्जुभुजंगवत् यथा हि रज्ज्वारोपितो भुजंगः र-
ज्जुस्वरूपाज्ञानादेव सिद्धो नान्यस्मात्कारणात्तद्वत् ॥१॥ आदित्यव्यतिरेकेण यो भावयति राघव रश्मिजालमिदं त्वेतत्त-
स्यान्यदिव भास्वतः ॥२॥ यः पुमान् इदं रश्मिजालमादित्यव्यतिरेकेण भावितो आदित्याद्भेदेन भावयति तस्यैतद्रश्मि-
जालं भास्वतोऽन्यदिव भवति ॥२॥ कनकव्यतिरेकेण केयूरं येन भावितं केयूरमेव तत्तस्य न तस्य कनकं हि तत् ॥३॥

श्री ४॥ ३९

५२

वोक्त एवार्थः॥ इदानीमभेदभावनामाह आदित्येति॥ आदित्याव्यतिरेकेण रश्मयो भेन भाविताः आदित्य एव ते तस्य निर्वि-
कल्पः स उच्यते॥४॥ येनयुना रश्मयो आदित्यव्यतिरेकेणा भाविताः तस्य ते रश्मयोऽप्यादित्या एव सम्यगमानभेददर्शी निर्विक-
ल्प उच्यते॥६॥ कनकाव्यतिरेकेण केयूरकैर्न भाव्यते कनके केयूरबुद्धिर्निर्विकल्पः स उच्यते॥५॥ कनके कमलाबुद्धिः के-
यूरादिषु कनकमित्येकैव मरुत्ती बुद्धिर्यस्य सम्यगमानं निर्विकल्प उच्यते॥६॥ नानातामखिलां त्यक्त्वा शुद्धचिन्मात्रका-
टराः संवेद्येन विनिर्मुक्तः संवित्तत्त्वे स्थिरो भव॥७॥ अखिलां नानातां त्यक्त्वा शुद्धचिन्मात्रकोटरः शुद्धस्य चिन्मात्रस्य कोट-
रगर्भे स्थितं यत्संवेद्यं तेन विनिर्मुक्तं संवित्तत्त्वं तच्चैव स्थितः समाहितो भव॥८॥ स्वयमिति श्लोकद्वयेनाह॥ स्वयमात्मा-
नेवाश्रुशक्तिं संकल्पनामिकां॥ यदा करोति स्फुरितां स्पंदशक्तिमिवानिलः॥९॥ तदापृथगिवाभासं संकल्पकलनामयं।
मनो भवति विश्वात्मा भावयत्स्वाकृतिं स्वयं॥१०॥ आत्मा स्वयमेव यदा संकल्पनामिकां शक्तिं अनिलः स्पंदशक्तिमिव आ-
त्मनैव नकारणांतरेण स्फुरितां कार्योन्मुखीकरोति तदापृथगिवाभासं आत्मनोऽन्यदिवाभासमानं संकल्पकल्पनाम-
यं विश्वात्मा सर्वप्रपंचात्मकं स्वाकृतिं स्वाकारमेव स्वयं भावयन् मनो भवति॥११॥ संकल्पमयमेवेदं जगदाभोगि दृश्यतां न
सत्येन च मिथ्येव स्वप्नजालमिवास्थितं॥१२॥ अतः कारणादिदमाभोगि विस्तीर्णं जगत्संकल्पमयमेव दृश्यतां न सत्यं
तत्त्वज्ञानेन बाध्यत्वात् न च मिथ्यैव व्यवहार्यत्वात्॥ किं तर्हि स्वप्नजालमिवानिर्वचनीयत्वेनास्थितं॥१३॥ पत्र्यं कृणुत्स्फुर-
त्सिग्ध्यच्चदन्यवलक्षपणात्सर्वं विघ्नतेसर्वं सत्यमित्येव भावय॥१४॥ यद्यत्करोति तद्धि चिन्मात्रममलं ततं ब्रह्मसृष्टं

संभवादखिलाकारणैकस्याएव संविदः संवेद्यमपि नास्त्येव बंधमोक्षावतः कथं ॥१३॥४

हिताकारं तस्मादन्यन्न विद्यते ॥११॥ द्वयमेतत्स्पष्टं ॥१२॥ पदार्थजाते सर्वस्मिन्नसंवित्सारतया स्थिते संविदेवेदमखिलं जगन्न
न्यास्ति कल्पना ॥१२॥ पदार्थजाते वस्तुसमूहे सर्वस्मिन्नपि संवित्सारतया संविन्मात्रतया संविन्मात्रे प्रमाणतया स्थिते स
ति संविदेव भगवती विषयसत्तोपगमे कारणमिति न्यायात् इदमखिलं जगत्संविदेवेति निश्चीयते। अत्रान्या कल्पना
भेदकल्पना नास्ति। अखिलाकारणैकस्याएव संविदः संभवाद्धेतोः ॥१३॥ मोक्षोयं शेषपरवस्तुबद्ध इति प्रसह्य चिंतां निरस्य स
कलां विकलां। त्रिमानः मौनी वशी विगतमानमदो महात्मा ऊर्ध्वं स्वकार्यमनहंकृतिरेव तिष्ठ ॥१४॥ महाकर्ता महाभोक्ता
महात्यागी भवानघ। सर्वशंकां परित्यज्य धैर्यमालंब्य शाश्वतां ॥१५॥ श्रीरामउवाच। किमुच्यते महाकर्ता महात्यागी किमु
च्यते। किमुच्यते महाभोक्ता सम्यक्कथय मे प्रभो ॥१६॥ वसिष्ठउवाच। एतद्व्रतत्रयं राम पुरा चंद्रार्द्धमौलिना। भृंगीशाय तु सं
प्रोक्तं येनासौ विज्वरः स्थितः ॥१७॥ सुमेरोरुत्तरे शृंगे पूर्वं शशिकलाधरः। अतिष्ठदग्निसंकाशः समग्रपरिवारवान् ॥१८॥ तमप्र
छन्महातेजास्तत्त्वं जिज्ञासुरादरात्। भृंगीशः प्रणतो राम बद्धांजलिरुमापतिं ॥१९॥ भृंगीशउवाच। संसाररचनानाथ तरंगतर
लामिमां। अवलोक्य विभुत्वामि ते च विश्रांतिवर्जितः ॥२०॥ कमपि निश्चयं कांतमुररीकृत्य सुस्थिरं। अस्मिञ्जगज्जीर्णगेहे ति
ष्ठामि विगतज्वरः ॥२१॥ ईश्वरउवाच। सर्वाः शंकाः परित्यज्य धैर्यमालंब्य शाश्वतां। महाकर्ता महाभोक्ता महात्यागी भवानघ ॥२२
॥ भृंगीशउवाच। किमुच्यते महाकर्ता महाभोक्ता किमुच्यते। किमुच्यते महात्यागी सम्यक्कथय मे प्रभो ॥२३॥ ईश्वरउवाच। रागो
द्वेषः सुखं दुःखं धर्माधर्मौ फलाफलौ। करोत्यनपेक्षो तन्महाकर्ता किमु स उच्यते ॥२४॥ मौनवान्निरहंभावो निर्मयो मुक्त

श्री॥
२६०

मत्सरानुग्रः करोति गतोद्वेगं महाकर्त्ता स उच्यते ॥२५॥ सर्वत्र विगतस्नेहो यः साक्षिवदवस्थितः। निरिच्छं वर्त्तते कार्ये महाकर्त्ता स
उच्यते ॥२६॥ उद्वेगानंदरहितः समया स्वच्छया धिया। न शोचति न चोदेति महाकर्त्ता स उच्यते ॥२७॥ जन्मस्थितिविनाशेषु सोदया
स्तमयेषु च। सममेव मनो यस्य महाकर्त्ता स उच्यते ॥२८॥ न किंचन द्वेष्टि तथा न किंचिदभिकांक्षति। भुंक्ते च प्रकृतं सर्वं महा
भोक्ता स उच्यते ॥२९॥ सुखदुःखैः क्रियायोगैः भावाभावैश्च मप्रदैः। भुक्तैर्न संक्षुभ्यति यो महाभोक्ता स उच्यते ॥३०॥ जरा
मरणमापच्च राज्यं दारिद्र्यमेव च। रम्यमित्येव यो वेत्ति महाभोक्ता स उच्यते ॥३१॥ कटुम्लं लवणं तिक्तममृष्टं मृष्टमुत्तमं। अ
धमं याति साम्येन महाभोक्ता स उच्यते ॥३२॥ सरसं नीरसं चैव सुरतं विरतं तथा। यः पश्यति समं सौम्ये महाभोक्ता स उच्य
ते ॥३३॥ क्षारे खंडप्रकारे च शुभे चाप्यशुभे तथा। समता सुस्थिरा यस्य महाभोक्ता स उच्यते ॥३४॥ धर्माधर्मौ सुखं दुःखं तथा मर
णजन्मनी। धिया येनेति संत्यक्तं महात्यागी स उच्यते ॥३५॥ सर्वेच्छाः सकलाः शंकाः सर्वेहाः सर्वनिश्चयाः। धिया येन परित्यक्ता
महात्यागी स उच्यते ॥३६॥ येन धर्ममधर्मं च मनोमननमीहितं। सर्वमंतः परित्यक्तं महात्यागी स उच्यते ॥३७॥ यावती दृश्यकल
ना सकलेयं विलोक्यते। सा येन सुष्ठु संत्यक्ता महात्यागी स उच्यते ॥३८॥ वसिष्ठ उवाच। इत्युक्ते देवदेवेन भृंगीशाय पुरानघ।
एतां दृष्टिमवष्टभ्य तिष्ठ राम गतज्वरः ॥३९॥ नित्योदितं विमलरूपमनंतमाद्यं ब्रह्मास्ति नेतरकलाकलनं हि किंचित्। इत्येव
भावय निरंजनतामुपेतो निर्वाणमेहि सकलामलशांतवृत्तिः ॥४०॥ अनामयं ब्रह्म समस्तकल्पकार्यैकबीजं परमात्म
रूपं। ब्रह्मैव तद्विद्धि तु सर्वभावं स्वमस्ति शांतीव यदंग किंचित् ॥४१॥ अन्यत्त्वविकल्पि किंचिदिदं कदाचिन्नासंभवत्सदप्यसज्ज। इत्येव

713

साधोहृद निश्चयोंतःस्थि वागतात्रांक विलासमाख्या ॥४८॥ एकोनत्रिंशदेते श्लोकाः स्पष्टार्थाः ॥८०॥ अंतर्मुसन्यस्ततं समस्तं अर्चेत्व
हिर्बहिः खलु कार्यजातं नखेदमायासि कदाचिदेव निराकृतात्वं कृतितामुपैषि ॥४३॥ अंतर्मुखः संधाननिष्ठः सन्बहिर्बहिःश
रीरकार्यकौजातं ऊर्ध्वं नृखेदं नायासि निराकृतात्वं कृतितां चोपैषि ॥८॥ ॥८॥ ॥इति श्रीवाल्मीकीये रामायणे मोक्षोपाये
महाकाव्ये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानंतमुखचरणपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतावासिष्ठचंद्रिकायां निर्वाणप्र
करणे भृंगीशोपाख्याननामा चत्वारिंश४सर्गः४॥ ॥४॥ ॥इ॥ हर्वं समाधिना विनापि मलकर्त्वादि नेव धीविश्रांतिः सि
ध्यतीत्युक्तं इदानीं धविचारेण बोद्धुमशक्यमपि तत्त्वं गुरूक्तितो बोद्धुं शक्यतएवेति इक्ष्वाकूपाख्यानेनाख्यायते ॥ श्रीरामउ
वाच ॥ भगवन्सर्वतत्त्वज्ञ चित्तेऽहंकारनामनि गलिते वा गलद्रूपे लिंगं सत्त्वस्य किं भवेत् ॥१॥ अहंकारनामनि चित्ते गलिते
गलद्रूपे सति सत्त्वस्य प्राणिनो लिंगं चिह्नं किं भवेत् शेषं स्पष्टं ॥१॥ बलादिति श्लोकषट्कं वाक्यं ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ बलादपि हि संज
ताननलिं पंस्याशयंसितं लोउभोदयो दोषांपयांसीव सरोरुहं ॥२॥ मुदिता स्याः श्रियो वक्त्रं न मुंचति कदाचन गलत्यहं क
रमये चित्ते लतिङः कृतो ॥३॥ वासनाग्रंथयश्छिन्ना इव तंतव्यः लेशाने ॥ कोपस्तानवमायाति मोहो मांद्यं हि गच्छति ॥ कामः
कृशमंगच्छति वलोभः क्वापि पलायते ॥ नोह्लसंतींद्रियाण्युच्चैः खेदः स्फुरति नोच्चकैः ॥५॥ न दुःखात्कंपदं हंति न वल्गति सु
खानिवास सर्वजनसमतोदेतियदिसेव्यप्रदायिनी ॥६॥ सुखदुःखादयस्त्वेते हृस्वं तेयदिवा सुखो हृस्वं तएव तुच्छे वान्तुलिं [illegible] पति
तमनः ॥७॥ अहंकारमये चित्ते गलति शिथिलीभवति दुःखे ते चगालति सति बलात्परे षांयत्ना विशेषाः रसं जाता ॥ अपिलोभमोह

श्री॥
२६९

२९८

चित्रइतिश्लोकद्वयंवाक्यं।५

दयोदोषाःपयांसिसरोरुहमिवसितंविमलमाशयांनलिंपंति।नस्पृशंति।मुदिता।धामैत्र्यादयःशोभाहेतवोवक्रंकद
विदपिनमुंचंति।वासनारूपाग्रंथयोविछिन्नाइवशनैरस्तदघ्नंतिचश्यंते।कोपादयोपिक्षीयंते।दृढ़ियापयुद्धेनोंतरसंति।
नबहिःस्फुरंति।खेदोदैन्यंतथाहर्षेवन्नस्फुरति।दुःखानिनोपघ्नंतिनघ्नंति।सुखानिचनवल्लातिपापावरयहेतवो
नभवंति।हृदिरोत्यप्रदायिनीसर्वत्रसर्वविषयासमतादति।सुखदुःखादयोमुखेहृदयमानाअपितत्रविकारेरभि
नीयमानाअपितुच्छवाकल्पितत्वान्मनोनलिंपति।६।चित्रेगलतिगीर्बाणगणस्यस्पृहणीयतांसाधुगच्छत्युदेतस्य
शमतारात्रीनवचंद्रिकाप्रापर्शांतेरकांतेवसव्यमप्रतिरोधिवानि।हतेचार्जितंखच्छंभवतीचमलेवशुश्रा।७।किंविचित्रंगच्छि
तेसतिसासाधुगीर्बाणानांदेवानांगणस्यापिअस्पृहणीयतांअभिलषणीयतांगच्छति।तस्यचवगुरूपशांतैकांतंकांतिम
दप्रतिरोधिसमाधेरप्रतिबंधकंनिभृतंनिर्विकारंऊर्जितेदन्यरहितंस्वच्छंनिर्मलंचसन्तइत्थमनेनप्रकारेणसेव्यंभवति।७।
भावाभावारूपमपिविचित्रापिमहात्मानःमंतिः।।पिनानंदायनखेदायसत्तासंस्थतिविचित्रमः।१०।संस्थतिविचित्रमोभावाभाव
रूपाणापिभावाभावाभ्यांसुसंपत्तिविपत्तिपि।अवरुद्धोपिभगयुक्तोपिविचित्रोपिमहाननपिसतांतत्त्वज्ञानिनांनानंदा
यनखेदायहर्षविषादहेतुर्नभवतीत्यर्थः।बुद्धयालोकनसाध्येस्मिन्वस्तुन्यस्तमितोपदिष्टवर्ततेनयोमोहान्धि
गस्तंनराधमं।११।बुद्धायदोलोकनंविचारस्तन्मात्रसाध्येस्मिन्मोक्षलक्षणेऽस्तमितापधिगस्तंनियोमोहान्तप्रवर्त्ततेतं
धिगस्तु।१०।विश्रांतिमाप्नुमुचितांचिरसंगदुःखरत्नाकरेजननसागरमुत्तितीर्षोः।कोहंकथंजगदिदंचपरश्चकस्यालि
त्योगकेरितिमतिःपरमाभ्युपायः।१२।उचितांविश्रांतितत्त्वनिष्ठामाप्तुंचिरसंगनिमित्तानांदुःखरत्नानांआकरेजननसागर

वह चिदे

उत्तितीर्षोः पुंसः किं भोगाकरितिवैराग्यपूर्वकोऽहमिदं जगद्भवकथं केन प्रकारेणोत्पन्नं परः परमात्मा च कः कीदृशः स्यादिति
विचारात्मिका मतिः परमो मोक्षोपायः ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ भवतामादिगुरुः षडिक्ष्वाकूणामन्वयपतिः ॥ ॥ श्रीरामचंद्र राघवो यथा
शुकस्तथा शृणु ॥१३॥ इक्ष्वाकुर्नाम भूपालः स्वराज्यं परिपालयन् नाकदाचिदेकांतगतो मनसा समचिंतयत् ॥१४॥ जरामर
रणसंक्षोभसुखदुःखभ्रमस्थितिः ॥ अस्य दृश्यप्रपंचस्य को हेतुः स्यादिति स्वयं ॥१५॥ जगतो न विवेदासौ कारणं चिंतयन्न
पि ॥ अथैकदा ब्रह्मलोकात्सोऽवलोकं गतं मनुं ॥१६॥ पूजितं स्वसभासंस्थं भगवंतं प्रजापतिं इक्ष्वाकुरुवाच । मायोन्नयतिश्चात्म्ये
नगुणवान्करुणानिधिः । देवत्वत्प्रसादपूर्वायं भवंतं प्रष्टुमंजसा ॥१७॥ सार्द्धपंचकमेतत्स्पष्टं ॥ ॥ कुतः सर्गोयमायातः स्वरूपं
वास्य कीदृशं कियदेतज्जगत्कस्य कदा केनेति कथ्यतां ॥१८॥ एतज्जगत्किंपरिमाणं कस्य स्वं किं ईश्वरस्य उत जीवानां कदा किं के
दा विकस्मिन्काले प्रादुर्भूतं केन वा कारणेन जातमिति कथ्यतां ॥ ॥ अहं कथं च विषमादस्मात्संसृतिविभ्रमात् उच्यते यं घना
स्त्रीपार्थ्लात् लादिव विहंगमः ॥१९॥ यथा घनात्स्त्रीणाच्च वनं निरंतरं यथा तथा अस्त्रीणास्त्रसारितात् स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ मनुरुवाच ॥ अहो
नु चिरकालेन विवेकेस्तु विकासितः ॥ विततार्थपरिच्छेत्ता सारः प्रश्नस्त्वयाकृतः ॥२०॥ यदिदं दृश्यते किंचित्तन्नास्तीन्नृप किंचनाय
था वा गंधर्वनगरं यथा वारिमरुस्थले ॥२१॥ द्वयमेतत्स्पष्टं ॥ ॥ मनः षष्ठेंद्रियातीतं यत्तु नो दृश्यते क्वचित् ॥ अविनाशं तदस्तीह तत्स
दात्मेति कथ्यते ॥२२॥ यत्तु वस्तु कविषयं दपि नो दृश्यते इदं तया न प्रतीयते ॥ मनः षष्ठेंद्रियातीतं मनः षष्ठं येषामिंद्रियाणां चक्षुरा
दीनां तान्यतीतं अविनाशं तदेव वस्तु अस्ति सद्रूपं सतत्वस्तु आत्मेति कथ्यते ॥ ॥ इदं तु सर्वं दृश्याभासं जगत्सर्वं परं परानां तस्मिन्न

श्री॥ ३७०

वमहादर्शे प्रतिबिंबस्वरूपागताः ॥२४॥ तस्मिन्नेव आत्मन्येव महादर्शे महति दर्पणे शेषस्य छाया ॥ भाः स्वभावसमुत्पन्ना आत्म-
स्फुरणशक्तयः । काश्चिज्जलांडतां यांति काश्चित्फलं तिष्ठंति ॥२५॥ टी० स्वभावसमुत्पन्नास्तेजसः स्वरूपाच्चोत्पन्नाः तेजसः स्फु-
रणस्वभावत्वात् । आत्मा ब्रह्म संबंधिन्यः स्फुरणशक्तयः काश्चिद् ब्रह्मांडतां यांति ब्रह्मांडतया विवर्तंते । काश्चित्क्षीणशक्तयो भवंत
तां गच्छंति ॥६॥ न बंधोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति ब्रह्मैवास्ति निरामयं । नैक्यमस्ति न च द्वैतं सं विस्फारं विजृंभते ॥२५॥ स्पष्टो ॥७॥ एकं यथा स्फु-
रति वारि तरंगभंगैरेवं परिस्फुरति चिन्मय किंचिदेतत् । बंधमोक्षकलनेन विमुच्य हर स्वस्थो भवाचक्षयो जयसार एव ॥२६॥ टी० एकमेव
वार्यनेकैस्तरंगभंगैर्यथा स्फुरति एवं चिदेकैव परितः स्फुरति । एतद्दृश्यं किंचिदेव नास्ति । अतः कारणात् त्वं बंधमोक्षकल्पनेह
रे प्रविमुच्य अचलवज्जयः संसाराज्जयरहितः । अजयसारः अजयं ब्रह्म तत्सार एव भूत्वा स्वस्थो भव ॥८॥ मत्तरूपा वा संकल्पोत्थसु-
खतां याताः सर्वाश्चिन्मात्रसंविदः । आपस्तरंगत्वमिव यांति भूमिपजीवतां ॥२७॥ तस्याश्चिन्मात्ररूपायाः संविद एव संकल्पोत्थसुख-
तां याताः संतः आपस्तरंगत्वमिव जीवतां यांति ॥९॥ ते जीवाः संसरंति । इह संसारे सर्वमुच्छितं । सुखदुःखदशामोहस्य मनस्यैवास्ति न
आत्मनि ॥२८॥ तत[illegible]ाः पूर्वं मुच्छिते संसारे संसरंति सुखदुःखदशामोहस्य मनस्यैवास्ति आत्मनि नास्ति ॥१०॥ अदृश्यो दृश्यते राहुगृ-
हीतेन यथेंदुना तथानुभवमात्रात्मा दृश्येनात्मावलोक्यते ॥२९॥ अदृश्योऽप्युमशशांकोपि राहुगृहीतेन इंदुनोपाधिना यथा दृ-
श्यते तथानुभवमात्रोप्यात्मा दृश्येन देहेंद्रियाद्युपाधिनावलोक्यते ॥११॥ नत्राक्षेणापि गुरुणा [?] दृश्यते परमेश्वरः । दृश्यते स्वात्म-
नैवात्मा स्वया सत्वस्थया धिया ॥३०॥ स्वात्मनैव स्वया सत्वगुणनिष्ठया धिया आत्मा परमेश्वरो दृश्यते । समानमितरत् ॥१२॥
पथिगाः पथि दृश्यंते रागद्वेषविमुक्तया । यथाक्षिया तथैवैते जडव्याप्तेंद्रियारयः ॥३१॥ स्पष्टं ॥१३॥ एतेऽनादरः कार्यः स तानेवावधीरय ॥

रूपो

थ६ चि५

पदार्थमात्रताविष्टास्तिष्ठंत्वेते यथास्थितं ॥३॥ आसनाविदुषाए तेषु पदार्थेषु देहेंद्रियादिवादरोन कार्यं॥ अव्यवशरीरगमकृत्वा पुन
नैवकार्या ए ते देहादयः पदार्थमात्रताविष्टाः पदार्थमितिबुद्धिविषयाः संतो यथास्थितं तिष्ठंतु ॥ पदार्थज्ञातं देहादिविषयाः संत्य
ज्यहरतः ॥ आशीतलास्त्वकरणा नित्यमात्ममयो जव ॥३३॥ देहोहमिति या बुद्धिः सा संसारनिबंधिनी ॥ न कदाचिदियं बुद्धिरादे
या हि मुमुक्षुभिः ॥३४॥ इयमेतस्य टं ॥ न किंचिन्मात्रचिन्मात्ररूपास्मि गगनादणुः इति या शाश्वती बुद्धिः सा न संसारबं
धिनी ॥३५॥ न किंचिन्मात्रचिन्मात्ररूपः न किंचिन्मात्रं विश्वं ल ५ क्षणं यश्चिन्मात्रं तद्रूपः ॥ शिष्टं समानी ॥ यथा विमलतोया
नांबहिरंतः स्वभावस्थितेजस्तिष्ठति सर्वत्र तथात्मा सर्ववस्तुषु ॥३६॥ ज्ञानवं स्त्वयं संबंधितेजो विमलतोयानांबहिरंतश्च सर्व
त्र यथा तिष्ठति तथैवात्मा सर्ववस्तुषु बहिरंतश्च सर्वत्र तिष्ठति ॥ संनिवेशांशावैचित्र्यं यथा हेम्नोंगदादिना ॥ आत्मनस्त्वद
तद्रूपं तथैव जगदादिना ॥३७॥ यथा हेम्नः संनिवेशांशावैचित्र्यं संनिवेशः संस्थानं अंशाः एकदेशाः तेषां वैचित्र्यं नानारूप
तेव अंगदादिना केयूरादिभूषणभावेन वस्त्वंतरं तथैव च आत्मनो मयया सह संनिवेशांशावैचित्र्यं एवं तद्रूपचेतनाचेतना
त्मिका जगदादिना लोकलौकिकप्रपंचरूपावशः ॥ विनाशवडवाक्रांतं कल्पकाष्ठमहार्णवं ॥ जगज्जालतरंगिण्यो यांति भूत
तरंगिकाः ॥३८॥ भूततरंगिकाः भूतानि प्राणिन एव तरंगा यासां ताः जगज्जालान्येव तरंगिण्यो नद्यः विनाशवडवाक्रांतं वि
नेव वडवाग्निना व्याप्तं कल्पकालमहार्णवं प्रलयकालमेव महार्णवं यांति ॥ नद्यः समुद्रमिव जगज्जालानि प्रलयकाले
लीयंत इत्यर्थः ॥ तस्याप्यघाप्यहोर्णस्य यः पातः कालवारिधेः ॥ तमात्मानं महाराज राजन् भावय सर्वदा ॥३९॥ अद्या
पि गतेष्वपि कल्पकोटिषु इदानीमपि अहार्णस्य तस्यापि सर्वसंहर्तुमपि कालवारिधेः कालस्यैव समुद्रस्य यः पाता

पू२ २९

नवं९

ओं४॥ २७९

३००

संहृत्तीतं महागस्त्यमगस्त्यादपि महाप्रभावं आत्मानं सर्वदा भावय॥७॥ अनात्मस्यात्मतामस्मिन् देहादौ हृत्स्य जाल

केऽत्यक्त्वाहृदयमुपारूढो गृहे तिष्ठ यथासुखं॥४०॥ अनात्मनि देहादौ हृदयं जालके आत्मतामात्माभिमानं त्यक्त्वा

सर्वज्ञानमुपारूढो गृहे संवृताकारो यथासुखं तिष्ठ॥६॥ अत्र कोटरसंस्थं विस्मृतस्तजननी सुतं यथा रोदिति पुत्रार्थं

तथात्मार्थमयं जनः॥४१॥ यथा काचिज्जननी जनयित्री नारी कुचकोटरसंस्थं अंकयोरंतरे प्रसुप्तं सुतं विस्मृत्य तत्र स्य

मबुध्वा पुत्रार्थं पार्श्वयोः शय्यनेवापश्यंती हंतकया तः सुतइति तदर्थं रोदिति तथायं तत्सन्निहितमात्मानं विस्मृत्यायं

जनः तदर्थमात्मन्येषणार्थं रोदिति खिद्यते अजरामरमात्मानं अबुध्वा परिरोदिति॥ हा हतोऽहं मनाथोऽहं नष्टोऽस्मीति वक्तव्यं

यो॥४२॥ अयं जनोऽजरामरमात्मानं अबुध्वा वक्तव्ये देहे नाशे सति हा हतो हमनाथोऽहं नष्टोऽस्मीति परिरोदिति॥७॥

यथावारि प्रतिस्पंदान्नानाकारं विलोक्यते तथा संकल्पवशात् चित्कल्पपरिहृदितं॥४३॥ वारिजलं यथा प्रतिस्पंदवशात्

तरंगफेनबुद्बुदादिरूपेण नानाकारं विलोक्यते तथा चिद्रूपं ब्रह्म संकल्पवशात् परिजृंभितं परितो वियदादिरूपेण

विद्वद्भिः सर्वनानाकारं विलोक्यते॥४॥ संत्यज्य संकल्पकलंकमुक्तचित्तस्त्वमात्मा व्युपशान्तशंकः स्पंदेऽप्यविस्पंद इवेश्वरा

त्मा सुस्वस्थः सुखी राज्यमिदं प्रशाधि॥४४॥ संकल्पकलंकमुक्तचित्तमात्मनि संस्थाप्य उपशान्तसंकल्पः सन् स्पंदेऽपि चि

त्तेऽपि अस्पंद इव स्पंदरहित इव स्वस्थो निर्विकार ईश्वरात्मा सुखी राज्यमिदं प्रशाधि पालय॥७॥ मनुष्ववात्वा सगात्म

नि विभुः स्पंदैः क्रीडत्व बालवत्स्वेच्छया संहारात्मक शक्त्याथ संहृत्यात्मनि तिष्ठति॥४५॥ विभुर्व्यापकः आत्मा सगात्मनि

५.५

स्पंदैः बालचंद्रिकेति अथ स्वयमेव संहारात्मक शक्त्या संहरणात्स्वभावया शक्त्या सर्वं संहृत्यात्मन्येव तिष्ठति ॥ स्वय
मस्य तथा शक्तिरुदेत्याबाध्यते यथा। स्वयमस्य तथा शक्तिरुदेत्यनुमुच्यते यथा ॥४२॥ अस्यात्मनः स्वयमेव तथा ताहशी श
क्तिरुदेति यया शक्त्या आबाध्यते यया वा स्वयमुन्मुच्यते। तथा भूता शक्तिरस्य स्वयमेवोदेति। बंधमोक्षहेतुशक्तीत्य
अस्यात्मनः स्वभावसिद्धेत्यर्थः ॥ वंशेति श्लोकद्वयं वाक्यं वंशार्कचंद्रिकेति मायोरत्नानीं दीर्घं यथा विभुः। यद्वा यथा पत्रा
दिवृक्षाणां निर्झराणां यथा कणाः ॥४३॥ तथेदं ब्रह्मणि स्फारे जगद्बुद्ध्यादि कल्पितं। दुःखप्रदमज्ञानादेतदेवैतदव
स्थितं ॥४४॥ वंशार्कचंद्रिकेति मायोरत्नादीनां वंशस्य अर्कस्य चंद्रिकायास्तत्तद्रत्नानि यतान्यादिर्यथा तेषां तेजोऽभ्याण
मर्चिषां ज्वाला यथा अभिन्ना अपि भिन्नतया कल्पिताः यथा च वृक्षाणां पत्राणि यथा निर्झराणां जलवाहानां कणाः
सीकराः तथेदं जगद्बुध्यादि जगद्बुद्धिश्चेतश्च बुद्धिर्जगतीति कबुद्ध्यादिरित्यादिकं सर्वं स्फारे ब्रह्मणि कल्पितं सत्तदेव ब्रह्मा
त्मकमेवाविद्यावशात्तु अवस्थितं अज्ञानां दुःखप्रदं वर्तते ॥ अलौकिकचित्रामायेयं तातविश्वविमोहिनी ॥ सर्वां
गतमप्यात्मानं यदात्मानं न पश्यति ॥४५॥ इयं चित्रामाया विश्वविमोहिनी अहो यद्यस्मात्कारणात् आत्मा पुरुषः सर्वांग
गतमपि सर्वदेशव्यापकमपि आत्मानं स्वरूपं न पश्यति नावबुध्यते ॥ चिदाकाशमयं सर्वं जगदित्येव भाव
येशायस्थित्यस्यपशांतात्तः सब्रह्मकवचः सुखी ॥४६॥ ब्रह्मैव परिहृत्य ब्रह्मभावनैव कवचं यस्य सः ॥ वह सुखी जीवन्मुक्तः

श्री॥

३०२

720

अहमर्थविमुक्तेन भावेनाभावरूपिणा सर्वं शून्यं निरालंबं चिद्रूपमिति भावयेः॥५१॥ अहमर्थोऽहंकारः तद्विमुक्तेनाभावरूपि-
णा निरुपाधिकत्वव्यपदेशेन भावेनाशयेन सर्वं जगत्कर्म निरालंबं निराश्रयं चिद्रूपं चिदाकाशमिति भावयेः॥ ॥ इदं रम्य-
मिदं नेति बीजं तद्दुःखसंततेः। तस्मिन्साम्याग्निना दग्धे दुःखस्यावसरः कुतः॥५२॥ इदं रम्यमिदं रम्यं नेति नेदं भावनं तद्दुः-
खसंततेर्बीजं तस्मिन् बीजे साम्याग्निना दग्धे दुःखस्य कुतोऽवसरः॥ ॥ नाशनं भावनाशास्त्रेणापारस्यापारस्य विज्ञाग्निनापोस-
षातिशयेनाशु स्वेनेवांतर्विलूयते॥ अपारस्यापारस्य विज्ञाग्निना अभावनारूपेणाशास्त्रेण स्वेन शोषातिशयेनैवांतरंतरे विल्ल-
यतां छिद्यतां॥ ॥ अभावनेन भावानां विलयकर्मकाननं परं समेत्य तानेवं विशोक एव तिष्ठ भोः॥५४॥ भावनं भेदभावनं त-
न्निबंधनं कर्मकाननं तं च अभावनेन शास्त्रेण विलयपरं तानवं वासनातानवं समेत्य विशोक एव तिष्ठ॥ ॥ इति संबोधनं॥ ॥
चरितभुवनाभोगो भूत्वा विभाग बहिःकृतो गलितकलनाभासो विवेकविलासवान्। अधिगतपरमानंदस्पंदाय तिरामयः स्पंद८
सम समस्थितस्वच्छाभोगो भवान्जय चिद्घनः॥५५॥ चरितभुवनाभोगः परिपूर्णात्मभावनया क्षरितभुवनविस्तारो भूत्वा विभा-
ग बहिःकृतो भेदबुद्धिरहितो गलितकलनाभासो निर्वासनज्ञानविलासः। विवेकविलासवान्। अधिगतपरमानंदस्पंद-
निरामयः रामेन समस्थितः कालः स्वच्छो निर्मलस्वाभोगः परिपूर्णतायस्य तादृशश्च सन् विजय जय चिद्घनः॥ अत्र-
यचिद्रूपं चतुर्थस्य नादृशो भवा॥ ॥ अथ ज्ञानभूमिकाः सप्त संक्षेपेण दर्शयन्नाह रामाश्रमेति पुनरुवाच शास्त्रसज्जनसं-
पर्कैः प्रज्ञामादौ विवर्धयेः। प्रथमा भूमिका प्रोक्ता योगस्य नवयोगिनः॥५६॥ शास्त्रसत्संगादिभिः प्रज्ञा विवर्धनं योगस्य प्रथमा भू-

षष्ठी असंवेदनरूपा आनंदरूपा आनंदैकघनाकारसुषुप्तसदृशा स्थितिरूपशांता या सा भूमिका जाग्रदादित्रयातीतत्वात् तुर्यावस्था केवलं मुक्तिरेवा इयमसंवेदनमेव पदाय
नीतिषु वीसुक्तौ समनंतिसार्द्धश्लोकवाक्यं।८।।

श्लो ४

मिकेत्यर्थः॥ सर्वेत्र भूमिका त्यक्ता॥७॥ विचारणा द्वितीयास्यात्तृतीयासंगभावना॥ विलापिनी चतुर्थीस्याद्वासनाविलयात्मि
का॥८॥ विचारणा द्वितीया। असंगभावना तृतीया। इयमेवमनसस्तनुत्वसंपादनद्वारा तनुमानसेति पूर्वोक्ता। चतुर्थी तु वा
सनाविलयात्मकत्वाद्विलापिनीत्युच्यते। सर्वेत्र वासनाविलयाच्चित्तस्य सत्त्वापत्त्यां सत्त्वापत्तिरित्युक्ता॥७॥ शुद्धसंविन्मयानं
दरूपा भवति पंचमी॥ अर्द्धसुप्तप्रबुद्धाभो जीवन्मुक्तोत्र तिष्ठति॥८०॥ शुद्धो निर्वासनः संविन्मयश्चानंदः तद्रूपा पंचमी॥ अ
स्यां भूमिकायां अर्द्धसुप्तप्रबुद्धाभः अर्द्धसुप्तो र्द्धप्रबुद्धश्च यस्तादृशाव्यवहारो जीवन्मुक्तस्तिष्ठति॥७॥ असंवेदनेति सार्द्ध
श्लोकत्रयैकवाक्यं असंवेदनरूपा च षष्ठी भवति भूमिका॥ आनंदैकघनाकारा सुषुप्तसदृशा स्थितिः॥८१॥ तुर्यावस्थोपशां
ता च मुक्तिरेवहि केवलं॥ समता स्वच्छता सोम्या सप्तमी भूमिका भवेत्॥८२॥ तुर्यातीता तु यावस्था परा निर्वाणरूपिणी॥ सप्त
मी सा परिप्रौढा विषयः स्यान्न जीवतां॥ [illegible] सर्वावस्थात्रयं तत्र जाग्रदित्येव संस्थितं॥ चतुर्थी स्वप्न इत्युक्ता स्वप्नाभं यत्र वे जगत्॥
८३॥ आनंदैकघनीभावात् सुषुप्ताख्या तु पंचमी॥ असंवेदनरूपा तु षष्ठी भवति भूमिका॥८३॥ तुर्यातीतपदावस्था सप्तमी भूमिको
त्तमा॥ मनोवचोभिरग्राह्या स्वप्रकाशपदात्मिका॥८४॥ सुषुप्तस्वप्नसर्वावस्थात्रयं जाग्रदिति संस्थितं चतुर्थी तु स्वप्न इत्युक्ता। यत्रा
त्र जगत् स्वप्नाभं वर्त्तते पंचमी त्वानंदैकघन[illegible]त् सुषुप्ताख्या॥ असंवेदनरूपा षष्ठी। तुर्यपदाभिधा मनोवचोभिरग्राह्या। स्वप्र
काशसदात्मिका उत्तमा सप्तमी भूमिका तुर्यातीतपदावस्था॥७॥ अतः प्रत्याहतिवशाच्चेत्यं वेत्ति न विग्नावितां॥ मुक्त एवास्य संवेदना

यासमता सर्वत्रपरिपूर्णता याचासोम्यासा स्वच्छतासा सप्तमी भूमिका निर्वाणरूपिणी तुर्यातीतापनावस्था परिप्रौढा सा सप्तमी जीवतां न विषयः। विदेहमुक्तैकविषयेत्यर्थः। इयं तु स्व
निष्ठतास्वच्छतम रूपा स्वच्छता तुर्यगेति पूर्वमुक्ता॥ पूर्वेति श्लोकत्रयैकवाक्यं।५।।

श्री४।।
२७२
३०२

722

महासमतयातया ॥ ८५ ॥ चित्तस्यांतःस्याहतिवशात् अंतर्निरोधाहेतोः स्वस्यं न विज्ञावितं चेन्न हि तया महासमतया हेतुना मुक्तो
क एवास्मि । अहं संदेहः ॥ ९ ॥ यत्र भोगे सुखदुःखांशैः अपरामृष्टपूर्णधीः आत्मारामो नरस्तिष्ठेत् स मुक्तः कथमुदाहृतः ॥ ९२ ॥ भोगसुख
दुःखांशैः भोगेषु विषयेषु यत्सुखदुःखांशास्तैः परामृष्टपूर्णधीः सन्नर आत्मारामस्तिष्ठेत्तन्मुक्तं कथमुदाहृतं ॥ ९ ॥ व्यवहारायु
पशांतो वा गृहस्थो वाथवा यतिः सशरीरो ऽशरीरो वा भवत्येवं मतिः शुभा ननु ॥ ६ ॥ एवं मतिः सर्वोक्तप्रकारमतियुक्तो यः शुभा न
सव्यवहारी भवतु उपशांतो वा भवतु गृहस्थो वा भवतु यतिर्वा भवतु सशरीरो वा ऽशरीरो वा भवतु सर्वथापि मुक्त एवेत्यर्थः
॥ ९ ॥ न म्रिये न च जीवामि नाहं सन्नाप्यसन्न हो अहं न किंचिद् विद्धि इति मत्वा जीवो न शोचति ॥ ९८ ॥ अहं न म्रिये न च जीवामि । प्रा
णानां त्यागो धारणं च देहादिधर्म एव न तु तन्मात्मधर्म इत्यर्थः अयमहं सन्नासन्नपि न अस्तिनास्तिव्यवहारयोर्विषयत्वात् अ
हं न किंचिद् विच्छिद्य विलक्षण चिद्रूप इति मत्वा जीवन्नपि न शोचति ॥ ९ ॥ अलेपको दमं शान्तो नीरागः शांतवासनः । निराशो स्मि चि
दाकाशमिति मत्वा न शोचति ॥ ९९ ॥ अलेपको जीवो नीरागः शांतवासनो निराशश्चाहं चिदाकाशमस्मीति मत्वा न शोचति ॥ ९ ॥
अहं मत्या विरहितः शुद्धबुद्धो जरामरः । शांतः समससमाभास इति मत्वा न शोचति ॥ १० ॥ तृष्णाग्रंथबंधेनानो नरः सर्गो न मरणच
यत्तदस्मि न तदेवेति मत्वा ऽहमपि न शोचति ॥ ११ ॥ स्वयमेतत्स्पष्टं ॥ ९ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधस्तान्मे व्यापको महिमा चितः । तस्यानंतविलासस्य
शाचेति कइव कथा ॥ १२ ॥ चिद्रूपस्यानंतविलासस्य तस्य मम महिमा तिर्यगूर्ध्वमधस्ताद्व्यापको वर्त्तत इति शोकाकइव कीयतो ॥ ९ ॥
बद्ध्वासनमर्थाय सेव्यते सुखयत्तत्सोयन्नसुखायतदेवासु वस्तु दुःखायनाशतः ॥ १३ ॥ यो ऽर्थो बद्ध्वासनं प्रमोदासंगं सेव्यते ॥

न्यते ऽसावर्थः सुखयति सुखं करोति। यश्च वस्तु जायते तदेवास्य नाशात्तौ विनाशहेतोर्दुःखाय स्यात् ॥६॥ अविनेत्यादि श्लो
को वाक्यं। अविनाभावनियतत्वं प्रसिद्धं सुखदुःखयोः। तन्नु वासनमर्थो यः सेव्यते वा विवासनो ॥७॥ नासौ सुखाय तेनासौ ना
शोकालेन दुःखदः। उक्तं सुखदुःखयोरविनाभावनियतत्वं प्रसिद्धं। अतस्तस्मै हेवत्र वर्तते निवर्तते चायमस्त्वर्थस्तन्नु वासनं विग
तवासनं वा सेव्यते ऽसावर्थः सुखाय मदहेतवे न भवति। कालेन नाशाद्दुःखदोऽपि न भवति ॥७॥ क्षीणवासनया बुद्ध्या कर्म यत्
क्रियते न वा तद्दग्धबीजवद्भूयो नांकुरं प्रविमुंचति ॥८॥ यत्कर्म क्षीणवासनया बुद्ध्या क्रियते तत्कर्म दग्धबीजवद्भूयः सुखदु
खादिरूपमंकुरं न प्रविमुंचति ॥८॥ देहेंद्रियादिना कर्म करेंधाणो घेन कल्पते। एकैः कर्तात्र भोक्ता वा कइवात्रोपपद्यते ॥९
देहेंद्रियादिना कर्मणो घनकारणकलापेन कर्म कल्पते। अत्र कारणसमूहे कइवैकः कर्ता भोक्ता वा उपपद्यते ॥९॥ भावनासर्व
भावेभ्यः समुत्सृज्य समुत्थितः। शुभात्रोकरीतलः स्वर्णो भाति भास्वद्भास्करः ॥१०॥ सर्वभावेभ्यः सर्वपदार्थेभ्यः सकाशात्त्रिवि
यां भावनां समुत्सृज्य प्रयत्नेन समुत्थितः सम्यक्कैवल्यायोद्यतः शुभानुरागांकवछीतलेऽस्वर्णोऽस्व भासा तेजसा भास्कर इव
भातीति ॥१०॥ क्रियमाणाकृता कर्मतूलश्रीर्देहशाल्मलेः। ज्ञानानिलसमुद्भूताप्रोड्डीयक्वापि गच्छति ॥११॥ देहशाल्मलेः देह एव
शाल्मलिस्तूलफलशाली वृक्षविशेषः तस्य संबंधिनी क्रियमाणा क्रिया वा कर्म तूलश्रीः शुभ्या शुभ्य कर्मरूपा तूलसमृद्धिर्ज्ञा
नानिलसमुद्भूता तत्वज्ञानमहावायुना विक्षिप्ता सती प्रोड्डीय क्वापि गच्छति ॥११॥ सर्वेति सार्धश्लोको वाक्यं। सर्वैव हि कला

श्री॥
२०४

३०३

724

तोरनभ्यासेन नश्यति। एषाज्ञानकला त्वंतः सहजा नादिनं दिने। ७९।। आहृद्धिमेति वल्लादेव समुद्रे च वर्धस्तबीजीव वरा।८०।। जंतोः सं
बंधिनी सर्वैव कला विद्या अनभ्यासेन नश्यति। पुनः पुनः परिशीलनाभावे न नश्यति हि। दृष्टांतः प्रसिद्धो। प्रसिद्धोयमर्थ इत्यर्थः। ज्ञानं
तु समुद्रे च वर्धमानबीजवत् स्वयं अंतर्वर्धत एव। हि विराजो धारणा वा। ७९।। एकः स्फुरत्यसत्य खिलं ब्रह्मैव विश्वरूप आत्मा सरः स्नु जलाधि
विवर्तायमच्छो। संज्ञां तत्संकलनप्रकरिकलापमेकं सत्तां शमात्रम खिलं जग विद्धि लासं।८१।। सरः स्नुजल धिवच्छ वर्ततायमिवा। अखि
लवस्तु ब्रह्म विश्वरूप एक एवात्मा स्फुरति। अतः कारणाद खिलं जगरसंज्ञां तत्संकलनप्रकरिकलापं प्रशांतसंकल्पभूयिष्ठकलापं स
त्तां शमात्रमेकं वस्तु विद्धि। ८१।। यावदिति श्लोकद्वयं वाक्यं मनुरु वाच। यावद् विषयभोगाशा जीवाख्या तावदात्मनः। अविवेकेन
संपन्ना सा प्याज्ञानं तु सा स्वतः। ८२।। विवेकवशात्तया त्वा क्षयमात्रायदा तदा। आत्मा जीवत्वमुत्सृज्य ब्रह्मत्वमेत्य नामयः।८३।।
आत्मनः पुरुषस्य यावद्यावंतं कालं विषयभोगाशा वर्तते तावदेव जीवाख्या जीवभावः। सा आशा च अविवेकेन संपन्ना न तु स्वतः।
यदा तु सा आशा विवेकवशात् क्षयं याता तदा अनामयः सन्नात्मा जीवत्वमुत्सृज्य ब्रह्मतामेति। ८४।। ऊर्ध्वादधस्त्वधस्तादूर्ध्वमनु
र्ध्वं ब्रजं स्थिरा। मा संसाररघट्टस्य चिंतारज्वौ घटीयवा। ८५।। ऊर्ध्वाद् ऊर्ध्वलोकात् अधोऽधो लोकं ब्रजस्य धस्तात् पुनरूर्ध्वं ब्रज [illegible] कर्मव
शात् तया संसाररघट्टस्य संसाररूपस्य घटीयंत्रस्य चिंतारज्वां संकल्पनात्मकबंधनरज्जौ मा घटीभव। [illegible] रघट्टवद्भ्रमणभाज
नं मा भूः। ८५।। इदं ममाहमस्येति व्यवहारघनं च मां। येमोहा देव संवंते तेऽधस्ताद्यांत्यधः शनैः। ८६।। इदं पुत्रकलत्रादिकं मम
मदीयं अहं वास्य पित्रादेः संबंधीति व्यवहारघनं च ममं मोहाद्यं सेवंते ते शनैः अधस्ताद् यांति। पुनः पुनरस्मिन् जीव [illegible] प्राप्नुवंति।
अस्याहमेवमे सोयमहमेवं वंतु यैः किलामोहो बुध्या परित्यक्त ऊर्ध्वाद्ध्वं ब्रयांति ते। ८७।। अहमस्य पित्रादेः संबंधी एष पुत्रादिर्मे मदीयः अयमहमेतादृशो

725

हंसोऽहमितिएवंउमोहायेविवेकिभिः बुध्यापरित्यक्तः तेऊर्ध्वंहृदयंप्रयांति॥ उत्तरोत्तरसुखधामेवगतिंप्राप्नुवंति॥छ॥ स्वप्रका
शं स्वमात्मानमवलंब्यावलंबितं। बाह्यसंहरिताकाशं जगंति तृपपश्यह॥१७॥ स्वप्रकाशं स्वमात्मानमविलंबितमेवालंब्यतत्वे
नि स्थित्वा स्वसुखेन तिष्ठ। जगंति च सर्वाणि संहरिताकाशमात्मानमेव पश्य॥छ॥ यद्देवेवं चित्तोरूपं ततं बृहन्मखं इतिं। तदेवती
र्णसंसारः परमेश्वरतां गतः॥१८॥ एवं तत्वाप्तं चित्तोरूपं यद्देवाख्यं इतं यथा तथानुहंत देवतीर्णसंसारः सन्बोधात्परमेश्वरतां
गतः॥छ॥ बलेंद्रविष्णुवरुणा यद्यकर्तुं समुद्यताः। तदहं विद्युः स्वर्वं करोमीत्येव भावयेः॥१९॥ अलादयो यद्यस्मात्स्वादि
कं कर्तुं समुद्यताः तत्सर्वं विद्धि अहं करोमीत्येव भावयेः॥ चिद्रूपस्यात्मन एव कर्तृत्वात्॥छ॥ येषु येषु यदा यद्य दर्शने श्रुतिगोच
तो सर्वमेवं इति तत्सत्यं विद्धि लासोऽहमनंत॥२०॥ येषु येषु दर्शनेषु वैदिके श्रवेदिके शुवा यदा यस्मिन्काले यद्यन्मतं निगद्यते
तत्सर्वं सत्यमेव हि यस्मात्कारणात् विद्धि लासोऽनंतः शौनिरर्गलः॥छ॥ चिन्मात्रत्वं प्रयातस्य तीर्णमृत्योरचेतसः। योऽभवेत्पर
मानंदः केनासावुपमीयते॥२१॥ चिन्मात्रत्वं प्रयातस्य अत एव तीर्णमृत्योः उत्तीर्णसंसारस्याचेतसो नष्टचित्तस्य यः परमानंदो
भवेत् असावानंदः केन वानंदेनोपमीयते॥ बलानंदतुल्यस्यानंदस्याभावात्॥छ॥ नापीति सार्धश्लोको वाक्यं॥ नाप्यशून्यं न
शून्यं च नाविद्रूपं न चिन्मयी। नात्मरूपं नान्यरूपं भुवनं भावयन्भवेः॥२२॥ एतत्स्वरूपमासाद्य प्रकृतिः परिशाम्यति। भुवनं जगत्
कर्तृ नाप्यशून्यं शून्यमपि न। आत्मनोऽन्यस्य वस्तुनोऽभावात् इत्थमनिर्वचनीयं भुवनं भावयन् भव॥ एतदेवाह हे राम निर्वचनी
यं रूपमासाद्य प्रकृतिरविद्या भुवनादिरूपा परिशाम्यति॥छ॥ नेति सार्धश्लोको वाक्यं॥ न देहो मोदं ना मास्ति न कालो ना

श्री॥
२७५

३०८

726

तराच्छितिः॥२३॥ अहंकृतेर्विमोहस्य क्षयेणेयं विलीयते। प्रकृतिर्भावनानाम्नी मोक्षः स्यादेष एव सः॥२४॥ मोक्षो नाम
कश्चिद्वा स्यो देशः कश्चिन्नास्ति। कालश्च मोक्षनामा नास्ति। इतराच्छितिरवस्था वा मोक्षनाम्नी नास्ति। किं तु इयं भावना
नाम्नी वासनारूपा प्रकृतिरविद्याऽहंकृतिरूपस्य मोहस्य क्षयेण विलीयते। एष एव प्रकृतिविलयः स मोक्षः स्यात्॥ प्र
प्रशांतशास्त्रार्थविचारचापलो निवृत्तनानारसकाव्यकौतुकः। निरस्तनिःशेषविकल्पविप्लवः समः सुखं तिष्ठति शा
श्वतात्मिकः॥२५॥ प्रशांतं शास्त्रार्थस्य विचाररूपं चापलं यस्य निवृत्तं नानारसं काव्यविषयं कौतुकं यस्य निरस्ता निःशेषा
विकल्पविभ्रमा भ्रांतयो यस्य तादृशः समः साम्यनिष्ठः पुमान् शाश्वतात्मकः सुखं तिष्ठति॥ छ॥ मनुरुवाच येनकेन विदाच्छन्नो
येनकेन विदाशितः। यत्रक्वचन शायी स सम्राडिव राजते॥२६॥ येनकेन विदं नियतेन वस्त्रवल्कलकंथादिना छन्न आच्छा
दनवान् येनकेन विदं नियतेन जोऽन्यवस्तुना अशितो भोजनवान् यत्रक्वचन स्थंडिले पर्यंके वा शायी तु यः स बाह्यवस्तुनिस्पृ
हो ब्रह्मविद् सम्राडिव सार्वभौम्याधीश्वर इव राजते॥ छ॥ वर्णधर्माश्रमाचारशास्त्रयंत्रेण योजितः। निर्गच्छति जगज्जालात्पंजरा
दिव केसरी॥२७॥ वर्णधर्माश्रमाचारशास्त्रयंत्रेण वर्णाः ब्राह्मणादयः आश्रमाः ब्रह्मचर्यादयः धर्माणामाचाराणां च यानि शा
स्त्राणि बाधकानि तेषां यंत्रं नियमरूपा मर्यादा तया योजितो देहाद्यभिमानरहितः पुमान् पंजरात् केसरीसिंह इव जगज्जालान्नि
र्गच्छति॥ छ॥ वाचामतीत विषयो विषयाशादशोज्झितः। कामप्युपगतः शोभां शरदीव नभ
स्तले॥२८॥ गंभीरश्च प्रसन्नश्च गिराविव महाद्रुमः। परानंदरसाक्षुब्धो रमते स्वात्मनात्मनि॥२९॥ विषयाशादशोज्झितः प्रसन्न

त्रि८

विरक्तः शुभाशुभाभ्यामतीतविषयः अतीतवा विषयः शारदिनभस्तलमिव कामपि निरूपाधिकां गतो भोगप्रागतः गिरा
स्थितो महाद्रुम इव गंभीरीभूय प्रसन्नश्च परानंदरसाकृष्टः परमानंदास्वादनिश्चलः स्वात्मनि स्वात्मना स्वस्वरूपे णारमता
सर्वकर्मफलत्यागी नित्यतृप्तो निराश्रयः न पुण्येन न पापेन नेतरेणापि लिप्यते ॥ नेतरेणापि लिप्यते पुण्यपाप
व्यामितरेण जात्यायुर्भोगरूपेण तद्विपाकेनापि न लिप्यते ॥ शेषं स्पष्टं ॥ स्फटिकः प्रतिबिंबितया यथा नायाति रंजनं तद्वः
कर्मफलेनांतरात्मा नायाति रंजनं ॥१॥ स्फटिको मणिः प्रतिबिंबेन नीलपीतादिना द्रव्येण यथा रंजनं तद्वर्णसंक्रांततां
यथा नायाति तथा तज्ज्ञो ब्रह्मविदपि कर्मफलेनांतःकरणेन रंजनं नायाति ॥ विहरन्नुन्नतार्हं दे देहकर्तृत्व जनेतर
दाल्लादोनज्ञानात्प्रतिबिंबगतेरिवाजनेतार्हं देजनतां नानाजातीयाजनस्य सहृत्तांतासां हृदे व्यूहे विहरन्न भेदाभि
मानेरहितस्तज्ज्ञो देहस्य कर्तृत्वे च्छेदनेःमजनेर्गंधपुष्पादिरर्चनेः प्रतिबिंबगतेरिव स्वदेह प्रतिबिंबगते च्छेदनेष्वजन
खेदाल्लादोनजानाति ॥ तस्मान्नोद्विजते लोकाल्लोकान्नोद्विजते च सः रागद्वेषनिर्जाानंदस्त्यज्यतेपि च युज्यते ॥२॥ निर्म
त्रो निर्विकारश्च हर्षद्वेषविवर्जितः सयुक्तश्चावियुक्तश्च सर्वाचारनयक्रमैः ॥३॥ तज्ज्ञः शुभाशुभाल्लिंगस्तोत्रस्व विषयास्वरविषय
कदाचिद्वियुक्तश्च वर्तते ॥ तस्मान्नोद्विजते लोकाल्लोकान्नोद्विजते च सः रागद्वेषनिर्जाानंदस्त्यज्यतेपि च युज्यते पि च
युज्यते ॥ तस्मात्तज्ज्ञाहंकारो नोद्विजते सर्वात्मता जयदानात्स च लोकान्नोद्विजते भयहेतोः स्वव्यतिरिक्तस्य वस्तुनो

श्री१४
२७

३०१

भावांतरारागादिभिस्त्यज्यते कदाचिद्धन्यते पि वा ॥ इमे येकस्य चिदपि नारोहति महाशयः ॥ इमे यो क्रियते सोपि बालेनाप्य
दुराशयः ॥५॥ तज्ज्ञो महाशयो बालस्य चिदपि भोगभ्रमे यत्र माविषये नारोहति महतामपि कदाचिद्दुर्लभो भवतीत्यर्थः ॥ असौ
तज्ज्ञो दुराशयो बालेनापि कदाचिद्भ्रमेयी क्रियते बालस्यापि कदाचित्सुलभो भवतीत्यर्थः ॥ तमुंस्तज्ञ उपातीर्थश्च पदस्य
रहे पिवा ॥ माकदाचन वाराजनन्नमीनेव चीरेण ॥ ज्ञानसंपत्तिसमये युक्तो साविगतान्नायः अहं भ्रांतिहि बंधाय मो
दो ज्ञानेन तस्त्रयः ॥७॥ संपन्नो यस्य सोयं तु तज्ज्ञो सौ मन्तुजो सदा ॥ सूहजनीयः सत्कृत्यो नमस्कार्यः सयत्नतः ॥८॥ सच श्रीसोपि
वाद्यश्च विहरति विभवे च विणा सार्हं चयमतत्स्पष्टं ॥ नयज्ञतीर्थनिर्तप्रः प्रदाने राशाद्यते तत्परसंपवित्रं ॥ आसाद्यते क्षीणभ
यामयानां तंत्र्या सतामात्मविदां यदंगं ॥ क्षीणभवामयानामात्मविदां सतां भक्त्या सेवया यो यत्परसंपदमासाद्यते तत्पवि
त्रं परमं पदं यज्ञतीर्थतपोदानेनापि नासाद्यते ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ एवमुक्त्वा स भगवान् मनुर्भूस्तारहृदययो ॥ इक्ष्वाकुरपि तां हृदि
मवहृत्य स्थितो भवत् ॥१०॥ असार्गहं ब्रह्मलोकाइतरसमानो ॥ ॥इ॥ ॥इति श्रीवाल्मीकीये रामायणे महाकाव्ये मोक्षो
पाये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमसुखप्रादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौ वासिष्ठचंद्रिकायां निर्वाणप्रकरणे इक्ष्वाकू
पाख्यानं नाम कवला रिंशः सर्गः ॥ ॥ ॥इ॥ ॥ पूर्वं स्वविचारेण तु बोधमपि तत्त्वं गुरूपदेशात्सुबोधमिति दर्शितं
इदानीं वृत्ततत्त्वस्य विश्रांतस्य नास्ति प्रायेण लोकिको व्यवहार इति निदर्शनार्थं मुनिव्याख्यातानि सूच्यते ॥ श्रीराम उवाच
एवं स्थिते हि भगवन् जीवन्मुक्तस्य सन्मतेः ॥ कस्तु वा तिशयः कोसो भवत्यात्मविदां वर ॥ एवं स्थिते जीवन्मुक्तस्याकाराराम

क १

नादयोतिशयानसंनीतिॠर्वमुक्तं॥ एवं स्थिते सति अस्य सम्मते जीवन्मुक्तस्य अपूर्वो तिशयः को सो ऽनुवर्तिष्ठ॥ वसि
ष्ठवामा॥ ऽस्य कस्मिंश्चिदेवांग [illegible] त्यतिशयेन धीः॥ नित्यतृप्तः प्रशांतात्मा स आत्मन्येव तिष्ठति॥ अस्य धीः कस्मिं
श्चिदेव विश्वविलक्षणे आत्मविषये न तु लोके [illegible] तिशयेनानुवर्तते सर्वता वर्तते एव नित्यतृप्तः प्रशांतात्मा च सन्नात्मन्येव तिष्ठ
ति नान्यदा सा वा [illegible] सिद्धस्वरूपः सिद्धत्वं च सिद्धस्य परिशः कृतमा का ऽऽशया नादिकातनः स्यादहर्षता॥ ॥ कातनं
स्यादहर्षता आकाशगमनादेः [illegible] ता [illegible] जीवभावस्य [illegible] निष्ठतेः को वा अपूर्वो दितिशयइत्यर्थः॥ शिष्टं सम
नी॥ अणिमाद्यपि संप्राप्तं ताद्यो [illegible] धनसाधितत्वान्नेतरत्र आत्मदर्शिना॥ ४॥ अणिमाद्यपि अष्टविधमैश्व
र्यमपि तादृशो मंत्रादिसि[illegible] आत्मदर्शिनो न [illegible] कृतस्तैरेव मंत्रादिसिद्धैर्यत्नेन साधितत्वान्न
आत्मदर्शिना [illegible] साधितत्वा [illegible] मन्यत्॥ एष एव विशेषोऽस्य न समो मूढबुद्धिभिः स
र्वथा [illegible] सर्वत्र बाह्यवस्तु [illegible] परित्याग [illegible] तां सर्वत्र मनो नीरा
गम [illegible] एष एवास्य [illegible] समः साधारणो [illegible] व सोऽथ विशेषमाह एतावदिति॥ ए
तावदेव खलु लिंगमलिंगमूर्तेः संवृत्तिसंस्तेः [illegible] निवृत्तस्य॥ तस्य ऽस्य यन्मदनकाय विषादमोहलोभापदाम
[illegible] निष्पणं तनुत्वं॥ ॥ अलिंगमूर्ते वर्णाश्रमादिलिंगरहितस्य संशांत संसृतिविभ्रम निवृत्तस्य संशांतः संसृ

शी॥
२११

रूपः विरामो मोयस्य अत एव निर्दि[illegible]स्य जीवितस्य तस्य [illegible] मर्दनकोपविषादमोहलोभाद्यवस्थां कामक्रोधादिनिमित्तानां
आपदामुन्नुदिनं यन्त्रिषु पं निर्[illegible]कार[illegible] [illegible] एतावदेव लिंगं विशेषत्वं स्यर्थः ॥ भावसिद्धं वाच्य । यथा सत्वगुणे
स्वयं श्रद्धेर्विप्रो दुरीहयता [illegible] जीवत्वमी[illegible] [illegible] विप्रः स्वमात्मीयं स्वजात्यादि
भिः प्रवितर्यादिभिः [illegible] दुरीहयाग्रवोत्पादनपर्यंतं [illegible]नास्संगादि रूपया दुश्चेष्टया अस्य
मंगीकरोतीति [illegible] प्रो यात्य योगमितिजन्य [illegible]वा तुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयत इति
तथा दुरीहया स्वयं [illegible] जीवत्वमंगीकर[illegible] [illegible]त्मने नजीवेनात्मनानु प्रविश्य नामरूपे व्या
करवाणीति श्रुते [illegible]तानीति सा [illegible]लोक[illegible] एवं वाक्यं भूतानि विविधान्येव प्रतिसर्गं स्फुरंति वै । आद्यविस्पंदना
तानि तानि निःकारणानि [illegible] । [illegible] पुनर्जन्मांतराणि [illegible] भूतान्यनुवर्त्यं गत्स्वकातेरेव कर्म[illegible]
कार्यकारणभावाय [illegible] । विविधान्येव भूतानि । स्थावर रूपाः प्राणिनः प्रतिसर्गं सर्गं सर्गं स्फुरंति
प्रादुर्भवंति । तत्र यानि भूतानि आद्यविस्पंदजानि [illegible] स्वैरः स्फुरणं सिद्धेतियावत् । आद्यविस्पंदाज्जातानि भूतानि
कारणानि [illegible] कर्मादेर्जन्मकारणस्याभावात् आत्मनश्चित्तविकारणत्वेनाकारणत्वात् [illegible] तत उपागता[illegible] भूता
निस्वकृतेः कर्मभिरेव पुनर्जन्मांतराण्यनुभवंति । जन्मकर्मपारंपर्य कार्यकारणभाव ईदृश उक्त प्रकारः प्रथमं जन्म[illegible]

र्मणः सुखदुःखरूपस्य कारणं ॥ अनंतरं तु कर्मजन्मनो नानारूपस्य कारणमित्यर्थः ॥ [illegible] तदेव स्पष्टयति अका-
रणमिति सार्धश्लोकत्रयवाक्येन ॥ अकारणमुपायांति सर्वे जीवाः परात्परपदान्नूपश्चात्तेषां स्वकर्माणि कारणं सु-
खदुःखयोः ॥१०॥ आत्माज्ञानात्समुत्पन्नः संकल्पः कर्मकारणं ॥ संकल्पाच्च हि बंधस्य कारणं तत्परित्यज ॥११॥
मोदक्तानिः संकल्पवर्जितं [illegible] संविनाशतः ॥ सावधानोऽत्र वर्तेथ च ग्राह्यग्राहकसंगमे ॥१२॥ अजस्रमेव संकल्प-
दशाः परिहरंस्तु नेः ॥ सुखदुःखयोरित्युपलक्षणं ॥ जात्यायुषोरपि नानारूपयोः स्वकर्माण्येव कारणं ॥ आत्माज्ञा-
नात् आत्मतत्त्वस्याज्ञानात् समुत्पन्नः संकल्पस्तु कर्मणां कारणं ॥ सावधान इत्यत्र च शब्दो हेत्वर्थो ॥ अतो हेतोः स्व-
संकल्पदशाः परिहरन् [illegible] पापपरिहरन् ग्राह्यग्राहकसंगमे दृश्यदर्शनसंगमे बंधे अजस्रमेव
सावधानोऽत्र [illegible] अवधारणं प्रकारमेवाहमात्रवेति मा भव ग्राह्यभावात्माग्राहक-
मा च मात्र वा भावनामखिलान्यह [illegible] तन्मयोऽत्र वा ॥१३॥ ग्राह्यजावात्मा दृश्यभावादात्मा भिमानी मा भव ॥
ग्राहकात्मा द्रष्टा वा भिमानी च मा [illegible] अखिलानां भावानां कर्मकर्त्रादिवासनानां [illegible] यद्विष्टं वस्तु क-
मादिविलक्षणं तन्मयोऽत्र वा ॥ [illegible] समयमेवार्थं प्रतत्यक्षगणो न घाव्यते तत्र रागेण तत्रो रागेण मुच्यते
॥१४॥ अक्षगणः इंद्रियसमुदाय मेवार्थं पतति गच्छति न च रागेण बध्यते तेन रहितं बध्यते विरागेण बध्यते तितपि

श्री॥
२७८

विमुच्यते।।छ।।एतदेवाह यदिति। यत्किंचित्प्रतिभातं तेन तु दिव्यदेहोसि भव स्थितो। न ये तु केचिद्बोधं त्वं तत्त्वमुक्तोसि भ
वस्थितो।।१५।।ते इति त्वमसीत्यर्थः।।छ।।तस्मात्पदार्थेति चराचरमस्थावरजंगमात्मा तृणादेर्देवपर्यंतान्माक्वि
त्तिवरो सत्तां।।१६।।अरतिरिति स[illegible] प्रकारो विज्ञेहासि यत्र। कर्मकर्त्तानकर्त्तासि तत्र मुक्तिवतासमः।।१७।।
संतोतीतं तत्त्वंशांतिं तु [illegible] ज्ञातिनी वसमानं वयोगरहतं क्रमज्ञानसदानघ।।१८।।मनसिव्यग्रतारव्यासा
त्तामोहमदादयः।।मन्नसेवम[illegible]मेछेदनीयं विज्ञानतः।।१९।।श्लोकचतुष्टयमेतत्स्पष्टं।।छ।।विवेकेनातिती
क्ष्णेन बलादयं इवाज्ञसा।।मनसेवमत्स्थिधिसंसारभ्रांतिभ्रांतयोः।।२०।।विवेकेनातितीक्ष्णेनं यन्मनस्तेनमनसा मलि
नेमनस्थिंधीत्यर्थः।शिष्टं समानं।।छ।।दोलयंतिमलेनैव मतं दोलनकोविदाः।।वारयं त्वस्वमस्त्वेण विवंजतिवि
वेणावर।।२१।।जीवस्य त्रीणि रूपाणि स्थूलस्त्वत्सापराणितु।।तत्रास्य यत्पररूपं तज्जह्यपरित्यज।।२२।।पाणिपा
दमयोयोयं देहो भोगायतनोति। भोगार्थमेतज्जीवस्य रूपं स्थूलमिह स्थितं।।२३।।चयमेतत्स्पष्टं।।छ।।स्वसंकल्प
मयाकारं यावत्संसारभावितं। सवितं तद्विहि जीवस्य रूपं योमा तिवाहिकं।।२४।।चित्तमेवास्य जीवस्य आति
वाहिकं लोकांतरगमनागमनयोग्यं सूक्ष्मरूपमित्यर्थः।।छ।।आद्यंतरहितं सत्यं चिन्मात्रं निर्विकल्पकं यत्त
द्विद्धि परं रूपं जीवस्याद्यं तृतीयकं।।२५।।स्पष्टं।।छ।।एतत्तुर्यपदं शुद्धं [illegible] परित्यज्य शर्वे वे मातत्र

स्म मत्तिर्भवा ॥२१॥ तुर्यं स्थूलस्तु सकारणशरीरापेक्षया सुतुर्यं ॥छ॥ श्रीराम उवाच ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु स्थितं
त्रिष्वप्यलक्षितं ॥ तुर्यं ब्रूहि विशेषेणादि विच्य मुनिनायक ॥२७॥ जाग्रदादिषु त्रिषु स्थितं अवस्थितमपि जाग्र
दादिभिरलक्षितं अविशेषितं ॥ [illegible] सस्पंदं तुर्यं ब्रूहीत्यर्थः ॥छ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ अहंभावानहंभावौ र
क्तासदसती तथा ॥ यदसक्तं समं स्वच्छं स्थितं तत्तुर्यमुच्यते ॥२८॥ यच्चैतन्यं अहंभावानहंभावौ अहंता
मिति चाभिमानं सदसती सत्तासत्ते चाभिमानं त्यक्त्वा असक्तं समं स्वच्छं च स्थितं तन्नाहं शांवे तन्यं तुर्यमुच्य
ते ॥छ॥ या स्वच्छा समता शांता जीवन्मुक्तव्यवस्थितिः ॥ साक्ष्यवस्था व्यवहृतौ सा तुर्यकलनोच्यते ॥२९॥ स्वच्छा
निष्कलंका समता या शांता [illegible] कस्य स्थितिरूपा या व्यवहृतौ साक्ष्यवस्थोदासीन्यवस्था सा तुर्यं कल
ना तुर्यविरस्था [illegible] नत जाग्रन्नापि स्वप्नः संकल्पानामसंभवात् ॥ सुषुप्तभावो नाप्येतदभावाज्जडतास्थि
तेः ॥३०॥ एतत्तुर्यपदं जाग्रत्स्वप्नं संकल्पानामभावात् ॥ एतत्सुषुप्तभावोपि न जडतास्थितेरभावात् ॥छ॥ शां
तसम्यक्प्रबुद्धानां यथास्थितमिदं जगत् ॥ विलीनं तुर्यमित्याहुः अबुद्धानां स्थितं जगत् ॥३१॥ शांतानां ये सम्य
क्प्रबुद्धास्तेषां यथास्थितमेवेदं जगद्विलीनं तुर्यमित्याहुः अबुद्धानां स्थिरमेव स्थितं ॥छ॥ अहंकारकलात्या
गे समतायाः समुद्गमात् ॥ विशरारौ कृते चित्ते तुर्यावस्थोपतिष्ठते ॥३२॥ विशरारौ कृते चित्ते विशरारणशीले [illegible] शेषं स्पष्टं

श्री॥ ३२९

734

वसिष्ठ उवाच ॥ अथेमं शृणु हृष्टात्तं [illegible] मानं मया धुना ॥ प्रबुद्धोपि यथा बोधं मुपैषि विविबुद्धो त्वमा ॥ ३ ॥ स्पष्टं ॥
तस्मिं स्थिकानननाभो [illegible] मे [illegible] इदमद्भुतमिदं किं विरहुति मे वं ज त्तु [illegible]कः ॥ ४ ॥ महामोनव्य
[illegible] ॥ ३ ॥ तं महामोनं नामः [illegible] प्रचा[illegible] ॥ ५ ॥ पश्चादुपगतो बाणासिन्नं मृगमिद्रुतोऽक्षयातो मृत इति
स एवा च सतं मुनिः ॥ ६ ॥ स्पष्टं ॥ [illegible] शीलाव यस्ताधामुनयो वनवासिनः ॥ नास्माकमस्त्यहंकारो व्यवस
[illegible]स्थ्यः क्रमः ॥ ७ ॥ समशीलाः समं [illegible] शीलं यस्य तत्संदधंत इति समशीलाः ॥ शील समाधा विति धातुः ॥ स्पष्ट
मन्यत् ॥ ७ ॥ सर्वाण्यीन्द्रियकर्माणि [illegible] तीह स खेमेनः ॥ अहंकारमयं तन्मे नूनं प्रगलितं चिरं ॥ ८ ॥ स्वर्यंए वाव
तिष्ठते तत्र हृदयं न विद्यते ॥ स्पष्टं ॥ ९ ॥ वसिष्ठ उवाच इति तस्य वचः श्रुत्वा मुनिमुख्यस्य राघव ॥ बालुब्धकोर्थमवि
ज्ञाय नास्ति तु यं तरादशा ॥ १० ॥ पंतरा तु यं व्यतिरिक्तादशावस्कुतो नास्ति कल्पितवारा ॥ निर्विकल्पा हि
चितुर्यं तदेवास्ती ॥ नतरशादिय स्मात्कारणान्निर्विकल्पाविदेव तुर्यी ॥ ११ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं त्रयं रूपं हि
चेतसः ॥ शांतं घोरं च मूढं च अलचित्तमिह स्थितं ॥ १२ ॥ यथा हि यस्मात्कारणात् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं त्रयं चेतस
वरूपं अवस्थानां मध्ये तावार [illegible] तिजाग्रदादि स्थितं [illegible] नः स्वभावायस्य तादृशं ति
तां ॥ १२ ॥ तदेव चिद्रूपोति [illegible] ति [illegible] चित्र [illegible] भावस्थ[illegible]

रसोरभवाङ्घ्यारत्वन्नमयं चित्तं शांतं तथा

त्रिभिर्लीनं मृतं त्वेवं ॥४०॥ जाग्रन्मयं स्मृतं घोरं जवेरात्सुखदुःखसो

निविधसंरंजाभावात् सुषुप्तं घोरं दं जाड्यं मृ यिषत्वात् ॥ त्रिभिः शांतादिरूपलीनं तु चित्तं मृतं त्वेवं ॥ नि

विकारत्वात् ॥ ७॥ यन्नचित्तं मृतं [illegible] सत्वमेकस्थितं समं ॥ तदेवयोनिः सर्वेषां यत्नात्संपादयंति हि ॥ ७॥ यन्नचि

मृतमित्युक्तं तच्च तदेव चित्तं सममसेक [illegible] रूपं स्थितं ॥ अतस्तदेव चित्तं सर्वे योगिनो यत्नात्संपादयंति

॥ ७॥ समस्तसंकल्प [illegible] त्यसु [illegible] निघ्नति रामयात्मा ॥ तत्र स्थिताः साधुसदेवमुक्ताः प्रशांतमदाश्रुन

यामहांतः ॥ ७॥ मथ्यस्मि [illegible] मा ना ७॥ ॥ ७॥ ॥ इति श्रीवाल्मीकीयरामायणे मोक्षोपाये श्रीम

स्परमहंसपरि [illegible] स्यपाद शिष्य आमदात्मसुखकृतो वासिष्ठचंद्रिकायां निर्वाणप्रक

रणे मुनिव्या [illegible] नाम [illegible] सर्गः ॥ ७॥ ॥ ७॥ एवं विश्रांतस्य बाह्यव्यवहारभोरो नास्तीति दर्शि

तं ॥ इदानीं सर्वस्य [illegible] भूमिकासारत्वात्तत्स्वरूपं विस्तरेण निरूपयितुं प्रतिममिदमारभ्या

नमारभ्यते वसिष्ठ [illegible] सर्वापि दृश्यवर्गं एव हि नाविद्यास्तीह न माया शांतं ब्रह्मेदम

क्रमं ॥ १॥ शांत एव चिदाकाशो [illegible] समग्रशक्तिरव चितेब्रह्मेति कथिता सिद्धे ॥ शांतं नमामि

दं ब्रह्म सर्वास्ति अविद्या मायातत्कार्यं जनानास्तीति सर्वापि एव बाध्यात्मशास्त्राणां शांतादि लक्षणं ब्रह्मेति कथि

सिद्धांत इति श्लोकार्थं वाक्यं २ शोधुओं २ निर्णयके चिन्मयत्वं केचिद्विज्ञानमात्रतां के चिदीश्वररूपत्वं विवदंते परस्परं ॥ २

श्री ॥

२८०

ताभिधे चिदाकाशएवके चिद्धादिनः [illegible] विज्ञानमात्रमेके चित्तं नरीश्वररूपत्वं च निर्णीय परस्प
रं विवदंते।। समानुमितरत्र।। सर्वं [illegible] परित्यज्य महामौनी भवानघ। निर्वाणवान्निर्मननः क्षीणचित्तः प्रशां
तधीः।। आत्मैव सर्वमेवेदं [illegible] निःसंकल्पविकल्पः क्षीणचित्तो निर्वासनचित्तः प्रशांतधीश्च सम
मात्ममौनी [illegible] जीवन्मुक्तो भव।। आत्मन्येव प्रशांतात्मा मूकांधबधिरोपमः। नित्य
मंतर्मुखो भूत्वा स्वस्थः [illegible] निरयमंतर्मुखो भूत्वा आत्मन्येव प्रशांतात्मा निर्वाणचित्तो निर्हृतविमो
मूकांधबधिरोपमः चित्तस्य [illegible] निष्फलबाह्येंद्रियव्यापारः अंतः प्रशांतधीः स्वतिष्ठ।। जाग्रत्येव सुषु
प्तस्थः कुरु कर्माणि राघव। अंतः सर्वपरित्यागी बहिः कुरु यथागतं।। जाग्रत्येव सत्येव बाह्येंद्रियव्यापारे सु
षुप्तस्थो निर्विकारचित्तः कर्माणि कुरु। तदेव स्पष्टयति अंतः सर्वपरित्यागी रागद्वेषादिकं सर्वं परित्यज्य बहि
र्यथागतं तथा प्राप्तं कर्म कुरु।। चित्तसत्ता परं दुःखं चित्तासत्ता परं सुखं। अतश्चित्तं चिदेकात्मा नय त्वं क्षयमवे
दनात्।। यतश्चित्तसत्तासत्त्वे परं दुःखं सुखं अतश्चिदेकात्मा विदेकरसः सन् अवेदनात् बाह्याद्यननुसंधान
तो चित्तं क्षयं नय।। दृष्टा रम्यमरम्यं वा स्थेयं पाषाणवत्समं। एतावतात्मयत्नेन जिता भवति संसृतिः।। दार
म्यमरम्यं वा दृष्ट्वा पाषाणवत्समं निर्विकारस्थेयं एतावतैवात्मयत्नेन संसृतिर्जिता भवति।। संवेदनीयं न स्प

नासुखं नैव मध्यमं। एतावता [illegible] यत्नेन मे दुःखं नास्ति तत् प्राप्यते। सुखमेव [illegible] मध्यमम् [illegible] स्वरूपमेव

दिति त्रितयमपि न संवेदनीयं [illegible] नीयं। एतावता प्रयत्नेन [illegible] दुःखं नास्ति किं दुःखमिति

निराप्यते। [illegible] समाना [illegible] आपीनमंडलवेशश्च। कवदतरव [illegible] सायनमयः सुखमेति तत्र। किं

तस्य वे [illegible] वनच यवस्कसारः [illegible] रुतेपरमप्यकृपतः। [illegible] आपीनमंडल [illegible] कव [illegible]

[illegible] सुखं स्वरूप [illegible] सुखमेति। विज्ञातस्य वे [illegible] वनच यवस्कसारः प

[illegible] नाम कुरुते [illegible] कुरुत एव चाप्तिमानाभावात्। [illegible] श्रीराम [illegible] वा

[illegible] निवविज्ञाति [illegible] मिकां [illegible] तियोगिनः। [illegible] स्पष्टं। [illegible] वसि

[illegible] मानुषत्वविपव [illegible] सुखयोः श्रेष्ठ पुलक्षणमेतयोः। [illegible] सुख

[illegible] सुखः [illegible] निष्कामध्यमसुखाने नापवर्गोन्मुखो निर्दूतः। [illegible]

[illegible] यकर्तायः सप्रदृष्ट [illegible] दाहतन। [illegible] तन्ति [illegible] वर्णानामकियत्

अल्पमेव भोक्तव्यस्य [illegible] तिरव मेवरं प्रार्थनीयं [illegible] भोक्तव्यानां विषयसुखानां

नेत्याह। इति निर्णीयते [illegible] स्व [illegible] मान्य [illegible] दाहतन [illegible] कल्याण [illegible] युग [illegible]

ग्रीवाञ्जवेद्यावृत्ताः ॥ अनेकजन्ममासं तेषि [illegible] जायतं [illegible] पश्चाच्चापोदगुरुश्छि [illegible] ग्रीवाञ्जवेद्यावृत्त सल्यो
रं र्णवचे [illegible] स्युगमः [illegible] विपुरू कुमस्यग्रीवयासाधनाः तयाञ्जवेद्योसीतियथा उरतोनिर्गम
नेप [illegible] वर्त्तन [illegible] विश्रांतिः तथाञ्जाकेन नुवसागरं परित्यज्य [illegible] वांतरेऽप्रविवि
[illegible] जन्मनिजरामरणादिदुःखपूर्रे पराभाविनिबाल्यादिदुःखसंत
तिमग्र्यवात्तनि [illegible] मितिाइछे दुःखमयानां अनेकेषां जन्मनां व्यंतेषु माचऽतस्मि
त्तुण्य परिपाका [illegible] संसारव्यवस्थालेन मेनया ॥ किंकर्म भिः पर्युषितेर्दिनेतैरेव
नीयता [illegible] बतममनया संसारव्यवस्था ऽलंपर्युषितेर्गतसारे रपि किंफलं
किमितितैरेवपर्युषि [illegible] विचलनीयसे ॥ ६ ॥ क्रियातिशयनिर्मुक्तं किंस्याद्विश्रमणंपरं ॥ इति निश्च
यवान्योऽतः सन्निस्टवइ [illegible] क्रिया [illegible] यनिर्मुक्तं कर्मफलतारतम्यरहितं परमत्कृष्टं विश्रमणं किंस्या
त्‌ इत्येवमंतर्निश्चयवान् यो मुमुक्षुः स निवृत्त इतिस्मृतः ॥ ७ ॥ कथमितिश्लोकेषट्केनाह कथं विरागवानंत
वासंसारानाश्रितराम्यहो एवं [illegible] पापमायदाज्ञवतिसन्मतिः ॥ ८ ॥ विरागमुपयास्यंतवसिना च्यनुवासरं
क्रियास्फदारूपासुक्रमतेमोदतेवन [illegible] जनचेष्टासु स [illegible] किं [illegible] मा

णि पुण्यकर्माणि सेवते ॥१९॥ अनन्योद्वेगकारीणि मृदुकर्माणि सेवते पापाद्बिभेति सततं न च भोगमपेक्षते ॥२०॥
स्नेहप्रणयगर्भाणि पेशलान्युचितानि च देशकालोपपन्नानि वचनान्यभिभाषते ॥२१॥ तदासौ प्रथमामे
कां प्राप्तो भवति भूमिकां । मनसा कर्मणा वाचा सज्जनानुपसेवते ॥२२॥ यतः कुतश्चिदानीय नित्यं शास्त्रा
ण्यवेक्षते विरागो वैराग्यं सत्तु वासरे प्रतिदिनं वासनास्तु विरागमुपयाति ॥ उदारः पांसुग्रहास्तास्तु क्रम
ते कर्तुमुत्सहते ॥ वृत्तिसर्वतायनेषु सम्मतां मनेयदां ग्राम्यास्तु ग्रामभवास्तु जनानां चेष्टास्तु कृष्यादिषु
विचिकित्सति संशते नोद्य ... परस्य मर्माणि नोदाहरति नोद्घाटयति न किंचिन्मर्माणि स्पृशति दि
निषेधार्थः । अनन्योद्वेगकारीणि अन्यज्ञानमयांकाराण्णि मृदुकर्माणि अहिंसात्मिकर्माणि स्नेहप्रणयगर्भा
णि स्नेहः प्रेमा प्रणयो विश्वासस्तौ गर्भे येषां मनसा कर्मणा वाचा सज्जनानुपसेवते शुश्रूषते इच्छ
मवरसन्मतिः प्रथमा ॥ ... भूमिका ... वर्तीत्य वयः शेषेस्यष्टं ॥ एवं विचारवान्यः स्यात्संसारोत्तार
णं प्रति स भूमिकावान्तिकः शेषस्त्वार्य इति स्मृतः ॥२३॥ संसारोत्तारणे युक्तिमेवं द्वौ काप्रकारेण यो विचारवा
नस्याद्रस एव भूमिकावानित्येतां प्रथमां भूमिकाग्रहस्त्वयते शेषस्त सन्मार्गे वर्तनीआर्य इति स्मृतः ॥८॥
विचारतिसाह श्लोकचतुष्टयं वाक्यं ॥ विचारनाम्नी मितयोमागतायां भूमिकाः कृतिस्मृतिसदाचारधारणा

श्री०॥
२८२

प.४

ध्यानकर्मणः॥२४॥ मुख्यया व्याख्यया ख्याता न्ययति श्रेष्ठपंडितान् आपदा यत्र वर्तमानाज्ञः कार्याकार्यविनिर्णयं॥२५
ज्ञानास्त्यधिगतश्च व्याप्ता [illegible] वृहस्पतिर्यथा॥ महाभिमानमात्सर्यदंभमोहातिशायिनां॥२६॥ बहिरप्यास्थिनामेषत्य
अत्यहितविवर्द्धनं इह छंनं नमतिः शास्त्रे [illegible] सेवया॥२७॥ सरहस्यमशेषस्य यथावदधिगच्छति॥ श्रुतिस्मृतिस
दाचारधारणो ध्यानकर्मणा कल्याणीनि कर्माणि कर्त्तव्यान्यनुसंधयानि येषां तान् मुख्यया अशास्त्रया व्या
ख्यया अध्यात्मशास्त्रव्याख्या व्याख्याता तेन [illegible] पंडितान् अयति ध्यानकर्मणा [illegible] तिपाठे निर्धारणे षष्ठी॥ कस्य
दितत्पराणां मध्ये ये श्रेष्ठाः पंडितास्तान् [illegible] पदार्थप्रतिभागज्ञः नित्यानित्यवस्तुविभागज्ञः अधिगत
अथवा श्रुताध्यात्मशास्त्रः [illegible] वृहस्पतिः [illegible] कार्याकार्यविनिर्णयं तत्वतो जानाति॥ ईदृश बहिरास्थितां स्फुरितामपि
महाभिमानमात्सर्यदंभमोहातिशायिनां महानदी नाम अतिशायसंपत्तिं अहिस्त्वचमिवत्यजति॥ इत्थं भूतमतिः
श्वोकस्य वासनावासितमतिः साधितायत्ता [illegible] गुरुसज्जनसेवया साधनेन शास्त्ररहस्यं तत्त्वं यथावत्स यां२
म्यगधिगच्छति॥ छ॥ असंसंगेति श्लोकपंचकवाक्यं असंसंगातिधाम [illegible] तृतीयोगस्तमिको ततः परमसौवा
तः अध्यवसाय्यां मिवामलां॥२८॥ यथावद्वाक्यवाक्यार्थमतिमाधाय निश्चलां तापसाश्रमविश्रांते अध्यात्मकथन
कर्मणः॥२९॥ संसारनिंदकैस्तद्वद्वैराग्यकथनक्रमैः॥ शिलातलेव्यासनासीनो जरयस्यायुरातनो॥३०॥ वनावनि

विस्तारेण चित्तोपशमशोभिना ॥ असंगस्य सुखसौख्यं न कोऽपि नयति नीति मा [illegible] अभ्यासात्साधुशास्त्राणां करणा
त्पुण्यकर्मणां ॥ ३ ॥ तं तावद्यथावदवेयं [illegible] दृष्टिः प्रसिद्ध इति ॥ ३ ॥ असंसंगाभिधां [illegible] तनुमानसेति [illegible] सैव
मानसस्य तनुत्वा विषयेषु संगाभिधा संपन्नेति नहि [illegible] विरोधः ॥ ३ ॥ शास्त्राणाम् अध्यात्मविषयाणां वाक्यार्थे आत्मीक
तलक्षणे यथावन्निश्चला मतिः [illegible] विश्रान्तेरध्यात्मनिष्ठैः सह अध्यात्मकथने [illegible] क्रमैः संसा
रतिं दके वैराग्यकथने [illegible] वासीनैः सन्तानतमायुर्जरयति रूपयति [illegible] नन्द
शीर्यावनावनिविहारयो [illegible] नाश्रितामरामशोभिना ॥ [illegible] सुखसौख्ये तत्र [illegible] दिसंगसुखवादन्य [illegible]
ख्यते न अविघ्ना [illegible] यासो ख्यते नेति बाह्यरूपसुखमत्य ताना
नवकालजीवितकालनयति ॥ [illegible] मिका [illegible] कदाचिन्नयमित्यर्थः ॥ शेषस्य
तत्रैवाशीतम [illegible] तृतीयां भूमिकां प्राप्य बुद्धा [illegible] द्विप्रकारमसंसंगं तस्य
दमिमं शृणु ॥ ३ ॥ [illegible] सामान्यं [illegible] अहं कर्त्ता न भो
क्ता च न बाध्यो न च बाधकः [illegible] असंग नामकः ॥ ३ ॥ अहं कर्त्ता न निःक्रिय [illegible] भोक्ता च न नि
त्य [illegible] बाधकश्च न निर्वा [illegible] संगरहितं [illegible] सामान्यसंग नामकं ॥ ७ ॥ एतदेव [illegible]

श्री ॥ ४ ॥ ३०३

तिष्ठा गोतश्लोकत्रयवाक्येनाऽऽक्रमेति निर्लेपेश्वरा [illegible] मेव वा [illegible] यदि माऽः खं केवात्ममक [illegible] ॥३॥
भोगाभोगामहारोगाः संपद [illegible] विशेषा गा [illegible] योग्या योधियाऽः काल [illegible] कलनो [illegible] तो
सर्वभावान्विनाशय [illegible] तिष्ठ [illegible] विचारय [illegible] न्यस [illegible] संगमः [illegible] सर्वं वा सर्वं निरीश्वरवादेश्वा
कर्मनिर्मितीसेश्वरवादे [illegible] अथास्मिन्पद्यद्वये पि मम केवल [illegible] तानका चिदित्यर्थः ॥ भोगाभोगा
विषयविस्तारामहारोगाः [illegible] सम्पदः परमापदः आर्जन [illegible] प्रादि निमित्त [illegible] स्वरूप [illegible]
आधयश्चिंताधियो व्याधयः [illegible] काल [illegible] सर्वभावान्विनाशयन्सन्तिष्ठ
तीतियविचारोऽसौ सीमा [illegible] ॥ [illegible] सामाह [illegible] नेति श्लोकचतुष्टयवाक्येन अनेनक्रमयोगे
न संयोगेन महात्मना वियोगेनासतु [illegible] योगेणालसं विदां ॥३९॥ पौरुषेण प्रयत्नेन सततमभ्यासयोगतः
करामलकवत्स्फुटं [illegible] स्फुटं तां दृष्ट्वा नाहं कर्ता ईश्वरः कर्ता कर्मवाऽथाक्रतं मम [illegible] वाहरतरन्तं नमित्तिर्[illegible]र्थं भाव
नं ॥४०॥ संसाराम्बुनिधेः पारे सारे परमकारणे यस्मान्नमासने शां [illegible] तदेषा संगम्यतो ॥४१॥ अनेन [illegible] क्रमयोगे
नाऽभ्यासयोगेन महात्मना संयोगेनाऽसतां दुर्जनानां वियोगेन बहुनि [illegible] सविदामात्मविचाराणां प्रयोगेन
च पौरुषेण प्रयत्नेन यः संततमभ्यासः समोपासनयोगतः करामलकवत्स्फुटं निस्फुटं तामा [illegible]

ईश्वरः प्राक्तनं वा कर्मैव कर्त्रेति शाह्यार्थभावनं [illegible] तुल्यं तदा [illegible] परमकारणे सर्वेकारणे सा

रम्भबाधिते संसारो बुद्धिः पारप्रपञ्चातीते [illegible] तं च यदा [illegible] संगच्छते ॥ तद् एव विज्ञान

हि यदि त्रिलोक दृश्य वाक्येन [illegible] तनाद्यन्ता शास्तु नो बरानपदार्थ नापदार्थ [illegible] चेतनो ॥४२॥

अस्ति तं भासनं [illegible] भावनात [illegible] कौतंतच्छे संगच्छ्यते ॥४३॥ यत्कासन रूपमासितं अन्तरादि

सिद्धेश विशेष रवि भाव रूप [illegible] भिन्न [illegible] नस विद्यमानं व्यतिरिक्तं भासनं प्रकाशकं यस्या

भावेन मविद्यमानं व्यतिरिक्तं [illegible] सर्वेकारणं च अनाद्यं तमजं ज्ञातं कौतं च तत्त्वा

दृशं भासनरूपमाश्रितः [illegible] ॥ अस्त्वतीया [illegible] भूमिकायां [illegible] तो बहिः [illegible] श्लोकद्वयं वा कथ्यन

संतोषामोदमधुरं [illegible] प्रसंली [illegible] कं क [illegible] विवेकपत्रो [illegible] तं विवेका

के विकासितः फलं [illegible] संगात्तृतीया भूमिकामिमां ॥४४॥ संतोषामोद [illegible] बहिः संतोषस्तज्ज्ञान्येन

मोदेन हर्षेण मधुरो [illegible] प्रियस्य [illegible] तमेव [illegible] स्यायसंलीनः

विघ्नेरवेशं कंटकैः संकीर्णं कदलकीयः [illegible] विवेकरूपपत्राकम्पनिकासितः स च विवेकपत्रो ऽसौ

संगात्तृतीयामिमां भूमिकामेव फलं फलानीति ॥ इदानीं चतुर्थमायात् भूमिकायां हेतुमाह समवायादिति समवायादिश्च

श्री॥
२८४

744

शानां संचयात्पुण्यकर्मणां काकतालीययोगेन प्रथमा इति भूमिका ॥२॥ विशुद्धानां निष्कल्मषाणां सज्जनानां स
मवायात् शुभकर्मणां संचयाच्च काकतालीययोगेन दैवगत्या प्रथमा भूमिका उदेति ॥३॥ भूमिः प्रोदितमात्रांतरं कृतोऽ
रिकेव सा ॥ विवेकेनानुसेकेन त्वया पाल्या प्रयत्नतः ॥७॥ सा प्रथमा भूमिः हृतांकुरिकेव प्रोदितमात्रापि विवेकेन वि
वेकरूपेणानुसेकेन प्रयत्नतः पाल्या रक्ष्या ॥८॥ यत्नात्रानोह्युसत्येषा विचारणोदयं नयेत् नातेमेवानुदिनं यत्नाद्दृष्टी
पल्लइवांकुरे ॥९॥ एषा भूमिका यत्नात्रानाद्धसानतमवांश विचारेण यत्नाद्दृष्टिं नं कृपावल्लोऽकुरमिवोदयं नयेत्
॥१०॥ एषा हि परिमृष्टांतरन्या संपत्स्यते … द्वितीया भूमिकां यत्नात् तृतीयां प्राप्नुयात्ततः ॥११॥ एषा भूमिका अंतः परि
मृष्टा विचारणोदयं नीता सती अन्या भूमिकांतां प्रसवकाले … तत्तस्य स्वस्याः एव भूमिकायाः हेतोः द्वितीयां तृतीयां च
भूमिकां प्राप्नुयात् ॥१२॥ त्रेधा संसंगता येषा … भूमिका नहि … भवति प्रोज्झिताशेषसंकल्पकलनः पुमान् ॥१३॥
एषा श्रेष्ठासंसंगता तृतीया भूमिका … भूमिकायां वर्तमानः पुमान् प्रोज्झिताशेषसंकलनो भवति ॥१४॥
श्रीराम उवाच ॥ मूढस्यासत्कुलोत्पन्नस्य प्रवृत्तस्य … अप्राप्तयोगसंगस्य कथमुत्तरणं भवेत् ॥१५॥ मूढस्यासत्कुल…स्य
प्रवृद्धस्य प्रवृत्तस्य कार्यकर्मनिरतस्य … शिष्टसमानं ॥१६॥ एकामथ द्वितीयां वा तृतीयां वा ततो वा आरूढस्य मृतस्य
च कीदृशी भगवन् गतिः ॥१७॥ द्वितीयां तृतीयामितरां पूर्ववकां भूमिकामारूढस्याथानंतरं मृतस्य कीदृशी गतिः ॥१८॥

अथ मज्जनस्योत्तरं मूढस्येत्यादिना श्लोकत्रयेणाह । वसिष्ठ उवाच । मूढस्यारूढदोषस्य तावत्संसृतिरातता । यावज्जन्मा-
न्तरशतैर्नोदिता अथ मात्र हः ॥५३॥ अथवा साधुसंगत्या काकतालीययोगतः । संसारस्यापरामर्षाद्वैराग्यं स्यात्समुद-
ति हि ॥५४॥ वैराग्याभ्युदिते जंतोरत्वरस्य भूमिकोदयः । ततो नश्यति संसार इति शास्त्रार्थसंग्रहः ॥५५॥ आरूढदोषस्य
अदृढरागादिदोषस्य मूढस्य जन्मान्तरशतैरपि यावत्तथमा भूमिकानोदिता तावत्संसृतिरवान्नता भवति अथवा
काकतालीययोगतः साधुसंगत्या संसारस्यापरामर्षा [illegible] वैराग्योदये भूमिकोदये संसारसागरात्तरयतीति
शास्त्रार्थसंग्रहः स्पष्टमन्यत् [illegible] श्लोकपंचकेनाह आद्यभूमिकाप्राप्तजी-
वितस्य शरीरपातः भूमिकानुसारेण [illegible] कृता ॥५६॥ ततः स्वर्ग [illegible] लोकपाले [illegible] मेरुपर्वते
ऽप्सरमते रमणीसु [illegible] भोगा [illegible] वि ॥५८॥
वीनां श्रीमतां गेहे पुण्यवतां [illegible] योगा [illegible] एवं ते [illegible] वासिताः ॥५९॥ [illegible] योग
भिक्षं बुधाः दृष्ट्वा परिपतंत्यपि [illegible] ॥६०॥ या [illegible] तमया [illegible] जीवस्य म
तस्य शरीरिपातो जीवस्य भूमिकानुसारेण भूमिकायपर्वानुसारेण [illegible] तत्सुकृतमहिम्ना
सुरविमानादिस्वर्गप्रदेशेऽप्सरमणीस्वरो रमते [illegible] हता ॥

श्री ८
२५

746

मिकांशाद्यपरिक्षीणेसति पुविश्रुद्धीनांगुणवतांश्रीमतांसतांगृहेसुरक्षितेगेहेयेषिनोजायंतोज निब्रावेतेयोगव

स्तिनत्वात्पोगमेवसेवैतोनंतरंश्रआभ्यावनाशुभ्रदि [illegible] योग [illegible] मिकाक्रमेहष्ट्वातेरेप्रमिकोक्रमपरिपत्तत्रि।यस्यं

ति।भूमिकावितयंचेतद्रामस्यादि। [illegible] तावा विस्पष्टंदेहसत्ववर्त्तनाराध्य।एतत्सर्वोक्तेभूमिका

त्रितयंजाग्रदितिस्मृते।अतः।अत्रस्यां [illegible] मिकानां जाग्रतीत्व विस्पष्टं देहस्वत्ववर्त्तनाराध्य उद्देतियोगायुक्तानां

नकेवलमार्यतायांहष्ट्वा [illegible] नाम [illegible] तिभूत [illegible] ताहशाख्त्वत्र भूमिकात्रये [illegible] युक्तानां पूर्वमार्यताकेवलत्व

तियामार्यतांहष्ट्वा [illegible] नाम [illegible] [illegible] मार्यवन्द [illegible] कर्तव्यमित्या दि [illegible] श्लोकद्वयेना [illegible] कर्त्तव्यमाच

रन्कामम कर्तव्यममाचरन्।ति [illegible] प्रकृताचारायः [illegible] तिस्मृतः [illegible] यथाचारं यथावित्तं यथाशास्त्रंयथा

स्थितं व्यवहारमुपाददेयः सआर्यइतिस्मृतः [illegible] प्रकृतमावश्यकं देहधारणोपयुक्तमाचरन्नयु

यास्थितांस्थितिमेयदिातदनतिक्रम्या [illegible] प्रथमायामंकुरितं [illegible] विकसितं ततः द्वितीयायां तृतीयायां

फलस्यार्यत्वमुत्तमं।६५।आर्यत्वंप्रथमायां [illegible] मावेकुरितं [illegible] ततो द्वितीयायां विकसितं तृतीयायां फलति।६

भूमिकात्रितयाभ्यासाद्ज्ञानेक्षयमागते सम्यग्ज्ञानोदये चित्ते पूर्णचंद्रोदयोपमे।६६।इत्युक्तं भूमिकात्रितयाभ्या

सात् अज्ञाने क्षयमागते सम्यग्ज्ञानोदये च सति चित्ते पूर्णचंद्रोदयोपमे सतिअनाद्यं तेव ल निर्युक्तेचेतस स्वतुर्थी

निर्वि [illegible] नाद्यंतेयोगिनोयुक्तेचेतसः।समं सर्वं प्रपश्यंति

चतुर्थी। [illegible] गा।६७

भूमिकां गतायां योगिनः सर्वज्ञ न्ति विपाकास् [illegible] तस्यैव मायानंदे [illegible] भूमिमागतप्रज्ञस्य निरुद्धम
द्धोकं चतुर्थं भूमिकामितां [illegible] भूमिकाविषयं [illegible] चतुर्थी [illegible] चित्तं
रदग्धांश्रा विलये प्रविलीयते [illegible] चतुर्थी भूमिका [illegible] च्यते यस्मात्तस्यां भूमिकायां चित्तं [illegible] रदग्धा रा विल
ये प्रविलीयते [illegible] दग्धां [illegible] विलीयते [illegible] विशेषएव [illegible] भूमिकां गत [illegible] ना दि
चित्तस्यात्र विलापना [illegible] भूमिका [illegible] यस्मा [illegible] द
भूमिकायां चित्तस्य विलापना [illegible] भूमिकां गता [illegible] दे
यां [illegible] तमात्र [illegible] तमात्र [illegible]
[illegible] मानां [illegible] [illegible] भूमिकां गता [illegible]
भूमिकां गतायां [illegible] [illegible]
यातिशून्य [illegible] ति परा [illegible] [illegible]
यातिशून्य परि [illegible] शांत तया [illegible] तस्यां भूमिकायां [illegible]
धामन्यां क्रमात्य त ति [illegible] भूमिका [illegible] तस्यां [illegible] भूमिकायां [illegible] भू

यो॰ ४।
२८
पा॰ ३

748

मिकोपतति॥छा॥बष्ठा ह मिको ह्रामस्य स्व[illegible]पमा[illegible] [illegible]लोकव्यपवाकोत अत्र नासन्न सद्रूपो नाहंता व्यवनद्ध-
त्तिः केवलं क्षीणमनन्त आस्ते [illegible] निर्ग्रंथिः [illegible]तं सद[illegible]जीव[illegible]कोपि भाव[illegible] प्रत्ति वीणो पि नि-
र्वाणश्चित्रदीपइव स्थितः ॥ ७८ ॥ [illegible] व [illegible] तायाम् [illegible] तत्वात् [illegible] सद्रूपस्य
निर्वासनत्वात् [illegible] [illegible] [illegible] नादि [illegible] कल्पो [illegible] किन्तर्हि केवलं
क्षीणमननत्वान्निर्विकल्पतया [illegible] [illegible] [illegible] प [illegible] [illegible] कि [illegible] पि रहका-
रस्य ग्रंथिरूपस्य विछिन्नत्वा [illegible] [illegible] [illegible] कोयमा [illegible] निर्वाणोपि दृश्य-
रयत्नपि निर्वाणो निरहंकारत्वा [illegible] [illegible] [illegible] प्रदीपइव स्थितः ॥ ७९ ॥ अंतः शून्यो
बहिः शून्यः शून्यकुंभ इवांबरे । अंतः पूर्णो बहिः पूर्णः पूर्णकुंभ इवार्णवे ॥ ८० ॥ किंच प्रपंचदृष्ट्या अंतः शून्यो नि-
र्वासनत्वात् बहिः शून्यो बहिरपि [illegible] [illegible] मित्यनुसंधानात्तथा चांबरे वर्तमानः शून्यकुंभ इव तिष्ठति घटउ-
पलक्षणं अंतः पूर्णः सर्वदा तत्त्व [illegible] बहिः [illegible] बहिरपि ब्रह्मभावनात्तथा चार्णवे वर्तमानः पू-
र्णकुंभ इव भवति किंचिदेव संपन्नस्त्वथैव [illegible] नाकिंचन [illegible] स्यामसौ [illegible] [illegible] मा [illegible] याचा [illegible]
पष्ठा ह मिगतायाः किं चिदेव वस्तु संपन्नो जातः सद्रूपत्वाद्यप्येवं न किंचन संपन्नो व्यपदेश्य [illegible] श्यो

भूमौ स्थित्वाऽसौ योगी सप्तमीं भूमिकामाप्नुयात् ॥ ९ ॥ विदेहेति श्लोकचतुष्टयं वक्ष्ये विदेहमुक्ततां तत्रासप्तमीयो
ग भूमिका ॥ अगम्या वचसां शांता सा सीमा भवभूमिषु ॥ १० ॥ केचित्सा शिव इत्युक्ता केचिद्ब्रह्मेत्युदाहृता केचिद्वि
क्षुरिति प्रोक्ता केचिच्छून्यमिति स्मृता ॥ ११ ॥ अपरे [illegible] दिता केचित्केचित्काल इति स्मृता केचित्प्रकृतिरुं भावविं
लाग इति भाविता ॥ १२ ॥ अन्यैस्त्वन्यथा नानाविधैरात्मविकल्पिता ॥ नित्यमव्यपदेश्यापि कथंचिद्व्यपदेश्यते ॥ १३ ॥
सप्तमी भूमिका तु विदेहमुक्तलाक्षी ॥ [illegible] भूमिषु सीमाऽवधिः [illegible] परं भूमिकांतरस्या
[illegible] वात्रासा यतिरूपा [illegible] नित्यमव्यपदेश्या [illegible] तेनोतिविधैः शिवादिशब्दैः कथं विकल्पि
तापाधिनाव्यपदेश्य [illegible] भूमिकानामा [illegible] सर्वं मुक्तता [illegible] तेन व
भूमिकावतां विज्ञा [illegible] विचार [illegible] नामादि [illegible]
करेण लवणोपाख्यानं [illegible] भूमिका [illegible] योगेन [illegible]
रवमनुभूयते ॥ १४ ॥ [illegible] वसिष्ठ [illegible] व्यग्रमना द
नरोखिन्नी ॥ १५ ॥ [illegible] धर्माधर्मौ वित्यादि राम
प्रश्नानंतरं वसिष्ठ एव स्पष्टीकरिष्यति [illegible] रिहंसमानो ॥ १७ ॥ सा च त्रि

त्वा मृतस्त्वा हृदयवाक्यः

हन्यते नून मनेता नथकारिणी। नेदे [illegible] न मणा [illegible] मीका [illegible] नराजपी। स्पृ [illegible] कारिणी। मेद मत्तासा
यावन्नविज्ञितो ऽनसा। को नाम [illegible] तम नरा [illegible] सपत्नम रक्त हि [illegible] प्रदएव स मरभ्र
मयः। संसारसंपदाराम तस्याः समर [illegible] माणा [illegible] काल [illegible] मता कारिणी। का थता
रणाभ्रमयः। कथं निहन्यते [illegible] वा [illegible] वर [illegible] नामक रिणी। तं मे [illegible] ति
रूपिणी। शरीरका नमेमत्ता विविधो ह्लासका [illegible] रसनी [illegible] रूपिणी। मनो गहनसंली
नाकमदं तद्दयाविता। ८॥ करिणी नाम इच्छा। सा [illegible] सा [illegible] करिणी चारी रएव क
न नेमत्तासत्ती विविधो ह्लासकारणी [illegible] ताहरी। [illegible] कल [illegible] पिणी। सेर
नेवरसिनीतदीया तया कल [illegible] ममत [illegible] ततत्र संलीनाकमदं तद्दयाविता। [illegible] वल
कर्णद्वयवती। ७॥ मदोस्याः [illegible] सवेन [illegible] इच्छा नारी निद [illegible] रूपणा [illegible] स्वया न
॥९०॥ अस्याः [illegible] करिण्याः [illegible] नाच्च हृ एव मदः। [illegible] नारी। रूपणी [illegible] स्वय
न्निरतिप्रकर्षं स्पष्टं॥ ७॥ संसारहृदयारामतः [illegible] तवातेन राज्यपराजयो। ९१
[illegible] मा ज्जयपराजयो। [illegible] संसारहृदय एवतस्याः समना [illegible] मयः स्पष्टमित परा। ७॥ वा

स्याः संभ्रा [illegible] मयः २

सनेहा मनसि स्थितं संकल्पा भावनं स्पृहा। इत्यादि निवृत्ता नाड्या मस्या आशायकोशागारः॥ [illegible] आशायकोशागारः

आशयोन्तःकरणं स एव कोशः कोशागृहं तत्र तं [illegible] तद्विषया वासना [illegible] मनसि स्थितं संकल्पो भावनं स्पृहेत्यादि

शब्दसमुदायः सोस्या इच्छाकारिण्या नाड्या निवृत्त्यादी [illegible] सकल [illegible] वासनेत्यादि पदकदं आशय

कोशागारस्याः कारिण्या नाड्या निवृत्ति [illegible] त्वामवेक्षया [illegible] सर्वा

त्सिकाम तामिच्छां सर्वा [illegible] सर्वासवाभिका सर्ववि

षयवाद्विषयस्तादस्य [illegible] पि [illegible] र्थ

णवांकुरान्निच्छारूपौ [illegible] मित्येवम्

यमंतर्विजृंभते तावदुग्रोऽयं संसार [illegible] कारिणी यावद्वर्तताविृ

जृंभते तावदेव यमुग्रोऽयं संसार [illegible] विकल्पकोष्ठा एतो

वानेव संसार उग्रम स्थितिर्यत् [illegible] ज्ञानसंग्रहः [illegible] मनसः कल्पना

मस्त्येतावानेव संसारः सर्व [illegible] मनसः [illegible] इत्येवं ज्ञानस्य

ज्ञानोपदेशस्य संग्रहः संक्षेपः॥६॥ प्रसादकारिणीरेषा [illegible] निरिच्छे विमलाकृता [illegible] विश्राम्यति

रामात्स्त्री कृदयवाक्य

हन्यते न्नून मनता नर्थ कारिणी। मदे[illegible]समथाख्यि[illegible]मिकाऽस्तु नराजपी। स्पष्टा[illegible]। कारिणी मदमत्रासा
यावन्न चिज्जितो ऽसा। क्रोनाम[illegible] सा बालपि[illegible] मर[illegible] सपत्न मरत्न[illegible] सदएव समरभ्र
मयः। संसारसंपदारामस्या: समर[illegible] प्रमाण[illegible] मन[illegible] कारिणी। कार्यता
रणभ्रमयः। कथं निहन्यते चेयाह[illegible] मकानामकारिणी[illegible] ते मस्थिति
रूपिणी। शरीरकाम मेन्मनाविविधाह्रासकारि[illegible] मत[illegible] पूर्ण मारसना[illegible] मनोनाहनसंली
नाकमदं तद्दयान्विता। [illegible] कारिणी नाम इच्छा सा[illegible] कारिणी शरीरएवक
न नेमत्ता सती विविधाह्रासकारिणी[illegible] नाम[illegible] महती। [illegible] कल[illegible] पिणी। सर
नेवरसिनीतदीया तया कल[illegible] नेन चसला नाकमदं तद्दयान्विता। [illegible] प्यल
करुणाद्दयवती। [illegible] मदोस्याः[illegible] इच्छा नारी निहन्ति[illegible] कृपणा[illegible] बसंतयार
। [illegible] अस्याः शेच्छाकारिण्याः[illegible] समना[illegible] एव मदः[illegible] कृपणा ज्ञीव[illegible]
न्निरूतिप्रकर्षं स्पष्टं। [illegible] संसार[illegible] रामत[illegible] पराजयो। [illegible]
[illegible] मान्तुयपराजयो। [illegible] संसारहृदयएवतस्याः समनात्भ्रमयः। [illegible] मितचर। [illegible] वा

स्याः संभ्रमात्भ्रमयः २

पदशवाद्गात्‌ह्यास्वेच्छास्वयंनिसेला॥ अनत्र [illegible] रिम्मीपरात्वत्प्रसादहेतु॥८३॥ पदशावाद्गात् [illegible] स्परत्वुरुत्वाद्वि

निरीह्छे संकल्पे अतश्च स्व विमलाद्द [illegible] दर्पणाद्विश्वाभ्युतिरं क्रमतीतेत्वंबिंदुरापिप्रसादहेतुः स्वतु

दर्पणो निरीह्छो विमलाद्देनिरेषा॥ [illegible] ग्राहकेत्यंत्वर्थकारिणी॥ [illegible] संवेदनत्वात्त्रपा विषयस्य वोऽकराव

ली॥८९॥ अनर्थकारिणी इयं किल [illegible] दितेव [illegible] सीकरणत्वी विषयस्य तेनदृग्यात्रेण संवेदनं वा य

नुसंधानं तदभावोऽसंवेदनं तेन व [illegible] ॥ [illegible] विद्युति [illegible] वा [illegible] ॥ अस्य वेदनमात्रेण

नादतीच्छा॥ तत्वांकुरः९५॥ जीवः इच्छा॥ विद्युत [illegible] नार्थसिद्धितितदनविज्ञातीति॥ तत्वांकुर इच्छाव

संवेदनमात्रेणोदेति किं तदसंवेदनमित्याह [illegible] सांवेदनाति॥ [illegible] वत्सीरिवत्व्यवस्थितिः [illegible] स विद्

यस्तेनेच्छाविनिवार्यते॥९४॥ चित्तस्य [illegible] वस्थिति [illegible] सएवत्र [illegible] गतेत [illegible] च्छानिवार्य

ते॥७१॥ इदमस्त्विति विज्ञा [illegible] माङ्गः कल्पनमुत्तमा॥ अर्थस्याभावने तत्त्वकल्पना तात्मा गतज्यते॥१००॥ इदमेवास्त्विति चि

ज्ञानमेव संकल्पनमाङ्गः॥ अर्थस्यबाह्यस्य यद्भावनं तदेव कल्पनात्या गत [illegible] ॥ आस्मरण विहितसंकल्पविभ्रम

रणं विदुः॥ तत्रप्रागनुभूतं वा नानुभूतं च भाव्यते॥१०१॥ स्मरणमेव संकल्पनं विद्धि स्मरणं च द्विविधं तं प्रत्यविदुः॥ तत्र

वस्मरणं प्रागनुभूतं नानुभूतं च वस्तु भाव्यते विषयीक्रियते॥७॥ अनुभूतं नानानुभूतं स्मृति विस्मृत्य काष्ठवद्यः स्व

...वाम्रु विस्मृत्य मूढस्तिष्ठ महामते ॥ १० ॥ अननुभूतां नानुभूतां अनुभूतविषयामननुभूतविषयां स्मृतिं विस्मृत्य...
...सर्वमेव विस्मृत्य अननुसंधाय महामतिरेव सन् मूढ इति मूढवत् तिष्ठ [illegible] विरोम्यथ न चक्र [illegible]
...मित इति । असंकल्पः परं श्रेयः स किमन्तर्न लभ्यते ॥ ११ ॥ ऊर्ध्वबाहुः [illegible] सन्तेषोऽहं परमार्थदः [illegible]
रौमि विघोषयामि । अत्र न कश्चिदपि शृणोति [illegible] किंतु विराव्य नित्य [illegible] संकल्प [illegible]
संकल्प एव परं श्रेयः सोऽयं किमिति तु सर्वैरपि [illegible] किल [illegible] स्थिते नैव तत्पदं प्राप्यते परेश्वरमे
[illegible] साम्राज्यमपि राममवाप्यते ॥ १२ ॥ [illegible] मानवेषणायते [illegible] भाति तत्र
परं पदं तूष्णीं स्थितेनैव किल प्राप्यते [illegible] स्पन्दरोकी [illegible] यथावासस्य [illegible]
स्पन्दो विगतसंकल्पस्तथास्पदः [illegible] संवा[illegible]
यथा विगतसंकल्पः प्रतिपदं संकल्पाभावात् [illegible] स्पन्दो [illegible] विगतसंकल्पः ॥
[illegible] जानन्किमुक्तेन संकल्पादि [illegible] दृष्टान्तमनेन
[illegible] वमव्ययीपरत्वं [illegible] सर्वमिदं जगत् [illegible] परमार्थचिन्तयैष
[illegible] यरत्नां तो यथा सुखमास्व ॥ १३ ॥ एवं [illegible] कर्माणि विकर्माण्यथ [illegible] ॥ १४ ॥

शांतं निर्विकारं [illegible] मासनमेवावेदनं योगं निर्विकल्पसमाधिं [illegible] योगस्थः समाधिस्थः [illegible]

[illegible] कर्माणि [illegible] निष्कामो [illegible] [illegible] भावान्नाशु [illegible] निर्विकल्पं निवृत्ति [illegible]

[illegible] यमकृत्रिमं । अस्य तेन [illegible] यथा [illegible] [illegible] सिद्धं चित्त [illegible]

यं च विद्धः । अतश्चा [illegible] [illegible] तो [illegible]

असंविद [illegible] [illegible] स्वयं [illegible]

[illegible] संविद [illegible] [illegible] गौ [illegible]

[illegible] सर्वगतं [illegible] [illegible] नमस्ता

प्रबंधेनोपपादितं [illegible] सर्वगत [illegible] [illegible] दर्क भा

[illegible] कर्मत्यागा इति [illegible] सर्वगतं [illegible] निर्विकार [illegible]

[illegible] तं केवलात्म [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ इति श्री [illegible] द्वितीय [illegible] रामायणे मोक्षोपाये श्रीमत्स्वरूपानंद संपरिव्राजकाचार्य [illegible]
[illegible] श्रीमत्कृत [illegible] वाशिष्ठ चंद्रिकायां निर्वाणप्रकरणे संसारतारि [illegible] नाम [illegible]
नाम [illegible] तमः सर्गः ॥ ॥ छ ॥ ॥ [illegible] ज्यवेधः स्पृष्टिय [illegible] दादर [illegible] ज्ञानं वादां [illegible]
गमकीर्ति [illegible] ॥ आनंद तिये [illegible] लार्य [illegible] पाकृत [illegible] चंद्रे दसंवरेपासंविनवांछितार्थ [illegible] मिति [illegible]
निधिं [illegible] विदिरूढ [illegible] रामा [illegible] तवता पितरं [illegible] स्तेश्च [illegible] मय्यनुदिनं द्विजराजमेवं मह्यापि [illegible]
[illegible] कृतेति ॥ [illegible] चार्यकपाल [illegible] मत्यमतिपंकम [illegible] डाना [illegible] मत्यास [illegible]
[illegible] र्यगुरो त्वदीय वाणी [illegible] जाल [illegible] मेव वरेवरेण्या आनंद [illegible] दलितनंद नपारिजात [illegible] दसानमकरंद [illegible]
[illegible] दीनां ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीराम [illegible] समस्तु ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीपरमानंद माधवायनमः ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्री [illegible]
शाके १४४९ [illegible] रायेंद्र गणित [illegible] संवज्जिलसंशके [illegible] रामजगत्क्षितेशौ [illegible] दिने [illegible] मोन [illegible] तत्व [illegible]
[illegible] यक नायविष्णुना वासिष्ठ [illegible] गोदावरीतिम [illegible] लिखापितमदो वाल्मीकि सारस्वतौ ॥ ॥ छ ॥ ॥
[illegible] रवंश [illegible] कृत श्रीरामाचार्य नंदनः ॥ [illegible] सिंहो [illegible] वासिष्ठमलिखत्स्वक [illegible] संमुदे ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ [illegible] आय [illegible]

दल नं २

[OrderDescription]
,CREATED=25.08.20 16:48
,TRANSFERRED=2020/08/27 at 12:37:00
,PAGES=759
,TYPE=STD
,NAME=S0003552
,Book Name=M-1524-VALMIKIYE RAMAYAN
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF

FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF

FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF

FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF

FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
,FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
,FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF

FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
,FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF
,FILE316=00000316.TIF
,FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF
,FILE322=00000322.TIF
,FILE323=00000323.TIF
,FILE324=00000324.TIF
,FILE325=00000325.TIF
,FILE326=00000326.TIF
,FILE327=00000327.TIF

FILE328=00000328.TIF
,FILE329=00000329.TIF
,FILE330=00000330.TIF
,FILE331=00000331.TIF
,FILE332=00000332.TIF
,FILE333=00000333.TIF
,FILE334=00000334.TIF
,FILE335=00000335.TIF
,FILE336=00000336.TIF
,FILE337=00000337.TIF
,FILE338=00000338.TIF
,FILE339=00000339.TIF
,FILE340=00000340.TIF
,FILE341=00000341.TIF
,FILE342=00000342.TIF
,FILE343=00000343.TIF
,FILE344=00000344.TIF
,FILE345=00000345.TIF
,FILE346=00000346.TIF
,FILE347=00000347.TIF
,FILE348=00000348.TIF
,FILE349=00000349.TIF
,FILE350=00000350.TIF
,FILE351=00000351.TIF
,FILE352=00000352.TIF
,FILE353=00000353.TIF
,FILE354=00000354.TIF
,FILE355=00000355.TIF

FILE356=00000356.TIF
,FILE357=00000357.TIF
,FILE358=00000358.TIF
,FILE359=00000359.TIF
,FILE360=00000360.TIF
,FILE361=00000361.TIF
,FILE362=00000362.TIF
,FILE363=00000363.TIF
,FILE364=00000364.TIF
,FILE365=00000365.TIF
,FILE366=00000366.TIF
,FILE367=00000367.TIF
,FILE368=00000368.TIF
,FILE369=00000369.TIF
,FILE370=00000370.TIF
,FILE371=00000371.TIF
,FILE372=00000372.TIF
,FILE373=00000373.TIF
,FILE374=00000374.TIF
,FILE375=00000375.TIF
,FILE376=00000376.TIF
,FILE377=00000377.TIF
,FILE378=00000378.TIF
,FILE379=00000379.TIF
,FILE380=00000380.TIF
,FILE381=00000381.TIF
,FILE382=00000382.TIF
,FILE383=00000383.TIF

FILE384=00000384.TIF
,FILE385=00000385.TIF
,FILE386=00000386.TIF
,FILE387=00000387.TIF
,FILE388=00000388.TIF
,FILE389=00000389.TIF
,FILE390=00000390.TIF
,FILE391=00000391.TIF
,FILE392=00000392.TIF
,FILE393=00000393.TIF
,FILE394=00000394.TIF
,FILE395=00000395.TIF
,FILE396=00000396.TIF
,FILE397=00000397.TIF
,FILE398=00000398.TIF
,FILE399=00000399.TIF
,FILE400=00000400.TIF
,FILE401=00000401.TIF
,FILE402=00000402.TIF
,FILE403=00000403.TIF
,FILE404=00000404.TIF
,FILE405=00000405.TIF
,FILE406=00000406.TIF
,FILE407=00000407.TIF
,FILE408=00000408.TIF
,FILE409=00000409.TIF
,FILE410=00000410.TIF
,FILE411=00000411.TIF

FILE412=00000412.TIF
,FILE413=00000413.TIF
,FILE414=00000414.TIF
,FILE415=00000415.TIF
,FILE416=00000416.TIF
,FILE417=00000417.TIF
,FILE418=00000418.TIF
,FILE419=00000419.TIF
,FILE420=00000420.TIF
,FILE421=00000421.TIF
,FILE422=00000422.TIF
,FILE423=00000423.TIF
,FILE424=00000424.TIF
,FILE425=00000425.TIF
,FILE426=00000426.TIF
,FILE427=00000427.TIF
,FILE428=00000428.TIF
,FILE429=00000429.TIF
,FILE430=00000430.TIF
,FILE431=00000431.TIF
,FILE432=00000432.TIF
,FILE433=00000433.TIF
,FILE434=00000434.TIF
,FILE435=00000435.TIF
,FILE436=00000436.TIF
,FILE437=00000437.TIF
,FILE438=00000438.TIF
,FILE439=00000439.TIF

FILE440=00000440.TIF
,FILE441=00000441.TIF
,FILE442=00000442.TIF
,FILE443=00000443.TIF
,FILE444=00000444.TIF
,FILE445=00000445.TIF
,FILE446=00000446.TIF
,FILE447=00000447.TIF
,FILE448=00000448.TIF
,FILE449=00000449.TIF
,FILE450=00000450.TIF
,FILE451=00000451.TIF
,FILE452=00000452.TIF
,FILE453=00000453.TIF
,FILE454=00000454.TIF
,FILE455=00000455.TIF
,FILE456=00000456.TIF
,FILE457=00000457.TIF
,FILE458=00000458.TIF
,FILE459=00000459.TIF
,FILE460=00000460.TIF
,FILE461=00000461.TIF
,FILE462=00000462.TIF
,FILE463=00000463.TIF
,FILE464=00000464.TIF
,FILE465=00000465.TIF
,FILE466=00000466.TIF
,FILE467=00000467.TIF

FILE468=00000468.TIF
,FILE469=00000469.TIF
,FILE470=00000470.TIF
,FILE471=00000471.TIF
,FILE472=00000472.TIF
,FILE473=00000473.TIF
,FILE474=00000474.TIF
,FILE475=00000475.TIF
,FILE476=00000476.TIF
,FILE477=00000477.TIF
,FILE478=00000478.TIF
,FILE479=00000479.TIF
,FILE480=00000480.TIF
,FILE481=00000481.TIF
,FILE482=00000482.TIF
,FILE483=00000483.TIF
,FILE484=00000484.TIF
,FILE485=00000485.TIF
,FILE486=00000486.TIF
,FILE487=00000487.TIF
,FILE488=00000488.TIF
,FILE489=00000489.TIF
,FILE490=00000490.TIF
,FILE491=00000491.TIF
,FILE492=00000492.TIF
,FILE493=00000493.TIF
,FILE494=00000494.TIF
,FILE495=00000495.TIF

FILE496=00000496.TIF
,FILE497=00000497.TIF
,FILE498=00000498.TIF
,FILE499=00000499.TIF
,FILE500=00000500.TIF
,FILE501=00000501.TIF
,FILE502=00000502.TIF
,FILE503=00000503.TIF
,FILE504=00000504.TIF
,FILE505=00000505.TIF
,FILE506=00000506.TIF
,FILE507=00000507.TIF
,FILE508=00000508.TIF
,FILE509=00000509.TIF
,FILE510=00000510.TIF
,FILE511=00000511.TIF
,FILE512=00000512.TIF
,FILE513=00000513.TIF
,FILE514=00000514.TIF
,FILE515=00000515.TIF
,FILE516=00000516.TIF
,FILE517=00000517.TIF
,FILE518=00000518.TIF
,FILE519=00000519.TIF
,FILE520=00000520.TIF
,FILE521=00000521.TIF
,FILE522=00000522.TIF
,FILE523=00000523.TIF

FILE524=00000524.TIF
,FILE525=00000525.TIF
,FILE526=00000526.TIF
,FILE527=00000527.TIF
,FILE528=00000528.TIF
,FILE529=00000529.TIF
,FILE530=00000530.TIF
,FILE531=00000531.TIF
,FILE532=00000532.TIF
,FILE533=00000533.TIF
,FILE534=00000534.TIF
,FILE535=00000535.TIF
,FILE536=00000536.TIF
,FILE537=00000537.TIF
,FILE538=00000538.TIF
,FILE539=00000539.TIF
,FILE540=00000540.TIF
,FILE541=00000541.TIF
,FILE542=00000542.TIF
,FILE543=00000543.TIF
,FILE544=00000544.TIF
,FILE545=00000545.TIF
,FILE546=00000546.TIF
,FILE547=00000547.TIF
,FILE548=00000548.TIF
,FILE549=00000549.TIF
,FILE550=00000550.TIF
,FILE551=00000551.TIF

FILE552=00000552.TIF
,FILE553=00000553.TIF
,FILE554=00000554.TIF
,FILE555=00000555.TIF
,FILE556=00000556.TIF
,FILE557=00000557.TIF
,FILE558=00000558.TIF
,FILE559=00000559.TIF
,FILE560=00000560.TIF
,FILE561=00000561.TIF
,FILE562=00000562.TIF
,FILE563=00000563.TIF
,FILE564=00000564.TIF
,FILE565=00000565.TIF
,FILE566=00000566.TIF
,FILE567=00000567.TIF
,FILE568=00000568.TIF
,FILE569=00000569.TIF
,FILE570=00000570.TIF
,FILE571=00000571.TIF
,FILE572=00000572.TIF
,FILE573=00000573.TIF
,FILE574=00000574.TIF
,FILE575=00000575.TIF
,FILE576=00000576.TIF
,FILE577=00000577.TIF
,FILE578=00000578.TIF
,FILE579=00000579.TIF

FILE580=00000580.TIF
,FILE581=00000581.TIF
,FILE582=00000582.TIF
,FILE583=00000583.TIF
,FILE584=00000584.TIF
,FILE585=00000585.TIF
,FILE586=00000586.TIF
,FILE587=00000587.TIF
,FILE588=00000588.TIF
,FILE589=00000589.TIF
,FILE590=00000590.TIF
,FILE591=00000591.TIF
,FILE592=00000592.TIF
,FILE593=00000593.TIF
,FILE594=00000594.TIF
,FILE595=00000595.TIF
,FILE596=00000596.TIF
,FILE597=00000597.TIF
,FILE598=00000598.TIF
,FILE599=00000599.TIF
,FILE600=00000600.TIF
,FILE601=00000601.TIF
,FILE602=00000602.TIF
,FILE603=00000603.TIF
,FILE604=00000604.TIF
,FILE605=00000605.TIF
,FILE606=00000606.TIF
,FILE607=00000607.TIF

FILE608=00000608.TIF
,FILE609=00000609.TIF
,FILE610=00000610.TIF
,FILE611=00000611.TIF
,FILE612=00000612.TIF
,FILE613=00000613.TIF
,FILE614=00000614.TIF
,FILE615=00000615.TIF
,FILE616=00000616.TIF
,FILE617=00000617.TIF
,FILE618=00000618.TIF
,FILE619=00000619.TIF
,FILE620=00000620.TIF
,FILE621=00000621.TIF
,FILE622=00000622.TIF
,FILE623=00000623.TIF
,FILE624=00000624.TIF
,FILE625=00000625.TIF
,FILE626=00000626.TIF
,FILE627=00000627.TIF
,FILE628=00000628.TIF
,FILE629=00000629.TIF
,FILE630=00000630.TIF
,FILE631=00000631.TIF
,FILE632=00000632.TIF
,FILE633=00000633.TIF
,FILE634=00000634.TIF
,FILE635=00000635.TIF

FILE636=00000636.TIF
,FILE637=00000637.TIF
,FILE638=00000638.TIF
,FILE639=00000639.TIF
,FILE640=00000640.TIF
,FILE641=00000641.TIF
,FILE642=00000642.TIF
,FILE643=00000643.TIF
,FILE644=00000644.TIF
,FILE645=00000645.TIF
,FILE646=00000646.TIF
,FILE647=00000647.TIF
,FILE648=00000648.TIF
,FILE649=00000649.TIF
,FILE650=00000650.TIF
,FILE651=00000651.TIF
,FILE652=00000652.TIF
,FILE653=00000653.TIF
,FILE654=00000654.TIF
,FILE655=00000655.TIF
,FILE656=00000656.TIF
,FILE657=00000657.TIF
,FILE658=00000658.TIF
,FILE659=00000659.TIF
,FILE660=00000660.TIF
,FILE661=00000661.TIF
,FILE662=00000662.TIF
,FILE663=00000663.TIF

FILE664=00000664.TIF
,FILE665=00000665.TIF
,FILE666=00000666.TIF
,FILE667=00000667.TIF
,FILE668=00000668.TIF
,FILE669=00000669.TIF
,FILE670=00000670.TIF
,FILE671=00000671.TIF
,FILE672=00000672.TIF
,FILE673=00000673.TIF
,FILE674=00000674.TIF
,FILE675=00000675.TIF
,FILE676=00000676.TIF
,FILE677=00000677.TIF
,FILE678=00000678.TIF
,FILE679=00000679.TIF
,FILE680=00000680.TIF
,FILE681=00000681.TIF
,FILE682=00000682.TIF
,FILE683=00000683.TIF
,FILE684=00000684.TIF
,FILE685=00000685.TIF
,FILE686=00000686.TIF
,FILE687=00000687.TIF
,FILE688=00000688.TIF
,FILE689=00000689.TIF
,FILE690=00000690.TIF
,FILE691=00000691.TIF

FILE692=00000692.TIF
,FILE693=00000693.TIF
,FILE694=00000694.TIF
,FILE695=00000695.TIF
,FILE696=00000696.TIF
,FILE697=00000697.TIF
,FILE698=00000698.TIF
,FILE699=00000699.TIF
,FILE700=00000700.TIF
,FILE701=00000701.TIF
,FILE702=00000702.TIF
,FILE703=00000703.TIF
,FILE704=00000704.TIF
,FILE705=00000705.TIF
,FILE706=00000706.TIF
,FILE707=00000707.TIF
,FILE708=00000708.TIF
,FILE709=00000709.TIF
,FILE710=00000710.TIF
,FILE711=00000711.TIF
,FILE712=00000712.TIF
,FILE713=00000713.TIF
,FILE714=00000714.TIF
,FILE715=00000715.TIF
,FILE716=00000716.TIF
,FILE717=00000717.TIF
,FILE718=00000718.TIF
,FILE719=00000719.TIF

FILE720=00000720.TIF
,FILE721=00000721.TIF
,FILE722=00000722.TIF
,FILE723=00000723.TIF
,FILE724=00000724.TIF
,FILE725=00000725.TIF
,FILE726=00000726.TIF
,FILE727=00000727.TIF
,FILE728=00000728.TIF
,FILE729=00000729.TIF
,FILE730=00000730.TIF
,FILE731=00000731.TIF
,FILE732=00000732.TIF
,FILE733=00000733.TIF
,FILE734=00000734.TIF
,FILE735=00000735.TIF
,FILE736=00000736.TIF
,FILE737=00000737.TIF
,FILE738=00000738.TIF
,FILE739=00000739.TIF
,FILE740=00000740.TIF
,FILE741=00000741.TIF
,FILE742=00000742.TIF
,FILE743=00000743.TIF
,FILE744=00000744.TIF
,FILE745=00000745.TIF
,FILE746=00000746.TIF
,FILE747=00000747.TIF

FILE748=00000748.TIF
,FILE749=00000749.TIF
,FILE750=00000750.TIF
,FILE751=00000751.TIF
,FILE752=00000752.TIF
,FILE753=00000753.TIF
,FILE754=00000754.TIF
,FILE755=00000755.TIF
,FILE756=00000756.TIF
,FILE757=00000757.TIF
,FILE758=00000758.TIF
,FILE759=00000759.TIF
,